

ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

25 - 27 Μαΐου 2007

Πρακτικά

Ο ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΟΥ
ΚΗ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΤΥΠΩΝΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΧΟΡΗΓΙΑ
ΤΩΝ ΥΠΟΥΡΓΕΙΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

25 - 27 Μαΐου 2007

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ : Β. ΠΑΠΟΥΛΙΑ
ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ : Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ
ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ : Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ
ΤΑΜΙΑΣ : Θ. ΚΟΡΡΕΣ
ΜΕΛΗ : Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ - ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ
Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ
Ι. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ
Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

Υπεύθυνοι έκδοσης
Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ
Θ. ΚΟΡΡΕΣ

Επιμέλεια: ΙΩΑΝΝΑ - ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Δ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Στοιχειοθεσία: ΟΛΓΑ Θ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ
d.t.p. - Εκτύπωση:
Βιβλιοδεσία:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

25 - 27 Μαΐου 2007

Π ρ α κ τ ι κ ά

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δούκαινα Ζάννη <i>Αριστοκρατικά στοιχεία στη φιλοσοφία του otium cum studiis (Οράτιος, Σενέκας ο Νεότερος, Πλίνιος ο Νεότερος)</i>	19
Γεώργιος Καλαφίκης <i>Το κίνημα του Βάλη στην Ελλάδα (261 μ.Χ.). Προβλήματα και ερμηνείες</i>	37
Χρήστος Παπαδημητρίου <i>Έλληνες αρχιτέκτονες στην αυλή του Ταμερλάνου (1336-1405)</i>	59
Βασίλειος Μήλιος <i>Ίδρυση και εξέλιξη της πόλης των Γιαννιτσών κατά την Οθωμανική περίοδο</i>	73
Ελευθέριος Βέτσιος <i>Ο έλεγχος του στομίου του Αμβρακικού κόλπου: ένα μείζον πρόβλημα στις σχέσεις Βενετών και Τούρκων κατά τον 18ο αιώνα</i>	83
Νίκος Τόμπρος <i>Συναζάρια και νεομάρτυρες (15ος-19ος αιώνας): Ποιοτικές και ποσοτικές διαπιστώσεις</i>	103
Θεοδώρα Χασεκίδου - Μάρκου <i>Το Πανεπιστήμιο Αθηνών: Προσδοκίες-Αποστολή-Πραγματικότητα</i>	133
Ελεονώρα Ναξίδου <i>Η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και η σχέση της με τη βουλγαρική εξουσία (19ος αιώνας)</i>	159
Βασίλης Σπανός <i>Συμβολή στην ιστορία της Αρχιεπισκοπής / Μητρόπολης της Δισκάτης. Μια ανέκδοτη επιστολή των κατοίκων της Δεσκάτης και την περιοχής της, προς τον Μητροπολίτη των Σερβίων (19.6.1882)</i>	171
Άννα Αγγελοπούλου <i>Έθνος και γλώσσα στα Βαλκάνια: Η εικόνα του έργου του Gjorgjija Pulevski (1822/1823;-1893) στην ιστοριογραφία της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας</i>	183

- Βαΐτσα Χάνη - Μωυσίδου
Η επίδραση της Ελληνικής Γραμματείας στην αφύπνιση των Βουλγάρων μέσα από τη ζωή και το έργο του Βούλγαρου λόγιου Γαβριήλ Κράστεβιτς. 199
- Ιωάννης Σκούρτης
Η Ελασσόνα ως επιχειρησιακή βάση στη Βόρεια Θεσσαλία και Νοτιοδυτική Μακεδονία (1908). Με βάση τον εκδοθέντα από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Κώδικα Αλληλογραφίας του Μακεδονικού Αγώνα (1908) 213
- Έλλη Λεμονίδου
Η ελληνική παροικία της Γαλλίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πολιτική στρατεύση και η δράση των μελών της υπέρ του Βενιζέλου 227
- Αντώνιος Κλάφης
Στον απόηχο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης: Η τουρκική μεσολάβηση για τη διευθέτηση των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων (1930–1932) 239
- Ιωάννης Σκούρτης – Κωνσταντίνος Σεχίδης
Η εβραϊοϊσπανόφωνη σιωνιστική εφημερίδα ΑΞΙΟΝ της Θεσσαλονίκης και ο βουλευτής Φλώρινας Φίλιππος Δραγούμης (1932) 259
- Δώρα Γκότα
Από την Άγκυρα στο Bled: τα Βαλκανικά Σύμφωνα του 1953-1954 μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας 271
- Σωτήρης Γιάντσης – Μαρία Πίτσου-Παπατκούδη
Αθλητικές αναφορές στη Χρονογραφία του Μιχαήλ Ψελλού 281
- Κωνσταντίνα Ριτσάτου
Πρωτότυπο ή μετάφραση; Η αναβίωση του αρχαίου δράματος στα τέλη της δεκαετίας του 1880 303
- Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης
Από τη Νύμφη του Ερμαίου στη Νύμφη του Θερμαϊκού (1922). Η περίπτωση του Κουκλουτζά Μικράς Ασίας 319
- Κώστας Τσιούμης
Η επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων και ο ρόλος της στα Μειονοτικά ζητήματα κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο (1949-1952) 333

Ιωάννης Μπακιρτζής	
<i>Η τοπική ιστορία στην Ελλάδα και την Τουρκία</i>	347
Αρετή Τούντα Φεργάδη	
<i>Σχόλια, εκτιμήσεις και αλήθειες για τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου</i>	367
Χρήστος Ίντος	
<i>Ιστορικά στοιχεία και τεκμήρια για τον ... Άριστον οίνον τον της Γουμέντσης λεγόμενον...</i>	399
Μανόλης Γ. Βαρβούνης	
<i>Ο Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Κωνσταντίνος Βοντζαλίδης (1857-1926) Συμβολή στη Νεότερη Εκκλησιαστική Ιστορία της Σάμου</i>	411

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΘ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Παρασκευή 16 Μαΐου 2008

Αίθουσα Τελετών Παλαιού Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 19:00 Τελετή έναρξης
- 19:15 Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας
Από τον φιλευθερισμό στον νεοφιλευθερισμό
Εισηγήτρια: Μαρία Νεγρεπόντη Δελιβάνη, τ. Πρύτανης
Συντονίστρια: Βασιλική Παπούλια, Ομ. Καθηγήτρια

Σάββατο 17 Μαΐου 2008

Αίθουσα 112 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 09:00 **Γενική Συνέλευση**
- 10:00 **Διάλειμμα**
- 10:30 **Π. Ανδρούδης και Σ. Ντιντιούμη**, Παναγία Καστριανών - Το καθολικό της μονής του όσιου Χριστόδουλου στο Παλιό Πυλί της Κω.
- 10:45 **Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου**, Το πολιτικό και κοινωνικό μήνυμα της παράστασης της σφαγής των νηπίων από τον Ναό του Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης.
- 11:00 **Α. Τάντσης**, Διαπιστώσεις γύρω από την αρχιτεκτονική ταυτότητα του Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης.
- 11:15 **Ε. Χεκίμογλου**, Άγνωστος ναός του αγίου Βλασίου στη Θεσσαλονίκη (15^{ος} – 16^{ος} αιώνας).
- 11:30 **Κ. Σ. Χατζηκυριακίδης**, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Εύοσμου. Νέος Κουκλουτζάς – Εύοσμος Θεσσαλονίκης (1926-δεκαετία 1960). Από την προσφυγική αγροτική εγκατάσταση στον εξαστισμό.
- 11:45 **Συζήτηση**
- 12:00 **Διάλειμμα**

- 12:15 **I. Μ. Μπακιρτζής**, Στοιχεία για την ιστορία της θρακικής κωμόπολης της Βιζύης κατά την οθωμανική κυριαρχία.
- 12:30 **A. Γρηγορίου**, Ο ελληνιστής D'ansse de Villoison και το ταξίδι του στο Άγιο Όρος το 1785.
- 12:45 **B. Μήλιος**, Κρήνες, συντριβάνια και λουτρά στα οθωμανικά Γιαννιτσά.
- 13:00 **Φ. Π. Κοτζαγεώργης**, Οθωμανικές πηγές και ελληνικά επαναστατικά κινήματα: Μια πρώτη προσέγγιση.
- 13:15 **A. Μπουζιάς**, Η συνταγματική και κοινοβουλευτική εξέλιξη της Ελλάδας και της Σερβίας (19^{ος} – αρχές 20^{ου} αι.). Συγκριτική θεώρηση.
- 13:30 **Συζήτηση**

Αίθουσα 101 του Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 10:30 **Δ. Μισίου**, Πράσινοι και Βένετοι. Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο.
- 10:45 **Δ. Ζάννη**, Μεταξύ «φόρμας» και «περιεχομένου» : φιλοσοφία της ιστορίας του Αππιαννού στις εικόνες του Bellum civile (βιβλίο IV).
- 11:00 **Γ. Καρδαράς**, Όψεις συμβίωσης, συνεργασίας και επιδράσεων μεταξύ Αβάρων και Σλάβων, 6^{ος} –9^{ος} αι.
- 11:15 **Η. Γιαννάκης**, Οι Έλληνες της Συρίας κατά τις ισλαμικές κατακτήσεις: Η περίπτωση της πόλης Ba albek (Ηλιούπολις).
- 11:30 **Θ. Ζαμπάκη**, Οι συνθήκες που σύναψε ο Προφήτης Μωάμεθ: Μοντέλο για τις συνθήκες των ισλαμικών κατακτήσεων;
- 11:45 **Συζήτηση**
- 12:00 **Διάλειμμα**
- 12:15 **A. Μέντζος**, Λέων-Λεόντιος: Σχόλιο στα ψηφιδωτά και στην ιστορία του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.
- 12:30 **Π. Κατσώνη**, Οικονομική σημασία και φορολογία βαφικών υλών στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- 12:45 **A. Γκουτζιουκώστας**, Παρατηρήσεις για τον χρυσ(ο)επιλέκτη.
- 13:00 **X. Σταύρου**, Προβλήματα και παρατηρήσεις σχετικά με τη σταδιοδρομία του Νικηφόρου Μελισσηνού.
- 13:15 **E. Τούντα**, Αντίληψη της διαφορετικότητας - Διαφορετικότητα της αντίληψης: Η εικόνα των Νορμανδών εισβολέων στη Νότια Ιταλία μέσα από τις σύγχρονες μεσαιωνικές και βυζαντινές πηγές.
- 13:30 **Συζήτηση**

Σάββατο Απόγευμα

Αίθουσα 112 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 18:00 **Σ. Ηλιάδου-Τάχου** και **Α. Ανδρέου**, *Φεγγαράκι μου λαμπρό*. Τυπολογική ταξινόμηση, Curriculum και εγχειρίδια στα «κρυφά σχολεία» του ρουμ μιλ-λέτ (1453-1922).
- 18:15 **Ε. Θ. Βαχάρογλου**, «*Ο παιδαγωγός οφείλει να διδάξει τον τρόφιμόν του ουχί μόνον γράμματα και επιστήμας, αλλά και το τιμίως ζην*»: Η επίδραση του έργου του Φραγκίσκου Σοαύιου «*Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής*» στην ελληνική εκπαίδευση στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.
- 18:30 **Ι. Σκούρτης**, Τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία (Φιλιππουπόλεως) το σχολικό έτος 1895-1896. Άγνωστο χειρόγραφο του Γυμνασιάρχη Α. Ζαμαρία.
- 18:45 **Π. Βασιλειάδης**, Η διαμόρφωση της μολδαβικής ταυτότητας. Προβλήματα και προοπτικές.
- 19:00 **Φ. Φ. Κωνσταντίνου**, Η θέση του Ελληνισμού της Μολδοβλαχίας αμέσως μετά την αποτυχία του Αλέξανδρου Υψηλάντη και της Επανάστασης του 1821 στις Ηγεμονίες.
- 19:15 **Ν. Τόμπρος**, Το κοινωνικοοικονομικό προφίλ των Μεσσήνιων Φιλικών.
- 19:30 **Συζήτηση**

Αίθουσα 101 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 18:00 **Α. Παπαγεωργίου**, Το υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι καστρηνοί.
- 18:15 **Η. Γιαρένης**, Τα βυζαντινά εγκώνια της Νίκαιας ως πηγές της πολιτικής και πνευματικής ιστορίας. Συγγένειες και αποκλίσεις.
- 18:30 **Φ. Πέρρα**, Ο Λέων της Μικράς Αρμενίας και ο Λέων της Βενετίας. Σχέσεις-του Ρουπενίδη Λεόντα Β΄ του Μεγάλου με τη Βενετική ναυτική Δημοκρατία στις αρχές του 13^{ου} αιώνα.
- 18:45 **Γ. Μέριανος** και **Κ. Σακορράφου**, Ο βυζαντινός λόγιος και ο αναγεννησιακός αστρονόμος. Η μετάφραση των επιστολών του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη από τον Νικόλαο Κοπέρνικο.
- 19:00 **Ν. Θ. Γεωργιάδης**, Θησαυροί παλαιολόγειων νομισμάτων. Ιστορική και αρχαιολογική προσέγγιση.

19:15 **Ε. Βέτσιος**, Οι εμπορικές σχέσεις της Ηπείρου με τη Βενετία και η διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου στην Κέρκυρα κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Η έκθεση του γενικού προβλεπτή της θάλασσας Agostin Sagredo (1752).

Κυριακή 18 Μαΐου 2008

Αίθουσα 112 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 09:30 **Χ. Π. Ίντος**, Πληροφορίες για την ιστορία και τον κοινωνικό βίο της Γουμένισσας και της επαρχίας της από τοπικό Κώδικα Διαθηκών του 1908.
- 09:45 **Ι. Βαμβακίδου**, Ήταν μια φορά ένας κοινοτάρχης, ο Χρήστος Τανιμανίδης: Οικογενειακό αρχείο Ελευθερίας Τανιμανίδη-Μπαλτατζή.
- 10:00 **Ε. Γεωργανόπουλος**, Συμβολή στη σύγχρονη ιστορία ενός ξεχασμένου λαού: Οι προσπάθειες των Ασσυρίων για δημιουργία ανεξάρτητου κράτους κατά το Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι το 1919.
- 10:15 **Σ. Κεκρίδης**, Τα τενάγη των Φιλίππων: Η αποξήρασή τους ως μέτρο αποκατάστασης Θρακιωτών προσφύγων (1919-1920).
- 10:30 **Π. Γκόλια, Ε. Τραϊανού και Ι. Βαμβακίδου**, Περί Εθνολογίας της Ξάνθης: Έκθεσις και Καταστατικός πίναξ του πληθυσμού του Υποπροξενείου προς το ΥΠΕΞ εν έτει 1912.
- 10:45 **Συζήτηση**
- 11:00 **Διάλειμμα**
- 11:30 **Α. Μ. Τσέτλακα**, Μύθοι και πραγματικότητα. Δύο παραδείγματα σχετιζόμενα με τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους της Δυτικής Μακεδονίας.
- 11:45 **Κ. Τσιούμης**, Αντικεμαλικό Κίνημα στη Δυτική Θράκη: Ο ρόλος της εφημερίδας Yarin (1927-1930).
- 12:00 **Μ. Γ. Βαρβούνης**, Σκηνές από την διαφυγή των Σαμίων στη Μέση Ανατολή (1941-1943): Η περίπτωση του Ali Bey Denizel.
- 12:15 **Χ. Βαρλάμη και Ε. Χριστοπούλου-Αλετρά**, Ο ρόλος της ασθένειας στη διαμόρφωση της πλοκής των Αισώπειων μύθων.
- 12:30 **Τ. Η. Κωτόπουλος**, Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη. Η «κατασκευασμένη αληθοφάνεια» της ιστορικής αφήγησης και η προσωπική μαρτυρία ως παράγοντας αναδιοργάνωσης της ιστορικής πραγματικότητας.
- 12:45 **Συζήτηση**

Αίθουσα 101 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 09:30 **Δ. Α. Δρογίδης**, Η διδακτική προσέγγιση της Ιστορίας στην Εκπαίδευση.
- 09:45 **Β. Χανή-Μουσιδου**, Η συμμετοχή των Βουλγάρων στην Ελληνική Επανάσταση.
- 10:00 **Ε. Ναξίδου**, Η βουλγαρική Εξαρχία και η Εκκλησία της Ρωσίας (1868-1872).
- 10:15 **Β. Α. Πλατής**, Δημιουργώντας σύνορα στη Μακεδονία τον 19^ο αιώνα. Η ελληνική διάσταση.
- 10:30 **Α. Αγγελοπούλου**, Αναζητώντας εθνική ταυτότητα, ανακαλύπτοντας την ιστορική μνήμη: εικόνες ιστορίας από τη σλαβομακεδονική εθνική θεωρία στις αρχές του 20ού αιώνα.
- 10:45 **Συζήτηση**
- 11:00 **Διάλειμμα**
- 11:30 **Β. Παπαγεωργίου**, Πολυεθνική πολιτιστική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη του 1900.
- 11:45 **Α. Α. Χοτζίδης**, Έγκλημα και τιμωρία: Τα πολιτικά εγκλήματα και η δίωξή τους στη Μακεδονία (1908-1912).
- 12:00 **Α. Κλάψης**, Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις: οι συνομιλίες Βενιζέλου-Μαρίνκοβιτς (Δεκέμβριος 1930-Ιανουάριος 1931).
- 12:15 **Χ. Μ. Μανδατζής**, Αναζητώντας ταυτότητα: Ελληνομακεδονικοί σύλλογοι στην Αυστραλία.
- 12:30 **Δ. Γκότα**, Αλληλεπιδράσεις στους διπλωματικούς χειρισμούς των ζητημάτων της Τεργέστης και του βαλκανικού συμφώνου του Bled (1945).
- 12:45 **Συζήτηση**
- 13:00 **Κλείσιμο Συνεδρίου**

Εισηγήσεις

Δούκαινα Ζάννη

*Αριστοκρατικά στοιχεία στη φιλοσοφία του otium cum studiis
(Οράτιος, Σενέκας ο Νεότερος, Πλίνιος ο Νεότερος)*

Ήδη από την ύστερη εποχή της Δημοκρατίας, όταν δημιουργήθηκε το κατάλληλο πεδίο για την εκδήλωση πολιτικών φιλοδοξιών, σημειώθηκε μία ηθική κρίση, με αποκορύφωμα τους εμφυλίους του 1^{ου} αι. π.Χ., η οποία οδήγησε στον ευτελισμό της πολιτικής και τελικά στον θρίαμβο του απολιτικού. Στην εποχή της Ηγεμονίας, το δίλημμα στην πολιτική ζωή των ελεύθερων Ρωμαίων πολιτών ανάμεσα σε μία ζωή ταγμένη στην υπηρεσία του κράτους, το *negotium* αφενός, και σε μια άλλη, ιδιωτική, της αδράνειας και της αποχής από τη δημόσια ζωή, το *otium* αφετέρου, βρήκε τη λύση του μέσω της επίδοσης σε μία πνευματική δράση, την αφοσίωση στη φιλοσοφία και τη συγγραφή, ένα *otium cum studiis*¹. Αυτή ήταν η μόνη δυνατή δράση, κάτω από τις συγκεκριμένες πολιτικές συνθήκες της αυτοκρατορικής εποχής, για όσους, την εποχή της Δημοκρατίας, θα ανταγωνίζονταν για την κατάληψη του υπατικού αξιώματος. Λειτουργήσε, έτσι, σαν μία έκφραση, σε πολιτικό επίπεδο, του *otium cum dignitate* των μελών της παραδοσιακής ιθύνουσας τάξης και ως υποκατάστατο της χαμένης πολιτικής ελευθερίας². Ήταν, επιπλέον, μία «επιβεβλημένη» ηθική επιλογή, εφόσον, στην πολιτική ιδεολογία της αριστοκρατίας, η πλήρης αδράνεια θεωρούνταν αντίθετη προς την παραδοσιακή ρωμαϊκή ηθική και το *mos maiorum*. Η αντίληψη αυτή διατηρείται έως την εποχή του Μ. Αυρηλίου, γνωστού για την «πολυτροπία»³ του και την ανεπτυγμένη αίσθηση του καθήκοντος. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αποδέχεται το *otium litteratum*, εφόσον αυτό διατηρεί κάτι από τον *honor* και την *dignitas* της αριστοκρατίας, ως το μόνο είδος ιδιωτικού και, στις άλλες εκδηλώσεις του, λαϊκού, χυδαίου *otium*⁴.

1. J. M. André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine, des origines à l'époque augustéenne*, Παρίσι 1966, 385. Για το δίλημμα μεταξύ *otium litteratum* αφενός, και πολιτικής δράσης, αφετέρου, ειδικά για τους συγκλητικούς της εποχής του Τραϊανού βλ. E. Cizék, «La littérature et les cercles culturels et politiques à l'époque de Trajan», *ANRW* II.33.1 (1989) σσ. 26 και 30.

2. J. M. André, *ό.π.*, σ. 397.

3. Μ. Αyr., Εις εαυτόν XII.24.1.

4. Μ. Αyr., Εις εαυτόν II.5.1: *Πάσης ὥρας φρόντιζε σιβαρωῶς ὡς Ρωμαῖος καὶ ἄρρην τὸ ἐν χερσὶ μετὰ τῆς ἀκριβοῦς ... καὶ ἀλλάστων σεμνότητος καὶ φιλοστοργίας καὶ ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης πράσσειν καὶ σχολῆν ἑαυτῷ ἀπὸ πασῶν τῶν ἄλλων φαντασιῶν πορίζειν. ποριεῖς δέ, ἂν ὡς ἐσχάτην τοῦ βίου ἐκάστην πράξιιν ἐνεργῆς, ἀπληγαγμένος πάσης εἰκαιότητος καὶ ἐμπαθοῦς ἀποστροφῆς ἀπὸ τοῦ αἰροῦντος λόγον καὶ ὑποκρίσεως καὶ φιλαντίας καὶ δυσαρεστήσεως πρὸς τὰ συμμεμοιραμένα. Πρβλ. Fronto, De Fer. Als. 3.1. Για τη σύγκρουση του Μ. Αυρηλίου με τον δάσκαλό του Fronto στο θέμα αυτό βλ. J.M. André, «Le De Otio de Fronton et les loisirs de Marc-Aurèle», *REL* 49 (1971) σσ. 228-*

Ελλείπει νοήματος συμμετοχής στην ενεργό πολιτική ζωή της εποχής της Ηγεμονίας, προβάλλουν στον Οράτιο, τον Σενέκα των Νεότερο και τον Πλίνιο τον Νεότερο, που δέχθηκαν την επίδραση των Στωικών και των Επικουρείων⁵, στοιχεία της αριστοκρατικής ιδεολογίας που αναφέρθηκε. Αυτά τα αυτοβιογραφικά αριστοκρατικής προέλευσης στοιχεία εξετάζονται σε επίπεδο ηθικό και έμμεσα πολιτικό-κοινωνικό και αιτιολογούν, στο ίδιο επίπεδο, την προσωπική επιλογή των συγγραφέων να επιδοθούν σε ένα *otium litteratum*.

Το *otium*, γενικά, σήμαινε, από την εποχή της Δημοκρατίας, δικαίωμα στην ατομικότητα και αποτελούσε απόδειξη ευγένειας για τα μέλη της αριστοκρατίας, ενώ για τον λαό μεταφραζόταν σε συνεχείς εορταστικές εκδηλώσεις και διασκεδάσεις⁶. Πριν από τη γνωστή στροφή του «προς το πολιτικότερον», ο Οράτιος προσεύχεται μπροστά στον βωμό του ναού του Απόλλωνα του Κιθαρωδού στον Παλατίνο λόφο για αυτά που ο ίδιος θεωρεί ως «ευπόριστα» και σημαντικά αγαθά: σωματική και πνευματική υγεία, καλά γηρατεία και δυνατότητα να γράφει ποίηση⁷. Ως ιδανικότερο περιβάλλον για σπουδές προβάλλεται η Αθήνα⁸, και όχι η Ρώμη, στις συνθήκες της οποίας ο ποιητής ομολογεί ότι ο αυτοσεβασμός του δεν θα του επέτρεπε ποτέ να δημιουργήσει ποίηση⁹. Οι συγκεκριμένες αξίες στην προσευχή του μέσης κοινωνικής

261. E. Champlin, *Fronto and Antonine Rome*, Cambridge-Massachusetts-Λονδίνο 1980, σ. 129. Πρβλ. J. Dalfen, "Ausbildung und persönliche Bildungsinteressen. Marc Aurels Briefwechsel mit seinem Lehrer Fronto", στο: E. Sigot (εκδ.), *Otium-negotium. Beiträge des interdisziplinären Symposions der SODALITAS zum Thema «Zeit», Carnuntum 28-30.8.1998*, Βιέννη 2000, σσ. 121-136.

5. Ο Στωικισμός των Ρωμαίων έκανε λόγο για μία ενεργητική στάση ζωής και για πολιτική δράση, εξ ου και η λεγόμενη Στωική αντίδραση στην αυτοκρατορική εξουσία. Οι Επικούρειοι εξακολουθούν, από την Ελληνιστική εποχή, να συστήνουν την αποφυγή της εμπλοκής στα δημόσια πράγματα.

6. J. M. André, *ό.π.*, σ. 386.

7. Hor., Carm. I.31.17-20: *frui paratis et valido mihi, / Latoe, donec et precor integra/ cum mente nec turpem senectam/ degere nec cithara carentem*. Για τα ποιητικά και φιλοσοφικά πρότυπα της προσευχής του Ορατίου βλ. R.G.M.Nisbet-M.Hubbard, *A Commentary on Horace. Odes, Book I*, Οξφόρδη 1970, σσ. 356 κ.εξ.

8. Η Αθήνα ήταν ένα ήσυχο μέρος πριν από την αναγέννησή της επί Αδριανού και Αντωνίνου Ευσεβούς. Βλ. C. O. Brink, *Horace of Poetry, Epistles Book II: The letters to Augustus and Florus*, Cambridge-Λονδίνο-N.Y.-New Rochelle-Μελβούρνη-Σύδνεϋ 1982, σ. 312.

9. Hor., Epist. II.2.65-86. Η σύγκρουση μεταξύ ποιητικής απομόνωσης και θορύβου της πόλης υφίσταται για τον ποιητή σε επίπεδο πραγματιστικό και όχι λογοτεχνικό-ποιητικό. Βλ. N. Rudd, *Horace. Epistles Book II and Epistle to the Pisones (Ars Poetica)*, Cambridge 1989, σσ. 132-133. Ο Οράτιος απορρίπτει την *officiosa amicitia* που συνδέεται πάντα με το *sponsum*. Βλ. C. O. Brink, *ό.π.*, σ. 303. Ως προϋπόθεση για τη βίωση του *otium* από τον ποιητή τίθεται η φυγή από τη Ρώμη και όσα αυτή αντιπροσωπεύει. Βλ. G. Lieberg, «Individualismo ed Impegno politico nell'opera di Orazio», *PP* 18 (1963) σσ. 345-346. Για το κακό στην υγεία που προκαλεί η *officiosa sedulitas* πρβλ. Hor., Epist. I.7.8.

προέλευσης (από πατέρα απελεύθερο) Ορατίου δεν σχετίζονται, προφανώς, με τη *virtus* και τη *libertas* της παραδοσιακής αριστοκρατίας, εφόσον, γενικά, ο ποιητής δεν είχε επιδείξει κανένα ενδιαφέρον για την ενεργό πολιτική¹⁰. Η ελευθερία και η *dignitas* βρίσκονται για τον ποιητή μακριά από τις δημόσιες ασχολίες, στα *liberrima otia*, ως ταυτόσημα του «αρίστου βίου» που οδηγεί στην πραγματική ευδαιμονία¹¹. Το *otium* αποδίδει στη γλώσσα του Ορατίου τον όρο της ελληνιστικής ηθικής, *αταραξία*, μέσω της *σχολής*, η οποία, σύμφωνα με την Επικούρεια φιλοσοφία, έγκειται στην ικανοποίηση λίγων φυσικών αναγκών και στην *ησυχία*, προϋπόθεση για την πνευματική δημιουργία¹².

Ο ποιητής υπερασπίζεται το προσωπικό του *otium*, όταν επικεντρώνεται στο θέμα της λειτουργίας του ποιητή στην κοινωνία. Ο ίδιος δεν ακολουθεί το παράδειγμα κάποιων νέων ποιητών της εποχής του, οι οποίοι συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή, και αρνείται να αντιμετωπίσει τη συγγραφή ποίησης ως *επάγγελμα* και, επομένως, ως στάδιο μιας πολιτικής σταδιοδρομίας. Υπαινίσσεται, εξάλλου, ότι οι νέοι αυτοί μπορούν να ασχοληθούν και με τη δημόσια ζωή, επειδή η ποίηση είναι απλά *ένα μόνον κομμάτι* της ζωής τους¹³, αφήνοντας να εννοηθεί ότι για εκείνον δεν συμβαίνει το ίδιο. Σε άλλο σημείο ο ποιητής αρνείται, με τη γνωστή μέθοδο της *recusatio* των ποιητών της εποχής του Αυγούστου, να θέσει την ποίησή του, συνολικά, στην υπηρεσία της πολιτικής, γιατί *τάχα* δεν θεωρεί τον εαυτό του άξιο να υμνήσει το έργο του πρώτου αυτοκράτορα και ούτε θέλει οι στίχοι του, που δεν θα θεωρούνταν, λόγω της θεματολογίας τους, πραγματική λογοτεχνία, να γίνουν χαρτί περιτυλίγματος σε μανάβικο¹⁴.

10. Suet., Vita Hor. 2.

11. Hor., Carm. II.16.1κ.εξ. Πρβλ. Epist. I.7.35-36: nec somnum plebis laudo satur altitium nec / otia divitiis Arabum liberrima muto. Η υποβόσκουσα αντίθεση στους στίχους αυτούς είναι: somnus <et frugalitas> vs <insomnis et> satur, και otia liberrima <et paupera> vs divitiiae <operosae>. Για το θέμα βλ. R.Mayer, *Horace. Epistles Book I*, Cambridge 1994, σ. 164.

12. Για τη σημασία του *otium* στην Ωδή βλ. R.G.M.Nisbet- M.Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes Book II*, Οξφόρδη 1978, σ. 253. Για τις αρχές της ελληνιστικής ηθικής και το ιδεώδες της Επικούρειας φιλοσοφίας, *quietae vitae status* βλ. Κ. Γρόλλιος, *Οράτιος. Οι Ωδές. Βιβλίο II*, Αθήνα 1992, 187-188. Για την πνευματική ελευθερία του *vivere parce aequo animo* του Λουκρητίου βλ. D. West, *Horace Odes II*, Οξφόρδη 1998, σσ. 112-113.

13. Hor., Epist. I.3. Για την ερμηνεία βλ. R.Mayer, *Horace. Epistles Book I*, Cambridge 1994, σ. 132. Ο Οράτιος αναγνωρίζει τη σημασία του *otium* στη ζωή του για την *tranquillitas animi* που του παρέχει και όχι για τη συγγραφή, μέσω της ποίησής του, ιστορίας. Βλ. A. La Penna, *Horazio e l'ideologia del principato*, Τορίνο 1963, σσ. 71-72.

14. Hor., Epist. II.1.250-270. Η υποτιμητική αποτίμηση του έργου του από τον ίδιο τον ποιητή είναι υπερβολική. Βλ. N. Rudd, *Horace. Epistles Book II and Epistle to the Pisones («Ars Poetica»)*, Cambridge 1989, σ. 118. Για την ερμηνεία των *chartae ineptae* (στ. 270) ως χαρτιού περιτυλίγματος βλ. C. O. Brink,

Το *otium* του Ορατίου είναι ηθικό και φιλοσοφικό, ένας δρόμος για την κατάκτηση της επιστήμης και της σοφίας και, έτσι, μία ατομική αναζήτηση της προσωπικής ευδαιμονίας¹⁵. Ο ατομικισμός που αναδεικνύεται από τα αγαθά για τα οποία προσεύχεται ο ποιητής είναι απόρροια μιας επικούρειας επιλογής, που φαίνεται να ταιριάζει στον προσωπικό αριστοκρατικό του χαρακτήρα. Ο ίδιος χαρακτήρας αργότερα υπό την επίδραση του στωικισμού, η θεώρηση του οποίου συμβάδιζε περισσότερο με τους στόχους των μεταρρυθμίσεων του Αυγούστου, υπαγόρευσε στον ποιητή την ανάδειξη της ρωμαϊκής αρετής, γενικά, και όχι αποκλειστικά ως αξίας των εκπροσώπων του παλιού καθεστώτος. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, αφενός, το βαθύτερο υπόβαθρο της στάσης του ποιητή απέναντι σε πανανθρώπινα ζητήματα, έξω από την πολιτική¹⁶, και, αφετέρου, την προσπάθειά του να συμβιβάσει την προσωπική του ευδαιμονία με εκείνη της κοινότητας στην οποία ανήκει¹⁷.

Ο Πλίνιος ο Νεότερος παρουσιάζει με αναλυτικότερο τρόπο τα οφέλη από την επίδοση σε ένα *otium cum studiis*, αναφερόμενος στην προσωπική του προτίμηση για αυτό με έναν αυτοβιογραφικό τόνο παρόμοιο με εκείνον των Επιστολών του Ορατίου. Στις Επιστολές του ο δικηγόρος Πλίνιος αναφέρεται συχνά στη δυσφορία του από την κόπωση και τη φθορά που υφίσταται από τις διαρκείς υποχρεώσεις του στην πόλη¹⁸. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται σε μία ποιότητα και σε αξίες ζωής, την εκ του ασφαλούς και συνειδητή επιδίωξη των οποίων επέτρεπαν μόνον η οικονομική ευχέρεια και η γενικότερη κουλτούρα της αριστοκρατίας. Η δυνατότητα επίδοσης σε μία ποικιλία πνευματικών δραστηριοτήτων είναι, για τον Πλίνιο, στοιχείο μιας καλής και γνήσιας ζωής. Η επίδοση στην ανάγνωση και τη συγγραφή τον οδηγεί στην ευδαιμονία και την πραγματική τιμή, σε αντίθεση με τις επαγγελματικές υποχρεώσεις

ό.π., σ. 264. Για παρόμοια (ρητορική) αυτουποτίμηση των δυνατοτήτων του ποιητή βλ. Carm. IV.2.25-34.

15. Η προσωπική ευδαιμονία είναι ο σκοπός της ζωής, ωστόσο, η ιδιοτέλεια αυτού του σκοπού δεν αποκλείει τον σεβασμό και το ενδιαφέρον για τους άλλους ανθρώπους. Βλ. R. Sharples, *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί. Μια εισαγωγή στην ελληνιστική φιλοσοφία*, μεταφρ. Μ. Λυπουρλή – Γ. Αβραμίδης, επιμ. Κ. Καούκη, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 193-194. Για την αρχαιοελληνική ερμηνεία της ευδαιμονίας που βιώνει ο αλτρουιστής άνθρωπος βλ. σ. 146.

16. J. M. André, *ό.π.*, σσ. 496 και 498-499. Η πολεμική του Ορατίου εναντίον της πολυτέλειας ως αντίθετη της ρωμαϊκής αρετής δεν υφίσταται a priori για να εξυπηρετήσει την ιδεολογία του Αυγούστου, παρά εκφράζει την αντάρκεια και το μέτρο ως προσωπικά ιδανικά του ποιητή και ως μέσα για την επίτευξη της προσωπικής ελευθερίας και της πνευματικής ηρεμίας. Βλ. A. Mele, "Culture e politica nell'età di Augusto", *PP* 20 (1965) σ. 189.

17. G. Lieberg, *ό.π.*, σ. 351.

18. Ως υπεύθυνος του *aerarium Saturni* από το 98 μ.Χ. Plin., *Epist.* I.10.9-10. Πρβλ. *Epist.* I.9.1-3. Για το είδος του αξιώματος και τον χρόνο κατάληψής του από τον Πλίνιο βλ. A. N. Sherwin-White, *The letters of Pliny. A historical and social commentary*, Οξφόρδη 1966, σσ. 107 και 110.

και τα δημόσια αξιώματα στην πόλη, που στερούν τον άνθρωπο από την πραγματική πνευματική ελευθερία¹⁹. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, το *honestum otium litteratum* χαρακτηρίζεται στην Επιστολή του Πλινίου ως *dulce* και *beatum*, ενώ η *sincera vita*, η αφιερωμένη στο καθήκον και την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος είναι απλώς *recta*²⁰. Έτσι δίνεται και η απάντηση στο δίλημμα για την επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ζωής, με κριτήριο τον βαθμό στον οποίο η μία και η άλλη βιοθεωρία συμβάλλουν στην επίτευξη της προσωπικής ευδαιμονίας. Ο Πλίνιος δυσκολεύεται να συγχωρήσει τον φίλο του Valerius Paulinus, ο οποίος, λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων στη Ρώμη, δεν ήταν συνεπής στις απαντητικές του επιστολές. Ο Πλίνιος που λόγω αρχής αποδοκιμάζει μια τέτοιου είδους ζωή ανελευθερίας, έχει την πολυτέλεια, λόγω θέσεως, να μοιράζει τον χρόνο του ανάμεσα στα *studia* και τα *desidia*, και τα δύο προϊόντα του *otium*²¹, και δηλώνει ότι, όταν απαλλαγεί οριστικά από τις επαγγελματικές του δεσμεύσεις, ανυπομονεί να υιοθετήσει απόλυτα μια τέτοια ζωή²².

Η ενασχόληση με τη λογοτεχνία και τη συγγραφή προϋποθέτει την προσήλωση. Ένα από τα στοιχεία που αναφέρει ο Οράτιος στις Σάτιρες του για να δικαιολογήσει την αποστροφή του για την πόλη είναι οι παρενοχλήσεις του κόσμου λόγω της ιδιότητάς του ως προσωπικού γραμματέα του Μαικίνα²³. Ομοίως, ως προσωπική μπορεί να θεωρηθεί η απόχρωση της εισαγωγικής στροφής της πρώτης Ωδής του 3^{ου} βιβλίου

19. Plin., Epist. I.9.4-6: Quod euenit mihi, postquam in Laurentino meo aut lego aliquid aut scribo aut etiam corpori uaco, cuius fulturis animus sustinetur. Nihil audio quod audisse, nihil dico quod dixisse paeniteat; nemo apud me quemquam sinistris sermonibus carpit, neminem ipse reprehendo, nisi tamen me cum parum commode scribo; nulla spe nullo timore sollicitor, nullis rumoribus inquietor: mecum tantum et cum libellis loquor. O *rectam sinceramque uitam!* O *dulce otium honestumque* ac *paene omni negotio pulchrius!* Για την αίσθηση της ελευθερίας που απολαμβάνει ο συγγραφέας, όταν ζει στο εξοχικό του στο Laurentum, κοντά στην Όστια, ώστε να επιδοθεί στο διάβασμα και στη συγγραφή πρβλ. Epist. I.22.11. Για τη *vita otiosa* του Πλινίου ως μέσο φυγής από τον υλιστικό κόσμο βλ. E. Aubrion, «La Correspondence de Pline le Jeune, Problèmes et orientation actuelles de la recherche», *ANRW* II.33.1 (1989) σ. 348.

20. H. P. Büttler, *Die geistige Welt der jüngeren Plinius*, Χαϊδελβέργη 1970, σσ. 54-55.

21. Plin., Epist. II.2.1-2: Irascor, nec liquet mihi an debeam, sed irascor. Scis, quam sit amor iniquus interdum, impotens saepe, mukpaίtios semper. Haec tamen causa magna est, nescio an iusta; sed ego, tamquam non minus iusta quam magna sit, grauiter irascor, quod a te tam diu litterae nullae. Exorare me potes uno modo, si nunc saltem plurimas et longissimas miseris. Haec mihi sola excusatio uera, ceterae falsae uidebuntur. Non sum auditorus 'non eram Romae' uel 'occupator eram'; illud enim nec di sinant, ut 'infirmior'. Ipse ad uillam partim studiis partim desidia fruor, quorum utrumque ex otio nascitur.

22. Plin., Epist. III.1.11-12.

23. Hor., S. II.6.23-39. Για το θέμα και τις απόψεις σχετικά με την παραίτηση του ποιητή από τη θέση αυτή βλ. Fr. Muecke, *Horace. Satires II*, Warminster 1993, σσ. 200-201.

των Ωδών, που αρχίζει με τη φράση: *odi profanum volgus et arceo*²⁴. Πέρα από τον ιεροτελεστικό, μυστηριακό και σαφώς υπαινικτικό της καλλιμαχικής ποιητικής χαρακτήρα του προοιμίου, είναι εμφανές το διδακτικό περιεχόμενο των στίχων, με τους οποίους δηλώνεται σε πραγματολογικό επίπεδο και η προσωπική αποστροφή του ποιητή για τον «βέβηλο όγλο» που επιδιώκει πλούτο και τιμές, αναζητώντας (προς τη λάθος κατεύθυνση) την ευδαιμονία²⁵. Ο ποιητής αποδοκιμάζει και αλλού τη *ventosa plebs* και τον *levis populus*, τη συναναστροφή με τα οποία θεωρεί χάσιμο χρόνου²⁶. Η περιφρόνηση που εκφράζεται για το πλήθος των πληβείων δεν εδράζεται σε κοινωνικό ρατσισμό αλλά απευθύνεται στις ενδεικτικές της ηθικής ποιότητας του πλήθους τάσεις. Ο Οράτιος εναλλάσσει τα υβριστικά για το πλήθος επίθετα, *stultus* και *ineptus*, αναφερόμενος στην έλλειψη κρίσεως που το χαρακτηρίζει, όταν αναδεικνύει σε αξιώματα ανάξιους ανθρώπους, όταν επηρεάζεται από φήμες και όταν θαμπώνεται από τίτλους και τιμές²⁷. Πέρα από τους καθημερινούς κινδύνους που διατρέχει όποιος επιδιώκει τον πλούτο²⁸, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην προσωπική ελευθερία που απειλείται τόσο από το κυνήγι των υλικών αγαθών²⁹ όσο και από τη σεξουαλική ελευθεριότητα³⁰, χαρακτηριστικά αντίθετα προς την παραδοσιακή ρωμαϊκή ηθική. Εξάλλου, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή συνείδηση του Ορατίου, που επιδεικνύει άμεσα στις ρωμαϊκές Ωδές το ενδιαφέρον του για το γενικό συμφέρον, τα χαρακτηριστικά αυτά είναι υπεύθυνα για τη διάλυση της οικογενειακής ζωής λόγω της ελευθεριότητας και των γυναικών και οδηγούν στην κατάλυση, τελικά, του κράτους³¹.

Όπως έχει διαπιστωθεί από τη συνολική μελέτη του έργου του Σενέκα, το *otium* έχει την κυριολεκτική σημασία της διακοπής της εργασίας και ως όρος αποδίδει τον χρόνο που μπορεί κανείς να αφιερώσει είτε στην ικανοποίηση των επιθυμιών του,

24. Hor., Carm. III.1.1-4: *Odi profanum volgus et arceo. / favete linguis: carmina non prius / audita Musarum sacerdos / virginibus puerisque canto.*

25. Για τον ιεροτελεστικό χαρακτήρα του προοιμίου αλλά και για το διδακτικό περιεχόμενο των στίχων βλ. Κ. Γρόλλιος, *Οράτιος. Οι Ωδές. Βιβλίο III*, Αθήνα 1998, σσ. 29-30 και 37-38. Για τη σύνδεση του προοιμίου με την πολιτική της θρησκευτικής αναγέννησης του Αυγούστου βλ. D. West, *Horace Odes III*, Οξφόρδη 2002, σσ. 14 και 21-13.

26. Hor., Epist. I.19.37: *non ego ventosae plebis suffragia venor.* Πρβλ. Epist. II.1.108: *mutavit mentem populus levis.*

27. Hor., S. I.6.14-17: *notante / iudice quo nosti, populo, qui stultus honores / saepe dat indignis et famae servit ineptus, / qui stupet in titulis et imaginibus.*

28. Ενδεικτικά βλ. Hor., S. I.1.59-60, 86-87. Carm. II.10.1-4.

29. Hor., S. I.1.108-112. Carm. III.24.49-50. Epist. I.10.39-48. Epist. I.16.67-72.

30. Για τις ερωτικές-παράνομες σχέσεις που θέτουν σε κίνδυνο τη συναισθηματική κατάσταση και την κοινωνική θέση βλ. Hor., S. II.7.46-71.

31. Hor., Carm. III.6.17-24. Πρβλ. Carm. III.24.17-20.

ώστε να απολαύσει μία μοναχική πολυτελή ζωή είτε, σύμφωνα με τη σύσταση του Σενέκα, στη μελέτη και διδασκαλία της ηθικής φιλοσοφίας και στις *litterae*. Η επίδοση σε αυτές υπηρετεί τόσο την *utilitas* όσο και την *honestas*, ως προσωπικές και κοινωνικές αξίες και στο πολιτικό λεξιλόγιο της αριστοκρατίας³². Στόχος αυτής της επίδοσης είναι, για τον Σενέκα, η διαμόρφωση της ψυχής και η αυτοβελτίωση, μέσω της οποίας μπορεί κανείς να προσφέρει στους συμπολίτες του με τον ίδιο τρόπο που θα πρόσφερε εάν καταλάμβανε κάποιο δημόσιο αξίωμα ή ίσως και ακόμη περισσότερο. Η ανάδειξη αυτού του στόχου από τον Σενέκα οφείλεται, αφενός, στο γεγονός ότι ο στωικισμός των Ρωμαίων δεν μιλά για πλήρη αποχή από την πολιτική ζωή. Στα πρώτα φιλοσοφικά έργα του συγγραφέα καθίσταται, εξάλλου, εμφανής η προσπάθειά του να διατηρήσει μία ισορροπία ανάμεσα στο *otium* και στα *negotia*. Αφετέρου, ο Σενέκας δεν αποδέχεται ποτέ ως ενδεχόμενο, κάτω από οποιοσδήποτε αντίξοο πολιτικές συνθήκες, τον εξαναγκασμό του ανθρώπου να αποσυρθεί πλήρως από την πολιτική, ώστε να καταφύγει σε ένα υποκατάστατο της πολιτικής δράσης, όπως το *otium cum studiis*³³.

Ως προϋπόθεση για το *otium litteratum* τίθεται στις Επιστολές του Σενέκα³⁴ η αξιοποίηση του χρόνου³⁵ και η συστηματική, όχι μόνο στις ελεύθερες ώρες, μελέτη των «σπουδαίων πραγμάτων» και της σοφίας³⁶. Τη δυνατότητα για μία τέτοια προσήλωση παρέχει, αφενός, η εσωτερική (οπωσδήποτε και η υλική) αυτάρκεια του σοφού

32. Ειδικά για την ερμηνεία αυτή του *otium* στο De brevitate vitae βλ. P. Grimal, *Sénèque ou la conscience de l'Empire*, Παρίσι 1978, σσ. 417 και 419. Για τις αξίες *utilitas* και *honestas* στην επιχειρηματολογία του Σενέκα βλ. M. Rozelaar, *Seneca. Eine Gesamtdarstellung*, Amsterdam 1976, σσ. 427 κ.εξ.

33. Για το θέμα βλ. M.T.Griffin, *Seneca. A philosopher in politics*, Οξφόρδη 1976, σσ. 322-329, όπου εξετάζονται τα έργα De brevitate vitae, De tranquillitate animi και De otio, στα οποία διαπιστώνονται και διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς το μοτίβο ζωής που συστήνεται από τον φιλόσοφο.

34. Γενικά στις Επιστολές προς τον Λουκίλλιο ο Σενέκας δεν μπαίνει στη διαδικασία να δικαιολογήσει την προτίμησή του για το *otium*, σε συμφωνία ή διαφωνία με την πολιτική φιλοσοφία των στωικών, όσο προτείνει τους τρόπους για την επίτευξή του. Για το θέμα βλ. M. T. Griffin, *ό.π.*, σ. 338.

35. Sen., Epist. 1.3: Et tanta stultitia mortalium est ut quae minima et vilissima sunt, certe reparabilia, inputari sibi cum inpetravere patiantur, nemo se iudicet quicquam debere qui tempus accepit, cum interim hoc unum est quod ne gratius quidem potest reddere.

36. Sen., Epist. 53.8: Sola autem nos philosophia excitabit, sola somnum excutiet gravem: illi te totum dedica. Dignus illa es, illa digna te est: ite in complexum alter alterius. Omnibus aliis rebus te nega, fortiter, aperte; non est quod precario philosopheris. Είναι διάχυτο στο έργο του συγγραφέα το ιδανικό της φιλοσοφίας στα πλαίσια του *otium*, το οποίο με αυτό τον τρόπο διακρίνεται από την *ignavia*. Για το θέμα βλ. A. L. Motto- J. R. Clark, «Hic situs est. Seneca on the deadliness of idleness», *CW* 72 (1978-1979) σσ. 207-215.

και, αφετέρου, μία μοναχική ζωή³⁷. Την τελευταία φαίνεται να συστήνει ο Σενέκας με κριτήριο, επιπλέον, την περιφρόνηση που αισθάνεται για το πλήθος και τις αντιλήψεις του: *a turba te, quantum potes, separa*³⁸. *fuge multitudinem*³⁹. Μιλώντας για τα προσωπικά του βιώματα ο Σενέκας αποκαλύπτει την πικρία του για τη δυσμένεια και τον φθόνο που γνώρισε από το πλήθος των ανθρώπων και την προσπάθειά του να απομακρυνθεί από αυτό⁴⁰. Αναλύει τα δεινά που υφίσταται, γενικά, όποιος επιβάλλει στον εαυτό του τις αντιλήψεις και τις προτιμήσεις του κόσμου⁴¹, αποδοκιμάζοντάς τες ως εφήμερες και υποκειμένες στις μεταπτώσεις της τύχης⁴², αντιπαραθέτοντας σε αυτές την πραγματική πνευματική ελευθερία του σοφού⁴³ και την υγεία σώματος και πνεύματος που εξασφαλίζει, σε πρακτικό επίπεδο, η ενασχόληση με τη φιλοσοφία⁴⁴. Ο Σενέκας αποδοκιμάζει τη διασκέδαση του κόσμου στον ιππόδρομο, η περιφρόνηση για τον οποίο από την παραδοσιακή αριστοκρατία είναι γνωστή ήδη από την εποχή

37. Sen., Epist. 55.4-5: Sed adeo, mi Lucili, philosophia sacrum quiddam est et venerabile ut etiam si quid illi simile est mendacio placeat. Otiosum enim hominem seductum existimat vulgus et securum et se contentum, sibi viventem, quorum nihil ulli contingere nisi sapienti potest.

38. Sen., Nat. Quaest. IVA Pref. 3.1-2. Πρβλ. Epist. 7.1: Quid tibi vitandum praecipue existimes quaeris? turbam.

39. Sen., Epist. 10.1. Πρβλ. Sen., Epist. 44.1: Iterum tu mihi te pusillum facis et dicis malignius tecum egisse naturam prius, deinde fortunam, cum possis eximere te vulgo et ad felicitatem hominum maximam emergere. Η αποδοκιμασία του πλήθους και των αντιλήψεών του από τον Σενέκα εδράζεται στην πλατωνική αντιμετώπιση των κοινών ανθρώπων ως κηφήνων και ζώων. Για το θέμα βλ. A.L. Motto, Further essays on Seneca, *Studien zur Klassischen Philologie* Bd. CXXII, Frankfurt am Main 2001, σ. 91.

40. Sen., De vita beata 2.3-4: Omnem operam dedi ut me multitudini educerem et aliqua dote notabilem facerem: quid aliud quam telis me opposui et malevolentiae quod morderet ostendi? Vides istos qui eloquentiam laudant, qui opes sequuntur, qui gratiae adulantur, qui potentiam extollunt? omnes aut sunt hostes aut, quod in aequo est, esse possunt; quam magnus mirantium tam magnus invidentium populus est.

41. Sen., Epist. 105.4.

42. Sen., Epist. 23.5: Haec quibus delectatur vulgus tenuem habent ac perfusoriam voluptatem. Πρβλ. Epist. 66.31: illa quae temere laudantur et vulgi sententia bona sunt inflant inanibus laetos. Epist. 72.7: Omnia autem quibus vulgus inhiat ultro citroque fluunt: nihil dat fortuna mancipio. Epist. 98.13: Rursus ista quae ut speciosa et felicia trahunt vulgum a multis et saepe contempta sunt. Epist. 94.53: nocent qui optant, nocent qui execrantur. Nam et horum inprecatio falsos nobis metus inserit et illorum amor male docet bene optando; mittit enim nos ad longinqua bona et incerta et errantia, cum possimus felicitatem domo promere.

43. Sen., Epist. 44.6: potes hoc consequi, ut solus sis liber inter ingenuos. 'Quomodo?' inquis. Si mala bonaque non populo auctore distinxeris. Για τα είδη της ελευθερίας στα οποία αναφέρεται ο Σενέκας ως στωικός στη φιλοσοφία του, με σημαντικότερη την πνευματική ελευθερία από τα πάθη και τις ταπεινές επιθυμίες βλ. Br. Inwood, *Reading Seneca. Stoic Philosophy at Rome*, Οξφόρδη 2005, σσ. 305 κ.εξ.

44. Sen., Epist. 15.5-7. Πρβλ. Epist. 23.6. Η φιλοσοφία, οπωσδήποτε, προσφέρει και τη διδασκαλία της λατρείας του θείου και της αγάπης του ανθρώπου. Βλ. I. Hadot, *Seneca und die Griechisch-Römische Tradition der Seelenleitung*, Βερολίνο 1969, σσ. 99-108.

της Δημοκρατίας⁴⁵, και θεωρεί ότι η συναναστροφή του και μόνον με τον συγκεντρωμένο σε τέτοιες εκδηλώσεις κόσμο τον κάνει σκληρό και απάνθρωπο⁴⁶. Αποδοκιμάζει το πλήθος για τα αισθήματα μίσους, φθόνου και περιφρόνησης προς τους συνανθρώπους⁴⁷ και την επίδοσή του στο κυνήγι επιφανειακών αγαθών και ταπεινών επιδιώξεων. Σε αυτές περιλαμβάνονται τα υλικά αγαθά και οι τιμές από την ανάληψη πολλών ρόλων και δεσμεύσεων στην κοινωνική ζωή⁴⁸, η επιδίωξη των οποίων βασίζεται στη λανθασμένη αντίληψη ότι η προσωπική ευδαιμονία εξαρτάται από τη συνεχή ενασχόληση με επαγγελματικές υποχρεώσεις της δημόσιας ζωής⁴⁹. Αυτές, βέβαια, μπορούσαν να τις αποφύγουν μόνον όσοι δεν υποχρεώνονταν για βιοποριστικούς λόγους να τις αναλαμβάνουν. Σε άλλη αναφορά του συγγραφέα περί δικαιοσύνης, παραδοσιακή αρετή της πολιτικής και ιδιωτικής ζωής της Ρώμης ήδη από την εποχή της Δημοκρατίας⁵⁰, ο Σενέκας εκφράζει αποδοκιμασία για την κοινή αντίληψη που επικρατεί στο πλήθος, ότι μπορεί κανείς να απολαμβάνει τα αγαθά που αποκτά, με την πίστη ότι η καλή (αλλά ασταθής) τύχη του θα του επιτρέψει να διαφύγει ατιμώρητος, αν διέπραξε κάποιο αδίκημα για να αποκτήσει όσα απέκτησε⁵¹, και ότι θα παραμείνει ήρεμος από τις τύψεις για το έγκλημά του⁵². Σε μία πτυχή της στωικής θεωρίας σχετικά με τις αρχές του δόγματος για τον απώτατο στόχο του ανθρώπου, ο Σενέκας εκφράζεται, με έμμεσο τρόπο, υποτιμητικά για «το κοπάδι των υπόλοιπων ανθρώπων», από το οποίο πρέπει να απομακρύνεται εκείνος που σκοπεύει να αξιοποιήσει τον χρόνο που του δόθηκε στη γη, ώστε να είναι σε θέση να δει το αληθινό φως και να ταυτιστεί με τον θεό⁵³.

45. J. M. André, *ό.π.*, σ. 386.

46. Sen., Epist. 7.2-3.

47. Sen. Epist. 14.9-10: Circumspiciendum ergo nobis est quomodo a vulgo tuti esse possimus. Primum nihil idem concupiscamus: rixa est inter competitores. Deinde nihil habeamus quod cum magno emolumento insidiantis eripi possit; quam minimum sit in corpore tuo spoliolum. Nemo ad humanum sanguinem propter ipsum venit, aut admodum pauci; plures conputant quam oderunt. Nudum latro transmittit; etiam in obsessa via pauperi pax est. Tria deinde ex praecepto veteri praestanda sunt ut vitentur: odium, invidia, contemptus.

48. Για την αποδοκιμασία της felicitas του πλούτου στον Σενέκα βλ. A.L. Motto, Further essays on Seneca, *Studien zur Klassischen Philologie* Bd. CXXII, Frankfurt am Main 2001, σσ. 45 κ.εξ.

49. Sen., Epist. 106.1.

50. J. Hellegouarc'h, *Le vocabulaire latin des relations politiques sous la république*, Παρίσι 1963, σσ. 265-267. Πρβλ. L. R. Lind, «The idea of the republic and the foundations of Roman morality», στο: C. Deroux (εκδ.), *Studies in Latin Literature* 5, Βρυξέλλες 1989, σσ. 5-34.

51. Sen., Epist. 97.13.

52. Sen. Epist. 105.7.

53. Sen., Epist. 93.5: laudemus itaque et in numero felicitium reponamus eum cui quantulumcumque

Ο Πλίνιος, πέραν των άμεσων αναφορών του στις μη ευνοϊκές για πνευματική δημιουργία συνθήκες της πόλης, λόγω των περισπασμών που υφίσταται και ο ίδιος από το πλήθος, αποδοκιμάζει την ανάλωση του κόσμου σε διασκεδάσεις και σε δημόσια θεάματα⁵⁴, και προβάλλει εξ αντιθέτου την προσωπική του επιλογή να αφιερώνει τον ελάχιστο ελεύθερο χρόνο του στη λογοτεχνία. Το πρακτικό όφελος από την επίδοσή του αυτή έγκειται, αφενός, στο γεγονός ότι διατηρείται πνευματικά δραστήριος και, επομένως, πνευματικά υγιής⁵⁵. Αφετέρου, χάρη στην ενασχόληση με τη λογοτεχνία, μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της ζωής με μεγαλύτερη υπομονή, ενώ γίνεται η ίδια το μέσο για να εξωτερικευθεί τόσο η θλίψη όσο και η χαρά⁵⁶. Η δεξιοότητα αυτή απαιτεί, οπωσδήποτε, τη σχετική παιδεία και την ανάλογη ευαισθησία, απόρροια, συνήθως, προηγούμενης καλλιέργειας.

Την πνευματική δραστηριότητα επιτρέπει η ζωή μακριά από την πόλη, στην ύπαιθρο. Η ζωή στη φύση, την οποία ο Οράτιος θεωρεί ως τη μόνη που μπορεί να του εξασφαλίσει την ηρεμία για τη μελέτη της φιλοσοφίας και της σοφίας των αρχαίων, παρουσιάζεται από τον ποιητή ως ένα προνόμιο του σοφού, ο οποίος απολαμβάνει, χάρη στην επαφή του με τη φύση, την αίσθηση της ελευθερίας⁵⁷. Η ηρεμία της φύσης προσφέρει και στον Πλίνιο τον Νεότερο τις ιδανικές συνθήκες για συγγραφή: «Είναι αξιοθαύμαστο πόσο το πνεύμα του ανθρώπου οξύνεται με τη φυσική άσκηση», εννοώντας το κυνήγι. «Εφόσον, όμως, είναι πιθανό η όλη προσπάθεια να μην αποδώσει, παίρνω μαζί μου και τα σημειωματάριά μου, ώστε να αξιοποιήσω, τουλάχιστον, την ησυχία του δάσους, η οποία αποδεικνύεται το αποτελεσματικότερο ερέθισμα για τη σκέψη...». Στο περιβάλλον αυτό, άλλωστε, «η Αθηνά περιπλανιέται στα βουνά το ίδιο συχνά όσο και η Άρτεμη», έστω και αν, τελικά, με τη συγγραφή τιμάται μόνον η

temporis contigit bene conlocatum est. Vidit etiam veram lucem.

54. Plin., Epist. IX.6. Για τον σνομπισμό του Πλινίου απέναντι στον κόσμο και τα θεάματα βλ. A.N.Sherwin-White, *ό.π.*, σ. 485.

55. Plin., Epist. V.6.45-46: Nam super illa quae rettuli, altius ibi otium et pinguius eoque securius: nulla necessitas togae, nemo accersitor ex proximo, placida omnia et quiescentia, quod ipsum salubritati regionis ut purius caelum, ut aer liquidior accedit. Ibi animo, ibi corpore maxime ualeo. Nam studiis animum, uenatu corpus exerceo.

56. Plin., Epist. VIII.19.1-3: Et gaudium mihi et solacium in litteris, nihilque tam laetum quod his laetius, tam triste quod non per has minus triste.

57. Hor., S. II.6.60-63: O rus, quando ego te aspiciam! Quandoque licebit / nunc veterum libris, nunc somno et inertibus horis, / ducere sollicitae iucunda obliviae vitae! Για τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα της Σάτιρας βλ. Fr. Muecke, *ό.π.*, σ. 193. Για την επικούρευση προέλευσης θέση της φύσεως στη φιλοσοφία του Ορατίου βλ. A. La Penna, *ό.π.*, σσ. 222-223. Πρβλ. W. D. Lebek, «Horaz und Philosophie. Die Oden», *ANRW* II 31.3 (1981) σ. 2033.

μία από τις δύο θεότητες⁵⁸.

Το *otium litteratum* κατέχει ιδιαίτερη θέση στη ζωή των συγγραφέων, σε πρακτικό επίπεδο, λειτουργεί όμως και ως μέσο για την ικανοποίηση της προσωπικής φιλοδοξίας τους να κατακτήσουν, μέσω του έργου τους, την αθανασία. Η έννοια της αθανασίας συνδέεται, σύμφωνα με την πλατωνική φιλοσοφία, όπως και αργότερα στον Χριστιανισμό, με την αθανασία της ψυχής⁵⁹. Στο Συμπόσιο του Πλάτωνα η διαιώνιση του ανθρώπου παρουσιάζεται ως εφικτή με την απόκτηση φυσικών απογόνων ή τη δημιουργία πνευματικών συνεχιστών⁶⁰. Με την απόκτηση παιδιών καθίσταται εφικτή η επιθυμία του ανθρώπου για δόξα (208c) και για ευδαιμονία (208e), εφόσον ο ρόλος των παιδιών είναι να διατηρήσουν ζωντανή τη μνήμη των γονέων τους. Σε σχέση με τα φυσικά, τα πνευματικά παιδιά (έμψυχα και άψυχα) φαίνεται πως παίζουν μεγαλύτερο ρόλο στην εξασφάλιση της αθανασίας. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται στο Συμπόσιο η ποίηση του Ομήρου και του Ησιόδου, η οποία χάρισε στους δημιουργούς της αιώνια δόξα (209c-d). Στον Φαίδρο (277a), ο φιλόσοφος μένει στην αιωνιότητα χάρη στη διάδοση των ιδεών του από τους μαθητές του και, στον Τίμαιο (41b), ο άνθρωπος κατακτά την αθανασία χάρη στην επιδοκιμασία των θεών για

58. Plin., Epist. I.6.2-3: mirum est ut animus agitatione motuque corporis excitetur; iam undique silvae et solitudo ipsumque illud silentium quod uenationi datur, magna cogitationis incitamenta sunt. Proinde cum uenabere, licebit auctore me ut panarium et lagunculam sic etiam pugillares feras: experieris non Dianam magis montibus quam Mineruam inerrare. Πρβλ. Epist. IX.10. Για τη σύνδεση των δύο Επιστολών βλ. A. N. Sherwin-White, *ό.π.*, σσ. 101 και 488.

59. Για την αθανασία της ψυχής στον Φαίδρο του Πλάτωνα βλ. R. Bett, «Immortality and the nature of the soul in the Phaedrus», *Phronesis*, 31 (1986) σσ. 1-26. D. Blyth, «The ever-moving soul in Plato's Phaedrus», *AJPh* 118 (2) (1997) σσ. 185-217. L. P. Gerson, «A note on tripartition and immortality in Plato», *Apeiron* 20 (1987) σσ. 81-96. R. J. Hankinson, «Implications of immortality», στο: J. J. Cleary – D. C. Shartin (εκδδ.), *Boston Area Colloquium in ancient philosophy VI* comm. by A. W. Price, Lanham 1992, σσ. 1-33. M. B. Whall, *The nature of the soul in Plato's Phaedrus*, Diss. Univ. of Georgia Athens, Ga. 1993. Για την αθανασία της ψυχής στον Τίμαιο βλ. J. V. Robinson, «The tripartite soul in the Timaeus», *Phronesis* 35 (1990) σσ. 103-110. Για τη μοίρα της ψυχής μετά θάνατον, στον Πλάτωνα βλ. R. Rehn, «Tod und Unsterblichkeit in der platonischen Philosophie», στο: G. Binder, B. Effé (εκδδ.), *Tod und Jenseits im Altertum*, Bochumer Altertums-wiss. Colloquium No 6, Trier Wiss. Verl., Trier 1991, σσ. 103-121. Για την αθανασία της ψυχής στον Φαίδωνα βλ. D. Apollini, «Plato's affinity argument for the immortality of the soul», *JHPH* 34.1 (1996) σσ. 5-32. A. Greco, «Plato's cyclical argument for the immortality of the soul», *AGPh* 78.3 (1996) σσ. 225-252. A. Lami, «L'ultima prova dell'immortalità dell'anima nel Fedone», *FAM* 10 (1996) σσ. 101-112. Για τις ομοιότητες μεταξύ Συμποσίου και Φαίδωνα του Πλάτωνα ως προς τη θεώρηση της ανθρώπινης και θεϊκής αθανασίας βλ. M. A. Fierro, «Symp. 212A2-7: desire for the truth and desire for death and a god-like immortality», *Méthexis* 14 (2001) σσ. 23-43. Πρβλ. T. Menkhaus, *Eidos, Psyche und Unsterblichkeit: ein Kommentar zu Platons «Phaidon»*, Frankfurt am Main 2003.

60. Πλατ., Συμπ. 206a. Βλ. M. Dyson, «Plato's Symposium», *Antichthon* 20 (1986) σσ. 59-72.

τη δράση του. Ομοίως, στον Β΄ Ολυμπιονικό του Πινδάρου, η αθανασία συνδέεται με την αιώνια δόξα, η οποία είναι το αποτέλεσμα της επιδοκιμασίας των θεών για τις άξιες επαινούν ανθρώπινες πράξεις⁶¹.

Η αθανασία στους Λατίνους συγγραφείς συνδέεται με την τέχνη, η οποία ικανοποιεί τη φιλοδοξία των καλλιτεχνών για κοινωνική καταξίωση, όσο είναι εν ζωή, και για υστεροφημία. Στις έννοιες της τιμής και της δόξας με συνέχεια στον χρόνο αναγνωρίζονται, οπωσδήποτε, παραδοσιακές ρωμαϊκές αξίες, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρίζουν τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, των οποίων τα ενδιαφέροντα, κατ' ανάγκην, περιοριζόνταν σε πολύ πρακτικότερα ζητήματα απλής επιβίωσης. Ο Οράτιος εξαιρεί την τέχνη του, χάρη στην οποία θα απολαύσει αιώνια δόξα νικώντας τον χρόνο και τον θάνατο. Non omnis moriar, αφού ο έπαινος των μεταγενεστέρων θα διατηρεί τον ποιητή αγέραστο⁶². Το μέγεθος της μελλοντικής του φήμης παραλληλίζεται με την τεράστια έκταση που θα καλύψει με το πέταγμά του, ως άνθρωπος με φτερούγες κύκνου, μέχρι τις εσχατιές της γης, μακριά από τον φθόνο των ανθρώπων⁶³.

Πέρα από τη δόξα και την αθανασία που αποκτά ο συγγραφέας μέσω της πνευμα-

61. Για την αθάνατη δόξα ως προϋπόθεση της εσχατολογικής σημασίας της αθανασίας της ζωής βλ. Fr. J. Nisetich, «Immortality in Acragas: Poetry and religion in Pindar's Second Olympian Ode», *CPh* 83 (1988) σσ. 1-19.

62. Hor. Carm. III.30.1-8: Exegi monumentum aere perennius / regalique situ pyramidum altius, / quod non imber edax, non aquilo impotens / possit diruere aut innumerabilis / annorum series et fuga temporum. / non omnis moriar multaue pars mei / vitabit Libitinam: usque ego postera / crescam laude recens, dum Capitolium / scandet cum tacita virgine pontifex. Για τους στίχους αυτούς ως σφραγίδα στο έργο των Ωδών βλ. Κ. Γρόλλιος (1998), *ό.π.*, σσ. 333. Για την ελικρινή, στην Ωδή III.30, και χωρίς ίχνος αυτοσαρκασμού ή ψευδούς μετριοφροσύνης πίστη του ποιητή ότι δεν θα πεθάνει ποτέ χάρη στην ποίησή του βλ. D. West (2002), *ό.π.*, σ. 260. Παρόμοια με εκείνη του Ορατίου είναι η αντίληψη για την αθανασία του ποιητή στον Προπέρτιο (Prop. I.8, II.7). Βλ. B. K. Gold, «Time, poetry and immortality in Propertius (I,8)», *CJ* 81 (1985-1986) σσ. 148-157. Για τη σύνδεση της αθανασίας της ποίησης του Ορατίου, του Οβιδίου (Am. I.15. Met. 15.871-2) και της μετά θάνατον δόξας του Μαρτιάλη (V.10, VIII.61) βλ. C. A. Williams, «Ovid, Martial and poetic immortality, traces of Amores I.15 in the «Epigrams»», *Arethusa* 35 (3) (2002) σσ. 417-433. Για την αθανασία της ποίησης και του ποιητή διακειμενικά βλ. A. Barchiesi, «Poetry praise and patronage, Simonides in Book 4 of Horace's Odes», *CLAnt* 15 (1) (1996) σσ. 5-47. Πρβλ. Ch. Segal, «Intertextuality and immortality, Ovid, Pythagoras and Lucretius, Metamorphoses 15», *MD* 46 (2001) σσ. 63-101.

63. Hor., Carm. II.20.1-12: Non usitata nec tenui ferar / pinna biformis per liquidum aethera/ vates neque in terris morabor / longius invidiae maior / urbis relinquam. non ego, pauperum / sanguis parentum, non ego, quem vocas, / dilecte Maecenas, obibo/ nec Stygia cohibebor unda. / iam iam residunt cruribus asperae / pelles et album mutor in alitem/ superne nascunturque leves /per digitos umerosque plumae. Για τον ρόλο των πουλιών στις εικόνες της Ωδής για τη φήμη του δημιουργού και τον παραλληλισμό τους με εκείνες του Πινδάρου βλ. G. M. Nisbet-M. Hubbard (1978), *ό.π.*, σσ. 332 κ.εξ. Για τον ειρωνικό χαρακτήρα των στίχων του Ορατίου, ο οποίος δεν θα αυτοπαραλληλιζόταν ποτέ με τον Πίνδαρο βλ. D. West (1998), *ό.π.*, σ. 145.

τικής δημιουργίας, η ποίηση εξασφαλίζει την αθανασία σε όσους υμνούνται σε αυτή για τα κατορθώματά τους. Την αιώνια δόξα εγγυάται, σύμφωνα με τον Πίνδαρο, η ίδια η ποίηση, εφόσον η μόνη «σωτηρία» που μπορεί να προσφέρει ο ποιητής σε έναν άνθρωπο που αξίζει να δοξαστεί είναι η διατήρηση της μνήμης του⁶⁴. Η προβολή των ένδοξων πράξεων του παρελθόντος, με τις οποίες αναδεικνύονται αξίες και αρετές της παραδοσιακής ρωμαϊκής ηθικής, γίνεται μέσω της ποίησης, ο ρόλος της οποίας, ως κύριου συστατικού στοιχείου της εκπαίδευσης στη Ρώμη⁶⁵, αναγνωρίζεται ιδιαίτερα για την ψυχική καλλιέργεια και τη διαμόρφωση των αξιών των νέων⁶⁶. Η Μούσα δεν επιτρέπει να πεθάνει εκείνος που αξίζει να επαινεθεί, εφόσον του χαρίζει την ευδαιμονία του ουρανού, δηλαδή την αθανασία: *caelo Musa beat*⁶⁷. Ο Οράτιος υπόσχεται να αναδείξει, μέσω της ποίησής του, τις προσωπικές αρετές, πολιτικές, στρατιωτικές και ηθικές του Μάρκου Λόλλιου, υπάτου το 21 π.Χ., ώστε να μην κινδυνεύσουν αυτές να λησμονηθούν στον χρόνο από τον φθόνο των ανθρώπων: «Εζήσαν πολλοί γενναίοι πριν από τον Αγαμέμνονα, οι οποίοι, όμως, σε όλη τους τη ζωή έμειναν στην αφάνεια, αφού δεν βρέθηκε ποιητής να υμνήσει τα επιτεύγματά τους... Η κρυμμένη (χωρίς εγκώμιο) ανδρεία λίγο διαφέρει από τη θαμμένη (αφανή) αδράνεια»⁶⁸.

64. Πινδ., Ολ. 10.91 κ.εξ. και Νεμ. 7.12 κ.εξ. Για την αθανασία που εξασφαλίζει η ποίηση στον Γ' Ολυμπιονίκο πρβλ. E. Robbins, «Intimations of immortality, Pind. Ol. III, 34-35», στο: D. E. Gerber (εκδ.), *Studies in honour of L. Woodbury*, Chico CA 1984, σσ. 219-228. Ειδικά για την αθανασία που εξασφαλίζουν οι θεοί, μέσω της ποίησης, στον Γ' Πυθιονίκο βλ. E. Robbins, «The gifts of the gods, Pindar's Third Pythian», *CQ* 40 (1990) σσ. 307-318.

65. M. L. Clarke, *Higher education in the ancient world*, Λονδίνο 1971, σ. 18. Για τα ηθικά διδάγματα της αρχαίας ελληνικής και της πρώιμης λατινικής ποίησης βλ. St. F. Bonner, *Education in Ancient Rome, From the elder Cato to the younger Pliny*, Λονδίνο 1977, σσ. 215 και 241. Για τη σημασία γενικά της αρετής στη ρωμαϊκή παιδεία, σύμφωνα με το σωκρατικό πρότυπο, βλ. K. W. Hoskin, *Education in Roman Society 200 B.C. – 100. A.D.*, Diss. Michigan- Λονδίνο 1973, σ. 322.

66. Hor., Epist. II.1.126-129: *os tenerum pueri balbumque poeta figurat, / torquet ab obscaenis iam nunc sermonibus aurem, / mox etiam pectus praeceptis format amicis, / asperitatis et invidiae corrector et irae.*

67. Hor., Carm. IV.8.21-29: *si chartae sileant quod bene feceris, / mercedem tuleris. quid foret Iliae / Mavortisque puer, si taciturnitas / obstaret meritis invida Romuli? / ereptum Stygiis fluctibus Aeacum / virtus et favor et lingua potentium / vatum divitibus consecrat insulis. / [dignum laude virum Musa vetat mori] / caelo Musa beat.* Ο ποιητής δεν προσδίδει ο ίδιος την αθανασία στους ήρωες του παρελθόντος, αλλά εμφανίζεται περισσότερο ως η φωνή της συνείδησης, που αναδεικνύει την πραγματική αξία. Βλ. J.-Y. Mauleuvre, *Petite Stereoscopie des Odes et Epodes d'Horace, Il-Les Odes*, Παρίσι 1997, σσ. 403-404. Πρβλ. K. Γρόλλιος, *Οράτιος. Οι Ωδές. Βιβλίο IV*, Αθήνα 2005, σ. 116. Η ιδέα της διατήρησης στη μνήμη των αξιωματιμόνων των πράξεων μέσω της ποίησης υπάρχει στον Προπέριο και τον Τίβουλλο: Prop., III.2.25-26: *at non ingenio quaesitum nomen ab aevo / excidet: ingenio stat sine morte decus. Tibul. I.4.65-66: Quem referent Musae, vivet, dum robora tellus, / Dum caelum stellae, dum vehet amnis aquas.*

68. Hor., Carm. IV.9.25-34: *vixere fortes ante Agamemnona / multi; sed omnes inlacrimabiles / urgentur ignotique longa / nocte, carent quia vate sacro / paulum sepultae distat inertiae / celata virtus. non ego te*

Ο Πλίνιος επιλέγει να επιδοθεί στη συγγραφή με την πίστη ότι η πνευματική δημιουργία θα του εξασφαλίσει την αθανασία: «Οι απόψεις που επικρατούν μεταξύ των ανθρώπων μπορεί να διαφέρουν, όμως πραγματικά ευδαίμων είναι εκείνος ο οποίος απολαμβάνει μία διαρκή και καλή φήμη, και, έχοντας εμπιστοσύνη στην κρίση των μεταγενεστέρων του, διάγει τον βίο του με ηρεμία, αναμένοντας με σιγουριά την υστεροφημία του», χάρη στους μεγάλους και αιώνιους διαλογισμούς στους οποίους θα επιδοθεί⁶⁹. Η αθανασία της πνευματικής δημιουργίας είναι το όπλο απέναντι στον θάνατο, τον οποίο οι υπόλοιποι άνθρωποι βιώνουν, χωρίς να το συνειδητοποιούν, καθημερινά, με τις εφήμερες απολαύσεις που γεμίζουν τη ζωή τους. Αντίθετα, ο θάνατος είναι πάντα ξαφνικός για εκείνον που επιδιώκει την υστεροφημία με ένα πνευματικό του δημιούργημα⁷⁰. «Τίποτα δεν με ελκύει τόσο πολύ, όσο ένα όνομα που θα μείνει στον χρόνο, πράγμα που μπορεί να επιδιώξει μόνον ένας άνθρωπος που δεν έχει διαπράξει ποτέ κακό και, επομένως, δεν έχει φόβο ότι μπορεί να κατηγορηθεί από τους μεταγενεστέρους του»⁷¹. Και παρότι ο Πλίνιος φαίνεται να έχει ξεπεράσει τον φόβο του θανάτου, εφόσον είναι σίγουρος ότι θα εξασφαλίσει την αθανασία της μνήμης, η τραγικότητα του θανάτου υφίσταται ακόμη για όσους συγγραφείς δεν προλάβουν να δώσουν, όσο είναι εν ζωή, την τελική μορφή στο έργο τους. Γι' αυτό, «στόχος για έναν συγγραφέα πρέπει να είναι να αφήσει όσο το δυνατό λιγότερα πράγματα στον θάνατο να καταστρέψει»⁷², στάση στην οποία είναι εμφανές το ηρωικό στοιχείο της αριστοκρατικής αυτοσυνείδησης.

Ο Σενέκας στις Επιστολές του κάνει λόγο για την *aeternitas* της ψυχής, χωρίς όμως να την συνδέει με την πνευματική δημιουργία. Η πραγμάτευση του θέματος του

meis / chartis inornatum silebo/ totve tuos patiar labores /inpune, Lolli, carpere lividas / obliviones. Για το εγκώμιο των πολιτικών επιτυχιών και της αρετής του Λόλλιου παρά τη στρατιωτική αποτυχία του ανθυπάρχου το 17 π.Χ. εναντίον των Γερμανών βλ. Κ. Γρόλλιος (2005), *ό.π.*, σ. 128.

69. Plin., Epist. IX.3.1: Alius aliud: ego beatissimum existimo, qui bonae mansuraeque famae praesumptione perfruitur, certusque posteritatis cum futura gloria uiuit. Ac mihi nisi praemium aeternitatis ante oculos, pingue illud altumque otium placeat.

70. Plin., Epist. V.5.4: Mihi autem uidetur acerba semper et immatura mors eorum, qui immortale aliquid parant. Nam qui uoluptatibus dediti quasi in diem uiuunt, uiuendi causas cotidie finiunt; qui uero posteros cogitant, et memoriam sui operibus extendunt, his nulla mors non repentina est, ut quae semper inchoatum aliquid abrumpat.

71. Plin., Epist. V.8.1-2: sed quia mihi pulchrum in primis uidetur non pati occidere, quibus aeternitas debeatur, aliorumque famam cum sua extendere. Me autem nihil aequae ac diuturnitatis amor et cupidus sollicitat, res homine dignissima, eo praesertim qui nullius sibi conscius culpa posteritatis memoriam non reformidet.

72. Plin., Epist. V.5.8: Proinde, dum suppetit uita, enitatur ut mors quam paucissima quae abolere possit inueniat.

θανάτου στον Σενέκα ξεφεύγει από τον θεματικό άξονα της παρούσας μελέτης. Συνοπτικά αναφέρουμε ότι, σε αντίθεση με τον Οράτιο και τον Πλίνιο, που πεισματικά επιδιώκουν με την πνευματική δημιουργία την αθανασία της δόξας ενάντια στον θάνατο, ο Σενέκας θεωρεί ότι ο σοφός είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμος να πεθάνει και θέτει ως ουσία των πάντων την ενασχόληση με τη φιλοσοφία και την ηθική του ατόμου⁷³. Η αίσθηση της πληρότητας από την εμπειρία της προκλητικά πλούσιας ζωής, κατά τον Σενέκα, δεν έχει σχέση με την πραγματική της διάρκεια ούτε με την ικανοποίηση της απληστίας του ανθρώπου, που έχει την τάση να δοκιμάζει όσα του φαίνονται ότι του λείπουν, αλλά με το πώς ο άνθρωπος βιώνει τη ζωή του με τον νου⁷⁴. Σύμφωνα με την επικούρεια θεωρία, ιδιαίτερη σημασία για τον άνθρωπο έχει η επίγνωση και μόνον ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος, εφόσον αυτή μπορεί να χαρίσει στον άνθρωπο πραγματική ελευθερία και την αίσθηση της ανωτερότητας έναντι οποιασδήποτε εξωτερικής δύναμης⁷⁵. Σύμφωνα με τη στωική φιλοσοφία, ο θάνατος εξασφαλίζει την πραγματική ευδαιμονία, εφόσον σημαίνει την επιστροφή του ανθρώπου στην αρχική του κατάσταση⁷⁶, δηλαδή την ένωση του ανθρώπου με τους θεούς⁷⁷.

Πριν συνοψίσουμε τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εξέταση των πηγών, είναι αναγκαίο, αν και ήδη γνωστό, να διευκρινιστεί ότι η αρνητική στάση των συγγραφέων απέναντι στο πλήθος δεν αντανακλά αντίστοιχες γενικές θεωρίες των Στωικών και των Επικουρείων, εφόσον και στα δύο φιλοσοφικά ρεύματα υπάρχει η έννοια του «άλλου», της «οικειώσεως» και της «φιλίας»⁷⁸. Η απαξιωτική διάθεση

73. Sen., De brev. 15.4-5: at iis quae consecrauit sapientia nocere non potest; nulla abolebit aetas, nulla deminuet; sequens ac deinde semper ulterior aliquid ad uenerationem conferet, quoniam quidem in uicino uersatur inuidia, simplicius longe posita miramur. Sapientis ergo multum patet uita, non idem illum qui ceteros terminus cludit: solus generis humani legibus soluitur. Πρβλ. De tran. 14.10.

74. Sen., Epist. 61.3-4: Itaque sic animum componamus ut quidquid res exiget, id velimus, et in primis ut finem nostri sine tristitia cogitemus. Ante ad mortem quam ad vitam praeparandi sumus. Satis instructa vita est, sed nos in instrumenta eius auidi sumus; deesse aliquid nobis videtur et semper videbitur: ut satis uixerimus, nec anni nec dies faciunt sed animus. Vixi, Lucili carissime, quantum satis erat; mortem plenus expecto. Για τον σοφό που έχει κατακτήσει την αρετή και έχει απαλλαγεί από τον φόβο του θανάτου βλ. Epist. 74.11.

75. Sen., Epist. 26.10: 'Meditare mortem': qui hoc dicit meditari libertatem iubet. Qui mori didicit seruire dididit; supra omnem potentiam est, certe extra omnem. Quid ad illum carcer et custodia et claustra? liberum ostium habet. Una est catena quae nos alligatos tenet, amor vitae.

76. Sen., De consol. (ad Marciam) 22.3.

77. Sen., Epist. 102.28-29: quid tibi videbitur divina lux cum illam suo loco uideris? Haec cogitatio nihil sordidum animo subsidere sinit, nihil humile, nihil crudele. Deos rerum omnium esse testes ait; illis nos adprobari, illis in futurum parari iubet et aeternitatem proponere.

78. R. Sharples, *ό.π.*, σσ. 196-203.

απέναντι στις μάζες και τη νοοτροπία τους έχει ηθική περισσότερο διάσταση και έμμεσα πολιτική, εφόσον αναφέρεται στον κίνδυνο που συνιστούν για το κράτος και το συλλογικό συμφέρον νοοτροπίες του πλήθους που έρχονται σε αντίθεση με τον ρωμαϊκό ανδρισμό, την πνευματική ελευθερία και τη δικαιοσύνη. Σε ρητορικό επίπεδο, η ίδια στάση εξυπηρετεί, εξάλλου, τη στωϊκής αφετηρίας επιχειρηματολογία και των τριών συγγραφέων κατά της επιδίωξης των υλικών επιφανειακών αγαθών και υπέρ του *otium litteratum*.

Πέραν της πολιτικού περιεχομένου αφετηρίας που αιτιολογεί την επίδοση των τριών συγγραφέων σε ένα *otium litteratum*, σε πείσμα των πολιτικών συνθηκών της εποχής, το ίδιο αποτελεί ένα είδος πολυτελείας, προσιτό στα ανάλογης καλλιέργειας μέλη της αριστοκρατίας, για μία ατομικιστική αναζήτηση της προσωπικής ευδαιμονίας, τάση η οποία είναι λιγότερο έντονη στον στωϊκό Σενέκα. Η αριστοκρατικότητα της επίδοσης σε αυτή την ευγενή από τη φύση της ενασχόληση προκύπτει, σε κοινωνικό επίπεδο, από την αποδοκιμασία των συνθηκών της ζωής στην πόλη και την απομάκρυνση από το πλήθος. Η ίδια επίδοση εξασφαλίζει, εξάλλου, πνευματική υγεία, κοινή αξία και για τους τρεις συγγραφείς. Για τον Οράτιο και τον Πλίνιο το *otium litteratum* είναι επιπλέον το μέσο για την απόκτηση δόξας εν ζωή και υστεροφημίας για τους ίδιους και για όσους αυτοί υμνούν στα έργα τους, αξίες οι οποίες υπήρξαν διαχρονικές σταθερές του συστήματος αξιών της ρωμαϊκής αριστοκρατίας.

Γεώργιος Καλαφίτης

*Το κίνημα του Βάλη στην Ελλάδα (261 μ.Χ.).
Προβλήματα και ερμηνείες*

Η μονοκρατορία του Γαλλιηνού (260-268) στιγματίστηκε από την έκρηξη σωρείας κινημάτων σε κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας. Τα αίτια ήταν πολλά, καταλύτης ωστόσο στάθηκε η αιχμαλωσία στην Έδεσσα της Συρίας του πατέρα του, αυτοκράτορα Βαλεριανού (253-260), από τους Πέρσες το καλοκαίρι του 259. Τότε, τη στιγμή της πιο μεγάλης κρίσης, βρήκαν την ευκαιρία πάμπολλοι καιροσκόποι και πραξικοπηματίες να κάνουν την εμφάνισή τους. Έναν και πλέον αιώνα αργότερα ο Αμμιανός Μαρκελλίνος δεν μπορούσε να αφήσει ασχολίαστη την παρουσία τόσων σφετεριστών, γράφοντας ότι ο Γαλλιηνός αντιμετώπισε πλήθος συνωμότες¹. Σε παρόμοιο τόνο ο συγγραφέας της *Historia Augusta* (4ος-5ος αι.) συνόψιζε επιγραμματικά: «Ήταν τέτοιες οι τύχες του κράτους, ώστε τον καιρό του Γαλλιηνού όποιος μπορούσε έσπευδε (να καταλάβει) την αυτοκρατορική εξουσία»². Στο ίδιο έργο ένα ολόκληρο βιβλίο αφιερώνεται στον βίο και την πολιτεία 32 σφετεριστών, υπαρκτών και πλασματικών, υπό τον γενικό τίτλο «Tyranni Triginta», δηλαδή «Τριάκοντα Τύραννοι». Σαφής είναι βέβαια ο παραλληλισμός με τους Τριάκοντα τυράννους της Αθήνας του 404 π.Χ.³. Όλοι σχεδόν αυτοί οι κινηματίες έδρασαν τα οκτώ χρόνια της μονοκρατορίας του Γαλλιηνού.

Από την χαοτική περιρρέουσα ατμόσφαιρα φαίνεται πως δεν στάθηκε δυνατό να ξεφύγει ούτε ο ελλαδικός χώρος. Αποτελεί σαφές δείγμα του εύρους των εμφυλίων πολέμων της περιόδου το γεγονός ότι η αναστάτωση άγγιξε μία περιφέρεια που τότε ζούσε στο περιθώριο των εξελίξεων, απομακρυσμένη από τα σύνορα και τα κέντρα αποφάσεων. Μολαταύτα ακόμη και η απόμερη ελληνική χερσόνησος ενεπλάκη στις διαμάχες και τις συγκρούσεις της εποχής. Συγκεκριμένα, σε τρεις μεταγενέστερες πηγές, μνημονεύεται κάποιος Βάλης (Valens), διοικητής της Αχαΐας, ο οποίος διέπραξε πραξικόπημα και αναγορεύτηκε αυτοκράτορας για βραχύ χρονικό διάστημα.

1. Πρβλ. Ammiani Marcellini *Rerum Gestarum Libri qui supersunt* [*Ammianus Marcellinus with an English Translation by J. C. Rolfe in Three Volumes*, (The Loeb Classical Library), London-Cambridge MA 1935-1939, revised and reprinted Aberdeen 1963-1964] (στο εξής: Αμμιανός), 21.16.10. Επίσης Αμμιανός 23.5.3.

2. *Historia Augusta* [*The Scriptorum Historiae Augustae with an English translation by D. Magie in Three Volumes*, (The Loeb Classical Library), London-Cambridge MA 1953-1968] (στο εξής: HA), Tyr. Trig. 10.1: «Fati publici fuit, ut Galliени tempore quicumque potuit ad imperium prosiliret.»

3. Παρομοίως βλ. *The Scriptorum Historiae Augustae with an English translation by D. Magie in Three Volumes*, (The Loeb Classical Library), London-Cambridge MA 1953-1968 (στο εξής: D. Magie, S.H.A.), Vol. III, υποσημ. 1 σ. 64.

Οι πληροφορίες μας βασίζονται αποκλειστικά σε τέσσερα χωρία, δύο εκ των οποίων είναι πλήρως ελλειπτικά, ενώ τα άλλα δύο -όλα στη *Historia Augusta*- θα τα χαρακτηρίζαμε ως λακωνικά, τουλάχιστον όσον αφορά τα ίδια τα γεγονότα. Όπως θα διαπιστώσουμε, οι πηγές αυτές όχι μόνο είναι ελάχιστες και φειδωλές, αλλά και σε μεγάλο βαθμό προβληματικές, σε σημείο που δύσκολα επιτρέπουν την πλήρη ανασύνθεση της ιστορίας. Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να προσπαθήσει να φωτίσει και να διασαφηνίσει, όσο το δυνατόν πιο εμπεριστατωμένα, γεγονότα που είχαν παραμείνει ως τώρα στη σκιά της Ιστορίας. Ας αφήσουμε όμως πρώτα τους ιστορικούς εκείνης της εποχής να αφηγηθούν και να σχολιάσουν τα συμβάντα.

Στη *Historia Augusta* και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο, όπου περιγράφεται η ηγεμονία του αυτοκράτορα Γαλλιηνού (*Gallieni duo*), ο συγγραφέας γράφει ότι «ο Μακριανός [ο πρεσβύτερος] όρισε (ως διοικητή) στην Αχαΐα τον Πίσωνα, αριστοκράτη και από τους ηγέτες της Συγκλήτου, με σκοπό να συντρίψει τον Βάλη, ο οποίος κυβερνούσε την επαρχία εκείνη με ανθυπατική εξουσία. Αλλά ο Βάλης πληροφορήθηκε ότι ο Πίσων ερχόταν εναντίον του και έσπευσε να ανακηρυχθεί αυτοκράτορας. Ο Πίσων λοιπόν υποχώρησε στη Θεσσαλία. Εκεί σκοτώθηκε μαζί με πολλούς άλλους, όταν ο Βάλης έστειλε (εναντίον του) στρατιώτες. Ο ίδιος μάλιστα (ο Πίσων) είχε αποκληθεί αυτοκράτορας με το προσωνόμιο “Θεσσαλικός”»⁴.

Περισσότερο αναλυτική γίνεται η *Historia Augusta* στο κεφάλαιο όπου αναπτύσσεται η δράση των «Τριάκοντα Τυράννων» (*Tyranni Triginta*). Δυστυχώς όμως το κείμενο στέκεται όχι τόσο στα ίδια τα γεγονότα, αλλά στην προσωπικότητα των αντιπάλων. Ειδικά για τον Βάλη ο συγγραφέας σημειώνει ότι «αυτός ο στρατιωτικός, ο οποίος ήταν παράλληλα δοξασμένος για τις αρετές του ως πολίτης, κυβερνούσε την ανθυπατική επαρχία της Αχαΐας, που του είχε δοθεί τότε τιμητικά από τον Γαλλιηνό. Ο Μακριανός τον φοβόταν υπερβολικά, γιατί πρώτον είχε μάθει ότι ξεχώριζε ως προς τον συνολικό τρόπο της ζωής του, και δεύτερον διότι γνώριζε ότι εκείνος [ενν. ο Βάλης] τον εχθρευόταν, επειδή φθονούσε τα προσόντα του [ενν. του Μακριανού]. Απέστειλε λοιπόν τον Πίσωνα, έναν άνδρα με καταγωγή από εξαιρετικά αριστοκρατική και υπατική γενιά, με τη διαταγή να θανατώσει τον Βάλη. Ο Βάλης όμως, ο οποίος έπαιρνε τις κατάλληλες προφυλάξεις, επειδή ήταν προνοητικός και εκτίμησε ότι δεν μπορούσε αλλιώς

4. HA, Gall. 2.2-4: «idem Macrianus Pisonem, unum ex nobilibus ac principibus senatus, ad Achaiam destinavit ob hoc ut Valentem, qui illic proconsulari imperio rem publicam gubernabat, opprimeret. sed Valens, comperto quod Piso contra se veniret, sumpsit imperium. Piso igitur in Thessaliam se recepit. ubi missis a Valente militibus cum plurimis interfectus est. ipse quoque imperator appellatus cognomento Thessalicus.».

να προστατεύσει τον εαυτό του, ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και λίγο μετά φονεύθηκε από τους στρατιώτες»⁵.

Τα δύο παραπάνω χωρία που αναπτύξαμε σε μετάφραση είναι τα πλέον περιγραφικά. Τα επόμενα περιέχονται στις «Πράξεις του Αμμιανού Μαρκελλίνου» (Ammianus Marcellinus, Res Gestae) και στην «Επιτομή των Καισάρων» (Epitome de Caesaribus). Περιορίζονται ωστόσο να αναφέρουν το όνομα μόνο του Βάλη μέσα στα τόσα άλλα ονόματα σφετεριστών της περιόδου, χωρίς να κάνουν καμία μνεία στον Πίσωνα, τον οποίο φαίνεται να αγνοούν παντελώς. Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, ο μεγαλύτερος ιστορικός του 4ου αι., μας πληροφορεί ότι ο Γαλληνός έμεινε γνωστός για τις απάνθρωπες μεθόδους βασανισμού και θανάτωσης των αντιπάλων του, διότι «αυτός όντως υπέστη συνεχείς, υπαρκτές και παθιασμένες επιβουλές και συνωμοσίες, όπως του Αυρήολου, του Ιγγένουου και του Βάλη, του επονομαζόμενου “Thessalonicus”, αλλά και άλλων πολλών...»⁶. Τέλος, στην «Επιτομή των Καισάρων», συνοπτικό και συμπληματικό έργο άγνωστου συγγραφέα του 5ου αι. που βασίζεται στο «Βιβλίο των Καισάρων» του Αυρήλιου Βίκτωρα, μνημονεύονται και απαριθμούνται τα ονόματα ορισμένων από τους σφετεριστές που έδρασαν τα χρόνια των αυτοκρατόρων Βαλεριανού και Γαλληνού. Ανάμεσά τους αναφέρεται και ο Βάλης ο οποίος «...στη Μακεδονία...σφετερίστηκε το αυτοκρατορικό αξίωμα»⁷.

Καμία άλλη σωζόμενη πηγή δεν μνημονεύει τα περιστατικά και τους πρωταγωνιστές. Άρα οφείλουμε να περιοριστούμε στις φειδωλές αναφορές που διαθέτουμε, ούτως ώστε να ξεδιαλύνουμε την πορεία των γεγονότων. Τα προβλήματα που ανακύπτουν είναι αρκετά. Η σύνδεση του κινήματος του Βάλη με τη δράση του Πίσωνα, η πιθανότητα οι παραπάνω αναφορές και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές να συνιστούν απλές μυθοπλασίες, ο βίος και η πολιτεία του Βάλη, οι λόγοι που τον οδήγησαν να σφετερι-

5. HA, Tyr. Trig. 19: «Hic vir militaris, simul etiam civilium virtutum gloria pollens, proconsulatum Achaiae dato a Gallieno tunc honore gubernabat. quem Macrianus vehementer reformidans, simul quod in omni genere vitae satis clarum norat, simul quod inimicum sibi esse invidia virtutum sciebat, missi Pisone, nobilissimae tunc et consularis familiae viro, interfici praecepit. Valens diligentissime cavens et providens neque aliter sibi posse subveniri aestimans sumpsit imperium et brevi a militibus interemptus est.»

6. Αμμιανός 21.16.10: «Ille enim perduellionum crebris verisque appetitus insidiis, Aureoli et Postumi et Ingenui et Valentis, cognomento Thessalonicici, aliorumque plurium,...».

7. Epitome de Caesaribus [Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt origo gentis Romanae et liber de viris illustribus urbis Romae. Subsequitur Epitome de Caesaribus, (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), ed. Fr. Pichlmayr, Leipzig 1970], 32.3-4: «His imperantibus [δηλαδή επί Βαλεριανού και Γαλληνού] Regillianus in Moesia, Cassius Latienus Postumus in Gallia Gallieni filio interfecto imperatores effecti sunt. Pari modo Aelianus apud Mogontiacum, in Aegypto Aemilianus, apud Macedonas Valens, Mediolani Aureolus dominatum invasere.»

στεί το αυτοκρατορικό αξίωμα, η ακριβής χρονολόγηση των γεγονότων και η περιοχή όπου αυτά διαδραματίστηκαν, τα περίεργα προσωνύμια που διασώζουν οι πηγές, όλα αυτά τα ερωτήματα περιμένουν απαντήσεις και αποτελούν τον κύριο άξονα πάνω στον οποίο θα κινηθεί η παρούσα εργασία.

Η φερεγγυότητα των πηγών είναι το πρώτο ζήτημα που χρειάζεται διερεύνηση. Είναι αλήθεια ότι η κύρια πηγή μας, η *Historia Augusta*, είναι ένα εξαιρετικά προβληματικό κείμενο. Περιέχει ασφαλώς πολλά μυθεύματα και βρίθιη πλαστών προσώπων, επιστολών και διαταγμάτων, που χρησιμοποιούνται δήθεν για την σφαιρικότερη «τεκμηρίωση» συμβάντων και αντίστοιχα για την «ανάλυση» των χαρακτήρων διαφόρων προσωπικοτήτων⁸. Η σύγχρονη επιστήμη δεν έχει ακόμη καταλήξει σε οριστικά και βέβαια συμπεράσματα σχετικά με την πατρότητα και τη χρονολόγησή της. Νεότεροι ιστορικοί την έχουν χαρακτηρίσει μάλιστα ως «πληροφοριακό ναρκοπέδιο». Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί, γιατί οι μαρτυρίες που παρέχει είναι σε πάμπολλες περιπτώσεις επισφαλέστατες και μπορούν εύκολα να μας οδηγήσουν σε παρανοήσεις και παρεξηγήσεις. Αποτελεί όμως παράλληλα μία από τις σημαντικότερες πηγές για την εποχή που εξετάζουμε. Πρέπει λοιπόν να την προσεγγίζουμε με ιδιαίτερη σύνεση, αλλά ταυτόχρονα με σεβασμό, διότι πολύ απλά δεν είναι δυνατό να αγνοήσουμε τις μαρτυρίες που παρέχει, όπως και τη γενικότερη αξία της ως βασικού ιστορικού κειμένου για τον 3ο αι.

Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος από την άλλη πλευρά είναι ένας από τους πλέον αξιόπιστους ιστορικούς της ύστερης αρχαιότητας. Το κύρος του έργου του πηγάζει κυρίως από την ορθή μεθοδολογία που χρησιμοποιεί, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι υπήρξε εξέχον στέλεχος της αυτοκρατορικής διοίκησης στα μέσα του 4ου αι. καθώς και αυτόπτης μάρτυρας πολλών από τα περιστατικά που περιγράφει⁹. Αυτό ωστόσο δεν βοηθάει ιδιαίτερα στην περίπτωση μας για δύο λόγους: πρώτον διότι περιορίζεται

8. Αναφορικά με τα ερμηνευτικά προβλήματα που παρουσιάζει η *Historia Augusta* βλ. D. Magie, *S.H.A.* Vol. II σσ. vii-xxxvi και πληθώρα σχετικών άρθρων σε συλλογές, όπως *Bonner Historia-Augusta-Colloquium (BHAC)*, (*Antiquitas 4: Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung*, hrsg. A. Alföldi etc.), Bonn 1963 κ.ε. – R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968. – Του ίδιου, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971. – Του ίδιου, *Historia Augusta Papers*, Oxford 1983. – *Historiae Augustae Colloquia: Series I, Colloquium Parisinum 1990*, a cura di G. Bonamente-N. Duval, Macerata 1991.

9. Σχετικά με τη σταδιοδρομία του Αμμιανού και τη σημασία του έργου του βλ. ενδεικτικά *Ammianus Marcellinus with an English Translation by J. C. Rolfe in Three Volumes*, (The Loeb Classical Library), London-Cambridge MA 1935-1939, rev. and rep. Aberdeen 1963-1964 (στο εξής: J. C. Rolfe, *Ammianus*), Vol. I, σσ. ix-xxiii. – I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη⁵ 1987, 27 (*Ammianus Marcellinus*), σσ. 102-103.

σε απλή μνεία του ονόματος του ενός εκ των δύο αντιπάλων, δηλαδή του Βάλη, και δεύτερον γιατί τα βιβλία στα οποία εξιστορούσε τα γεγονότα του 3ου αι. έχουν πλέον δυστυχώς χαθεί. Εκεί ενδέχεται να βρίσκαμε περισσότερες πληροφορίες για κάποιον έστω από τους δύο σφετεριστές. Παρά ταύτα, ακόμη και η «στεγνή» αναφορά στον Βάλη, μέσα στα άλλα ονόματα πολύ πιο σοβαρών αντιπάλων του Γαλλιανού, εκτιμώ ότι έχει εν προκειμένω την αξία της. Τέλος, η «Επιτομή των Καισάρων» αποτελεί άκρικο ιστορικό συμπλήρωμα άγνωστου συγγραφέα του 5ου αι., το οποίο παρουσιάζει, όπως και η *Historia Augusta*, ερμηνευτικά προβλήματα. Άρα το σχετικό χωρίο έχω την εντύπωση ότι θα πρέπει να το προσεγγίσουμε με ιδιαίτερη προσοχή. Όπως όμως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, μπορεί να συνδυαστεί με τις υπόλοιπες μαρτυρίες, ώστε να διατυπωθούν υποθέσεις και να αχθούν χρήσιμα ίσως συμπεράσματα.

Αν ακολουθήσουμε τη *Historia Augusta*, το πραξικόπημα του Βάλη ήρθε ως αντίδραση στις ενέργειες των Μακριανών και την προώθηση του αινιγματικού Πίσωνα στην κυρίως Ελλάδα. Ο Μακριανός ο πρεσβύτερος είχε στασιάσει στη Συρία εναντίον του Γαλλιανού με την υποστήριξη του πρώην επάρχου πραιτωρίων του Βαλεριανού Κάλλιστου (λατ. *Ballista*) και των στρατευμάτων της Ανατολής το 260. Κατόπιν όρισε ως αυτοκράτορες τους δυο γιους του, Μακριανό τον νεότερο και Κυήτο, και εισέβαλε μαζί με τον ομώνυμο γιο του στη Βαλκανική για να αντιμετωπίσει τις δυνάμεις του Γαλλιανού. Το κίνημα ωστόσο είχε άδοξο τέλος¹⁰.

Οι Μακριανοί πιθανώς απέσπασαν κάποιες από τις δυνάμεις που τους συνόδευαν κατά τη διάρκεια της προέλασης στη Βαλκανική, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα νότια τους και να διασφαλίσουν την κατοχή ολόκληρης της ελληνικής χερσονήσου. Σε θεωρητικό επίπεδο αυτή ήταν μια λογική και ενδεδειγμένη στρατηγική κίνηση¹¹.

10. Σε μάχη με τον έμπιστο στρατηγό του Γαλλιανού Αυρήολο οι δύο Μακριανοί έχασαν τη ζωή τους και ο στρατός τους παραδόθηκε στον νικητή Αυρήολο. Βλ. αναλυτικά HA, Gall. 1.2-5, 2.5-7 και Tyr. Trig. 10.2, 12.1-14. Βλ. επίσης R. Stoneman, *Palmyra and its Empire. Zenobia's Revolt against Rome*, Ann Arbor 1992, σ. 105 (κύριος υποκινητής της ανταρσίας ο Κάλλιστος, σύμφωνα με τις πηγές). – M. Christol, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la seconde moitié du IIIe siècle ap. J.-C.*, (Études prosopographiques VI), Paris 1986 (στο εξής: M. Christol, *Carrières sénatoriales*), σσ. 196-198 για τη σταδιοδρομία του Μακριανού του πρεσβύτερου και του Κυήτου με όλα τα σχετικά χωρία πηγών και επιγραφών. Ο Μακριανός υπηρετούσε στο επιτελείο του Βαλεριανού ως «procurator arcae» και «praepositus annonae in expeditione Persica», υπεύθυνος δηλαδή για το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο και διοικητής επιμελητείας του στρατού εκστρατείας του αυτοκράτορα. Ο Κάλλιστος μνημονεύεται στη *Historia Augusta* (Tyr. Trig. 18.4-11) ως εξάρετος επιτελικός αξιωματικός, ειδικός επί θεμάτων λογιστικής υποστήριξης.

11. Ακόμη και ο D. Magie (*S.H.A.* Vol. III, υποσημ. 2 σελ. 115) θεωρεί πιθανή την αποστολή δυνάμεων των Μακριανών στην Ελλάδα, παρ' όλες τις ζωηρές επιφυλάξεις που εκφράζει για τον Πίσωνα και το κίνημά του.

Κατ' αυτόν τον τρόπο τα οφέλη θα ήταν πολλαπλά: στη χειρότερη περίπτωση, θα απέκοπταν πιθανή ροή ενισχύσεων για τα στρατεύματα του Γαλλιηνού που βρίσκονταν στο βόρειο Ιλλυρικό, θα απαγόρευαν ενδεχόμενη συνεργασία του συνόλου των δυνάμεων που τελούσαν υπό τις διαταγές του νόμιμου αυτοκράτορα στη Βαλκανική και θα απομάκρυναν τον κίνδυνο συνδυασμένης κυκλωτικής ενέργειας εναντίον του κύριου σώματος στρατού των δύο σφετεριστών, πατέρα και γιου. Το πλέον αισιόδοξο σενάριο μπορούσε να περιλαμβάνει τον άμεσο προσεταιρισμό των στρατιωτών στην κυρίως Ελλάδα¹². Σε κάθε περίπτωση, η κατοχή της ελληνικής χερσονήσου θα προσπόριζε επιπλέον προσόδους, χρήσιμες για το πραξικόπημα. Όπως μάλιστα τονίζουν ορισμένοι σύγχρονοι ιστορικοί, γενικά ο χώρος της Ελλάδας και της Μακεδονίας είχε στρατηγική σπουδαιότητα για την προώθηση δια ξηράς και θαλάσσης ρωμαϊκών στρατευμάτων από και προς την Ανατολή¹³.

Με λίγα λόγια η απόσπαση δυνάμεων από τους Μακριανούς προκειμένου να αποκτήσουν τον έλεγχο της ελληνικής χερσονήσου κατά τη διέλευση της Βαλκανικής εκτιμώ ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί· παραμένει ένα ισχυρό ενδεχόμενο. Υπ' αυτή την έννοια τα δύο πραξικόπηματα μάλλον συνδέονται. Η ύπαρξη ωστόσο του συγκλητικού Πίσωνα ως επικεφαλής της επιχείρησης είναι πολύ αβέβαιη, αν όχι απίθανη. Πολλοί μελετητές εκφράζουν ζωηρές αμφιβολίες και θεωρούν ότι ο Πίσων της *Historia Augusta* ήταν μάλλον ένα πρόσωπο που ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας¹⁴.

12. Ρωμαϊκές φρουρές προστατεύαν τότε την Ελλάδα, η οποία μαστιζόταν από τις βαρβαρικές, κυρίως γοθτικές, εισβολές. Στη Λυχνιδό της Μακεδονίας υπήρχαν π.χ. αποσπάσματα από λεγεώνες. Βλ. ενδεικτικά A. Alföldi, *The Invasions from the Rhine to the Black Sea* [*Cambridge Ancient History, Vol. XII*, Cambridge 1956, 138-164], σ. 147 για γοθτικές εισβολές στην Ελλάδα τη δεκαετία του 250 μ.Χ.

13. J.-M. Carrié - J.-L. Ferrary - J. Scheid, *Χερσονήσος Αίμου* [*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Ι.Ε.Ε.), Τόμος Στ': Ελληνισμός και Ρώμη (30 π.Χ.-324 μ.Χ.)*, Αθήνα 1976, 137-157] (στο εξής: J.-M. Carrié - J.-L. Ferrary - J. Scheid, *Χερσονήσος Αίμου*), σ. 138.

14. Πρβλ. P. von Rohden-H. Dessau, *Prosopographia Imperii Romani Saec. I.II.III, Pars III*, Berlin 1897 (στο εξής: P. von Rohden-H. Dessau, *PIR III*), σ. 41 (Piso) και σ. 348 (Valens). - D. Magie, *S.H.A. Vol. III*, υποσημ. 2 σ. 115. - E. Groag-A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani Saec. II, Pars II, editio altera*, Berlin/Leipzig 1936 (στο εξής: E. Stein, *PIR II²*), (no. 298) σ. 72. - R. Syme, *The Bogus Names* [R. Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971, 1-16], σ. 5. - Του ιδίου, *Names in the HA* [R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, 165-175], σ. 169. - J. F. Gilliam, *Three Passages in the Historia Augusta* [*BHAC 1968-1969*, Bonn 1970, 99-110], σ. 106. - T. Pekáry, *Statuen in der Historia Augusta* [*BHAC 1968-1969*, Bonn 1970, 151-172], σ. 156. - A. H. M. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. I: A.D. 260-395*, Cambridge 1971 (στο εξής: A. H. M. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *PLRE I*), (Piso no.1) σ. 703. - D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1990 (στο εξής: D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*), σ. 223. - L. Petersen-K. Wachtel, *Prosopographia Imperii Romani, Saec. I-III, editio altera, Pars VI*, Berlin/New York 1998, (no. 428) σ. 167. Ορισμένοι πιστεύουν

Την άποψη αυτή ενστερνίζομαι και εγώ. Γι' αυτόν τον λόγο δημοσίευσα πρόσφατα σχετικό άρθρο με πολλά στοιχεία και ανάλογους συσχετισμούς, που θεωρώ πως προσθέτουν αρκετά νέα επιχειρήματα στη φαρέτρα όσων απορρίπτουν την ύπαρξη του Πίσωνα και του κινήματός του στη Θεσσαλία¹⁵.

Ο Βάλης εντούτοις είναι σχεδόν βέβαιο ότι όντως υπήρξε και ότι το κίνημά του δεν συνιστά απλή μυθοπλασία. Πρώτα απ' όλα κανείς από τους σύγχρονους ερευνητές δεν τον έχει αντιμετωπίσει, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, ως πρόσωπο ανύπαρκτο. Κανείς επίσης δεν έχει ισχυριστεί ότι το πραξικόπημά του είναι ακόμη μία χαλκευμένη ιστορία¹⁶. Η βέβαιη ύπαρξη του σφετεριστή Βάλη ενισχύεται περισσότερο από το γεγονός ότι μνημονεύεται σε τρεις διαφορετικές πηγές, σε αντίθεση με τον αντίπαλό του Πίσωνα, ο οποίος αναφέρεται μόνο στην εξαιρετικά προβληματική *Historia Augusta*.

Τα χωρία των πηγών δημιουργούν επίσης μία φαινομενική σύγχυση. Στη *Historia Augusta* ο Βάλης μνημονεύεται ξεκάθαρα ως διοικητής Αχαΐας, ενώ στην «Επιτομή» απλώς αναφέρεται ότι στη Μακεδονία σφετερίστηκε το αυτοκρατορικό αξίωμα. Ορμώμενοι από αυτή την «αντίθεση» ορισμένοι από τους μελετητές εκφράζουν αμφιβολίες σχετικά με το ποια ακριβώς επαρχία διοίκησε ο Βάλης¹⁷. Νομίζω ωστόσο ότι τέτοιο ζήτημα δεν υφίσταται. Συγκεκριμένα, οφείλουμε να ακολουθήσουμε τη

ότι ο Πίσων ήταν υπαρκτό πρόσωπο. Βλ. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. G. Wissowa-W. Kroll-K. Mittelhaus-K. Ziegler, Vol. XX.2, Stuttgart 1950 (στο εξής: J. Klass, *RE XX.2*), (Piso no. 7) col. 1803-1805. – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. G. Wissowa-K. Ziegler-K. Mittelhaus, Vol. VII.A2, Stuttgart/Waldsee 1948 (στο εξής: D. Sträussler, *RE VII.A2*), (Valens no. 5) col. 2138. – J. Szidat, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus Buch XX-XXI. Teil III: Die Konfrontation*, (Historia Einzelschriften 89), Stuttgart 1996 (στο εξής: J. Szidat, *Kommentar*), σ. 214. Ο R. Syme σταδιακά ανασκεύασε τις απόψεις του και ισχυρίζεται πλέον πως μάλλον ήταν υπαρκτό πρόσωπο, άλλα έδρασε ως στρατηγός επί Γαλληνού χωρίς να κάνει κίνημα. Βλ. σχετικά R. Syme, *The Usurpation of Silvanus* [R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, 53-59], σ. 54. – Του ίδιου, *Fiction and Credulity* [R. Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971, 263-280], σ. 270. Τέλος, ο G. Barbieri [*L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193-285)*, (Studi pubblicati dall'Istituto Italiano per la storia antica, Fasc. 6), Roma 1952 (στο εξής: G. Barbieri, *Albo senatorio*), (no. 1501: Piso) σ. 263] αποφεύγει να πάρει ξεκάθαρη θέση.

15. Βλ. σχετικά Γ. Ι. Καλαφίκης, Ο Συγκλητικός Πίσων και το Κίνημά του στη Θεσσαλία (261 μ.Χ.). Μύθος ή Πραγματικότητα., *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* (2007) 139-164.

16. Μόνον ο E. Groag [*Die römische Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, (Akademie der Wissenschaften in Wien. Schriften der Balkankommissio. Antiquarische Abteilung IX), Wien/Leipzig 1939, ανατ. Nendeln/Liechtenstein 1976 (στο εξής: E. Groag, *Reichsbeamten*), σ. 95] παραθέτει το όνομα και την ιδιότητά του με ερωτηματικά.

17. Πρβλ. E. Groag, *Reichsbeamten* 95. – D. Sträussler, *RE VII.A2* (Valens no. 5) col. 2138. – G. Barbieri, *Albo senatorio* (no. 1735: Valens) σ. 311.

μαρτυρία της *Historia Augusta* και να δεχτούμε ότι ο Βάλης υπήρξε κυβερνήτης της Αχαΐας¹⁸. Κρίνω φρονιμότερο να στηριχτούμε στις περιεκτικότερες περιγραφές της παραπάνω πηγής, παρά να προσπαθήσουμε να τις συσχετίσουμε με τις πολύ ελλειπτικές αναφορές του Αμμιανού και της «Επιτομής». Κατά τη γνώμη μου παραγωγικός συνδυασμός των τριών πηγών δύναται να γίνει μόνο για την αντιμετώπιση κάποιων άλλων προβλημάτων, στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

Συνδέοντας τα χωρία που διασώζονται η D. Sträussler και ο Θ. Σαρκιάκης έχουν υποστηρίξει ότι ο Βάλης ήταν ίσως διοικητής των επαρχιών της Αχαΐας και της Μακεδονίας ταυτόχρονα¹⁹. Εκ πρώτης όψεως αυτή είναι μια ενδιαφέρουσα και θελκτική ερμηνευτική προσέγγιση. Παρ' όλες τις ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί, δεν αποκλείεται επαρχίες που υπέφεραν από βαρβαρικές επιθέσεις να τέθηκαν κατά καιρούς υπό ενιαία στρατιωτική και πολιτική διοίκηση. Τέτοιες τάσεις στα μέσα του 3ου αι. ενδεχομένως διακρίνουμε σε περιοχές όπως το Ιλλυρικό με διοικητή τον Ρηγαλιανό και στην Παννονία με διοικητή τον Ιγγένου²⁰. Εφόσον δεχτούμε ως πιθανή την ενοποίηση των επαρχιών Αχαΐας-Μακεδονίας, αυτό ίσως έγινε για τον συντονισμό της άμυνας γενικότερα στον ελλαδικό χώρο, και είχε πρωτίστως στρατιωτική υφή. Δηλαδή το πραξικόπημα του Βάλη έχει αντιστοιχίες με τα προγενέστερα κινήματα του Ιγγένου και του Ρηγαλιανού. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε ήταν το τελευταίο από τα κινήματα που είχαν ταλαιπωρήσει τη Βαλκανική τα προηγούμενα χρόνια.

Παρ' όλα αυτά ακόμη και αυτή η εκδοχή χωλαίνει και πρέπει μάλλον να απορριφθεί. Ο Βάλης, στην κυριότερη πηγή που διαθέτουμε, ορίζεται ρητά ως διοικητής μόνο της Αχαΐας, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις του Ρηγαλιανού και του Ιγγένου, για τους οποίους η φρασεολογία στις σωζόμενες πηγές είναι αρκετά ελαστική σε ση-

18. Ως διοικητή Αχαΐας τον αναφέρουν οι: J. C. Rolfe, *Ammianus* Vol. II, υποσημ. 1 σ. 179.- A. H. M. Jones-J. R. Martindale-J. Morris, *PLRE I* (Valens no. 2) σ. 929. – D. Kienast, *Römische Kaisertabelle* 224. – *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (DNP), Band 12/I, hrsg. H. Cancik-H. Schneider, Stuttgart/Weimar 2002* (στο εξής: H. Cancik-H. Schneider, *DNP 12/I*), col. 1071 (Valens).

19. D. Sträussler, *RE VII.A2*, (Valens no. 5) col. 2138. – Θ. Σαρκιάκης, *Ρωμαίοι Άρχοντες της επαρχίας Μακεδονίας Β'*. Από του Αυγούστου μέχρι του Διοκλητιανού, (27 π.Χ.-284 μ.Χ.), Θεσσαλονίκη 1977 (στο εξής: Θ. Σαρκιάκης, *Ρωμαίοι Άρχοντες Β'*), σ. 130 και υποσημ. 4 στην ίδια σελ.

20. Πρβλ. (Ρηγαλιανός) HA, Tyr. Trig. 10.1 και 10.9. – (Ιγγένουος) HA, Tyr. Trig. 9.1. – Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus [*Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt origo gentis Romanae et liber de viris illustribus urbis Romae. Subsequitur Epitome de Caesaribus*, (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), ed. Fr. Pichlmayr, Leipzig 1970 (στο εξής: Aurelius Victor)], 33.2. Ενοποίηση επαρχιών υπό κοινή πολιτικοστρατιωτική διοίκηση υποστηρίζει ο L. de Blois [*The Policy of the Emperor Gallienus*, (Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society Vol. VII), Leiden 1976 (στο εξής: L. de Blois, *Gallienus*), σσ. 6, 34 και ιδιαίτερα 53]. Αντίθετα ο M. Christol (*Carrières sénatoriales* 148 και 277) την απορρίπτει.

μείο που επιτρέπει τη διατύπωση διαφόρων υποθέσεων²¹. Είναι προτιμότερο λοιπόν να εμμείνουμε στη *Historia Augusta* και να αποφύγουμε ατελέσφορες εκτιμήσεις.

Δύσκολο εγχείρημα αποτελεί η απόπειρα ανασύνθεσης της σταδιοδρομίας του Βάλη. Το ερώτημα αυτό φαίνεται πως το έχουν παρακάμψει όλοι οι σύγχρονοι σχολιαστές. Την κύρια πηγή πληροφοριών θα αποτελέσει αναπόφευκτα η ελλειπτική *Historia Augusta*. Εκεί αναφέρεται ότι ο Βάλης ήταν «*vir militaris*», δηλαδή στρατιωτικός, ο οποίος κυβερνούσε την ανθυπατική επαρχία της Αχαΐας (*proconsulatum Achaiae*). Εύλογα προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι ένας στρατιωτικός ήταν διοικητής της επαρχίας της Αχαΐας. Η Αχαΐα ανήκε ακόμη στη δικαιοδοσία της Συγκλήτου, η οποία συνήθιζε να διορίζει συγκλητικούς ανθυπάτους (*proconsules*) και όχι απλούς στρατιωτικούς ως πολιτικούς διοικητές²². Εκ πρώτης όψεως ο χαρακτηρισμός «*vir militaris*» σε συνδυασμό με το «*proconsulatum-proconsulari imperium*» δημιουργούν, μια αντίφαση που δεν είναι εύκολο να ξεδιαλυθεί. Πως είναι δυνατόν ένας στρατιωτικός να ορίζεται πολιτικός διοικητής μιας συγκλητικής επαρχίας; Άραγε ο Βάλης ήταν εκτός από στρατιωτικός και συγκλητικός, ή μήπως στέλεχος της ιππικής τάξης (*ordo equester*), η οποία τότε διήνυε την περίοδο της μεγαλύτερης ακμής της;

Είναι πράγματι ελκυστική η προοπτική ότι ο Βάλης ανήκε στη ρωμαϊκή ιππική τάξη. Οι εξελίξεις εκείνη την εποχή έτρεχαν γενικά εις βάρος της Συγκλήτου, αποστερώντας το ένδοξο σώμα από τα τελευταία ψήγματα αληθινής πολιτικής επιρροής. Και αυτό διότι Ρωμαίοι ιππείς ανελάμβαναν τον 3ο αι. με διαρκώς κλιμακούμενη συχνότητα τις σημαντικότερες στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις στην αυτοκρατορία. Μέχρι τα μέσα του ίδιου αιώνα συγκλητικοί διορίζονταν κατά κανόνα στα υψηλότερα κρατικά αξιώματα, τόσο στα στρατιωτικά όσο και στα πολιτικά. Έκτοτε άρχισαν σταδιακά να παρακάμπτονται, και αξιωματούχοι ιππικής καταγωγής διορίζονταν πλέον απευθείας στη διοίκηση επαρχιών, χωρίς εντωμεταξύ να προάγονται στη συγκλητική

21. HA, Gall. 2.2: «...ad Achaiam... Valentem, qui illic proconsulari imperio... gubernabat...». – Tyr. Trig. 19.1: «Hic... proconsulatum Achaiae... gubernabat». Πρβλ. αντιθέτως HA, Tyr. Trig. 9.1: «... Ingenuus, qui Pannonias tunc regebat...». – Aurelius Victor 33.2: «Ibi Ingebum, quem curantem Pannonias...». – HA, Tyr. Trig. 10.1: «Regillianus... in Illyrico ducatum gerens...». – Tyr. Trig. 10.9: «... Regaliano, Illyrici duci...».

22. Η επαρχία της Αχαΐας περιοριζόταν τον 3ο αι. στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα ως το ύψος του Σπερχειού και του Αχελώου. Ειδικότερα για την επαρχία της Αχαΐας βλ. J.-M. Carrié – J.-L. Ferrary – J. Scheid, Χερσόνησος Αίμου σ. 140. Σχετικά με τον διαχωρισμό ανάμεσα σε συγκλητικές και αυτοκρατορικές επαρχίες βλ. ενδεικτικά W. T. Arnold, *The Roman System of Provincial Administration to the Accession of Constantine the Great. Third edition revised by E. S. Bouchier, M.A.*, Oxford 1914, αναστ. ανατ. Roma 1968, σσ. 118-119. – W. Eck, Η Διοικητική Οργάνωση της Αυτοκρατορίας [I.E.E., *Τόμος Στ΄: Ελληνισμός και Ρώμη (30 π.Χ.-324 μ.Χ.)*, Αθήνα 1976, 42-67], σ. 49.

τάξη όπως συνέβαινε παλαιότερα²³. Ειδικά από την περίοδο της μονοκρατορίας του Γαλλιηνού (260-268) και έπειτα, Ρωμαίοι ιππείς ανέλαβαν τη διοίκηση των περισσότερων επαρχιών, ιδίως των αυτοκρατορικών και ορισμένων συγκλητικών²⁴. Θεωρητικά, λοιπόν, δεν αποκλείεται ο Γαλλιηνός να διόρισε έναν στρατιωτικό ιππικής καταγωγής με έκτακτη ανθυπατική εξουσία, για να διοικήσει τη συγκλητική επαρχία της Αχαΐας. Μια τέτοια υποθετική ρύθμιση θα είχε μάλλον προσωρινό χαρακτήρα, ως ένα μέτρο που αποσκοπούσε στην καλύτερη αντιμετώπιση των βαρβαρικών εισβολών, που ταλαιπωρούσαν ήδη από το 250 περίπου αυτό το τμήμα της ελληνικής χερσονήσου.

Τέτοια επιχειρήματα είναι αναμφίβολα ικανά να υποστηρίξουν το ενδεχόμενο περί ιππικής καταγωγής του Βάλη. Παρά ταύτα εκτιμώ ότι ο Βάλης, τουλάχιστον από την περίοδο που διοικούσε την επαρχία της Αχαΐας και έπειτα, ήταν πιθανώς μέλος του σώματος της Συγκλήτου. Νεότεροι ερευνητές, όπως ο G. Barbieri και ο E. Groag, που έχουν συντάξει καταλόγους συγκλητικών αξιωματούχων, τον έχουν συμπεριλάβει σε αυτές.

Κατά τη γνώμη μου υπάρχουν όμως άλλοι πιο ουσιαστικοί λόγοι για τους οποίους ο Βάλης ίσως ήταν εκείνη την εποχή συγκλητικός. Ένας απ' αυτούς θεωρώ πως είναι το γεγονός ότι έδρασε στο μεταίχμιο δύο εποχών. Η πορεία προς τον αποκλεισμό των συγκλητικών από τα στρατιωτικά και αρκετά από τα πολιτικά αξιώματα είχε μόλις αρχίσει, αλλά δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί. Μόνο μετά το 260 γίνεται εμφανέστατη.

23. Σχετικά με τις ανωτέρω εξελίξεις βλ. ενδεικτικά H. Petersen, *Senatorial and Equestrian Governors in the Third Century A.D.*, *JRS* 45 (1955) 47-57, σσ. 55-56. – M. Christol, *Carrières sénatoriales* 45-54. – M. T. W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford 1972 (στο εξής: M. T. W. Arnheim, *Senatorial Aristocracy*), σσ. 5, 31-34 και 37-38. – L. de Blois, *Gallienus* 47-55.

24. Βλ. L. de Blois, *Gallienus* 73-74 και 80-81. Τα αίτια ήταν πάμπολλα. Η αντιμετώπιση των εσωτερικών ανωμαλιών και των εξωτερικών απειλών του αιώνα εκείνου, η ανεπάρκεια του συγκλητικού σώματος να εγγυηθεί σταθερή ροή έμπειρων αξιωματούχων για τη στελέχωση των κρατικών υπηρεσιών, η προτίμηση που έδειχναν οι αυτοκράτορες της περιόδου στο σώμα των στρατιωτικών γενικότερα και των Ρωμαίων ιππέων ειδικότερα για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών σε στελεχιακό δυναμικό και η συνεπακόλουθα αναπόφευκτη πορεία προς την στρατιωτικοποίηση και απολυταρχοποίηση του κράτους, ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες που οδηγούσαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Αναλυτικότερα βλ. N. H. Baynes, *Three Notes on the Reforms of Diocletian and Constantine*, *JRS* 15 (1925) 195-208, σσ. 196-197. – L. de Regibus, *Le riforme militari dell' imperatore Gallieno*, *Historia* (= *Studi storici per l'antiquità classica*) 9 (1935) 446-464 (στο εξής: L. de Regibus, *Gallieno*), σσ. 460-463. – L. de Blois, *Gallienus* 16-19 και 60-72. – J. Osier, *The Emergence of Third-Century Equestrian Military Commanders*, *Latomus* 36² (1977) 674-687, σσ. 678-679. – G. Alföldy, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, μτφ. Α. Χανιώτης, (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 1992² [Τίτλος πρωτοτύπου: G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 19843] (στο εξής: G. Alföldy, *Ρωμαϊκή Κοινωνία*), σσ. 284-289.

Είναι όμως λογικό να υποθέσουμε ότι ο Βάλις μάλλον ανέλαβε τη διοίκηση στην Ελλάδα λίγο πριν από το 260, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να γίνουμε πιο ακριβείς.

Επιπλέον, ούτε η στρατιωτική σταδιοδρομία του Βάλι φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την ενδεχόμενη συγκλητική του ιδιότητα. Βέβαια οι συγκλητικοί είχαν ήδη αρχίσει να αποσύρονται σταδιακά από τον στρατό, είτε οικιοθελώς είτε εξαιτίας της ενεργού παρέμβασης αυτοκρατόρων, όπως του Γαλλιηνού²⁵. Ακόμη όμως δεν είχαν εξαφανιστεί πλήρως. Άρα με βάση το παραπάνω σκεπτικό, ο Βάλις θα μπορούσε να ανήκει στη συγκλητική τάξη και παράλληλα να έχει υπηρετήσει στον στρατό, παρά τη διαφανιόμενη τάση αποκλεισμού τέτοιων ανδρών αριστοκρατικής καταγωγής από τις ένοπλες δυνάμεις.

Αν θέλουμε να επεκτείνουμε περισσότερο τον προβληματισμό μας, είναι δυνατό να προσθέσουμε αρκετά ακόμη ενδεχόμενα: α) Ότι ο Βάλις είχε θητεύσει ως συγκλητικός στις τάξεις του στρατεύματος πριν αναλάβει καθήκοντα διοικητή της Αχαΐας ή β) ότι διορίστηκε στη θέση αυτή ως Ρωμαίος ιππέας, προαγόμενος ταυτόχρονα σε συγκλητικό. Μπορούμε επίσης να υποστηρίξουμε ότι ήταν κληρονομικός συγκλητικός. Κατά τη γνώμη μου ο Βάλις ήταν ένας Ρωμαίος ιππέας με στρατιωτική προϋπηρεσία που ανήλθε στη συγκλητική τάξη κάποια στιγμή της σταδιοδρομίας του, άγνωστο πότε ακριβώς. Προτείνω δηλαδή τη σύζευξη των πληροφοριών που έχουμε στη διάθεσή μας.

Επιχειρήματα εκτιμώ πως υπάρχουν αρκετά. Γύρω στα μέσα του 3ου αι. αρκετά μέλη της Συγκλήτου προέρχονταν πλέον από *viri militares*, που ανήλθαν στην τάξη των ιππέων κατά τη διάρκεια της καριέρας τους. Αρκετοί συγκλητικοί ήταν επίσης γόνοι οπλιτών ή υπαξιωματικών, που σταδιοδρόμησαν αρχικά ως ιππείς αξιωματούχοι. Αυτή η διαδικασία είχε αποκτήσει δυναμική από τα χρόνια ήδη του Μάρκου Αυρηλίου (161-180). Έκτοτε, πολλοί έμπειροι *viri militares* άρχισαν πολύ συχνά να ανέρχονται στην ιππική τάξη και κατόπιν προάγονταν στη Σύγκλητο αποκτώντας παράλληλα συγκλητικά αξιώματα, εξαιτίας της προηγούμενης ευδόκιμης υπηρεσίας τους ως αξιωματικών στις τάξεις του στρατεύματος²⁶. Μάλιστα, στη *Historia Augusta*

25. Η εξαφάνιση των συγκλητικών ειδικά από τα στρατιωτικά αξιώματα, ο τρόπος με τον οποίο έγινε και ο χρονικός προσδιορισμός αυτής της διαδικασίας είναι ένα από τα κυριότερα προβλήματα που αφορούν την περίοδο αυτή (β' μισό 3ου αι.). Πάμπολλες θεωρίες και απόψεις έχουν εκφραστεί και το πρόβλημα απέχει από τα να θεωρηθεί οριστικά λήξαν. Βλ. ενδεικτικά M. T. W. Arnheim, *Senatorial Aristocracy* 34-37. – L. de Blois, *Gallienus* 39-44. – M. Christol, *Carrières sénatoriales* 38-44.

26. Στην παραπάνω ανάλυση ακολουθώ τον L. de Blois (*Gallienus* 60-61). Είναι γεγονός ότι από τα τέλη του 2ου αι. η στρατιωτική τάξη ισχυροποιήθηκε σε όλους τους τομείς και ότι τα προνόμιά της μεγεθύνθηκαν. Σχετικά με την άνοδο του κύρους και της επιρροής των στρατιωτικών (*viri militares*) εκείνη

αναφέρεται ότι ο αντίπαλος του Βάλη Μακριανός ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του από τα σπλάχνα του στρατεύματος για να ανέλθει σταδιακά στα ύπατα αξιώματα ως συγκλητικός²⁷. Με βάση τέτοια στοιχεία θα μπορούσαμε επιπρόσθετα να ισχυριστούμε ότι ο Βάλης ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως απλός στρατιώτης. Αυτή όμως είναι μια παρακινδυνευμένη εικασία.

Η πιθανότητα που υποστηρίζουμε θεωρώ ότι μπορεί επίσης να συνδυαστεί κάλλιστα και με τις βαρβαρικές εισβολές της προηγούμενης δεκαετίας (250-260) στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Ο Γαλληνός δηλαδή ανέθεσε τη διοίκηση μιας επαρχίας που είχε υποφέρει από τη δράση βαρβάρων, όπως των Γόθων, σε έναν προφανώς έμπειρο αξιωματούχο με θητεία στον στρατό, πρώην στέλεχος της τάξης των ιππέων, ο οποίος είχε ανέλθει εντωμεταξύ χάρη στις ικανότητές του στην συγκλητική τάξη²⁸.

Ούτως ή άλλως ο Βάλης δεν ήταν ο μοναδικός συγκλητικός στρατιωτικός εκείνης της εποχής. Στη *Historia Augusta* μνημονεύονται και άλλοι επιφανείς στρατιωτικοί μέλη της Συγκλήτου, όπως ο Μακριανός στην Ανατολή, ο Πόστουμος στη Γαλατία, ο Ιγγένουος και ο Ρηγαλιανός στην Παννονία, ακόμη και πλαστοί, όπως ο Κηνσορίνος, οι οποίοι έφτασαν στο σημείο να διεκδικήσουν το αυτοκρατορικό αξίωμα για τον εαυτό τους²⁹.

Τέλος, ένα καλό επιχείρημα θεωρώ πως προσφέρει και η ίδια η *Historia Augusta*. Ο άγνωστος συγγραφέας της πηγής όποτε χρησιμοποιεί τους όρους «*proconsul*», «*proconsulatum*» ή «*proconsulare imperium*» αναφέρεται πάντα σε συγκλητικούς ή

την εποχή βλ. L. de Blois, *Gallienus* 37-39, 41-42 και 63-64. – M. Christol, *Carrières sénatoriales* 38. – G. Alföldy, *Ρωμαϊκή Κοινωνία* 289, 296-297 και 306-307.

27. Βλ. συγκεκριμένα HA, Tyr. Trig. 13.3.

28. Ο Θ. Σαδικάκης (*Ρωμαίοι Άρχοντες Β' 130*) όχι μόνο δεν αμφιβάλλει για τη συγκλητική ιδιότητα του Βάλη, αλλά εκτιμά επιπρόσθετα ότι ασκούσε τα διοικητικά του καθήκοντα όχι ως «ανθύπατος» (*proconsul*), αλλά ως «πρεσβευτής του αυτοκράτορα» (*legatus Augusti pro praetore*). Είναι γνωστό ότι συγκλητικοί διοικούσαν με τον τίτλο αυτόν τις επαρχίες που ανήκαν στη δικαιοδοσία του αυτοκράτορα και όχι της Συγκλήτου. Ίσως υποκρύπτεται δηλαδή μεταβίβαση των επαρχιών της Αχαΐας (και της Μακεδονίας, σύμφωνα με τον Σαδικάκη) από τη Σύγκλητο στον αυτοκράτορα Γαλληνό λόγω της ανώμαλης κατάστασης που επικρατούσε τότε στην ελληνική και την ευρύτερη βαλκανική χερσόνησο. Ωστόσο, η παραπάνω άποψη παραμένει εικασία.

29. HA, Gall. 2.4 (Μακριανός): «...causae Macriano...imperandi...quod nemo eo tempore sapientior ducum habebatur, nemo ad res regendas aptior;». – Tyr. Trig. 3.1 (Πόστουμος): «Hic vir in bello fortissimus...». – Tyr. Trig. 9.2 (Ιγγένουος): «...quod erat fortissimus ac rei publicae necessarius et militibus...acceptissimus.». – Tyr. Trig. 10.8 (Ρηγαλιανός): «Fuit...vir in re militari semper probatus...». – Tyr. Trig. 33.1 (Κηνσορίνος): «Vir plane militaris et antiquae in curia dignitatis...». Βλ. επίσης M. Christol, *Carrières sénatoriales* 147-149 (Ρηγαλιανός, αρ. 10), 196-197 (Μακριανός, αρ. 28), 276-278 (Ιγγένουος, αρ. 70).

αυτοκράτορες και ποτέ σε μέλη της τάξης των υπάτων. Από τα εξήντα δύο συνολικά χωρία που αποδελτίωσα μόνο δύο δεν εμπίπτουν στη προβληματική που έχουμε εκθέσει. Από τα υπόλοιπα, τα πενήντα εννιά σχετίζονται άμεσα με συγκλητικούς ή γενικότερα με τη συγκλητική τάξη³⁰.

Το προσωνύμιο που του δόθηκε αποτελεί επίσης μυστήριο. Ο Αμμιανός τον προσονομάζει «*Thessalonicus*», ενώ αντίστοιχα στη *Historia Augusta* Πίσων επονομάζεται «Θεσσαλικός» (*Thessalicus*). Όλοι σχεδόν οι μελετητές έχουν να προτείνουν από μία διαφορετική εκδοχή που συνδυάζει πολλές φορές και τις δύο αναφορές³¹.

30. Μόνο μία περίπτωση διαφέρει: ο ανώνυμος συγγραφέας σημειώνει ότι μετά την κατάπιξη του κινήματος του Αιμιλιανού στην Αίγυπτο (262), ο Γαλληνός επιχειρήσει να μετατρέψει σε ανθυπατική την επαρχία και να διορίσει ως ανθύπατο-διοικητή (proconsul) τον στρατηγό του (dux) Αυρήλιο Θεόδοτο, ο οποίος λίγο πριν είχε αποβιβαστεί στην Αίγυπτο και είχε εξουδετερώσει τον σφετεριστή Αιμιλιανό. Οι ιερείς ωστόσο τον απέτρεψαν λέγοντάς του ότι ήταν γραφτό η Αίγυπτος να αποτινάξει τη ρωμαϊκή κυριαρχία, όταν οι υπατικές ράβδοι (fasces consulares) και η ρωμαϊκή τήβεννος πατούσαν στην Αίγυπτο (HA, Tyr. Trig. 22.9-14). Γνωρίζουμε βέβαια ότι τη θέση του κυβερνήτη της Αιγύπτου κατείχε πάντα Ρωμαίος υπάτας με τον τίτλο «praefectus Aegypti», ο οποίος διοικούσε εν ονόματι του αυτοκράτορα ως εντεταλμένος αντιβασιλέας, όπως μας πληροφορούν οι πηγές. Βλ. π.χ. Tacitus, *Historiae* [Taciti Cornelii Historiarum Libri, ed. C. D. Fisher, (*Bibliotheca Scriptorum Classicorum Oxoniensis*), Oxford 1911, repr. 1967] 1.11.1-5. Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος διασώζει επίσης αυτήν την πληροφορία, αφού έγραφε ότι η Αίγυπτος από τη στιγμή που ενσωματώθηκε στο ρωμαϊκό κράτος διοικούνταν από επάρχους με εξουσία αντιβασιλεία (Αμμιανός 22.16.6: «Aegyptus ipsa, quae iam inde uti Romano imperio iuncta est, regio iure regitur a praefectis...»). Ο διορισμός ενός Ρωμαίου υπάτα, δηλαδή του Αυρήλιου Θεόδοτου, στη διοίκηση μιας νέας ανθυπατικής επαρχίας είναι όντως μια περίεργη πληροφορία. Ωστόσο είναι πιθανότατα κατασκευασμένη από τον ευφάνταστο συγγραφέα της πηγής, για να προσφέρει ακόμη ένα «στοιχείο» της «εξαιρετικά επικίνδυνης αβελτηρίας» του Γαλληνού. Πράγματι, η *Historia Augusta* βρήκε από σωρεία αρνητικών χαρακτηρισμών και συνειρμών για τον Γαλληνό. Πρβλ. HA, Gall. 1.1-2, 3.6-9, 4.3-4, 5.1, 5.7, 6.3-9, 7.4 (ειρωνεία κατά Γαλληνού), 9 (όλο), 10.1-6, 11.3-5 και 9, 12.6, 13.3, 14.1 και 5, 16 (όλο), 17 (όλο), 18.1, 21.1 και 6. – Tyr. Trig. 1.1, 3.4, 5.1 και 5, 8.9, 9.1, 9.3, 10.9, 10.16-17, 12.1 και 7-8 και 11, 26.1, 29.1, 30.1 και 10 και 23, 31.1 και 7. – Claud. 1.2-3, 7.3-4, 9.1, 17.1. – Aurel. 41.7, 42.6. – Prob. 6.4. – Car. 1.4, 3.5. Πρωύτερα (HA, Gall. 4.2), ο άγνωστος συγγραφέας περιορίζεται απλώς να σημειώσει ότι η διοίκηση της Αιγύπτου δόθηκε στον Αυρήλιο Θεόδοτο (προφανώς ως praefectus Aegypti) μετά την εξουδετέρωση του Αιμιλιανού. Η Αίγυπτος, λόγω του πλούτου της, ήταν ουσιαστικά ένα προσωπικό «φέουδο» του εκάστοτε Ρωμαίου αυτοκράτορα. Ποτέ δηλαδή δεν είχε ενταχθεί πλήρως στο ρωμαϊκό διοικητικό σύστημα. Τη διοικούσε δι' αντιπροσώπου ο Ρωμαίος αυτοκράτορας ως διάδοχος των Πτολεμαίων.

31. P. von Rohden-H. Dessau, *PIR III* σ. 348 (Valens) (μάλλον το ορθό προσωνύμιο του Βάλη ήταν «Thessalicus»). – J. Szidat, *Kommentar* 214 (ισχυρίζεται ότι η επωνυμία του Βάλη διασώζεται βέβαια μόνο στον Αμμιανό, αλλά ο συγγραφέας της *Historia Augusta* την ίδια προσωνυμία είχε στο μυαλό του όταν ονόμαζε τον Πίσωνα «Thessalonicus (sic)»). – D. Sträussler, *RE VII.A2* (Valens no.5) col. 2138 (αποδέχεται και τα δύο προσωνύμια και συνδέει την επωνυμία του Βάλη με πιθανή αναγόρευσή του στη Θεσσαλονίκη). Οι J. Klass [*RE XX.2* (Piso no. 7) col. 1803-1805], A. Stein [*PIR II* (no. 298) σ. 72] και G. Barbieri [*Albo senatorio* (no.1501: Piso) σ. 263 και (no.1735: Valens) σ. 311], δέχονται ως πραγματικό μόνο το «Thessalonicus» του Βάλη.

Κυριολεκτικά έχουν καλύψει σχεδόν κάθε δυνατό ενδεχόμενο.

Παρακάμπτοντας ορισμένες υποθέσεις, οι οποίες συνδέονται με την προσωνομία του πιθανότατα ανύπαρκτου Πίσωνα, πιστεύω ότι με το προσωνύμιο «*Thessalonicus*» δηλώνεται προώθηση του Βάλη και των στρατευμάτων του ως τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία. Προέλασε δηλαδή εκτός των ορίων της επαρχίας του. Για ποιόν λόγο όμως προέβη σε μια τέτοια κίνηση; Μία αληθοφανής ανάπλαση της ιστορίας είναι η εξής: ο Βάλης προχώρησε ως τη Μακεδονία είτε για να αντιμετωπίσει τις δυνάμεις των Μακριανών, είτε αφού απέκρουσε την επίθεσή τους, θεωρώντας ίσως ότι η καλύτερη άμυνα είναι η επίθεση. Η εκτίμηση αυτή θεωρώ ότι συνδυάζεται κάλλιστα με τη φράση «*apud Macedonas*», όπως διασώζεται στην «Επιτομή των Καισάρων». Ενδέχεται εξάλλου πίσω από το επωνυμία αυτή να λανθάνουν ειρωνικά σχόλια μεταγενεστέρων προς το πρόσωπο του κινηματία και την ατυχή έκβαση του εγχειρήματός του.

Εντούτοις δεν είναι εύκολο έργο να αποσαφηνίσουμε, αν στη φάση αυτή ήταν πιστός ακόμη στον Γαλληνό και ενδεχομένως ενεργούσε εκτελώντας σχετικές διαταγές του, ή αν είχε ήδη ανακηρυχθεί ή ανακηρύχθηκε εκεί αυτοκράτορας. Οι ισχνές πηγές μας παραδίδουν αντιφατικές πληροφορίες. Αν πιστέψουμε τη *Historia Augusta*, τότε μάλλον διέπραξε το πραξικόπημα στην Αχαΐα. Αντιθέτως, αν ακολουθήσουμε τη λιτή πρόταση «...*apud Macedonas Valens...dominatum invasere*» της «Επιτομής» σε συνδυασμό με το προσωνύμιο «*Thessalonicus*» που το αποδίδει ο Αμμιανός, τότε ο Βάλης σφετερίστηκε το αυτοκρατορικό αξίωμα στη Μακεδονία, ίσως μάλιστα στην ίδια τη Θεσσαλονίκη³².

Για να προσεγγίσουμε το ζήτημα προκρίνω ένα «πάντρεμα» των διασωζόμενων αναφορών. Θεωρώ λοιπόν πιο φρόνιμο να ισχυριστούμε ότι πρώτα αναγορεύτηκε αυτοκράτορας στην Αχαΐα και ότι προωθήθηκε στη συνέχεια ως τη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη. Η μελέτη των πηγών αποκαλύπτει ότι όλοι ανεξαιρέτως οι επίδοξοι αυτοκράτορες είχαν ως βάση εκκίνησης της επανάστασης την επαρχία που διοικούσαν ή γενικά την περιοχή όπου έδρευαν³³. Γιατί άραγε ο Βάλης να αποτελέσει εξαίρεση;

32. Αυτήν την εκδοχή υποστηρίζουν η D. Sträußler [*RE VII.A2* (Valens no. 5) col. 2138], ο G. Barbieri [*Albo senatorio* (no.1735: Valens) σ. 311], ο Θ. Σαδικάκης (*Ρωμαίοι Αρχόντες Β' 130*), η Φ. Παπάζογλου (Πολιτικές και διοικητικές εξελίξεις 192-199, σ. 199 στο: *Ιστορικοί Ελληνικοί Χώροι. Μακεδονία. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού: Η Μακεδονία υπό τους Ρωμαίους 192-221*, Αθήνα 1982), η οποία στηρίζεται στις απόψεις του Θ. Σαδικάκη, ο D. Kienast (*Römische Kaisertabelle* 224, ορμώμενος αποκλειστικά από το προσωνύμιο «*Thessalonicus*») και οι H. Cancik-H. Schneider [*DNP 12/I* col. 1071 (Valens)].

33. Πρβλ. τις αναφορές για πραξικοπήματα σε πηγές όπως τη *Historia Augusta*, τον Αυρήλιο Βίκτορα,

Προτιμώ δηλαδή να ακολουθήσω βασικά τη *Historia Augusta* χωρίς υποθετικές εξάρσεις, συνδυάζοντας τις πληροφορίες που παρέχει με εκείνες των άλλων δύο πηγών. Όπως μάλιστα πιστεύουν ορισμένοι μελετητές συσχετίζοντας πλήρως όλες τις αναφορές, οι δύο αυτές επαρχίες ίσως αποτέλεσαν τον κορμό μιας εφήμερης επικράτειας έπειτα από το πραξικόπημα του Βάλι, με κέντρο τη Θεσσαλονίκη³⁴.

Τότε γιατί η «Επιτομή» τοποθετεί την έναρξη του κινήματος στη Μακεδονία; Οι λόγοι μπορεί να είναι διάφοροι. Έχουμε ήδη χαρακτηρίσει το έργο αυτό ως «άκριτο συμπίλημα» άγνωστου συγγραφέα του 5ου αι. Είμαι πεπεισμένος ότι εδώ ακριβώς κρύβεται η ρίζα του προβλήματος. Δεν αποκλείεται δηλαδή ο συγγραφέας να χρησιμοποίησε τη διφορούμενη φράση «...*apud Macedonas...dominatum invasere*» ακολουθώντας τα πρότυπα προγενέστερων πηγών που είχε στη διάθεση του, χωρίς να προβληματιστεί ιδιαίτερα. Η σύγκριση με την κύρια πηγή του, το «Βιβλίο των Καισάρων» του Αυρήλιου Βίκτωρα θεωρώ ότι είναι καταλυτική. Εκεί αναφέρεται ότι τον καιρό του αυτοκράτορα Δέκιου (249-251), κάποιος Λεύκιος Πρίσκος, διοικητής τότε της Μακεδονίας, σφετερίστηκε ανεπιτυχώς την αυτοκρατορική αρχή με τη βοήθεια των Γόθων³⁵. Η φρασεολογία που χρησιμοποιεί ο Αυρήλιος Βίκτωρ είναι παρόμοια: «...*Lucio Prisco, qui Macedonas praesidatu regebat, delata dominatio...*». Άρα πιθανώς ο συγγραφέας της «Επιτομής» αντέγραψε την κύρια πηγή του για να αναφερθεί πολύ σύντομα σε ένα κίνημα που ξέσπασε περίπου στην ίδια περιοχή, αλλά όχι την ίδια εποχή, και που αφορούσε ένα διαφορετικό πρόσωπο.

Τα ίδια τα γεγονότα πρέπει μάλλον να εξελίχθηκαν γρήγορα και να ήταν σύντομα σε διάρκεια. Η σύνδεση του πραξικοπήματος με την εκστρατεία των Μακριανών στη Βαλκανική εκτιμώ ότι μας προσφέρει σχετικά ακριβή χρονολόγηση. Το πραξικόπημα των Μακριανών συνέβη το 260. Δεν νομίζω όμως ότι ήταν σε θέση να αναλάβουν επιθετικές επιχειρήσεις μέχρι να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους στην Ανατολή. Άλλωστε αναφέρεται ότι ο Μακριανός ο πρεσβύτερος αναζήτησε ερείσματα, ενίσχυσε την εξουσία του και γενικά προετοιμάστηκε όσο καλύτερα μπορούσε, πριν επιτεθεί στον Γαλλινό³⁶. Αν λοιπόν υποθέσουμε ότι πέρασαν το μέγιστο μέρος του 260

τον Ευτρόπιο, τον Ζώσιμο κ.ά.

34. Πρβλ. E. Groag, *Reichsbeamten* 95. – D. Sträussler, *RE VII.A2* (Valens no.5) col. 2138. – G. Barbieri, *Albo senatorio* (no.1735: Valens) σ. 311.

35. Aurelius Victor 29.2: «...*simulque per eos dies Lucio Prisco, qui Macedonas praesidatu regebat, delata dominatio, Gothorum concursu...*».

36. HA, Gall. 2.1: «*Ergo Macrianus... ..undique auxilia...petiit occupatis a se...partibus, quas ipse...posuerat ita ut firmaret imperium. deinde bellum ita instruxit ut par esset omnibus, quae contra eum poterant cogitari.*».

διευθετώντας τις υποθέσεις στις ανατολικές επαρχίες, τότε η επίθεση εναντίον των δυνάμεων του Γαλλιανού συνέπεσε με την έναρξη της εκστρατευτικής περιόδου την άνοιξη του 261³⁷. Άρα το κίνημα του Βάλη, ως απόρροια της σύγκρουσης Γαλλιανού-Μακριανού, ξέσπασε πιθανότατα το καλοκαίρι του 261 ή χονδρικά τους μήνες από την άνοιξη ως το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου³⁸. Οι μαρτυρίες, τέλος, που περιέχονται στη *Historia Augusta* φανερώνουν επιπλέον την περιορισμένη χρονική του διάρκειας³⁹. Όλα φαίνεται πως διαδραματίστηκαν μέσα στο 261 και ολοκληρώθηκαν πριν κλείσει το έτος.

Γιατί ο Βάλης προέβη σε κινήσεις που αποδείχτηκαν απέλπιδες εκ του αποτελέσματος; Ίσως ωθήθηκε στην απόφαση να αναγορευτεί αυτοκράτορας, επειδή αισθάνθηκε εγκαταλειμμένος και προδομένος από την κεντρική εξουσία και τον Γαλλιανό, τη στιγμή που η απειλή, την οποία αντιπροσώπευαν οι δυνάμεις των Μακριανών, τον προσέγγιζε ταχύτατα. Μπορεί εξάλλου να προσπάθησε να παραμείνει πιστός στον Γαλλιανό, αλλά να εξαναγκάστηκε σε πραξικόπημα από στρατιώτες και πολίτες της περιοχής. Ενδέχεται επίσης να ενθαρρύνθηκε από την γενικότερη αναστάτωση την εποχή εκείνη, δίνοντας τροφή στις φιλοδοξίες του. Πιστεύω ωστόσο ότι οφείλουμε να ερμηνεύσουμε τα γεγονότα περισσότερο ως αντιδράσεις καθαρά ανθρώπινες, ενέργειες απρογραμμάτιστες, αυθόρμητες και μάλλον ενστικτώδεις. Γενικά οι αναφορές των πηγών στα κινήματα της εποχής αποδεικνύουν ότι αυτά δεν είχαν συγκροτημένη φιλοσοφία δράσης και ότι προέκυπταν συνήθως εξαιτίας προσωπικών διαφορών και παράλληλα ως αντίδραση σε περιόδους κρίσης⁴⁰.

37. Την ίδια σειρά χρονολογική σειρά των γεγονότων αναφορικά με το πραξικόπημα των Μακριανών προκρίνουν όλοι σχεδόν οι νεότεροι μελετητές. Πρβλ. ενδεικτικά D. Magie, *S.H.A.* Vol. III, υποσημ. 1 σ. 18 και υποσημ. 1 σ. 95. – A. Piganiol, *Histoire de Rome*, Paris 1949, σ. 424. – L. de Blois, *Gallienus* 5.

38. Το ίδιο πιστεύουν και οι υπόλοιποι σύγχρονοι μελετητές που ασχολήθηκαν με το ζήτημα, χωρίς όμως να υπεισέλθουν ειδικότερα σε αιτιολογήσεις. Βλ. E. Groag, *Reichsbeamten* 95. – J. Szidat, *Kommentar* 214. – A. H. M. Jones-J. R. Martindale-J. Morris, *PLRE I* (Valens no.2) σ. 929. – G. Barbieri, *Albo senatorio* (no. 1735: Valens) σσ. 311-312. – H. Cancik-H. Schneider, *DNP 12/I* col. 1071 (Valens). – D. Sträussler, *RE VII.A2* (Valens no. 5) col. 2138. – Θ. Σαρκάκης, *Ρωμαίοι Αρχόντες Β'* 130. – D. Kienast, *Römische Kaisertabelle* 224. Ο E. Stein [*PIR II* (no. 298) σ. 72] γενικά αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο 260 και 261.

39. Πρβλ. την εξιστόρηση των κινήματων στη *Historia Augusta* (Gall. 2.2-4. – Tyr. Trig. 19 και 21).

40. Πρβλ. τις πληροφορίες σε πληθώρα συγγραφέων και πηγών που μνημονεύουν πραξικοπήματα κατά τη διάρκεια της εποχής που εξετάζουμε, όπως ενδεικτικά *Historia Augusta*, Αυρήλιος Βίκτωρ, Αμμιανός Μαρκελλίνος, Ευτρόπιος, Ορόσιος, Ζώσιμος, Παύλος Διάκονος και πλήθος άλλων.

Ανακεφαλαιώνουμε υπό την αίρεση πάντα ότι τα συμπεράσματά μας αποτελούν απλώς μία ακόμη ερμηνευτική προσέγγιση:

α) Ο Βάλης ήταν υπαρκτό πρόσωπο και το κίνημά του αποτέλεσε ένα πραγματικό ιστορικό περιστατικό που διαδραματίστηκε το 261. Η ιστορία του, δηλαδή, δεν είναι μύθευμα.

β) Ο ίδιος ήταν στρατιωτικός (*vir militaris*) και ανήκε με κάθε επιφύλαξη στη συγκλητική τάξη, την περίοδο τουλάχιστον που διοικούσε την επαρχία της Αχαΐας με ανθυπατική εξουσία. Ούτως ή άλλως οφείλουμε να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι ο Βάλης ήταν τουλάχιστον μέλος της ιππικής τάξης, η οποία διήνυε τον 3ο αι. την εποχή της μεγαλύτερης επιρροής και ακμής της.

γ) Το πιθανότερο είναι ότι το πραξικόπημά του ξέσπασε στην ίδια επαρχία, όπου και αναγορεύτηκε αυτοκράτορας, με αφορμή ίσως και την εισβολή των Μακριανών στη Βαλκανική που στρεφόταν εναντίον του νόμιμου αυτοκράτορα Γαλλιηνού. Εκμεταλλευόμενος όμως τη γενικά χαώδη κατάσταση ο Βάλης προήλασε κατόπιν ως τη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη, που πιθανώς αποτέλεσε το κέντρο μιας εφήμερης επικράτειας. Δεν γλύτωσε ωστόσο την κοινή μοίρα των περισσότερων κινηματιών. Βρήκε άδοξο θάνατο δολοφονημένος από τους ίδιους τους στρατιώτες του⁴¹. Η αιτία ίσως είναι απλή: ο Γαλλιηνός είχε στο μεταξύ συντρίψει το πραξικόπημα των Μακριανών, η ηρεμία είχε επανέλθει στην ευρύτερη Βαλκανική και δεν συνέτρεχαν λόγοι για την συντήρηση θνησιγενών εστιών αναταραχής. Ενδέχεται μάλιστα δυνάμεις πιστές στον Γαλλιηνό να κινήθηκαν εναντίον του Βάλη με αποτέλεσμα οι στρατιώτες του, φοβισμένοι και αποκομμένοι, να παρέδωσαν την κεφαλή του στον νόμιμο αυτοκράτορα. Κάτι τέτοιο όμως δεν θα το μάθουμε ποτέ.

δ) Αν πιστέψουμε τη *Historia Augusta*, το κίνημα του Βάλη υπήρξε στην ουσία ένα «αντικίνημα», τουλάχιστον στα αρχικά του στάδια, το οποίο εκδηλώθηκε ως αντίδραση στο αντίστοιχο κίνημα των Μακριανών⁴². Εφόσον ισχύει κάτι τέτοιο, αποτελεί αναμφίβολα ένα εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο, αλλά παράλληλα και σαφές δείγμα του χάους και της βαθιάς καθεστωτικής κρίσης που ταλάνιζε τότε το ρωμαϊκό κράτος.

41. HA, Tyr. Trig. 19.3. Κρίνοντας και από άλλες αναφορές, η δολοφονία στασιαστών από τους οπαδούς τους αποτελούσε μάλλον «κοινό τόπο». Πρβλ. ενδεικτικά HA, Tyr. Trig. 2.3 (Κυριάδης ή Μαρεάδης), 3.7 (Πόστουμος), 7.1 (Βικτωρίνος ο νεότερος), 8.6-8 (Μάριος), 10.2 (Ρηγαλιανός), 17.3 (Μαιώνιος), 18.12 (Ballista/Κάλλιστος), 23.4 (Σατουρνίνος), 31.2 (Βικτωρίνος ο πρεσβύτερος), 32.1 (Τίτος), 33.3 (Κηνησορίνος).

42. Εμμέσως βέβαια εστρέφεται και εναντίον του νόμιμου αυτοκράτορα Γαλλιηνού.

Η αναταραχή που επικρατούσε τότε στον ελλαδικό χώρο είχε όμως και ευρύτερες συνέπειες. Η μαρτυρημένη επίσκεψη του αυτοκράτορα Γαλλιανού στην Ελλάδα το 264 κάθε άλλο παρά τυχαία πρέπει να ήταν. Κατά τη διάρκεια της περιοδείας του, ο Γαλλιανός παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Αθήνα συμμετέχοντας ενεργά στην πνευματική ζωή της πόλης. Η επίσκεψη μνημονεύεται στην *Historia Augusta*, αλλά παρουσιάζεται ως καθαρά εθιμοτυπική, στη διάρκεια της οποίας ο Γαλλιανός ξεδίπλωσε αρκετές από τις καλλιτεχνικές, κυρίως ποιητικές, αρετές του⁴³. Δεν πιστεύω ωστόσο ότι ο Γαλλιανός ήρθε στην Ελλάδα για να ικανοποιήσει αποκλειστικά τις καλλιτεχνικές του ανησυχίες. Ο D. Armstrong, μελετητής της περιόδου και εγκωμιαστής του έργου του Γαλλιανού, υποστηρίζει ότι ο αυτοκράτορας ενθάρρυνε αυτοπροσώπως την ανανέωση των οχυρώσεων του «κλεινού άστεος» και της Ελευσίνας⁴⁴. Διατείνεται επιπλέον ότι ο Γαλλιανός έδειξε ενδιαφέρον γενικότερα για τις αμυντικές προετοιμασίες στην κυρίως Ελλάδα εκείνη την εποχή ενόψει της αναμενόμενης γοθθικής εισβολής που ξέσπασε τελικά τρία χρόνια αργότερα⁴⁵.

Συμφωνώντας με τις παραπάνω επισημάνσεις, θα ήθελα να προσθέσω ακόμη μία παράμετρο: πιθανότατα η περιοδεία του Γαλλιανού στην Ελλάδα το 264 δεν έγινε με αφορμή μόνο τις βαρβαρικές διεισδύσεις και την προστασία απέναντί τους. Η περιοδεία είχε ως στόχο να τονώσει παράλληλα τη νομιμοφοροσύνη των πληθυσμών στο καθεστώς. Υπ' αυτή την έννοια συνδέεται με το ξέσπασμα του κινήματος του Βάλι, τρία μόλις χρόνια ωρίτερα.

Με τα πραξικοπήματα που ασχοληθήκαμε, καθώς και με τις βαρβαρικές εισβολές, σχετίζεται και η μετατροπή της Λυχνιδού (σημ. Αχρίδας) σε στρατιωτική βάση τη δεκαετία 260-270. Εκεί φιλοξενούνταν αποσπάσματα (*vexillationes*) από τις λεγεώνες III Augusta (γ' σεβαστή) και II Parthica (β' παρθική), που προέρχονταν από την Β. Αφρική και την Ιταλία αντίστοιχα⁴⁶. Χάρη στη σταθερή κατοχή της Λυχνιδού ο Γαλ-

43. Βλ. HA, Gall. 11.3-9. Όντως η Αθήνα των μέσων του 3ου αι. μ.Χ. διήνυε μια περίοδο ακμής των γραμμάτων, που συνδεόταν με την εμφάνιση του Νεοπλατωνισμού και την ανάπτυξη της φιλοσοφίας. Βλ. ενδεικτικά F. Millar, P. Herennius Dexippus; the Greek World and the Third-Century Invasions, *JRS* 59 (1969) 12-29, σσ. 16-19.

44. Πρβλ. D. Armstrong, Gallienus in Athens, 264, *ZPE* 70 (1987) 235-258 (στο εξής: D. Armstrong, Gallienus), σσ. 236-237, 240-241, 244, 246-252, 257.

45. Πρβλ. D. Armstrong, Gallienus 236, 239-240, 257.

46. AE [*L'année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris 1888 κ. ε.] 1934, 193. Βλ. R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletianus*, [Epigraphische Studien 1, Köln 1967 (=B.J., Beiheft 18)], σσ. 55-57. – Θ. Σαρκιάκης, *Ρωμαίοι άρχοντες Β' 131*. – L. de Blois, *Gallienus* 31, 32 και υποσημ. 37 σ. 31. – D. Armstrong, *Gallienus* 241.

λιηνός μπορούσε να ελέγχει αποτελεσματικότερα την στρατηγικής σημασίας Εγνατία οδό⁴⁷. Η ύπαρξη φρουράς στην πόλη αυτή, αποτελούμενης από στρατεύματα πιστά στον νόμιμο αυτοκράτορα, ενίσχυε ταυτόχρονα το αίσθημα ασφάλειας στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο και μπορούσε να αποτρέψει την εκδήλωση παρόμοιων κινημάτων.

Ολοκληρώνοντας το άρθρο θεωρώ πως αξίζει να παραθέσουμε ως κατακλείδα την επιγραμματική άποψη του Έλληνα ιστορικού Κάσσιου Δίωνα (3ος αι.), που αφορούσε γενικά την κατάσταση στο ρωμαϊκό κράτος εκείνης της εποχής. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, είχε εύστοχα σχολιάσει ότι τα «πάντα ἄνω κάτω συνεχύθη»⁴⁸. Πιο καίρια παρατήρηση από αυτή του Κάσσιου Δίωνα δεν μπορούσε να υπάρξει. Πράγματι, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία βίωνε την πλέον άναρχη περίοδο της ιστορίας της, η οποία όπως διαπιστώσαμε συμπαρέσυρε στο διάβα της ακόμη και τη φιλήσυχη ως τότε περιφέρεια της Ελλάδας.

47. Πρβλ. L. de Blois, *Gallienus* 32. – E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*, Baltimore/London 1976, σ. 185.

48. Κασσίου Δίωνος 'Ρωμαϊκή 'Ιστορία [*Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt*, ed. V. P. Boissevain, Vols 1-3, 4 (*Index historicus*, ed. H. Smilda), 5 (*Index Graecitatis*, ed. W. Nawijn), Berlin 1898-1931, φωτομνη. ανατ. 1955-1969], 80.7.2. Βλ. G. Alföldy, *The Crisis of the Third Century as seen by Contemporaries*, *GRBS* 15 (1974) 89-111, σ. 100. – Του ίδιου, *Ρωμαϊκή Κοινωνία* 275.

Χρήστος Παπαδημητρίου

*Έλληνες αρχιτέκτονες στην αυλή του Ταμερλάνου
(1336-1405)*

Το δεύτερο μισό του 14ου και στις αρχές του 15ου αι. η πόλη Σαμαρκάνδη ήταν η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του Ταμερλάνου. Είναι χτισμένη στη θέση της αρχαίας Μαρακάνδα, η οποία το 329 π.Χ. κατακτήθηκε από τον Μέγα Αλέξανδρο¹.

Τον 4ο-6ο αι. ήταν η πρωτεύουσα του κράτους της Σογδιανής. Τον 8ο αι. κατακτήθηκε από τους Άραβες. Την εποχή των Σαμανιδών (9ο- 10ο αι.) γνώρισε μια πρόοιμη αναγέννηση, οπότε άνθησαν οι επιστήμες στον τομέα της φιλοσοφίας, των μαθηματικών, της αστρονομίας, της γεωγραφίας και της ιατρικής, η οποία διακόπηκε τον 11ο αι. από τις κατακτήσεις των Καραχανιδών, των Τούρκων Σελτζούκων και των Μογγόλων, με τον Τζένγκις Χαν και τους διαδόχους του, από τους οποίους αναδείχθηκε ο Ταμερλάνος.

Από την πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν, την πανέμορφη Τασκένδη με λεωφορείο ή με τραίνο ταξιδεύει κανείς για την Σαμαρκάνδη που φημίζεται για τα αρχαιολογικά της μνημεία. Πριν φτάσει σ' αυτή, στο δρόμο, θα περάσει από τις περίφημες πύλες του Ταμερλάνου. Έτσι ονομάζεται το στενό πέρασμα ανάμεσα στο βορειοδυτικό άκρο της κορυφογραμμής του Μαλγκουζάρ και των βουνών του Νουρατάου, στο δυτικό τμήμα του Παμιρο-Αλάι. Το πλάτος των περιφημων πυλών είναι 120-130 μέτρα, σε άλλα σημεία το πλάτος στενεύει μέχρι τα 35- 40 μέτρα. Κατά τη μακραινώνη και πλούσια σε γεγονότα ιστορία της Κεντρικής Ασίας αυτό το φαράγγι αποτελούσε την πύλη από την οποία κινούνταν έμποροι, κατακτητές, προσκυνητές, μετανάστες και προς τις δυο κατευθύνσεις. Από δω πέρασαν και οι στρατιές του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Φτάνοντας στη σημερινή Σαμαρκάνδη, μπαίνει κανείς στην πόλη από τη βορειοδυτική πλευρά, από μια θορυβώδη οδό, την οδό του ανατολίτικου παζαριού, με όλα τα χαρακτηριστικά της Ανατολής. Ανάμεσα στα φορτηγά, τα λίγα Ι.Χ. και τα λεωφορεία, θα διακρίνει κανείς και ανθρώπους να κατευθύνονται προς το περίφημο ανατολίτικο παζάρι της ξακουστής Σαμαρκάνδης. Άνδρες με τα κάρα τους φορτωμένα με λαχανικά και φρούτα, που τα σέρνουν γαϊδούρια και γυναίκες που σε ένα στεφάνι στο κεφάλι τους κουβαλούν μεγάλα καλάθια, γεμάτα με τις νόστιμες και φημισμένες λεπιόσκες (λαγάνες που ψήνονται σε ειδικούς φούρνους).

Μέσα σ' αυτό το ανατολίτικο μωσαϊκό, διακρίνει κανείς τη χαρακτηριστική ενδυμασία των Ουζμπεκών, με το περίφημο τσαπάν και την τιουμπιτέικα (φέσι), που φορούν κυρίως οι ηλικιωμένοι άνδρες. Οι γυναίκες φορούν βράκα και κάτι ιδιόμορφες μπότες με πολύ λεπτή σόλα, πολύ μυτερές. Τις φορούν με γαλότσες ιδιόμορφες. Κάπου-κάπου, θα συναντήσεις και ηλικιωμένες γυναίκες που φορούν φερετζέ (παρα-

ντζά), κατάλοιπο των μουσουλμάνων.

Προχωρώντας προς το κέντρο της πόλης, στα αριστερά, αφήνεις πίσω τους κυανόχρωμους τρούλους του συγκροτήματος Σαχί-Ζιντά. Από τη δεξιά πλευρά, μπροστά, υψώνονται τα πελώρια συντρίμια του τζαμιού, που η λαϊκή παράδοση του χάρισε το όνομα της Μπιμπί-Χανούμ. Την Μπιμπί-Χανούμ ο θρύλος τη θέλει ως την πιο αγαπημένη γυναίκα του Ταμερλάνου και την πιο όμορφη του χαρεμιού. Λέγεται ότι ο Ταμερλάνος πριν φύγει για μια μεγάλη εκστρατεία στις Ινδίες, έδωσε εντολή να χτίσουν το περίφημο τζαμί, αφιερωμένο στην πιο αγαπημένη γυναίκα του, τη Μπιμπί-Χανούμ. Όταν θα επέστρεφε, έπρεπε να το βρει έτοιμο και σύμφωνα με τις προδιαγραφές που άφησε πριν από την αναχώρησή του.

Άλλη εκδοχή λέει: Όταν ο Ταμερλάνος έφυγε σε μια από τις πολλές εκστρατείες, η Μπιμπί Χανούμ αποφάσισε να δωρίσει και συγχρόνως να απαθανατίσει και το όνομά του με την ανοικοδόμηση γιγάντιου τζαμιού του οποίου οι διαστάσεις, η μεγαλοπρέπεια και η εμφάνιση θα ξεπερνούσαν όλα τα υπάρχοντα μνημεία του ισλαμικού κόσμου. Και για να μην αμφέβαλλαν οι τεχνίτες και οι εργάτες ότι υπάρχουν τα μέσα, η βασίλισσα διέταξε να τους δείξουν τις στοίβες χρυσού και τα τιμαλφή που προορίζονταν για την ανοικοδόμησή του. Διόρισε διευθυντή των εργασιών, έναν νεαρό Έλληνα αρχιτέκτονα.

Στις πέτρες των μιναρέδων και του τζαμιού αυτού του περίφημου δημιουργήματος, η λαϊκή μούσα έπλασε έναν άλλο μύθο, έναν όμορφο, ποιητικό, ερωτικό θρύλο, ο οποίος είναι συνδεδεμένος με τον έρωτα ενός νεαρού Έλληνα αρχιτέκτονα με την πανέμορφη Μπιμπί-Χανούμ, την πρώτη και την πιο αγαπημένη γυναίκα του μεγάλου κατακτητή, ανάμεσα στις εκατοντάδες χανούμισσες που είχε στο χαρέμι.

Πριν όμως από αυτόν τον υπέροχο θρύλο, ας ρίξουμε μια ματιά στην προσωπικότητα και την εποχή που έζησε ο μεγάλος κατακτητής της Ανατολής.

Ο Ταμερλάνος, Τιμουρλέγκ (Τιμούρ-κουτσός), γεννήθηκε στο χωριό Χοτζιά-Ιλγκάρ το 1336 και πέθανε στην πόλη Οτράρ το 1405. Ήταν γιος του μπέη Ταραγκάι της εκτουρκισμένης μογγολικής φυλής των Μπαρλάς. Άξιο παιδί του καιρού του ο Ταμερλάνος, προικισμένος με όλα τα χαρακτηριστικά που μπορούσε να γεννήσει η μεσαιωνική Ασία, στάθηκε αντάξιος συνεχιστής του Τζένγκις-Χαν. Από μικρό παιδί και σ' όλη του τη ζωή μιλούσε δυο γλώσσες, την τουρανική και την περσική, αλλά ήταν εντελώς αγράμματος, δεν ήξερε ούτε να γράφει ούτε να διαβάζει, γι' αυτό είχε σαν βασικό πνευματικό του οδηγό τον Σεΐχ Μπαρακέ, που του γνώρισε την ιστορία των Τούρκων, των Αράβων και των Περσών. Αγαπούσε και εξασκούσε την πολεμική τέχνη, αγαπούσε τα άλογα, ήταν περίφημος ιππέας και θαυμαστός τοξότης, πρόθυμος

στους διάφορους εσωτερικούς πολέμους και στις φαγωμάρες ανάμεσα στις διάφορες νομαδικές φυλές που είχαν ληστρικό χαρακτήρα.

Την εποχή που ο Ταμερλάνος μπόρεσε κι έστησε την τεράστια αυτοκρατορία του, η Κεντρική Ασία, από πολιτική άποψη, ήταν κομματιασμένη σε μικρά και ασθενή φεουδαρχικά κρατίδια, που βρίσκονταν σε διαρκείς συγκρούσεις και πολέμους μεταξύ τους. Οι διάφοροι Χαν και Εμίρηδες, προσπαθούσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους όλο τον χώρο της μεσοποτάμιας περιοχής, μεταξύ των ποταμών Συρ-Νταριά και Αμού- Νταριά (Ωξος και Ιαζάρτης). Κάτω από αυτές τις αφάνταστα δύσκολες συνθήκες αρχίζει να λάμπει το άστρο του Ταμερλάνου.

Το 1361 μπήκε στην υπηρεσία του Τογκλούτ-Τιμούρ και πήρε τη διοίκηση του βιλαετίου Κασκανταριά, περιοχή του σημερινού Ουζμπεκιστάν. Για την κυριαρχία στην Κεντρική Ασία, ξεκινάει έναν διαρκή και σκληρό αγώνα. Διεκδικητής όμως της εξουσίας στην Κεντρική Ασία την ίδια περίοδο ήταν κι ένας άλλος Εμίρ, ο Χουσεΐν, επίσης ικανός και με τις ίδιες φιλοδοξίες με τον Ταμερλάνο. Κανείς όμως από τους δυο δεν ήθελε να την διαμελίσει. Ο Ταμερλάνος για να πετύχει τον τελικό του σκοπό πλησίασε τον Χουσεΐν και συνδέθηκε συγγενικά μαζί του, αφού παντρεύτηκε την αδερφή του Ουλιτζάι Τουρκάν-Αγά.

Στα χρόνια 1361-1365, οι δυο εμίρηδες αποτελούν την πιο υπολογίσιμη δύναμη στη Μαβερανάχρη, την περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Ωξου και Ιαζάρτη. Αυτή όμως τη συμμαχία τη βλέπουν και οι δυο σαν μέσο για την τελική ανάδειξη του ενός στη θέση του αρχηγού.

Την περίοδο αυτή της αναγκαστικής τους «φιλίας», η τύχη δεν χαμογελά και τόσο στους δυο εμίρηδες. Το 1362 τους βρίσκουμε αιχμάλωτους για 62 μέρες, από τον Τουρκμένο Αλή-μπέη, στην πόλη Μαρί. Ύστερα από λίγο τους βρίσκουμε ξανά και τους δυο μαζί στο Σεϊστάν, όπου μόλις γλίτωσαν από βέβαιο θάνατο. Στη μάχη του Σεϊστάν, ο Ταμερλάνος τραυματίστηκε βαριά στο δεξί χέρι και στο πόδι. Το χέρι του σχεδόν παρέλυσε και έμεινε κουτσός για όλη του τη ζωή. Γι' αυτό ονομάστηκε Τιμούρ-Λέν. Τιμούρ ο κουτσός και παραφρασμένο από τους δυτικούς, Ταμερλάνος.

Ως εμίρης από την αρχή του διορισμού του αρνείται την υποτέλεια και κυβερνά το βιλαέτι ανεξάρτητα. Στην ενέργειά του αυτή, φαίνεται ότι βρήκε και την υποστήριξη του Χουσεΐν.

Το 1365 ο χαν της Μογγολίας, Ιλιά-Χοτζά, αποφασίζει να τιμωρήσει τους δυο ανυπότακτους εμίρηδες και με μεγάλο στρατό εκστρατεύει εναντίον τους. Στη σκληρή μάχη που δόθηκε, ανάμεσα στο Τσινάζ και την Τασκένδη, ενώ το ιππικό του Ταμερλάνου είχε επιτυχία, η υποχώρηση του Χουσεΐν καθόρισε την τροπή της μάχης. Με τα υπολείμματα του στρατού τους έφυγαν προς το νότο και κρύφτηκαν στην

περιοχή του Μπαλχ, αφήνοντας ανυπεράσπιστη τη Σαμαρκάνδη στη λεηλασία των Μογγόλων. Εκεί, νοτιότερα του Αμού-Νταριά, ενώ οι δύσκολες μέρες του χειμώνα του 1366 δεν προμήνυαν καμιά σωτηρία στους δυο εμίρηδες, έφτασε η χαρμόσυνη είδηση πως το κοινωνικό κίνημα των Σαρβαδόρων, που είχε επικρατήσει στη Σαμαρκάνδη, μπόρεσε να σώσει την πόλη από τη λεηλασία των Μογγόλων. Παρ' όλο που οι Σαρβαδόροι άνοιξαν το δρόμο της επιστροφής στους δυο εμίρηδες, αυτοί δεν δίστασαν να σφραγίσουν την εξουσία.

Οι σχέσεις όμως των δυο άσπονδων φίλων όσο πήγαινε και χειροτέρευε. Έβλεπαν πως ο ένας γινόταν εμπόδιο για τα σχέδια του άλλου και η σύγκρουση δεν άργησε. Στον πόλεμο μεταξύ τους νικάει ο Ταμερλάνος, αιχμαλωτίζει τον Χουσεϊν και τον σκοτώνει. Σε θρίαμβο (κουρλτάι) μετά τη νίκη ανακηρύσσεται ο μοναδικός κυβερνήτης της Κεντρικής Ασίας, με πρωτεύουσα τη Σαμαρκάνδη. Κυβέρνησε από το 1370 μέχρι το 1405. Η προσωπική του ανδρεία, η γενναιοδωρία του και η μεγάλη επιδεξιότητα στο να ψυχολογεί και να επιλέγει τους κατάλληλους ανθρώπους καθώς και οι λαμπρές του ικανότητες ως αρχηγού οδηγητή, τον έκαναν δημοφιλή και του έδωσαν όνομα ανάμεσα στη νεολαία των φιλοπόλεμων νομαδικών φυλών της κοιλάδας του Κασκανταριά.

Αφού όμως δεν ήταν απόγονος του Τζένγκις-Χαν, δεν μπορούσε να πάρει τον τίτλο του Χαν και αρκέστηκε στον τίτλο του Εμίρη. Από το 1380 άρχισε μεγάλες εκστρατείες, οι οποίες συνεχίστηκαν μέχρι το 1404. Οι εκστρατείες συνοδεύονταν με λεηλασίες και σκληρότητες που θύμιζαν την εποχή του Τζένγκις-Χαν. Στη Σαμαρκάνδη μεταφέρονταν από τις λεηλατημένες χώρες δεκάδες χιλιάδες βιοτέχνες, καλλιτέχνες και επιστήμονες οι οποίοι, με αναγκαστική εργασία, έχτισαν τις πόλεις της Κεντρικής Ασίας και τα περίφημα μνημεία της Σαμαρκάνδης.

Ο Ταμερλάνος δοξάστηκε στην Κεντρική Ασία, όμως η δόξα αυτή είναι βουτηγμένη στο αίμα και φωτίζεται από τη λάμψη των πυρκαγιών. Στη μνήμη των λαών ο Ταμερλάνος έμεινε σαν ένας από τους πιο τρομερούς και πιο σκληρούς δεσπότες και τους πιο αιμοβόρους κατακτητές που γνώρισε η ανθρωπότητα.

Η απέραντη αυτοκρατορία του, που απλωνόταν από τη Μογγολία μέχρι τη Συρία και από τις Ινδίες μέχρι το Βόλγα ποταμό, θεμελιώθηκε με τα οστά και τις σάρκες εκατοντάδων χιλιάδων αδύναμων υποδουλομένων λαών. Η ιστορία διατήρησε μαρτυρίες απίστευτης σκληρότητας του Ταμερλάνου που καμιά πολιτική σκοπιμότητα δεν υπαγόρευε. Πώς θα μπορούσε να δικαιολογήσει κανείς το χτίσιμο πύργου με τα σώματα δυο χιλιάδων ζωντανών ανθρώπων, ανακατεμένων με λάσπη και θρυμματισμένες πέτρες, το χτίσιμο άλλου πύργου με 70.000 κρανία δολοφονημένων ανθρώπων, το θάψιμο χιλιάδων ζωντανών και τη δολοφονία 100.000 Ινδών αιχμαλώτων;

Ο τρομερός αυτός κατακτητής εκτός από την άσχημη, είχε και την καλή του πλευρά. Είχε μεγάλο πάθος για την αρχιτεκτονική και την οικοδομική. Φαίνεται πως κατά την περίοδο των επιδρομών του στις χώρες της Εγγύς Ανατολής και στις Ινδίες δέχτηκε δυνατή επίδραση από τα ογκώδη αρχιτεκτονικά δημιουργήματα. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί το πάθος του στην οικοδομική και τους γρήγορους ρυθμούς που ήταν ανεπτυγμένοι εκεί.

Με τις ληστρικές εκστρατείες που σκορπούσαν το θάνατο στους λαούς και ρήμαζαν τον τόπο, συγκέντρωνε στην πρωτεύουσα τη Σαμαρκάνδη όχι μόνο τους θησαυρούς και τον πλούτο, αλλά και δεκάδες χιλιάδες χειροτέχνες, καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες, επιστήμονες και πνευματικούς ανθρώπους, που μεταφέρονταν στην πρωτεύουσα για να την χτίσουν και να δημιουργήσουν τα περίφημα μνημεία της Σαμαρκάνδης, μερικά από τα οποία σώζονται και προκαλούν τον θαυμασμό στους επισκέπτες.

Ο αριθμός των αιχμάλωτων τεχνιτών υπολογίζεται σε δεκάδες χιλιάδες και ανάμεσά τους βρίσκονταν αρκετοί Έλληνες, είναι όμως ακατόρθωτο να βρεθεί ο ακριβής αριθμός τους.

Ο Ισπανός πρεσβευτής Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο που επισκέφτηκε τη Σαμαρκάνδη στις αρχές του 15ου αιώνα, είναι ο πρώτος Ευρωπαίος που επισκέφτηκε την Αυλή του Ταμερλάνου και μας άφησε ένα περίφημο ημερολόγιο, που οι καλύτερές του σελίδες είναι αφιερωμένες στο πάθος, τον ζήλο και τους ογκώδεις ρυθμούς της οικοδομικής, που πολλές φορές διηύθυνε ο ίδιος ο Τιμούρ-λεν στο ενδιάμεσο της μιας εκστρατείας από την άλλη.

Μόνο στο παλάτι του, στο κάστρο της Σαμαρκάνδης, ο Ταμερλάνος διατηρούσε περίπου χίλιους χειροτέχνες, που όλο το χρόνο δούλευαν γι' αυτόν. Το 1399, όταν ο Ταμερλάνος επέστρεψε από τη νικηφόρα εκστρατεία στις Ινδίες, άρχισε την οικοδόμηση του μητροπολιτικού τζαμιού. Αυτό το τεράστιο οικοδόμημα, κατά τη γνώμη του, έπρεπε να ξεπεράσει σε μέγεθος και ομορφιά όλα τα μνημεία της μωαμεθανικής Ανατολής και να δοξάσει στους αιώνες το όνομα του τρομερού κατακτητή. Το καταπληκτικό μέγεθος και οι αστραφτεροί θόλοι έπρεπε να δοξάζουν τη θεϊκή δύναμη του Αλλάχ και τη γήινη εξουσία του Σουλτάνου.

Έτσι, την Κυριακή, 4 του μήνα Ραμαζάν του έτους 801 (1399 έτος της δικής μας χρονολογίας), όταν η Σελήνη βρισκόταν στον αστερισμό του Λέοντος, έστρεψε από το εξάγωνο του ήλιου και ενώθηκε με το εξάγωνο της Αφροδίτης, την ευτυχισμένη ώρα που προμήνυαν τα άστρα, άριστοι μηχανικοί και τεχνίτες, ο καθένας καλύτερος στη χώρα και μοναδικός στο κράτος, επέδειξαν υψηλές δυνατότητες σε όλες τις φάσεις της κατασκευής των θεμελίων. Διακόσιοι λιθοξόοι απ' όλες τις χώρες εργάζονταν μέσα στο τζαμί και πεντακόσιοι στα βουνά, μέσα στα λατομεία και στις μεταφορές

προς την πόλη. Τα συνεργεία των τεχνιτών μαζεύτηκαν απ' όλο τον κόσμο μπροστά στο θρόνο, για να διαθέσουν ο καθένας όσο πιο μεγάλη ικανότητα μπορούσε. Για τη συγκέντρωση των οικοδομικών υλικών έφεραν από τις Ινδίες 95 ελέφαντες και με τη βοήθεια βουβαλιών με κάρα και τεράστιο αριθμό εργατών, έσερναν τις μεγάλες πέτρες προς την πόλη. Για τη συντόμευση των εργασιών επιτηρούσαν πρίγκιπες και εμίρηδες που έδειχναν μεγάλη όρεξη και ενδιαφέρον. Την καμάρα της κεντρικής εισόδου, την κύρια οικοδομή, τους τοίχους και τις υπόλοιπες καμάρες, έχτιζαν τα συνεργεία που καθοδηγούσε νεαρός Έλληνας αρχιτέκτονας, που η λαϊκή μούσα του αφιέρωσε έναν ωραιότατο θρύλο. Στον τομέα αυτόν, πιστεύουμε, θα ήταν μεγαλύτερος ο αριθμός των Ελλήνων τεχνιτών. Λένε πως ο ίδιος ο Ταμερλάνος παρακολούθουσε την εξέλιξη της οικοδόμησης, γρήγορα όμως αναχώρησε για άλλη εκστρατεία, αυτή τη φορά στην Αίγυπτο και η οικοδόμηση συνεχίστηκε χωρίς αυτόν.

Για την περίοδο που έλειπε ο Ταμερλάνος, ο θρύλος λέει πως ο Έλληνας αρχιτέκτονας ερωτεύτηκε τη γυναίκα του, τη Μπιμπί-Χανούμ, η οποία με την ευκαιρία της επιστροφής του συζύγου της, σκέφτηκε να παρουσιάσει ένα τέτοιο τζαμί που ο κόσμος δεν είχε ξαναδεί. Κάλεσε τους υπευθύνους και για να τους δειλάσει τους έδειξε ένα σωρό από πολύτιμα κοσμήματα, καταφέροντας έτσι να επιταχύνει τις εργασίες. Υψώνονταν οι μιναρέδες στην ευρύχωρη αυλή, ξεπετάχτηκε δάσος κίωνων από λευκό μάρμαρο και ο κυανόλευκος τρούλος ανταγωνιζόταν τον ουράνιο θόλο. Έμεινε μόνο η ένωση μιας ψηλής καμάρας με την κεντρική είσοδο και ο νεαρός Έλληνας αρχιτέκτονας καθυστερούσε, και αυτό, γιατί ερωτεύτηκε τη Μπιμπί-Χανούμ, την οποία, με το τέλος της οικοδόμησης, θα αποχωριζόταν.

Εν τω μεταξύ έφτασαν οι αγγελιοφόροι και ανήγγειλαν το γυρισμό του Ταμερλάνου. Η Μπιμπί-Χανούμ ανήσυχη, παρακάλεσε το νεαρό αρχιτέκτονα να συντομεύσει, και αυτός της ζήτησε με πρωτοφανή θρασύτητα ως αντάλλαγμα να τη φιλήσει.

Η λογική Μπιμπί-Χανούμ αφού στην αρχή αντιστάθηκε, προσπάθησε να πείσει το νεαρό πως όλες οι γυναίκες είναι το ίδιο, στέλνοντάς του ένα καλάθι με βαμμένα πολύχρωμα αυγά, προτρέποντάς τον να τα σπάσει και να δει την εσωτερική τους ομοιότητα και ας πάει στο χαρέμι να επιλέξει μία της αρεσκείας του. Τίποτε όμως δεν στάθηκε ικανό να κάνει τον Έλληνα να αλλάξει γνώμη και η Μπιμπί-Χανούμ αναγκάστηκε να δεχτεί το φιλή.

Λέγεται πως την κρίσιμη στιγμή, η Μπιμπί-Χανούμ δεν πρόλαβε να προφυλαχτεί με την παλάμη της, (σύμφωνα με άλλη πηγή, με κάποιο μαξιλάρι), και η κάψα του φιλιού ήταν τόσο δυνατή, που σημάδεψε το ροδοκόκκινο μάγουλο της βασίλισσας.

Και να ο Ταμερλάνος από τη μακρινή εκστρατεία μπήκε στην πόλη και στο εκθαμβωτικό του βλέμμα πρόβαλε με όλη του τη λάμψη το μητροπολιτικό τζαμί-δώρο της

αγαπημένης του συζύγου. Φανταστείτε ποια ήταν η αμηχανία της Μπιμπί-Χανούμ όταν το διαπεραστικό βλέμα του Ταμερλάνου είδε την ουλή στο μάγουλό της. Παρά τις προσπάθειες της βασίλισσας να κρύψει την ουλή από το θερμό φιλί του νεαρού Έλληνα αρχιτέκτονα, το πρόσεξε αμέσως και έγινε έξω φρενών. Οι πάντες πάγωσαν στην αυλή από την οργή του Ταμερλάνου. Ο Ταμερλάνος εξοργίστηκε περισσότερο, όταν παρατήρησε πως η κεντρική είσοδος δεν ήταν τόσο μεγαλοπρεπής όσο την ήθελε. Ήταν χαμηλότερη από την είσοδο που είχε χτίσει προς τιμή της αγαπημένης του γυναίκας, της Σαράι-Μουλή-Χανούμ, που ο θρύλος ονόμασε Μπιμπί-Χανούμ.

Εδώ η αφήγηση έχει δυο εκδοχές:

Πρώτη εκδοχή.

Τον αρχιτέκτονα τον περίμενε θάνατος. Γνωρίζοντάς το αυτό, μαζί με τον μαθητή του, ανέβηκε σε έναν από τους μιναρέδες του νεόχτιστου μητροπολιτικού τζαμιού. Οι στρατιώτες όρμηξαν προς τα κει, όμως όταν ανέβηκαν επάνω συνάντησαν μόνο τον μαθητή. “Που είναι ο δάσκαλος;” τον ρώτησαν. “Ο δάσκαλος έκανε φτερά και πέταξε στη Μασχάντ”, απάντησε αυτός. Η παράδοση θέλει τον δαιμόνιο Έλληνα αρχιτέκτονα να εφευρίσκει φτερά και να ξεφεύγει από την οργή του Ταμερλάνου.

Δεύτερη εκδοχή.

Ο μεγάλος κατακτητής εξοργίστηκε, όμως δεν έδειξε την οργή του. Μόνο κάλεσε τον αρχιτέκτονα και τον διέταξε να χτίσει κάτω από τα θεμέλια ένα πλούσιο μασωλείο, που παρόμοιο κοιμητήριο να μην υπάρχει σε όλον τον κόσμο. Τότε κιάλας ο παντοδύναμος διέταξε τον νεαρό αρχιτέκτονα να ετοιμάσει από ογκόλιθο ρόδινου μάρμαρου σαρκοφάγο και από μαύρο νεφρίτη επιτύμβια στήλη και να χαράξει με αραβική γραφή τη συνταγή για την παραγωγή σμάλτου για τους τρούλους. Όταν όλα ήταν έτοιμα, ο Ταμερλάνος σκότωσε τον αρχιτέκτονα και τον έθαψε στο υπόγειο. Στο υπόγειο διέταξε να κατεβάσουν τους θησαυρούς του και την ξακουστή βιβλιοθήκη, που έφερε μετά από εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Μετά διέταξε η είσοδος να χτιστεί με τοίχο. Περνούσαν χρόνια. Το υπόγειο το κυριεύσε ο εγγονός του μεγάλου κουτσού. Ο Ουλουκμπέκ συνέχισε να πλουτίζει τη βιβλιοθήκη, έτσι σιγά-σιγά το υπόγειο μετατράπηκε σε μια από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες του κόσμου. Όμως ο Ουλουκμπέκ πέθανε και το υπόγειο σχέδιο χάθηκε...

Αυτός είναι ο θρύλος.

Ποια όμως ήταν η πραγματικότητα; Εδώ τους φίλους του ρομαντισμού τους περιμένει η απογοήτευση. Δεν υπάρχει καμιά αξιόπιστη μνεία για τη σύζυγο του Ταμερλάνου με το όνομα Μπιμπί-Χανούμ. Η πρεσβύτερη αυταρχική γυναίκα του (60 χρονών περίπου) Σαράι Μουλκ Χανούμ, προς τιμήν της οποίας μπορούσε να ονομαστεί το τζαμί, σε τίποτε δεν θύμιζε την πανέμορφη ηρωίδα του όμορφου παραμυθιού.

Κάτι παραπάνω από αυτό. Ο Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο αυλικός του βασιλιά της Καστίλλης του Λέοντα Ερρίκου του Γ΄ που ήταν επικεφαλής της ισπανικής αποστολής στην Αυλή του Ταμερλάνου, στο ημερολόγιό του σημείωσε ότι το τζαμί χτίστηκε με διαταγή του ίδιου του Ταμερλάνου προς τιμή της μάνας της πρεσβύτερης συζύγου Σαράι Μουλκ Χανούμ, την οποία ο Κλαβίχο την ονομάζει Κανιού. Αυτό μάλλον είναι πιθανό, γιατί «Μπιμπί» σημαίνει μάνα. Η ομορφιά της εξηντάχρονης ήταν απίθανο να τράβηξε την προσοχή κάποιου νέου άντρα. Ο περιήφμος θρύλος για τον έρωτα του νεαρού Έλληνα αρχιτέκτονα, είναι φόρος τιμής της λαϊκής μούσας στον μεγάλο καλλιτέχνη, που έγινε σχεδόν μάγος στην αντίληψη του λαού.

Σ' αυτό το θρύλο βλέπουμε πως ανάμεσα στο πλήθος των τεχνιτών των διαφόρων λαών υπήρχαν και πολλοί Έλληνες, αυθεντίες προφανώς της αρχιτεκτονικής της εποχής, που κατασκεύασαν τα θαυμάσια μνημεία της Σαμαρκάνδης, που ο Ταμερλάνος προσπαθούσε να καταστήσει πρωτεύουσα του τότε κόσμου. Πολλοί ιστορικοί αποδίδουν σ' αυτόν το ρητό πως ο κόσμος είναι τόσο μικρός που δεν μπορεί να έχει δυο κυρίαρχους.

Για να προβάλλει τα διάφορα προάστια της Σαμαρκάνδης τα ονόμασε Κάϊρο, Δαμασκός, Βαγδάτη, κτλ. Μ' αυτό ήθελε να δείξει πως η Σαμαρκάνδη ήταν η μεγαλύτερη πόλη της ισλαμικής Ανατολής.

Θα είναι μεγάλη προσφορά των ιστορικών η ενασχόληση με τον ρόλο και την επίδραση του ελληνισμού στην Κεντρική Ασία. Με θαυμασμό παρατηρεί κανείς τα υπολείμματα του ελληνισμού στην κεντρική Ασία, στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, που σώζονται από τα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των επιγόνων.

Στην περίοδο των ελληνιστικών χρόνων παρατηρείται πλατιά διάδοση και διείσδυση του ελληνικού πολιτισμού σε όλες τις χώρες της Ανατολής, που βρίσκονταν, στη σφαίρα της πολιτικής και οικονομικής επίδρασης των ελληνιστικών κρατών. Η διείσδυση αυτή ήταν τόσο σταθερή, που άφησε ανεξίτηλα ίχνη. Με την ελληνική γλώσσα μπορούσες να ταξιδέψεις σ' όλη την οικουμένη. Η ελληνική τέχνη, η φιλολογία, η φιλοσοφία έγιναν κτήμα εκατομμυρίων ανθρώπων. Ακόμα και στην περίοδο της κατάπτωσης ο ελληνισμός ήταν σε θέση να μεταδώσει τον πολιτισμό στη Ρώμη. Το ελληνικό δράμα, οι αγώνες, οι γιορτές, η ελληνική τέχνη έμπασαν το στοιχείο της ζωντανίας και της χαράς στην πένθιμη ιδεολογία της Ανατολής. Οι φωτεινές μορφές της ελληνικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής απάλυναν τα σκληρά χαρακτηριστικά της ανατολικής τέχνης. Γονιμοποιημένη με τις επιτεύξεις του ελληνιστικού πολιτισμού η πνευματική ζωή των λαών της Ανατολής που δεν έπεσαν κάτω από το ζυγό της Ρώμης και βάδισαν το δικό τους δρόμο εξέλιξης, συνεχίστηκε ήσυχα και έδωσε

κατόπιν θαυμάσια ώθηση στον αραβικό πολιτισμό του Μεσαίωνα¹.

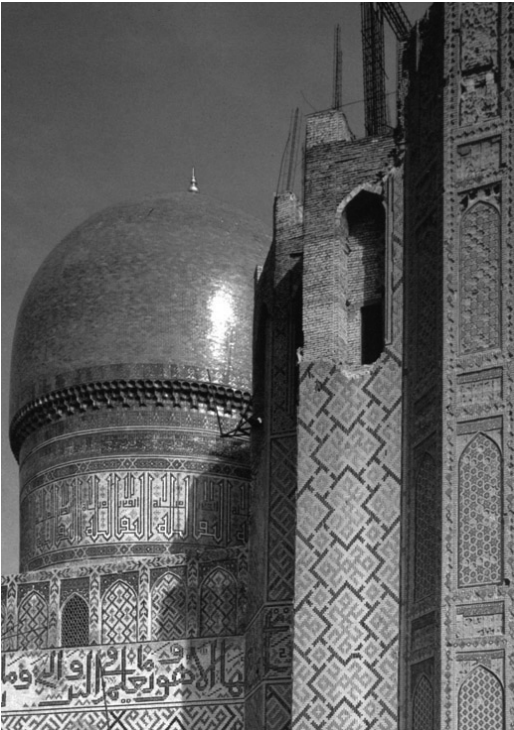
Στη Δύση συναντάμε τους Έλληνες με το όνομα Γρέκο, στην Ανατολή τους βρίσκουμε με το όνομα Ρουμί.

Πράγματι, θεμελιώδης είναι η προσφορά της ελληνικής φυλής στη διάπλαση του παγκόσμιου πολιτισμού. Και στις πιο σκοτεινές και αιμόφυρτες σελίδες της ανθρωπίνης ιστορίας θα βρεθεί μια ελληνική ψυχή που θα ρίξει μια φωτεινή ακτίνα στα σκοτάδια και θα μαλακώσει τις χοντροκοπιές και τη βαρβαρότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. V. I. Avdief, *Istoria dravnego Vostoka*, Moskva, 1953.
2. *Vsemirnagya istoria*, τ. 3, Moskva, 1957.
3. Abduxakim Abdumavlianof, Abdulla Babahanof, *Istoria uzbekskoi literaturi*, Tashkent, 1966.
4. Iiurii Halaminskii, *Dorogami legend*, Moskva, 1966.
5. Bartold, *Narodnya v Samarknde v 1365 dodu*, ZVO, τ. XVII

1. Η εργασία αυτή γράφηκε το 1969. Τότε το καθηδρικό τζαμί ήταν κατεστραμμένο από την πάροδο του χρόνου και από τους ισχυρούς σεισμούς. Οι φωτογραφίες απεικονίζουν το μνημείο μετά την ανακατασκευή του, στη δεκαετία του 1980. Η εργασία αυτή είναι περιλήψη από εργασία την οποία έκανα στη ρωσική γλώσσα και εντασσόταν στο πρόγραμμα των διδακτορικών μου σπουδών στο πανεπιστήμιο της Τασκένδης. Κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στην πρώην Σ.Σ.Δ. του Ουζμπεκιστάν, επανειλημμένα επισκέφτηκα τα μνημεία της Σαμαρκάνδης, της Μπουχαράς και άλλων πόλεων της Μέσης Ασίας και άκουσα τους θρύλους για τον Ισκαντάρ, τους Ιουνάν και τους Ρουμί από τους ντόπιους που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά.

Βασίλειος Μήλιος

*Ίδρυση και εξέλιξη της πόλης των Γιαννιτσών
κατά την Οθωμανική περίοδο*

Η περιοχή που σήμερα καλύπτει η πόλη των Γιαννιτσών ξέρουμε πλέον από ανασκαφικές τομές που έχουν διεξαχθεί, ότι κατοικούνταν ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους και βέβαια αργότερα, στην αρχαιότητα, αλλά και στα βυζαντινά χρόνια. Στην παρούσα όμως ανακοίνωση θα μας απασχολήσει αποκλειστικά η πόλη που ιδρύθηκε στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και συνεχίζει αδιάκοπα την πορεία της μέχρι σήμερα και κυρίως τα οθωμανικά της μνημεία.

Η πόλη των Γιαννιτσών, στη σημερινή της περίπου έκταση και με το ίδιο σχεδόν όνομα, ιδρύθηκε από τον μεγάλο Οθωμανό Γαζή Αχμέτ Εβρενός Μπέη, τον κατακτητή της Θράκης και της Μακεδονίας. Μπορούμε να τοποθετήσουμε την ίδρυση της πόλης ανάμεσα στα έτη 1383 – κατάκτηση των Σερρών από τον Γαζή Εβρενός – και 1389, χρονιά που κατακτήθηκαν η Καστοριά, η Βέροια και τα Βοδενά¹.

Τα Γιαννιτσά που ίδρυσε ο μεγάλος αυτός Γαζής, βρίσκονταν στις όχθες σχεδόν της ομώνυμης λίμνης – γνωστής αργότερα ως λίμνη ή βάλτος των Γιαννιτσών – ενώ γύρω τους απλωνόταν η μεγάλη πεδιάδα, που στα ανατολικά διακόπτονταν από τον Αξιό και μετά συνέχιζε μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Στα βόρεια και βορειοδυτικά, μετά από μια σειρά χαμηλών λόφων υψώνεται ο ορεινός όγκος του Πάικου που προστατεύει την περιοχή και είναι συγχρόνως με την ξυλεία του και τα βοσκοτόπια του μια σημαντική πηγή πλούτου που συμπληρώνει την εύφορη πεδιάδα².

Η πόλη όμως του Γαζή, δεν βρισκόταν μόνο σε μια ευφορότατη και φυσικά προστατευμένη περιοχή, μα και σ' ένα πολύ νευραλγικό σημείο: στο νότιο άκρο της, και ανάμεσα στην οθωμανική αγορά και στις όχθες της λίμνης, περνούσε η μεγάλη Εγνατία Οδός, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Φαίνεται λοιπόν λογικό που ο Γαζή Εβρενός, σύμφωνα με το οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα, διάλεξε για φέουδό του την εύφορη, νευραλγική και αρκετά ασφαλή – μέσα στην τόσο ταραγμένη τελευταία 25ετία του 14ου αι. – περιοχή, την τόσο κατάλληλη για τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού στρατευμάτων και ζώων, και κυρίως ικανής να τα συντηρήσει. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο χαρακτηριστικός τύπος του Οθωμανού πολεμιστή της εποχής είναι ο έφιππος σπαχής.

1. G. Ostrogorski, La prise de Serres par les Turcs, *Byzantion* 35 (1965) 302-319. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 38-42 (στο εξής Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*).

2. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 51-55.

Σ' αυτή τη θέση, πολύ κοντά στην αρχαία Πέλλα που τότε ήταν ένα μικρό χωριό, ίδρυσε ο Γαζή Εβρενός, «ο πρώτος ανάμεσα στους Γαζήδες», την πόλη του, τη Νέα Πόλη, γιατί πραγματικά αυτό σημαίνει το όνομα *Γενιτσά*: Γενί-τσε, ο νέος τόπος, η Νέα πόλη, Νεάπολη³. Ορισμένοι μελετητές βέβαια δεν συμφωνούν μ' αυτή την άποψη, όπως ο γνωστός γλωσσολόγος Γ. Χατζηδάκης, ο οποίος υποστήριξε ότι το τοπωνύμιο Γενιτσά προέρχεται από το όνομα Γιάννης και φέρνει για παράδειγμα το Ιαννιτζά, παλαιολόγειο οικισμό της Πελοποννήσου⁴.

Ωστόσο, πιστεύω πως είναι ορθότερο να δεχτούμε ότι η λέξη *Γενιτσά* είναι τουρκική και σημαίνει *Νέα Πόλη*, γιατί πολύ κοντά στα Γιαννιτσά βρίσκεται και ο παλιός οικισμός, που πιθανότατα προϋπήρχε της τουρκικής κατάκτησης – η ιδεατή μητρόπολη θα μπορούσαμε να πούμε της σημερινής πόλης – και που οι ίδιοι οι Τούρκοι ονόμασαν *Έσκιτζε*, δηλαδή *Παλιά πόλη*. Σ' αυτό συμφωνούν και τα σλαβικά ονόματα των δύο οικισμών. Οι Έλληνες κάτοικοι της περιοχής ονόμαζαν στα σλαβικά τα Γιαννιτσά *Πάζαρ* και το Έσκιτζε *Βέτσι Πάζαρ*, δηλαδή Παλιό Παζάρι, Παλιά Γιαννιτσά⁵.

Για πρώτη φορά τα Γιανιτσά αναφέρονται σε μια επιγραφή που τοποθετήθηκε στη Ληταία Πύλη της Θεσσαλονίκης σε ανάμνηση της κατάληψής της από τον Μουράτ Α' στα 1430⁶. Επίσης, την ίδια εποχή και πάλι σχετικά με την άλωση της Θεσσαλονίκης αναφέρονται στο χρονικό του Ιωάννη Αναγνώστου, ο οποίος μας πληροφορεί ότι ο Μουράτ Α' διέταξε να μετοικήσουν χίλιες οικογένειες Τούρκων από τα Γιαννιτσά στη Θεσσαλονίκη, για να πυκνώσει ο πληθυσμός της που είχε αραιώσει λόγω των γεγονότων της άλωσης⁷. Αυτό σημαίνει πως στα 1430 τα Γιαννιτσά ήταν ήδη μια αρκετά μεγάλη πόλη και αρκετά διαμορφωμένη οικιστικά.

Το δεύτερο μισό του 15ου και ο 16ος αιώνας υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα η περίοδος της μεγαλύτερης ακμής της πόλης, η οποία εξελίχθηκε σε σπουδαίο κέντρο

3. Γ. Οικονόμου, Γενιτσά, στο «Μακεδονικό Ημερολόγιο – Γόρδιος Δεσμός», Θεσσαλονίκη, 1915, σ. 171-174. Γ. Μυστηριώτου, Αρχαιολογική μελέτη, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 33 (1915) 20. Α. Χατζή, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*, Αθηνά 56 (1952) 84. Β. Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973, 62-64, όπου σημειώσεις για την ετυμολογία των Γιαννιτσών και ενδιαφέροντα συμπεράσματα, βλ. επίσης σ. 228 (στο εξής: Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπής*).

4. Γ. Χατζηδάκης, Γιαννιτσά, *Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1913-14 σ. 71-74. Του ίδιου, Και πάλι περί Γιαννιτσών, *Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1925, σ. 80-84.

5. Ο Β. Δημητριάδης αναφέρει ότι το Έσκιτζε το ονόμαζαν στα σλαβικά Star Pazar, όμως αυτό δεν ευσταθεί. Πάντως και οι λέξεις Star και Vetko είναι σχεδόν συνώνυμες (Star = γέρος, Vetko = παλιός), οπότε τίποτε δεν αλλάζει στην εκδοχή αυτή.

6. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 93-94.

7. Ιωάννου Αναγνώστου, *Δίηγησης περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*, P.G. εκδ. Γ, τόμος 156, στήλη 624 «της από των Γενιτζίων επαναστάσι Τούρκους...».

της ισλαμικής διανοήσης και της οθωμανικής λογοτεχνίας. Πλήθος είναι οι λόγιοι και μυστικιστές που γεννήθηκαν ή έδρασαν είτε πέρασαν κάποτε από τα Γιαννιτσά, την ιερή αυτή για τους οθωμανούς πόλη, εκεί όπου βρίσκονταν ο τάφος του μεγάλου Γαζή Εβρενός και τόσων άλλων γαζήδων, σπαχήδων και εβλιάδων του Ισλάμ⁸.

Σε μια απογραφή του 1520 τα Γιαννιτσά έχουν 739 σπίτια τουρκικών οικογενειών, 25 σπίτια χριστιανικών οικογενειών και 24 σπίτια εβραϊκών οικογενειών⁹. Είχαν δηλαδή γύρω στους 3.000 κατοίκους. Έναν αιώνα αργότερα, στα 1640, ο Τούρκος γεωγράφος Katib Gelebi περιγράφει τα Γενιτσά σαν μια ιερή πόλη με πολλά λουτρά και τεμένη, αναφέροντας ιδιαίτερα τα ευσεβή ιδρύματα του Εβρενός Ισά Μπέη και του Αχμέτ Μπέη¹⁰. Ωστόσο, η καλύτερη περιγραφή που έχουμε για τα Γενιτσά είναι αυτή του Τούρκου περιηγητή Enlija Celebi, ο οποίος επισκέφθηκε στα 1667, έμεινε μερικές μέρες και τα περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες¹¹.

Ο Εβλιγιά Τσελεμπή περιγράφει τα Γιαννιτσά σαν μια ιερή πόλη, ακμάζουσα οικονομικά και πνευματικά, αν και δεν διέμεναν πια εκεί μεγάλες προσωπικότητες του Ισλάμ. Πάντως τα διάφορα ιερά ιδρύματα, οι τεκέδες των δερβισιδίων, οδηγών του ορθού δρόμου των πιστών, και κυρίως ο φημισμένος μεντρεσές ήταν ακόμη σε μεγάλη ακμή¹². Σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπή η πόλη είχε 1.500 σπίτια πετρόκτιστα, μονώροφα και δώροφα, σκεπασμένα με κεραμίδια, που περιβάλλονταν με κήπους οι οποίοι ποτίζονταν από άφθονα νερά¹³. Ο πληθυσμός της πόλης την εποχή αυτή υπο-

8. M. Kiel, Yenice Vardar, (Vardar Yenicesi – Giannitsa), *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, 31 (1972), 308-316 (στο εξής Kiel).

9. M. Tayyib Gokbilgin, Kanuni Sultan Suleiman dervi bazlarinda rurtili Eyaleti Liralari Sehri ve Kasabaleri, *Belleten Turk Tarihi Kurumu* 20 (1956) 78, 247-294 και σ. 38. Απρόσιτο σε μένα. Την πληροφορία αντλώ έμμεσα από τον Kiel, στο παραπάνω άρθρο του, σ. 307 και σ. 1. Επίσης Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπή*, σ. 215.

10. *Rumili und Bosna, geographisch beschrieben von Abdyllah b. Mustafa Hadschi Chalfa*, Ubers von Hammer, Vienna 1812. Απρόσιτο σε μένα. Την πληροφορία αντλώ επίσης από τον Kiel, σ. 307 και σημ. 2.

11. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπής*, σ. 207-234.

12. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπής*, σ. 215-220.

13. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπής*, σ. 215. Το νερό βέβαια δεν είναι δύσκολο να βρεθεί στα Γιαννιτσά, ειδικά στη χαμηλή περιοχή του οθωμανικού οικισμού. (Το υψόμετρο είναι μηδέν μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας και η λίμνη ήταν πολύ κοντά). Όμως το νερό αυτό δεν είναι καλής ποιότητας. Έτσι, όπως μας πληροφορεί ο Εβλιγιά Τσελεμπής, (Δημητριάδης, σ. 226) «τα νερά πολλών πηγών (Πάικου) που μοιάζουν με την πηγή της ζωής, τα έφερναν με υπόγεια χαντάκια στα πτωχοκομεία της πόλης». Δηλαδή η πόλη διέθετε σύστημα υδροδότησης, με τη γνωστή μέθοδο των χιστών χαντακιών, που έφερνε το νερό του Πάικου στις δημόσιες κρήνες και τα λουτρά. Στον καιρό του Εβλιγιά Τσελεμπή το σύστημα ύδρευσης των Γιαννιτσών ήταν ήδη πολύ παλιό, γι' αυτό όπως ο ίδιος γράφει, υπήρχαν διαρροές: «με το πέρασμα του καιρού φαίνεται πως οι αγωγοί του ράγισαν...» (Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπής*, σ. 223). Μιλώντας

λογίζεται γύρω στις 7.500-8.000 κατοίκους.

Υπήρχαν εννέα χάνια για εμπόρους, καθώς και ένα μεγάλο караβάν σαράι δωρεάν για περαστικούς ξένους. Αυτό ήταν ένα από τα φιλανθρωπικά ιδρύματα του Γαζή Εβρενός, όπου πλάι σε κάθε τζάκι του υπήρχε φαγητό, ψωμί, ένα κερί για φωτισμό και ένα σακί ζωοτροφή για κάθε άλογο¹⁴. Επίσης, λειτουργούσαν τρία εστιατόρια για φτωχούς, Ιμαρέτ, όπου διανεμόνταν τροφή σε όλους, ανεξαρτήτως εθνικότητας και θρησκείματος¹⁵.

Η πόλη είχε 22 δημόσιες βρύσες. Μια απ' αυτές βρισκόταν στην αγορά, μπροστά στα χάνια και είχε τέσσερις κρουνοί. Στην αγορά υπήρχαν 740 καταστήματα! – εδώ σίγουρα ο Εβλιγιά Τσελεμπί υπερβάλει – παζάρι και το μπεζεστένι¹⁶. Το μπεζεστένι χτίστηκε από τον Αχμέτ Μπέη, εγγονό του Γαζή Εβρενός, άρα στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Ήταν όλο πετρόχτιστο, σκεπασμένο με έξι μολυβένιους τρούλους. Είχε τέσσερις σιδερένιες πόρτες. «Τέτοιο ωραίο μπεζεστένι δεν υπάρχει σε καμιά σχεδόν πόλη», μας λέει ο Εβλιγιά Τσελεμπί¹⁷.

Σήμερα, από όλα αυτά τα κτήρια δεν σώζεται τίποτε, εκτός από δύο ή τρία μαγαζιά. Από το μπεζεστένι δεν υπάρχει ίχνος. Πρέπει να καταστράφηκε σε παλαιότερη εποχή, γιατί ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα δεν υπάρχει στη μνήμη των κατοίκων. Μπορούμε όμως να το τοποθετήσουμε, ακολουθώντας τον Εβλιγιά Τσελεμπί, με σχετική ασφάλεια στο χώρο που μέχρι σήμερα στα Γιαννιτσία αποκαλούν Παλιά Αγορά, ανάμεσα στο τέμενος του Ισκεντέρ Μπέη, στην Εγνατία Οδό και στα οθωμανικά μαγαζιά που σώζονται ακόμη.

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί μας πληροφορεί ότι η πόλη διέθετε τρία δημόσια λουτρά και εβδομήντα ιδιωτικά! Κι εδώ πρόκειται σίγουρα για υπερβολή¹⁸. Από τα δημόσια λου-

με παλιούς κατοίκους της πόλης διαπίστωσα πως παρόμοιο σύστημα υδροδότησης έφερνε το νερό από το Πάικο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Ήταν ένα χτιστό και σκεπασμένο με πλάκες αυλάκι που οδηγούσε το νερό μέχρι ένα ψηλό σημείο στα βορειοδυτικά της πόλης όπου υπήρχαν χτιστές δεξαμενές (κινστέρες). Από εκεί διοχετευόταν στα διάφορα σημεία της πόλης με ηλιοσωλήνες. Στα χαμηλά σημεία, το χτιστό αυλάκι ήταν τοποθετημένο πάνω σε ένα είδος γέφυρας, ώστε το νερό να μπορεί να συνεχίζει την πορεία του. Πρόκειται δηλαδή για το γνωστό είδος των οθωμανικών υδραγωγείων – όπως αυτό της Καβάλας – μόνο που στην περίπτωση των Γιαννιτσών οι υπερυψωμένες κατασκευές πρέπει να ήταν πολύ λίγες και χαμηλές, επειδή η πόλη βρίσκεται σε πολύ μικρότερο υψόμετρο, ενώ το νερό ερχόταν από ψηλά, από το Πάικο. Προφανώς πρόκειται για το ίδιο παλιό οθωμανικό έργο που τακτικά επισκευάζονταν – όπως με διαβεβαίωσαν – και ήταν σε συνεχή λειτουργία για αιώνες ολόκληρους.

14. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 222.

15. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 220.

16. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 222-223.

17. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 220.

18. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 220. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί γενικά έχει την τάση να υπερβάλλει,

τρά που αναφέρει σώζονται σήμερα δύο. Το πρώτο είναι το παλαιότερο μνημείο της πόλης και σύμφωνα με την παράδοση το έχτισε ο ίδιο ο Γαζή Εβρενός. Άρα θα μπορούσαμε να το χρονολογήσουμε μετά το 1390 και οπωσδήποτε αρκετά πριν το θάνατό του το 1417¹⁹. Βρίσκονται στο κεντρικότερο σημείο του οθωμανικού οικισμού, σχεδόν απέναντι από το τέμενος του Γαζή Εβρενός. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί μας λέει ότι ήταν ένας πολύ ευχάριστος τόπος συγκέντρωσης, πολυτελέστατος, στολισμένος με όμορφα χαλιά²⁰. Σήμερα σώζεται σε πολύ άσχημη κατάσταση μόνο η βόρεια πτέρυγα του λουτρού, με τη σκεπή χαλασμένη χωρίς τα κεραμίδια της και τους τρούλους διαβρωμένους από το χρόνο.

Τα άλλα λουτρά που σώζονται, – κι αυτά σε κακή κατάσταση – είναι ένα μικρό συμπαγές κτίριο στη δυτική πλευρά της πόλης, σήμερα δίπλα στα χωράφια. Την εποχή της ακμής, φαίνεται πως η πόλη εκτεινόταν προς την περιοχή εκείνη με κάποια συνοικία που δεν υπάρχει πια σήμερα. Κατά πάσα πιθανότητα το μικρό αυτό λουτρό είναι το «Θαυματουργό» λουτρό που έχτισε ο Αχμέτ Μπέης προς τιμή του Σεΐχη Αβδουλλάχ Ιλαχί. Αν η υπόθεσή μας ευσταθεί, τότε θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε τα λουτρά αυτά γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα²¹.

Στα Γιαννιτσά, σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, υπήρχαν επτά μουσουλμανικά σχολεία – οίκοι γνώσεως – όπου διδάσκονταν γραφή και ανάγνωση στα αγόρια²². Η πόλη την εποχή εκείνη είχε συνολικά 17 τεμένη²³. Τα περισσότερα βέβαια ήταν μικρά συνοικιακά «τούρμπε», όμως πέντε από αυτά ήταν μεγάλα τζαμιά, ιεροί τόποι

γι' αυτό πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί όταν αντλούμε πληροφορίες απ' αυτόν. Ο Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 226 φτάνει στο σημείο να τον αποκαλέσει φαντασιόπληκτο. Σχετικά με τους αριθμούς στον έργο του Εβλιγιά Τσελεμπί βλ. το σχετικό κεφάλαιο στην εισαγωγή του Β. Δημητριάδη.

19. Σχεδόν σίγουρα πρόκειται για τα λουτρά του Γαζή Εβρενός, όχι μόνο γιατί ήταν ένα μεγάλο κτίριο και βρισκόταν πολύ κοντά στο τέμενός του, αλλά και γιατί ξέρουμε ότι από τα άλλα δύο δημόσια λουτρά που είχαν τα Γιαννιτσά, το λουτρό του Αχμέτ Μπέη ήταν στην αγορά (Β. Δημητριάδη σ. 220-222) επομένως είναι αυτό που δεν σώζεται. Τα μικρά λουτρά που βρίσκονται στην άλλη άκρη της πόλης και μακριά από το κέντρο δεν θα μπορούσαν να είναι τα λουτρά του Γαζή Εβρενός. Αυτά ήταν μάλλον το «Θαυματουργό» λουτρό του Σεΐχη Ιλαχί, βλ. και σημ. 21.

20. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 220. Είναι τα γνωστά στους παλιούς Γιαννιτσιώτες λουτρά του Καϊάφα, από το όνομα του τελευταίου ιδιοκτήτη τους. Πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο σώζονται ακόμη σε καλή κατάσταση και λειτουργούσαν ως λουτρά.

21. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 220-222. Το λουτρό αυτό πρέπει να ήταν το λουτρό του Σεΐχη Ιλαχί, το οποίο ο Εβλιγιά Τσελεμπί περιγράφει ως «μικρό». Εξάλλου βρίσκονται κοντά και στο τζαμί που θα αποδώσουμε πιο κάτω στον Σεΐχη Ιλαχί. Βλ. σημ. 31 και Β. Δημητριάδη σ. 217.

22. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 218.

23. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 215.

προσυνήματος για τους μουσουλμάνους²⁴. Σήμερα μπορούμε να εντοπίσουμε έξι (6) από αυτά, που είτε σώζονται σε κακή κατάσταση ή απομένουν εν πάση περιπτώσει κάποια λείψανά τους.

Το μεγαλύτερο και σημαντικότερο ασφαλώς είναι το τζαμί που ο Εβλιγιά Τσελεμπί ονομάζει του Ισκεντέρ Μπέη και βρισκόταν κοντά στην αγορά²⁵. Είναι ένα πολύ σημαντικό κτίσμα στο μεταίχμιο ανάμεσα στην πρόωμη και στην κλασική περίοδο της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Είναι σε σχήμα T, πραγματικά λίγο παράδοξο για τζαμί. Η πρώτη κεραία, (η οριζόντια του T) στεγαζόταν με τρούλο, ενώ στα πλάγια σκεπαζόταν με δύο ημιθόλια, δημιουργώντας έναν ενιαίο χώρο. Το τέμενος αυτό πρέπει να χτίστηκε γύρω στα 1490 επίσης από τον Αχμέτ Μπέη ή τον άγνωστο από άλλη πηγή Ισκεντέρ Μπέη²⁶.

Το ιερότερο πάντως τέμενος της πόλης ήταν το τέμενος του Γαζή Εβρενός, στο οποίο υπήρχε και ο τάφος του. Το μνημείο με τα εκλεκτικιστικά στοιχεία που σώζεται σήμερα δεν είναι το παλιό τέμενος που είχε δει και περιγράψει ο Εβλιγιά Τσελεμπί²⁷. Σύμφωνα με την οθωμανική επιγραφή που σώζεται πάνω από την είσοδο, επισκευάστηκε εκ βάθρων, μόλις το 1908²⁸. Στο προαύλιο του τζαμιού βρίσκονταν οι τάφοι των Αλή και Ισά Μπέη, γιων του Γαβή Εβρενός και επίσης μεγάλων πολεμάρχων²⁹.

Κοντά σ' αυτό βρίσκεται και το καλύτερα σήμερα διατηρημένο τέμενος το «*τούρμπε του Αχμέτ Μπέη*», ένα μικρό τετράγωνο πετρόκτιστο κτίριο – μήκος κάθε πλευράς 8,80 μ. – που σκεπάζεται με θόλο. Χρονολογείται κι αυτό στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα³⁰. Στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης σώζεται το κεντρικό τμήμα ενός τεμένους, ενσωματωμένο σήμερα στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Είναι ένα τετράγωνο κτίριο, που σκεπάζεται ολόκληρο με έναν μεγάλο οκταγωνικό τρούλο. Εσωτερικά η μετάβαση από τον κύβο του τετραγώνου στον τρούλο επιτυγχάνεται με τέσσερις μικρές κόγχες στις γωνίες και με τέσσερα τυφλά διακοσμητικά μουσουλμανικά τόξα στην κάθε πλευρά. Λίγο βορειότερα, στην περιοχή που ονομάζεται Μπουρουκλένι σώζεται ένας μιναρές, μοναδικό απομεινάρι κάποιου τεμένους. Τίποτε στην

24. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 227-234.

25. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 229.

26. Kiel σ. 323-329.

27. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 227-229.

28. Jasmin Unur – Meral Bayulgen (μετάφραση από τα αγγλικά και επιμέλεια Μαρία Πασχούδη), Προσπάθεια ανάγνωσης δύο οθωμανικών επιγραφών, *Φίλιππος, Τριμηνιαία έκδοση της Ιστορικής και Λογογραφικής Εταιρείας Γιαννιτσών* (2007) 35.

29. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 229.

30. Kiel σ. 320.

ουσία δεν ξέρουμε γι' αυτά τα δύο τεμένη, μια και καμιά γραπτή πηγή δεν μας λέει κάτι γι' αυτά.

Στη δυτική πλευρά της πόλης στην κορυφή ενός λόφου σώζεται σχεδόν ολόκληρο, σε κακή όμως κατάσταση άλλο ένα τζαμί. Πρόκειται πιθανόν για το τέμενος που έχτισε ο Αχμέτ Μπέης προς τιμή του μεγάλου Σείχη Ιλαχί³¹. Στην βορειοανατολική πλαγιά του ίδιου λόφου, ακριβώς όπου υψώνεται σήμερα η εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου βρισκόταν ο φημισμένος μεντρεσές της πόλης, από τον οποίο σήμερα δεν σώζεται τίποτε³². Ένα άλλο μεγάλο τζαμί για το οποίο επίσης δεν ξέρουμε τίποτα βρισκόταν στην γωνία των σημερινών οδών Βενιζέλου και Δημάρχου Στάμου³³. Για τα υπόλοιπα τζαμιά, καθώς και για τα συνοικιακά τούρμπε, δεν μπορούμε να πούμε τίποτε με βεβαιότητα³⁴.

Τα Γενιτσά εξακολούθησαν να ακμάζουν – κυρίως οικονομικά πλέον – και κατά τον 18ο αιώνα και να επεκτείνονται. Αυτή πρέπει να είναι η εποχή που αναπτύσσονται και οι χριστιανικές συνοικίες³⁵.

Στα 1753-54, ένας άλλος απόγονος του Γαζή Εβρενός, ο Σερίφ Αχμάντ Εβρενόςογλου δώρησε στην πόλη τον ψηλό πύργο με το ωρολόι. Το τελευταίο αξιόλογο οθωμανικό μνημείο³⁶.

Από δω και πέρα τα Γιαννιτσά ακολουθούν την πορεία μιας επαρχιακής πόλης, στην οποία το χριστιανικό στοιχείο παίζει ολοένα και σπουδαιότερο ρόλο. Παρέμειναν όμως μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας η ιερή ισλαμική πόλη με πλήθος θρησκευτικά ιδρύματα, που στην μεγάλη της πλειονότητα κατοικούνταν από μουσουλ-

31. Είναι πιθανό να είναι το τζαμί του Σείχη Ιλαχί, γιατί μέσα στο τέμενος αυτό σώζονται τα ίχνη (σ' ένα διαμέρισμά του) ενός – πιθανόν και δύο – τάφων, και ξέρουμε από τον Εβλιγιά Τσελεμπί πως στο τέμενος του Ιλαχί βρίσκονταν ο τάφος του και ο τάφος του Αχμέτ Μπέη. Επίσης βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο της πόλης, όπως λέει ο Εβλιγιά Τσελεμπί. Είναι το τζαμί που βρίσκεται ψηλότερα από όλα και είναι απίθανο άλλο τέμενος να βρίσκεται σε ψηλότερη θέση απ' αυτή, γιατί θα ήταν έξω από τα πιθανά όρια του οθωμανικού οικισμού. Επίσης είναι κοντά στον μεντρεσέ με τον οποίο ο Ιλαχί σχετιζόταν. Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 217, 213-230.

32. Ο Β. Δημητριάδης, *Εβλιγιά Τσελεμπί*, σ. 217 γράφει ότι είχε δει τα θεμέλια του. Εγώ, πριν μερικά χρόνια είχα δει δίπλα στην εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου δύο μαρμαρινούς κίονες που σίγουρα ανήκαν σ' αυτόν. Πολλοί παλιοί Γιαννιτσιώτες θυμούνται ακόμη τον μεντρεσέ σε καλή κατάσταση.

33. Ακριβώς όπου βρίσκεται σήμερα το Μέγαρο Κωδούνα.

34. Έχω συγκεντρώσει ορισμένες πληροφορίες για κάποια από τα τζαμιά αυτά, όμως η σύντομη αυτή εργασία δεν είναι ο κατάλληλος χώρος για να ασχοληθούμε με αυτά.

35. Β. Δημητριάδης, Οι συνοικίες και οι δρόμοι των Γενιτσών κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, *Μακεδονικά* 15 (1975). Οι συνοικίες Πορόι, Τζουμρά, Βαρός και Κάτω Μαχαλέ ήταν χριστιανικές.

36. Στον πύργο του ωρολογιού, in situ, βρίσκεται η κτητορική επιγραφή χαραγμένη σε δύο πλάκες από λευκό μάρμαρο. Τη μετάφρασή τους (από την Αγγλική) έχω πάρει από τον Kiel, σ. 323-341.

μάνους. Το 1912 που απελευθερώθηκαν από τους Τούρκους, στην πόλη ζούσε ο Εμίν Μπέης, 33ος απόγονος του Γαζή Εβρενός.

Ελευθέριος Βέτσιος

*Ο έλεγχος του στομίου του Αμβρακικού κόλπου:
ένα μείζον πρόβλημα στις σχέσεις Βενετών και Τούρκων
κατά τον 18ο αιώνα*

Η μελέτη του βενετικού 18ου αιώνα έχει πολλά να προσφέρει, κυρίως στον τομέα των σχέσεων της Γαληνότητας Δημοκρατίας, έστω και αν αυτή ήταν σε παρακμή, με την ελληνική Ανατολή. Και ιδιαίτερα, όταν έχει γίνει σαφές πως ο αιώνας αυτός αποτέλεσε την κρίσιμη καμπή στην ιστορία της τουρκοκρατούμενης Ανατολής, με τις ζυμώσεις και ανακατατάξεις του, τη μορφοποίηση νέων κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων, την απόρριψη και την εγκατάλειψη παραδοσιακών ισορροπιών και την αναζήτηση νέων ερεισμάτων. Με βάση τις παραπάνω σκέψεις, νομίζω, ότι αποτελεί ευπρόσδεκτη εισφορά και σοβαρό ερευνητικό καθήκον η ενασχόληση με θέματα της βενετικής αυτής εκατονταετηρίδας.

Όπως είναι γνωστό η συνθήκη του Passarowitz (ή Požarevac 1718) έβαλε τέλος στον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο του 1714 και στη μακρόχρονη αναστάτωση του ελληνικού χώρου, βενετοκρατούμενου και τουρκοκρατούμενου. Η συνθήκη αυτή περιλάμβανε είκοσι έξι άρθρα, από τα οποία τα τέσσερα πρώτα καθόριζαν τα σύνορα μεταξύ των δύο κρατών¹. Σύμφωνα με το άρθρο 4 της συνθήκης, που αναφερόταν στις βενετικές κτήσεις της βορειοδυτικής ακτής της ελληνικής χερσονήσου, «τα φρούρια του Βουθρωτού, Πρέβεζας και Βόνιτσας, που βρίσκονται στις ακτές της Άσπρης θάλασσας, και που είναι υπό την κατοχή της Δημοκρατίας της Βενετίας σύμφωνα με την αρχή του *Uti possedetis*, θα εξακολουθήσουν να παραμένουν υπό την κατοχή της ίδιας Δημοκρατίας, και σε καθένα από τα μέρη να καθορισθεί ευθέως και δικαίως από τους επιτρόπους που έχουν διορισθεί για να χαράξουν τα σύνορα μεταξύ των δύο χωρών, έδαφος καλυπτόμενο σε μία ώρα πορείας, οριοθετημένο με

1. Η συνθήκη του Passarowitz υπογράφηκε στις 21 Ιουλίου 1718 από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Κάρολο ΣΤ΄ και τον σουλτάνο Αχμέτ Γ΄. Η ομώνυμη εμπορική συνθήκη υπογράφηκε λίγες μέρες αργότερα στις 27 Ιουλίου. Σχετικά βλ. V. Bianchi, *Istorica relazione della Pace di Posaroviz*, Πάντοβα, Manfrè, 1719, σσ. 169-214 και 222-236· *Raccolta dei Trattati e delle principali convenzioni concernenti il commercio e la navigazione dei sudditi Austriaci negli stati della Porta Ottomana*, Βιέννη 1844, σσ. 4-32· G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, τ. 1 (1300-1789), Paris 1897, No 19 *Traité de paix avec l'Autriche*, σσ. 208-216 και No 20 *Traité de commerce et de navigation avec l'Autriche* σσ. 220-227· I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les Puissances étrangères*, τ. 9 (Autriche), Paris 1898, σσ. 73-89· Δ. Χατζόπουλος, *Ο τελευταίος Βενετο-Οθωμανικός πόλεμος 1714-1718*, Αθήνα 2002 (Μετάφραση από τη γαλλική του πρωτοτύπου με τίτλο: *La dernière guerre entre la République de Venise et l'Empire Ottoman (1714-1718)*, Montréal, Centre d'Études Helléniques – Collège Dawson, 1999²), σσ. 456-481.

την εγκατάσταση σημάτων και ορίων»².

Έτσι στο πολύμορφο περιβάλλον των παράκτιων περιοχών του Αμβρακικού κόλπου, έγινε προσπάθεια να τεθούν τα τεχνητά και να θεσμοθετηθούν τα φυσικά υδάτινα όρια μεταξύ των βενετοκρατούμενων κτήσεων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ρευστότητα της διαφραγματικής λειτουργίας των συνόρων εξαρτιόταν όμως από την στρατιωτική και διπλωματική ικανότητα που θα επεδείκνυε η κάθε πλευρά. Άλλωστε η οριοθέτηση της γραμμής των συνόρων, στην πράξη, αντιστοιχεί σε μία αλληλουχία φυσικών και ανθρωπογενών ορόσημων, που έχουν θεθεί μετά από διμερή αποδοχή. Η γραμμή αυτή λειτουργεί σαν διάτρητη μεμβράνη, διαμέσου της οποίας απαγορεύεται η χωρίς έλεγχο μετακίνηση ανθρώπων, και, κατ' επέκταση, η διακίνηση υλικών και πολιτισμικών αγαθών.

Τα άρθρο 4, αλλά και το άρθρο 5 της συνθήκης του Passarowitz, που αναφερόταν στο διορισμό κοινής επιτροπής από τα δύο κράτη για τη χάραξη των συνόρων³, άφησαν όμως ανοικτό το θέμα της κυριαρχίας του Αμβρακικού κόλπου, με συνέπεια να δημιουργούνται συνέχεια προστριβές, εντάσεις και αμφισβητήσεις μεταξύ Βενετών και Οθωμανών, για τον έλεγχο του διαύλου και γενικότερα των υδάτων του κόλπου, σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Η διαφωνία και οι προστριβές ξεκινούσαν από το ποιος είχε τον έλεγχο της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι το Δεκέμβριο του 1718 επίτροποι εγνωσμένης αξίας και από τις δύο πλευρές συναντήθηκαν για τη χάραξη των συνόρων μεταξύ των δύο κρατών στην περιοχή, αλλά χωρίς οι συναντήσεις αυτές να έχουν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα⁴. Προφανώς οι επιδιώξεις των δύο συμβαλλόμενων μερών ήσαν πολύ διαφορετικές. Οι Βενετοί ευθύς εξαρχής ήθελαν τον πλήρη έλεγχο του στομίου του Αμβρακικού κόλπου, ώστε να έχουν την εκμετάλλευση των δασμών, ενώ οι Τούρκοι προσπαθούσαν να κερδίσουν ένα μέρος από αυτούς. Τα συμφέροντά τους, λοιπόν, δε συνέπιπταν, γεγονός που θα οδηγούσε αναπόφευκτα στη μελλοντική τους ασυμφωνία, καθώς και στη μικρή διάρκεια των όποιων συμφωνηθέντων.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα προσεγγίσουμε το ζήτημα του ελέγχου του στομίου του Αμβρακικού κόλπου και τα προβλήματα που δημιούργησε αυτό και θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε τη ρευστότητα των συνοριακών γραμμών που οριοθετηθήκαν

2. Βλ. Δ. Χατζόπουλος, *ό.π.*, σ. 459.

3. Βλ. Δ. Χατζόπουλος, *ό.π.*, σσ. 459-46.

4. Βλ. *I «Documenti Turchi» dell' Archivio di Stato di Venezia*, Inventario della miscellanea a cura di Maria PIA PEDANI FABRIS 1994: Documenti Turchi b. 15 -1645 - 26 muharrem 1131 (19 dicembre 1718). Kaime del cadì di Arta Mehmed – Ottomano· E. Βέτσιος, *Η Διπλωματική και Οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 134-137.

από Βενετούς και Τούρκους στην περιοχή. Η ανακοίνωση στηρίζεται σε ανέκδοτο αρχαιακό υλικό που προέρχεται από τα κρατικά αρχεία της Βενετίας και ειδικότερα το φάκελο Νο 241 της σειράς Senato, Dispacci Ambasciatori Costantinopoli. Θα μελετήσουμε τρία συνημμένα αντίγραφα στο έγγραφο Νο 201, που έχει τίτλο: ARTA, Disegno rappresentante i territori di Prevesa, Vonizza nel golfo di Arta⁵. Το πρώτο (Νο 1 συνημμένο) είναι ένα αντίγραφο διαταγής προς τον πασά των Ιωαννίνων στα 1720⁶ και αναφέρεται στο πολυσχιδές πρόβλημα της κυριαρχίας του στομίου του Αμβρακικού κόλπου, το δεύτερο είναι ένα απόσπασμα από αναφορά, με χρονική ένδειξη 19 Μαΐου 1720, του βενετού βάλιου στην Κωνσταντινούπολη Carlo Ruzzini (Νο 2 συνημμένο) που αφορούσε τον τρόπο διευθέτησης των βενετοτουρκικών διαφορών και το τελευταίο (Νο 4 συνημμένο) είναι αντίγραφο ενός εγγράφου που απέστειλε ο ελεγκτής των δημοσίων οικονομικών (avvocato fiscale) των Νήσων της Ανατολής προς το γενικό προβλεπτή της θάλασσας και γράφτηκε όπως εκτιμάται προς το τέλος του 1724⁷.

Το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου όπου ο στενός πορθμός χωρίζει τη βενετοκρατούμενη κτήση της Πρέβεζας από την απέναντι πλευρά της Αιτωλοακαρνανίας αποτελούσε ένα αμφισβητούμενο όριο μεταξύ ενάλιων και έγγειων επικρατειών. Η είσοδος του κόλπου αποτελούσε χώρο ζωτικής σημασίας για την οικονομική παρουσία τόσο των Βενετών όσο και των Τούρκων στην περιοχή. Αυτό το μέρος προσπάθησαν οι δύο πλευρές να θέσουν υπό τον έλεγχό τους για να μπορέσουν να αυξήσουν τα έσοδά τους από τους επιβαλλόμενους φόρους στα πλοία που εισέρχονταν και εξέρχονταν του Αμβρακικού κόλπου. Έτσι σε όλο το πλέγμα συμφερόντων εντάσσεται και η εκμετάλλευση των φόρων από τις δύο πλευρές. Η εκμετάλλευση των φόρων λόγω της συνοριακής ζώνης ήταν θέμα ευαίσθητο και οι φορείς της όποιας κυριαρχίας του στομίου του κόλπου διασταύρωναν συχνά τα συμφέροντά τους.

Το πρώτο έγγραφο είναι όπως προαναφέρθηκε ένα αντίγραφο διαταγής που εστάλη από την Πύλη προς τον πασά των Ιωαννίνων στα 1720. Σε αυτό αναφέρεται ότι ο

5. Για το έγγραφο Νο 201 βλ. Ε. Βέτσιος, «Αξιιώσεις του Αλή Πασά των Ιωαννίνων στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου στα τέλη του 18ου αιώνα», *Πρακτικά του ΚΖ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (26-28 Μαΐου 2006)*, Θεσσαλονίκη 2007, τ. 1, σσ. 87-111.

6. Την περίοδο 1720-1721 αναφέρεται ότι πασάς των Ιωαννίνων ήταν ο Hacı Pasha (βλ. Ι. Θεοχαρίδης, «Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το Salname του 1892-1893», *Δωδώνη* 12 (1983), σ. 167. Ο Κ. Μέρτζιος (βλ. «Χρονολογικοί πίνακες των Πασσάδων Ιωαννίνων – Διορθώσεις και Προσθήκα», *Ηπειρωτική Εστία* 16 (1967), σσ. 449-450, 540-549) αναφέρει ότι στα 1720 πασάς των Ιωαννίνων ήταν ο Χοσεΐν πασάς μέχρι και το 1728 που ανέλαβε ο Μεχμέτ Ασλάν πασάς.

7. Πρέπει να τονιστεί ότι οι διάφορες χρονολογίες, που αναφέρονται στα έγγραφα, δημιουργούν εύλογα ερωτήματα για το ακριβές έτος σύνταξής τους.

καδής της Άρτας Mehemet Sciami έστειλε στην Πύλη επιστολή σύμφωνα με τη οποία οι οθωμανοί διοικητές της Ηπείρου ζητούσαν να τους αποσταλούν επίσημα έγγραφα (διαταγές ή συμφωνίες) που να καταδεικνύουν με σαφήνεια τα εδάφη που είχαν κάτω από τον έλεγχό τους Βενετοί και Τούρκοι στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου, όπως αυτά ορίστηκαν με τη συνθήκη του Passarowitz. Είναι σαφές ότι δύο χρόνια μετά την υπογραφή της συνθήκης το καθεστώς κυριαρχίας στον κόλπο ήταν ακόμη αδιασάφητο και συγκεχυμένο. Ο λόγος που αιτήθηκαν την αποστολή διευκρινιστικών εγγράφων και διαταγών ήταν το γεγονός ότι οι Βενετοί την περίοδο εκείνη θεωρούσαν και τα δύο χερσαία τμήματα στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου, το ένα όπου βρισκόταν το φρούριο της Πρέβεζας και το άλλο η περιοχή της Πούντα που βρισκόταν ανατολικά του φρουρίου στο σημερινό νομό Αιτωλοακαρνανίας, υπό την κατοχή τους με αποτέλεσμα να επιβάλλουν φόρους σε όλα τα πλοία που το διέπλεαν. Οι ενστάσεις και διαμαρτυρίες επιπρόσθετα του καδής της Άρτας προς τους Βενετούς για καταχρηστική επιβολή φόρων, καθώς δεν είχε διευθετηθεί οριστικά το καθεστώς κυριαρχίας του στομίου, δεν είχαν κάποια ουσιαστική απόληξη. Η επιβολή φόρων παράλληλα από τους Βενετούς δημιούργησε έντονα οικονομικά προβλήματα στους Οθωμανούς της περιοχής λόγω της μείωσης των εσόδων τους. Αυτό συνέβαινε επειδή τα πλοία που προσεγγίζουν τα επίνεια της Άρτας εντός του κόλπου (Σαλαώρα και Κόπραινα), χωρίς να ελλιμενίζονται όμως στην Πρέβεζα, ήταν αναγκασμένα να πληρώνουν και στο τουρκικό τελωνείο τους αναλογούντες φόρους. Η διπλή καταβολή φόρων ήταν δυσβάσταχτη και επιζήμια για τους καπετάνιους γεγονός που τους ανάγκαζε να αποφεύγουν τελικώς να προσορμίζονται στα επίνεια της Άρτας.

Μετά από έρευνα στα τουρκικά αρχεία από αξιωματούχους της Πύλης βρέθηκε φιρμάνι στο οποίο αναφερόταν ρητά ότι ένα μέρος της εισόδου του κόλπου της Πρέβεζας, που ονομάζεται Πούντα, παρέμενε στην οθωμανική κυριότητα. Από αυτή την πλευρά, επειδή τα νερά ήταν βαθιά, περνούσαν τα περισσότερα πλοία για να εισέλθουν στον Αμβρακικό κόλπο χωρίς κατ' ανάγκη να εκφορτώνουν εμπορεύματα στην Πρέβεζα⁸. Από τα αναφερόμενα στη διαταγή δεν προέκυπτε ότι τα πλοία που

8. Για το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου ο περιηγητής J. C. Hobhouse (βλ. Ν. Δ. Καράμπελας, «Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχ. 39-40 (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 2003), σσ. 82-83) αναφέρει: «Αυτό το στόμιο είναι περίπου μισό μίλι πλατύ ή και λίγο περισσότερο. Ο Πολύβιος λέει ότι είναι πέντε στάδια και ο Στράβων λίγο περισσότερο από τέσσερα, αναφερόμενος σ' αυτό το εσωτερικό στόμιο και όχι σ' αυτό του λιμανιού που σχηματίζεται από το άκρο της Πρέβεζας και το ακρωτήριο (εννοεί το ακρωτήριο 'Παναγιά', κοινώς λεγόμενο 'Πούντα') και που έχει πλάτος σχεδόν ένα μίλι. Θα πρέπει να είναι εξαιρετικά δύσκολο για ένα σκάφος οιοδήποτε μεγέθους να εισέλθει στον κόλπο, τόσο γιατί τα νερά είναι ρηγά, εκτός από αυτά που είναι κοντά στην πόλη, όσο και

προσορμίζονταν στα επίνεια της Άρτας έπρεπε να πληρώνουν τελωνειακούς δασμούς στους Βενετούς. Οι τελευταίοι προέβαιναν όμως σε τέτοιες ενέργειες και σταματούσαν τα πλοία για την καταβολή δασμών, επειδή είχαν σκοπό να προξενήσουν ζημιά στα επίνεια της Άρτας και για να αποτρέψουν τους εμπόρους και τους καπετάνιους να προσεγγίζουν σε αυτά. Πρέπει να τονιστεί όμως ότι το φιρμάνι προερχόταν από την τουρκική πλευρά χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι ήταν επακόλουθο συμφωνίας με τους Βενετούς. Στόχος του Τούρκων με την έκδοση του συγκεκριμένου φιρμανιού ήταν η εξουδετέρωση ή, τουλάχιστον, η υπερκέραση της βενετικής οικονομικής παρουσίας στην περιοχή του Αμβρακικού, ο οποίος ελεγχόταν ασφυκτικά από το βενετικό ναυτικό.

Οι ισχυρισμοί των Βενετών, από την άλλη μεριά, ότι η περιοχή της Punta συμπεριλαμβανόταν στην έκταση που μπορούσε να καλυφθεί σε πορεία διάρκειας μιας ώρας από το φρούριο της Πρέβεζας δεν ήταν βάσιμοι. Οι Οθωμανοί υποστήριζαν ότι κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να είχε ισχύ, εφόσον μεταξύ της περιοχής Punta και της απέναντι στεριάς, που βρισκόταν το φρούριο της Πρέβεζας, υπήρχε θαλάσσια περιοχή που έπρεπε να ληφθεί υπόψη στην οριοθέτηση των συνόρων. Η Πούντα άλλωστε κατά την κρίση τους ήταν μια περιοχή που ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθότι βρίσκεται 48 ώρες περπάτημα μακριά από την Πρέβεζα. Παράλληλα επειδή τα ύδατα είναι ρηχά από την πλευρά της βενετικής κτήσης και βαθιά από τη πλευρά της Πούντας που ανήκε στους Τούρκους και τα πλοία έπλεαν από εκεί, ο Οσμάν ο ντεφτερντάρης⁹ του Μοριά, που ήταν υπεύθυνος για την διαπραγμάτευση της τελικής

γιατί η άλλη μεριά είναι γεμάτη από υφάλους και κινούμενη άμμο». Για τις διαστάσεις του στομίου του κόλπου βλ. επίσης Γ. Παπαγεωργίου, «Ηπειρωτικά λιμάνια στην Ύστερη Τουρκοκρατία-Η περίπτωση της Πρέβεζας», *Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ος αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985)*, Γιάννινα 1987, σσ. 140-141· Η. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αθήνα 1989, σ. 65· Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα-Ήπειρος*, Αθήνα 1994, σσ. 273-280. Ν. Δ. Καράμπελας, «Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και την Νικόπολη», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχ. 41-42 (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2005), σσ. 99-104. Σήμερα ο διάυλος έχει συνολικό μήκος 6 χιλιόμετρα, ελάχιστο πλάτος 600 μέτρα και βάθος 4 μέτρα, βλ. Ε. Ζαλαχώρη-Η. Καϊναδάς- Ν. Μάργαρης, *Η αλιευτική παράδοση στον Αμβρακικό κόλπο*, Αθήνα 2001, σ. 14.

9. *Ντεφτερντάρ(ης)* (defterdâr): Σύνθετη λέξη από την ελληνική διφθέρα (τεφτέρι = κατάστιχο) και την περσική νταρ. Ο ντεφτερντάρης ήταν ο ανώτατος αξιωματούχος των δημοσιονομικών υποθέσεων του οσμανικού κράτους. Σύμφωνα προς τον κανουννάμε (kanunname), δηλαδή τη νομοθεσία του Πορθητή, ο ντεφτερντάρης θεωρείται ο πληρεξούσιος και επόπτης της περιουσίας του σουλτάνου. Επίσης, ο ντεφτερντάρης θεωρούνταν φύλακας και υπεύθυνος του κρατικού θησαυρού, αλλά και του θησαυρού των ημικρατικών γαιών, αρμόδιος να παράσχει στο σουλτάνο πάσα διευκρίνιση πάνω στα δημοσιονομικά ζητήματα. Βλ. Ν. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος – Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη του Μοραίτη (1785)*, Αθήνα 1993, σ. 370.

χάραξης των συνόρων, επέμεινε ότι οι βενετοί διοικητές της Πρέβεζας δε θα έπρεπε να παρενοχλούν με την απαίτηση τελωνειακών δασμών τους καπετάνιους που είχαν σκοπό να αγκυροβολήσουν στα επίνεια της Άρτας¹⁰. Για το ίδιο θέμα μάλιστα ο βάιλος της Βενετίας στην Πύλη Carlo Ruzzini συνηγορούσε υπέρ της άποψης αυτής και συνιστούσε να μην υπάρχουν παραβιάσεις των αυτοκρατορικών κανόνων και των όρων ειρήνης. Επιπρόσθετα ο βάιλος πρότεινε η πολιτική των Βενετών να αποβλέπει κατά κύριο λόγο στην αποτροπή των οθωμανικών διεκδικήσεων με διπλωματικό τρόπο, γεγονός που θα είχε ως αποτέλεσμα την καλύτερη εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων¹¹. Από τη μελέτη όμως του αρχαιακού υλικού διαπιστώνουμε ότι το θέμα του της κυριότητας στο στόμιο του κόλπου παρέμενε άλυτο και στα επόμενα χρόνια.

Επιπρόσθετα η μη επίλυση του θέματος του ελέγχου του στομίου, σύμφωνα με το τελευταίο συνημμένο έγγραφο (No 4), προξενούσε και επιπρόσθετα προβλήματα στις σχέσεις των δύο κρατών. Αρχικά δημιουργούσε προβλήματα στους ενοικιαστές των φόρων των Βενετών¹², καθώς η σταθερή είσπραξη των δασμών ήταν επισφαλής και αβέβαιη λόγω της αντιπαράθεσης Οθωμανών και Βενετών για τα όρια δικαιοδοσίας τους στην περιοχή. Κατά δεύτερο λόγο ο βοεβόδας της Άρτας επέβαλλε επιπλέον φόρους στα εμπορεύματα που διακινούνταν από τα επίνεια της πόλης, διεκδικώντας και αυτός ένα μέρος των δασμών που κατέβαλλαν οι έμποροι που κατέπλεαν στον κόλπο. Η τακτική αυτή των Τούρκων δημιουργούσε φυσικά σημαντικά προβλήματα στο διενεργούμενο εμπόριο της περιοχής, καθώς οι έμποροι υπόκειντο σε ένα σύστημα επαχθών φορολογιών που επιβάρυνε προϊόντα και εμπορεύματα. Αυτό το φορολογικό καθεστώς επιβάρυνε την οικονομία της περιοχής, μείωνε την αγοραστική δύναμη των εμπόρων και προκαλούσε υπερβολικές ανατιμήσεις. Οι Βενετοί διαφωνούσαν με αυτή τη φορολογική πολιτική των Τούρκων, καθώς θεωρούσαν τον εαυτό τους κυρίαρχο της θαλάσσιας περιοχής του κόλπου και επέμεναν ότι το τελωνείο υπήρχε στην Πρέβεζα και κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατοχής της πόλης¹³. Γι' αυτόν το λόγο ο

10. Βλ. *I «Documenti Turchi» dell' Archivio di Stato di Venezia*, Inventario della miscellanea a cura di Maria PIA PEDANI FABRIS 1994, ό.π.: «A cie il commissario ottomano (Osman pascià di Morea) rispose che, anche se effettivamente nella parte occidentale dello stretto vi è Prevesa, nella parte orientale vi è la suddetta località di «Punta Burni» che è sotto il dominio ottomano: le navi poi passano sempre da quest' ultima, dove il mare è profondo, non potendo farlo dalla parte di Prevesa, dove il mare è troppo basso».

11. Βλ. Παράρτημα Έγγραφο No 2.

12. Για τους φοροενοικιαστές των Βενετών βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα εργασία του Φ. Μπαρούτσου, *Ενοικιάσεις και ενοικιαστές φόρων στην Κρήτη του 16ου αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Κέρκυρα 2002.

13. Η άποψη αυτή των Βενετών μάλλον είναι ανίσχυρη και αδύναμη. Οι Τούρκοι εισέπρατταν παλαιότερα τελωνειακό δασμό στην Πρέβεζα, γιατί ήταν κύριοι και της στεριάς γύρω από τον κόλπο. Αντίθετα

γενικός προβλεπτής της θάλασσας G. Pasqualigo έκανε λεπτομερειακή αναφορά για τη ρύθμιση του ζητήματος στο βενετό βάλιο και συμφωνήθηκε να γίνει προσπάθεια εξεύρεσης κάποιας λύσης με το βοεβόδα της Άρτας. Είναι σαφές ότι οι Βενετοί ενδιαφερόταν βασικά για τη διατήρηση της «τάξης και της ησυχίας» με οποιονδήποτε τρόπο στην περιοχή, επειδή μόνον έτσι το εμπόριο και η ναυτιλία τους μπορούσαν να επωφεληθούν.

Το θέμα αφορούσε και τους Γάλλους που εμπορεύονταν στην Άρτα, καθώς ο πρόξενος της Γαλλίας στην πόλη θεωρούσε παράλογη την απαίτηση των Βενετών να εισπράττουν φόρους για εμπορεύματα που διακινούνταν από επίνεια της τουρκικής επικράτειας εντός του κόλπου. Ο πρόξενος G. Dubroca¹⁴ θεωρούσε ότι αυτή η συλλογιστική των Βενετών ήταν απαράδεκτη και παράλογη, επειδή αν ο καθένας επέβαλλε τέτοιους περιορισμούς, το εμπόριο από τη θάλασσα θα έπρεπε να σταματήσει. Ο πρόξενος αναγνώριζε στους Βενετούς δικαιώματα τελωνείου μόνο στην περίπτωση που τα γαλλικά καράβια θα φόρτωναν ή θα ξεφόρτωναν σε λιμάνια δικαιοδοσίας τους. Σε διαφορετική περίπτωση τα γαλλικά καράβια θα έπρεπε όταν περνούσαν κάτω από τα φρούρια τους, έχοντας σκοπό να προσορμιστούν σε τουρκικό επίνειο, να υψώνουν μόνον τη σημαία τους και να αποδίδουν τον οφειλόμενο χαιρετισμό με βολές των πυροβόλων τους. Παράλληλα ο G. Dubroca διατύπωνε σε υπόμνημά του να υπογραμμιστεί στην Πύλη η ζημιά που προξενούσαν στα συμφέροντά της οι αξιώσεις των Βενετών· ότι δηλαδή έχανε τα τελωνειακά δικαιώματα που θα εισέπραττε, επειδή κανένας δε θα φόρτωνε ούτε θα ξεφόρτωνε στην περιοχή, για ν' αποφύγει το διπλό δασμό. Αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών ήταν να γίνουν αυστηρές συστάσεις της Πύλης στο βενετό βάλιο και να εκδοθεί σχετικό διάταγμα, που απαγόρευε στους Βενετούς της Πρέβεζας να εισπράττουν εκεί άλλον φόρο, εκτός από εκείνον που θα συμφωνούνταν ανάμεσα στους Τούρκους και τον εξουσιοδοτημένο εκπρόσωπο του βαΐλου και του γενικού προβλεπτή της θάλασσας¹⁵.

Για να αποφευχθεί, λοιπόν, η διπλή καταβολή φόρων από τους καπετάνιους σε Οθωμανούς και Βενετούς συνήφθη συμφωνία μεταξύ του βοεβόδα της Άρτας Χου-

οι Βενετοί κατά τη συνθήκη του Passarowitz εξουσίαζαν στεριά μόνο μιας ώρας γύρω από την Πρέβεζα και την Βόνιτσα. Ακόμη οι Τούρκοι εισέπρατταν την περίοδο εκείνη τελωνειακούς δασμούς στην Πρέβεζα, χωρίς όμως και να εισπράττουν άλλον παρόμοιο δασμό οπουδήποτε στις ακτές του κόλπου, παρόλο που αυτές ανήκαν σε δύο διαφορετικά σαντζάκια: από την Πρέβεζα ως την Κόπρανα, στο σαντζάκι των Ιωαννίνων-βοεβοδιλίκι της Άρτας, και από εκεί και πέρα στο σαντζάκι του Κάρλελι-βοεβοδιλίκι της Βόνιτσας, βλ. σχετικά Γ. Σιορόκας, *Το Γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα 1981, σ. 184.

14. Για τον πρόξενο Guillaume Dubroca (1705-1724) βλ. Γ. Σιορόκας, *ό.π.*, σσ. 80-83.

15. Βλ. Γ. Σιορόκας, *ό.π.*, σσ. 184-185.

σεῖν αγά και του γενικού προβλεπτή της θάλασσας G. Pasqualigo την οποία προσπέγραψε και ο γάλλος πρόξενος G. Dubroca. Η συμφωνία υπογράφηκε στις 2 Αυγούστου 1720 και αφορούσε τους τελωνειακούς δασμούς για τα εμπορεύματα που μεταφέρονταν στην Άρτα μέσω της Πρέβεζας. Η ρύθμιση αυτή περιλάμβανε φορολογική διατίμηση για κάθε εμπόρευμα και προέβλεπε ότι για κάθε 400 άσπρα που πληρώνονταν στο τελωνείο (εισαγωγή-εξαγωγή), τα 300 προβλεπόταν να πληρώνονται στον τούρκο διοικητή της Άρτας και τα 100 στο φοροενοικιαστή των Βενετών στην Πρέβεζα. Έτσι τα ξύλα, τα χαβιάρια, τα βελανίδια και το τυρί υπαγόταν στη φορολόγηση του 4%, από το οποίο το 3% θα ανήκε στο βοεβόδα και το 1% στους βενετούς. Τα γαλλικά πλοία δε θα πλήρωναν ποσό μεγαλύτερο από 400 άσπρα¹⁶. Η συμφωνία μάλιστα στάλθηκε από τον G. Pasqualigo στο βάλιο και ήταν βέβαιο ότι ούτε η μία ούτε η άλλη πλευρά αθέτησε τη συμφωνία για κάποια χρόνια.

Φαίνεται όμως πως η εφαρμογή των αποφάσεων αυτών εξαρτιόταν βασικά από τον κάθε διοικητή. Οι διάδοχοι του Χουσεΐν άρχισαν να παραβιάζουν τη συμφωνία με το πρόσχημα ότι δεν τους δέσμευε η υπογραφή του προκατόχου τους. Αλλά και οι φοροενοικιαστές που δούλευαν για λογαριασμό των Τούρκων ήθελαν να έχουν απόλυτο δικαίωμα στις εισπράξεις του φόρου¹⁷. Οι διάδοχοι έτσι του G. Pasqualigo ήταν απροστάτευτοι στην προσπάθειά τους να διαφυλάξουν τα δημόσια συμφέροντα. Παράλληλα υφίσταντο για κάποιο χρονικό διάστημα και τα τεχνάσματα των Γάλλων που με πρόσχημα ότι πλήρωσαν στο βοεβόδα ολόκληρο το φόρο δε δέχονταν να καταβάλλουν άλλη τελωνειακή επιβάρυνση. Στα 1725 αναφέρεται ότι ο γενικός προβλεπτής Φραγκίσκος Corner έστειλε το διερμηνέα του Volta να ζητήσει από τον τούρκο βοεβόδα την απόδοση των οφειλομένων με βάση τη συμφωνία του 1720. Ο τούρκος

16. Για τη βενετοτουρκική συμφωνία που υπογράφηκε στις 2 Αυγούστου 1720 περισσότερα βλ. A.S.V. Senato, Pronveditori da Terra e da Mar, f. 867, αριθμημένο αντίγραφο (No 1- Πρέβεζα 2 Αυγούστου 1720) συνημμένο στην επιστολή No 10 του κώδικα με χρονική ένδειξη Λευκάδα 1 Ιουλίου 1726 που έστειλε ο έκτακτος προβλεπτής της Λευκάδας Agostin da Riva στο Δόγη. Αντίγραφο της συμφωνίας αυτής υπάρχει και στη σειρά A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda Serie (Scritture in materia commerciale), Consoli Veneti in Levante, b. 31, Quaderno 250. Επίσης βλ. Ε. Βέτσιος, «Η δασμολογική πολιτική των Βενετών στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου στις αρχές του 18ου αι. (με βάση τα βενετικά αρχεία)», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχ. 37-38 (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2001), σσ. 45-50.

17. Οι οθωμανικές αρχές συχνά αντί να χρησιμοποιούν κρατικούς υπαλλήλους για την είσπραξη των φόρων τους, εκμίσθωναν, ιδιαίτερα το φόρο του καπνού, σε ιδιώτες, Φράγκους, Εβραίους ή ακόμη και Έλληνες. Αυτή η πρακτική, με τη συναίνεση των ξένων υπηκόων, διευκόλυνε τις εισπράξεις. Από την άλλη πλευρά με το σύστημα αυτό αυξανόταν η αισχροκέρδεια και οι καταχρήσεις σε βάρος των ξένων και ντόπιων εμπόρων, αφού μεγάλωνε ο αριθμός των μεσολαβητών μεταξύ αυτών και του κράτους. Βλ. σχετικά Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 79.

αξιωματούχος όμως αρνούνταν οποιαδήποτε συμφωνία κατηγορηματικά, καλά οχυρωμένος πίσω από το σουλτανικό φερμάνι, το οποίο απαγόρευε, με ποινή θανάτου, στους Τούρκους να παραχωρούν τελωνειακά δικαιώματα. Τελικά και με τη μεσολάβηση του γάλλου προξένου κλείστηκε νέα συμφωνία ανάμεσα στους Τούρκους και τους Βενετούς για τη διανομή των τελωνειακών δασμών, με βάση την παλιότερη. Η νέα αυτή συμφωνία προέβλεπε μάλιστα ότι οι Βενετοί θα έπαιρναν το μερίδιο τους απευθείας από τον τούρκο τελώνη. Λίγο διάστημα πάντως αργότερα ο νέος τούρκος διοικητής της Άρτας, που είχε αναλάβει καθήκοντα τον Απρίλιο του 1726 δε δεχόταν τη συμφωνία με τους Βενετούς για διανομή των τελωνειακών δασμών. Τον ίδιο μήνα επίσης οι Βενετοί που ήλθαν στην Άρτα ν' ανανεώσουν τη συμφωνία με το νέο βοεβόδα, απείλησαν το γάλλο πρόξενο ότι θα εμπόδιζαν την είσοδο των γαλλικών караβιών στο κόλπο, αν δεν συνέβαλλαν στο κλείσιμο νέας συμφωνίας με τους Τούρκους¹⁸. Οι βοεβόδες της Άρτας, στηριζόμενοι σε ένα φερμάνι που εκδόθηκε από την Πύλη στα 1720, ισχυριζόταν ότι οι φορονοικιαστές των Βενετών δεν είχαν κανένα δικαίωμα να εισπράττουν δασμούς εφόσον τα πλοία που διέρχονταν από το στόμιο περνούσαν κυρίως από το σημείο της Πούντα που βρισκόταν στην κατοχή των Τούρκων, όπου τα νερά ήταν βαθιά και δεν αγκυροβολούσαν στο λιμάνι της Πρέβεζας. Προσθέτουν μάλιστα ότι ο πρεσβευτής στην Πύλη C. Ruzzini είχε εκδώσει διαταγή ώστε να τηρούνται οι όροι των συμφωνιών χωρίς παρέκκλιση.

Οι Βενετοί για να ενισχύσουν μάλιστα την επιχειρηματολογία τους ότι δίκαια απαιτούσαν την καταβολή δασμών στην Πρέβεζα και να αντικρούσουν τους τουρκικούς ισχυρισμούς, κατέθεσαν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μια πραγματογνωμοσύνη που συνέταξε, μετά από επιτόπια έρευνα, ο βενετός αντισυνταγματάρχης μηχανικός Santo Semitocolo σύμφωνα με την οποία, επειδή ο κόλπος εκτείνεται σε τεθλασμένη παρά σε ευθεία γραμμή, τα πλοία όταν εισέρχονταν στο κόλπο ήταν υποχρεωμένα για μεγάλο χρονικό διάστημα να πλέουν κοντά στις ακτές των Βενετών για να αποφύγουν τα ρηγά νερά και τους υφάλους που βρίσκονταν στην οθωμανική πλευρά. Έτσι τα πλοία πριν φθάσουν στην παλαιά Πρέβεζα έπρεπε για σύντομο χρονικό διάστημα να πλέουν εντός των Οθωμανικών υδάτων, αλλά μετά έβρισκαν αρκετό βάθος και πλησίαζαν την Πρέβεζα αφήνοντας τις οθωμανικές γαίες¹⁹.

Τις θέσεις τους οι Βενετοί τις κοινοποίησαν με επιστολή στο βοεβόδα ισχυριζό-

18. Βλ. Γ. Σιορόκας, *ό.π.*, σσ.185-186.

19. Βλ. Ε. Βέτσιος, «Τα όρια δικαιοδοσίας Βενετών και Οθωμανών στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου σύμφωνα με αναφορά του βενετού μηχανικού Santo Semitocolo στα 1729», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχ. 41-42 (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2005), σσ. 45-50.

μενοι ότι όσα στοιχεία παραθέτουν για τα όρια δικαιοδοσίας στο στόμιο του κόλπου είναι τεκμηριωμένα και απόρροια ενδελεχούς έρευνας. Οι θέσεις τους αυτές υποστήριζαν στηρίζονται και στις συναφθείσες συμφωνίες μεταξύ Βενετών και Τούρκων καθώς και στην αρμοδιότητα που είχαν οι προβλεπτές να απαλλάξουν τον κόλπο από τη δράση των πειρατών και των κακοποιών. Ο βοεβόδας πάντως δεν απάντησε στην επιστολή, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι είχε σκοπό να εφαρμόσει τη δική του φορολογική πολιτική. Οι Βενετοί όμως είχαν σκοπό να παραπέμψουν το όλο ζήτημα στο βάλιο για να το διαπραγματευθεί δια της διπλωματικής οδού έτσι ώστε να βελτιωθούν τα οικονομικά τους αποτελέσματα στην περιοχή, καθώς οι Τούρκοι ισχυρίζονταν ότι δεν είχε επιλυθεί το επίμαχο θέμα.

Από την παρουσίαση και ανάλυση των εγγράφων αλλά και από την όλη έρευνά μας γύρω από το θέμα συμπεραίνουμε ότι ο έλεγχος του στομίου και γενικότερα της θαλάσσιας περιοχής του Αμβρακικού κόλπου υπήρξε ένα ζήτημα ιδιαίτερα περίπλοκο και αποτέλεσε ένα οξύ πρόβλημα στις σχέσεις των δύο κρατών, που δεν επιλύθηκε με αποτελεσματικό τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, παρά τις προσπάθειες που έγιναν κατά περιόδους για τη διευθέτησή του. Είναι βέβαια αυτονόητο, ότι το είδος των σχέσεων των Βενετών και των Τούρκων στην περιοχή του Αμβρακικού αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα για την άσκηση της ουσιαστικής πολιτικής και την εξυπηρέτηση των βενετικών συμφερόντων. Θεωρητικά οι σχέσεις αυτές καθορίζονταν από τη συνθήκη του Passarowitz και τις τοπικές συμφωνίες των Τούρκων και Βενετών, όπως αυτές διαμορφώνονταν κάθε φορά. Στην πράξη όμως αυτές οι συμφωνίες επηρέαζαν την πολιτική και τη διάθεση των Τούρκων απέναντι στους Βενετούς στο μέτρο που οι συγκεκριμένες συμφωνίες και η δύναμη του κάθε τοπικού διοικητή το επέβαλλαν. Παράλληλα οι Τούρκοι είχαν τη γνώμη ότι μόνο οι σουλτανικές εντολές ήταν πηγές αδιαμφισβήτητης νομιμότητας, καθώς αυτές εκδίδονταν για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, ενώ οι βενετοτουρκικές συμφωνίες υπήρχαν για να τις τηρούν οι ίδιοι μόνον όσο και όταν τους συνέφερε. Διαπίστωση πάντως και δική μας είναι ότι οι βενετοτουρκικές σχέσεις βασιζόνταν γενικότερα στην ταυτότητα των συμφερόντων, όπως αυτά γίνονταν αντιληπτά από τις δύο πλευρές στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Κλείνοντας, επιβάλλεται να θυμίσουμε ότι η συστηματική έρευνα των αρχαιακών πηγών μπορεί να αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα σε θέματα τόσο της ευρύτερης όσο και της τοπικής ιστορίας. Έτσι τα γεγονότα που περιγράφησαν σε αυτή την εργασία μπορούν να εμπλουτιστούν με περαιτέρω έρευνα και αξιοποίηση των διαθέσιμων πηγών. Μια επισταμένη έρευνα στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, αλλά και η δημοσίευση των πλούσιων τουρκικών αρχείων, ίσως επιβεβαιώσουν, αναιρέσουν ή επεκτείνουν τις σκέψεις που εκθέσαμε εδώ.

Τα Έγγραφα

ASV, Senato, Dispacci Ambasciatori Costantinopoli, filza 241,
dispaccio numero 201

1

(φ. 465r) Inserta n. 1 in disp(acci)o n(umer)o 201

Copia di traduzione di comandamento diretto al Passà di Janina.

Avendo Mehemet Sciami, cadi dell' Arta, la di cui sapienza si augumentì, spedito lettera all' Eccelsa mia Porta, con cui Ussein e Suleiman, la condicione de' quali venga acresciuta, che p(rese)ntemente sono Eminò e Voivoda delle Rendite Publiche dell' Arta in forma di Ozalik, esp(ose)ro al Tribunale della Giustizia come una parte della bocca della Fortezza di Prevesa posseduta dagli infedeli, che esiste prossima alle Pub(lich)e Intra(te) dell' Arta e sua adiacenza, che sono in loro potere in via di Ozalich, rimanendo alla stessa fortezza di Prevesa et una parte che si nomina Punta al Confine Ottomano; onde per essere le acque dalla parte di Prev(esa) basse e quelle della Punta che giace nella parte del Confine Ottom(ano) profonde, li bastimenti mercantili che vanno e vengono alla scala dell' Arta med(esi)ma passano anche dal luogo della punta sud(det)ta che giace nella parte del confine ottomano; ed il Prov(vedito)r Veneto di Prev(e)sa, trattenendo li prefatti bastimenti e prendendo colla pretesa dell(a) dogana grossa summa di danaro dalli mercanti, mancavano e li bastimenti e li mercanti dalla sudetta scala dell' Arta, dimodocchè venir di manifestarsi in tal guisa il gran danno e detrimento che risentivano le Pub(lich)e rendite. Perchè dunque siano rimosse et impeditè le vessazioni del surifferito ha rapp(resen)tato ad istanza loro la cosa, come è in se, per ottenere un nobil mio comandamento, per il che fattosi ricorso // (φ. 465v) alli registri de comandamenti custoditi nell' Imp(eria)le mio Divano si è trovato espresso che Apostoli, agente per parte del Provveditor della Fortezza di Prevesa, che attualmente è in potere de' Veneti, che una parte della bocca di Prevesa rimasta all' Ecc(ellentissim)o mio Impero, che si addimanda Punta, la parte della quale essendo profonda e venendo di passare li bastimenti che vanno e vengono per la sudetta Punta senza caricar in Prevesa e non occorrendo che li bastimenti che caricano e scaricano tabacco et altre mercanzie che capitano in Arta abbino a contribuire dogana a Veneti, ma che per render meramente inutile la scala sudetta colla ricerca di

dogana sopra le mercanzie di un aspro per cadauna oca di tabacco e di quattro reali per cento molestando li mercanti e capitani dei bastimenti, fosse divenuto oggetto della inutilità della scala sudetta. E Suleiman, emino delle pub(blich)e rendite dell' Arta e Macmud, agente di Mehemet, emino della dogana di tabacco nella scala sudetta, de' quali il grado si aumenti, e colle notizie dei mercanti da tabacco Mehemet Giudice dell' Arta ha rapp(rese)ntato come giacendo detta punta da Levante di Prevesa poiché venisse d' impedire il mare la confinazione della terra e di più per esser la punta stessa delle terre della fortezza di Vonizza e fuori delli confini della accennata fortezza essendo rimasta all' Ecc(els)o mio Impero nell' atto della confinazione per // (φ. 466r) essere stata quella una delle materie che si contendevano, si fec(e) sapere ai Veneti che rimaner dovesse all' Ecc(els)o Impero il luogo del passo per esser distante da Prevesa lo spazio di 48 ore di cam(in)o e per essere basse le acque dalla parte della bocca sudetta di Prevesa e profonde quelle della punta riferita, diviene passa p(er) bastimenti; ondecchè il fu tefterdar della Morea Osman, la glori(a) di cui vada in aumento, che era stato destinato in quelle parti a discussione de' confini, ha raguagliato esser necessario che dal Cadè comandanti di Prevesa non venisse praticata molestia con pretesa di dogana et altri diritti delle mercanzie che venissero caricate in Arta; et avendo per il med(esi)mo particolare anco l' attuale Amb(asciato)re Est(raordina)rio di Ven(ezi)a, esistente all' Ecc(ellen)te mia Porta, Carlo Ruzzin(i) K(avalie)r Proc(urato)r, il di cui fine termini in bene, rilasciata lettera affine non si avesse a reccare molestie contro le Imp(eria)li Capitolazioni e condizioni dell' alma Pace, essersi concesso mio nobil comandame(n)to diretto a te, che sei il Vesir sumentonato operando nella conformità della informazione del suespresso, che era stato destin(a)to alla divisione de' confini, averai da usare, come si deve, tutta la diligenza et attenzione in non acconsentire che venghi inferita molestia alcuna et impazzo; perchè dunque si abbia ad operare in consonanza dell' emanato per l' adietro mio nobil ordine si è // (φ. 466v) scritto che nel resto il comando dipende da V(ost)ra Eccellenza.

Scritto negli ultimi della Luna di Zmaicul Ervel dell' anno 1132 cioè verso li tanti del mese di <vacat> dell' anno di N(ostro) S(ignore) 1720.

Tomaso Navon Pub(lic)o Drag(oma)no. //

2

(φ. 457r) Inserta n. 2 in disp(acci)o n(umer)o 201

Copia di articolo di disp(acci)o n(umer)o 28 data 19 maggio 1720 dell' ill(ustrissi)mo et ecc(ellentissi)mo missier Carlo Ruzzini K(avalie)r Proc(urato)r Amb(asciato)r Estr(aordinar)io alla Porta Ot(toma)na.

Ommisiss

Così ho pur fatto rendendo a S(ua) E(ccellenza) noti tutti questi discorsi, acciò spingendo questo uomo colà possa la di lui somma maturità ricavar il più preciso de' di lui sentimenti e di que 'progressi che potessero conciliar gl' interessi d' ambe le parti. Sono però in debito di considerare che naturali circostanze che accompagnano la matina vi è ragion di dubitare; che sembra facile l' impegno di sostenere l' esazione di un pacifico non lieve dazio sopra mercanzie che non si caricano alla Prevesa, ma solo passano per quelle acque e nei siti più distaccati da quella piazza. Altre volte fu scritto che quantunque il dazio fosse stabilito, ad ogni modo esso rigorosamente non si esigera, ma che piuttosto in modi convenienti il daciario si accordava; nel progresso però può essere che tal procedura siasi alterata.

Il cercar espedienti che allontanino li ricorsi di q(uel)la barbara Corte aggiustino le differenze con maniere convenienti alli pubblici riguardi, sarà sempre il consiglio più utile al Pub(li)co interesse, come la somma prudenza di vostre Ecc(ellen)ze bastantemente conosce.

Ommisiss. //

3

Inserta n. 4, (φφ. 471r-474v)

Inserta numero 4 in dispaccio numero 201 [επάνω αριστερά στο περιθώριο]

Copia di scrittura dell' avvocato fiscale dell' isole del Levante all' illustrissimo et eccellentissimo Provveditor General da Mar, diretta, mancante di data ma si deduce esser all' incirca nel fine dell' anno 1724 more veneto.

Nella necessità in cui si è ritrovata la Eccellenza Vostra di assentire -in forza dei capitoli del dazio della dogana di Santa Maura e Prevesa e del terminato dall' eccellentissimo suo predecessore - alla bonificazione ricercata dal conduttore di esso dazio dell'

anno 1728 in riguardo alli dritti impeditili o estortili dal voivoda dell' Arta, distingue ad un tempo la umiltà di me avvocato fiscale dell' isole l' utile ripiego preso dall' incomparabile zelo di vostra eccellenza nell' ordinare che per la susseguente condotta del 1729 venisse il dazio stesso incantato a parte per la giurisdizione di Santa Maura e a parte per il golfo di Prevesa. Non è succeduta di questo metodo la deliberazione, insorge pato anche il subastatore dell' anno 1729 a dimandare nuova bonificazione sul fondamento di detti capitoli, da che le attenzioni di Vostra Eccellenza ha creduto di rinforzare gli ordini a quell' illustrissimo signor Provveditor Estrordinario appigliarsi con ogni studio a separati esperimenti per esso dazio, onde in avvenire questa vendita possa calcolarsi effettiva, ne resti sfigurato poi con le bonificazioni l' amontar della deliberazione.

Intanto degnatasi, Vostra Eccellenza, comandare alla tenuità mia esponer cie che pue militare alla indennità del pubblico interesse e di lume conferente || (f. 471v) materia, rassegnò, che nel requisito di Santa Maura abinato negli esperimenti della dogana anche il golfo da Prevesa a diversità di cie che era corso nell' antecedente pubblico possesso di quella Piazza, restò accordato a conduttori di esiger così in una parte che nell' altra quattro per cento di dazio da tute le merci si estrassero. Ma poiché li bastimenti che s' introducono ed escono da detto golfo o mettono in terra nelle scale de' Turchi il loro carico o lo levano da questi; il voivoda dell' Aria principiò a contender al pubblico daziario la consecuzione di alcun dritto da merci destinate per la sua giurisdizione o caricate nella stessa. Spiegata dalla gran mente dell' eccellentissimo precessor Pasqualigo all' eccellentissimo signor Bailo d' allora alla Porta questa opposizione, restò insinuato con le risposte - perciò mi può sovvenire - di procurare sul luogo qualche temperamento col voivoda di quel tempo, e questo pure fu eccitato dalla Porta discendere ad alcun accordo sull' introduzione et estrazione delle merci sudette. Anche il console di Francia dimorante allora in Arta fomentava in certo modo l' insistenza di quel comandante, poiché coperti con divisa di sua nazione la maggior parte de' bastimenti, che colà trafficano, non intendeva fossero soggetti ad altra corresponsione, oltre la già fatta a Turchi in riguardo alla sola entrata o uscita loro dalla bocca del Golfo. Comparso alla Prevesa il voivoda di quel || (f. 472r) tempo Cusseim Agà con il Console pure di Francia atrovandosi alla vis(ita) di quella parte il suddetto eccellentissimo Provveditor General Pasqualigo, sono convenuti in accordo solenne nei 2 Agosto 1720 segnato anche da esso console che sopra ogni quattrocento aspri di dogana nel valor delle merci uscite ed entrate come sopra li 300 si avessero ad intendere per conto del voivoda, ed il 100 per il pubblico daziere, limitati ad un tempo in una tariffa li prezzi delle merci stesse a riserva dei comestibili. Lana, bottarghe,

noselle valonee, formaglio che vincolò all' obbligo 4 per cento li 3 per esso voivoda e l' uno per il doganiere del Principe. I bastimenti della nazione francese non avessero a eccedere nel pagamento anche per questi capi gli aspri quattrocento. Non figuro mi tradisca la memoria di esser stata avanzata la carta stessa da detto eccellentissimo Pasqualigo a sua eccellenza Bailo in Costantinopoli, è certo che non fu né dall' una parte né dall' altra alterato per qualche anno il prezo.

Li voivoda, successori in Arta a detto Cusseim, hanno cominciato a sconcertar in qualche parte le stabilite misure pretendendo non esser vincolati al convenuto dal loro precessore, ma che affittuali loro delle scale di volta in volta dalla Porta, intendevano a loro disposizione assoluta li dritti tutti di dazio suespresso. E gli eccellentissimi successori altresì di detto eccellentissimo Pasqualigo furono ben indefessi nel procurare l' indennità della rendita || (f. 472v) pubblica con soportare però ad un tempo - a rimozione d' impuntamento con principi amici - l' insistenza di bastimenti coperti dalle insegne di Santa Maura imperiale e di Francia che hanno preteso aver contribuito al voivoda l' intiero dazio senza esser tenuti ad altro aggravio.

Inoltratisi nulla ostante essi voivoda nell' opugnare apertamente il diritto pubblico han suggerito et a Vostra Eccellenza et all' Eccellentissimi precessori l' instansabile [sic, forse instancabile] assenso al ristoro ricercato dai pubblici dazieri su questo evidente loro danno. E l' attuale poi riportandosi ad un firmano uscito dalla Porta nell' anno 1132 allo stile ottomano e 1720 del nostro, pretende negare affatto ogni diritto al pubblico daziere, appoggiandosi all' istrumento della confinazione che dichiarasse rimasto alla disposizione della Porta il sito Punta, che profondo d' acque soministri unicamente il passaggio de' bastimenti che vanno e vengono per le scale della Turchia senza fare alcun carico o discarico in Prevesa o Vonizza. Aggiunge pure che l' eccellentissimo signor cavallier Ruzzini, ambasciator straordinario allora alla Porta abbia rilasciata lettera perché le capitolarione di pace venissero inviolabilmente eseguite.

Tra le carte consegnatemi per estendere questa umilissima relazione ritrovo il sopraluogo fatto dal tenente Colonnello ingegner Santo Semitecolo per comando di Vostra Eccellenza nella bocca di esso golfo e nel riferito sito || (f. 473r) Punda, esponendo anzi che nell' entrare li bastimenti dopo imboccati sono astretti piuttosto costeggiare le terre del Principe onde scansare li bassi fondi e seccagni che sono alla parte dell' ottomano e che costituito esso golfo in linea piuttosto obliqua e non retta prima di giungere li bastimenti alla vecchia e distrutta Prevesa accostansi per poco nelle dell' ottomano, ma poi ritrovano fondi sufficienti per avvicinarsi verso Prevesa che verso le terre ottomane.

Tutto ha posto in vista la insigne virtù di Vostra Eccellenza all' attuale voivoda con

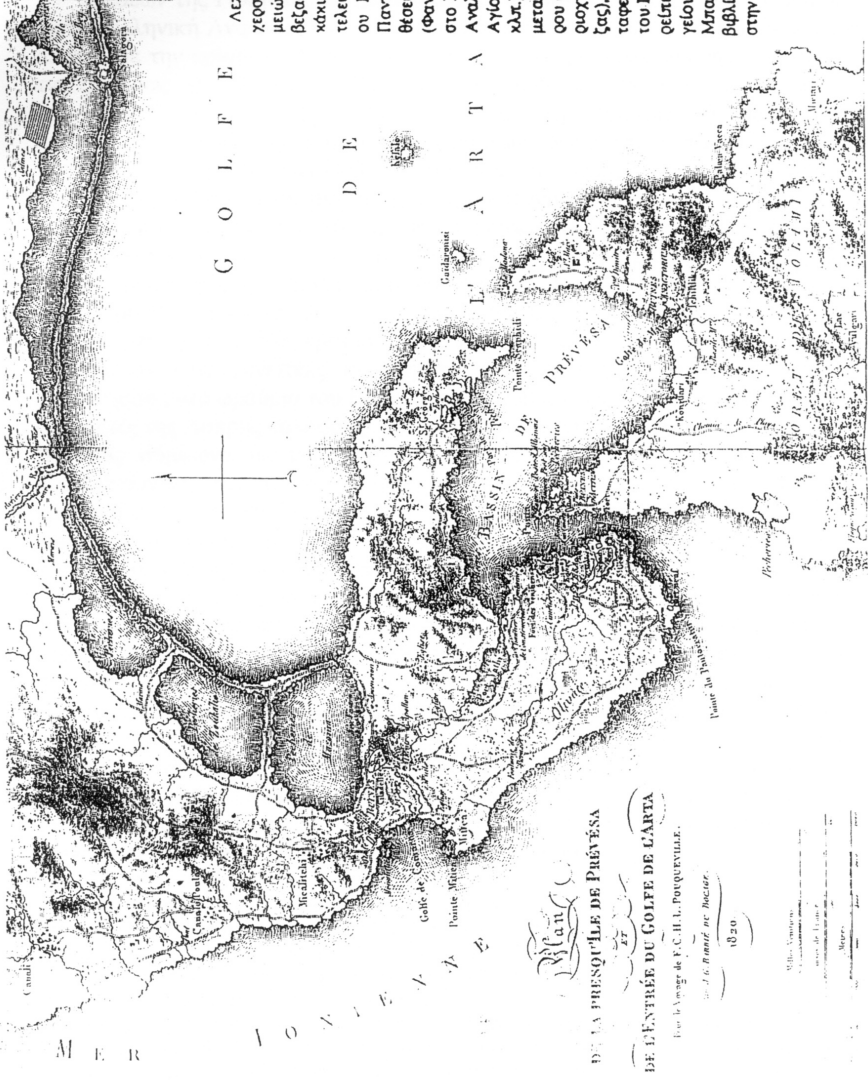
la sua lettera dei otto Novembre dopo l' antecedente speditali col signor dragomano Volta istruito delle ragioni pubbliche per sostenerle con la viva voce, facendogli conoscere la equità e la regione, si concilia l' affare per il pubblico e per l' evidenza del rito che somministra il passaggio a bastimenti appartenenti alla Repubblica Serenissima; sempre esposto alla osservazione e per la forza del convenuto e per la giurisdizione che esercita il Principe in quel golfo a vista di due Piazze e per il continuo ricorso di que confinanti comandanti nel voler netto esso golfo dalle incursioni dei tristi e malviventi, che ricettati ne' loro paesi discendono alle volte al fermo violento di qualche barca suddita per transitare da un sito all' altro. || (f. 473v)

Non si estende il mio ossequio nel riassumere a parte il peso delle ragioni enunziate in detta lettera, come è da credersi penetrato esso voivoda dalla forza di questi, non per anco risolto a concepirne la risosta.

Non per questo è da figurarsi che abbia lui a declinare dall' ingiusta occupazione di questo pubblico diritto e che per l' altra parte prima di perderlo affatto - quando Vostra Eccellenza lo ritrovi a proposito - concorra farlo cadere all' Eccellentissimo signor Bailo con tutta la serie dell' occorso ponendoli in mano li fondamenti onde il zelo dell' Eccellenza Sua procuri di far risorgere questa rendita ed in tanto venga di riuscire sempre più utile la massima di separare il dazio in due deliberazioni senza somministrare però negli esperimenti per Prevesa dal tenor de' passati capitoli, onde non pretendano i Turchi cesso affatto il punto controverso.

Grazie

Copia di Traduzione di Comandamento rivolto al Pasha di Tenedo.
 Quando Mehmet Sciani, Cadi dell'Avla, ha di cui esperienza di acciamente
 predito lettera all' Eccel. mia Porta, con cui Usuda, e delimita
 la condizione de' quali venga accennata, che pntemente sono Comani
 e Usuda delle Rendite Pubbliche dell' Avta di forma di Qualità, e
 ro al Tribunale della Ecclesiastica, come una parte della bocca della Fortezza
 di Brevera Rendite dagli infedeli, che Egipte prossima alle Pab: Envan
 dell' avta, e me adiacenza, che sono in loro potere de' una di Orali
 rimanendo alla stessa Fortezza di Brevera, et una parte, che si nomina
 Punta al Confine Ottomano, onde per essere le acque dalla parte di Poo
 bava; e quelle della Punta, che giace nella parte del Confine Ottomano
 profonde, li Bastimenti Mercantili, che vanno, e vengono alla Scala
 dell' avta mediana, passano anche dal luogo della Punta sud: che
 giace nella parte del Confine Ottomano, ed il Poo: Veneto di Bre
 trattando li prefatti Bastimenti; e prendendo colla pretera della
 Dogana gravosa somma di danaro. dalle Mercanti, manovano, e
 Bastimenti, e li Mercanti dalla sudetta Scala dell' avta, dimodochè venis
 di manifestarsi in tal guisa il grav danno, e detrimento, che vien
 novano le Pab: rendite. Perchè dunque sieno rimossi, et impedita la ven
 zione del suddetta ha spedito ad ogni loro la cara, come è in se
 nza interruzione per N. S. Comandamento, per il che felice successo

17. 1820.

Λεπτομερέστατος χάρτης της χερσονήσου της Πρέβεζας. Σημειώνονται η τάφος της Πρέβεζας που ξηράναι από τα Πευκάκια (Fort des Venitiens) και τελευτώνει στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου, το κάστρο του Παντοκράτορα (Fort neuf), οι θύσεις διαφόρων εκκλησιών (Φατερωμένης, Αγίου Γεωργίου στο Σκαφιδάκι, Αγίας Τριάδος, Αναλήψεως, Παντοκράτορα, Αγίου Νικολάου, Αγίου Αντρέα κλπ.), τα (ζγη ενός καναλιού μεταξύ Μαζώματος και Κομάρου (ίσως είναι τα όρια της περιοχής "Τετταίο" της Πρέβεζας), ο Ναύσταθμος, το νεκροταφείο, η Βρυσούλα, η βρύση του Παρόου, ο ελαιώνας, τα ερείπια του Ρωμαϊκού υδραγωγείου, κά. Χαλκογραφία του Μπαρμπέ ντι Μπουκέ, από το βιβλίο του Πουκεβί "Τετταί στην Ελλάδα".

Πηγή: Νικόπολις - Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Ν. Δ. Καράμπελα και άλλα ιδιωτικά αρχεία. Πρέβεζα 1994. Χάρτης 17

Νίκος Τόμπρος

*Συναζάρια και νεομάρτυρες (15ος-19ος αιώνας):
Ποιοτικές και ποσοτικές διαπιστώσεις*

Μη γένοιτο, Κύριέ μου, να σε αρνηθώ ποτέ· εγώ χριστιανός εγεννήθηκα και χριστιανός θέλω να αποθάνω· και ούτε τα πλούτη σας θέλω, ούτε Τούρκος γίνομαι, αλλά πιστεύω εις τον Κύριόν μου Ιησούν Χριστόν τον αληθινόν Θεόν και Δεσπότην¹. Χάρη στα ανωτέρω λόγια ο εν Ασπροκάστρω ανακηρύχθηκε σε νεομάρτυρα. Τον ίδιο ομολογιακό δρόμο υπέρ της του Χριστού πίστεως επορεύθησαν στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, αρκετοί ορθόδοξοι κάνοντας το μαρτυρολόγιο της Εκκλησίας να αυξηθεί σημαντικά. Αυτές οι δημόσιες αρνήσεις αποτυπώθηκαν σε ένα πλήθος αγιολογικών κειμένων (συναξάρια ή μαρτυρολόγια, βίοι, ασματικές ακολουθίες, κανόνες) που δημιούργησαν και εξέδωσαν εκκλησιαστικοί κύκλοι –οι οποίοι σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο– από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα και τα οποία διαδόθηκαν στο χριστεπώνυμο πλήρωμα κυρίως μέσω του εκκλησιασμού του. Πρόκειται για κείμενα όπου παρουσίαζαν το βίο και το μαρτύριο ατόμων τα οποία στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τη θρησκεία τους και να προβάλλουν την εις Χριστόν αγάπην θανατώθηκαν από τους αλλόθρησκους κατακτητές βίαια².

Οι πηγές αυτές ενδιαφέρουν τους μελετητές από φιλολογική και ιστορική σκοπιά, καθώς δίνουν απαντήσεις σε ερωτήματα τόσο για τη δομή των συναξαρίων, τις επιρροές τους, τα αίτια που τα δημιούργησαν, τους συντάκτες τους, τη σκοπιμότητα ύπαρξης των νεομαρτύρων, όσο και για ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα των ατόμων αυτών επί οθωμανικής κυριαρχίας. Επιπρόσθετα τα κείμενα βοηθούν –στο μέτρο του δυνατού– τους ερευνητές να διεισδύσουν στον καθημερινό βίο των ορθοδόξων

1. Ι. Περαντώνης, *Λεξικόν των Νεομαρτύρων. (Οι Νεομάρτυρες από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της απελευθερώσεως του δούλου Έθνους)*, Αθήνα 1990, σ. 227.

2. Ο όρος *Νεομάρτυρας* χρησιμοποιήθηκε αρχικά μετά τις εικονομαχικές έριδες στο Βυζάντιο για να δηλώσει όσους μαρτύρησαν, επειδή απέδιδαν τιμή στις εικόνες. Επί οθωμανικής κυριαρχίας επικράτησε η συνήθεια να αποκαλούνται με τον όρο αυτό όλοι όσοι θανατώθηκαν από τους μουσουλμάνους εξαιτίας της άρνησής τους ν' ασπαστούν το Ισλάμ, αφού πρώτα είχαν ομολογήσει την πίστη τους στην Ορθοδοξία. Διάσταση όμως απόψεων υπάρχει μεταξύ των εκκλησιαστικών κύκλων (π.χ. Νικόδημος ο Αγιορείτης, Στ. Παπαδόπουλος) για το αν στους νεομάρτυρες συνυπολογίζονται όσοι μαρτύρησαν από τον 13ο αιώνα ή από την άλωση της Πόλης και έπειτα. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Οι Νεομάρτυρες και το δούλον Γένος*, εκδ. Εκκλησιαστικής Εθνικής Εκατονπεντηκονταετηρίδος, Αθήνα 1991², σσ. 24, 26-27. Ι. Περαντώνης, «Νεομάρτυρες», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9ος, Αθήνα 1966, σσ. 403-404.

υπηκόων της Πύλης³ και στην ιδεολογία που διαμόρφωσαν την εν λόγω περίοδο⁴. Η εξεταζόμενη λοιπόν *ενότητα* αφορά τους νεομάρτυρες⁵ και *πλαισίο*⁶ της είναι η Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1453⁷ έως και το 1867⁸.

3. Για περιπτώσεις *ζητείας*, δανεισμού χρημάτων από μονή σε μουσουλμάνο, οικονομικά μονόν, εμπορικών συναλλαγών, ποινικών αδικημάτων βλ. ενδεικτικά Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 89, 142, 147.

4. Σκοπός της μελέτης δεν είναι η ποσοτικοποίηση του συνόλου των συναξαρίων που παρήχθησαν από το 1453 έως το 1867, καθώς για κάποιους νεομάρτυρες δημιουργήθηκαν περισσότερα από ένα κείμενα. Η ύπαρξη άλλωστε ενός και μόνο κειμένου (συναξαρίου, βίου, μαρτυρίου, ακολουθίας) για κάθε νεομάρτυρα είναι αρκετή για την πραγματοποίηση της έρευνας, όταν μάλιστα τα στοιχεία που παρέχουν δεν διαφοροποιούνται από τη μια πηγή στην άλλη. Για περίπτωση αντιθετικών στοιχείων βλ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 250.

5. Διάκριση γίνεται μεταξύ *Νεομαρτύρων* και *Εθνομαρτύρων*, καθώς για να χαρακτηριστεί ο θάνατος κάποιου ως μαρτύριο χρειάζεται ομολογία της ορθόδοξης πίστης και συνεπακόλουθα θυσία της ζωής του ατόμου. Μ. Βαρβούνης, *Λογογραφικά των Νεομαρτύρων*, Κομοτηνή 1998, σσ. 16-17. Απ. Γλαβίνας, *Οι νεομάρτυρες της Τουρκοκρατίας*, Κατερίνη 1997, σσ. 12-13.

6. Με τον όρο *ενότητα* νοείται η κατηγορία που απαρθιμείται, ενώ *πλαισίο* ο χώρος και ο χρόνος που περιλαμβάνει η ποσοτικοποίηση. J. Meunier, «Τα δημογραφικά και στατιστικά δεδομένα στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία», *Encyclopedie de la pleiade, Ιστορία και μέθοδοί της*, διεύθυνση Charles Samaran, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, MIET, τόμ. Β' τχ. 3, Αθήνα 1988, σσ. 205-206.

7. Η εργασία θέτει συμβατικά ως εναρκτήριο χρονολογικό όριο το 1453, καθώς έκτοτε η Εκκλησία αποκτά εκτός από θρησκευτικό και έναν έντονα πολιτικό χαρακτήρα που της επέτρεψε να δημιουργήσει μηχανισμούς συσπείρωσης του ποιμνίου της, ένας από τους οποίους ήταν οι νεομάρτυρες. Ν. Σβρόννος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007⁷, σσ. 82-86. Για το ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη μετά την Άλωση εποχή βλ. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο (17ος- αρχές 20ου αιώνα)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σσ. 39-42.

8. Τα ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα –κειμένων και ατόμων– αντλήθηκαν από το *Λεξικόν των Νεομαρτύρων* του Ι. Περαντώνη, στο οποίο ο συγγραφέας έχει συμπεριλάβει σχεδόν αποκλειστικά άτομα που εντοπίζονται σε ελληνόγλωσσες πηγές και οι οποίοι αναγνωρίστηκαν ως νεομάρτυρες από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Ελλαδική Εκκλησία. Δεν καταγράφει δηλαδή περιπτώσεις νεομαρτύρων που προέρχονταν από άλλες Εκκλησίες (Σερβική, Βουλγαρική, Ρουμανική, Ρωσική), αν και παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τους ελληνόφωνους μάρτυρες. Για παράδειγμα ο Ι. Dimitrov θεωρεί ότι ο αριθμός τους στη Βουλγαρική Εκκλησία ανέρχεται σε 58 άτομα. Ι. Dimitrov, «Οι νεομάρτυρες στη ζωή της Βουλγαρικής Εκκλησίας», *Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 434. Απουσιάζουν επίσης στοιχεία από τις οθωμανικές πηγές και ειδικότερα από τα οθωμανικά αρχεία δικαστηρίων (Seriat). Για σχετικές περιπτώσεις βλ. El. Gara, «Neomartyr without a message», *Archivum Ottomanicum*, edited György Hazai, 23 (2005/6), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 155-175. Τα ανωτέρω περιορίζουν το *πλαισίο* της έρευνας στην ελληνοορθόδοξη πλευρά της *ενότητας*, η οποία δραστηριοποιήθηκε στην οθωμανική επικράτεια από τα μέσα του 15ου αιώνα έως το 1867, οπότε και το φαινόμενο σταμάτησε προφανώς λόγω της εφαρμογής στην πράξη του *Χάτι Χουμαγιούν* (6/18.2.1856). Παρ' όλη τη μονόπλευρη εξέταση της *ενότητας* από τον Περαντώνη επιλέγεται το *Λεξικόν* γιατί συγκεντρώνει τους περισσότερους νεομάρτυρες έναντι των υπολοίπων πηγών (*Νέον Μαρτυρολόγιον, Νέον Λειμωνάριον, Μέγας Συναξαριστής*). Βλ. σχετικά Ι. Περαντώνης, *Λεξικόν των Νεομαρτύρων. (Οι Νεομάρτυρες από της Αλώσεως*

Η ποσοτικοποίηση των αγιολογικών κειμένων, που δημιουργήθηκαν την εξεταζόμενη περίοδο, είναι σχετική, καθώς συνεχώς ανακαλύπτονται νέα που αυξάνουν τον όγκο τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην μπορεί να υπάρξει ένας σαφής αριθμός για το σύνολο των νεομαρτύρων που καταλείφθηκε από *πόθον μαρτυρίου*. Σε αυτό επίσης συντείνει και το ότι τα ποσοτικά στοιχεία είναι μεταξύ τους αντιφατικά⁹. Με δεδομένο πάντως τα στοιχεία των Κ. Σάθα (101 άτομα), Νικόδημου Αγιορείτη (87 άτομα), Χρ. Παπαδόπουλου (126 άτομα), Ι. Περαντώνη (169 άτομα), Φ. Ηλιού (180-190 άτομα) πιθανολογούμε πως αθροιστικά το έως σήμερα σύνολό τους –σύμφωνα με το *πλαίσιο*– δεν υπερβαίνει τα 200 άτομα.

Τα συναξάρια

Τα κείμενα των νεομαρτύρων είναι –εκτενείς ή σύντομες– διηγήσεις, γραμμένες άλλοτε λαϊκότερα και άλλοτε με λογοτεχνικές αξιώσεις. Διαθέτουν συγκεκριμένη αφηγηματική μορφή και σε γενικές γραμμές ακολουθούν τα πρότυπα της εγκωμιαστικής βιογραφίας που κληροδότησε στο νεότερο ελληνισμό η βυζαντινή αγιολογία, η σχετική με τους Βίους των αγίων¹⁰.

της Κωνσταντινούπολης μέχρι της απελευθέρωσης του δούλου Έθνους), τόμ. Ι-ΙΙΙ, Αθήνα 1972-1990. Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Αθήνα 1961³. *Νέον Λειμωνάριον*, Αθήνα 1930⁵. Β. Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής*, Αθήνα 1956². Τα δεδομένα λοιπόν που παρουσιάζονται στη συνέχεια προήλθαν από την εξέταση των 169 περιπτώσεων, η επεξεργασία των οποίων μάς επιτρέπει να διεξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα, καθώς τα όποια επιπρόσθετα στοιχεία προκύπτουν από μελλοντικές έρευνες δεν πρόκειται να αλλοιώσουν αισθητά την τάξη των συγκεκριμένων μεγεθών.

9. Ο Καισάριος Δαπόντες αναφέρεται σε περισσότερα από 1.000 άτομα, ο Κ. Σάθας σε 101, ο Νικόδημος Αγιορείτης σε 87, ο Χρ. Παπαδόπουλος σε 126, ο Ι. Περαντώνης σε 169, ο Φ. Ηλιού σε 180-190. Βλ. Απ. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 13. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, σ. 134. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 17-18. Φ. Ηλιού, «Πόθος μαρτυρίου: από τις βεβαιότητες στην αμφισβήτηση του Μ. Γεδεών. Συμβολή στην Ιστορία των νεομαρτύρων», *Τα Ιστορικά* 23 (1995), τόμ. 12, σ. 271.

10. Β. Φανουργάκης, «Μάρτυρες–Νεομάρτυρες», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 180. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 34. Κρ. Χρυσοχοϊδης στον πρόλογο του *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 11. Για τα χαρακτηριστικά των βυζαντινών Βίων βλ. Αντ. Κιουσοπούλου, *Χρόνος και Ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.)*, Κ.Ν.Ε., Αθήνα 1997, σσ. 15, 19-45.

Πίνακας 1ος
Νεομάρτυρες

Αιώνας	Άτομα	%
15ος	6	3,5
16ος	22	13,1
17ος	38	22,4
18ος	49	29
19ος	54	32
Σύνολο	169	100

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Συναξάρια και ασματικές ακολουθίες ως παραγωγές προφορικού ή γραπτού λόγου δημιουργήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και μάλιστα με αυξητική τάση όσο πλήθαιναν οι νεομάρτυρες (πίν. 1ος)¹¹. Ως ηθικοπλαστικού χαρακτήρα κείμενα –με ενθουσιαστικό, προτρεπτικό και παραδειγματικό ύφος– απηχούν και διαμορφώνουν αξίες και κοινωνικά πρότυπα, τα οποία ανιχνεύονται από την ανάλυση των πηγών. Περιέχουν δηλαδή στοιχεία της κοινωνίας που τα παρήγαγε και των συλλογικών νοοτροπιών που διαμορφώθηκαν λόγω της κατάκτησης. Ο Μ. Βαρβούνης σχολιάζοντας την ομοιότητα του ύφους τους με τους βυζαντινούς Βίους σημειώνει πως *πρόκειται για στρατευμένα κείμενα όπου η ενθουσιαστική διάθεση αποτελεί παράγοντα για την επιτυχία του επιδιωκόμενου σκοπού*¹².

Το συναξάρι παρέχει στους ερευνητές ως προς τις νοοτροπίες που καταγράφει στοιχεία σε τρία επίπεδα: α) Για τον αφηγητή ως εκφραστή του θρησκευτικού συστήματος της εποχής, β) για το νεομάρτυρα ως ήρωα και πρότυπο συμπεριφοράς στη μετά την κατάκτηση πραγματικότητα και γ) για τους πιστούς. Ο νεομάρτυρας αντιμετωπίζεται από τον αφηγητή πάντα με θαυμασμό· στα μάτια του ηρωοποιείται και έτσι ακριβώς περιγράφεται. Ο βιογραφούμενος όμως δεν παρουσιάζεται ως υπερφυσική μορφή, αλλά ως ο άνθρωπος της «διπλανής πόρτας», που ακριβώς επειδή υπάρχει αμεσότητα μπορεί να καταστεί πρότυπο απ' όλους. Υπό αυτά τα δεδομένα καθένας

11. Πρώτα δείγματα αποτελούν αυτά του Κοσμά του Νεομάρτυρα και του Πέτρου του Ιερομάρτυρα, τα οποία συντάχτηκαν από τον Μ. Ρήτορα της Μ. του Χριστού Εκκλησίας, όπως συνέταξε κατά διαταγήν του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μάξιμου Γ' (1478-1481). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 275, 432.

12. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 69-70. Ελ. Zachariadou, «The Neomartyr's Message», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (1990-1991), σ. 55.

από τους ορθόδοξους χριστιανούς αποτελεί εν δυνάμει μελλοντικό νεομάρτυρα.

Σε αντίθεση με τους αγιολογικούς βυζαντινούς Βίους, οι οποίοι γράφονταν για να τέρψουν και να διδάξουν¹³, τα κείμενα των νεομάρτύρων λόγω των διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που βίωναν οι ορθόδοξοι υπήκοοι του Σουλτάνου είχαν σκοπό να προτάξουν στάσεις ζωής, να παραδειγματίσουν και να διαμορφώσουν συμπεριφορές, με κυριότερη ίσως την αποτροπή των πιστών από τους εκούσιους εξισλαμισμούς¹⁴. Ιδέες και αξίες, όπως η ενότητα των πιστών, η εμμονή στη θρησκεία, η ελπίδα της επιβίωσης από την κατάκτηση, ο ανυπόκριτος ηρωϊσμός, η παρρησία, η εγκαρτέρηση, η υπομονή εντοπίζονται άλλωστε σε όλα σχεδόν τα συναξάρια¹⁵. Επιπρόσθετα σε κάποιες περιπτώσεις παρουσιάζεται η συνεκτικότητα της ορθόδοξης κοινότητας και η αλληλεγγύη που επιδεικνύει στον νεομάρτυρα¹⁶. Απώτερος λοιπόν σκοπός των κειμένων ήταν να καταστήσουν την Ορθοδοξία κάτι παραπάνω από θρησκευτικό δόγμα. Το πνευματικό δηλαδή πλαίσιο το οποίο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα θα περιβληθεί το μανδύα της εθνικής συνείδησης των ορθοδόξων ελληνοφώνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με βασικά στηρίγματά της τη θρησκεία, την ελληνική γλώσσα και το ένδοξο παρελθόν. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως τα εξετασθέντα αγιολογικά κείμενα που αφορούσαν τη θρησκευτική πίστη, γράφονταν στα ελληνικά και παρέπεμπαν σε βυζαντινά πρότυπα που θύμιζαν στο ποίμνιο το μεγαλείο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Δημιουργοί και εκδότες των κειμένων ήταν κατά κύριο λόγο εκκλησιαστικοί που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο (ιερείς, μοναχοί, εκκλησιαστικοί άρχοντες, αξιωματούχοι)¹⁷ όχι μόνο γιατί ήταν εγγράμματοι, αλλά γιατί γνώριζαν αρτιότερα σε σχέση με τους κοσμικούς τα λατρευτικά και αγιολογικά

13. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σ. 16.

14. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 84.

15. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2001, σ. 170. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 71.

16. *Οι εν Κωνσταντινουπόλει Χίοι συνήθροισαν χρήματα, ίνα προσφέρουν ταύτα εις τους Τούρκους προς αποφυλάκισιν του Δημητρίου, φοβούμενοι μήπως ο νέος ούτος καμψθή προ των βασάνων* (1802). ...*Οι χριστιανοί της Κορίνθου κατώρθωσαν, προσφέροντες μέγα χρηματικόν ποσόν εις τον Τούρκον έπαρχον, όπως μεταβληθή ο φρικτός ούτος τρόπος της θανατικής καταδίκης* (1684). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 161, 185.

17. Βλ. ενδεικτικά Ευγένιος Βούλγαρης, Ονούφριος Ιβηρίτης (μοναχός), Γεράσιμος Μικραγιαννίτης (μοναχός), Νικηφόρος ιερομόναχος ο Χίος, Ι. Καρυοφύλλης (Μέγας Λογοθέτης της Μεγάλης Εκκλησίας), Αναγνώστης Ιατρίδης (λόγιος), Κύριλλος Καστανοφύλλης, Μελέτιος Συρίγος (*πολυμαθής και ενάρετος διδάσκαλος*), Θεοφάνης ο Θεσσαλονικεύς (*ρήτωρ*), Νικόλαος Μαλαζός (πρωτοπαπής Ναυπλίου), Πανάρετος Αγγελόπουλος (ιεροδιάκονος της Μητρόπολης Μονεμβασίας), Νικηφόρος ο Κρης (Πατριάρχης Αλεξανδρείας), Κωνσταντίνος, Νικόλαος και Δημήτριος Τζεκούρε (*τιμώτατοι και φιλόθεοι ευπατρίδες*). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 97, 111, 117, 212, 224, 229, 234, 250, 262, 337.

κείμενα και τη δομή τους¹⁸.

Ενώ η παραγωγή των ελληνόγλωσσων κειμένων –που εξετάστηκαν– διαρκεί από το 1454 έως το 1867, ως «χρυσή» εποχή τους θεωρούνται οι δύο τελευταίοι αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας¹⁹. Ο χαρακτηρισμός δεν έγκειται μόνο στην πληθώρα τους (60%), αλλά και στην έκταση της αφήγησής τους. Σε σύγκριση μάλιστα με τα συναξάρια του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα η πληροφόρησή τους είναι πληρέστερη, αφού δεν περιορίζονται μόνο σε στοιχεία όπως η γενέτειρα, ο τόπος και ο τρόπος θανάτου. Ποιός ήταν όμως ο χρόνος που μεσολαβούσε από το μαρτύριο έως τη σύνταξη του συναξαρίου; Από την έρευνα προκύπτει πως το χρονικό διάστημα δεν ήταν καθορισμένο, καθώς σημειώνεται περίπτωση όπου το κείμενο συγγράφηκε ακριβώς μετά το θάνατο του νεομάρτυρα²⁰, ενώ σε κάποιες άλλες χρειάστηκαν έως και δύομισή αιώνες²¹. Με δεδομένο όμως, το ότι το πέρασμα ενός μεγάλου χρονικού διαστήματος ενέχει τον κίνδυνο να διαγραφεί το άτομο και η πράξη του από τη συλλογική μνήμη²², το ότι η πληθώρα των πληροφοριών στα κείμενα (περιοδείες, ταξίδια, επαγγέλματα, χρηματικά ποσά για την απόκτηση λειψάνων) φανερώνει χρονική εγγύτητα προς το

18. Ο Φ. Ηλιού σωστά υποστηρίζει πως η επίσημη πολιτική της Εκκλησίας δεν φαίνεται να συνάδει με την πρακτική του μαρτυρίου. Διαφωνούμε όμως με τη διατύπωσή του ότι το φαινόμενο των νεομαρτύρων αποτέλεσε προϊόν θρησκευτικού φανατισμού και καλογορηστικής δεισιδαιμονίας. Στη διαφωνία καταλήγουμε βασιζόμενοι: α) στο ότι τη σύνταξη συναξαριακών κειμένων είχαν αναλάβει όχι μόνο μοναχοί, αλλά και εκπρόσωποι της Εκκλησίας, λόγιοι και λαϊκοί, β) στο ότι η Εκκλησία αποδεχόταν την λειψανολατρεία των νεομαρτύρων και έδινε την άδεια να τελούνται λειτουργίες στη μνήμη τους και γ) στο ότι αν το φαινόμενο καλλιεργείτο μόνο από τους μοναχούς τότε το πρότυπο του νεομάρτυρα που θα προβαλλόταν θα ήταν αυτό του μοναχού και όχι και του κοσμικού, όπως δηλαδή γινόταν με τους βυζαντινούς Βίους. Βλ. σχετικά Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σσ. 272, 278. Ι. Περαντώνης, *ό.π.* σσ. 81, 95, 163, 229, 234, 250, 347, 351, 382, 395, 414, 432, 465. Αν. Αβραμέα, «Άγιοι επίσκοποι του ελλαδικού χώρου που έζησαν ή καθιερώθηκαν κατά τους 8ο-10ο αιώνες, με ειδική αναφορά στον άγιο Αχιλλίο Λαρίσης», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 47. Ι. Θεοδωρακόπουλος, «Ο βίος του οσίου Ευδόκιμου και συναφή αγιολογικά κείμενα», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 144.

19. Ως πρόταση για μελλοντική διερεύνηση τίθεται το ερώτημα το γιατί, ενώ ο 17ος αιώνας αποτελεί περίοδο αναταραχών και μαζικών εξισλαμισμών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο αριθμός των εξετασθέντων νεομαρτύρων παρουσιάζει χαμηλά ποσοστά (22,4%).

20. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 139, 212.

21. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 150, 193.

22. *Οι νέοι ούτοι Μάρτυρες είναι ανακαινισμός όλης της Ορθόδοξης πίστης· διατί ο χρόνος και ο καιρός έχει φυσικόν τούτο το ιδίωμα τα μεν νέα και καινούργια πράγματα να τα κάμνη παλαιά, τα δε παλαιά να τα ρίπη με την πολλήν του παράτασιν εις τον βυθόν απιστίας, και αλησημονησίας, και τοσούτον να τα γηράσκη και να τα αφανίζη, ωσάν να μην έγιναν ολότελα· «το παλαιούμενον, και το γηράσκον εγγύς αφανισμού».* Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Αθήνα 1961, σ. 16.

μαρτύριο και τον όγκο των αχρονολόγητων με μαρτύρια κωδίκων σε μονές²³, υποθέτουμε πως χρονικά η συγγραφή των συναξαρίων πραγματοποιείται –έστω και πρωτόλεια– πλησίον του γεγονότος του μαρτυρίου, ενώ αργότερα τα κείμενα έπαιρναν την οριστική τους μορφή²⁴.

Η δομή που το συναξάρι²⁵ ακολουθεί για την εξιστόρηση του βίου του νεομάρτυρα έχει συγκεκριμένη διάταξη²⁶. Αρχικά δηλώνεται συνοπτικά η ζωή του ατόμου έως τη στιγμή που *επόθησεν διακαώς το μαρτύριον* ή που δέχτηκε προτάσεις ή κατηγορίες από τους μουσουλμάνους, για να εξισλαμιστεί. Στο δεύτερο μέρος –αυτό του μαρτυρίου– η αφήγηση γίνεται περιγραφικότερη. Έμφαση δίνεται στην πνευματική προετοιμασία πριν την αυτοθυσία, στις τυχόν κατηγορίες που τα άτομα δέχτηκαν (*αβανίες*) από τους μουσουλμάνους σε μια προσπάθεια να τα αναγκάσουν να αλλαξοπιστήσουν, στο δέλεαρ της θετικής τους απάντησης, στα βασανιστήρια που υπέστησαν και τέλος στο μαρτυρικό τους θάνατο. Μάλιστα καθ' όλη τη διάρκεια του μαρτυρίου, τα άτομα εμφανίζονται να δέχονται με ηρεμία και υπομονή το βασανισμό τους²⁷. Στις περιπτώσεις όπου οι νεομάρτυρες είχαν εξισλαμιστεί η δομή παραλλάσσεται ελαφρώς, καθώς προστίθενται στοιχεία για τους λόγους της εξωμοσίας, τη μεταμέλειά τους και την απόφασή τους να δηλώσουν δημόσια την επάνοδό τους στην προηγούμενη θρησκεία τους.

Τα αγιολογικά κείμενα δημιουργούνταν πρωτίστως για να ακουστούν και όχι για να διαβαστούν²⁸. Αποδέκτες τους ήταν οι εκκλησιαζόμενοι και όχι μεμονωμένα άτομα. Συνήθως διαβάζονταν την ημέρα του εορτασμού του αγίου στους πιστούς που συγκεντρώνονταν, για να τον τιμήσουν. Η αφήγησή τους στο ποίμνιο ήταν μεγάλη,

23. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 193, 332, 381, 447.

24. Χαρακτηριστικοί είναι οι όροι *διασκευασθείσα* και *επιδιορθωθείσα* που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν την επανέκδοση παλαιότερων ακολουθιών. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 140, 351.

25. Τα κείμενα δεν είναι ανιστορικά, αφού οι συγγραφείς τους τοποθετούν τους βιογραφούμενους στο χρόνο και το χώρο, παραθέτοντας γι' αυτούς τις χρονολογίες γέννησης και θανάτου τους, τις γενέτειρές τους, την εξιστόρηση με χρονολογική σειρά του βίου τους. Επιπρόσθετα τα ονόματα υπαρκτών προσώπων (σουλτάνων, βεζιρικών, πασάδων, καδήδων, πατριαρχών, μητροπολιτών, επισκόπων) προσδίδουν στα κείμενα ιστορικότητα. Βλ. ενδεικτικά καθής Μουρά Μουλάν, βεζιρής Μεχμέτ Μελέτ πασάς, κλπ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 72-73, 182, 221. Σύμφωνα λοιπόν με τα ανωτέρω ο νεομάρτυρας είναι για τον δημιουργό του συναξαρίου ιστορικό πρόσωπο –ή τουλάχιστον έτσι θέλει να τον παρουσιάσει– και άρα πραγματικό. Η διάθεση αυτή επιβεβαιώνεται άλλωστε και γραμματικά από τη χρήση του αορίστου ως χρόνου της αφήγησης.

26. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σσ. 272-273.

27. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 435, 444.

28. Παράδειγμα αποτελούν τα *μνηαία* τα οποία ανήκαν στην κατηγορία των λειτουργικών βιβλίων. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σ. 36.

καθώς ο εκκλησιασμός αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της ζωής των ορθοδόξων επί οθωμανικής κυριαρχίας. Στη συνέχεια ο βίος παραδινόταν στον προφορικό λόγο, για να διανθιστεί σε κάποιες περιπτώσεις με πρόσθετα στοιχεία²⁹. Στο σημείο αυτό προκύπτει και ένα άλλο ζήτημα, ο ρόλος της Εκκλησίας στη συσπείρωση των ορθοδόξων όχι ως θεσμός αλλά ως χώρος. Ο εκκλησιασμός μπορεί να γινόταν πρωτίστως για προσευχή, σε ένα δεύτερο όμως επίπεδο προσέφερε στους ορθόδοξους ψυχική επαφή, κλίμα αλληλεγγύης³⁰ και συνειδητοποίηση των κοινών στοιχείων που τους διαχώριζαν από τα υπόλοιπα millet της αυτοκρατορίας. Η προσέλευση στο ναό, η παρακολούθηση της λειτουργίας στη «ρωμαϊκή» γλώσσα ή σε μια προγενέστερη μορφή της, η επαφή με τη βυζαντινή παράδοση μέσω του τελετουργικού, η συμμετοχή στη λατρευτική ζωή και η επαφή με τους ομόθρησκους και ομόγλωσσους βοηθούσαν στο να διασώσει ο ορθόδοξος κάποια πολιτισμικά στοιχεία της ταυτότητάς του, τα οποία θεωρήθηκαν αργότερα ως βασικά για τη σφρηλιάτηση της εθνικής του συνείδησης³¹.

Από την εξέταση των συγκεκριμένων συναξαρίων προέκυψε πως οι νεομάρτυρες προέρχονται ισόποσα τόσο από τον κοσμικό, όσο και από τον εκκλησιαστικό χώρο. Μοναδικές εξαιρέσεις αποτελούν ο 18ος αιώνας όπου κυριαρχεί ο τύπος του κοσμικού (69,2%) και ο 19ος όπου υπερισχύει ο εκκλησιαστικός (56,8%). Οι τελευταίοι συχνά εμφανίζονταν ως πνευματικοί καθοδηγητές του ορθόδοξου ποιμνίου. Ανάλογα με τα αίτια που τους οδήγησαν στο μαρτύριο κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: α) Σε όσους ομολόγησαν *άνευ βίας και άνευ παρακινήσεως* την πίστη τους *επιζητώντας το μαρτύριον* (7,1%), β) Σε όσους εξισλαμίστηκαν, οπότε το μαρτύριο αποτέλεσε απόδειξη μεταμέλειας (29%), γ) Σε όσους δέχτηκαν *αβανίες*³² από τους μουσουλμά-

29. Πολλά παραδόσεις σώζονται εν Ηπείρω δια τον καλλίνικον τούτον μάρτυρα της πίστεως του σταυροθέντος Σωτήρος (Ιωάννης ο ράπτης ο εξ Ιωαννίνων, 1526). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 234. Ν. Ζαχαρόπουλος, «Η αξιοπιστία των αγιολογικών πηγών», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 43. Ε. Θεοδώρου, «Οι νεομάρτυρες εις το έργον της αγωγής», *Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 316.

30. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 161, 185.

31. Ο Δ. Λουκάτος αναφερόμενος στην *εθνοκοινωνική συνοχή* που επιτύγχαναν οι ορθόδοξοι στους λατρευτικούς τους χώρους σημειώνει: *με τα βυζαντινά σύμβολα του τελετουργικού, με την ελληνική γλώσσα του Ευαγγελίου, των λειτουργικών ευχών και της υμνογραφίας, με την εντυπωσιακή υποβολή του αρχιτεκτονικού χώρου και της εικονογραφίας των ναών, με τα προφητικά αναγνώσματα, τα ενδυναμωτικά συναξάρια και τη στοιχειώδη διδασκαλία των συγχωριανών κληρικών, ο υπόδοιλος λαός ξαναβρήκε γρήγορα στους ναούς «τη μυστική Εκκλησία του Δήμου» του. Δ. Λουκάτος, «Η εθνική περισυλλογή», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Ι', Αθήνα 1977, σ. 448. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 167-168. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 21.*

32. Γ. Κοτταρίδης, *Νεομάρτυρες και εθνική συνείδηση*, Καλαμάτα 1985, σ. 5. Ελ. Ζαχαριάδου, «Βιοί νε-

νους (61,5%) και δ) Σε μουσουλμάνους οι οποίοι εκχριστιανίστηκαν (2,4%).

Ανεξαρτήτως πάντως τύπου και αιτιών ο νεομάρτυρας αντιπροσωπεύει στα κείμενα το πρότυπο του ορθόδοξου χριστιανού που ζει και δραστηριοποιείται στην οθωμανική επικράτεια. Το μαρτύριό του αποτελεί μορφή παθητικής αντίστασης, της οποίας η προβολή –μέσω των συναξαρίων– προσφέρει στους ομόδοξους υπόδειγμα συμπεριφοράς σε περιόδους θρησκευτικής χαλάρωσης και τόνωση του θρησκευτικού τους αισθήματος³³. Το εν λόγω πρότυπο δημιουργείται από εκκλησιαστικούς κύκλους για να υπομείνει το ποίμνιο την ξενική κυριαρχία και να διατηρήσει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του, τη θρησκεία η οποία σύμφωνα με την αντίληψη στα συναξάρια ήταν ανώτερη από το Ισλάμ³⁴. Αυτό ίσως εξηγεί και το γεγονός ότι, ενώ ήταν πολλοί αυτοί οι οποίοι μαρτύρησαν στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας για την πίστη τους, ελάχιστοι έλαβαν τον τίτλο του νεομάρτυρα και ακόμα λιγότεροι αγιοποιήθηκαν³⁵.

Ποσοτικοποίηση των νεομαρτύρων

Από την έρευνα των περιπτώσεων που καταγράφει ο Περαντώνης στο *Λεξικόν* του –οι οποίες περιορίζονται στην ελληνοορθόδοξη πλευρά της *ενότητας*– προκύπτει πως από το 1454 έως και το 1867 μαρτύρησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 169

ότερων αγίων: Η επαγρύπνηση για το ποίμνιο», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 224.

33. *Καταλιπόν την σκήτην αυτού, ήλθεν εις τα χωρία του Θεσσαλικού Ολύμπου, εΐτα δε του Κισσάβου και της Λαρίσης, ευαγγελιζόμενος το θέλημα και τον λόγον του Θεού (1568). Ο Δημήτριος, αποστολικού εμφороυμένου ζήλου, εξήλθε του μοναστηρίου αυτού και περιήλθε κηρύσσων τον λόγον της πίστεως εις τα χωρία της Θεσσαλίας, διδάσκων υπομονήν και καρτερίαν «εν ταις ευρούσαις θλίψεσι» ... ενόπιον του Αλή Πασά ωμολόγησεν, ότι σκοπός του κηρύγματός του ήτο η στερήσεις των ευσεβών εν τη πίστη του Χριστού, η παρηγορία των Χριστιανών και η υπακοή εις τους νόμους της εξουσίας (1808). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 149, 166. Οι νεοφανείς ούτοι Μάρτυρες ενδυναμώνουσιν εν ταύτῳ, και αναθάλλουσι, και ανακαινίζουσι την αδυνατισμένην, την μεμαραμένην και την γηραλέαν πίστιν των τωρινών Χριστιανών. Νικόδημος ο Αγιορείτης, *ό.π.*, σ. 16. ...Ανεχατίσθησαν γαρ πολλοί των χριστιανών και ενεδυναμώθησαν στερεωθέντες τούτου τῷ υποδείγματι του μη ούτω ραδίως εξόμνησθαι την ευσέβειαν και την καθ' ἡμᾶς θρησκείαν ως πρότερον (1543). Χρ. Κρικώνης, «Κληρικοί νεομάρτυρες–Εθνομάρτυρες», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμὴν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 254. Βλ. επίσης Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 53, 69.*

34. Δεν είναι τυχαίο πως όσες φορές ο νεομάρτυρας –κληρικός, μοναχός, κάτοχος θεολογικής παιδείας, ακόμα και αμόρφωτος– διεξήγαγε συζήτηση με αλλόθρησκο για θέματα πίστες, πάντα υπερείχε ως προς τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσε. Για παράδειγμα ο *Ιωάννης* (λόγιος) *έμπειρος περί την Γραφήν ενίκησε τον πλοίαρχον εις τας θρησκευτικὰς ταύτας συζητήσεις*. Βλ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 80, 98, 144, 227.

35. Για περιπτώσεις αγιοποίησης βλ. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 16-17.

άτομα. Το φαινόμενο μάλιστα φαίνεται ότι αυξάνεται σημαντικά με την πάροδο των αιώνων (πίν. 1ος)³⁶. Ποιά είναι όμως τα στοιχεία του βίου της *ενόθητας*, όπως τουλάχιστον προκύπτουν από τα μαρτυρολόγια; Πριν απαντήσουμε πρέπει να διακρίνουμε την πληροφόρησή μας για τα άτομα αυτά σε ό,τι σχετίζεται με τα προσωπικά τους δεδομένα και σε ό,τι αφορά το μαρτύριό τους.

Προσωπικά δεδομένα

Τα συναξαριακά κείμενα σημειώνουν πρωτίστως την ονοματολογία των ατόμων (όνωμα, ιδιότητα–καταγωγή). Στα ονόματα συναντάμε είτε τα βαπτιστικά, είτε τα μοναστικά, αν τα άτομα είχαν καρεί μοναχοί. Για την αποφυγή συνωνυμίας–την ονοματολογία συμπληρώνει ο τόπος καταγωγής τους (*ο εν Ασπροκάστρω, ο Μυτιληναίος, ο Αθηναίος, ο Πελοποννήσιος*), το επάγγελμά τους (*Ράπτης, Κάλφας, Κηπουρός*), το λειτούργημά τους (*Επίσκοπος, Μοναχός*), ο αγιολογικός τους χαρακτηρισμός (*Ιερομάρτυρας, Οσιομάρτυρας, Νεομάρτυρας*)³⁷.

Σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη της γενέτειρας των νεομαρτύρων διαπιστώνεται πως στην πλειοψηφία τους (62,3%) τα άτομα αυτά –96 από τα 154– κατάγονταν από το δυτικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ειδικότερα από τις νοτιότερες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν μεταγενέστερα ως ελλαδικός χώρος (πίν. 2ος). Με την πάροδο μάλιστα των αιώνων όλο και περισσότεροι εμφανίζονται να γεννιούνταν στον προαναφερθέντα χώρο (πίν. 4ος). Στις γενέτειρες υπερισχύουν οι περιοχές της Πελοποννήσου (19 άτομα), της Δυτικής Μ. Ασίας (19 άτομα), της Στερεάς Ελλάδας (12 άτομα), της Μακεδονίας (12 άτομα), των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου (12 άτομα), της Ηπείρου (10 άτομα), της Θράκης (10 άτομα) και της Κρήτης (10 άτομα)³⁸.

36. Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε πως τα πρώτα 67 έτη του 19ου αιώνα, οπότε και σημειώθηκε το τελευταίο μαρτύριο, καταγράφονται 54 περιπτώσεις.

37. Το τοπωνύμιο ως συμπλήρωμα της ονοματολογίας εκφράζει τη διάθεση αφενός να γνωρίσουν οι ορθόδοξοι τη γενέτειρα ή τον τόπο μαρτυρίου του ατόμου και αφετέρου να καταστεί ο νεομάρτυρας –για τη συγκεκριμένη περιοχή– πρότυπο ψυχικής δύναμης και θρησκευτικότητας.

38. Η Κωνσταντινούπολη δεν εντάσσεται σε κάποια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή εξαιτίας της σημαντικότητάς της ως πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας.

Πίνακας 2ος
Γενέτειρες Νεομαρτύρων

Γενέτειρες	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος	Γενέτειρες	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος
ΑΙΓΥΠΤΟΣ*		2				Θεσσαλονίκη	1			4	3
Αίγυπτος**		2				Κασσάνδρα				1	
ΑΛΒΑΝΙΑ*				2		Καστοριά		2			
Αλβανία**				1		Μ. ΑΣΙΑ (ΔΥΤΙΚΗ)*		1	6	7	5
Ελβασάν				1		Αϊβαλί					1
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ*	1	1	2	3	5	Αλλώνη Προκονήσου			1		
Μυτιλήνη		1	2	2	3	Βιθυνία	1		1		
Χίος	1			1	2	Εφesus					2
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ*				4	3	Μ. Ασία**				4	
Βάρνα					1	Μαγνησία				1	
Βουλγαρία**				4	2	Προύσα				1	1
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ*		1	1	1		Σμύρνη			2		1
Κως			1			Φύλαδελφεια			2	1	
Νίσυρος				1		Μ. ΑΣΙΑ (ΚΕΝΤΡΙΚΗ)*				1	
Ρόδος		1				Καϊσάρεια				1	
ΗΠΕΙΡΟΣ*		1	2	4	3	Μ. ΑΣΙΑ (ΝΟΤΙΑ)*			2		1
Αγ. Βλάσιος				1		Αττάλεια			2		1
Άρτα				1		ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ*			1		1
Βελλιάς				1		Ιερουσαλήμ					1
Ηπειρος**				1	1	Χαλέπι			1		
Ιωάννινα		1			1	ΠΑΡΑΔ. ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ*	1		1		
Κόνιτσα					1	Βλαχία			1		
Μέτσοβο			1			Μολδαβία	1				
Παραμυθιά			1			ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*		1	3	6	9
ΘΕΣΣΑΛΙΑ*		1	3		4	Άργος					1
Βόλος			1			Αρκαδία**					1
Δημητριάδα					1	Γεράκι				1	
Ζαγορά			1			Δημητσάνα					2
Μετέωρα		1				Καλάβρυτα					1
Πήλιο			1			Καλαμάτα			1		
Πίνδος**					1	Κορινθία**		1			
Τύρναβος					2	Λακωνία**			1		
ΘΡΑΚΗ*			1	1	8	Ναύπλιο			1		
Αδριανούπολη				1	2	Πελοπόννησος**				4	
Δαρδανέλια			1			Σπέτσες***					3
Θράκη**					2	Τρίτολη				1	
Σαμοθράκη					4	Υδρα***					1
ΙΒΗΡΙΑ (ΓΕΩΡΓΙΑ)*				1		ΠΟΝΤΟΣ*			3	1	
Ιβηρία (Γεωργία)**				1		Τραπεζούντα			3	1	
ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	1		1			ΡΩΣΙΑ*			1	1	
Ζάκυνθος			1			Ρωσία**			1	1	
Ιθάκη	1					ΣΕΡΒΙΑ*		1			
ΚΡΗΤΗ*				3	7	Σερβία**		1			
Κρήτη**				3	7	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ*		3	4	4	1
ΚΥΠΡΟΣ*				2	1	Άγραφα		2	2		
Κύπρος**				2	1	Αθήνα		1		2	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ*		4	1	2		Θέρμο				1	
Κωνσταντινούπολη		4	1	2		Καρπενήσι			2		1
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*	1	2	1	5	3	Ναύπακτος				1	
Θάσος			1			Σύνολο	4	18	33	48	51

*Σύνολο κατά γεωγραφική περιοχή. ** Μη προσδιορισμένη γενέτειρα. *** Λόγω εγγύτητας.

Σε αντίθεση με τη γενέτειρα η έρευνα κατέδειξε πως σε 159 περιπτώσεις (94%) οι περιοχές μαρτυρίου αφορούν σημαντικά αστικά κέντρα ή περιοχές της αυτοκρατορίας. Στην πλειοψηφία τους (53,5%) μάλιστα τα άτομα θανατώθηκαν στην πρωτεύουσα και στο ανατολικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Δυτική Μ. Ασία). Εξετάζοντας το σύνολο των περιοχών την πρωτοκαθεδρία κατέχει η Κωνσταντινούπολη (47 άτομα ή 29,5%) και ακολουθούν η Σμύρνη (11 άτομα ή 6,9%), η Θεσσαλονίκη (10 άτομα ή 6,2%), η Κρήτη (7 άτομα ή 4,4%), η Αδριανούπολη (5 άτομα ή 3,1%), η Προύσα (5 άτομα ή 3,1%), η Μυτιλήνη (5 άτομα ή 3,1%), η Θράκη (5 άτομα ή 3,1%).

Πίνακας 3ος
Τόποι μαρτυρίου

Τόποι μαρτυρίου	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος	Τόποι μαρτυρίου	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος
ΑΙΓΥΠΤΟΣ*		2				Πτολεμαίδα				1	
Αίγυπτος**		2				Σέρρες					1
ΑΛΒΑΝΙΑ*				1		Μ. ΑΣΙΑ (ΔΥΤΙΚΗ)*	1	1	8	10	11
Αλβανία**				1		Εφεσος				1	3
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ*	2			5	8	Ηλιοπούλη				1	
Μυτιλήνη	2			2	1	Μ. Ασία**				2	3
Χίος				3	7	Μαγνησία				1	
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ*		1		2	1	Μουντανιά			1		
Βουλγαρία**		1		2	1	Πέργαμος					1
ΑΩΔΕΚΑΝΗΣΑ*			1		1	Προύσα	1	1	2		1
Κως			1			Σμύρνη			4	4	3
Ρόδος					1	Φιλαδέλφεια			1	1	
ΗΠΕΙΡΟΣ*			1	2	2	ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ*		1	1		1
Ηπειρος**				1		Ιερουσαλήμ		1			1
Ιωάννινα			1		2	Χαλέπι			1		
Παραμυθιά				1		ΠΑΡΑΔ. ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ*	1				
ΘΕΣΣΑΛΙΑ*		1		1	2	Μολδαβία	1				
Θεσσαλία**					1	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*			3	2	2
Λάρισα		1		1		Καλαμάτα			1		
Τύρναβος					1	Κορινθία**			1		
ΘΡΑΚΗ*		3			7	Ναύπλιο			1		
Αδριανούπολη		3			2	Πάτρα				1	
Θράκη**					5	Τρίπολη				1	2
ΚΡΗΤΗ*				2	5	ΠΟΝΤΟΣ*	1				1
Κρήτη**				2	5	Τραπεζούντα	1				1
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ*	1	6	19	11	10	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ*		1		4	1
Κωνσταντινούπολη	1	6	19	11	10	Αθήνα		1		1	
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*		2	1	6	3	Βραχόρι				3	1
Θεσσαλονίκη		2	1	5	2	Σύνολο	6	18	34	47	54

*Σύνολο κατά γεωγραφική περιοχή. ** Μη προσδιορισμένος τόπος μαρτυρίου

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Τα ανωτέρω στοιχεία (πίν. 3ος) μάς οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο θάνατος των νεομαρτύρων έχει σχέση με τον παραδειγματισμό που επιδίωκαν τα εν λόγω άτομα στους ομόδοξούς τους και ιδιαίτερα σε μέρη όπου σημειώνονταν εκτεταμένοι εκούσιοι εξισλαμισμοί³⁹. Ένα μαρτύριο σε μια μικρή αγροτική περιοχή προφανώς και δεν θα είχε τον ίδιο αντίκτυπο στη συνείδηση του ορθόδοξου ποιμνίου και κατ' επέκταση στην τόνωση της πίστης του σε σχέση με τις πόλεις, όπου διαβίωνε μεγαλύτερος όγκος ορθοδόξων. Η πόλη άλλωστε και ο τρόπος ζωής της έφερνε σε συχνή επαφή μουσουλμάνους και ορθόδοξους χριστιανούς και μπορούσε να δελεάσει ευκολότερα έναν υπονήφιο εξωμότη⁴⁰. Η επιλογή λοιπόν του τόπου του μαρτυρίου από το άτομο –όπως και η δημιουργία των συναζαρίων– σχετίζεται με τους –εκούσιους ή ακούσιους– εξισλαμισμούς που γνώριζε μια περιοχή⁴¹. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι μεγάλο μέρος των πρώην εξισλαμισμένων νεομαρτύρων επιστρέφει στον τόπο της εξωμοσίας του ή κάποιιο άλλοι περιοδεύουν σε μέρη όπου υπήρχαν εξωμότες⁴². Τα διαθέσιμα όμως στοιχεία για τους κατά τόπους εξισλαμισμούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είναι επαρκή, ώστε να προβούμε σε συσχετισμούς που θα μας δώσουν ασφαλή

39. Για εξισλαμισμούς στη Σμύρνη κατά τα τέλη του 18ου αιώνα βλ. Ν. Ζαχαρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-45, ενώ για ανάλογα φαινόμενα στην Κρήτη από τον 17ο αιώνα έως και τα τέλη του 19ου βλ. Μ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεξισλαμισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997.

40. Ας σημειωθεί πως οι εξωμότες (*μουρτάτες*) δεν έχαιραν την εκτίμηση ούτε των μουσουλμάνων, οι οποίοι τους χαρακτήριζαν περιφρονητικά ως *άπιστους* και *ακάθαρτους*, ούτε φυσικά των ορθοδόξων. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 369. Γ. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο. Από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006, σ. 70.

41. Ο ιερομάρτυρας Αναστάσιος *παρουχών εις διδασκαλίαν* (Κωνσταντινούπολη 1743) *γενομένην υπό γέροντος τινός ιερομονάχου εκ Κύπρου, εξωμότην όντος, υπέρ της Μωαμεθανικής Θρησκείας... ελέγχων μετά παρησίας, τόσον τον γέροντα εξωμότην, όσον και την μουσουλμανικήν θρησκείαν, ομολογών και εξαίρων εν ταυτώ την εις Χριστόν πίστιν του*. Ο δε Παύλος ο Πελοποννήσιος (1818) *πληροφορηθείς, ότι εις Ναύπλιον ευρίσκετο εις εξάδελφος αυτού εξωμότης, ανεχώρησεν εκ Τριπόλεως ο μάρτυς και έσπευσεν εις Ναύπλιον προς διόρθωσιν του εξάδελφου*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 62, 424. Για άλλες περιπτώσεις βλ. Ι. Αναστασίου, «Εισαγωγικά για τη μελέτη των νεομαρτύρων», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 33-34. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 23.

42. Πιθανόν η απόδειξη της σχέσης νεομαρτύρων και εκούσιων εξισλαμισμών τον 18ο και 19ο αιώνα –ελλείπει ποσοτικών δεδομένων– να βρίσκεται στη χρησιμοποίηση της λέξης *υπομονή* που σημειώνεται στα εξεταζόμενα αγιολογικά κείμενα. Εμπράκτως άλλωστε αυτή η *υπομονή* εκδηλώνεται με τον τρόπο που δέχεται το βασανισμό και το θάνατό του για τη θρησκεία του ο νεομάρτυρας. Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης ανέφερε χαρακτηριστικά: *...σας πληροφορούμεν, αδελφοί, ότι δια άλλο τέλος δεν σας παιδεύουν με τα βαρέα δοσίματα, και με τα άλλα κακά πάρεζ να βαρεθήτε, να χάσετε την υπομονήν, και έτσι να αρνηθήτε την πίστιν σας, και να δεχθήτε την ειδικήν των θρησκείαν*. Ο Δημήτριος πάλι *κηρύσσων τον λόγον της πίστεως εις τα χωρία της Θεσσαλίας, διδάσκων υπομονήν και καρτερίαν «εν ταις ευρούσαις θλίψεσι»*. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 58 και Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 166.

συμπεράσματα⁴³. Για το λόγο αυτό η ανωτέρω άποψη μπορεί να μείνει ως υπόθεση εργασίας η οποία αναμένει επαλήθευση ή απόρριψη⁴⁴.

Ομαδοποιώντας τα δεδομένα για τις περιοχές μαρτυρίου ανά αιώνα (πίν. 4ος) παρατηρούμε μια διαφοροποίηση σε σχέση με την κανονική κατανομή του συνόλου, η οποία σχολιάστηκε ανωτέρω. Συγκεκριμένα τον 15ο αιώνα επικρατεί ισοκατανομή των τόπων μαρτυρίου στην επικράτεια της αυτοκρατορίας· τους δύο επόμενους υπερτερούν οι περιοχές στο ανατολικό τμήμα της (16ος: 55,5%, 17ος: 79,4%)⁴⁵, ενώ τους δύο τελευταίους αιώνες της κυριαρχίας υπερισχύει το δυτικό και κυρίως οι περιοχές που μεταγενέστερα αποτέλεσαν τον ελλαδικό χώρο (18ος: 55,3%, 19ος: 57,4%). Τα αριθμητικά δεδομένα από τις εν λόγω περιοχές οδηγούν στη διαπίστωση πως από τα μέσα του 16ου αιώνα και έπειτα, οι μετακινήσεις των νεομαρτύρων εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυξάνονται⁴⁶.

Από την παράλληλη εξέταση γενέτειρας και τόπου θανάτωσης διαπιστώνεται το μικρό ποσοστό όσων γεννιούνται και μαρτυρούν στο ίδιο μέρος (42 άτομα ή 26,4%).

43. Για τα εμπόδια της έρευνας των μεταστροφών ορθοδόξων πληθυσμών στο Ισλάμ στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στην επικράτεια της αυτοκρατορίας βλ. Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 19-20, 33-34, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

44. Η εξέταση 17 ατόμων (10%) –γεννημένων ή που μαρτύρησαν στην Πελοπόννησο (εξαιρούνται η Ύδρα και οι Σπέτσες που συνυπολογίζονται στον πίνακα 2)– ανέδειξε τα ακόλουθα. Το σύνολο των νεομαρτύρων εμφανίζεται από το 1695 έως και το 1821 με μέγιστη συχνότητα εμφάνισης τον 18ο (7 άτομα) και τον 19ο αιώνα (5 άτομα), ενώ το μαρτύριό τους σημειώνεται μεταξύ των ετών 1773-1821. Οι περιορισμένη έκταση εξισλαμισμοί –εκούσιοι και ακούσιοι– στην περιοχή και ο μικρός αριθμός νεομαρτύρων μας οδηγούν στην πεποίθηση ότι τα δύο φαινόμενα σχετίζονται. Σύμφωνα εξάλλου με τον Γ. Νικολάου οι εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από το 1460 έως το 1821 ήσαν ελάχιστοι και μόνο μετά το 1770 άρχισαν να εντείνονται χωρίς όμως να λάβουν ποτέ μεγάλη έκταση. Βλ. σχετικά Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 20-21, 27-28, 47, 57-58, 84. Σε 9 περιπτώσεις οι νεομάρτυρες *επόθουν το μαρτύριον* εκτός Πελοποννήσου και μάλιστα σε αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Λάρισα, Βραχόρι), όπου διαβίωσαν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί και από την επαφή με τους οποίους «κινδύνευε» η πίστη των ορθοδόξων. Όσοι μαρτύρησαν στην Πελοπόννησο (8 άτομα) επέλεξαν και πάλι αστικές περιοχές όπως την Τρίπολη, την Πάτρα, το Ναύπλιο, την Καλαμάτα, την Κόρινθο. Πρόκειται δηλαδή για πόλεις που είχαν όχι μόνο εμπορική ή διοικητική σημασία για τους κυρίαρχους, αλλά και αστικά κέντρα όπου σημειώνονταν εξισλαμισμοί. Οι περιοχές αυτές ταυτίζονται με τους εξισλαμισμούς που σημειώνει ο Νικολάου. Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 84-85. Τέλος από τα στοιχεία προκύπτει πως ο νεομάρτυρας αποτελούσε πρότυπο μίμησης όχι μόνο στο μέρος που θυσιάστηκε για την πίστη του, αλλά και στο μέρος όπου γεννήθηκε. Μπορεί δηλαδή να πορεύεται χιλιόμετρα μακριά από τη γενέτειρά του για το μαρτύριο, η αυτοθυσία του μένει στη μνήμη των συντοπιτών του είτε μέσω των αγιολογικών κειμένων, είτε μέσω της προφορικής παράδοσης.

45. Η Κωνσταντινούπολη συνυπολογίζεται στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας εξαιτίας της σπουδαιότητάς της ως πρωτεύουσα και του όγκου του μουσουλμανικού πληθυσμού της.

46. Η ύπαρξη των συγκεκριμένων δεδομένων ίσως να αποτυπώνει καλύτερα την εικόνα του 18ου και 19ου αιώνα, καθώς τα στοιχεία των προηγούμενων αιώνων είναι ελλιπή.

Στην πλειοψηφία τους οι συγκεκριμένες περιπτώσεις έχουν να κάνουν με αστικά κέντρα της επικράτειας του Σουλτάνου (Κωνσταντινούπολη, Προύσα, Σμύρνη, Έφεσος, Θεσσαλονίκη, Αδριανούπολη, Χίος, Ρέθυμνο, Ναύπλιο), ενώ κατά κύριο λόγο τα άτομα αυτά είχαν προηγουμένως εκουσία εξισλαμισθεί και θέλησαν στη συνέχεια να επανέλθουν στην Ορθοδοξία στο χώρο όπου αλλαξοπίστησαν (29 άτομα).

Πίνακας 4ος

Τόποι γέννησης και μαρτύριου εντός και εκτός Βαλκανίων

Αιώνας	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
15ος	4		3	3	1
16ος	10	8	8	10	4
17ος	19	14	7	27	7
18ος	30	16	26	21	14
19ος	43	8	31	23	16
Σύνολο	106	46	75	84	42

- (1) Γενέτιρες στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. (2) Γενέτιρες στο ανατολικό τμήμα.
 (3) Μαρτύριο στο δυτικό τμήμα. (4) Μαρτύριο στο ανατολικό τμήμα.
 (5) Γέννηση και μαρτύριο στην ίδια περιοχή.

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Όσοι έχουν ασχοληθεί με τους νεομάρτυρες αναφέρονται στο νεαρό της ηλικίας τους⁴⁷. Τα ηλικιακά δεδομένα 33 ατόμων (19,5%) δεν μας επιτρέπουν να δεχτούμε ανεπιφύλακτα αυτή την άποψη, καθώς μπορεί να υπερτερούν ηλικίες μεταξύ 15 και 30 ετών –κατά 81,9%– δεν απουσιάζουν όμως και άτομα μεγαλύτερη ηλικίας (65–76 ετών). Προφανώς η απουσία στοιχείων για το 80,5% της εξεταζόμενης ενότητας συμπληρώθηκε από την πεποίθηση ότι για να υπομείνει κάποιος τα βασανιστήρια θα έπρεπε να διαθέτει σωματική δύναμη και αντοχή, χαρακτηριστικά αλληλένδετα με τη νεότητα. Ας τονιστεί πως μόνο σε δύο άτομα παρουσιάζεται το χρονικό ορόσημο

47. Ενδεικτικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 173. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 3. Ι. Αναστασίου, *Σχέδιασμα περί των Νεομαρτύρων. Εις Μνήμη 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 18-19. Αντ. Παπαδόπουλος, «Θεολογία αρχαίων και νέων μαρτυρολογιών», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 156.

των 30 ετών, το οποίο σχετίζεται με τη ζωή του Χριστού, σε αντίθεση δηλαδή με τους βυζαντινούς Βίους που αποτελούσε για τους συγγραφείς τους σταθερό πρότυπο⁴⁸.

Ελλιπής είναι η πληροφόρηση των συναξαρίων για την οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική κατάσταση των ατόμων αυτών, όπως και για τη μόρφωσή τους. Σε 38 περιπτώσεις οι νεομάρτυρες προέρχονται από ευσεβείς γονείς, οι οποίοι φρόντισαν να τους αναθρέψουν *χριστιανοπρεπώς*, στοιχείο που επέδρασε αργότερα θετικά στην επιλογή τους, στο να θυσιάστούν δηλαδή για την πίστη τους⁴⁹. Η αναφορά στους γονείς αποσκοπεί στο να τονιστεί η συμβολή τους στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ατόμου και γενικότερα της οικογένειας ως φορέα μεταβίβασης συγκεκριμένων αρχών και αξιών. Ελάχιστα είναι επίσης τα στοιχεία των νεομαρτύρων για την οικονομική τους κατάσταση, καθώς 8 άτομα χαρακτηρίζονται ως φτωχοί και 13 ως ευκατάστατοι ή πλούσιοι. Σε δείγμα 71 ατόμων (42%) το μεγαλύτερο ποσοστό τους ανήκει στους άγαμους (69%)⁵⁰, ενώ για τους υπόλοιπους 22 νεομάρτυρες η κατάσταση είχε ως εξής: Δεκαεννιά ήταν έγγαμοι –11 με παιδιά–, μία ήταν χήρα και δύο ήταν αρραβωνιασμένοι.

Ελάχιστες είναι οι γνώσεις μας και για τη μόρφωση της εξεταζόμενης *ενότητας*, αφού τα στοιχεία είναι διαφωτιστικά μόνο για 21 άτομα (12,4%). Στο ελάχιστο αυτό δείγμα οι νεομάρτυρες κατά 81% ήταν εγγράμματοι και μόνο τέσσερις χαρακτηρίζονται ως αγράμματοι. Στην πλειοψηφία τους οι εγγράμματοι δεν προέρχονταν από τον εκκλησιαστικό χώρο (41,2%), αλλά από τον κοσμικό (58,8%)⁵¹. Επειδή τα στοιχεία για την εγγραμματοσύνη των νεομαρτύρων είναι περιορισμένα, δεν μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε πως η κατάσταση αντιπροσώπευε και το υπόλοιπο 87,6%. Η μη λεπτομερής καταγραφή των προσωπικών δεδομένων εκ μέρους των δημιουργών των κειμένων οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα συναξάρια είχαν ως κύριο σκοπό όχι να παρουσιάσουν την προσωπικότητα και τα χαρακτηριστικά του ατόμου (κοινωνική, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα, κλπ.), αλλά τα στοιχεία εκείνα που θα τον κα-

48. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 125. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σ. 122.

49. *Επειδή ο από χριστιανών γονέων Μιχαήλ, επαρκινήθη θεληματικός και ήλθεν ενόπιον πολλών αρχόντων και αρχομένων... και ωμολόγησε μετά παρρησίας, ότι ο Χριστός είναι Θεός αληθινός... Ι. Περωνής, ό.π.*, σσ. 290, 350, 409, 423.

50. Η αγαμία των ατόμων δηλώνεται έμμεσα, καθώς αρκετοί από τους νεομάρτυρες ήταν μοναχοί, οι οποίοι κατά κύριο λόγο δεν είχαν συνάψει γάμο πριν προσχωρήσουν στο μοναχισμό. Στις περιπτώσεις αυτές (49 ατόμων) η απουσία δημιουργίας οικογένειας αναπληρώνεται από την αναφορά στους γονείς και στο ρόλο που επιτέλεσαν στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους.

51. Η αύξηση της εγγραμματοσύνης στους κοσμικούς από τα μέσα του 17ου αιώνα και μετά ως εκληφθεί ως αποτέλεσμα της διάδοσης της παιδείας σε αστικές περιοχές.

θιστούσαν πρότυπο μίμησης από τους ομόδοξους του⁵², δηλαδή τη συμπεριφορά του πριν και κατά τη διάρκεια του μαρτυρίου του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σπάνια απουσιάζουν από τα μαρτυρολόγια ο τόπος όπου μαρτύρησε ο νεομάρτυρας, τα βασανιστήρια που υπέστη, ο τρόπος θανάτωσής του.

Αντίθετα πληρέστερη εικόνα διαθέτουμε για τις επαγγελματικές δραστηριότητες αυτών των ατόμων⁵³. Σε σύνολο 108 περιπτώσεων (63,9%) διαπιστώνουμε πως η επαγγελματική δράση των νεομαρτύρων κατατάσσεται ισόποσα σε επαγγέλματα-λειτουργήματα χειρωνακτικής και πνευματικής φύσης. Αποδείξει προφανώς ότι το πρότυπο του νεομάρτυρα που προβάλλεται δεν είναι αυτό του εκκλησιαστικού, αλλά του ατόμου απ' όλες τις κοινωνικοοικονομικές τάξεις της ορθόδοξης κοινότητας. Το μεγάλο ποσοστό εκκλησιαστικών (21 από τα 44 άτομα) ερμηνεύεται ως ένδειξη του ενδιαφέροντος της Εκκλησίας να διατηρήσει την πίστη των ορθοδόξων χριστιανών της αυτοκρατορίας, κινητοποιώντας μηχανισμούς ενίσχυσης της θρησκευτικότητας του ποιμνίου της, όπως μοναχούς, ιερείς, Πατριάρχες, οι οποίοι είτε θυσιάζονταν, είτε δημιουργούσαν τα συναξάρια, είτε διέδιδαν το περιεχόμενο των κειμένων στους πιστούς μέσω του κηρύγματος και του εκκλησιασμού. Μηχανισμοί δηλαδή, που απέβλεπαν στο να διατηρήσουν τη συνοχή της κοινότητας και να απομακρύνουν τον δι-αρκή κίνδυνο της αριθμητικής της ελάττωσης με τον εξισλαμισμό ενός μέλους της⁵⁴. Η κινητοποίηση των μηχανισμών αυτών προφανώς και οφειλόταν στη χαλάρωση της θρησκευτικότητας του ορθόδοξου πληρώματος και της αύξησης των εκούσιων εξισλαμισμών.

Την εικόνα των νεομαρτύρων ως ηθικά πρότυπα συμπληρώνουν στα μαρτυρολόγια αφενός τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά και αφετέρου οι ψυχικές τους αρετές⁵⁵. Αυτό κυρίως που προβάλλεται είναι ο καλός ορθόδοξος χριστιανός, ο οποίος διαθέτει πίστη, αρετή, ηθικότητα, σεμνότητα, ταπεινοφροσύνη, χρηστότητα, ενώ συγχρόνως προσεύχεται, νηστεύει και ελεημονεί. Η χρησιμοποίηση της ομορφιάς ως στοιχείου του ατόμου γίνεται είτε για να τονιστεί το νεαρό της ηλικίας του, είτε ως αίτιο της προσπάθειας των μουσουλμάνων να εξισλαμίσουν τον ορθόδοξο.

52. Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 217.

53. Στα επαγγέλματα ή τα λειτουργήματα που εξασκούσαν οι νεομάρτυρες λίγο πριν το μαρτύριό τους διακρίνουμε αυτά του αγροφύλακα, αμπατζή (σαμαροποιού), αρτοποιή-αρτοποιού, βοσκού, γεωργού, γιατρού, γουναρά, γραφέα, δημογέροντα, εμπόρου, εργάτη, ζωγράφου, υπποκόμου, καθαθοποιού, μεταφορέα, κάλφα, μοναχού, ιερωμένου, ναυτικού, οικοδόμου-χτίστη, οπωροπώλη, παντοπώλη, ράπτη, κάπελα, υπαλλήλου, υπηρέτη-δούλου, υποδηματοποιού, χαλκουργού, χρυσοχόου, ψαρά.

54. Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 220.

55. ...ωραίος το τε σώμα και την ψυχήν και ζηλωτής εν ταις αρεταίς. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 325.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ανάμεσα στους νεομάρτυρες συναντάμε και πρώην μουσουλμάνους, οι οποίοι επέλεξαν να εκχριστιανιστούν⁵⁶. Προφανώς τα άτομα αυτά αποτελούσαν παραδείγματα για τους ορθόδοξους –κυρίως σε περιόδους εκούσιων εξισλαμισμών–, που δικαιολογούσαν την υπεροχή της Ορθοδοξίας έναντι του μουσουλμανισμού⁵⁷. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι δύο από τις τέσσερις περιπτώσεις εξωμοτών μουσουλμάνων πραγματοποιήθηκαν τον 19ο αιώνα, όταν δηλαδή –σύμφωνα με τους εξισλαμισμένους νεομάρτυρες– το ποσοστό των αρνησίθρησκων ορθοδόξων μεγάλωνε (πίν. 5ος).

Πορεία μαρτυρίου

Τι είναι όμως αυτό που αναγκάζει τους ορθόδοξους χριστιανούς να θυσιάσουν τη ζωή τους για τη θρησκεία τους και κατ' επέκταση ποια η σκοπιμότητα της προβολής της θυσίας τους από τα συναζάρια; Η απάντηση σχετίζεται με τους εξισλαμισμούς που σημειώνονταν κατά καιρούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁵⁸. Ο πίνακας (πίν. 5ος) αποτυπώνει τις περιπτώσεις εξισλαμισμένων και μη νεομαρτύρων⁵⁹. Τα αριθμητικά δεδομένα είναι ενδεικτικά πως το φαινόμενο –σε οποιαδήποτε μορφή του (ακούσια ή εκούσια)– με την πάροδο των αιώνων παρουσιάζει αυξητική τάση. Μπορεί στις περισσότερες περιπτώσεις οι προσπάθειες των μουσουλμάνων να επέβαιναν άκαρπες (72,2%), εντούτοις δεν είναι αμελητέα και τα αντίθετα αποτελέσματα (27,8%). Τον 19ο αιώνα μάλιστα τα ποσοστά των δύο κατηγοριών σχεδόν εξισώνονται (53,7%–46,3%)⁶⁰.

56. Αχμέδ ο Κάλφας, Χότζα Αμίρ (17ος αιώνας), Κωνσταντίνος ο εξ Αγαρηνών, Ιωάννης ο εκ Μουσουλμάνων (19ος αιώνας). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 83, 265, 304, 469.

57. Ανάλογη είναι και η περίπτωση μουσουλμάνου όπου ακούγοντας το κήρυγμα του Αναστάσιου του εκ Παραμυθίας βαπτίστηκε ορθόδοξος. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 64-65.

58. Γ. Πρίντζπας, *Οι Κρυπτοχριστιανοί: Οι Εξισλαμισμοί και ο Κρυπτοχριστιανισμός, Προσέγγιση στα πάθη του ελληνικού λαού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 85-90, 102-103. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 18.

59. Η εθελούσια προσχώρηση στο Ισλάμ καταγράφεται στη στήλη *Εξισλαμίστηκαν*, ενώ στη στήλη *Δεν εξισλαμίστηκαν* καταχωρούνται οι περιπτώσεις *αβανιών*, όσων μαρτύρησαν οικιοθελώς και όσων μουσουλμάνων εκχριστιανίστηκαν.

60. Το ορθόδοξο millet παρόλο που ήταν θεσμοθετημένο από τους μουσουλμάνους, τα μέλη του δεν αντιμετώπιζονταν με ιδιαίτερο σεβασμό. Το γεγονός ότι οι ορθόδοξοι ως μη μουσουλμάνοι έπρεπε να φορούν συγκεκριμένα ενδύματα, ή να κατοικούν μακριά από το τζαμί, κλπ, μπορεί να ώθησε κάποιους –ανάλογα με την χρονική περίοδο, την περιοχή, την τοπική διοίκηση– σύμφωνα με τη Φατοχί να αλλάξοπιστήσουν. Σημαντικό επίσης παράγοντα στον εξισλαμισμό των ορθοδόξων αποτέλεσε η επαφή των τελευταίων με δερβίσηδες. Κατά κύριο πάντως λόγο τα κίνητρα των εξωμοτών ήταν οικονομικά, καθώς ο εξισλαμισμένος απαλλάσσεται από τον κεφαλικό φόρο και έχαιρε τιμές και διακρίσεις, ενώ πολλές

Πίνακας 5ος
Εξισλαμισμός

Αιώνας	Εξισλαμίστηκαν	Δεν εξισλαμίστηκαν
15ος		6
16ος	2	20
17ος	6	32
18ος	16	33
19ος	25	29
Σύνολο	49	120

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Από την προβολή των αιτιών που οδήγησαν τους νεομάρτυρες στην εξωμοσία προκύπτει μια διάθεση δικαιολόγησης των ατόμων⁶¹. Στα συναξάρια αξιοποιείται επίσης ιδεολογικά και η εξέλιξη της εξωμοσίας. Το άτομο σε μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα⁶² συνειδητοποιεί την πράξη του, μετανιώνει και επιστρέφει στην πατρώα

φορές προωθείτο στα ανώτερα αξιώματα της οθωμανικής διοίκησης. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα για τα οικονομικά αίτια των εξωμοσιών: *Ομιλών* (ο Ηλίας Αρδούνης) *ποτε προς τούτους* (σε προσετούς της Καλαμάτας), *προέτρεψεν αυτούς, όπως δια παντός τρόπον ενεργήσουν, ίνα ελαφρονθώσιν οι Χριστιανοί της υπό των Τούρκων επιβαλλομένης βαρυτάτης φορολογίας, καθόσον διατρέχουν κίνδυνον ν' αρνηθώσιν την πατρών πίστιν*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 193. Για τους εκουσίους εξισλαμισμούς που σημειώθηκαν το β' μισό του 16ου αιώνα στα Βαλκάνια λόγω της μεγάλης αύξησης των έκτακτων φόρων βλ. Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 22-24. Επιπρόσθετα για τα αίτια εξισλαμισμών: S. Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ου αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2000, σ. 41. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία (ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας)*, τόμ. Ι, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 536. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 123. Sp. Vryonis, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μ. Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, μεταφρ. Κ. Γαλαταριώτου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σσ. 319-320, 346. Sp. Vryonis, «Religious changes and patterns in the Balkans (14th-16th centuries)», Η. Birnbaum, Sp. Vryonis (επιμ.), *Aspects of the Balkans, continuity and change. Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA* (1969), Mouton, Χάγη-Παρίσι 1972, σσ. 172-176. Μ. Varnounis, «A contribution to the study of influences of Christian upon Moslem customs in the popular worship», *JOAS* 5 (1993), σσ. 47-61.

61. Συγκεκριμένα τονίζεται περισσότερο το νεαρό της ηλικίας (19,2%), η εξαπάτηση και ο δόλος (12,8%), ο φόβος (12,8%), ο προσηλυτισμός (10,6%), ο θυμός και η μέθη (10,6%), οι πίεςεις και οι απειλές (8,5%), η ασθένεια (4,2%) και λιγότερο οι απολαβές τιμών και αξιωμάτων (4,2%), η συνειδητή επιλογή (2,1%), *αι τέρψεις και αι ηδοναί* (6,4%).

62. Ο Γεώργιος ή Ζώρξης ή Γκιουρτζής εξισλαμίστηκε σε νεαρή ηλικία και μαρτύρησε στα 70 του. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 105.

πίστη του⁶³. Σε καμία περίπτωση η μεταμέλεια δεν πραγματοποιείται μυστικά ή δεν περιορίζεται στα όρια του κρυπτοχριστιανισμού. Αντίθετα ο νεομάρτυρας επιστρέφει συνήθως στον τόπο όπου εξισλαμίστηκε –29 άτομα από τα 49 (59,1%)– και με παρρησία ανακοινώνει την απόφασή του να επιστρέψει στην Ορθοδοξία. Παρουσιάζεται επίσης συχνά να προετοιμάζεται ψυχολογικά πριν το μαρτύριο επισκεπτόμενος κάποιο θρησκευτικό τόπο (Άγιο Όρος⁶⁴, Ιεροσόλυμα) στον οποίο αντλεί δύναμη για να υπομείνει τους βασανισμούς.

Για όσους νεομάρτυρες δεν εξισλαμίστηκαν η πορεία προς το μαρτύριο ήταν διαφορετική. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όχι μόνο δεν υπήρχε νόμος που να επέβαλε τον ακούσιο εξισλαμισμό των ορθοδόξων, αντίθετα απαγορευόταν ρητά. Για το λόγο αυτό χρειαζόταν να προβληθεί μια –αληθή ή ψευδή– κατηγορία η οποία να «νομιμοποιούσε» τη διάθεση των κυριάρχων να επιβάλλουν τη θρησκεία τους στους απίστευτους. Το μεγαλύτερο εξάλλου ποσοστό της εξεταζόμενης ενότητας μαρτύρησε λόγω *αβανίας* (61,5%)⁶⁵.

63. Η εξέταση της πορείας των εξωμοτών νεομαρτύρων προς το μαρτύριο ταυτίζεται με την κωδικοποίηση του Νικόδημου του Αγιορείτη. Βλ. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 273. Σύμφωνα με τα στοιχεία των κειμένων ο αρνησθήσας ακολουθούσε έως τη θανάτωσή του τα εξής στάδια: συνειδητοποιούσε την πράξη του –*αισθανόμενος τύψεις συνειδήσεως εξήτει όπως επανέλθει εις την πατρώαν πίστιν*– και κατέφευγε (*ελθών εις άκραν μετόνιον*) σε κάποιον πνευματικό, όπου εξομολογείτο *το της εξωμοσίας αμάρτημά του*. Στη συνέχεια παρέμενε κοντά στον πνευματικό ή σε κάποιο άλλο θρησκευτικό χώρο *διαβίων εν νηστεία, αγρωπία, προσεχή, μετανοία*. Όταν ψυχολογικά ήταν έτοιμος *κοινωνούσε τα άχραντα μυστήρια* και μετέβαινε είτε στο μέρος όπου εξισλαμίστηκε, είτε σε κάποιο αστικό κέντρο. Εκεί ο νεομάρτυρας αποκήρυσσε δημόσια το Ισλάμ και ομολογούσε την πίστη του στον Χριστό, οπότε και δεχόταν αβίαστα το βασανισμό και τη θανάτωσή του ως εξιλέωση για το θρησκευτικό του αμάρτημα. Βλ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 116, 119, 163, 181, 204, 410, 434, 461.

64. Βλ. Γ. Σταγύγλου, «Αγιορείτες Νεομάρτυρες», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 365-392. Δ. Τσάμης, «Η θεληματική προσέλευση στο μαρτύριο αγιορειτών Νεομαρτύρων», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 341-353.

65. Οι κατηγορίες που εκτενώς παρουσιάζονται στα αγιολογικά κείμενα λάμβαναν τη μορφή: α) καταγγελίας για εξύβριση του Μωάμεθ, β) του φορέματος μουσουλμανικών ενδυμάτων, υποδημάτων ή σαρικοιού, γ) της ανάγνωσης της μουσουλμανικής ομολογίας πίστης ή της εκφώνησης του *δόξα σοι ο Θεός* στα οθωμανικά, δ) της μη πραγματοποίησης της δήλωσης του ορθόδοξου χριστιανού ότι θα εξισλαμιστεί, ε) των ερωτικών ή των υποτιθέμενων ερωτικών σχέσεων με Μουσουλμάνες, στ) της απόπειρας εκχριστιανισμού Μουσουλμάνου, ζ) της επιστροφής στην Ορθοδοξία κάποιου που είχε εξισλαμιστεί, η) της καταγγελίας ότι ο ορθόδοξος είχε αλλαξοπιστήσει, θ) της κατηγορίας ότι ο ορθόδοξος προσέβαλε ή έβλαψε ηθικά ή σωματικά μουσουλμάνο, ι) της εκπαιδευτικής ή φιλανθρωπικής δράσης ή της προστασίας διωκόμενων ορθοδόξων χριστιανών ή του κηρύγματος του Ευαγγελίου, ια) των επαναστατικών πράξεων και των σχέσεων με επαναστάτες, ιβ) της άρνησης καταβολής φόρων. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 5.

Η δοκιμασία για τον καταγγελλόμενο ξεκινούσε μετά την *αβανία*, όταν δηλαδή ο ορθόδοξος εξαιτίας της κατηγορίας οδηγούνταν βίαια στον καδή⁶⁶ ή το στρατιωτικό διοικητή της περιοχής, όπου του δινόταν η επιλογή να εξισλαμιστεί –προβάλλοντάς του τις απολαβές από την πράξη του– ή να εκτελεστεί⁶⁷. Στη συνέχεια το άτομο πραγματοποιούσε ομολογία της πίστης του, οδηγώντας τους δικαστές να του απαγγείλουν την ποινή του θανάτου, του οποίου συνήθως προηγούνταν βασανιστήρια. Στον τόπο του βασανισμού οι μουσουλμάνοι πίεζαν το άτομο ν' αρνηθεί τη θρησκεία του προτείνοντάς του και πάλι ως δέλεαρ τιμές, αξιώματα, χρηματικά ποσά. Στο σημείο αυτό τα συναζάρια παρουσιάζουν την ψυχολογική πίεση που ασκούσαν ο καδής ή οι τοπικοί αξιωματούχοι στον νεομάρτυρα με σκοπό να τον επηρεάσουν. Όταν τα ανωτέρω δεν επέφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα επακολουθούσε το δεύτερο στάδιο, αυτό των βασανιστηρίων. Η άσκηση σωματικής βίας εντάσσεται πλέον στην προσπάθεια εξαναγκασμού του ατόμου να αναρτήσει την ομολογία του. Συχνά τα βασανιστήρια διακόπτονταν μήπως ο νεομάρτυρας εν τω μεταξύ είχε αλλάξει άποψη. Η διάθεση των μουσουλμάνων να αποτρέψουν τον βασανισμό και την εκτέλεση του ατόμου ενείχε και μια πρόσθετη σκοπιμότητα. Η αυταπάρνηση που επιδείκνυαν οι νεομάρτυρες για τη θρησκεία τους δημιουργούσε ήρωες, οι οποίοι αποτελούσαν για τους ομοθρήσκους τους *εστίες ιδεολογικής και πνευματικής συσπείρωσης*⁶⁸. Αυτό το είχαν κατά νου οι κυρίαρχοι, οι οποίοι προσπαθούσαν να μη φτάσουν έως την εκτέλεση, γιατί ακριβώς ηρωποιούσαν τα άτομα με δική τους υπαιτιότητα.

Μεταξύ του βασανισμού και του θανάτου ο νεομάρτυρας πραγματοποιεί και πάλι την ομολογία της πίστη του, κάνοντας τους βασανιστές του να σκληρύνουν τη στάση τους απέναντί του. Ιδιαίτερη μάλιστα είναι η έκταση και η έμφαση των κειμένων στον βασανισμό και τη θανάτωση. Μπορεί οι πηγές να μην είναι διαφωτιστικές για τα προσωπικά δεδομένα των νεομαρτύρων, σπάνια παραλείπουν να αναφερθούν στα περί του μαρτυρίου. Στοιχείο δηλαδή που επιβεβαιώνει το στρατευμένο ρόλο των αγιολογικών κειμένων στους ορθόδοξους⁶⁹. Ποτέ επίσης στις πηγές τα άτομα δεν με-

66. Για τον καδή βλ. Αν. Κυρκίνη–Κούτουλα, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1996, σσ. 183-184.

67. Οι βιογράφοι μερικές φορές παρουσιάζαν αγράμματους νεομάρτυρες να πραγματοποιούν στη διάρκεια της δίκης τους διδασκαλίες. Σύμφωνα με τον Ι. Αναστασίου οι διδασκαλίες αυτές στην πραγματικότητα απευθύνονταν στους αναγνώστες των συναζαρίων. Ι. Αναστασίου, «Εισαγωγικά...», *ό.π.*, σ. 32.

68. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 23.

69. Τα δεδομένα 148 περιπτώσεων (87,6%) παρουσιάζουν ως κυριότερους τρόπους θανάτου τον αποκεφαλισμό (45,3%), τον απαγχονισμό (25%), το μαχαίρωμα (7,4%), τους βασανισμούς (6%), την πυρά (4,7%), τον πυροβολισμό (2,7%), τον ανασκολοπισμό (1,4%).

τανιώνουν για την επιλογή τους. Οι περισσότεροι εμφανίζονται χαρούμενοι (*φαιδρόν το πρόσωπον*)⁷⁰ και χωρίς διάθεση επαναδιαπραγματεύσεως με τους βασανιστές τους. Για να μην υπάρξει μάλιστα περίπτωση ματαίωσης του μαρτυρίου τους επιχειρούν από την αρχή ρήξη με τους μουσουλμάνους⁷¹. Κατηγορούν λοιπόν και αποκηρύσσουν δημόσια το Ισλάμ και τον Μωάμεθ, ποδοπατούν ισλαμικά σύμβολα. Αποδέκτες των ενεργειών αυτών ήσαν τόσο οι ορθόδοξοι, όσο και οι μουσουλμάνοι. Για τους πρώτους οι νεομάρτυρες μετατρέπονταν σε πρότυπα θρησκευτικότητας, για τους δεύτερους σε παραδείγματα ιεροσυλίας.

Πληρέστερη είναι η πληροφόρησή μας για την πνευματική προετοιμασία των ατόμων –πριν μαρτυρήσουν– με σκοπό να αποκτήσουν τις αναγκαίες ψυχικές αντοχές για την μελλοντική τους αυτοθυσία. Η ενέργεια αυτή πραγματοποιείτο κατά κύριο λόγο στο Άγιο Όρος, ενώ την ψυχική τους τόνωση αναλάμβανε ένας πνευματικός⁷² την άδεια του οποίου επιζητούσαν για να ξεκινήσουν την πορεία προς το μαρτύριο⁷³. Με το πέρασμα μάλιστα των αιώνων, η επίσκεψη στον Άθω έπαιρνε τη μορφή καθιερωμένης πρακτικής. Με την ολοκλήρωση της προετοιμασίας η μονή παρείχε συχνά στον μελλοντικό μάρτυρα ως συνοδό (*συνοδίτης*)⁷⁴ έναν έμπειρο μοναχό, σε μια προσπάθεια να τον αποτρέψει από ενδεχόμενη ματαίωση της επικείμενης ομολογίας του. Η ανάγκη για ψυχική και θρησκευτική προετοιμασία επιβεβαιώνεται και από το ότι όσοι δεν επισκέπτονταν θρησκευτικά κέντρα φρόντιζαν να λάβουν την καθοδήγηση από κάποιο πνευματικό, ακόμα και στον τόπο του μαρτυρίου τους⁷⁵. Οι ιερείς προσπαθούσαν με λόγια και προσευχές να στηρίξουν την πίστη του ατόμου, ενθαρρύνοντας την επιλογή του.

Σε 6 περιπτώσεις τη θυσία παρακολουθούσε η κοινότητα των ομοδόξων του. Η παρουσία *ευσεβών χριστιανών* κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων όσο και κατά την εκτέλεση⁷⁶ κρινόταν απαραίτητη τόσο για την ηθική ενίσχυση του νεομάρτυρα, όσο και για την τόνωση της θρησκευτικότητας των πιστών. Με προσευχές και προτροπές το πλήθος ενθάρρυνε τον μάρτυρα στην απόφασή του⁷⁷. Ακόμα και όταν η

70. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 228, 360.

71. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 24.

72. Ο Ακάκιος ο νέος, ο Κανσκοκαλυβίτης... *εγένετο σύμβουλος και διδάσκαλος πολλών μαρτύρων της πίστεως ημών*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 54.

73. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 81, 95.

74. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 199, 218, 461.

75. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 20.

76. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 6.

77. Η συμπαράσταση από τους ορθόδοξους –όπως επισημαίνει ο Μ. Βαρβούνης– ήταν σημαντική ιδεολογικά, καθώς η κοινότητα αποκτούσε πρότυπα ζωής και δράσης. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 31-32.

ορθόδοξη κοινότητα δεν ήταν παρούσα στο μαρτύριο, φρόντιζε να πραγματοποιεί αγρυπνίες υπέρ ενισχύσεως και ενδυναμώσεως του νεομάρτυρα⁷⁸.

Πίνακας 6ος
Προσκύνημα ή παραμονή στο Άγιο Όρος

Αιώνας	Επισκέφθηκαν	Μοναχοί	Λαϊκοί	Δεν επισκέφθηκαν
15ος	-	-	-	6
16ος	6	6	-	16
17ος	5	5	-	33
18ος	10	6	4	39
19ος	21	19	2	33
Σύνολο	42	36	6	127

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Το πλήθος παρέμενε στον τόπο του μαρτυρίου και μετά τον θάνατο του ατόμου επιδιώκοντας να παραλάβει το λείψανο για να το ενταφιάσει. Όταν οι μουσουλμάνοι δεν το παρέδιδαν, οι ορθόδοξοι φρόντιζαν να το αγοράσουν έναντι μεγάλης αμοιβής⁷⁹. Είτε με οικιοθελή παραχώρηση, είτε με εξαγορά οι πιστοί τοποθετούσαν το λείψανο ή τα οστά του νεομάρτυρα εντός ναών, αποκτώντας πλέον ο νεομάρτυρας λατρευτικό ρόλο στις εκκλησιαστικές τελετές. Ορισμένες φορές οι μουσουλμάνοι στην προσπάθειά τους να αποτρέψουν την ιδεολογική χρήση του νεομάρτυρα και τη λειψανολατρεία του από τους ορθόδοξους έφταναν στο σημείο να καταστρέφουν το λείψανο, να το μαιίνουν, να το ρίχνουν στη θάλασσα, να εξαφανίζουν τα ρούχα ή το χρώμα με το αίμα του νεομάρτυρα⁸⁰.

Οι λατρευτικές εκδηλώσεις ξεκινούσαν αμέσως μετά τον θάνατο του ατόμου, όταν οι πιστοί έθαβαν το λείψανο σε ναούς και μονές⁸¹. Ο εορτασμός της μνήμης του –είτε στη γενέτειρα, είτε στον τόπο του μαρτυρίου του– αποτελούσε πλέον μια από τις

78. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 116.

79. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 42, 72, 260, 416.

80. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 85, 371, 410. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 49. Οι εν λόγω ενέργειες θυμίζουν τις πρακτικές των εθνικών επί Διοκλητιανού, οι οποίοι προσπαθούσαν να εμποδίσουν τη λατρεία των λειψάνων των μαρτύρων από τους πρωτοχριστιανούς. Δ. Μωραϊτίης, «Λείψανα, άγια», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8ος, Αθήνα 1966, σ. 212. Η ομοιότητα αυτή ενισχύει την άποψη πως η συγγραφή των συναξαρίων βασίστηκε σε προγενέστερες εκκλησιαστικές πηγές, τις βυζαντινές.

81. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 47, 128, 383.

ευκαιρίες συσπείρωσης των ορθοδόξων και συγχρόνως στοιχείο που τους διαχώριζε από τις υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες της περιοχής. Ο χώρος ενταφιασμού του νεομάρτυρα αποτελούσε σημείο συνεύρεσης, συναναστροφής και κοινωνικοποίησης των κατοίκων⁸². Στο πρόσωπο των νεομαρτύρων οι ορθόδοξοι της αυτοκρατορίας επιβεβαίωναν τη συνέχιση της μαρτυρικής παράδοσης της Εκκλησίας, γεγονός που συντηρούσε την πίστη και τις προσδοκίες τους για αλλαγή της πραγματικότητας που είχε επιφέρει η αλλόθρησκη κατάκτηση.

Αντίθετα με την ευρέως διαδεδομένη άποψη περί θαυμάτων του νεομάρτυρα –πριν αλλά και μετά την αυτοθυσία του– οι πηγές δεν παρουσιάζουν την ίδια εικόνα καθώς ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις θεϊκής παρέμβασης κατά το μαρτύριο ή θαυματουργικής δράσης που αναπτύσσει το άτομο ή το λείψανό του⁸³. Σε σχέση μάλιστα με τους βυζαντινούς αγίους, οι οποίοι αρκετοί έχουν θαυματουργικές ιδιότητες εν ζωή⁸⁴, κανένας από τους νεομάρτυρες δεν θαυματουργεί όσο είναι ζωντανός. Η απάντηση στο γιατί τα συναξάρια δεν προβάλλουν τέτοιου είδους ιδιότητες των ατόμων ίσως να σχετίζεται με την εικόνα που θέλουν να προβάλλουν γι' αυτόν. Τον καθημερινό δηλαδή άνθρωπο, ο οποίος δεν διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους ορθόδοξους, με μόνη ίσως εξαίρεση το ότι διαθέτει μεγαλύτερη πίστη στο Θεό. Το ότι συχνά οι πιστοί παρουσιάζονται ως κάτοχοι τμημάτων του λειψάνου ή προσωπικών αντικειμένων του νεομάρτυρα⁸⁵, θεωρώντας τα ιερά, αποτυπώνει τη διάθεση τους όχι μόνο να λαμβάνουν μέσω αυτών τη χάρη και την ευλογία του, αλλά και να θυμούνται το μαρτύριό του. Έτσι όμως περνάμε από την αφήγηση στην απτή πραγματικότητα. Το συναξάρι ως κείμενο μεταφέρει απλά μια ιστορία που μπορεί να αμφισβητηθεί από κάποιους, το λείψανο ή το αντικείμενο καθιστά το νεομάρτυρα πρόσωπο πραγματικό και αυτό ακριβώς τονίζεται στα αγιολογικά κείμενα.

Διαπιστώσεις

Η συμπεριφορά που οι νεομάρτυρες –πρώην εξωμότες ή μη– επιδεικνύουν με την

82. Με την πάροδο των ετών οι νεομάρτυρες καθιερώθηκαν στη θρησκευτική συνείδηση των ορθοδόξων κυρίως του ελλαδικού χώρου. Μεγάλα προσκυνήματα στο νησιωτικό χώρο (Άγιος Ραφαήλ, Μυτιλήνη), πολιούχοι πόλεων (Αγία Φιλοθέη) και άγιοι με τοπική απήγηση (Αγ. Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων) ανάγονται στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Πρόκειται δηλαδή για πρόσωπα, απέναντι στα οποία οι τοπικές κοινότητες στάθηκαν με ιδιαίτερο σεβασμό, αναγνωρίζοντάς τα ως υποδείγματα στάσης απέναντι στις προκλήσεις και τους εξαναγκασμούς.

83. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 40, 65, 103, 110, 128, 149, 171, 201, 229, 398, 441.

84. Ι. Θεοδορακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 126-127, 134. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σσ. 38, 77, 83-84.

85. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 201, 462.

απερίφραστη ομολογία της πίστης τους και τον τρόπο που υπομένουν το μαρτύριό τους, μάς οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο θάνατος των ατόμων αυτών χρησιμοποιήθηκε από φορείς της Εκκλησίας ως αντίδοτο στους εξισλαμισμούς. Όσο η προσχώρηση ορθοδόξων στο Ισλάμ μεγάλωνε τόσο ο αριθμός των νεομαρτύρων ακολουθούσε μια ανάλογη αυξητική πορεία. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το σύνολο σχεδόν των ατόμων (94,7%) εμφανίζεται να μαρτυρεί μετά το 1520, όταν δηλαδή η αυτοκρατορία –μετά τις κατακτήσεις του Σελίμ Α΄, οπότε και απέκτησε μουσουλμανική πλειονότητα– γίνεται περισσότερο συντηρητική σε σύγκριση με τους προηγούμενους αιώνες, λιγότερο ανεκτική και ακόμα πιο φανατική απέναντι στους *ζιμμήδες* (zimmi)⁸⁶. Η Εκκλησία θεωρούσε τους νεομάρτυρες πρότυπα μίμησης, τα οποία οι υπόλοιποι ορθόδοξοι όφειλαν να επαναφέρουν στη μνήμη τους, όταν η πίστη τους κλονιζόταν. Οι περιπτώσεις εξάλλου εξισλαμισμένων που επέστρεφαν στην Ορθοδοξία ή εκχριστιανισμένων μουσουλμάνων αυτόν τον σκοπό εξυπηρετούσαν. Το να αποδείξουν την υπεροχή της ορθόδοξης θρησκείας έναντι της μουσουλμανικής, και άρα την απαξίωση της δεύτερης⁸⁷.

Το ποσοστό των γυναικών στα συναζάρια σε σύγκριση με τους άνδρες (164 άτομα) είναι ελάχιστο (3%), καθώς πέντε μόνο γυναίκες έλαβαν στην πάροδο των εξεταζόμενων αιώνων τον τίτλο του νεομάρτυρα⁸⁸. Προφανώς ο μικρός τους αριθμός σχετίζεται με τη θέση της γυναίκας στην ορθόδοξη κοινωνία της εποχής, η οποία δεν μπορούσε να την καταστήσει πρότυπο θρησκευτικής συμπεριφοράς σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, παρά μόνο έμμεσα. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τα περιορισμένα στοιχεία (γενέτειρα, τόπος και ημερομηνία μαρτυρίου, μέθοδος θανάτωσης) που παρουσιάζουν γι' αυτές τα κείμενα, εν αντιθέσει με τους άνδρες. Προφανώς η έστω και μικρή τους παρουσία στα μαρτυρολόγια σχετίζεται με την πολιτική της Εκκλησίας να ενισχύσει και μέσω των γυναικών το θεσμό της οικογένειας την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στο συμπέρασμα καταλήγουμε από το ότι στις πηγές προβάλλεται ποσοτικά περισσότερο ο ρόλος τους ως μητέρες και ως σύ-

86. Από τις πρώτες γνωστές περιπτώσεις *αβανιών* κατά ορθοδόξων με σκοπό να εξισλαμισθούν πραγματοποιήθηκαν στην Αίγυπτο το 1522. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 85. Για την συντηρικοποίηση και το φανατισμό της μουσουλμανικής κοινότητας μετά το 1520 βλ. P. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μεταφρ. Π. Μπαλουξή, τόμ. Α΄, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σσ. 98-99, 112-113.

87. Βλ. την περίπτωση του Αχμέδ Κάλφα ο οποίος *εν επισήμω συζητήσει, διεξαχθείση μετά πεπαιδευμένων μωαμεθανών, ισχυρίσθη ότι η μόνη αληθής θρησκεία είναι η χριστιανική και ωμολόγησε την εις Χριστόν πίστιν του*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 83.

88. Πρόκειται για τις Φιλοθέη την Αθηναία (16ος αιώνας), Κυράννα, Ακυλίνα, Αργυρή (18ος αιώνας), Μαρία την Νεομάρτυρα (19ος αιώνας).

ζυγοί παρά ως νεομάρτυρες. Εμφανίζονται λοιπόν –ως φορείς ενάρετων αρχών– να διαπαιδαγωγούν σωστά τους μελλοντικούς νεομάρτυρες⁸⁹, να συμπαραστέκονται στα παιδιά τους⁹⁰ ή τους συζύγους τους⁹¹ στο μαρτύριο, να συμμετέχουν στην παραλαβή των λειψάνων τους⁹².

Σε σχέση με τους βυζαντινούς αγίους οι νεομάρτυρες εμφανίζουν τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές. Στα κοινά χαρακτηριστικά ενδεικτικά αναφέρουμε *την εις Χριστόν αγάπην* και το ρόλο της οικογένειας στη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους⁹³. Το τελευταίο ίσως ενέχει και κάτι περισσότερο, τη συμβολή του οικογενειακού περιβάλλοντος ως φορέα διοχέτευσης δεσμών και αξιών, όπως η θρησκεία και η Εκκλησία, που διατηρούν τη συνεκτικότητα της ορθόδοξης κοινότητας στον νεότερο ελληνισμό. Οι νεομάρτυρες, όπως και οι βυζαντινοί άγιοι, διαθέτουν επίσης από την παιδική τους ηλικία ψυχικές και σωματικές αρετές που τους καθιστούν πρότυπα για το κοινωνικό σύνολο.

Αρκετές όμως είναι και οι διαφορές μεταξύ των δύο κατηγοριών αγίων. Σε σύγκριση με τους βυζαντινούς στους νεομάρτυρες προβάλλεται περισσότερο η ανθρώπινη πλευρά τους, η οποία δεν τους διαφοροποιούσε αισθητά από τους ομόθησκούς τους. Είναι άνθρωποι με ανθρώπινα πάθη, αδυναμίες (μεθούν, ερωτεύονται), που εξωμοτούν ή αναπτύσσουν παραβατική συμπεριφορά (λαθρεμπόριο, αποφυγή πληρωμής φόρων, υπεξαίρεση χρημάτων)⁹⁴. Μπορεί να κάνουν λάθος επιλογές, αυτό όμως δεν τους στερεί την αγιοποίηση⁹⁵. Κριτήριο άλλωστε για την αγιοποίηση των νεομαρτύρων δεν αποτελεί ο πρότερος βίος τους, αλλά ο μαρτυρικός τους θάνατος για την πίστη τους. Οι αδυναμίες που κατά καιρούς επιδεικνύουν δεν θυμίζει σε τίποτα τους

89. ...*ανατρέφη τούτον εν παιδεία και νοηθεία Κυρίου*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 154, 290, 398.

90. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 57.

91. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 421.

92. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 250, 300.

93. Η πλειοψηφία των νεομαρτύρων προερχόταν από οικογένειες τίμων και ευσεβών ορθοδόξων, οι οποίες ακόμα και όταν δεν είχαν τη δυνατότητα να παρέχουν στα παιδιά τους τη στοιχειώδη μόρφωση, ενδιαφέρονταν να τα μεγαλώσουν με ορθόδοξα χριστιανικά πρότυπα. Για τα χαρακτηριστικά των βυζαντινών αγίων από τον 7ο έως τον 11ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Ι. Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 135. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σσ. 67-73, 106-109. Ν. Oikonomides, «How to become a saint in eleventh century byzantium», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σσ. 473-491. R. Morris, «The Spread of the Cult of St. Nikon «Metanoiteite»», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σσ. 433-458.

94. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 68, 75, 221, 262.

95. Οι περισσότεροι ονομάζονται νεομάρτυρες λόγω της ακλόνητης πίστης τους στην Ορθοδοξία και του μαρτυρικού τους θανάτου, έστω και αν ο πρότερος βίος τους δεν παρουσίαζε δείγματα χριστιανικής αρετής. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 240.

αγίους του Βυζαντίου, οι περισσότεροι από τους οποίους διατηρούσαν από την αρχή έως το τέλος της ζωής τους μια σταθερότητα και έναν βίο απομακρυσμένο από τα εγκόσμια⁹⁶. Η προβολή λοιπόν του νεομάρτυρα που επιχειρούν οι εκκλησιαστικοί κύκλοι επί οθωμανικής κυριαρχίας στα συναξάρια αποσκοπεί στη δημιουργία ενός νέου μοντέλου αγίου, το οποίο είναι υπόδειγμα υπομονής, επιμονής και σταθερότητας στη θρησκεία του, συσπειρώνεται στην Εκκλησία και είναι έτοιμος να θυσιαστεί γ' αυτήν. Μοντέλο που λειτουργεί όχι μόνο ως συνεκτικός κρίκος της ορθόδοξης κοινότητας, αλλά και ως πρότυπο μίμησης από άλλους νεομάρτυρες. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις όπου άτομα προτού μαρτυρήσουν είχαν επηρεαστεί από τη δράση παλαιότερων νεομαρτύρων⁹⁷.

Οι εκκλησιαστικοί φορείς φρόντισαν όχι μόνο να παράγουν συναξάρια, για να ενισχύουν το νέο πρότυπο και να τα εντάσσουν στα λειτουργικά τους κείμενα, αλλά και τα συγκεντρώνουν⁹⁸. Το ότι οι συναγωγές εμφανίζονται από τα τέλη του 18ου αιώνα και έπειτα ίσως και πάλι θα πρέπει να συσχετιστεί με την έκταση των εξισλαμισμών που σημειώθηκαν κατά την περίοδο αυτή, καθώς η ύπαρξη των έργων αυτών φανερώνει την ανάγκη στήριξης του ποιμνίου με πρότυπα ορθόδοξης χριστιανικής συμπεριφοράς.

Τέλος ας ειπωθεί πως τα αγιολογικά κείμενα των νεομαρτύρων μπορεί να αποτελούν για τους ερευνητές της οθωμανικής κυριαρχίας ιστορική πηγή, δεν δημιουργήθηκαν όμως γ' αυτό το σκοπό. Ως στρατευμένα κείμενα προσπάθησαν, μέσω του προφορικού λόγου και της ανάγνωσής τους, να ενισχύσουν τη θρησκευτικότητα και την εσωτερική συνοχή των ορθοδόξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας⁹⁹. Ο στρατευμένος τους ρόλος διαπιστώνεται εύκολα και από το ότι πολλά από τα συναξάρια διαθέτουν όχι μόνο πανομοιότυπη δομή, αλλά και κοινά στοιχεία για την πορεία των ατόμων προς το μαρτύριο¹⁰⁰.

96. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 124-125, 139. Αν. Αβραμέα, *ό.π.*, σ. 47. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σσ. 27, 38, 40, 43-45, 51.

97. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 187, 435, 443. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 15.

98. Η έκδοση του *Νέου Μαρτυρολόγιου* (1799) και του *Νέου Λειμωνάριου* (1816) συμπίπτει χρονικά με την ενίσχυση του ηγετικού ρόλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου λόγω της κατάργησης των Αρχιεπισκοπών Ιπείκου και Αχρίδας (1766/67). Για την ενίσχυση της εδαφικής δικαιοδοσίας του Πατριάρχη βλ. Π. Κονόρτας, *ό.π.*, σσ. 217-227.

99. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 272. Β. Φανουργάκης, *ό.π.*, σ. 180.

100. *Τόσο η επανάληψη της πλοκής όσο και η επανάληψη των εκφραστικών μέσων αποτελούν εγγύηση πως ο ακροατής ή ο αναγνώστης θα κατανοήσει καλύτερα και γρηγορότερα τη διήγηση και το μήνιά της.* Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 221.

Θεοδώρα Χασεκίδου - Μάρκου

*Το Πανεπιστήμιο Αθηνών:
Προσδοκίες-Αποστολή-Πραγματικότητα*

Στην εισήγηση αυτή θα καταβληθεί προσπάθεια να αποτυπωθούν οι προσδοκίες για το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα, που είναι και το μοναδικό στην Ανατολή κατά το 19ο αιώνα, να σκιαγραφηθεί ο ρόλος του και η υψηλή αποστολή του στο ελληνικό κράτος και στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα να παρουσιαστούν στοιχεία για τη λειτουργία του, τις πανεπιστημιακές σχολές, τον αριθμό των φοιτητών με βάση πληροφορίες κυρίως από εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά περιοδικά του 19ου αιώνα, που κυκλοφόρησαν στο ελληνικό κράτος. Από μια πρώτη διερεύνηση του θέματος και με βάση τις αναφορές γίνεται εμφανές ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών είναι ένα ίδρυμα υψηλού πνευματικού και πολιτιστικού κύρους, στο οποίο προσβλέπουν και οι Έλληνες του ελληνικού κράτους και οι ομογενείς του εξωτερικού και οι Έλληνες της «δούλης» Ελλάδος και αυτό έχει ως συνέπεια να επωμίζεται από την αρχή της λειτουργίας του μια ιδιαίτερα απαιτητική και υψηλή αποστολή, καθώς ελκύει την προσοχή όλων. Η πραγματικότητα δεν συμβαδίζει όμως πάντοτε με τον υψηλό του ρόλο, καθώς δεν λειτουργεί με βάση οριστικό κανονισμό, οι απόφοιτοί του δεν αποκαθίστανται πάντα επαγγελματικά και όσον αφορά αυτούς που προορίζονται για την εκπαίδευση, δεν αποκτούν την απαραίτητη κατάρτιση, για να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις του διδασκαλικού επαγγέλματος, καθώς δεν υπάρχει ακόμη έδρα Παιδαγωγικής. Αυτά και άλλα ζητήματα που αναφέρονται κατά τη μελέτη των παραπάνω πηγών αποτελούν αντικείμενα της παρούσας εισήγησης.

Συμπληρώνονται φέτος (Μάιος 2007) 170 χρόνια από την ίδρυση του πρώτου Ελληνικού Πανεπιστημίου στην Αθήνα και πιστεύω ότι πρέπει να γίνει μνεία στο συνέδριο της Ιστορικής Εταιρείας για αυτό το μοναδικό ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα του ελληνισμού σε όλο τον 19ο αιώνα και μέχρι την τρίτη δεκαετία του 20ου, όταν ιδρύεται το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Η πρόκληση είναι μεγάλη, η έκταση περιορισμένη και έτσι αναγκαστικά θα θιγούν ορισμένα μόνο ζητήματα, που αναφέρονται κατά τη μελέτη της ιστορίας του.

Στο φύλλο αριθμός 3 της 3ης Φεβρουαρίου 1837 της Εφημερίδας της Κυβέρνησης δημοσιεύτηκαν τέσσερα διατάγματα του Όθωνα. Ένα από αυτά διόριζε τον Ιγνάτιο φον Ρούντχαρντ πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου και «Γραμματέα Επικρατείας της επί του Βασιλικού Οίκου και επί των Εξωτερικών Γραμματείας». Η παραμονή του Ρούντχαρντ στην Ελλάδα ήταν σύντομη, από το Φεβρουάριο έως το Δεκέμβριο του 1837, αλλά συνδέθηκε με την ίδρυση του Πανεπιστημίου του Όθω-

νος¹. Τα εγκαίνια του Ιδρύματος έγιναν στις 3 Μαΐου του 1837, στην Πλάκα, στο κτίριο του Σταμάτη Κλεάνθη, το οποίο ορίστηκε ως προσωρινή έδρα του. Πρώτος πρύτανης ήταν ο Κωνσταντίνος Σχινάς και καθηγητές ο Νεόφυτος Βάμβας της Φιλοσοφίας, ο αρχιμανδρίτης Μισαήλ Αποστολίδης της Θεολογίας, ο Γεώργιος Ράλλης της Νομικής, ο Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης της Ιατρικής. Στο μεταξύ είχαν φτάσει στην Αθήνα ο Χριστιανός Αύγουστος Μπράντις, καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, καθώς και ο Ερνέστος Κούρτιος, για να βοηθήσουν στην οργάνωση του Πανεπιστημίου².

Το Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε, για να εκπληρώσει δύο σκοπούς, αναφέρει ο πρύτανης Σχινάς στο λόγο των εγκαινίων: «*κείμενον μεταξύ της εσπερίας και της έω, είναι προωρισμένον να λαμβάνη αφ' ενός μέρους τα σπέρματα της σοφίας, και αφ' ου τα αναπτύξη εν εαυτώ ιδίαν τινά και γόνιμον ανάπτυξιν, να τα μεταδίδη εις την γείτονα έω νεαρά και καρποφόρα*»³. Το νεοσύστατο κράτος είχε ανάγκη από επιστημονικό δυναμικό για τη στελέχωση της διοίκησης και των υπηρεσιών του, αλλά έπρεπε να εκπληρώσει και έναν προορισμό στον ελληνισμό που παρέμενε αλύτρωτος. Η ίδρυση του Πανεπιστημίου, παρόλο που δεν είχαν εξασφαλιστεί όλες οι αναγκαίες προϋποθέσεις με την ύπαρξη σωστά οργανωμένων προπαιδευτικών σχολείων και γυμνασίων, τυπογραφείων και γενικότερα πνευματικής κίνησης στην Ελλάδα, ακόμη και από τους αντιπολιτευόμενους κύκλους έγινε θετικά δεκτή. Η μόνη αντίδραση σημειώθηκε από την εφημερίδα «*Ελπής*». Επικρίθηκε, μάλιστα ιδιαίτερα το γεγονός ότι τα διατάγματα της ίδρυσής του «*εξήλθον από εγκέφαλον ανθρώπων αλλοεθνών, νοός κοιμισμένου και σφαίρας περιορισμένης...*»⁴. Την πιστή μετάφραση των γερμανικών νόμων για το Ελληνικό Πανεπιστήμιο πιστοποιεί και ο Α. Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά του*⁵.

Οι περιορισμένες αυτές αντιδράσεις δεν ανέκοψαν καθόλου την πεποίθηση για

1. Β. Δ. της 14 και 22/4/1837. Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τομ. Α', Αθήνα 1990, σ. 73 κε.

2. Οι ενέργειες για την ίδρυση του Πανεπιστημίου είχαν αρχίσει ήδη από το 1833 επί Μάουρερ, ο οποίος, βασισμένος σε γερμανικά πρότυπα, είχε καταρτίσει σχέδια και προγράμματα. Η ανάκληση του Μάουρερ τον Ιούλιο του 1834 ανέστειλε και τις εργασίες. Το 1836, λίγο πριν την παύση του, ο Αρχικαγκελλάριος Αρμανσπεργκ συνέχισε την προσπάθεια, αλλά δεν πρόλαβε να την ολοκληρώσει. Η ίδρυση του Πανεπιστημίου πραγματοποιήθηκε με το διάταγμα της 22/4/1837 και τη συμβολή του Αν. Πολυζωΐδη, υπουργού επί των εσωτερικών, ο οποίος φρόντισε για την επίτευξη της λειτουργίας του. Ιω. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, «Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 69 κε.

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1994, σ. 350.

4. Άρθρο με τίτλο «Charlatanisme», της εφημερίδας «*Ελπής*», 6/5/1837. Α. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 87 κε.

5. Στο ίδιο, σ. 53 κε.

τον ιδιαίτερο ρόλο και την αποστολή του Πανεπιστημίου του Όθωνος, όπως αρχικά αυτό ονομάστηκε με το Β.Δ. της 14ης Απριλίου του 1837.

Επτά χρόνια αργότερα, όταν στις 22/2/1844 γίνεται συζήτηση στην Εθνοσυνέλευση για το αίτημα των καθηγητών του Πανεπιστημίου να αντιπροσωπεύονται με έναν βουλευτή, αναφέρεται από το βουλευτή Ευστάθιο Σίμο: *«αυτού του κέντρου (του Πανεπιστημίου) της ενώσεως της Ελλάδος αφ' ενός με τον κόσμον τον οποίον εφώτισε, και από τον οποίον της ανταποδίδονται τα φώτα, αφ' ετέρου με τον κόσμον τον οποίον είναι προωρισμένη να φωτίση. Ναι, κύριοι! Το Πανεπιστήμιον τούτο δεν είναι Πανεπιστήμιον των Αθηνών, δεν είναι Πανεπιστήμιον της Αττικής, δεν είναι Πανεπιστήμιον του Ελληνικού κράτους· είναι Πανεπιστήμιον όλου του Ελληνικού κόσμου...»*⁶.

Έτσι, λοιπόν, από την αρχή της λειτουργίας του το Πανεπιστήμιο έχει αυτή τη μεγάλη αποστολή, να καλλιεργήσει και να αναπτύξει τα γράμματα και τις επιστήμες και για το ελληνικό κράτος αλλά και για την Ανατολή και σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα διατυπώνονται υψηλές προσδοκίες για το ρόλο του. Παραθέτουμε ενδεικτικά: *«Η Ελλάς, ως εν μεταίχμω του Ανατολικού και του Δυτικού κόσμου κειμένη, καθήκον έχει να μετοχετεύη εν τη Ανατολή μετά της αρχαίας παιδείας και τας των νεωτέρων γνώσεις»*, τονίζει, χαρακτηριστικά ο υπουργός παιδεία Χ. Χριστόπουλος στην έκθεσή του το 1858⁷. Ο υπουργός Δ. Ν. Δρόσος (25/11/1866) στην έκθεσή του για την κατάσταση της Εκκλησίας και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως από το 1863 και μέχρι το 1866 αναφέρει για το Πανεπιστήμιο: *«χωρεί οσημέραι εις ακμήν και την ενεργητικήν και εκπολιτιστικήν αυτού δύναμιν και επιρροήν ευγνωμόνως αισθάνεται το γένος ημών και σύμπασα η Ανατολή ανομολογεί, διότι πανταχόθεν αυτής διαπρέπουσιν επιστήμονες οι τρόφιμοι αυτού και ο πανελλήνιος κόσμος έχει ήδη εν τοις κόλποις αυτού πολλά τα μουςοτραφή τέκνα της πνευματικής ταύτης και φωτιστικής του πνεύματος και θερμαντικής της καρδιάς εστίας»*⁸.

Στη διάρκεια του αντιδυναστικού αγώνα εναντίον του Όθωνα, το Πανεπιστήμιο, εκτός από φορέας της διάδοσης των γραμμάτων, γίνεται και φορέας πολιτικοποίησης: *«Όθεν το όνομα βασιλέως κακοποιήσαντος την Ελλάδα δεν δύναται του λοιπού να εκφράξη ελληνισμόν και φιλοπατρίαν. Αι αρεταί αύται καθεδρέουσιν εις το έθνος, αυταί κατειργάσαντο την μεγάλην και αξιοθαύμαστον επανάστασιν αυτού. Το εν Αθήναις Πανεπιστήμιον καλείται του λοιπού Εθνικόν Πανεπιστήμιον... Η πατρίς ευγνωμονεί*

6. Στο ίδιο, σ. 109.

7. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 12/4/1858, αρ. 254, σ. 432 κε. Από την έκθεση του υπουργού Χ. Χριστόπουλου.

8. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 6/12/1866, έτος ΙΔ', αρ. 614-615, σ. 1088-1102.

προ το ιερόν τούτο τέμενος των γραμμάτων. Το Πανεπιστήμιον δεν διέδωκε μόνον τα γράμματα εις την Ανατολήν, αλλά και ανέθρεψε πολιτικώς την ελληνικήν νεολαίαν και ενέσταξεν εις τας καρδίας αυτής το αίσθημα της αντιστάσεως προς τους εχθρούς της ευνομίας... το Πανεπιστήμιον παρήγαγε την επανάστασιν»⁹.

«Το Πανεπιστήμιον είναι των εθνικών ημών ελπίδων η κιβωτός και το έρεισμα συγχρόνως και το κορυφωμα του οικοδομήματος της ημετέρας αυτονομίας, της εις μαρτύρων και εις ηρώων αίματα ιδρυθείσης». Είναι ο «τηλαυγής φάρος» του πολιτισμού στην Ανατολή, τονίζει ο νέος του πρύτανης Αλ. Ρ. Ραγκαβής το 1866¹⁰.

Ο προορισμός του Πανεπιστημίου θα τονίζεται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ακόμη και στις αρχές του 20ου γίνεται και πάλι μνεία ότι «Το Ελληνικόν πανδιδακτήριον... μεταξύ της Εσπερίας και της Έω, είνε προωρισμένον να λαμβάνη αφ' ενός μέρους τα σπέρματα της σοφίας, και αφ' ού τα αναπτύξη, εν εαυτώ ιδίαν τινά και γόνιμον ανάπτυξιν, να τα μεταδίδη εις την γείτονα Έω νεαρά και καρποφόρα». Και πραγματικά το Πανεπιστήμιο από την ίδρυσή του άρχισε «να μεταλαμπαδεύη επί ελευθέραν και αλύτρωτον Ελλάδα τα φώτα και τον πολιτισμόν. Τοσούτη δ' υπήρξεν η ευεργετική αυτού επίδρασις ανά τον Ελληνικόν κόσμον, ώστε τάχιστα ηύξησεν ο αριθμός των φοιτητών αυτού, ανελθών κατά την τελευταίαν δεκαετηρίδα εις 3000 και πλέον νέους σφριγώντας υπέρ του μεγαλείου και της προόδου του ελληνικού γένους και μεταδίδοντας ανά πάσαν γωνίαν της ελληνικής γης τον πολιτισμόν και τας επιστήμας. Αν ο ελληνισμός κατά τον 19ον αιώνα προήχθη πνευματικώς και υλικώς, τούτο οφείλεται πάντως εις την άμεσον και έμμεσον επίδρασιν του ελληνικού πανεπιστημίου», αναφέρεται στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή* από το Γ. Δροσίνη¹¹.

Και, ενώ αναγνωρίζεται αυτή η ιδιαίτερη αποστολή του Πανεπιστημίου, από την ίδρυσή του αυτό λειτουργεί με προσωρινό κανονισμό. Το διάταγμα της 22ης Απριλίου του 1837 πρόβλεπε τη σύσταση επιτροπής για τη σύνταξη οριστικού κανονισμού του Πανεπιστημίου, καθώς και την οργάνωση ενός «Φιλοσοφικού Διδασκαλείου» για την πρακτική άσκηση στα αρχαία και λατινικά όσων προοριζόνταν να γίνουν διδάσκαλοι. Παρά τις συνεχείς εξαγγελίες και υποβολές νομοσχεδίων, ο οριστικός κανονισμός αναφέρεται ότι καταρτίζεται επί υπουργίας Ι. Βαλασόπουλου το Νοέμβριο του 1874, σχεδόν σαράντα χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου¹². Οι φοιτητές κινούνται

9. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 31/10/1862, έτος Γ', αρ. 469, σ. 2154. Επιστολή του υπουργού Ε. Δεληγεώργη προς τον πρύτανη για την εξάλειψη της προσωνομίας του Πανεπιστημίου.

10. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14/12/1866, έτος ΙΔ', αρ. 616, σ. 1105-1111. Λόγος του νέου πρύτανη Αλ. Ρ. Ραγκαβή (16/10/1866) με θέμα «Περί παιδείας το πάλα και νυν».

11. *Εθνική Αγωγή*, Έτος Ε', 15/9/1902, τ. 18, σ. 213-214.

12. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 28/1/1875, έτος ΚΓ', αρ. 834, σ. 2834 κε. Από την έκθεση του Ι. Βαλα-

το 1849 διεκδικώντας τη σύσταση οργανισμού αποδίδοντας κατηγορίες στο υπουργείο ότι «υπάρχει σκοπός μαύρος, επίθεσις ηθική κατά του πανεπιστημίου, της οποίας η τάσις είναι να καταστρέψη το μέλλον αυτού...» προβλέποντας, μάλιστα, ότι ο «Οργανισμός μη παρουσιασθείς μέχρι τούδε, ούτε θέλει καθυποβληθή ποτέ»¹³.

Ο Ιωάννης Πανταζίδης στο «Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου» σημειώνει τον Απρίλιο του 1888, που παρέδωσε το χειρόγραφο του για έκδοση, ότι ουσιαστικά ο κανονισμός του Πανεπιστημίου είναι ο προσωρινός του 1837 τροποποιημένος με βασιλικά διατάγματα που εκδόθηκαν από τότε μέχρι αυτή την εποχή. Οι συχνές αλλαγές κυβερνήσεων και επομένως και υπουργών παιδείας, οπωσδήποτε είναι μία βασική αιτία γι' αυτό το γεγονός της μη κατάρτισης κανονισμού και επομένως και του μη καθορισμού των εδρών του, που ορίζονταν με προεδρικά διατάγματα. Αλλά και το «θολό τοπίο» της λειτουργίας του βοηθούσε τις κυβερνήσεις να επεμβαίνουν, όποτε έκριναν αυτές σκόπιμο, και να το ελέγχουν. Ο Ιω. Πανταζίδης, μάλιστα, αναφέρει για το Πανεπιστήμιο ότι «δεν είνε κατά πάντα ελεύθερον και όλως ανεξάρτητον, αλλά διατελεί υπό την επιτήρησιν της κυβερνήσεως, της οποίας η τάσις ήτο να μη αφήση αυτό, μάλιστα κατά τας αρχάς, όλως αχαλιναγώγητον»¹⁴. Κατά το διάστημα από το 1844 και μέχρι τη νέα μεταπολίτευση οι κυβερνήσεις έγιναν περισσότερο συγκεντρωτικές και προσπάθησαν να μειώσουν τα δικαιώματα του Πανεπιστημίου, και ιδιαίτερα αυτά που αφορούσαν την περιουσία του¹⁵. Ο οριστικός κανονισμός καταρτίστηκε τελικά το 1911, σχεδόν 75 χρόνια μετά την ίδρυση του πανεπιστημίου¹⁶.

Οι σχολές αυτές της περιόδου είναι η Ιατρική, η Νομική, η Φιλοσοφική (σε αυτήν ανήκει και η Φυσικομαθηματική), η Θεολογική. Το Πολυτεχνείο είναι το Σχολείο των Τεχνών και το μετέπειτα Φαρμακευτικό Τμήμα το λεγόμενο Φαρμακευτικό Σχολείο. Φαίνεται, όμως, ότι από εκείνη την εποχή υπήρχε πρόβλημα απορρόφησης των αποφοίτων, διότι η Πρυτανεία του Πανεπιστημίου έκανε έκκληση στα υπουργεία να αξιοποιήσουν επαγγελματικά τους απόφοιτους της Ιατρικής, Νομικής, Φιλοσοφίας

σόπουλου (Νοέμβριος 1874). Αναφέρει ότι κατήρτισε οριστικό κανονισμό για το Πανεπιστήμιο και εισήγαγε το διαγωνισμό για την αναγόρευση σε καθηγητική έδρα.

13. Α. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 115 κε.

14. Ιω. Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889, σ. 7.

15. Στο ίδιο, σ. 65.

16. Κ. Λάπτας, *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 2004, σ. 142.

και του Φαρμακευτικού σχολείου, όπως το 1853¹⁷.

Από την αρχή της λειτουργίας του παρατηρείται αθρόα προσέλευση φοιτητών και από την ελεύθερη αλλά και από τη «δούλη» Ελλάδα και συνεχής αύξηση του αριθμητικού δυναμικού του, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να έχει φοιτητικό πληθυσμό εξίσου μεγάλο με χώρες, όπως η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Αγγλία¹⁸. Εκεί που παρατηρείται, όμως, πολύ αυξημένος αριθμός φοιτητών είναι στις Σχολές Νομική και Ιατρική, σε αντίθεση με τον αριθμό των φοιτητών της Φιλοσοφικής, και ιδιαίτερα της Θεολογικής, που συγκεντρώνει την προτίμηση πολύ λίγων φοιτητών (βλέπε πίνακα Β').

Η «υπερτροφία» αυτή στη Νομική και Ιατρική δεν οφείλεται μόνο σε λόγους σχετικούς με την επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων, αλλά σχετίζεται και με το επίπεδο σπουδών που παρεχόταν, ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας του πανεπιστημίου από το 1837 μέχρι τη μεταπολίτευση του 1844. Ειδικά αυτή την περίοδο ο Ιωάννης Πανατζίδης τη χαρακτηρίζει βρεφική ή νηπιακή και για το διδακτικό προσωπικό αναφέρει ότι στη Θεολογική σχολή οι αλλογενείς καθηγητές ήταν απαράδεκτοι και οι ομογενείς ελάχιστα καταρτισμένοι. Το ίδιο συνέβαινε και με τη Φιλοσοφική. Οι αλλογενείς καθηγητές προτίμησαν τη διδασκαλία της Λατινικής Φιλολογίας και της Αρχαιολογίας, και ήταν λογικό, αφού υστερούσαν στην ελληνική γλώσσα. Η Ιατρική απαιτούσε εκτός από καταρτισμένους καθηγητές και μέσα διδακτικά που δεν υπήρχαν. Η μόνη σχολή, της οποίας τα μαθήματα διδάσκονται, όπως φαίνεται από το πρόγραμμα σπουδών της, είναι η Νομική. *«Ανάλογα προς τα του διορισμού των καθηγητών, της φοιτήσεως, της οικοδομής, της όλης καταστάσεως του κράτους υπήρξαν κατά την περίοδον ταύτην και τα της διδασκαλίας. Ένθεν μεν ζήλος πολύς και προθυμία αξιέπαινος, ένθεν δε έλλειψις, αταξία και διακοπή αυτής αναπόφευκτος. Η μόνη σχολή, ης τα μαθήματα φαίνονται μάλλον ανελλιπή, ήτο η νομική, ως αποδεικνύεται εκ του προγράμματος αυτής. Περί δε των λοιπών και εν τοις πρυτανικοίς λόγοις εκφέρονται μεμψιμοιρία και εκ των προγραμμάτων αυτών είνε καταφανές ότι σπουδαία μαθήματα έμειναν αδίδακτα»*¹⁹.

Η επιστημονική ένδεια εκφράζεται και με τη συμμετοχή ή μάλλον τη μη συμμετοχή του Πανεπιστημίου στις επιστημονικές συνόδους ή τις εκδηλώσεις των ξένων πανεπιστημίων. Χαρακτηριστικό είναι το παράθεμα του Ιω. Πανατζίδη στο Χρονι-

17. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 22/9/1853, αρ. 48, σ. 191.

18. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1987, σ. 432.

19. Ιω. Πανατζίδης, *ό.π.*, σ. 42.

κόν: «την περί ταύτα ενέργειαν του πανεπιστημίου ως εκτάκτως και σπανίως γινομένην δεν θέλομεν διανείμῃ κατὰ τας τρεις περιόδους, ἀλλὰ θέλομεν εκθέσῃ αὐτὴν συλλήβδην ενταύθα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τέλους τῆς πενηκονταετίας». Ἔτσι στα πενήντα χρόνια τῆς λειτουργίας του πανεπιστημίου αναφέρονται 4-5 συμμετοχές σε συνέδρια με τον τίτλο τῆς ανακοίνωσης, ορισμένες ἄλλες, χωρὶς να εἶναι γνωστό τι ανακοινώσεις ἔγιναν και ορισμένες προσκλήσεις για τον εορτασμό των ἐπετείων τῆς ἰδρύσεως ξένων πανεπιστημίων, στις οποίες δε συμμετείχε πάντοτε το ἐλληνικὸ Πανεπιστήμιο²⁰.

Ἡ πνευματικὴ παρουσία του Πανεπιστημίου εκδηλώνεται στους διαγωνισμούς που χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ τους ομογενεῖς και τα κληροδοτήματά τους. Πρόκειται για τους ποιητικούς διαγωνισμούς του Α. Σ. Ράλλη και Ἰω. Βουτσινά, τους φιλολογικούς του Κ. Τσόκανου και του Π. Ροδοκανάκη, τον θρησκευτικὸ του Γ. Μελά, τον μεταφραστικὸ του Δ. Οικονόμου²¹ και ἄλλους²². Ἡ πρόσκληση του ομογενῆ Δ. Μπερναρδάκη για τὴν ἔκδοση ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν και συγγραφέων δεν βρῆκε ἀνταπόκριση ἀπὸ τους καθηγητὲς το 1856²³. Οἱ ἀγωνοθέτες καθηγητὲς εἶχαν, ἐπιπλέον, να ἀντιμετωπίσουν τὴ δυσἀρέσκεια των μη βραβευμένων στους διαγωνισμούς και διαμαρτύρονταν συχνά για το «πολύμοχθον, ἀτερπὲς και ἀχάριστον ἔργο τους»²⁴.

Ὁ Μισαήλ Αποστολίδης, ὅταν παραδίδει τὴν πρυτανεία το 1851 στο Σπυρίδωνα Πήλληκα, ἀναφέρει ὅτι ἡ αἰτία για τὴν ολιγαριθμία των φοιτητῶν τῆς Θεολογικῆς οφείλεται στο ὅτι αὐτοὶ δεν μποροῦν να καταλάβουν κάποια ἐιδικὴ θέση και γι' αὐτὸ προτιμοῦν να γραφοῦν στη Φιλοσοφικὴ Σχολή που εἶναι συγγενικὴ με το ἀντικείμενο, ἔτσι, ὥστε να βρουν δουλειά.

Ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ὅταν παραδίδει τὴν πρυτανεία στο διάδοχό του Δ. Στρούμπο το 1858, ἐπισημαίνει ὅτι, ἀν παρακολουθήσει κάποιος τὴν κατάσταση των πανεπιστημιακῶν σχολῶν και τον κατάλογο των διδασκῶν ἢ τελειοδιδασκῶν που ἐξετάζονται κάθε χρόνο, θα παρατηρήσει ὅτι στα θεολογικά μαθήματα δεν ἐξετάζεται σχεδὸν κανεὶς και στα φιλοσοφικά ἐλάχιστοι. Οἱ πιο πολλοὶ παρουσιάζονται στα μαθήματα τῆς Νομικῆς και Ἰατρικῆς. Ἡ κυριότερη αἰτία εἶναι ἡ μέχρι τώρα ἀτέλεια τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς «τὴν ὁποῖαν ἡ Β. Κυβέρνησις δεν ἴσχυσεν ἀκόμη να θεραπεύσῃ» και δεν μπόρεσε να βρεῖ ἀξιους καθηγητὲς τῆς Θεολογίας. Ἀλλὰ και ἡ «σπάνις» των φοιτη-

20. Στο ἴδιο, σ. 281-287.

21. Στο ἴδιο, σ. 128 κε.

22. Ο Κ. Λάππας, ὁ.π., σ. 112 ἀναφέρει 15 διαγωνισμούς ὡς το τέλος του 19ου αἰῶνα.

23. Ε. Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» και ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὁμεις του ἐθνικοῦ προβλήματος στην Ἑλλάδα (1830-1880)*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 127.

24. Θ. Χασεκίδου-Μάρκου, *Εκπαιδευτικά και Παιδαγωγικά Περιοδικά στην Ἑλλάδα. Ἡ διαμόρφωση τῆς παιδαγωγικῆς σκέψης κατὰ τον 19ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 180.

τών της Φιλοσοφικής οφείλεται στο ότι οι φοιτητές της Φιλολογίας και των άλλων επιστημών της Φιλοσοφικής Σχολής δεν ελπίζουν σε κανένα άλλο πόρο ζωής, παρά μόνο στο επάγγελμα των καθηγητών και διδασκάλων. Αλλά αυτό δεν υπόσχεται τόσα ωφελήματα ούτε πρόοδο στον πολιτικό βίο, όπως το επάγγελμα του νομικού ή ιατρού. Γι' αυτό ελάχιστοι εκλέγουν το «πολυμοχθέστερον και ακερδέστερον του διδασκάλου ή καθηγητού επάγγελμα» και πολλές θέσεις δασκάλων και καθηγητών μένουν κενές. Η κυβέρνηση φρόντισε πρόσφατα για τη βελτίωση της κατάστασης μέρους αυτών, αλλά θα πρέπει να βελτιώσει και την κατάσταση των υπολοίπων αίροντας μία από τις αιτίες για την «σπάνιν» των φοιτητών της Φιλοσοφικής. Ακόμη θα πρέπει να αυξηθεί και ο αριθμός των υποτροφιών γι' αυτή τη Σχολή ως κίνητρο για την προσέλκυση φοιτητών²⁵.

Αν ανατρέξουμε στα αριθμητικά στοιχεία που δίνουν οι πρυτάνεις κατά τη λογοδοσία τους ή οι υπουργοί παιδείας στις εκθέσεις τους στη Βουλή, θα παρατηρήσουμε, πραγματικά, ότι οι φοιτητές της Νομικής και Ιατρικής είναι πολύ περισσότεροι αυτών της Φιλοσοφικής και Θεολογικής και ακόμη ότι δεν παίρνει μεγάλος αριθμός πτυχίο (βλέπε πίνακα Α). Η ίδια κατάσταση θα συνεχιστεί και κατά τα τέλη του 19ου – αρχές του 20 αιώνα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή της φοιτητικής κινητικότητας και των συνεπειών της από το περιοδικό *Εθνική Αγωγή* του Γ. Δροσίνη. Σχετικά με τη φοίτηση στο πανεπιστήμιο παρατηρείται ότι, ενώ οι φοιτητές εγγράφονται ή ανανεώνουν την εγγραφή τους, στη συνέχεια δεν παρακολουθούν και η κυριότερη αιτία είναι, εκτός από τα βαρύντατα εκπαιδευτικά τέλη, και η δαπανηρή ζωή στην Αθήνα. Ο μεγάλος αριθμός νομικών και ιατρών έχει και κοινωνικές συνέπειες. Οι παραπάνω, μην μπορώντας να ζήσουν ασκώντας το επάγγελμά τους, επιδιώκουν θέσεις στο δημόσιο. Οι κοινωνιολόγοι λένε σε αυτές τις περιπτώσεις ότι «φθείρονται και συμφοράς πλείστας υφίστανται οι λαοί, όταν προς διεξαγωγήν του περί υπάρξεως αγώνος καταφεύγωσιν εις δημόσια λειτουργήματα». Είναι πραγματικά λυπηρό οι νέοι να δαπανούν τόσα χρήματα για σπουδές και στη συνέχεια να δυστυχούν, ενώ, αν σπούδαζαν πρακτικότερες επιστήμες, στις οποίες υπάρχει έλλειψη στον τόπο, θα μπορούσαν και οι ίδιοι να ευτυχήσουν και την πατρίδα να ευεργετήσουν. Οι νέοι στην Ελλάδα αγνοούν ότι υπάρχουν και άλλες επιστήμες και ευχάριστες και πλουτοπαραγωγικές. Πρέπει να αποτελέσει μέλημα της πολιτείας να στρέψει τους νέους στη γεωπονία, στην κτηνοτροφία, στη μεταλλουργία, στη δασονομία, στη μηχανική και ηλεκτρολογία, στη χη-

25. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 20/12/1858, αρ. 291-294, σ. 725 κε. Λόγος του πρύτανη Φ. Ιωάννου κατά την παράδοση της πρυτανείας στο διάδοχό του Δ. Στρούμπο.

μειοτεχνία και βιομηχανία, που είναι επίσης επιστήμες. Η αναλογία των θεολόγων και φυσιογνωστών που πήραν δίπλωμα είναι 1:486000 κατοίκους, των νομικών 1:10860, των ιατρών 1:16000. Σύμφωνα με επίσημες πληροφορίες ένας δικηγόρος αναλογεί σε 1380 κατοίκους και ένας γιατρός σε 1422, αναλογία που δεν παρατηρείται πουθενά στη γη (στην Αθήνα ένας δικηγόρος αναλογεί σε 218 κατοίκους και ένας γιατρός σε 378), ενώ στο Βερολίνο ένας γιατρός σε 708 κατοίκους²⁶.

Ειδικά η Νομική Σχολή, ακόμη και χωρίς το διδακτορικό δίπλωμα²⁷, ήταν ελκυστική για τη στελέχωση των δημόσιων υπηρεσιών και του κρατικού μηχανισμού και επιπλέον, επειδή ακόμη δεν είχε γίνει η εισαγωγή των Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο, κάλυπτε τις ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό που θα ασχολούνταν με τις τραπεζικές και χρηματιστηριακές δραστηριότητες, ειδικά μετά το 1880²⁸.

Ένα άλλο ζήτημα, που απασχολεί είναι και η φοίτηση των κοριτσιών στο Πανεπιστήμιο. Προσπάθειες για την εισαγωγή των κοριτσιών στο Πανεπιστήμιο γίνονται στα τέλη της δεκαετίας του 1870, οι σπουδές τους στα Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια δεν αναγνωρίζονταν, όμως, ως ισότιμες με αυτές των Γυμνασίων, όπου δεν φοιτούσαν κορίτσια. Έτσι μέχρι το 1890, έτος κατά το οποίο γίνεται δεκτή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, στη Φιλοσοφική Σχολή η πρώτη φοιτήτρια, όσες κοπέλες επιθυμούν σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση υποχρεώνονται να σπουδάσουν σε πανεπιστημιακές σχολές του εξωτερικού²⁹.

Πολλοί διανοούμενοι της εποχής αντιμετωπίζουν το πρόβλημα με σκεπτικισμό, επιφυλάξεις ή ακόμη και εχθρικά. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα στο περιοδικό «*Εκπαίδευσις*» που έχει τον τίτλο «*Η χειραφέτησις των γυναικών*». Σχολιάζεται ότι η «*Εφημερίς των Κυριών*» μάχεται για τη χειραφέτηση των γυναικών στην Ελλάδα και η ευγλωττία της έφερε αποτέλεσμα, καθώς γράφηκαν «*προοδευτικά κοράσια εις το Πανεπιστήμιον, όπως σπουδάζωσι και ασκήσωσιν εν τω βίω κατόπιν επιστήμην*».

26. *Εθνική Αγωγή*, Έτος Ε', 15/9/1902, τ. 18, σ. 213-214. Οι φοιτητάι του εθνικού πανεπιστημίου (εκ της άρτι δημοσιευθείσης λογοδοσίας του κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1900-1901 πρυτανεύοντος κ. Κ. Μητσοπούλου αποσπώμεν το εις τους φοιτητάς του εθνικού πανεπιστημίου αναφερόμενον μέρος. Σημείωση του Γ. Δροσίνη).

27. Ο Ιω Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 79, αναφέρει ότι οι διδάκτορες της νομικής ήταν λίγοι, γιατί και ως τελειοδιδάκτοι μπορούσαν να αποκατασταθούν επαγγελματικά σε θέσεις που δεν απαιτούσαν διδακτορικό δίπλωμα.

28. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 441 κε.

29. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 251 κε και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο *Εκπαίδευση και Φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 88.

Το περιοδικό θεωρεί «την χειραφεσίαν των γυναικών ήτοι την οικειοθελή εγκατάλειψιν των υψίστων και ευγενεστάτων υπηρεσιών, ας δύναται γυνή να προσφέρη εις την πολιτείαν ως οικοδέσποινα, ως μήτηρ, ως σύζυγος, ως παιδαγωγός, ως διδάσκαλος, ίνα ανταλλάξη αυτάς προς τα βαρέα και επίπονα και οχληρά και βάνανυσα πολλάκις του δημοσίου βίου έργα, α και η φύσις αυτή και η φιλοσοφία των αιώνων προώρισαν ως αποκλειστικά των ανδρών επιτηδεύματα, τοιαύτην χειραφεσίαν θεωρώ ως την μεγίστην κατά των γυναικών προσβολήν και περιφρόνησιν... αποκαλύπτως καλούμεν το πρό- τον αυτών κατόρθωμα να εγγραφώσιν τινες τούτων εν τοις φοιτηταίς του Πανεπιστημίου προς σπουδήν και άσκησιν εν τω βίω επιστήμην ως νίκην Καδμείαν». Η αποστολή και η δόξα των γυναικών δεν έγκειται στη σπουδή επιστημών αλλά στην απόκτηση πολυμερούς και βαθιάς εγκυκλοπαιδικής παιδείσεως. «Η καθολική παιδεία πρέπει να είναι το κόσμημα των γυναικών, η δε σπουδή και άσκησις των επιστημών, ήτις γεννά μονομέρειαν εις τον άνθρωπον, και γίνεται προς βλάβην της καθολικής του παιδείας, πρέπει να είναι αποκλειστικόν των ανδρών ενασχόλημα»³⁰.

Παρά τις αντιξοότητες και τις αντιδράσεις προοδευτικά ο αριθμός των φοιτητριών αυξάνει. Έτσι κατά το ακαδημαϊκό έτος 1896-97 γράφτηκαν 10 φοιτήτριες, 5 στην ιατρική, 1 στο φαρμακευτικό σχολείο, 1 στο μαθηματικό τμήμα, 1 στο φυσικό και 2 στο φιλολογικό. Η μικρή αυτή αύξηση δε συνεπάγεται, βέβαια, και την αποδοχή της φοίτησης των γυναικών από τους πανεπιστημιακούς κύκλους, αλλά ίσως μια «ανοχή», όπως αναφέρει ο αντιπρύτανης Α. Χρηστομάνος, όταν κατά τη λογοδοσία του κάνει λόγο για τις φοιτήτριες: «Φρονώ ότι οφείλομεν να ανεχώμεθα και να μη παρα- κωλύομεν την επιστημονικήν ανάπτυξιν των γυναικών, αλλά και να μη ενισχύομεν δι' υπερβολικής ενθαρρύνσεως. Διότι από το σημείον της υψίστης τελειότητος, ην δύναται να φθάση η γυνή μέχρι του εκφυλισμού, είνε έν μόνον βήμα»³¹.

Ένα άλλο ζήτημα, το οποίο αναφύεται είναι η παιδαγωγική και διδακτική κα- τάρτιση όσων αποφοίτων του Πανεπιστημίου προορίζονταν να διδάξουν στα Σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και προτείνεται η σύσταση έδρας Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο. Το Φιλολογικό Φροντιστήριο, που ιδρύθηκε το 1842 δεν κάλυπτε αυτή την ανάγκη, διότι σκοπός του ήταν να ασκήσει τους φοιτητές στην αρχαία ελ- ληνική και λατινική γλώσσα. Πρέπει να φτάσουμε στο έτος 1884, για να συμπεριλη-

30. *Εκπαίδευσις*, Έτος Γ', 10/3/1895, αρ. 19, σ.145. Άρθρο με τίτλο «Η χειραφέτησις των γυναικών», χωρίς υπογραφή, μάλλον του ίδιου του Π. Π. Οικονόμου.

31. *Εθνική Αγωγή*, Έτος Α', τ. 3, 1/4/1898, σ. 45-46. Το εθνικόν Πανεπιστήμιον κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1896-97. Λογοδοσία αντιπρύτανη Α. Χρηστομάνου και παράδοση της πρυτανείας στον Σπυρίδωνα Μαγγίνα.

φθούν με Β. Δ. ανάμεσα στις άλλες ασκήσεις και οι παιδαγωγικές, στο έτος 1893, για να συσταθεί το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο και στο έτος 1899 η έδρα της «Γενικής και Γυμνασιακής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας»³². Η «Γυμνασιακή Παιδαγωγία» από τον Ιω. Πανταζίδη, καθηγητή της ελληνικής φιλολογίας ή η «Παιδαγωγική» από τον Χ. Παπαδόπουλο, καθηγητή της Φιλοσοφίας διδάσκονται από το 1876-77 και με πρωτοβουλία των παραπάνω καθηγητών³³.

Το περιοδικό *Εκπαίδευσις* θίγει σε πολλά άρθρα του το θέμα αυτό σε όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας του (1892-1895). Το περιοδικό θεωρεί ότι τίθεται ένα πολύ σπουδαίο ζήτημα, άξιο προσοχής και από τους κυβερνώντες αλλά και τους κυβερνώμενους: Αν οι καθηγητές και δάσκαλοι, που θα διορισθούν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, στα Ελληνικά σχολεία, στα Γυμνάσια, στα Διδασκαλεία, στα Ανώτερα παρθεναγωγεία και στα υπόλοιπα ισόβαθμα σχολεία, είναι ανάγκη να έχουν παράλληλα με την επιστημονική και παιδαγωγική μόρφωση, θεωρητική και πρακτική. Η «*Εκπαίδευσις*» προτείνει να ληφθεί πρόνοια «*περί παιδαγωγικής μορφώσεως πάντων των διδασκάλων των διδασκόντων εν εκπαιδευτηρίοις έχουσι μορφωτικόν σκοπόν*». «*Διά να είναι τις καλός διδάσκαλος πρέπει να γνωρίζη καλώς ου μόνον τι θα διδάξη, αλλά και πώς τούτο θα διδάξη*». Το τι θα διδάξει θα το μάθει στο πανεπιστήμιο με τις παραδόσεις, τις μελέτες και τα ειδικά φροντιστήρια. Για το πώς, όμως, θα διδάξει αυτές τις γνώσεις δεν έχει ληφθεί ακόμη η απαραίτητη φροντίδα. Αυτό προέρχεται ίσως και από την λανθασμένη γνώμη ότι, όταν γνωρίζει κάποιος καλά τι θα διδάξει, θα βρει και τον τρόπο να το διδάξει. Αυτή η πλάνη επικρατούσε πρώτα και για το δημοδιδασκαλικό έργο και έτσι δίνονταν πτυχία, ακόμη και σε ανθρώπους που αγνοούσαν εντελώς το έργο που θα ασκούσαν. Δικαιολογούν την έλλειψη παιδαγωγικής μόρφωσης των ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών, διότι αυτοί μπορούν και μόνοι τους να μελετήσουν τα παιδαγωγικά συγγράμματα και να αποκτήσουν τις παιδαγωγικές γνώσεις, καθώς και ότι μόνοι τους θα ανακαλύψουν την ορθή μέθοδο διδασκαλίας και ανατροφής των μαθητών. Θεωρούν ότι, όταν κάποιος διδάσκει το μάθημα «*λογικώς και συνηρημένως, και, όταν κατανοώσιν οι μαθηταί και αποδίδωσι τούτο πιστώς, τούτο κατ' αυτούς είναι η όλη παιδαγωγική. Αλλά τούτο προσθέτουσιν, εξαρτάται εκ της τελειότερας των διδασκάλων επιστημονικής μορφώσεως και ουχί εκ της ιδιαίτερας περί το διδάσκειν επιστήμης ή εμπειρίας!*». Όλα αυτά τα επιχειρήματα δεν ευσταθούν, καθώς κανείς δεν διασφαλίζει ότι οι δεινοί επιστήμονες, θα είναι και δεινοί δάσκα-

32. Β. Α. Φούκας, *Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1837-1910). Αναζητήσεις, θέσεις, προοπτικές*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 112 κε.

33. Στο ίδιο, σ. 155 κε.

λοι και επίσης ότι με την ανάγνωση παιδαγωγικών συγγραμμάτων μπορεί κανείς να καταρτιστεί θεωρητικά, όταν δεν ασκείται στην παιδαγωγική πράξη. Η παιδαγωγική είναι επιστήμη «πρακτική δυσχερεστάτη». Σύμφωνα με αυτήν απαιτείται το πνεύμα του ανθρώπου, το οποίο αναπτύσσεται σύμφωνα με ορισμένους σταθερούς και αμετάβλητους ψυχολογικούς νόμους, να τραφεί και να αναπτυχθεί με μέθοδο προσαρμοσμένη στην ψυχολογική κατάσταση του μαθητή και σύμφωνη με τους ψυχολογικούς νόμους της ανάπτυξής του με μαθήματα πρόσφορα, που περιέχουν άφθονα στοιχεία μορφώσεως, ώστε να αναφανούν ευγενείς τάσεις και ενδιαφέροντα. Ο δάσκαλος πρέπει να απαρνηθεί το επιστημονικό του εγώ και να «κατέλθι εις την πνευματικήν κατάσταση» των μαθητών του. Αυτή η δεξιότητα, όμως, δηλαδή να προσαρμόζεται ο δάσκαλος στις ανάγκες των μαθητών, δεν αποκτάται με την ανάγνωση παιδαγωγικών συγγραμμάτων αλλά με τη σπουδή της παιδαγωγικής επιστήμης και την άσκηση στη διδασκαλία από ειδικούς καθηγητές. Αλλά και για την πειθαρχία, τη συμπεριφορά, την εκλογή της ύλης, τη διάταξη των μαθημάτων και για τόσες άλλες πλευρές της σχολικής ζωής είναι απαραίτητη η παιδαγωγική. Πρέπει να ληφθούν μέτρα για την παιδαγωγική μόρφωση των διδασκάλων και τη θεωρητική και την πρακτική και να ληφθεί η υπόψη η εμπειρία της Γερμανίας³⁴.

Αποτελεί σοβαρότατο αίτημα να υπάρχουν στα Ελληνικά Σχολεία τακτικοί δάσκαλοι επιστήμονες, που αγαπούν το έργο τους και επιδιώκουν πάντοτε τη βελτίωσή του και όχι άνθρωποι που το περιφρονούν και το ασκούν από ανάγκη. Τα Ελληνικά Σχολεία μπορούν να αποβούν ευεργετικά, αν σε αυτά εισαχθεί το πνεύμα της επιστημονικής παιδαγωγικής. Θα πρέπει να συσταθούν ανώτερα διδασκαλεία για την παιδαγωγική μόρφωση των ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών και θεωρητική και πρακτική³⁵. Τα διδασκαλεία αυτά θα πρέπει να είναι πανεπιστημιακά³⁶.

Η προσοχή της κυβέρνησης πρέπει να συγκεντρωθεί στο Πανεπιστήμιο, τονίζεται στο ίδιο περιοδικό, με την κατάλληλη προπαρασκευή των δασκάλων των ανώτερων σχολείων. Τα προσόντα του καλού διδασκάλου είναι η επιστημονική γνώση του μαθήματος που θα διδάξει και η παιδαγωγική του παιδεία, η οποία όχι μόνο θα τον οδηγήσει στο πώς να μεταδώσει τη διδακτική ύλη με τρόπο που να ζωογονεί το πνεύμα των μαθητών, αλλά και πώς να παιδαγωγεί τους μαθητές του, τομέα στον οποίο εκδηλώνεται η μεγαλύτερη αμάθεια. Γι' αυτό το Πανεπιστήμιο θα πρέπει να παρέχει

34. *Εκπαίδευσις*, Έτος Α', 31/10/1892, αρ. 15, σ. 113. Άρθρο με τίτλο «Περί ενός ου εστίν ημίν χρεία», ανυπόγραφο, πιθανόν του Π. Π. Οικονόμου.

35. Στο ίδιο, 10/11/1892, αρ. 16, σ. 121.

36. Στο ίδιο, 30/11/1892, αρ. 18, σ. 139.

ακριβέστερη, βαθύτερη και πληρέστερη μάθηση και παράλληλα παιδαγωγική προ-παρασκευή, θεωρητική και πρακτική για τους μελλοντικούς δασκάλους. Απαιτείται από τη Φιλοσοφική Σχολή ιδιαίτερος οργανισμός, ώστε να έχουμε δασκάλους που θα γνωρίζουν όχι μόνο τι θα διδάξουν, αλλά και πώς θα το διδάξουν. Μάλιστα, σύμφωνα με τον W. Rein, η παιδαγωγική δεν πρέπει να θεωρείται «πάρεργον μάθημα», αλλά θα πρέπει να ιδρυθούν στα πανεπιστήμια ειδικές έδρες.

Στην Ελλάδα η κάθε μορφής διδασκαλία, και στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια, γίνεται χωρίς καμία μέθοδο, ενώ οι καθηγητές δεν έχουν συνειδητοποιήσει ότι έχουν ανάγκη της παιδαγωγικής κατάρτισης. Και ενώ στη Γερμανία υπάρχει κινητικότητα και ενδιαφέρον από τους καθηγητές να βρεθούν προσφορότερες μέθοδοι, βιβλία που θα διευκολύνουν τη διδασκαλία, στην Ελλάδα δεν εκδηλώνεται κανένα ενδιαφέρον, ενώ είναι βέβαιο ότι «δεν ανέτειλεν ενταύθα ο ήλιος της παιδαγωγικής και ότι φιλοπατρίας μεγίστης έργον είναι να στραφεί η προσοχή των κυρίων καθηγητών εις παιδαγωγικά ζητήματα». Αυτό θα κατορθωθεί μόνο με την ίδρυση έδρας Παιδαγωγικής. Όσοι νομίζουν ότι αυτή την έλλειψη μπορεί να καλύψει ο καθηγητής της Φιλοσοφίας ή της Φιλολογίας δεν έχουν συνειδητοποιήσει τα ποικίλα και δύσκολα καθήκοντα του καθηγητή της Παιδαγωγικής. Μάλιστα στη Γερμανία, στα πολυπληθή πανεπιστήμια προτείνουν την ίδρυση και δεύτερης έδρας Παιδαγωγικής³⁷.

Μεγάλη είναι η βλάβη από την έλλειψη έδρας παιδαγωγικής στο πανεπιστήμιο. Η ανάγκη φαίνεται περισσότερο, όταν γίνεται απόπειρα για μεταρρυθμίσεις. Όταν υπάρχει ανάγκη επιθεωρήσεων, διαπιστώνεται ότι η εκπαίδευση δεν έχει το κατάλληλο προσωπικό. Όταν πρέπει να αναβαθμιστεί το προσωπικό, διαπιστώνεται το ίδιο. Γενικά υπάρχει έλλειψη προσωπικού με υψηλότερη παιδαγωγική μόρφωση και ευρύτερη παιδαγωγική παιδεία, πράγμα το οποίο είναι δυνατόν να επιτευχθεί μόνο στο πανεπιστήμιο. Θα ήταν μεγάλη ευεργεσία από την κυβέρνηση για όλους τους τύπους και τις βαθμίδες των σχολείων, αν αποφάσιζε να ιδρύσει έδρα Παιδαγωγικής στο πανεπιστήμιο και Πρότυπο σχολείο για την άσκηση των καθηγητών της μέσης εκπαίδευσης. Και, όπως η ίδρυση Διδασκαλείου το 1878 θεωρήθηκε πράξη σοφή και ευεργετική, έτσι και η ίδρυση Ανώτερου διδασκαλείου στο Πανεπιστήμιο θα θεωρηθεί συμπλήρωση εκείνου του έργου και το επιστέγασμά της. Ότι η άποψη για την ίδρυση στο Πανεπιστήμιο «ιδίας έδρας παιδαγωγικής» είναι ορθή αποδεικνύεται από τα παραδείγματα των «ευδοκιμούντων» κρατών, όπως στα πανεπιστήμια της Γερμανίας, της Πράγας, ακόμη και της Αγγλίας. «*Επέστη ο χρόνος να ικανοποιηθή η ευχή πάντων των ενδιαφερομένων εις την καλήν λειτουργίαν των σχολείων της μέσης*

37. *Εκπαίδευσις*, Έτος Γ', 20/4/1895, αρ. 23, σ. 177 κε.

εκπαιδύσεως»³⁸.

Ένα άλλο ζήτημα άξιο μελέτης είναι και το καθεστώς που επικρατούσε στην εκλογή των καθηγητών. Σε ολόκληρο το 19ο αιώνα η κατάληψη μιας καθηγητικής έδρας ήταν ουσιαστικά έργο του Υπουργείου, παρόλο που η πρόταση υποβαλλόταν από την οικεία Σχολή. Επίσης ο κανονισμός του 1837 δεν προέβλεψε τη μονιμότητα των καθηγητών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εξάρτηση των καθηγητών από την εκάστοτε πολιτική εξουσία, καθώς αυτή είχε τη δυνατότητα να τους απολύει ή να τους επαναφέρει κατά το δοκούν³⁹. Ο αριθμός των πανεπιστημιακών εδρών επίσης ήταν θέμα του ετήσιου προϋπολογισμού και του υπουργείου⁴⁰.

Μια εικόνα αυτής της κατάστασης μας δίνει το περιοδικό *Εκπαίδευσις*: Ανάμεσα στα άλλα νομοσχέδια που κατατέθηκαν στη Βουλή υπάρχει και το σχετικό με το Πανεπιστήμιο⁴¹, σύμφωνα με το οποίο ορίζονται 6 έδρες για τη Θεολογία, 9 για τη Νομική, 15 για τη Φιλολογία, για το Μαθηματικό τμήμα 5 έδρες, για το Φυσικό 6 και για την Ιατρική σχολή 18. Η κατανομή των εδρών δεν εξυπηρετεί τις ανάγκες της επιστήμης αλλά τις κομματικές, σχολιάζει το περιοδικό. Το Πανεπιστήμιο, «ο μοναδικός ούτος ήλιος της Ανατολής, πρέπει να καθαρθή, να ζωογονηθή, να υψωθή και να καταλάβη την πρέπουσαν αυτώ θέσιν». Από το 1837 μέχρι το 1892 νέες επιστήμες διατυπώθηκαν και διδάσκονται στα πανεπιστήμια της Ευρώπης. Το Πανεπιστήμιο θα μπορούσε να ήταν εφάμιλλο των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, αν η θέση του ακαδημαϊκού διδασκάλου δινόταν ως γέρας στους άνδρες εκείνους που θα αποδείκνυαν ότι με την εργασία τους, την ευφυΐα τους και τις σπουδές τους προάγουν την επιστήμη. Αν εφαρμόζονταν αυτοί οι όροι, τότε θα υπήρχε ευγενής άμιλλα μεταξύ των ενδιαφερομένων. Σε κάθε μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου θα πρέπει να ζωογονείται ο θεσμός των υφηγητών, στους οποίους πρέπει να παραχωρηθούν ορισμένα δικαιώματα. Να τους επιτραπεί να δίνουν αποδείξεις ακροάσεως με την ίδια ισχύ που έχουν οι αποδείξεις των καθηγητών, να έχουν μικρό μισθό μετά διετή υπηρεσία ή να πληρώνονται από δίδακτρα, τα οποία οι ίδιοι θα καθορίζουν, να επιτρέπεται να παρενδρίσκονται στις εξετάσεις και να αναπληρώνουν τους καθηγητές, αν χρειάζεται. Θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η επιστημονική ικανότητα του υφηγητή και να υποστηρίζεται, επιτέλους να πάψει ο «νεποτισμός, όστις νέμεται τας σχολάς και ο φατριασμός, όστις

38. *Εκπαίδευσις*, Έτος Γ', 6/7/1895, αρ. 32-33, σ. 259 κε. Περί παιδαγωγικής μορφώσεως του Προσωπικού της Μέσης εκπαιδύσεως.

39. Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 153 κε

40. Στο ίδιο, σ. 160.

41. Πρόκειται για το Νόμο ΒΡΠ΄ του 1893, ο οποίος καταργήθηκε το 1895, Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 161.

νέμεται την πολιτείαν»⁴².

Μια δεύτερη παράμετρος σε κάθε μεταρρύθμιση είναι να ληφθεί μέριμνα, ώστε να υπάρχει τουλάχιστον ένας έκτακτος καθηγητής σε κάθε κλάδο επιστήμης, ούτως ώστε να δίνεται η δυνατότητα στους φοιτητές να γνωρίζουν και άλλες επιστημονικές θεωρίες. Διότι αυτή τη στιγμή με το νομοσχέδιο που προωθείται το Πανεπιστήμιο τείνει να γίνει γυμνάσιο ανώτερο, με ευάριθμους καθηγητές και με εξετάσεις προαγωγής και απολύσεως, *«τοιαύτη ταπεινώσις παρασκευάζεται εις το εθνικόν Πανεπιστήμιον»*. Καλύτερα να μείνει ο υπάρχων κανονισμός, ο οποίος, αν και είναι πεπαλαιωμένος και ατελής, επιδέχεται βελτίωση και συμπληρώσεις. Ένα άλλο αρνητικό σημείο είναι και ο πενιχρός αριθμός των εδρών, όπως καθορίζεται ανά σχολή. Ειδικά η Ελληνική Φιλολογία έχει τρεις έδρες αντί των 5, ιδρύεται έδρα Μυθολογίας, έδρα, η οποία ούτε και στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου με 67 καθηγητές «επολιτογραφήθη» ποτέ, και η Αρχαιολογία δίνεται στον καθηγητή της Μυθολογίας να τη διδάξει. Ιδρύεται έδρα Γεωγραφίας, ενώ *«περί παιδαγωγικής, ήτις μέλλει να εξευγενίση την εν τοις σχολείοις της μέσης εκπαίδευσεως εργασίαν και να καθοδηγήση επιστημονικότερον και ανθρωπινότερον να παιδεύονται οι μαθηταί των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων, οίτινες τοσούτον γενναίως ήλθον εσχάτως επίκουροι εις τον προϋπολογισμόν του Κράτους, εν τω νομοσχεδίω δεν ευρέθη θέσις»*. Με όλες αυτές τις αλλαγές το πανεπιστήμιο *«μεταπίπτει εις γυμνάσιον ιδιόρρυθμον... και ούτω του λοιπού εν Ελλάδι η επιστήμη θα είναι απομνημόνευσις γνώσεων, το δε Πανεπιστήμιον της Ελλάδος θα μεταβληθή εις ανώτερον γυμνάσιον και ουδέν πλέον»*⁴³.

Μία περίπτωση που αποτελεί ταυτόχρονα και παράδειγμα των παρεμβάσεων της πολιτείας και εκδήλωση της αντίδρασης των φοιτητών, αλλά ταυτόχρονα αποκαλύπτει και τις σχέσεις των πανεπιστημιακών καθηγητών μεταξύ τους, όπως τις αντιπάθειές τους, αλλά και δείχνει την επιστημονική δεοντολογία της εποχής αποτελεί η παύση του καθηγητή Αντώνη Οικονόμου το 1895, η οποία σχολιάζεται αρνητικά από το περιοδικό *«Εκπαίδευσις»*.

Η *«Εκπαίδευσις»*, αναφέρει ο συντάκτης της Π. Π. Οικονόμου, δεν μπορεί να μένει αδιάφορη στα όσα τελούνται στο Εθνικό Πανεπιστήμιο, διότι όλη η εκπαίδευση του έθνους παίρνει από αυτό την αρχή της και ανάλογα με την κατάστασή του αποβαίνει καλή ή κακή. Όλη η εκπαίδευση από το πανεπιστήμιο μέχρι το τελευταίο δημοτικό σχολείο και τανάπαλιν από το τελευταίο δημοτικό μέχρι το πανεπιστήμιο

42. Για το θεσμό των υφηγητών και το καθεστώς της παρουσίας τους στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο βλέπε Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 165 κε.

43. *Εκπαίδευσις*, Έτος Α', 30/12/1892, αρ. 21, σ 160 κε.

είναι «αλληλουχουμένη και αλληλεπιδρώσα». Εδώ και καιρό υπάρχει πρόβλημα στη Φιλοσοφική σχολή και οι φοιτητές εξεγείρονται (παρόλο που το περιοδικό δεν επιδοκιμάζει τέτοιου είδους αντιδράσεις, στην προκειμένη περίπτωση δεν βλέπει, όμως, τι άλλο θα μπορούσε να γίνει) για την απόλυση από τον υπουργό του πολύ αγαπητού τους καθηγητή, του κ. Οικονόμου, τακτικού καθηγητή της Αρχαιολογίας. Ο κ. υπουργός βασίστηκε στους «ειδότες» και ο καθηγητής «ετέθη εκτός νόμων». Οι νόμοι λένε ότι οι καθηγητές του πανεπιστημίου διορίζονται «*τη υποδείξει της φιλοσοφικής σχολής αποφαινομένης εν συνεχεία κατ' απόλυτον πλειονοψηφίαν περί του τις των υποψηφίων είναι ικανότερος*». Βάση του νόμου, λοιπόν, ο κ. Α. Οικονόμου έγινε καθηγητής λαμβάνοντας 11 ψήφους, ενώ ο αντίπαλός του έλαβε 6. Η πράξη του υπουργού, ο οποίος μετά από 7-8 χρόνια απέλυσε καθηγητή είναι πράξη «έκνομος και καθ' όλα ατυχής» και την κατέκριναν όλα τα δημοσιογραφικά όργανα ανεξαρτήτως πολιτικής αποχρώσεως (Πρωία, Επιθεώρησις, Καιροί, Πόλις, Παλιγγενεσία, Ημέρα, Αστύ, Εφημερίς των Συζητήσεων, Σφαίρα κλπ). Ο υπουργός στην αιτιολογική του έκθεση έγραψε ότι «*κατά την γνώμην των ειδόντων ο κ. Α. Οικονόμου ουδέν εφόδιον φέρει γνώσεως θεωρητικής ή εμπειρίας της αρχαιολογίας και διά τούτο απελύθη εκ της θέσεώς του*». Μεταξύ των ειδόντων φέρεται και ο καθηγητής Ιω. Πανταζίδης, ο οποίος όφειλε και ως δάσκαλος των βασιλοπαίδων να μείνει απαλλαγμένος από τις κομματικές εξάψεις και τα πάθη και να χρησιμοποιήσει τη θέση του για το καλό και όχι το κακό του έθνους. Αν και οι άλλοι θεώρησαν τη μετάφραση λίγων σελίδων από γερμανικό κλασικό έργο και τη μη παραπομπή, τυχαία ή σκόπιμα, δεινό έγκλημα, ο κ. Πανταζίδης όφειλε να μη συμφωνήσει και να υποστηρίξει ότι έργο της διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο δεν είναι η ανακάλυψη νέων γνώσεων, αλλά η σαφής διδασκαλία των «*ήδη εξηρημένων*»⁴⁴. Πόσες φορές δεν έχει γίνει αντιληπτό σε γερμανικά συγγράμματα ότι υπάρχουν αυτούσια ολόκληρα αποσπάσματα από άλλα ομόλογα χωρίς ούτε μία παραπομπή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Drgal, γυμνασιάρχης στην Αυστρία, που έχει λάβει στην «Ψυχολογία» του ολόκληρο το κεφάλαιο «περί αισθημάτων» από τη μονογραφία του Nahlowsky, σχεδόν αυτολεξεί, χωρίς να κάνει καμία μνεία. Ο Kehr στην «Παιδαγωγική» του έχει παραλάβει πολλές σελίδες από

44. Στην άποψη του Π. Π. Οικονόμου, η οποία περιορίζει το ρόλο του Πανεπιστημίου στη διδασκαλία των «*ήδη εξηρημένων*», αντιπαραθέτουμε τα όσα αναφέρει στην εισηγητική του έκθεση ο Α. Ευταξίας το 1899 κατά την παρουσίαση του νομοσχεδίου για το Πανεπιστήμιο: «*οι πολλοί των καθηγητών δεν είνε εις θέσιν ου μόνον την επιστήμην να προαγάγωσιν αυτοί, αλλ' ουδέ τας αλλαχού γινομένας προόδους να παρακολουθήσωσιν. Απόδειξιν τούτου τρανή είνε, ότι αυτοί διδάσκουσιν ως επί το πολύ από τετραδίων πεπαλαιωμένων, επί τη βάσει θεωριών εόλων.... Το Εθνικόν Πανεπιστήμιον... προτίθεται τούτο μεν την καλλιέργιαν και προαγωγήν των επιστημών...»*. Βλέπε Φούκας, ό.π., σ. 215-216.

την «Παιδαγωγική» του Kellner, χωρίς να παραπέμπει σε αυτές, ο K. Schmidt στην «Ιστορία της Παιδαγωγίας» του έχει καταχωρίσει ολόκληρα μέρη από μονογραφίες, χωρίς και αυτός να παραπέμπει. Κανείς, όμως, δεν τους αμφισβήτησε ποτέ. Στην υπόθεση του Α. Οικονόμου επικρατεί σύγχυση. Στο πολύκροτο βιβλίο του «Δύο αρχαιολογικά διατριβιά» ευρίσκεται μία διατριβή για την τέχνη του Μύρωνος και μία γραμμένη στα γερμανικά «die Euripidische Antigone» και οι δύο έργα πρωτότυπα. Ο κ. Οικονόμου, άγνωστο για ποιο λόγο, παρέθεσε και μικρή εισαγωγή, άσχετη με το θέμα, την οποία παρέλαβε από τον Fr. Jacobs, αφού τη μετέφρασε στα ελληνικά, χωρίς να παραπέμπει στην πηγή του. Καλό θα ήταν, βέβαια, να μην έκανε κάτι τέτοιο. Οι «ειδότες», όμως, είναι απαλλαγμένοι από τέτοιες παραλείψεις; Και συγκεκριμένα ο κ. Πανταζίδης, ο οποίος στο τελευταίο του έργο, «Γυμνασιακή Παιδαγωγική», που αποτελείται από έξι κεφάλαια, έχει μεταφράσει τεράστια έκταση από την «Παιδαγωγική» του W. Schrader, χωρίς πουθενά να παραπέμπει σε αυτόν. Μάλιστα στον πρόλογο του έργου του διατείνεται ότι αυτό δεν είναι απλό εράνισμα από ξένα έργα αλλά προϊόν βαθιάς πείρας.

Ο Π. Π. Οικονόμου δεν περιορίζεται στην παραπάνω αναφορά, αλλά παραβάλλει αποσπάσματα από την «Παιδαγωγική» του W. Schrader, τα οποία έχει μεταφράσει και έχει χρησιμοποιήσει ο Ιωάννης Πανταζίδης, χωρίς να παραπέμπει, για να αποδείξει ότι, μεταξύ των «ειδότεων» στην περίπτωση του Α. Οικονόμου, ο Ιωάννης Πανταζίδης ήταν ο κατεξοχήν «λογοκλόπος»⁴⁵.

Πρότυπο οργάνωσης του Ελληνικού Πανεπιστημίου από την ίδρυσή του και σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα αποτέλεσε η οργάνωση των γερμανικών πανεπιστημίων, η οποία αντιδιαστέλλεται προς αυτή των γαλλικών⁴⁶. Μάλιστα ορισμένες φορές δεν αποτελεί απλώς πρότυπο, αλλά γίνεται αντικείμενο θαυμασμού και λατρείας. Ιδιαίτερα ο Γ. Δροσίνης στο περιοδικό «Εθνική Αγωγή» εκφράζει το θαυμασμό του για τη γερμανική εκπαίδευση όλων των βαθμίδων⁴⁷. Σε αντίθεση με τους Γερμανούς οι Έλληνες φοιτητές δεν έχουν συνειδητοποιήσει την αποστολή του Πανεπιστημίου, γι' αυτό και ο τύπος συχνά κατακρίνει «τον τρόπον της διαίτης» των φοιτητών που ελάχιστα συμβάλλει στην ανάπτυξη του φρονήματος, στην ενίσχυση του σώματος, στη δημιουργία του τόσο πολύτιμου πανεπιστημιακού συνδέσμου, ο οποίος θέτει τις

45. *Εκπαίδευσις*, Έτος Γ', 20/3/1895, αρ. 20, σ. 153 κε. Άρθρο με τίτλο «Στάσις εν τῷ Πανεπιστημίῳ και η Πρωτοτυπία των κατηγορῶν της λογοκλοπίας».

46. Βλέπε Λάμπας, *ό.π.*, σ. 628.

47. *Εθνική Αγωγή*, Έτος ΣΤ', 15/4/1903, αρ. 8, σ. 85 κε. Το Πανεπιστήμιον. Καθηγηταί και Φοιτηταί (άρθρο του Φιλόδημου).

στερεές βάσεις της ενότητας και της εθνικής αλληλεγγύης, όταν οι ακαδημαϊκοί πολίτες ως ενεργοί πολίτες θα εισορμήσουν στην κονίστρα του πρακτικού βίου. Αυτός ο στερεός σύνδεσμος και *«η διαίτα η επί άλλων βάσεων εκείνης, προς ην ανέκαθεν έχει εξοικειωθή η πανεπιστημιακή νεότης είναι δι' ημάς τους Έλληνας εξαιρετικώς υπέρ πάντα λαόν αναγκαία, διότι το ελληνικόν ανώτατον εκπαιδευτήριον δεν είναι πανεπιστήμιον του ελληνικού κράτους, αλλά της ελληνικής φυλής»*. Και, όμως, σε κανένα πανεπιστήμιο του κόσμου δεν είναι τόσο ξένοι οι καθηγητές προς τους φοιτητές, καθώς δεν συναντούν τους περισσότερους παρά μόνο στις εξετάσεις, αλλά και οι φοιτητές είναι ξένοι μεταξύ τους, όπως και οι ίδιοι ακόμη οι καθηγητές. Δεν υπάρχει κανένας κοινός σύνδεσμος μεταξύ των φοιτητών. Η ιδιωτική τους ζωή ρυθμίζεται ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη και τα έσοδά τους. *«Ο βίος αυτών είναι κατά κανόνα καθιστικός, αποτυχουσών σχεδόν ολοσχερώς των πλείστων αποπειρών ανδροπρεπούς διαίτης. Το καφενεϊόν απορροφά σχεδόν όλας τας ώρας της σχολής και κατά κανόνα αποτελεί την μόνην των φοιτητών ψυχαγωγίαν, όταν δεν υποκύπτουν εις κομματικές εκμεταλλεύσεις ή δεν εκφωνούν από των προπυλαίων του πανεπιστημίου πολιτικούς λόγους. Πταίουν εις τούτο οι καθηγηταί; Πταίουν οι φοιτηταί; Πταίει ο εθνικός ημών χαρακτήρ;»*. Η ίδια κατάσταση επικρατεί και στη Γαλλία. Αντίθετα παράδειγμα προς μίμηση αποτελούν τα γερμανικά πανεπιστήμια, τα οποία είναι *«κοινωνία ίδιαι και αυτοτελείς»* και στα οποία *«εμφαίνεται ότι κυρίως το σώμα των καθηγητών είναι το δημιουργούν την πανεπιστημιακήν κοινωνίαν αζίαν της πατρίδος»*. *«Ευγενεστέρα δε ζύμη προς τοιαύτην διάπλασιν από την ελληνικήν πανεπιστημιακήν νεότητα όπως διαπλασθή κατά το ενόν προς τα υποδείγματα ταύτα δεν θα ηδύνατό τις να ευχηθή»*. Αρκεί να θυμηθεί κανείς ότι η Κρήτη φιλοξενεί τα οστά πολλών φοιτητών και η στήλη της Δόξας στο πανεπιστήμιο καλύπτεται από τα ονόματα των φοιτητών που χάθηκαν στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Τη σωστή διαπαιδαγώγηση των Γερμανών φοιτητών στο ήθος, στο φρόνημα, στην εθνική ανατροφή αποδίδουν στη μεγάλη επιρροή που ασκούν οι καθηγητές στο πνεύμα των φοιτητών. Οι καθηγητές στα γερμανικά πανεπιστήμια συνδέονται μεταξύ τους αλλά και με τους φοιτητές τους, ακόμη και σε προσωπικό επίπεδο, με αποτέλεσμα στην ψυχή των φοιτητών να καλλιεργείται πνεύμα σεβασμού και θερμής αφοσίωσης στους καθηγητές τους. Υπάρχει φροντίδα για την υγεία και τη σωματική ανάπτυξη των φοιτητών με την ξιφασκία, τις σωματικές ασκήσεις και τα «ανδροπρεπή» παιχνίδια. Βάσεις για τέτοιου είδους ασκήσεις τέθηκαν και στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο και στην Πολυτεχνική Σχολή με το Ακαδημαϊκόν Γυμναστήριον που συστάθηκε με νόμο. Βέβαια η πρόοδος είναι αργή, διότι οι φοιτητές δεν συνειδητοποίησαν τη σημασία αυτού του ιδρύματος. Στη Γερμανία η σημαντικότερη σωματική άσκηση είναι οι εκδρομές, στις οποίες συμμετέχουν οι νεότεροι καθηγητές και γί-

νονται με πεζοπορίες ή και αναρριχήσεις σε βουνά. Στη Γερμανία από ηθική άποψη η παιδαγωγία των φοιτητών έχει βάση το αυστηρό πειθαρχικό πνεύμα με τη διδασκαλία και το παράδειγμα και την προβολή του ιδεώδους της μεγάλης Γερμανικής πατρίδας (Das grosse Vaterland). Στην παιδαγωγία αυτή υπάρχει εθνικός εγωισμός, οι μεγάλοι Γερμανοί άνδρες παρίστανται ως η κορυφή του «απροσπελάστου τελείου». Μάλιστα στην παιδαγωγία αυτή αναμειγνύεται και μια δόση μίσους εναντίον των αντίξηλων λαών. Ο συντάκτης του άρθρου δεν χαρακτηρίζει νοσηρή αυτή την παιδαγωγία, διότι πρέπει να έχει κανείς το φόβο ότι κινδυνεύει η πατρίδα του και ότι υπάρχουν εχθροί, που επιβουλεύονται το μεγαλείο και τη δόξα της. Αντίθετα βρίσκει επικίνδυνη την «κοσμοπολιτικήν παιδαγωγίαν», που στοχεύει μόνο στην ανάπτυξη του πνεύματος και την προπαρασκευή για ατομικούς αγώνες της ζωής και αδιαφορεί για το άτομο ως μονάδα του έθνους, ως πολίτη. Αποτέλεσμα είναι η ανάπτυξη του ατομισμού, της πιο επικίνδυνης νόσου κάθε έθνους και μάλιστα εκείνων των εθνών «ων δεν συνεπληρώθη έτι η φυλετική αποστολή, απαιτούσα πνεύμα θυσιών και αυταπαρηνσίας, προ παντός δε την υποχώρησιν της ιδιότητος του ατόμου, προ του καθήκοντος του πολίτου». «Τα υποδείγματα της Γερμανικής ταύτης παιδαγωγίας εν τοις Πανεπιστημίοις είναι πολυτιμότερα δι' ημάς, των οποίων το Πανεπιστήμιον έχει προορισμόν όλως εξαιρετικόν, διότι ο σπουδαιότερος αυτού προορισμός δεν είναι βεβαίως η παρασκευή βιοπαλαιστών, φωτοζωόντων εν τω ελευθέρω κράτει, αλλά προ παντός η δημιουργία αποστόλων του Ελληνικού Γένους έχόντων τελείαν την συνείδησιν της μεγάλης αυτών αποστολής».

Μια άλλη πληροφορία που αντλούμε από το περιοδικό «Εθνική Αγωγή» είναι ότι την 1/1/1906 θα περιερχόταν στο ελληνικό κράτος το μεγαλύτερο κληροδότημα που δόθηκε ποτέ για εκπαιδευτικό σκοπό. Είναι το κληροδότημα του Ιωάννη Δομπόλη. Κατατεθειμένο εντόκως στη ρωσική αυτοκρατορική τράπεζα, θα ανέρχεται κατά την ώρα της παράδοσής του σε 2 εκατομμύρια ρούβλια, δηλαδή οκτώ εκατομμύρια δραχμές. Η ιστορία του κληροδοτήματος είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Καθώς κάνει γνωστό στη διαθήκη του ο κληροδότης, πολύ πριν ελευθερωθεί η Ελλάδα, ήδη από το 1809, είχε γνωρίσει τον Καποδίστρια και έδωσαν μεταξύ τους υπόσχεση να μεταχειρισθούν κάθε μέσο για τη διάδοση της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Στις 4/1/1849, σαράντα χρόνια μετά την υπόσχεση, συνέταξε τη διαθήκη του και άφησε όλη την περιουσία του από 255 χιλιάδες ρούβλια, για την ίδρυση πανεπιστημίου υπό τον όρο να ονομαστεί Καποδιστριακόν και να ιδρυθεί στην Αθήνα ή στην τότε (το 1906) πρωτεύουσα της Ελλάδας. Στον υπαινιγμό αυτό υπολανθάνει προφανώς η ιδέα της Κωνσταντινούπολης, όπου «εφραντάζοντο οι ονειροπολούντες φιλοπάτριδες του 1849 ότι ήτο δυνατόν μετά εξήκοντα έτη να μετατεθή η έδρα του Ελληνικού Βασιλείου». Η ίδρυση του «Καποδιστριακού Πανεπιστημίου» ανατίθεται στην ελληνική κυβέρνηση

με τη σύμπραξη της ρωσικής. Η διαθήκη ορίζει τα εξής: «Ως ευτυχώς Ρώσος υπήκοος, παραχωρώ ίσην ψήφον τη τε αυτοκρατορική κυβερνήσει και τη ελληνική προς λύσιν όλων των ζητημάτων, των σχετικών προς την κατασκευήν του Πανεπιστημίου, προς την αγοράν των ακινήτων τούτου, την επιτήρησιν της δικαίας και πρεπούσης χρήσεως των εισοδημάτων των κτημάτων τούτων, ως και του όλου κεφαλαίου, προ πάντων δε προς την συντήρησιν του Πανεπιστημίου και τον εσωτερικόν αυτού οργανισμόν καθ' άπαντα τα μέρη, ώστε η εν αυτώ παιδευσίς της νεολαίας να διευθύνηται ωφελίμως και να στηρίζεται επί των αρχών της αγίας Ανατολικής Εκκλησίας ημών». Τα ακίνητα, στα οποία αναφέρεται η διαθήκη είναι αυτά που θα αγοραστούν μετά την ανέγερση των κτιρίων και των παραρτημάτων του, και τα εισοδήματα από αυτά θα χρησιμεύσουν στη συντήρηση του Πανεπιστημίου. Ανάμεσα στα παραρτήματα απαραίτητη θεωρεί την ανέγερση ορθόδοξου παρεκκλησίου και εκφράζει την επιθυμία 30-50 σπουδαστές να εκλέγονται από τους νέους Ηπειρώτες. Τίθεται το ερώτημα: «πώς λοιπόν; Θα γίνη και δεύτερον πανεπιστήμιον εις τας Αθήνας; Δεν αρκεί το εν; Και ποία πόλις, και από τας μεγαλυτέρας του κόσμου, ηκούσθη ποτέ ότι έχει δύο Πανεπιστήμια;» Και θα πρέπει να αποκρούσουμε την προσφορά ή θα κάνουμε ελληνορωσικό πανεπιστήμιο στην Αθήνα και θα δεχθούμε ύστερα από τον οικονομικό έλεγχο, έλεγχο και στην εκπαίδευση; «Το ζήτημα είνε μόνον πώς η ίδρυσις του δύναται να γίνη, ώστε η εθνική φιλοτιμία –και κατά την αντίληψιν των μάλλον ευαισθήτων- να μη πάθη εκ της ξενικής αναμίξεως, να αναδειχθή δε το ίδρυμα όντως χρήσιμον εις την εκπαίδευσιν του Ελληνικού Έθνους και άξιον του θεμελιωτού της εθνικής μας αγωγής, του οποίου θα φέρη επί του αετώματος το υπέρλαμπρον όνομα»⁴⁸.

Το πρόβλημα της αξιοποίησης του κληροδοτήματος θα λυθεί το 1911, όταν θα διχοτομηθεί το Πανεπιστήμιο σε «Εθνικόν Πανεπιστήμιον» και «Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον». Στο πρώτο εντάχθηκαν η Ιατρική και η Φυσικομαθηματική (η ενιαία Φιλοσοφική Σχολή είχε διαιρεθεί το 1904 στο Φιλολογικό τμήμα και στη σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών επιστημών) και στο δεύτερο η Θεολογική, η Φιλοσοφική και η Νομική. Η διοίκηση των δύο Πανεπιστημίων ήταν κοινή, αλλά είχαν «ιδίαν εκάτερον νομικήν προσωπικότητα και ικανότητα προς το κληρονομείν»⁴⁹.

Με βάση τις παραπάνω εικόνες, που μας δίνουν τα εκπαιδευτικά περιοδικά, τις απόψεις και τους προβληματισμούς των διανοουμένων και λογίων της εποχής, θα

48. Έτος ΣΤ', 15/11/1903, αρ. 22, σ. 253 κε. Το Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον. Άρθρο του Γ. Δροσί-
νη.

49. Λάππας, ό.π., σ. 142.

μπορούσαμε να πούμε συμπερασματικά ότι από την αρχή της ίδρυσής του το Ελληνικό Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε, για να εκπληρώσει πολύ υψηλές προσδοκίες αποτελώντας το «μετοχευτήριο» του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ανατολή⁵⁰. Έγινε πόλος έλξης φοιτητών και από το ελληνικό κράτος και από τον υπόδουλο ελληνισμό και σε όλον το 19ο αιώνα παρατηρούνται αυξητικές τάσεις στον αριθμό των φοιτητών, ενώ στα τέλη του 19ου-αρχές 20ου το Πανεπιστήμιο φτάνει να έχει σχεδόν 3000 φοιτητές, αριθμό πολύ υψηλό για την ελληνική πραγματικότητα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Το ελληνικό κράτος δεν προσέφερε διεξόδους με τη φοίτηση σε επαγγελματικές σχολές και τη στροφή σε πρακτικές τέχνες, με αποτέλεσμα τα Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια να αποτελούν τα προπαρασκευαστικά κέντρα για την είσοδο στο Πανεπιστήμιο. Η μελέτη της ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης και της παιδείας που παρεχόταν σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ελληνική κοινωνία και πολιτεία επιδίωκαν μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος να διαμορφωθούν πολίτες εγγράμματοι, για να στελεχώσουν κατά πρώτο λόγο τη δημόσια διοίκηση και τις υπηρεσίες του κράτους και κατά δεύτερο λόγο την εκπαίδευση, χωρίς να λαμβάνουν πρόνοια και να δίνουν προσοχή στην επαγγελματική και τεχνολογική εκπαίδευση, διότι δεν ήταν απαραίτητοι οι εξειδικευμένοι εργάτες ή οι τεχνίτες, διότι απλούστατα, η βιομηχανία ήταν σχεδόν υποτυπώδης. Οι ίδιες προτεραιότητες θα υπάρχουν και στον 20ο και στον 21ο αιώνα, με αποτέλεσμα να παρατηρούμε και σήμερα αυτή την ογκώδη προσέλευση των νέων στις πανεπιστημιακές σχολές, που δεν μπορούν να ανταποκριθούν σε αυτούς τους αριθμούς⁵¹.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α΄.

1856

Κατά το διάστημα της πρυτανείας του Φ. Ιωάννου ενεγράφησαν 164 φοιτητές, 80 ημεδαποί και 63 αλλοδαποί, από τους οποίους:

6 στη Θεολογία, 58 στη Νομική, 39 στην Ιατρική, 23 στη Φιλοσοφική και 70 στη φαρμακευτική. Συνολικά φοίτησαν 590 φοιτητές. Υπήρξε ελάττωση εξαιτίας του πολέμου και της επιδημίας της χολέρας⁵².

50. Ε. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ.128.

51. Θ. Χασεκίδου-Μάρκου, *ό.π.*, σ. 403.

52. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 6/10/1856, αρ. 180, σ. 731 κε.

1859

Από τη σύσταση του Πανεπιστημίου έχουν εγγραφεί 115 φοιτητές στη Θεολογική Σχολή, 588 στη Φιλοσοφική, 837 στη Νομική, 879 στην Ιατρική και 188 στη Φαρμακευτική. Συνολικά 1280 προήλθαν από την ελεύθερη Ελλάδα και 1327 από τους έξω ομογενείς⁵³.

1859-60

602 φοιτητές: 366 από την ελεύθερη και 236 από τη δούλη Ελλάδα⁵⁴.

1860-61

696 φοιτητές: από τους οποίους 455 από την ελεύθερη Ελλάδα και 241 «εκ της άλλης»: 27 στη Θεολογική, 386 στη Νομική, 161 στην Ιατρική, 110 στη Φιλοσοφική και 12 στο Φαρμακευτικό Σχολείο⁵⁵.

26/9/1870

Από την ίδρυση του Πανεπιστημίου σε σύνολο 5425, πήραν πτυχίο 1383 δηλαδή ποσοστό 26,4%.

Από αυτούς 225 φοίτησαν στη Θεολογική (πήραν πτυχίο 10), 2181 στη Νομική (πήραν πτυχίο 517), 1552 στην Ιατρική (πήραν πτυχίο 567), 1008 στη Φιλοσοφική (πήραν πτυχίο 106), 279 στο Φαρμακευτικό σχολείο (πήραν πτυχίο 183).

Από τους 1205 εγγεγραμμένους φοιτητές οι 987 προέρχονται από την ελεύθερη Ελλάδα και 218 από το εξωτερικό (29 Θεολογική, 673 Νομική, 316 Ιατρική, 151 Φιλοσοφική, 36 Φαρμακευτικό σχολείο).

Από την Ελλάδα 387 Επτανήσιοι, 1787 Πελοπόννησο, Νησιά Πελοποννήσου 116, Στερεά 801, Εύβοια και Σποράδες 142, Κυκλάδες 309. Από το εξωτερικό 137 Κων/πολη, 168 Θράκη, Σερβία και Βουλγαρία, 194 Μακεδονία, 341 Ήπειρο και Αλβανία, 205 Θεσσαλία, 148 Κρήτη, 21 Κύπρος, 281 νησιά Μ. Ασίας, 194 Μ. Ασία, Συρία, Αίγυπτος, 39 Δακία, 16 Αυστρία, Γερμανία, 10 Ρωσία, 2 Αγγλία, 3 Γαλλία, 2 Σκανδιναβία, 7 Ιταλία⁵⁶.

1875

Συνολικά 1352 φοιτητές. 30 στη Θεολογική, 571 στη Νομική, 546 στην Ιατρική, 142 στη Φιλοσοφική και 63 στο Φαρμακευτικό σχολείο.

Η αναλογία των φοιτώντων στο Πανεπιστήμιο σε σχέση με τον πληθυσμό είναι 1

53. Στο ίδιο, 11/12/1859, έτος Ζ', αρ. 343, σ. 1143 κε. Από τη λογοδοσία του πρύτανη Δ. Στρούμπου.

54. Στο ίδιο, 20/12/1860, έτος Η', αρ. 390, σ. 1521 κε. Από το λόγο του Β. Οικονομίδη, όταν παρέδωσε την πρυτανεία στην αρχή του έτους 1859-60.

55. Στο ίδιο, 3/4/1862, έτος Ι', αρ. 446, σ. 1973 Από την έκθεση του πρώην πρύτανη Α. Πάλλη. Αύξηση φοιτητών φαίνεται να υπάρχει το έτος 1860-61.

56. Στο ίδιο, 26/9/1870, έτος ΙΗ', αρ. 745, σ. 2137 κε.

στους 1050 κατοίκους⁵⁷.

1880-81

Το Πανεπιστήμιο έχει 1(9;)889 φοιτητές και 60 καθηγητές⁵⁸.

1896-97

Φοιτητές 888 (239 από αλλοδαπή), δηλαδή 170 λιγότεροι από 1895-96.

Ολικός αριθμός εγγραφέντων και ανανεωσάντων την εγγραφή 3482, δηλαδή 220 παραπάνω από 1895-96. Εξαιτίας των περιστάσεων (πόλεμος) στην εαρινή εξαμηνία γράφηκαν 502 λιγότεροι από τη χειμερινή.

Φοιτήτριες γράφηκαν 10.

5 στην ιατρική, 1 στο φαρμακευτικό σχολείο, 1 στο μαθηματικό, 1 στο φυσικό και 2 στο φιλολογικό.

1900-01

Παρόλο που στην ελληνική κοινωνία υπήρχε οικονομική στενότητα, η συρροή των φοιτητών δεν υστέρησε σε σχέση με τα προηγούμενα έτη και το χειμερινό εξάμηνο ενεγράφησαν 2345 φοιτητές, ενώ το εαρινό 2295, δηλαδή 200 λιγότεροι του προηγούμενου έτους⁵⁹.

Η αναλογία των θεολόγων και φυσιογνώστών που πήραν δίπλωμα είναι 1:486000 κάτοίκους,

των νομικών 1:10860, των ιατρών 1:16000.

Σύμφωνα με επίσημες πληροφορίες ένας δικηγόρος αναλογεί σε 1380 κάτοίκους και ένας γιατρός σε 1422, αναλογία που δεν παρατηρείται πουθενά στη γη.

Στην Αθήνα ένας δικηγόρος αναλογεί σε 218 κάτοίκους και ένας γιατρός σε 378, ενώ στο Βερολίνο ένας γιατρός σε 708 κάτοίκους.

57. Στο ίδιο, 10/4/1875, έτος ΚΓ', αρ. 837, σ. 2856 κε.

58. Στο ίδιο, Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 1/2/1881, αρ. 21, σ. 328.

59. *Εθνική Αγωγή*, Έτος Ε', 15/9/1902, τ. 18, σ. 213-214. Οι φοιτηταί του Εθνικού Πανεπιστημίου (εκ της άρτι δημοσιευθείσης λογοδοσίας του κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1900-1901 πρυτανεύοντος κ. Κ. Μητσοπούλου). Ένας από τους φοιτητές στο εργαστήριο της φυσικής του Τ. Αργυρόπουλου ήταν και ο πρίγκιπας Ανδρέας, που συμπλήρωσε τις σπουδές που άρχισε προ τριετίας.

Το χρονικό της πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου
ΠΙΝΑΞ Β΄. ΤΕΛΕΙΟΔΙΔΑΚΤΩΝ - ΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ - ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ
Από το ακαδημαϊκό έτος 1836 - 37 έως το 1886 - 87

	ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ	ΝΟΜΙΚΗ	ΙΑΤΡΙΚΗ	ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ		ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ		
	ΤΕΛΕΙΟ ΔΙΔΑΚΤΟΙ 72	ΔΙΔΑ- ΚΤΟΡΕΣ 1713	ΤΕΛΕΙΟ ΔΙΔΑΚΤΟΙ 686	ΔΙΔΑ- ΚΤΟΡΕΣ 2336	ΤΕΛΕΙΟ ΔΙΔΑΚΤΟΙ 109	ΔΙΔΑ- ΚΤΟΡΕΣ 272	ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ 128	364
ΣΥΝ. ΦΟΙΤ. 14.029	392	6074	4374	2771				535

Ελεονώρα Ναξίδου

*Η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και η σχέση της
με τη βουλγαρική εξουσία (19ος αιώνας)*

Η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων κατά το 19ο αιώνα είχε ως άμεση συνέπεια τη διεκδίκηση της εκκλησιαστικής τους ανεξαρτησίας, η οποία θα συνιστούσε στην πραγματικότητα και αναγνώριση της ξεχωριστής εθνικής τους ταυτότητας. Έτσι άρχισε μια μακροχρόνια διένεξη με το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, το οποίο εμφανιζόταν απρόθυμο να ικανοποιήσει το βουλγαρικό αίτημα. Η αντιπαράθεση είχε αναμφίβολα πολιτικές διαστάσεις και γι' αυτό προκάλεσε την έμμεση αλλά και άμεση παρέμβαση του ρωσικού και του ελληνικού κράτους, καθώς και της τουρκικής πολιτικής ηγεσίας.

Σε όλη τη διάρκεια της έντονης αυτής διαμάχης, η ιστορική παράδοση και τα δικαιώματα του πατριαρχείου του Τυρνόβου και κυρίως της αρχιεπισκοπής της Αχρίδας¹, η οποία επιβίωσε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα (1767), αποτελούσαν το ιδεολογικό και θεωρητικό υπόβαθρο της επιχειρηματολογίας των Βουλγάρων. Οι δύο αυτές εκκλησίες θεωρήθηκαν εθνικές και εντάχθηκαν στην ιστορική και πολιτιστική παράδοση του βουλγαρικού έθνους. Παρόλ' αυτά βασικός στόχος της βουλγαρικής πλευράς δεν ήταν η ανασύσταση της αρχιεπισκοπής της Αχρίδας, αλλά η δημιουργία μιας νέας ανεξάρτητης εκκλησίας, η οποία θα αντλούσε τη νομιμότητά της από το ιστορικό παρελθόν. Μόνο το 1867, η ακραία παράταξη του βουλγαρικού κινήματος πρότεινε την ανασύσταση της αρχιεπισκοπής της Αχρίδας. Επρόκειτο όμως για πρόσκαιρη αλλαγή τακτικής, η οποία αποσκοπούσε στο να επιφέρει όσο το δυνατόν περισσότερα οφέλη κατά τη διαδικασία των διαπραγματεύσεων².

Τελικά, η Υψηλή Πύλη αποφάσισε να επιλύσει το ζήτημα με δική της πρωτοβουλία, ύστερα από μια δεκαετία έντονων διαβουλεύσεων, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να διαφανούν οι εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις μεταξύ των Βουλγάρων και του πατριαρχείου. Έτσι, το 1870 εξέδωσε ειδικό φερμάνι, το οποίο πρόβλεπε την ίδρυση βουλγαρικής εκκλησίας υπό την ονομασία εξαρχία. Η απόφαση αυτή είχε καθοριστικής σημασίας συνέπειες όχι μόνο για τις εκκλησιαστικές, αλλά και για τις πολιτικές εξελίξεις στη νότια Βαλκανική. Το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης αντέδρασε

1. Για την Αρχιεπισκοπή Αχρίδος βλ. Ε. Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία: από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας μέχρι την ίδρυση της αυτοκέφαλης «μακεδονικής εκκλησίας»*, Θεσσαλονίκη 1999 (διδακτορική διατριβή) σελ. 21 κ.έ.

2. Ε. Ναξίδου, *Η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας ως ιδεολογικό υπόβαθρο της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας των Βουλγάρων (1850-1870)*, *Βαλκανικά σύμμεικτα* τόμος 14 (υπό έκδοση).

αμέσως συγκαλώντας Μεγάλη Τοπική Σύνοδο, η οποία κήρυξε το 1872 τη βουλγαρική εξαρχία σχισματική³.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να επισημάνουμε ότι ο σημαντικότερος λόγος, ο οποίος δεν άφηνε περιθώρια απευθείας συνδιαλλαγής μεταξύ των Βουλγάρων και του πατριαρχείου, ήταν η επιμονή των πρώτων να υπαχθούν στη δική τους εκκλησία πολλές από τις επαρχίες της Μακεδονίας⁴, στις οποίες, όπως υποστήριζαν, ο σλαβικός πληθυσμός υπερτερούσε αριθμητικά. Η λύση που επέλεξε η τουρκική κυβέρνηση περιέπλεξε ακόμη περισσότερο την κατάσταση και κατέστησε ουσιαστικά αδύνατη την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών ακόμη και στο μέλλον: Σύμφωνα με το άρθρο 10 του ιδρυτικού φερμανιού της εξαρχίας, προβλεπόταν η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για να αποφασίσουν οι ίδιες οι διεκδικούμενες περιοχές με πλειοψηφία 2/3 σε ποια εκκλησιαστική οργάνωση επιθυμούσαν να ανήκουν⁵.

Για την τροποποίηση του σημείου αυτού έγιναν αρχικά διαπραγματεύσεις ανάμεσα στους Βουλγάρους και το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες όμως δεν κατέληξαν σε συμφωνία, με αποτέλεσμα το τελευταίο να προχωρήσει στην ανακήρυξη του σχίσματος. Στα πλαίσια μάλιστα των συνεννοήσεων αυτών, στις 16 Αυγούστου 1872, ο Ναθαναήλ, μετέπειτα εξαρχικός μητροπολίτης Αχρίδας, συναντήθηκε με εξουσιοδότηση του εξάρχου με τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξάνδρειας και Αντιόχειας και με τον αρχιεπίσκοπο Κύπρου στο Ιεροσολυμικό μετόχι της Κωνσταντινούπολης και εξέθεσε τις βουλγαρικές απόψεις επισημαίνοντας ότι οι Βούλγαροι είχαν και στο παρελθόν τους δικούς τους ανεξάρτητους αρχιεπισκόπους⁶.

3. *Έγγραφα πατριαρχικά καί συνοδικά περί τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος (1852-1873)*, εκδ. Μανουήλ Ίω. Γεδεών, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1908 σσ. 427-432.

4. Ο ακριβής καθορισμός του όρου Μακεδονία, αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής και πολιτικής αντιπαράθεσης ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα οπότε ήρθε στο προσκήνιο το μακεδονικό ζήτημα. Ο προβληματισμός αφορά όχι μόνο το ερώτημα αν πρόκειται για όρο με γεωγραφικό ή εθνικό χαρακτήρα, αλλά ταυτόχρονα και τον ακριβή προσδιορισμό του περιεχομένου του σε κάθε περίπτωση. Βλ. ενδεικτικά Β. Παπούλια, Η τροπή των εθνικών ονομάτων σε γεωγραφικά. Η περίπτωση της Μακεδονίας, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993 σσ. 685-700. Για το λόγο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να διευκρινίσουμε ότι στην παρούσα εισήγηση ο όρος Μακεδονία εκλαμβάνεται και χρησιμοποιείται ως γεωγραφικός και συγκεκριμένα αναφέρεται στην επαρχία εκείνη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία ανήκε διοικητικά στα βιλαέτια Κοσόβου, Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης. Βλ. επίσης E. Barker, *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, μετ. Α. Κολιοπούλου, Θεσσαλονίκη 1996 σ. 21 κ.ε.

5. Z. Markova, *Bългарската Εκзархия 1870-1879 (Η Βουλγαρική Εξαρχία 1870-1879)*, Sofija 1989 σ. 71 κ.ε.

6. *Žizneopisanie Mitropolita Ohrido- Plovgiskago Natanaila (Η βιογραφία του μητροπολίτη Αχρίδας – Φιλιπούπολης Ναθαναήλ)*, *Sbornik za Narodni Umotvorenija Nauka i Kniznina XXV (1909)* σ. 51.

Εξαιτίας της επίσημης άρνησης της ηγεσίας της ορθοδοξίας να αναγνωρίσει τη νέα αυτοκέφαλη εκκλησία, η βουλγαρική πλευρά αναγκάστηκε να συνεχίσει τον αγώνα για να προσδώσει πλήρη νομιμότητα στην εκκλησιαστική της ιεραρχία. Εκτός όμως από το σχίσμα, η εξουσία έπρεπε να αντιμετωπίσει πολλά ακόμη προβλήματα εκ των οποίων δύο ήταν τα σοβαρότερα: Ο καθορισμός της έδρας της και η εφαρμογή του άρθρου 10 του ιδρυτικού φερμανιού που αφορούσε τη δικαιοδοσία στις μακεδονικές επαρχίες.

Κατά τη διάρκεια της νέας αυτής φάσης, στην οποία εισήλθε πλέον το εκκλησιαστικό ζήτημα, το επιχείρημα της ιστορικής παράδοσης δεν μπορούσε πλέον να εξυπηρετήσει την προώθηση των βουλγαρικών συμφερόντων. Παρόλ' αυτά η αντίληψη ότι το δικαίωμα των Βουλγάρων για ξεχωριστή εκκλησία στηριζόταν στα ιστορικά δίκαια του παρελθόντος, εξακολούθησε να υφίσταται και να θεωρείται ως ιδεολογικό υπόβαθρο της βουλγαρικής εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας.

Έτσι, τόσο κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για την οργάνωση της εξουσίας, όσο και σε διάφορες επίσημες εκδηλώσεις με αφορμή την ίδρυσή της, η άποψη ότι οι Βούλγαροι ανέκτησαν τα παραδοσιακά εκκλησιαστικά τους δικαιώματα αποτελούσε ένα από τα κύρια σημεία αναφοράς.

Συγκεκριμένα στις 23 Φεβρουαρίου 1871, κατά την πρώτη επίσημη τακτική συνεδρίαση της κληρικολαϊκής συνέλευσης, η οποία συγκλήθηκε για να επεξεργαστεί τον κανονισμό της εξουσίας, πήρε το λόγο ο Κράστεβιτς (G. Krăstevic) και έκανε μια σύντομη εισαγωγή στο εκκλησιαστικό ζήτημα. Ένα από τα βασικά σημεία της ομιλίας του ήταν η επισήμανση ότι αναγνωρίστηκαν πλέον τα εκκλησιαστικά δίκαια του βουλγαρικού λαού. Με αυτό το πνεύμα αναφέρθηκε και πάλι στην αρχιεπισκοπή της Αχρίδας, η οποία ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Μακεδόνα. Τότε το πατριαρχείο σιωπούσε, ενώ αντίθετα το 1767 έλαβε την πρωτοβουλία για την κατάργησή της⁷.

Η ίδια αντίληψη ότι αποκαταστάθηκε μια ιστορική αδικία σε βάρος του βουλγαρικού λαού εκφραζόταν επίσης και στο κείμενο της άρσης του αφορισμού των Βουλγάρων αρχιερέων Ιλαρίωνα Λοφτσού, Ιλαρίωνα Μακαριουπόλεως και Πανάρετου Φιλίππουπόλεως, το οποίο έφερε την υπογραφή του πρώτου εξάρχου Άνθιμου και διαβάστηκε στη βουλγαρική εκκλησία της Κωνσταντινούπολης στις 23 Απριλίου 1872. Η απόφαση αυτή περιείχε σύντομη αναδρομή στο ιστορικό παρελθόν των παλαιών βουλγαρικών εκκλησιών της Αχρίδας, του Τυρνόβου και του Ιπέκ, όπου γινό-

7. *Protokoli na Bălgarskijat naroden sobor v Carigrad prez 1871 g. (Ta πρωτόκολλα της βουλγαρικής εθνοσυνέλευσης στην Κωνσταντινούπολη το 1871)*, Sofija 1911 σ. 2.

ταν λόγος για την αντικανονική κατάργησή τους από το πατριαρχείο⁸.

Εξάλλου στις 11 Μαΐου του ίδιου χρόνου κατά την επίσημη ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της βουλγαρικής εκκλησίας από τον έξαρχο, γινόταν και πάλι αναφορά στις αρχιεπισκοπές της Αχρίδας και του Ιπέκ, οι οποίες καταργήθηκαν με σουλτανικό φερμάνι. Παράλληλα τονιζόταν ιδιαίτερα το γεγονός ότι, εφόσον εκείνο το διάταγμα είχε θεωρηθεί κανονικό και είχε γίνει αποδεκτό από το πατριαρχείο, ήταν επίσης κανονικό και νόμιμο και το φερμάνι της ίδρυσης της βουλγαρικής εξαρχίας⁹.

Κατά τη διάρκεια όμως των συζητήσεων για τη σύνταξη του κανονισμού της νέας εκκλησίας και για τον καθορισμό της έδρας της, διατυπώθηκαν διαφωνίες από ορισμένους διανοούμενους της λεγόμενης ομάδας των «Νέων» και εκφράστηκαν απόψεις για έναν προοδευτικό προσανατολισμό της εξαρχίας, σε αντιδιαστολή με την πρόθεση των «Μετριοπαθών» να ακολουθήσουν τα πρότυπα οργάνωσης των άλλων ορθόδοξων εκκλησιών¹⁰.

Στα πλαίσια αυτής της αντιπαράθεσης, αμφισβητήθηκε και το επιχείρημα ότι το δικαίωμα του βουλγαρικού λαού να αποκτήσει δική του εκκλησία, πήγαζε από την εκκλησιαστική του παράδοση. Οι ριζοσπαστικές απόψεις των «Νέων» δημοσιεύονταν κυρίως στο δημοσιογραφικό τους όργανο, την εφημερίδα «Μακεδονία» (Makedonija), εκδότης της οποίας ήταν ο Σλαβέικοβ (P. Slavejkon).

Συγκεκριμένα ο ίδιος ο Σλαβέικοβ το 1871 σε άρθρο του καταδίκασε την επιμονή του Ηλιάρωνα Μακαριουπόλεως και των οπαδών του να εκλεγεί ισόβιος έξαρχος με απόλυτη εξουσία χωρίς να υπάρχει σύνοδος ή κληρικολαϊκή συνέλευση¹¹. Επίσης απέρριπτε την πρόταση της ίδιας παράταξης να ορισθεί ως έδρα της εξαρχίας το Τύρνοβο¹². Επιχειρώντας μάλιστα να αποτρέψει μια ενδεχόμενη απόφαση να γίνει το Τύρνοβο νέο βουλγαρικό εκκλησιαστικό κέντρο, τόνιζε ότι η αρχιεπισκοπή της

8. Kiril, Patriarh Bălgarski, *Ekzarh Antim (1816-1888) (Ο Έξαρχος Άνθμος 1816-1888)*, Sofija 1956 σ. 403.

9. Kiril, Patriarh Bălgarski, *Ekzarh Antim*, ό.π. σ. 410.

10. Κατά τη διάρκεια της εκκλησιαστικής διαμάχης, είχαν διαμορφωθεί δύο ομάδες στο εσωτερικό του βουλγαρικού εθνικού κινήματος. Η παράταξη των «Νέων» ή «Κόκκινων», με επικεφαλής τον εκπρόσωπο της Φιλιππούπολης Τσομάκοβ (St. Čomakov), τον ποιητή και εκδότη Σλαβέικοβ (P. Slavejkon) κ.ά., ήταν φορέας ακραίων θέσεων και επιδίωκε τη ρήξη με το πατριαρχείο και την ανάμιξη της τουρκικής κυβέρνησης. Αντίθετα, η παράταξη των «Μετριοπαθών» ή «Παλαιών» ακολουθούσε πιο διαλλακτική στάση στο εκκλησιαστικό ζήτημα και δεν επιθυμούσε τη ρήξη με το πατριαρχείο. Επικεφαλής ήταν ο Κράστεβιτς (G. Krăstevic), ο Μπούρμποβ (T. Burmov) κ.ά. Πρόβαλλε τις απόψεις της στην εφημερίδα *Vreme*. Βλέπε Ε. Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, ό.π. σελ. 109-110.

11. P. Slavejkon, *Săčinenija (Συγγράμματα)*, tom sedmi, Sofija 1981 σ. 41.

12. P. Slavejkon, *Săčinenija*, ό.π. σσ. 42-43.

Αχρίδας όχι μόνο ήταν παλαιότερη από το πατριαρχείο του Τυρνόβου αλλά και διατήρησε την αυτονομία της για περισσότερους αιώνες. Ως εκ τούτου ακόμη και με βάση τα ιστορικά δίκαια και πάλι έπρεπε να επιλέξουν ως έδρα την Αχρίδα και όχι το Τύρνβοβο¹³.

Ο ίδιος μάλιστα υποστήριζε ότι η ανεξάρτητη εκκλησιαστική διοίκηση παραχωρήθηκε στους Βουλγάρους από την Υψηλή Πύλη όχι εξαιτίας των παραδοσιακών τους δικαιωμάτων, αλλά με βάση την αρχή της ελευθερίας της συνείδησης και της εκκλησιαστικής πρακτικής ότι κάθε λαός που το επιθυμεί, μπορεί να έχει τη δική του αυτοκέφαλη εκκλησία. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο άλλωστε δεν έγινε ανασύσταση κάποιας παλαιάς βουλγαρικής εκκλησίας¹⁴.

Με βάση τη θέση αυτή, η οποία έθετε πλέον στο περιθώριο την ιστορική παράδοση, τόσο ο ίδιος όσο και η παράταξή του, πρότειναν ως εκκλησιαστικό κέντρο των Βουλγάρων την Κωνσταντινούπολη, απορρίπτοντας ως αβάσιμες τις αντιρρήσεις του πατριαρχείου¹⁵. Ο βασικός λόγος βέβαια γι' αυτή την αλλαγή τακτικής από τους ίδιους ανθρώπους, οι οποίοι το 1867 είχαν προτείνει την ανασύσταση της αρχιεπισκοπής της Αχρίδας, ήταν ο κίνδυνος να απομονωθεί η βουλγαρική εκκλησία, αν ο έξαρχος και τα βασικά της όργανα αποχωρούσαν από την Κωνσταντινούπολη. Σε μια τέτοια περίπτωση, η βουλγαρική πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία θα βρισκόταν σε μειονεκτική θέση απέναντι στο πατριαρχείο και δε θα μπορούσε να διεκδικήσει με αποτελεσματικότητα τον εκκλησιαστικό έλεγχο των επαρχιών της Μακεδονίας και ως εκ τούτου να προωθήσει επιτυχώς τα βουλγαρικά εθνικά συμφέροντα.

Στο ίδιο πνεύμα, το 1872 ο Ικονόμοβ (Т. Икономо̀в) δημοσίευσε στο περιοδικό *Čitalište* ένα άρθρο με τίτλο: «Edna stǎpka napred» (Ένα βήμα μπροστά)¹⁶. Στο κείμενο αυτό αντικατοπτρίζονταν και πάλι οι αντιλήψεις των οπαδών του Τσομάκοβ (Čomakov) και κυρίως του Σλαβέικοβ για την οργάνωση της εξουσίας με δημοκρατικές αρχές σύμφωνα με τις απαιτήσεις των καιρών¹⁷.

Ο Ικονόμοβ επισήμαινε καταρχάς ότι οι Βούλγαροι αγωνίζονταν να αποκτήσουν δική τους εκκλησία επικαλούμενοι τις αποφάσεις των Συνόδων και τους εκκλησιαστικούς κανόνες, χωρίς όμως να λαμβάνουν υπόψη ότι πολλοί από αυτούς δεν ευνοούσαν στην πραγματικότητα το βουλγαρικό αίτημα. Για παράδειγμα, θεωρούσαν

13. P. Slavejkov, *Săcinenija*, ό.π. σσ. 47-48.

14. P. Slavejkov, *Săcinenija*, ό.π. σσ. 44-45.

15. P. Slavejkov, *Săcinenija tom sedmi*, ό.π. σσ. 45-46.

16. *Čitalište godina II 1872 Iunij 1 kn. 17 σσ. 759-765 και Iunij 15 kn. 18 σσ. 807-812* (η σελιδαρίθμηση αναφέρεται στο δεμένο τόμο των τευχών του περιοδικού).

17. Kiril, Patriarh Bălgarski, *Ekzarh Antim*, ό.π. σσ. 472-473.

βουλγαρική εκκλησία την αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και ζητούσαν την ανασύστασή της, αγνοώντας το γεγονός ότι ο Ιουστινιανός, όταν προέβη στην ίδρυσή της¹⁸, δεν είχε στο νου του τους Βουλγάρους, οι οποίοι άλλωστε την ίδια εποχή κατοικούσαν ακόμη στις ρωσικές στέπες και ήταν ειδωλολάτρες¹⁹.

Με βάση το παραπάνω επιχείρημα ο Ικονόμοβ κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας ήταν βουλγαρική όχι με βάση το εκκλησιαστικό δίκαιο, αλλά εξαιτίας της κατάληψής της από τους Βουλγάρους. Οι τελευταίοι, ως νέοι κυρίαρχοι της περιοχής, δεν είχαν ανάγκη από την πατριαρχική έγκριση, η οποία εξάλλου ποτέ δεν δόθηκε. Άλλωστε γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, όταν το βουλγαρικό κράτος υποτάχθηκε στο Βυζάντιο, καταργήθηκε και η ανεξαρτησία της βουλγαρικής εκκλησίας²⁰.

Κατόπιν ο Ικονόμοβ υποστήριζε ότι το πατριαρχείο του Τυρνόβου ιδρύθηκε από το βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος βρισκόταν τότε στη Νίκαια, για χάρη του πεθερού του Ασάν. Στη συνέχεια βέβαια, και ο πατριάρχης αναγκάστηκε να αναγνωρίσει αυτή την απόφαση λόγω των περιστάσεων, αλλά στην ουσία δεν παραχώρησε ποτέ πλήρη ανεξαρτησία στην εκκλησία του Τυρνόβου, όπως προκύπτει από διάφορα έγγραφα του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης²¹.

Εξαιτίας όλων αυτών των διαπιστώσεων, ο Ικονόμοβ ισχυριζόταν ότι η μέχρι τότε επιχειρούμενη ιδεολογική θεμελίωση των βουλγαρικών αιτημάτων ήταν σαθρή και ανυπόστατη. Αντιθέτως, ο ίδιος πίστευε ότι οι βουλγαρικές διεκδικήσεις όφειλαν να στηριχθούν στην αρχή της προοδευτικότητας του χριστιανισμού και της αλλαγής των καιρών και των συγκυριών, ενώ η ίδια λογική έπρεπε να πρυτανεύσει και κατά την οργάνωση της νέας τους εκκλησίας²².

Η παραπάνω άποψη βέβαια ήταν εντελώς αντίθετη με την έως τότε φιλοσοφία του βουλγαρικού κινήματος και εξέφραζε ελάχιστα άτομα εκτός από το συντάκτη του συγκεκριμένου άρθρου, το οποίο προκάλεσε μάλιστα έντονες αντιδράσεις και καταδικάστηκε από όλες τις παρατάξεις²³. Ακόμη και ο ίδιος ο Ικονόμοβ μερικά χρόνια

18. Ο Ικονόμοβ αναφέρεται στην αντίληψη που επικρατούσε μέχρι το 19ο αιώνα ότι η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας αποτελούσε συνέχεια της Πρώτης Ιουστινιανής, δηλαδή της αρχιεπισκοπής που ίδρυσε ο Ιουστινιανός. Για το θέμα βλέπε: E. Naxidou, *An aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid: its Connection with Justiniana Prima, Byzantinoslavica* 64 (2007) σ. 153 κ.έ.

19. Čitalište II 1872 Iunij 1 kn. 17 σ. 759.

20. Čitalište II 1872 ό.π. σ. 760.

21. Čitalište II 1872 ό.π. σ. 760.

22. Čitalište II 1872 ό.π. σσ. 761 κ.ε.

23. Z. Markova, *Bългарската Ekzarhija*, ό.π. σ. 59 κ.ε.

αργότερα, αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι επρόκειτο για ασύνετη ενέργεια²⁴.

Γενικά από τη συνολική εξέταση του ζητήματος προκύπτει το συμπέρασμα ότι η αμφισβήτηση των ιστορικών επιχειρημάτων, η οποία επιχειρήθηκε από ορισμένους κύκλους με στόχο να αποτραπεί η επικράτηση συντηρητικών τάσεων στο εσωτερικό της βουλγαρικής εκκλησίας, είχε ελάχιστη απήχηση. Αντίθετα, οι αναφορές στην εκκλησιαστική παράδοση συνεχίστηκαν.

Έτσι, στις 24 Σεπτεμβρίου 1872, αμέσως μετά από την επίσημη ανακοίνωση του σχίσματος, χειροτονήθηκε στη βουλγαρική εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ο Ναθαναήλ ως μητροπολίτης Αχρίδας και Πρέσπας. Στον ευχαριστήριο λόγο που εκφώνησε ο αρχιερέας, εξύμνησε την Αχρίδα, η οποία τιμήθηκε από τον Ιουστινιανό και αποτέλεσε την κεφαλή της βουλγαρικής εκκλησίας για δώδεκα αιώνες μέχρι την άδικη κατάργησή της²⁵.

Κατά τη διάρκεια της ίδιας τελετής, ο αρχιμανδρίτης Μελέτιος Ζωγράφου αναφέρθηκε στην ανεξάρτητη εκκλησία που ίδρυσε ο Ιουστινιανός και την οποία αγνώριζε το πατριαρχείο μέχρι πριν από 105 χρόνια, οπότε την κατήργησε σε αντίθεση με τους κανόνες. Επίσης, υποστήριξε ότι ο Ναθαναήλ θα ήταν ο συνεχιστής του τελευταίου πατριάρχη της Αχρίδας Αρσένιου²⁶.

Τέλος, έλαβε το λόγο ο Σλαβέικοβ, τονίζοντας την ιδιαίτερη σημασία που είχε για το βουλγαρικό λαό η πολύπλευρη δράση του Κλήμη της Αχρίδας, προστάτη της ομόθυμης αρχιεπισκοπής²⁷.

Η επιλογή βέβαια των εξαρχικών μητροπολιτών για ορισμένες επαρχίες της Μακεδονίας έγινε πριν αρχίσει η εφαρμογή του άρθρου 10, η οποία καθυστερούσε εξαιτίας των πιέσεων που ασκούσε το πατριαρχείο. Για το λόγο αυτό, δεν ήταν δυνατή και η επίσημη επικύρωση των διορισμών τους από την τουρκική κυβέρνηση, παρά τα συνεχή διαβήματα και τις διαμαρτυρίες της βουλγαρικής πλευράς.

Τελικά τα πρώτα δημοψηφίσματα στη Μακεδονία έγιναν στις επαρχίες της Αχρίδας και των Σκοπίων το καλοκαίρι του 1873 και το αποτέλεσμα τους ήταν ευνοϊκό για την εξαρχία²⁸. Τα βεράτια όμως, δηλαδή η επίσημη τοποθέτηση, η οποία σήμαινε ταυτόχρονα ότι οι Βούλγαροι μητροπολίτες δικαιούνταν να μεταβούν στις έδρες

24. Kiril, Patriarh Bălgarski, *Ekzarh Antim*, ό.π. σσ. 472-473.

25. Žizneopisanie Mitropolita ό.π. σσ. 52-53.

26. Žizneopisanie ό.π. σ. 54.

27. Žizneopisanie ό.π. σ. 55.

28. Kiril, Patriarh Bălgarski, *Prinos kām bālgarskija cārkovent vāpros. Dokumenti ot avstrijskoto konsulstvo v Solun* (Συμβολή στο βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα. Έγγραφα του αυστριακού προξενείου της Θεσσαλονίκης), Sofija 1961 σ. 12.

τους, εκδόθηκαν το Μάρτιο του 1874²⁹.

Η υποδοχή, η οποία επιφυλάχθηκε στο Βούλγαρο αρχιερέα Ναθαναήλ κατά την άφιξή του στην Αχρίδα, ήταν πανηγυρική, όχι μόνο εξαιτίας των ιστορικών αναμνήσεων της αρχιεπισκοπής, αλλά και της παράδοσης ότι ο τελευταίος πατριάρχης Αρσένιος θα ανασταινόταν και θα επέστρεφε στο ποίμνιό του³⁰. Μάλιστα, οι μαθητές του βουλγαρικού σχολείου τραγούδησαν ένα τραγούδι για την αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και τον Αρσένιο, το οποίο είχε συνθέσει ο Παρλίτσεβ (Pärličev)³¹.

Η μεγάλη βαλκανική κρίση του 1875 που οδήγησε στο ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 και έληξε προσωρινά τουλάχιστον με το Συνέδριο του Βερολίνου και τη δημιουργία αυτόνομου βουλγαρικού κράτους (1878) έφερε την εξαρχία αντιμέτωπη με νέα δεδομένα: Η ανατολική Ρωμυλία και η Μακεδονία έμειναν εκτός των ορίων της νεοσύστατης Βουλγαρίας και η βουλγαρική μεγάλη ιδέα δεν ικανοποιήθηκε. Κλήθηκε λοιπόν να επιλέξει μεταξύ ενός στενότερου και ενός ευρύτερου εθνικού προγράμματος, δηλαδή αν θα περιόριζε τη δικαιοδοσία της στα σύνορα της βουλγαρικής ηγεμονίας ή αν θα επέμενε να αναγνωριστεί ως η εκκλησιαστική αρχή όλου του βουλγαρικού έθνους, μέρος του οποίου εξακολουθούσε να παραμένει υπόδουλο στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Τελικά, μετά από πολλές συζητήσεις και διαβουλεύσεις κυρίως με τους Ρώσους, αποφάσισε υπέρ της δεύτερης λύσης και διατήρησε την έδρα της στην Κωνσταντινούπολη. Αντιμετώπισε όμως την εχθρότητα της τουρκικής κυβέρνησης και την απροθυμία της να επαναφέρει τους εξαρχικούς μητροπολίτες στις επαρχίες της Μακεδονίας, από τις οποίες είχαν διωχθεί εξαιτίας του ρωσοτουρκικού πολέμου.

Υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, το βασικό επιχείρημα των διεκδικήσεων της εξαρχίας ήταν πλέον η εκκλησιαστική ενότητα του βουλγαρικού έθνους. Παρόλ' αυτά η αναφορά στην αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και στα βουλγαρικά εκκλησιαστικά δικαιώματα εμφανίζεται και πάλι σε διαβήματα του εξάρχου προς διάφορους παραλήπτες, χωρίς όμως να αποτελεί ιδεολογικό υπόβαθρο των βουλγαρικών αιτημάτων.

Έτσι, το 1878 ο εξάρχος Ιωσήφ σε εμπιστευτικό του έγγραφο προς τον αντιπρόσωπο του Ρώσου τσάρου στη Βουλγαρία Ντοντούκοβ-Κόρσακοβ (Dondukov-Korsakov) σχετικά με τη θέση της βουλγαρικής εξαρχίας και τις μελλοντικές της

29. Kiril, Patriarh Bălgarski, *Prinos kām bālgarskija cārkovent vāpros*, ό.π. σ. 12.

30. S. Radev, *Makedonija i bālgarskoto vāzražđane v XIX vek (H Μακεδονία και η βουλγαρική αναγέννηση το 19ο αιώνα)*, *čast III Sofija* 1928 σ. 509.

31. Žizneopisanie Mitropolita Ohrido- Plovdiskago, ό.π. σσ. 64-65.

προοπτικές, προέτασσε μια αναδρομή στην εκκλησιαστική ιστορία της Βουλγαρίας³². Συγκεκριμένα επισήμαινε ότι η κατάργηση της ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας της Αχρίδας κατά το 1767 οδήγησε σε οπισθοδρόμηση το βουλγαρικό έθνος, ενώ παράλληλα αποτέλεσε και την αρχή της προσπάθειας εξελληνισμού των Βουλγάρων από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Θεωρούσε δηλαδή την ενέργεια αυτή καθοριστικής σημασίας για την πορεία του βουλγαρικού εθνικού και εκκλησιαστικού ζητήματος και την ίδρυση της εξαρχίας ως αποκατάσταση μιας ιστορικής αδικίας³³.

Ανάλογη αντίληψη εξέφραζε και πάλι ο εξάρχος το 1883 σε ένα μεμοράντουμ, το οποίο απηύθυνε στο λόρδο Jefferson, Άγγλο πρέσβη στην Πύλη, σχετικά με το ζήτημα της αναθεώρησης του φερμανιού του 1870 και τον κίνδυνο κατάργησης της εξαρχίας³⁴. Στην αρχή του μνημονίου αυτού, ο συντάκτης προέβαινε σε σύντομη ιστορική εισαγωγή, η οποία περιλάμβανε αναφορά στην αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και στην άδικη κατάργησή της το 1767³⁵.

Το 1885, ο εξάρχος, στις συναντήσεις του με τον Υπουργό Δικαιοσύνης Κιαμήλ πασά, επειδή καθυστερούσε η έκδοση των βερατίων για τους εξαρχικούς μητροπολίτες Αχρίδας και Σκοπίων, επιχειρούσε να δικαιολογήσει τη νομιμότητα του φερμανιού του 1870: Υποστήριζε λοιπόν ότι η πολιτική εξουσία είχε δικαίωμα να ιδρύσει ξεχωριστή βουλγαρική εκκλησία, χωρίς τη συναίνεση του πατριαρχείου, επειδή με ανάλογο τρόπο, δηλαδή με σουλτανικό φερμάνι, είχαν καταργηθεί στο παρελθόν οι εκκλησίες του Τυρνόβου, της Αχρίδας και του Ιπέκ³⁶.

Τέλος ακόμη και το 1896 ο εξάρχος, σε έγγραφό του προς το Βούλγαρο ηγεμόνα Φερδινάνδο Α΄ σχετικά με το ζήτημα της άρσης του σχίσματος, υπογράμμιζε και πάλι την αντικανονική κατάργηση των βουλγαρικών εκκλησιών Αχρίδας και Τυρνόβου και υποστήριζε ότι το φερμάνι του 1870 αποτέλεσε την απάντηση στην άρνηση του πατριαρχείου να ανασυστήσει τις ανεξάρτητες αυτές εκκλησίες³⁷.

32. Zapiska na Ekzarh Josif I ot 1878 godina verhu istorijata na bǎlgarskija cǎrkoven vǎpros (Σημείωμα του Εξάρχου Ιωσήφ το 1878 σχετικά με την ιστορία του βουλγαρικού εκκλησιαστικού ζητήματος), εκδ. P. Petkov, *Istoričeski Pregled* kn.3 1993, σσ. 126-127.

33. Zapiska ó.π. σ. 126.

34. *Cǎrkoven Arhiv, (Εκκλησιαστικό Αρχείο) kniga I i II, godina I-II, Sofija 1924-1925, stǎkmil D. Mišev* σσ. 164-167.

35. *Cǎrkoven Arhiv, ó.π. σ. 164.*

36. *Bǎlgarski Ekzarh Josif I Dnevnik (Το ημερολόγιο του Βούλγαρου Εξάρχου Ιωσήφ Α΄)*, tekst, komentar i beležki Hr.Temelski, Sofija 1992 σελ. 139-141.

37. I. Snegarov, Uništoženieto na Ohridskata Patriaršija i Vlijanieto na Elinisma v Bǎlgarija (Η κατάργηση του πατριαρχείου της Αχρίδας και η επιρροή του ελληνισμού στη Βουλγαρία), *Makedonski Pregled* II Sofija 1926 kniga 3 σ. 10.

Με βάση την παραπάνω πραγμάτευση του ζητήματος, καταλήγουμε στο εξής συμπέρασμα: Οι Βούλγαροι θεμελίωσαν την απαίτησή τους για απόκτηση εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας στην αντίληψη ότι είχαν και στο παρελθόν δικές τους ξεχωριστές εκκλησίες, του Τυρνόβου και κυρίως της Αχρίδας, η οποία μάλιστα καταργήθηκε παράνομα από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης³⁸. Μετά την ίδρυση της εξαρχίας η πεποίθηση αυτή εξακολουθεί να υφίσταται, αλλά δεν εξυπηρετεί πλέον ως επιχείρημα για την προώθηση των βουλγαρικών συμφερόντων· γι' αυτό χρησιμοποιείται μόνο ως ιστορική αναφορά.

38. Πρόκειται για χαρακτηριστική περίπτωση ιδεολογικής λειτουργίας της ιστορίας. Βλέπε: Ε. Ναξίδου, Η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας ως ιδεολογικό υπόβαθρο ό.π. υποσ. 2.

Βασίλης Σπανός

*Συμβολή στην ιστορία της Αρχιεπισκοπής / Μητρόπολης της Δισκάτης.
Μια ανέκδοτη επιστολή των κατοίκων της Δεσκάτης
και της περιοχής της, προς τον Μητροπολίτη των Σερβίων (19.6.1882)*

Εισαγωγικά

Η ιστορία της ολιγόχρονης Μητρόπολης (αρχικά Αρχιεπισκοπής) της Δισκάτης είναι, σε γενικές γραμμές, γνωστή¹. Μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (πλην της περιοχής της Ελασσόνας και του νοτίου τμήματος του σημερινού Νομού των Γρεβενών) στο Ελληνικό Κράτος, το 1881², προέκυψε ένα πρόβλημα με την ποίμανση ορισμένων οικισμών του νοτίου τμήματος του σημερινού Νομού των Γρεβενών, οι οποίοι, έως τότε, υπάγονταν εκκλησιαστικώς στην Επισκοπή των Σταγών, με έδρα τους Σταγούς / Καλαμπάκα και πολιτικώς στον Καζά των Τρικάλων του ομώνυμου Σαντζακίου.

Ενώ, λοιπόν, συμφώνως με τα νέα δεδομένα, κάποιοι εξ αυτών (οι περί την Δεσκάτη, της ανατολικής πλευράς) υπήχθησαν στον Καζά της Ελασσόνας και κάποιοι (οι του δυτικού τμήματος) υπήχθησαν στον Καζά των Γρεβενών (αμφότεροι οι καζάδες ανήκαν στο Σαντζάκι των Σερβίων), εκκλησιαστικώς, υπήρχε πρόβλημα, καθώς η έδρα της Επισκοπής των Σταγών βρισκόταν, πλέον, σε ελληνικό έδαφος και, ως εκ τούτου, ήταν προβληματική η συνέχιση της υπαγωγής των ευρισκόμενων εντός της οθωμανικής επικράτειας οικισμών στην προαναφερθείσα επισκοπή³. Μάλιστα, το ίδιο πρόβλημα προέκυψε και για έναν οικισμό υπαγόμενο, έως τότε, στην Επισκοπή του Γαρδικίου, με έδρα το Ζάρκο, την Αγρελιά των Τρικάλων (τότε Σμόλια)⁴.

Η νέα κατάσταση αντιμετωπίστηκε, από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με την ίδρυση της (αρχικά) Αρχιεπισκοπής (μετέπειτα προβιβασθείσας σε Μητρόπολη) της Δισκάτης, στην οποία υπήχθησαν οι οικισμοί που αντιμετώπιζαν το πρόβλημα, καθώς και δύο μονές της περιοχής. Η ίδρυση της νέας εκκλησιαστικής επαρχίας έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1882. Πρώτος ιεράρχης της εξελέγη ο μεγάλος αρχιμανδρί-

1. Βλ. Κώστας Σπανός, «Η λιγόχρονη Μητρόπολη Δισκάτης (1882-1896)», *Μακεδονικά*, 13 (Θεσσαλονίκη 1973) 403-415· Ο ίδιος, «Ιστορικά της Δεσκάτης και της περιοχής της», *Πρακτικά Ιστορικής και Λαογραφικής Ημερίδας Δεσκάτης*, Δεσκάτη 1995, 33-77· Σωκράτης Καπλανέρης, «Η Μητρόπολη Δ(ι)σκάτης», Ανακοινώσεις Ε' και ΣΤ' Συνεδρίων *Ο Ολυμπος στους Αιώνες*, Ελασσόνα 1994, 49-59· Βασίλης Κ. Σπανός, *Οι οικισμοί της Βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία, (από τον ΙΔ' έως τον ΙΘ' αιώνα)*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004, 74-79.

2. Βλ., σχετικά, Βασίλης Σπανός, *Οι οικισμοί...*, ό.π., 50 κ.ε.

3. Βλ. Κώστας Σπανός, «Ιστορικά...», ό.π., 63.

4. Βλ. Βασίλης Σπανός, *Οι οικισμοί...*, ό.π., 510-511

της του Οικουμενικού Πατριαρχείου Ιωαννίκιος [Γιαζιζόγλου], στις 27.10.1882. Τον Δεκέμβριο του 1887, η αρχιεπισκοπή προήχθη, από το Πατριαρχείο, σε μητρόπολη, συνεπεία της ελάττωσης του αριθμού των μητροπολιτών, οι οποίοι συγκροτούσαν την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου. Τον Αύγουστο του 1893, τον παραιτηθέντα (και λόγω αδυναμίας πληρωμής της εισφοράς στο Πατριαρχείο) Ιωαννίκιο, διαδέχθηκε ο Παραμυθίας Ιωάννης [Χατζηαποστόλου]. Σύντομα, όμως, στις 10.5.1896, η μητρόπολη καταργήθηκε, με απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αιτία ήταν τα έντονα οικονομικά προβλήματα και η αδυναμία καταβολής της εισφοράς. Όσον αφορά τους υπαγομένους σε αυτήν οικισμούς, μετά την κατάργησή της, ορισμένοι εξ αυτών υπήχθησαν στην Μητρόπολη της Ελασσόνας και ορισμένοι στην Μητρόπολη των Γρεβενών.

Η επιστολή της 19 Ιουνίου 1882

Η επιστολή, που θα παρουσιάσουμε, φωτίζει κάποιες πτυχές όσων προηγήθηκαν της απόφασης για ίδρυση της νέας εκκλησιαστικής επαρχίας. Συντάχθηκε στην Δεσκάτη, από τους κατοίκους της και απεστάλη στον Μητροπολίτη των Σερβίων σε απάντηση επιστολής αυτού, την οποία τους ενεχείρισε ο γραμματέας του Βασιλείου. Πρόκειται για ένα έγγραφο, το οποίο εναπόκειται στο Αρχείο της Μητρόπολης των Σερβίων και του οποίου έχουμε στην κατοχή μας αντίγραφο, χάρη στον εκ Κοζάνης κ. Απόστολο Παπαδημητρίου, τον οποίον ευχαριστούμε θερμά.

«*Η κοινότης Δισκάτης*», λοιπόν, απευθυνόμενη στον μητροπολίτη, γράφει ότι με χαρά δέχθηκε και ανέγνωσε την επιστολή της Αυτής Σεβασμιότητας, όπως και την πατριαρχική επιστολή, την οποία ο Βασίλειος μετέφερε μαζί. Αφού, λοιπόν, συσκέφθηκαν, οι κάτοικοι της «*κυριωτέρας κομποπόλεως των εναπολειφθέντων 17 χωρίων και 2 ιερών μοναστηρίων*», που, μετά την οριστικοποίηση της ελληνοτουρκικής μεθορίου, βρέθηκαν εντός οθωμανικού εδάφους, διαβεβαιούν τον μητροπολίτη ότι τα πράγματα έχουν όπως ακριβώς στο σημείωμα, που έδωσαν στον γραμματέα του.

Οι οικισμοί και η «*κομόπολις*», δηλαδή η Δεσκάτη, απέχουν, σύμφωνα με την επιστολή, από τα Σέρβια, έδρα της Μητρόπολης των Σερβίων, λιγότερο από ό, τι απέχουν από την Ελασσόνα και τα Γρεβενά, πόλεις, που, όπως είναι γνωστό, ήταν έδρες των ομώνυμων εκκλησιαστικών επαρχιών. Προσθέτουν ότι, προ είκοσι ημερών, απέστειλαν προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναφορά υπογεγραμμένη και σφραγισμένη από το σύνολο των 17 οικισμών, με την οποία αναφορά διαμαρτύρονται για ενδεχόμενη υπαγωγή των οικισμών σε κάποια από τις γειτονικές εκκλησιαστικές

επαρχίες και ζητούν, επίμονα, από την Μητέρα Εκκλησία να αποστείλει επίσκοπο, ο οποίος θα αναλάβει την διαποίμανσή τους.

Ελπίδα τους είναι ότι θα εισακουσθούν, αλλά, στην περίπτωση που η αίτησή τους δεν γίνει δεκτή από το Πατριαρχείο, διαβεβαιώνουν τον μητροπολίτη των Σερβίων ότι θα προσπαθήσουν να υπαχθούν στην Μητρόπολη των Σερβίων και όχι σε κάποια άλλη εκκλησιαστική επαρχία.

Μετά από το κείμενο της επιστολής, η οποία, στο τέλος της, φέρει και δύο τουρκικές σφραγίδες, ακολουθεί ένας «κατάλογος των τη Τουρκία εναπομεινάντων χωριών», στον οποίον αναφέρονται 18 οικισμοί και δύο μονές, καθώς και ένας πίνακας, συνταχθείς στις 20 Ιουνίου του 1882, εμφανίων την απόσταση, σε ώρες, από τα Σέρβια, την Ελασσόνα και τα Γρεβενά, για κάθε έναν από τους 19 – αυτήν την φορά – οικισμούς και τις δύο μονές, αλλά και τον πληθυσμό, σε αριθμό οικογενειών, για τους οικισμούς, και μοναχών, για τις μονές.

Το στοιχείο που προβάλλει έντονα μέσα από το περιεχόμενο της επιστολής, είναι η θέληση των κατοίκων της Δεσκάτης και προφανώς και των γύρω οικισμών για την δημιουργία μιας νέας εκκλησιαστικής επαρχίας. Βασική τους επιθυμία είναι να μην υπαχθούν οι οικισμοί σε κάποια από τις υπάρχουσες γειτονικές, δηλαδή μία από τις Ελασσόνος, Γρεβενών ή Σερβίων, αλλά να δημιουργηθεί μία νέα, η οποία θα συμπεριλάβει τους αντιμετωπίζοντες το πρόβλημα οικισμούς, καθώς και τις δύο μονές.

Από την σχετική βιβλιογραφία, έχει, ορθώς βέβαια, επισημανθεί ότι η ίδρυση της Αρχιεπισκοπής της Δισκάτης υπήρξε αποτέλεσμα της αναμόρφωσης του πολιτικού χάρτη της Θεσσαλίας και της ανάγκης διαποίμανσης των κατοίκων των οικισμών⁵ ή των ανωτέρω, σε συνδυασμό με τις προσδοκίες του Πατριαρχείου για έσοδα, που θα προέκυπταν από την υποχρέωση καταβολής της εισφοράς, την οποία θα ανελάμβανε η νέα επαρχία⁶. αν και πιστεύουμε ότι το Πατριαρχείο θα εισέπραττε τα έσοδα από τις εισφορές, ακόμη κι αν υπήγε τους οικισμούς σε ήδη υπάρχουσα επαρχία, ενώ και η στενά σχετιζόμενη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο *Εκκλησιαστική Αλήθεια* της Κωνσταντινούπολης⁷ αναφέρεται στο πρόβλημα που προκάλεσε η αλλαγή των συνόρων, χωρίς, όμως, να γίνεται λόγος για την θέληση των κατοίκων.

Η επιστολή, λοιπόν, μας πληροφορεί ότι ένας από τους παράγοντες οι οποίοι οδή-

5. Βλ. Κώστας Σπανός, «Η λιγόχρονη...», *ό.π.*, 403· Ο ίδιος, «Ιστορικά...», *ό.π.*, 53-54

6. Βλ. Σωκ. Καπλανέρης, «Η μητρόπολη...», *ό.π.*, 51. Ο Καπλανέρης δεν θεωρεί αξιοκατάκριτες τις προσδοκίες του Πατριαρχείου.

7. Βλ. εφ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* της Κωνσταντινούπολης, έτ. Γ', τεύχ. Δ' (27.10.1882 = ανατύπωση, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1985-1992) 63.

γησαν το Πατριαρχείο στο να λάβει την συγκεκριμένη απόφαση ήταν και η εκπεφρασμένη βούληση των κατοίκων. Μάλιστα, φαίνεται πως υπήρξε και σχετική αλληλογραφία, αφού οι κάτοικοι, στην επιστολή της 19 Ιουνίου, μνημονεύουν άλλη, επιστολή, την οποία είχαν αποστείλει στον Πατριάρχη την 1 Ιουνίου, «*διαμαρτυρόμενοι κατά πάσης προσαρτήσεως των χωρίων εις οιαδήποτε των γειτονικών (...) επαρχιών*» και αιτούμενοι επιμόνως την αποστολή ιεράρχη, μία επιστολή του Πατριάρχη, με παραλήπτη (μη κατονομαζόμενο) αυτούς ή τον μητροπολίτη των Σερβίων, αλλά και επιστολή του Σερβίων προς αυτούς, στην οποία, άλλωστε και απαντούν. Σημειωτέον ότι η επιστολή της 1 Ιουνίου προς τον Πατριάρχη μνημονεύεται και στον Ιδρυτικό Τόμο της Αρχιεπισκοπής⁸.

Θα υποθέσουμε, λοιπόν, ότι η αρχική σκέψη του Πατριαρχείου, η γνωστοποίηση της οποίας προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων της Δεσκάτης και της περιοχής, ήταν η υπαγωγή των οικισμών και των δύο μονών σε κάποια από τις τρεις γειτονικές υπάρχουσες εκκλησιαστικές επαρχίες, χωρίς, όμως να γνωρίζουμε ούτε ποια ήταν αυτή ούτε αν για το ζήτημα είχαν εκφράσει άποψη και οι προκαθήμενοι αυτών ή αν το Πατριαρχείο είχε λάβει υπ' όψιν του αυτήν την παράμετρο. Με δεδομένο, πάντως, ότι ο γραμματέας του Σερβίων κόμιζε, εκτός από την επιστολή του Σερβίων και άλλη του Πατριάρχη, διαφαίνεται μία κάποια συνεννόηση, ή έστω επικοινωνία, μεταξύ του Πατριαρχείου και της Μητρόπολης των Σερβίων, όπως άλλωστε υπήρχε και επικοινωνία των κατοίκων με το Πατριαρχείο και την Μητρόπολη.

Με βάση το γεγονός ότι οι κάτοικοι, παρά την αντίδρασή τους στην υπαγωγή τους σε κάποια υπάρχουσα επαρχία, αν δεν είναι δυνατή η δημιουργία νέας, δέχονται την υπαγωγή τους στην Μητρόπολη των Σερβίων, θεωρούμε πιθανότερο ότι την αντίδρασή τους προκάλεσε η σκέψη για υπαγωγή σε μία εκ των Γρεβενών και Ελασσόνος, παρά στην Σερβίων. Το ποια θα μπορούσε να είναι αυτή είναι άγνωστο. Δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε περαιτέρω εικασίες, αφού δεν έχουμε καμμία ένδειξη, όπως δεν έχουμε καμμία ένδειξη και για την στάση – άποψη του επισκόπου των Σταγών, ο οποίος ποίμενε, ως τότε, τους κατοίκους των περισσότερων οικισμών, αλλά και του επισκόπου του Γαρδικίου, ο οποίος ποίμενε τους κατοίκους της Σμόλιας.

Εκείνο, βέβαια, που είναι εύκολα κατανοητό, είναι ότι το Πατριαρχείο, με την απόφασή του για ίδρυση νέας εκκλησιαστικής επαρχίας, ικανοποίησε το αίτημα των κατοίκων, αλλά και απέφυγε να δυσανεστήσει κάποιον από τους μητροπολίτες Ελασσώνος, Γρεβενών και Σερβίων. Ίσως, αυτό να συνέφερε και τον επίσκοπο των Στα-

8. Βλ. Αρχείο Οικουμενικού Πατριαρχείου, *Τόμος Ίδρυσης της Αρχιεπισκοπής της Δισκάτης*, (Οκτώβριος 1882).

γών, αφού, με την ίδρυση μιας νέας επαρχίας, θα ήταν ευκολότερη η διεκδίκηση και η επανυπαγωγή των οικισμών στην δικαιοδοσία του, όταν θα ενσωματωνόταν η περιοχή της Δεσκάτης στο Ελληνικό Κράτος, από ό, τι θα ήταν η διεκδίκηση των οικισμών από μία γειτονική επισκοπή, αν δεν ιδρύνταν νέα. Οπωσδήποτε, βέβαια, και η διαβεβαίωση, που παρείχαν οι κάτοικοι στην επιστολή της 1 Ιουνίου, ότι θα ανελάμβαναν τα οικονομικά βάρη, σε περίπτωση δημιουργίας νέας επισκοπής, λειτούργησε θετικά, αφού (φαινομενικά, τουλάχιστον) εξασφάλιζε την βιωσιμότητά της.

Πάντως, όσον αφορά τα στοιχεία, που περιλαμβάνονται στην επιστολή, μπορούμε να κάνουμε κάποιες επισημάνσεις. Καταρχήν, διασώζονται τα ονόματα των 19 οικισμών και των δύο μονών που, τελικά, υπήχθησαν στην Αρχιεπισκοπή της Δισκάτης. Πρόκειται⁹ για την Δισκάτα (την σημερινή Δεσκάτη), τον Αγιώργη / Άγιο Γεώργιο (διαλυμένο οικισμό πλησίον της Δεσκάτης), τα Πετσιούγκια (το σημερινό Δασοχώρι της Δεσκάτης), την Τσιούκα (τον σημερινό Γήλοφο της Δεσκάτης), την Παρασκευή [της Δεσκάτης], το Σέλισμα (το διαλυμένο και νυν κατοικούμενο από λίγες οικογένειες κτηνοτρόφων Διασελάκι, πλησίον της Δεσκάτης), το Ζιμιάτσι / Ζιμιάτση (την σημερινή Παλιουργιά της Δεσκάτης), το Καλαποδάκι (το ορθόν Καλαπόδι, διαλυμένος οικισμός μεταξύ του Καρπερού, της Τρικοκκιάς και της Κατάκαλης), το Κομματί (διαλυμένος οικισμός κοντά στην Παλιουργιά, που στον πίνακα με τους οικισμούς και τον πληθυσμό τους χαρακτηρίζεται ακατοίκητο), η Κατάκαλη, η Σίντσα (το σημερινό Τριφύλλι των Γρεβενών), η Νουμπενίτσα (το διαλυμένο Βαλάκι των Γρεβενών), η Τσαπουρνιά (η σημερινή Τρικοκκιά των Γρεβενών), το Μπάλτινον (η σημερινή Καλλιθέα των Γρεβενών), το Μπόζουβον (τα σημερινά Πριόνια των Γρεβενών), το Βελώνι (διαλυμένος οικισμός των Γρεβενών), η Γεωργίτσα (διαλυμένος οικισμός των Γρεβενών), το Καλαπόδι Τσίμπουρον / Τζίμπουρα (διαλυμένος οικισμός κοντά στο Καλαπόδι) και η Σμόλια (η σημερινή Αγρελιά των Τρικάλων) και για τις Μονές της Μεταμόρφωσης ή Παλαιοκαρυάς¹⁰ της Δεσκάτης και του Ευαγγελισμού ή της Μπουνάσιας της Δεσκάτης¹¹, που αναφέρονται ως Μοναστήρι Καρυάς / Μονή Καρυάς και Μοναστήρι Μπονάσας / Ι.Μ. Βουνάς[ας]. Οι μνημονευόμενοι στην επιστολή οικισμοί είναι αυτοί που αναφέρονται (με κάποιες μικροδιαφορές στον τύπο ορισμένων τοπωνυμίων) και στον Ιδρυτικό Τόμο της Αρχιεπισκοπής της Δισκάτης¹². Στην έως

9. Για κάθε οικισμό, βλ. το αντίστοιχο λήμμα, στο, Βασίλης Σπανός, *Οι οικισμοί, ό.π.*

10. Βλ. Κώστας Σπανός, «Δύο μοναστήρια στο οροπέδιο της Δεσκάτης», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 4 (Λάρισα 1983)153-160.

11. Βλ. Κώστας Σπανός, «Δύο μοναστήρια...», *ό.π.*, 143-153

12. Βλ. ανωτέρω, σημ. 8.

τώρα σχετική βιβλιογραφία¹³, δύο από αυτούς, το Καλαπόδι και το Καλαποδάκι, δεν συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των αποτελεσμάτων την Αρχιεπισκοπή οικισμών.

Ο πληθυσμός των οικισμών

Όσον αφορά τον πληθυσμό των οικισμών, το άθροισμα των οικογενειών των 19 οικισμών ανέρχεται σε 1.510 οικογένειες. Ένας εξ αυτών, το Κομμάτι, αναφέρεται ως ακατοίκητο, αν και πρέπει να εγκαταλείφθηκε αργότερα, το 1893¹⁴. Συμφώνως με τον Τόμο ίδρυσης της Αρχιεπισκοπής της Δισκάτης, ο πληθυσμός των υπαχθέντων σε αυτήν οικισμών ανερχόταν σε «οικογενείας χιλίας περίπου», ενώ από τον Κώδικα της Μητρόπολης της Δισκάτης¹⁵ πληροφορούμαστε ότι «τα απαρτίζοντα αυτήν [την Αρχιεπισκοπή της Δισκάτης] δεκαέξ χωρία [το ορθόν 19] περιλαμβάνοντα 5.507 ψυχάς προς 3:20 γρ(όσια): πληρώνωσιν ετησίως [στο Οικουμενικό Πατριαρχείο] 20 χιλιάδες γρ(όσια): μετά των 721 γρ(οσίων): των πληρωμένων υπό των ιερών μονών Καρυάς και Βουνάσης». Φυσικά, εύκολα παρατηρούμε ότι τα στοιχεία αυτά είναι αντικρουόμενα. Αν υπολογίσουμε ότι μία οικογένεια είχε, κατά μέσον όρο, πέντε μέλη, τότε οι χίλιες περίπου οικογένειες, στις οποίες αναφέρεται το Πατριαρχείο, αντιστοιχούσαν στους 5.507 κατοίκους, βάσει των οποίων καθόρισε την ετήσια εισφορά της Αρχιεπισκοπής της Δισκάτης. Αντιθέτως, οι 1.510 οικογένειες, για τις οποίες γίνεται λόγος στην επιστολή των κατοίκων προς τον Μητροπολίτη των Σερβίων, δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ίσως, η επιθυμία τους να δείξουν ότι εκφράζουν την θέληση μιας ευρείας ομάδας, να οδήγησε τους συντάκτες στο να αυξήσουν τον αριθμό των οικογενειών. Αντιθέτως, το Πατριαρχείο είναι πιο προσεκτικό στις μετρήσεις του πληθυσμού, αφού, άλλωστε, συνέπεια του αριθμού των κατοίκων ήταν και το ύψος της καθορισθείσας εισφοράς. Πάντως, όπως και να έχει, το βέβαιο είναι ότι η νέα Αρχιεπισκοπή ήταν μικρή. Μάλιστα, αναλόγως μικρές ήταν και οι οικονομικές δυνατότητές της, αφού, πριν συμπληρωθεί δεκαπενταετία από την ίδρυσή της, διαλύθηκε, λόγω οικονομικής καχεξίας, κυρίως.

13. Κώστας Σπανός, «Η λιγόχρονη...», *ό.π.*, 403· Ο ίδιος, «Ιστορικά...», *ό.π.*, 53-54· Σωκ. Καπλανέρης, «Η Μητρόπολη...», *ό.π.*, 50-52. Ο δεύτερος, με πολλά λάθη στην απόδοση των τοπωνυμίων.

14. Από τον Κώδικα της Μητρόπολης της Δισκάτης, πληροφορούμαστε ότι, το 1893, οι κάτοικοι του εγκαταστάθηκαν στο Ζιμινάτσι. Βλ. Βασίλης Σπανός, *Οι οικισμοί...*, *ό.π.*, 597.

15. Βλ. Κώδικας της Μητρόπολης της Δισκάτης, σ. 111 (28.05.1894). Η πληροφορία και στο Κώστας Σπανός, «Η λιγόχρονη...», *ό.π.*, 403-404· Ο ίδιος, «Ιστορικά...», *ό.π.*, 54.

Η απόσταση των οικισμών από την Ελασσώνα, τα Σέρβια και τα Γρεβενά

Μία προσεκτική μελέτη του πίνακα, στον οποίον εμφανίζονται και οι αποστάσεις των οικισμών από τις τρεις πόλεις – έδρες εκκλησιαστικών επαρχιών, υποδεικνύει ότι η διαβεβαίωση των συντακτών πως «*τα χωρία και η κομόπολις (...) απέχουσιν εκ της πρωτευούσης Αυτής [της Μητρόπολης των Σερβίων] τα Σέρβια ολιγώτερον της Ελασσώνας και των Γρεβενών*» δεν ισχύει στο ακέραιο. Η Σμόλια απέχει 15 ώρες από τα Σέρβια και 20 από τα Γρεβενά, αλλά 10 μόνον ώρες από την Ελασσώνα, ενώ υπάρχουν και πέντε οικισμοί, το Καλαποδάκι (το ορθόν Καλαπόδι), το Καλαπόδι Τσίμπουρα, το Μπάλτινο, το Μπόζοβο και η Γεωργίτσα, οι οποίοι απέχουν 9,7,6,6 και 6 ώρες από τα Γρεβενά, ενώ από τα Σέρβια απέχουν 10,11,15,15 και 15 ώρες, αντίστοιχα. Πρόκειται για οικισμούς της δυτικής πλευράς της περιοχής στην οποία βρίσκονται ή βρίσκονταν οι οικισμοί, που αναφέρονται στην επιστολή μας, με πληθυσμό 110 οικογένειες επί 1.510, συνολικά, συμφώνως με τα στοιχεία της επιστολής. Εξ άλλου, για έναν, το Βελώνι, δεν παρατίθενται σχετικά στοιχεία.

Δημοσίευση των κειμένων

Η επιστολή της 19 Ιουνίου 1882

Σεβασμιώτατε!

Την από 18 του ήδη υπερμεσούντος μηνός επιστολήν της υμετέρας Σεβασμιότητος / μετά χαράς εδέχθημεν διά του επίτιδης απεσταλμένου γραμματέως Αυτής Βασιλείου / και την προσκυνητήν, πατριαρχικήν επιστολήν, ην έφερε μεθ' εαυτού αναγνόντες / έγνωμεν το περιεχόμενον αυτής. Λοιπόν συσκευθέντες οι κάτοικοι της κυριωτέρας κω/μοπόλεως των εναπολειφθέντων 17 χωρίων και 2 ιερών Μοναστηρίων εν τω Τουρκικώ / Κράτει μετά την διευθέτησιν των ελληνοτουρκικών μεθορίων, διαβεβαιούμεν την / υμετέραν Σεβασμιότητα ότι, όπως η σημειώσις έχει, ην έλαβεν ο γραμματεύς Αυτής. / Τα χωρία και η Κομόπολις ημών απέχουσιν εκ της πρωτεύουσας Αυτής τα Σέρβια ολι / γώτερον της Ελασσώνος και των Γρεβενών. Πληροφορούμεν δ' εν τούτοις την Υμετέραν / Σεβασμιότητα, ότι προ είκοσιν ημερών εγράψαμεν προς την Μεγάλην του Χριστού Εκκλη / σία αναφοράν υπογεγραμμένην και εσφραγισμένην υπό πάντων των ανωτέρω διαληφθέντων / 17 χωρίων, δι' ης διαμαρτυρούμενοι κατά πάσης προσαρτήσεως των χωρίων εις οιανδήποτε / των γειτονικών αυτής επαρχιών, επιμόνωσ εζητούμεν παρά της Μητρός ημών Εκκλησίας / ν' αποστείλη ημίν ιδιαίτερον επίσκοπον, υπό του οποίου να ποιμαινώμεθα επιτοπίως. Ελπί / ζομεν, λοιπόν, ότι η αίτησις ημών αύτη βεβαίως θέλει εισακουσθή παρά της μητρός ημών Εκκλησίας. / Εάν δε εξ εναντίας δεν εγκρίνει την τελευταία ημών ταύτην θέλησιν, τότε διαβεβαιούμεν την / ημετέραν Σεβασμιότητα, ότι θέλομεν ενεργήσει να συμπεριληφθωμεν εις την επαρχίαν / Αυτης, μάλλον, παρά εις οιανδήποτε άλλην. Ταύτα εν τούτοις. Ασπαζόμενοι δε την αγίαν / Αυτής δεξιάν υποδιατελούμεν βαθυσεβάστως.

Της υμετέρας Σεβασμιότητος

Τή 19 Ιουνίου 1882

Εν Δισκάτη

Ολοπρόθυμοι θεράποντες

Η κοινότης Δεσκάτης

[Δύο τύποι τουρκικών σφραγίδων]

Κατάλογος των τη Τουρκία εναπομεινάντων χωρίων

1. Δεσκάτα. 2. Αγιώργης. 3. Πετσούγκια. 4. Τσιούκα. 5. Παρασκευή. 6. Μοναστή / ρι Μπανάσας. 7. Σέλισμα κ(αί) Μοναστήρι Καρνάς. 8. Ζιμιάτσι. 9. Καλα / ποδάκι. 10. Κομμάτι. 11. Κατάκαλι. 12. Σίντσα. 13. Νουμπενίτσα. / 14. Τσαπουρνιά. 15. Μπάλιτιν. 16. Μπόζουβον 17. Βελώνη. 18. Γεωρ/γίτσα. 19. Καλαπόδι τσίμπουρον.

Σημειωθήτω κ(α) η πολιτική δικαιοδοσία οποία τις εστι, πού δηλ; / υπάγεται έκαστον τούτων των χωρίων.

Σημείωσις του πόσον / απέχει εν έκαστον των χωρίων επαρχ. / Σταγών από του κέντρου της Μητροπόλεως Σερβίων / κ.τ.λ.

		Δις [κάτα]	Από Σέρβια	Ελασσόνα	Γρεβενά
Δισκάτα	700	X	8	10	12κ
Πετσιούγκια	40	1/2	8 1/2	10	12 1/2κ
Μονή Καρνάς	-	2	8	9	14
Τσιούκα	40	2	10	11	12
Άγ. Γεώργιος	25	1	8	12	10
Σέλισμα	15	2	7	12	12
Παρασκευή	30	1	8	11	12κ
Ι.Μ.Βουνάσ[αςς]	-	1	7	12	12
Σμνιάτση	45	3	6	13	11
Κομμάτι ακατοι[κτητο]	-	3	7	13	11
Κατάκαλ[η]	25	3	8	13	10
Νουμπενίτσα	35	3	9	13	10
Σίντσα	30	4	8 1/2	13 1/2	9 1/2
Τσαπούρνια	150	4	9	14	9κ
Καλαποδάκι	15	5	10	15	9
Τζίμπουρα	30	5	11	16	7
Μπάλιτιν	25	10	15	20	6
Μπόζουβον	20	10	15	20	6
Γεωργίτσα	20	10	15	20	6
Βελώνη	15	-	-	-	-
Σμόλια	250	8	15	10	20
		Γαρδίκ[ι]			
		Τσεφτσήδες			

σημείωσις / των χωρίων της /
επαρχίας Δισκάτης / εναποληφθείσης από /
της Σταγών.

[18]82 Ἰουνίου 20

Άννα Αγγελοπούλου

*Έθνος και γλώσσα στα Βαλκάνια: Η εικόνα του έργου του Gjorgija
Pulevski (1822/1823;-1893) στην ιστοριογραφία της
Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας*

Στο παρόν κείμενο θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε και να ερμηνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο σκιαγραφείται η εικόνα του έργου του Μακεδονιστή Γιώργη Πουλέφσκι (Gjorgija Pulevski) από την ιστοριογραφία της Π.Γ.Δ.Μ.: μία ιστοριογραφία που αναπτύχθηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, όταν με την ίδρυση της κρατικής υπόστασης, στην ονομασία της οποίας υπήρχε το όνομα «Μακεδονία», άρχισε να ολοκληρώνεται η διαδικασία της διαμόρφωσης ενός νέου νοτιοσλαβικού έθνους στη Βαλκανική, του «σλαβομακεδονικού».

Ο Πουλέφσκι γεννήθηκε το 1822/23 στο Γκαλιτσνίκ της Δίβρας, στην ευρύτερη περιοχή της οποίας κατοικούσαν και αλβανικοί πληθυσμοί. Ακολουθώντας την παράδοση του τόπου του, ξενιτεύτηκε στη Ρουμανία και τη Σερβία, όπου εργάστηκε ως οικοδόμος, ενώ συμμετείχε με την πλευρά των Σέρβων και στην ένοπλη σύγκρουση εναντίον της τουρκικής φρουράς του Βελιγραδίου το 1862/63¹. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι βρέθηκε υπό την επιρροή του εθνικού ρομαντισμού του σερβικού περιβάλλοντος και των σλαβόφιλων κηρυγμάτων των πανσλαβιστικών κύκλων.

Μολονότι ήταν ένας αυτοδίδακτος οικονομικός μετανάστης, που δεν έλαβε ποτέ ανώτερη μόρφωση, φέρεται ως ο συντάκτης ενός σημαντικού αριθμού κειμένων, στην πλειονότητά τους γραμμένων στη μητρική του γλώσσα, το σλαβικό «μιγιατσκό ιδίωμα» («mijačko paretšie»), όπως ο ίδιος το ονομάζει. Τα δύο πρώτα έργα του μπορούν να ενταχθούν σε μία ευρύτερη κατηγορία λεξικών και διαλογικών κειμένων, τα οποία γράφονταν ήδη από τον 18ο αιώνα με σκοπό να εξυπηρετήσουν κυρίως τις καθημερινές ανάγκες επικοινωνίας των πληθυσμών του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, αλλά και να χρησιμοποιηθούν και ως σχολικά εγχειρίδια². Το πρώτο έργο με τον

1. Σύμφωνα με νέα στοιχεία η χρονολογία γέννησης του Πουλέφσκι τοποθετείται το 1822/23. Στην αρχή η χρονολογία είχε τοποθετηθεί το 1839, ενώ αργότερα μετατοπίστηκε στα 1817/1818. Βιογραφικά στοιχεία του Πουλέφσκι βρίσκονται σε πολλά βιβλία και άρθρα της ιστοριογραφίας της ΠΓΔΜ. Χρησιμοποιώ κυρίως: Βλ. Ristovski, *Gjorgjija M. Pulevski. Medjnik vo našata kulturno-nacionalna istorija*, Skopje 1996 (στο εξής *Gjorgjija M. Pulevski. Medjnik*) του ίδιου, *Portreti i procesi od makedonskata literaturna i nacionalna istorija*, t. 1, Kultura, Skopje 1988, σ. 235-327 (στο εξής *Portreti i procesi*) του ίδιου, *Makedonskiot narod i makedonskata nacija. Prilozi za razvitokot na makedonskata kulturno-nacionalna misla*, II, Skopje 1983, σ. 302-393· Biljana Ristovska-Josifovska, «Gjorgjija M. Pulevski sred makedonskata emigracija vo Bugarija», *Glasnik na INI*, 48/1-2, Skopje 2004, σ. 161-179 (στο εξής «Gjorgjija M. Pulevski sred makedonskata emigracija»).

2. Ένα από τα πιο γνωστά λεξικά αυτής της περιόδου είναι το *Λεξικόν Τετράγλωσσον των τεσσάρων κοινών διαλέκτων, ήτοι της απλής ρωμαϊκής, της εν Μοισία βλαχικής, της βουλγαρικής και της αλβανικής*

τίτλο *Λεξικό των τεσσάρων γλωσσών, I. Σερβοαλβανικά. II. Αλβανικά. III. Τουρκικά. IV. Ελληνικά*³ και το δεύτερο με τον τίτλο *Λεξικό των τριών γλωσσών. Σ. Μακεδονικά, Αλβανικά και Τουρκικά*⁴ εκδόθηκαν αντίστοιχα το 1873 και το 1875 στο Βελιγράδι⁵.

Ανάμεσα στα δύο λεξικά διακρίνεται ήδη από τον τίτλο τους μία σημαντική διαφορά: Στο πρώτο δεν καταγράφεται γλωσσική κατηγορία με όνομα «Μακεδονικά», ενώ στο δεύτερο υπάρχει η κατηγορία με το όνομα «Σ. Μακεδονικά», που μπορεί να ερμηνευτεί ως «σερβομακεδονικά», αλλά και ως «σλαβομακεδονικά»⁶. Το δεύτερο λεξικό, όπως δηλώνεται στην εισαγωγή, γράφτηκε για να βοηθήσει τους μαθητές να μάθουν ξένες γλώσσες, αλλά και να διδαχθούν στη μητρική τους γλώσσα, στα «σ. μακεδονικά», και όχι στα βουλγαρικά που δεν τα κατανοούσαν⁷. Προοριζόταν, δηλαδή, για σχολικό εγχειρίδιο, αφού άλλωστε κατά ένα μεγάλο μέρος του ήταν παράφραση του σχολικού εγχειριδίου που είχε συντάξει ο δάσκαλος Κ. Σαπκάρεφ το 1868, σε μία όμως γλώσσα που είχε ως βάση το σλαβικό ιδίωμα της γένετειράς του Αχρίδας και στοιχεία και από τα βορειοανατολικά βουλγαρικά ιδιώματα⁸. Ωστόσο το τρίγλωσσο λεξικό του Πουλέφσκι δεν έχει τη συνήθη μορφή ενός λεξικού, γιατί ο συντάκτης του

του Δανιήλ Μοσχοπόλεως. Βλ. Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια 1750-1850: το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Δοδώνη, Ιωάννινα 1988 και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζάντιο και Σλάβοι-Ελλάδα και Βαλκάνια (6ος-20ός αι.)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 167-168.

3. Ο πλήρης τίτλος: *Rečnik od četiri jezika I, I Srpsko-Allbanski, II Arbanski-Arnautski, III Turski, IV Grčki*, skrojena i napisana od Djordja M. Puljevski, arhitekta u Galičnik okružije dibransko 1872 g., I, Beograd 1873.

4. Ο πλήρης τίτλος: *Rečnik od tri jezika, S.Makedonski, Arbanski i Turski*, Knjiga II, napisao Gj. M. Puljevski, Mijak galjički, Beograd 1875. Ήδη από τον τίτλο του έργου ο Πουλέφσκι δηλώνει την καταγωγή του: ότι είναι «Μιγιάκ» από το Γκαλιτσνίκ.

5. Εκτενή αποσπάσματα από τα δύο λεξικά έχουν επαναδημοσιευτεί στο Gj. M. Pulevski, *Odrani stranici*, εισαγωγή-επιμέλεια: Βλ. Ristovski, *Makedonska Kniga, Skorje* 1974 (στο εξής *Odrani stranici*). Ένα απόσπασμα παρατίθεται και στο Σπ. Σφέτας, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 42-43 (στο εξής *Η διαμόρφωση*).

6. Στην κατηγορία του πρώτου λεξικού «Srpsko-Allbanski» περιλαμβάνονται διάλογοι στη σερβική γλώσσα και στο σλαβικό ιδίωμα των «Μιγιάτσιν» («Mijaci») Σλάβων. Δηλαδή, ο Πουλέφσκι ονομάζει το σλαβικό «μιγιάτσικο» ιδίωμα ως «allbanski», ενώ με τον όρο «arbanski» και «arnautski» ονομάζει την αλβανική γλώσσα. Βλ. Βλ. Koneski, *Kon makedonskata prerodba: makedonskite učebnici od 19 vek*, INI, Skorje 1959, σ. 87-88 (στο εξής *Kon makedonskata prerodba*)· Βλ. Ristovski, «Prilog kon proučuvanje na makedonskite nacionalni naučno-literaturni društva i afirmacijata na makedonskata nacionalna i državnosna misla», *Razvitok na državnosta na makedonskiot narod- Simpoziumot po povod 20-godišninata od prvoto zasedanie na ASNOM (23 i 24 oktombri 1964)*, INI, Skorje 1966, σ. 174 (στο εξής «Prilog kon proučuvanje na makedonskite nacionalni naučno-literaturni društva»)· Gj. Pulevski, *Odrani stranici*, σ. 8.

7. Gj. Pulevski, *ό.π.*, σ. 83-84.

8. Βλ. Koneski, *Kon makedonskata prerodba*, σ. 88-90.

καταγράφει, σε τρεις στήλες, παράλληλους διαλόγους στις τρεις γλώσσες (Σ. Μακεδονικά, Αλβανικά και Τουρκικά) μέσω των οποίων ο αναγνώστης μαθαίνει για την ιστορία των σλαβικών φύλων και των διαλέκτων τους, ιδιαίτερα των Σλάβων της Μακεδονίας.

Τα «σ. μακεδονικά» είναι το ιδίωμα των «Μιγιάτσι» (Mijaci») Σλάβων, που ο Πουλέφσκι θεωρεί ότι ανήκει στην «παλαιοσλαβική» γλώσσα, δηλαδή στη γλώσσα στην οποία μεταφράστηκαν από την ελληνική τα εκκλησιαστικά βιβλία από τον Κύριλλο και Μεθόδιο⁹. Ο ίδιος ονομάζει τους «Σ. Μακεδόνες» ως «Παλαιοσλάβους»¹⁰ και υποστηρίζει ότι συνδέονται με τους δεσμούς της κοινής φυλετικής καταγωγής και γλώσσας, των κοινών εθίμων, τραγουδιών και γιορτών, και ότι έχουν ως πατρίδα, τη «Μακεδονία»¹¹. Δεν παραλείπει επίσης να επισημάνει τη φυλετική και γλωσσική συγγένεια των Σλάβων Μακεδόνων με τους άλλους σλαβικούς λαούς¹².

Οι παραπάνω ισχυρισμοί αποτελούν αντανάκλαση ενός ρομαντικού Σλαβομακεδονισμού, που καλλιεργήθηκε στο πρόσφορο έδαφος του σερβικού περιβάλλοντος, όπου εκείνη την εποχή διατυπωνόταν η άποψη ότι «οι Μακεδόνες είναι οι αρχαιότεροι Σλάβοι στην Ιλλυρική και ίσως στην Ευρώπη» και αποτελούν μία ιδιαίτερη σλαβική ομάδα που βρίσκεται μεταξύ των Σέρβων και των Βουλγάρων¹³. Τα δύο λεξικά εκδόθηκαν με τη συναίνεση των σερβικών κρατικών αρχών, παρά το γεγονός ότι ο Σέρβος λόγιος και πολιτικός Στ. Νοβάκοβιτς επισήμανε την επιστημονική ανεπάρκεια του αυτοδίδακτου λεξικογράφου. Ο Πουλέφσκι είχε την υποστήριξη κυρίως των ένθερμων Σέρβων πατριωτών της «Επιτροπής για τα σερβικά σχολεία και δασκάλους στην Παλαιά Σερβία»¹⁴. Η Επιτροπή αυτή εργαζόταν για τη διάδοση της σερβικής εθνικής ιδέας στους σλαβόφωνους πληθυσμούς περιοχών της Οθωμανικής

9. «... έγραψα στη σ. μακεδονική γλώσσα, γιατί σ' αυτή την περιοχή δεν κατανοούν τη βουλγαρική γλώσσα, αλλά εκείνη τη γλώσσα στην οποία ανήκει το μιγιάτσκο ιδίωμα, εκείνη την καθαρή ομιλία στην οποία μεταφράστηκαν τα εκκλησιαστικά βιβλία από τους Έλληνες Κύριλλο και Μεθόδιο.» Βλ. Gj. Pulevski, *Odrani stranici*, σ. 83-84.

10. *Ό.π.*, σ. 98-99.

11. *Ό.π.*, σ. 110-111.

12. «... δεν είμαστε μόνο εμείς Σλαβιάνοι, αλλά είναι και οι Ρώσοι, οι Πολωνοί, οι Τσέχοι, οι Σέρβοι, οι Σλοβάκοι, οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι και η γλώσσα όλων αυτών των λαών είναι σλαβική...» (ό.π., σ. 110).

13. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από τον καθηγητή της Στρατιωτικής Ακαδημίας J. Dragasević στο εγχειρίδιο γεωγραφίας για τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης που εκδόθηκε στο Βελιγράδι το 1871. Βλ. Lj. Doklestić, *Srpsko-makedonskite odnosi vo XIX vek*, Skopje 1973, σ. 116-117 (στο εξής *Srpsko-makedonskite odnosi*)· Βλ. Ristovski, *portreti i procesi*, σ. 221.

14. Για τις διασυνδέσεις του Πουλέφσκι με τους σερβικούς πατριωτικούς κύκλους και τα σερβόφιλα αισθήματα που ο ίδιος εξέφρασε, βλ. Σπ. Σφέτας, *Η διαμόρφωση*, σ. 39-41.

Αυτοκρατορίας, κυρίως των βιλαετιών του Κοσσυφοπεδίου και του Μοναστηρίου, τις οποίες οι Σέρβοι θεωρούσαν ότι έπρεπε να ενταχθούν στα όρια της επονομαζόμενης «Παλαιάς Σερβίας»¹⁵.

Η σημαντική διαφορά των δύο λεξικών μπορεί να εξηγηθεί, αν ληφθεί υπόψη πως υπάρχουν ενδείξεις ότι το δεύτερο γράφτηκε με τη σερβική καθοδήγηση, για να εξυπηρετήσει την απόπειρα της Σερβίας να προωθήσει ένα σχέδιο εκπαίδευσης, που είχε ως σκοπό να απομακρύνει τους σλαβόφωνους πληθυσμούς του ευρύτερου βορειο-οδυτικού μακεδονικού χώρου από την αυξανόμενη, μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, βουλγαρική επιρροή¹⁶. Επρόκειτο όμως για περιστασιακή απόπειρα, η οποία, μόλις ξέσπασε η Ανατολική Κρίση του 1876-78, διακόπηκε, για να συνεχιστεί αργότερα με μεγαλύτερη ένταση¹⁷.

Κατά την περίοδο 1876-1878, ο Πουλέφσκι ανέπτυξε επαναστατικές δραστηριότητες, αρχικά συμμετέχοντας με την πλευρά των Σέρβων στο σερβοτουρκικό πόλεμο (1876), στη συνέχεια πολεμώντας με την πλευρά των Ρώσων και των Βουλγάρων επαναστατών στο ρωσοτουρκικό πόλεμο και τον απελευθερωτικό βουλγαρικό αγώνα ως αρχηγός ένοπλης ομάδας (1877-1878) και, τέλος, λαμβάνοντας μέρος στην εξέγερση της Κρέσνας, η οποία εκδηλώθηκε ως αντίδραση στην αναθεώρηση της συνθήκης του Αγ. Στεφάνου από το Συνέδριο του Βερολίνου¹⁸. Στα 1878-79 ο Πουλέφσκι, έχοντας παρασημοφορηθεί από το ρωσικό στρατό για την ένοπλη δράση του, εγκαταστάθηκε στο νεοσύστατο βουλγαρικό κράτος και έζησε εκεί έως το θάνατό

15. Από τα δημοσιευμένα έγγραφα της Επιτροπής φαίνεται ότι και περιοχές του ευρύτερου μακεδονικού χώρου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θεωρούνταν ως «Παλαιά Σερβία». Για την εκπαιδευτική δράση των Σέρβων πατριωτών της Επιτροπής στις περιοχές της Οθωμ. Αυτοκρατορίας, βλ. Kl. Džambazovski, *Kulturno-opštestvenite vrski na makedonskite so Srbija vi tekot na XIX vek*, Skopje 1960, σ. 94-130 και Lj. Doklešić, *Srpsko-makedonskite odnosi*, σ. 176-179.

16. Έχει υποστηριχθεί η άποψη από τη βουλγαρική ιστοριογραφία ότι ο Πουλέφσκι υπήρξε «θύμα» της σερβικής «μακεδονιστικής» πολιτικής, ενώ έχει διατυπωθεί και ο ισχυρισμός ότι τα λεξικά του, ιδιαίτερα το δεύτερο, συντάχθηκαν με τη βοήθεια του Μακεδονιστή Naum Evro, ο οποίος ήταν στην υπηρεσία των Σέρβων. Βλ. K. Čarnušanov, *Makedonizmat i sãprotivata na Makedonija sreštu nego*, Univ. Izd. «Sv. Kliment Ohridski», Sofija 1993, σ. 39-41.

17. Lj. Doklešić, *Srpsko-makedonskite odnosi*, σ. 206, 211.

18. Ο Πουλέφσκι συμμετείχε στην εξέγερση της Κρέσνας (1878-79), όπως αποδεικνύουν δημοσιευμένα βουλγαρικά έγγραφα. Βλ. Bãlgarski Patriarh Kiril, *Sãprotivata sreštu berlinskija dogovor. Kresnenskoto vãstanie*, BAN, Sofija 1955, σ. 80, 101, 135-142, 165-167, 178, 198-200, 234, 251-255, 292. Για το βουλγαρικό απελευθερωτικό αγώνα κατά την περίοδο 1876-1878 και την εξέγερση της Κρέσνας, βλ. επίσης *Nacionalno-osvoboditelno dviženie na makedonskite i trakjiskite Bãlgari*, MANU, Sofija 1994, σ. 38-71· D. Dojnov, *Nacionalno-revoljucionnite borbi v Jugozapadna Bãlgarija prez 60te-70te godini na XIX vek*, Sofija 1976.

του το 1893¹⁹, χάρη σε μία μικρή σύνταξη που κατόρθωσε να εξασφαλίσει λόγω της συμμετοχής του στο βουλγαρικό εθνικό αγώνα. Στη Σόφια εξέδωσε ορισμένα από τα έργα του, ενώ άφησε ανέκδοτο και ένα μεγάλο αριθμό χειρογράφων, κάποια από τα οποία ανακαλύφθηκαν πολύ αργότερα στα βουλγαρικά αρχεία από τους ιστορικούς της ΠΓΔΜ.

Τα σημαντικότερα κείμενα της βουλγαρικής περιόδου είναι: 1. Το πολύστιχο πατριωτικό ποίημα *Μακεδονική Νύμφη* (*Samovila Makedonska*) και μία συλλογή από δημοτικά τραγούδια σε σλαβομακεδονικά ιδιώματα με τον τίτλο *Ανθολόγιο Μακεδονικών Ποιημάτων* (*Makedonska Pesnarka*), τα οποία εκδόθηκαν αντίστοιχα το 1878 και το 1879²⁰. 2. Μία γραμματική (*Slognica Rečovska*)²¹ που εκδόθηκε το 1880, για να αποτελέσει σχολικό εγχειρίδιο για τους σλαβόφωνους μαθητές της Μακεδονίας, η οποία, μαζί μ' ένα ακόμα γλωσσικό κείμενο (*Jazičnica*)²² του ίδιου που ποτέ δεν δημοσιεύτηκε, θεωρούνται ως οι πρώτες δοκιμές να συνταχθεί γραμματική της «μακεδονικής» γλώσσας. 4. Ένα πολυσέλιδο, αδημοσίευτο στη Βουλγαρία, χειρόγραφο με τον τίτλο *Σλαβιανομακεδονική γενική ιστορία* (*Slavjansko-makedonska opšta istorija*), που ολοκλήρωσε το 1892, λίγο πριν από το θάνατό του²³. Το κείμενο αυτό αποτελεί μία, κατά το πρότυπο της «Σλαβιανοβουλγαρικής ιστορίας» του Παϊσίου, απόπειρα καταγραφής των καταβολών και της ιστορικής πορείας των Σλάβων της Μακεδονίας, οι οποίοι παρουσιάζονται ως οι αρχαιότεροι κάτοικοι της Βαλκανικής

19. Σύμφωνα με νέα στοιχεία, υπολογίζεται ότι η χρονολογία του θανάτου είναι το 1893 και όχι το 1894 ή το 1895 που συναντάμε σε παλαιότερες αναφορές. Βλ. B. Ristovska-Josifovska, «Novootkrieni podatoci za točniot datum na smrtta na Gj. M. Pulevski», *Glasnik na INI*, 46/1, Skopje 2002, σ. 105-107.

20. Για το ποίημα και τη συλλογή των τραγουδιών του Πουλέφσκι, βλ. Bl. Ristovski, *Gjordjija M. Pulevski i negovite kniški «Samovila Makedonska» i «Makedonska pesnarka»*, Skopje 1973 και του ίδιου, *Portreti i procesi*, σ. 240-250.

21. Η γραμματική αυτή αναφέρεται συνήθως με τον τίτλο «slavjansko-naseljenski-makedonska SLOGNICA REČOVSKA». Η πρώτη αναφορά στη γραμματική αυτή έγινε στο Bl. Koneski, «Gramatikata na Gj. Pulevski», *Makedonski Jazik*, IV/8, Skopje 1953, σ. 188-189. Για τα πρώτα δημοσιευμένα αποσπάσματα, βλ. Gj. Pulevski, *Odbрани stranici*, σ. 155-181.

22. Το κείμενο αυτό, το οποίο αναφέρεται με το όνομα *Jazičnica*, σώθηκε μόνο σε χειρόγραφο αντίγραφο. Βλ. Bl. Ristovski, *Gjorgjija M. Pulevski. Medjnik*, σ. 25-26. B. Ristovska-Josifovska, «Gjorgjija M. Pulevski sred makedonskata emigracija», σ. 173-174. Επισημαίνουμε ότι στον τίτλο του έργου η «μακεδονική» γλώσσα χαρακτηρίζεται ως «αρχαία βουλγαρική».

23. Για την πρώτη αναλυτική παρουσίαση του χειρόγραφου της «Σλαβιανομακεδονικής ιστορίας» και τα πρώτα εκτενή δημοσιευμένα αποσπάσματα, βλ. Bl. Ristovski, «Prilog kon proučuvanjeto na makedonskite nacionalni naučno-literaturni društva», σ. 181-186 του ίδιου, «Nekolku odlomki od obemnata *Slavjansko-macedonska opšta istorija* na Gjorgjija M. Pulevski od 1892 godina», *Istorija*, IX/2, Skopje 1973, σ. 321-358 (στο εξής «Nekolku odlomki»).

με καταγωγή από τον Μοσόχ, το γιο του γιού του Νώε, Ιάφεθ²⁴. Ο Πουλέφσκι, υπό την επιρροή του σλαβόφιλου ρομαντικού πνεύματος, παραθέτει εσφαλμένες ιστορικές πληροφορίες και κρίσεις, όπως για παράδειγμα ότι οι αρχαίοι Μακεδόνες ήταν Σλάβοι και ότι το «σλαβιανομακεδονικό ιδίωμα», το οποίο αποτέλεσε τη βάση της κοινής σλαβικής γλώσσας, υπήρχε από την εποχή του βασιλιά Φιλίππου Β'²⁵.

Η σλαβοποίηση της ιστορίας των αρχαίων κατοίκων της Μακεδονίας, η οποία συνδυάστηκε με την έκφραση φλογερού πατριωτικού αισθήματος, χαρακτηρίζει και το ποίημά του *Μακεδονική Νύμφη* καθώς και τα τραγούδια του *Μακεδονικού Ανθολογίου*. Ο ποιητής θρηνεί επειδή η Μακεδονία παρέμεινε υπό το «ζυγό» των Οθωμανών λόγω της αναθεώρησης της συνθήκης του Αγ. Στεφάνου από το Συνέδριο του Βερολίνου, ζητεί από όλους τους σλαβικούς λαούς να προστρέξουν σε βοήθεια των Μακεδόνων «αδελφών» και καλεί τους Σλάβους Μακεδόνες να αγωνιστούν για την απελευθέρωση της πατρίδας τους με την ανδρεία που επιδείκνυαν οι ένδοξοι πρόγονοί τους υπό την ηγεσία των «Σλάβων» Φιλίππου και Αλεξάνδρου²⁶.

Η εικόνα της σλαβικής καταγωγής του Αλεξάνδρου είχε ήδη σχηματισθεί από τον 16ο αιώνα σε κείμενα Κροατών και, κυρίως, Δαλματών συγγραφέων και δραματικών ποιητών, που βρέθηκαν υπό την επιρροή του ευρωπαϊκού ουμανισμού της ύστερης αναγέννησης και του μπαρόκ, την ίδια εποχή που είχε αρχίσει να διαδίδεται στους νοτιοσλαβικούς λαούς το δημοφιλές *Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου*²⁷. Φαίνεται ότι η βαθύτερη ανάγκη να δημιουργηθεί ο μύθος ενός ένδοξου αρχαίου παρελθόντος προκαλεί στην ιστορική μνήμη τέτοιου είδους παραμορφωτικές ανατανακλάσεις, όταν η ομάδα καλείται να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες των πολιτικών συγκυριών της εποχής της και να επιβιώσει σε συνθήκες εχθρικού περιβάλλοντος²⁸.

24. Bl. Ristovski, «Nekolku odlomki», σ. 328.

25. *Ο.π.*, σ. 328-330. Μία ακόμα εσφαλμένη πληροφορία που παραθέτει είναι ότι οι Μακεδόνες συμμετείχαν στον Τρωικό πόλεμο, πολεμώντας με την πλευρά των Τρώων εναντίον των Ελλήνων.

26. Απόσπασμα από το ποίημα *Μακεδονική Νύμφη*: «Από τους Μακεδόνες πιο γενναίοι δεν υπήρξαν / ο Τσάρος Αλέξανδρος ο Μακεδόνας το 300 π.Χ / με τους Μακεδόνες όλη την οικουμένη κυριέμε / ο βασιλιάς Φίλιππος Σλάβος είναι / ο Τσάρος Αλέξανδρος Σλάβος είναι / οι Σλάβες γιαγιάδες μας τους γέννησαν / Μακεδόνες, θυμηθείτε τη μακεδονική ανδρεία...». (Bl. Ristovski, *Portreti i procesi*, σ. 247).

27. Ο πρώτος Δαλματός, στα κείμενα του οποίου ο Αλέξανδρος, ο Φίλιππος και ο Αριστοτέλης παρουσιάστηκαν ως «Σλάβοι» είναι ο Vinko Pribojević (μέσα του 15ου αιώνα-μετά το 1532) από το νησί των δαλματικών ακτών Χβαρ. Άλλοι Δαλματοί συγγραφείς, οι οποίοι αναπαρήγαγαν αυτή την εικόνα είναι: ο Matija Alberti (1561-1623), ο Ivan Gundulić (1598-1638) και ο Junij Palmotić (1606-1657). Βλ. Dr. Taškovski, *Radjaneto na makedonskata nacija*, Skopje 1966, σ. 92-93 και σ. 164-165.

28. Η ανάγκη της δημιουργίας ενός ένδοξου ιστορικού παρελθόντος εκφράστηκε από τον ποιητή Ivan Gundulić από το Ντουμπρόβνικ στο φημισμένο επικό ποίημά του «Οσμάν», το οποίο αγαπήθηκε ιδιαίτερα από τους νοτιοσλαβικούς λαούς, γιατί εξυμνεί τις ηρωικές συγκρούσεις των Σλάβων με τους Οθωμανούς.

Ο Πουλέφσκι θεωρήθηκε ότι έχει σημαντική συμβολή στην εκδήλωση του «σλαβομακεδονικού» εθνικού κινήματος τον 19ο αιώνα και παρουσιάστηκε ως ο «ενδιάμεσος» («medjnik») της μετάβασης από τη φάση της «εθνικής αφύπνισης» στη φάση του «μακεδονικού απελευθερωτικού» αγώνα που κατέληξε στην εξέγερση του Ίλιντεν. Χαρακτηρίστηκε επίσης ως ο πρώτος λεξικογράφος και συγγραφέας βιβλίων για τη «μακεδονική» γλώσσα, ο πρώτος εθνικός ποιητής, ο πρώτος συντάκτης «μακεδονικής» ιστορίας, ο «Βουκ Κάραντζιτς, ο Παΐσιος και ο Ρακόβσκι του μακεδονικού έθνους»²⁹. Δεν παραλείφθηκε ακόμα να τονιστεί ότι είχε επιδειξεί μεγάλο ενδιαφέρον για τη συλλογή λαογραφικού υλικού³⁰. Η μη επιστημονική προσέγγιση της ιστορίας και της γλώσσας που διακρίνει τα συγγράμματά του, τα οποία περιέχουν πλήθος γλωσσικών λαθών και ιστορικών ανακρίβειών, αντιμετωπίστηκε με συμπάθεια και δικαιολογήθηκε από την έλλειψη της ειδικής επιστημονικής κατάρτισης που απαιτείται για τέτοιου είδους συγγραφικές απόπειρες. Αυτό άλλωστε που ενδιέφερε δεν ήταν να αναδειχθεί η επιστημονική αξιοπιστία των κειμένων, αλλά κυρίως να υπογραμμιστεί ότι αυτός ο αυτοδίδακτος χωρικός και οπλαρχηγός, ο οποίος διακρινόταν για την αγάπη του προς τα γράμματα, ήταν ένας γνήσιος και αυθόρμητος εκφραστής της λαϊκής συλλογικής συνείδησης και ψυχής.

Η προσέγγιση της περίπτωσης του Πουλέφσκι από τους ιστορικούς της ΠΓΔΜ είναι ενδεικτική για τον τρόπο με τον οποίο έγινε η διαχείριση του παρελθόντος και

Ο ποιητής, βλέποντας τους Νοτιοσλάβους ως συνεχιστές της ιστορικής κληρονομιάς των γενναίων αρχαίων Μακεδόνων, παρουσιάζει τον Αλέξανδρο ως Σλάβο «Σερβιάνο». Βλ. Taškovski, *ό.π.*, σ. 93 και πρβ. Σφέτας, *Η διαμόρφωση*, σ. 12.

29. Βλ. ενδεικτικά: Bl. Ristovski, «Narodnata Kultura vo izgradbata i afirmacijata na Makedonskata nacionalna misla», *Glasnik na INI*, XIX/3, Skopje 1975, σ. 90· του ίδιου, «Gjorgjija Pulevski i osloboduvanjeto na Makedonija», *Makedonija vo istočnata kriza 1875-1881*, MANU, Skopje 1978, σ. 310-312· του ίδιου, *portreti i procesi*, σ. 235, 240-242· του ίδιου, *Gjorgjija M. Pulevski. Medjnik*, σ. 5-7· B. Ristovska-Josifovska, «Gjorgjija M. Pulevski sred makedonskata emigracija», σ. 167· D. Zografski, «The principal lines and phases in the constituting of the macedonian nation», *Makedonija i Makedonci v prošlom*, Skopje 1970, σ. 181-182· Bl. Koneski, *Kon makedonskata prerodba*, σ. 94, 97· του ίδιου, *Makedonska književnost*, Beograd 1961, σ. 109· *Istorija na makedonskiot narod*, kniga II, INI, Skopje 1969, σ. 140. Για τη συμβολή του Πουλέφσκι στη διαμόρφωση της «μακεδονικής» γλώσσας και λογοτεχνίας, βλ. επίσης V. A. Friedman, «Macedonian language and nationalism during the nineteenth and early twentieth centuries», *Balkanistica*, II (Cambridge, Mass. 1975), σ. 89.

30. Ο Κ. Σαπκάρεφ, ο οποίος είχε γνωρίσει τον Πουλέφσκι στη Σόφια, κάνει ιδιαίτερη αναφορά στο ενδιαφέρον που αυτός επιδείκνυε για τη συλλογή λαογραφικού υλικού (δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, ιστορίες, κ.ά.). Ο Σαπκάρεφ χαρακτηρίζει τον Πουλέφσκι ως «Βούλγαρο Μακεδόνα» και δίνει πληροφορίες γι' αυτόν σε άρθρο που δημοσίευσε. Το κείμενο του άρθρου έχει δημοσιευτεί. Βλ. Bl. Ristovski, *Portreti i procesi*, σ. 268-271.

χρησιμοποιήθηκε η ιστορική μνήμη από μία κρατική ιστοριογραφία που κλήθηκε να συμβάλει στην ολοκλήρωση της εθνοποιητικής διαδικασίας. Είναι γνωστό ότι με τις αποφάσεις που συνόδευσαν τη διακήρυξη της ίδρυσης της ομόσπονδης «Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας», από την πρώτη Σύνοδο της Αντιφασιστικής Συνέλευσης της Εθνικής Απελευθέρωσης της Μακεδονίας (ΑΣΝΟΜ) στις 2 Αυγούστου του 1944, ενεργοποιήθηκαν δύο μηχανισμοί, η γλώσσα και η ιστορική μνήμη, για να νομιμοποιήσουν τη νέα κρατική υπόσταση, η οποία θα εντασσόταν στη Σοσιαλιστική Ομοσπονδία της Γιουγκοσλαβίας³¹. Η καθιέρωση επίσημης κοινής γλώσσας και η δημιουργία της «μνήμης» κάποιου κοινού παρελθόντος, θεωρούμενου ως πεπρωμένου για την ομάδα, τα μέλη της οποίας ήταν πλέον ισότιμοι πολίτες ενός κράτους, μπορούν να αποτελέσουν ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς σε μία κοινότητα, να δημιουργήσουν παρόμοιες αντανάκλασεις στη συλλογική συνείδηση των υποκειμένων και να έχουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ολοκλήρωσης της εθνοποιητικής διαδικασίας³².

Επομένως, η ίδρυση της «Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας» έθεσε το ζήτημα της αναγνώρισης «μακεδονικού» έθνους με τη δική του γλώσσα και ιστορία: ένα ζήτημα, το οποίο εξυπηρετούσε πολιτικές σκοπιμότητες, που όμως δεν μπορούν να αναλυθούν στο παρόν κείμενο³³. Επισημαίνουμε, ωστόσο, ότι με την ίδρυση και την ένταξη του ομόσπονδου κράτους σε μία ευρύτερη κρατική ενότητα που οι Γιουγκοσλάβοι κομμουνιστές είχαν αποφασίσει να οικοδομηθεί στη βάση της ομοσπονδιακής αρχής, θα επιτυγχάνονταν ο βουλγαρικός εθνικός αποχρωματισμός του σλαβικού πληθυσμού της άλλοτε ονομαζόμενης Μακεδονίας του Αξιού και η άρση των βουλγαρικών εθνικών διεκδικήσεων στην περιοχή, οι οποίες, αν συνέχιζαν να εκφράζονται, θα εμπόδιζαν τη δημιουργία της κομμουνιστικής νοτιοσλαβικής ομοσπονδίας.

Η συγκρότηση ειδικών επιτροπών το 1944-45 για τον προσδιορισμό των ιδιαί-

31. Για τη διακήρυξη της ίδρυσης της ΛΔΜ από την ΑΣΝΟΜ και τις αποφάσεις της αναγνώρισης της «μακεδονικής» ως επίσημης γλώσσας και της καθιέρωσης του εορτασμού της εξέγερσης του Ίντεν ως εθνικής επετείου, βλ. Hristov Al., Todorovski M. (επιμ.), *Zbornik na dokumenti od Antifašističkoto Sobranje na Narodnoto Oslobaduvanje na Makedonija (ASNOM)*, INI, Skopje 1964, σ. 271-272, 291-298.

32. Miroslav Hroch, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 20 (στο εξής «Από το εθνικό κίνημα»).

33. Για μία αναλυτική παρουσίαση των πολιτικών συνθηκών που οδήγησαν στη σύσταση της ομόσπονδης «Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας», βλ. ενδεικτικά: K. Palešutski, *Jugoslavskata komunističeska partija i makedonskijat vāpros (1919-1945)*, BAN, Sofija 1985· Ελ. Μπάρκερ, *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 143-182· St. Palmer, R. King, *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*, Archon Books 1971, κυρίως σ. 153-174· Σπ. Σφέτας, *Η διαμόρφωση*, σ. 177 κ. ε.

τερων γλωσσικών χαρακτηριστικών, έτσι ώστε να διακριθούν με σαφήνεια τα όρια της νέας γλώσσας από τις συγγενείς σλαβικές γλώσσες, τη σερβική και ιδιαίτερα τη βουλγαρική, και η σύσταση στα Σκόπια της Φιλοσοφικής Σχολής το 1946, του Ιδρύματος Εθνικής Ιστορίας το 1948, και του Ιδρύματος Μακεδονικής Γλώσσας το 1953, αποδεικνύουν ότι οι επιστήμονες, υπό πολιτική καθοδήγηση, θα αναλάμβαναν το έργο της διαμόρφωσης της γλώσσας και της συγγραφής της ιστορίας της νέας εθνότητας³⁴.

Η νεοαναδυόμενη όμως εθνική κοινότητα, μοιραζόταν μέχρι τότε το ίδιο ιστορικό παρελθόν κυρίως με το βουλγαρικό έθνος. Οι Σλαβομακεδόνες στερούνταν της ιστορικής μνήμης ενός μεσαιωνικού κράτους με το όνομα *Μακεδονία*. Η έλλειψη αυτή, μαζί ασφαλώς και με άλλους παράγοντες, δεν επέτρεψε την εξέλιξη της εθνοποιητικής διαδικασίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, την περίοδο του εθνικού ρομαντισμού άλλων σλαβικών λαών της Βαλκανικής³⁵. Έτσι, στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκείνοι, οι οποίοι άρχισαν, υπό την επιρροή του σλαβόφιλου ρομαντισμού, να συνειδητοποιούν τη σλαβική γλωσσοπολιτισμική καταγωγή, στη συνέχεια οι περισσότεροι προτίμησαν ή αναγκάστηκαν να αποδεχτούν κυρίως τη βουλγαρική ταυτότητα, αφού με το όνομα «Βούλγαροι» ονομάζονταν συνήθως και από τους άλλους.

Στα μέσα του 19ου αιώνα, κάποιοι κληρικοί και δάσκαλοι, οι οποίοι κινήθηκαν στους κόλπους των λογίων του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, επιχειρήσαν να συγγράψουν κείμενα, κυρίως σχολικά εγχειρίδια, σε μία τεχνητή αυτοσχέδια γλώσσα που είχε ως βάση τα λεγόμενα δυτικά σλαβομακεδονικά ιδιώματα του τόπου καταγωγής τους, ιδιαίτερα των περιοχών Γκαλιτσνίκ και Αχρίδας. Όταν όμως τελικά επικράτησε η άποψη να διαμορφωθεί η βουλγαρική γλώσσα στη βάση των ανατολικών βουλγαρικών ιδιωμάτων, απορρίφθηκαν αυτές οι απόπειρες γραφής, γιατί θεωρήθηκαν ότι είχαν εμφανή κοινά χαρακτηριστικά με τη σερβική γλώσσα³⁶. Καθώς μάλιστα από

34. Σπ. Σφέτας, *ό.π.*, σ. 182-189, 276-277· Γ. Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό τους*, Gutenberg, Αθήνα 2004, σ. 282-283, 286 (στο εξής *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*). Για τη διαμόρφωση της «μακεδονικής» γλώσσας, βλ. και Φ. Μαλιγκούδης, «Γλωσσική νόρμα και εθνική ταυτότητα: η περίπτωση της λεγόμενης μακεδονικής», *Φιλολόγος*, 64, Θεσσαλονίκη Καλοκαίρι 1991, σ. 98-109.

35. Η «μνήμη» μίας προηγούμενης κρατικής υπόστασης, έστω και στο μακρινό παρελθόν, έχει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία εθνικής ιστορικής συνείδησης. Βλ. Μ. Ηροχ, «Από το εθνικό κίνημα», σ. 29.

36. Για μία διεξοδική παρουσίαση αυτών των δοκιμών γραφής σε σλαβικά μακεδονικά ιδιώματα, τα οποία οι Βούλγαροι λόγιοι θεωρούσαν ότι είναι «δυτικά βουλγαρικά» ιδιώματα, βλ. Α. Αγγελοπούλου, *Ο Κ. Π. Μισίρκοφ (1874-1926) και η κίνηση των «Μακεδονιστών»*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 85-106.

το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα θα άρχιζε να εντείνεται ο σερβοβουλγαρικός εθνικός ανταγωνισμός για τη Μακεδονία, το ζήτημα της ταυτότητας των σλαβικών μακεδονικών ιδιωμάτων, ένα ζήτημα γλωσσολογικής-φιλολογικής υφής, θα έπαιρνε πολιτική διάσταση για να τεθεί στην υπηρεσία των πολιτικών σκοπιμοτήτων των δύο ανταγωνιζόμενων σλαβικών εθνικών κρατών³⁷.

Οι δοκιμές γραφής σε σλαβικά μακεδονικά ιδιώματα μπορούσαν να οδηγήσουν στη διαμόρφωση της λόγιας γλώσσας μίας νέας εθνοπολιτισμικής ομάδας, με την προϋπόθεση ότι η παραγωγή τέτοιων κειμένων θα ήταν μεγαλύτερης έκτασης και πιο συστηματική, θα συνεχιζόταν και θα εξέφραζε εθνικοπολιτικά αιτήματα, γεγονός όμως που δε συνέβη μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εκτός από ελάχιστες, μεμονωμένες και χωρίς απήχηση περιπτώσεις, όπως του Μισίρκοφ και του κύκλου του Τσουπόφσκι. Η πραγματικότητα αυτή, ωστόσο, δεν εμπόδισε την ηγεσία της «Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας» να αναζητήσει τις ρίζες της «μακεδονικής εθνικής αφύπνισης» σ' αυτές τις πρώιμες δοκιμές γραφής, για να στηρίξει την πεποίθηση ότι οι Μακεδόνες Σλάβοι αισθάνονταν ως χωριστός νοτιοσλαβικός λαός σε σχέση με τους Σέρβους και κυρίως τους Βουλγάρους ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα³⁸.

Άλλωστε, οι πολιτικές σκοπιμότητες δεν επέτρεπαν να παρουσιαστεί το νέο έθνος ως μία «κατασκευή» εκ του μη όντος και χωρίς ιστορική μνήμη. Έτσι, η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ έπρεπε να υπηρετήσει δύο κύριους σκοπούς: Πρώτον να ενσωματώσει στην ιστορική κληρονομιά κάθε ιστορικό συμβάν που είχε συντελεστεί στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και έφερε μακεδονικό όνομα, ανεξάρτητα από το αν ήταν πράγματι «σλαβομακεδονικό» και δεύτερον να μεταφέρει την αρχή του ιστορικού παρελθόντος της νέας κρατικής υπόστασης σε αρχαιότερες εποχές, αρχικά στην εποχή του μεσαιωνικού κράτους του Σαμουήλ και αργότερα στην εποχή του αρχαίου μακεδονικού κράτους του Φιλίππου του Β΄ και του Αλεξάνδρου, ώστε να μπορεί να συναγωνιστεί με το ιστορικό παρελθόν των γειτονικών εθνών³⁹.

37. Από το 1878 και κυρίως μετά το 1885, άρχισαν στη Σερβία να αυξάνεται ο αριθμός των κειμένων με θέμα τον ευρύτερο μακεδονικό χώρο και τα σερβικά εθνικά δικαιώματα στην περιοχή. Οι Σέρβοι συγγραφείς, χρησιμοποιώντας πολλές φορές αμφίβολου επιστημονικής εγκυρότητας επιχειρήματα από την ιστορία και τη γλωσσολογία, επιχειρήσαν να αποδείξουν ότι οι σλαβικοί πληθυσμοί της Μακεδονίας και τα σλαβικά ιδιώματά τους ήταν σερβικής καταγωγής. Για τα κείμενα αυτά, βλ. Lj. Doklestić, *Srpsko-makedonskite odnosi*, σ. 120-123, 228-238· Sl. Terzić, *Srbija i Grčka (1856-1903). Borba za Balkan*, Beograd 1992, σ. 219-221.

38. D. Vlahov, *Makedonija. Momenti od istorijata na makedonskiot narod*, Skopje 1950, σ. 393 και κυρίως 395.

39. Η μετατόπιση της αρχής της ιστορίας της ΠΓΔΜ στο αρχαίο μακεδονικό κράτος άρχισε κυρίως από

Παράλληλα με την τάση να μεταφερθεί σε αρχαιότερη εποχή η αρχή του ιστορικού παρελθόντος, εμφανίστηκε ήδη από τη δεκαετία του 50, για να αναπτυχθεί τις επόμενες δεκαετίες, και η τάση της ιστοριογραφίας να «ανακαλύψει» πρόσωπα, που είχαν συντάξει τον 19ο αιώνα κείμενα σε σλαβομακεδονικά ιδιώματα του τόπου καταγωγής τους, με σκοπό να τους χαρακτηρίσει ως εκπροσώπους της «σλαβομακεδονικής εθνικής αφύπνισης» και ιδεολογίας, παρά το ό,τι οι περισσότεροι από αυτούς είχαν αποδεχθεί κυρίως τη βουλγαρική εθνική ταυτότητα⁴⁰. Αρχή και βάση αυτής της ιστοριογραφικής τάσης αποτέλεσε η μελέτη του Μπλάζε Κονέσκι με τον τίτλο *Μακεδονικά σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα: μία συμβολή στην ιστορία της μακεδονικής αναγέννησης*⁴¹, στην οποία παρουσιάζονται τα κείμενα της περιόδου 1857-1880 που συνέγραψαν κυρίως ο επίσκοπος Παρθένιος Ζογκράφσκι, οι δάσκαλοι Δ. Μακεντόνσκι και Κ. Σαπκάρεφ, και ο αυτοδίδακτος Γ. Πουλέφσκι, για να εξυπηρετήσουν την ανάγκη εκπαίδευσης στη μητρική γλώσσα των σλαβόφωνων μαθητών της Μακεδονίας, οι οποίοι μέχρι τότε συνήθως φοιτούσαν σε ελληνικά σχολεία.

Ωστόσο, η περίπτωση των τριών πρώτων διαφέρει από την περίπτωση του Πουλέφσκι, αφού αυτοί συνδέθηκαν με κίνημα της βουλγαρικής εθνικής αφύπνισης και η δράση τους μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο της προσπάθειας να ιδρυθούν τα πρώτα βουλγαρικά σχολεία στη Μακεδονία, σε μία περίοδο που ακόμα δεν είχε διαμορφωθεί η λόγια βουλγαρική γλώσσα. Για αυτό, οι γλωσσικοί αυτοσχεδιασμοί των κειμένων τους δε συνεχίστηκαν, όταν καθιερώθηκε η επίσημη βουλγαρική γλώσσα και η Εξαρχία ανέλαβε την καθοδήγηση του βουλγαρικού εκπαιδευτικού έργου στη Μακεδονία.

τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Βλ. Γ. Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, σ. 278-279). Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 εκδόθηκε από τη Μακεδονική Ακαδημία των Επιστημών στα Σκόπια μία μελέτη, οι συντάκτες της οποίας υποστήριζαν ότι το σύγχρονο «μακεδονικό» έθνος προήλθε από την εθνική επιμειξία των Σλάβων με τους αρχαίους Μακεδόνες, Ισχυρίζονταν επίσης ότι κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα είχε ξεκινήσει η διαδικασία της «μακεδονικής» εθνικής αφύπνισης, η οποία ως τις αρχές του 20ου αιώνα είχε ολοκληρωθεί. Βλ. Σπ. Σφέτας, Κ. Δ. Κεντρωτής, *Σκόπια. Σε αναζήτηση ταυτότητας και διεθνούς αναγνώρισης. Κριτική προσέγγιση της έκδοσης της MANU «Macedonia and its relations with Greece»*, Skopje, 1993, IMXA, Θεσσαλονίκη 1994.

40. Αναφέρω ενδεικτικά τα ονόματα του Παρθένιου Ζογκράφσκι, των αδελφών Δ. και Κ. Μιλαντίνοφ, του Ρ. Ζινζίφοφ, του Γρ. Παρλίτσεφ-Σταυρίδη, του Κουζμάν Σαπκάρεφ, το έργο των οποίων είχε ήδη καταγραφεί στις σελίδες της ιστορίας της βουλγαρικής εθνικής αφύπνισης στη Μακεδονία. Βλ. S. Radev, *Makedonija i bŭlgarskoto vŭzraždane v XIX vek*, cast I, MNI, Sofija 1927.

41. Βλ. Koneski, *Makedonskite učebnici od 19 vek. Eden prilog kon istorijata na makedonskata prerodba*, Skopje 1949. Η μελέτη επαναδημοσιεύτηκε. Βλ. Βλ. Koneski, *Kon makedonskata prerodba. Makedonskite učebnici od 19 vek*, INI, Skopje 1959· Βλ. Koneski, *Towards the Macedonian renaissance. Macedonian text books of the nineteenth century*, Skopje 1961.

Τα κείμενα όμως του Πουλέφσκι, εξαιτίας των μακεδονιστικών του θέσεων στις οποίες ήδη έχουμε αναφερθεί, ήταν πιο εύκολο να χρησιμοποιηθούν για την επίρρωση του ισχυρισμού ότι ήδη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είχε αφυπνισθεί η «σλαβομακεδονική» εθνική συνείδηση. Για το λόγο αυτό, συνεχίζεται έως σήμερα η ενασχόληση των ιστορικών της ΠΓΔΜ με το έργο του. Ενδεικτικό παράδειγμα της επιβίωσης του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος των Σκοπίων για το έργο του Πουλέφσκι αποτελεί η πρόσφατη δημοσίευση, για πρώτη φορά, ολόκληρου του χειρογράφου της *Σλαβιανομακεδονικής Ιστορίας* με επιμέλεια του ακαδημαϊκού Μπλάζε Ριστόφσκι, ο οποίος παραμένει από τη δεκαετία του 60 ο κύριος ιστορικός ερευνητής της ζωής και του έργου των εκπροσώπων της σλαβομακεδονικής εθνικής ιδεολογίας⁴². Στο πλαίσιο της επιβίωσης αυτής της τάσης εντάσσεται και το επιστημονικό συνέδριο, που διοργανώθηκε το 2003 στα Σκόπια από τη Μακεδονική Ακαδημία των Επιστημών με αφορμή την επέτειο των εκατό χρόνων από την έκδοση του βιβλίου *Για τις Μακεδονικές Υποθέσεις* του Κ. Π. Μισίρκοφ, οι απόψεις του οποίου θεωρούνται ότι έχουν σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής εθνικής θεωρίας και γλώσσας⁴³. Στο συνέδριο αυτό ακούστηκαν και ανακοινώσεις που επιχείρησαν να συνδέσουν το έργο του Μισίρκοφ με το έργο του Πουλέφσκι⁴⁴.

Ωστόσο, για την ερμηνεία του έργου του Πουλέφσκι, οι ιστορικοί της ΠΓΔΜ έχουν αποφύγει έως σήμερα να λάβουν υπόψη δύο παραμέτρους, ενώ φαίνεται ότι δεν τις αγνοούν: α) τις επιρροές του σερβικού περιβάλλοντος και τη διασύνδεση του Πουλέφσκι με τη σερβική μακεδονιστική πολιτική, που εξυπηρετούσε τα σερβικά εθνικά συμφέροντα στη Μακεδονία και β) ότι το έργο του δεν είχε απήχηση στην εποχή του, αλλά και ούτε έως το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, αφού μάλιστα στο μεγαλύτερο μέρος του παρέμεινε άγνωστο και αδημοσίευτο.

Επομένως, διαπιστώνουμε ότι, παρά τις νέες πολιτικές συνθήκες της μεταγιουγκοσλαβικής περιόδου, επιβίωσε η τάση της ιστοριογραφίας της ΠΓΔΜ να ασχολείται με τα κείμενα εκείνα που θεωρήθηκαν ότι αποδεικνύουν την απαρχή της διαμόρφωσης

42. Gj. M. Pulevski, Slavjansko-macedonska opšta istorija, Bl. Ristovski, B. Ristovska-Josifovska (επιμ.), Skopje 2003. Βλ. επίσης B. Ristovska-Josifovska, «Gjorgjija M. Pulevski sred makedonskata emigracija vo Bugarija», *Glasnik na INI*, 48/1-2, Skopje 2004, σ. 161-179.

43. Bl. Ristovski, G. Stardelov, Lj. Spasov (επιμ.), *Deloto na Krste Misirkov. Zbornik od medjunarodniot naučen sobir po povod stogodišnjinata od izleguvanjeto na knjigata «Za makedonckite raboti» održan vo Skopje na 27-29 Noemvri 2003 godina*, t. I, II, MANU, Skopje 2005.

44. B. Ristovska-Josifovska, «Gjorgjija M. Pulevski i Krste P. Misirkov za vladeenjeto na Mrmjavčevci», *Deloto na Krste Misirkov*, ό.π., t. I, σ. 347-365· V. A. Fridman, «Za dijalektološkite raboti i Misirkov, Pulevski i Teodorov-Balan», *Deloto na Krste Misirkov*, ό.π., t. II, σ. 69-74.

της σλαβομακεδονικής εθνικής συνείδησης και γλώσσας⁴⁵. Άλλωστε, η ιστοριογραφική ενασχόληση με τέτοιους είδους θεματολογία δεν είναι εύκολο να εκλείψει, επειδή συνεχίζει να εξυπηρετεί εθνικούς σκοπούς, αφού ακόμα δεν έχει αναγνωριστεί επίσημα το εθνικό όνομα της άλλοτε ομόσπονδης κρατικής οντότητας και εκφράζονται σοβαρές αντιρρήσεις για την ύπαρξη «μακεδονικού» έθνους και «μακεδονικής» γλώσσας από τα γειτονικά κράτη. Είναι όμως αμφίβολο αν η σλαβομακεδονική εθνική ιδεολογία, η οποία διαμορφώθηκε χάρη στην ερμηνεία της ιστορίας με βάση στερέοτυπα της γιουγκοσλαβικής κομμουνιστικής περιόδου, μπορεί σήμερα να λειτουργήσει ενοποιητικά για τις διάφορες εθνοτικές ομάδες της χώρας και να ικανοποιήσει τις ανάγκες της ιστορικής μνήμης του πολυεθνικού πληθυσμού της.

Nation and language in the Balkans: The image of Gjorgjija Pulevski (b. 1821/1822;-d. 1893) in FYROM's historiography

The paper sets out to examine and clarify the image of Gjorgjija Pulevski's writings which has been created by the historians in FYROM. It also aims to find out the reasons and to explain the historical circumstances which led to the reflection of this image in FYROM's historiography.

Pulevski was born in 1821/1822, in the Ottoman Empire's western macedonian village of Galičnik (today in FYROM), and died in Sofija in 1893. Although he was selftaught and had no formal education, Pulevski was the author of several books in his native slavo-macedonian Galičnik dialect, including two dictionaries, a collection of songs and folk customs, a grammar and a history of the Macedonian Slavs. He published his two dictionaries in Belgrade: the *Dictionary of four languages. 1. Serbian-Albanian, 2. Albanian, 3. Turkish, 4. Greek* in 1872 and the *Dictionary of three languages. S. Macedonian, Albanian and Turkish* in 1875. It is for the three language Dictionary that Pulevski is best known. This book, however, is not a dictionary in the usual sense, because it is printed in three columns with parallel conversational texts in three languages, intended to teach the reader about the history and the language of the Macedonian Slavs. In 1878-1879 in Sofija, which had just liberated, Pulevski published a long revolutionary poem, entitled *A Macedonian Fairy*, and his poetry collection in two parts, entitled *A Macedonian Song Book*, where a few folk songs and some songs compiled by him are contained. In the following year (1880) he published a grammar

45. Για τις τάσεις της ιστοριογραφίας της ΠΓΔΜ στη νέα μεταγιουγκοσλαβική περίοδο, βλ. Ulf Brunnbauer, «Serving the Nation: Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism», *Historein*, 4, Athens 2003-2004, σ. 161-182.

of the slavo-macedonian dialect. He also wrote a manuscript over 1700 pages, entitled *General history of the Macedonians Slavs*. This large text was unprinted for many years and only lately it has been published by historians in Skopje.

Because of his writings in slavo-macedonian dialect and his aspect for the Macedonian Slavs, the historiography, which was developed in Skopje during the period of communism regime, supports the view that he is the first author of «Macedonian» text and grammar books, the first collector of «Macedonian» folk material, the first «Macedonian» lexicographer and historian. His works from the latter half of the nineteenth century, by which time the national competition and struggle for Macedonia between Serbia and Bulgaria has already started, are considered to have contributed to the creation and the foundation of the literary slavo-macedonian language. These works are also considered to have contribution to the coalescence of a distinct slavo-macedonian identity.

In addition, FYROM's historiography claims that Pulevski's works mark a significant chapter in history of the «Macedonian National Renaissance», meaning that he not only expressed the national consciousness of the Macedonians Slavs in 19th century but he founded the «Macedonian» national culture as well. However, it seems that the historians from Skopje take no account of the fact that Pulevski's views were formed and developed under the influence of serbian nationalism and pan-slavic Romanticism. They also omit to recognize the fact that Pulevski has remained unknown and his writings had no influence and impact until the creation of Yugoslavia in 1945.

Consequently, Pulevski is regarded as an outstanding figure of «Macedonian» national movement and an eminent writer of the «Macedonian» national revival. In the post-communism period, this image of Pulevski is preserved, because an old trend of FYROM's historiography survives and insists in the slavo-macedonian national theory, supporting that the roots of modern «macedonian» nation are based in the awakening of some slavo-macedonian identity during the 19th century.

Βαΐτσα Χάνη - Μουσιδου

*Η επίδραση της Ελληνικής Γραμματείας στην αφύπνιση
των Βουλγάρων μέσα από τη ζωή και το έργο του Βούλγαρου λόγιου
Γαβριήλ Κράστεβιτς*

Ο Γαβριήλ Κράστεβιτς¹ υπήρξε μια προσωπικότητα εξέχουσα που συνδέθηκε με σημαντικά γεγονότα της νεότερης βουλγαρικής ιστορίας. Θεωρείται ο σπουδαιότερος λόγιος των Βουλγάρων, αυτός που με το συγγραφικό του έργο και την αξιόλογη δράση του συνέβαλε στην αφύπνιση του βουλγαρικού λαού, αλλά και στην επίλυση του εκκλησιαστικού ζητήματος.

Γεννήθηκε το 1820 στο Κότελ, όπου και έμαθε τα πρώτα γράμματα στην ελληνική γλώσσα. Οι γονείς του, όταν διαπίστωσαν ότι ήταν ένας μαθητής έξυπνος, φιλομαθής και φιλόπνοος, τον έστειλαν στο Κάρλοβο (1830), για να συνεχίσει την εκπαίδευσή του δίπλα στο γνωστό δάσκαλο Ράινο Πόποβιτς². Η ευεργετική επίδραση του δασκάλου του ήταν τόσο ισχυρή, ώστε ο Κράστεβιτς σ' όλη του τη ζωή διατήρησε γι' αυτόν ανεξίτηλες αναμνήσεις και αισθήματα γιου και φίλου.

Ο Κράστεβιτς περιέγραφε με λεπτομέρειες στο δάσκαλό του Ράινο Πόποβιτς τα συγγράμματα που χρησιμοποιούσαν, αλλά και γενικά την πορεία των σπουδών του στο σπίτι του Στ. Βογορίδη. Πολύτιμα ήταν γι' αυτόν τα σχόλια του Κοραή στα αρχαία κείμενα: «*Ἐπέρασα τά Αἰθιοπικά τοῦ Ἡλιοδώρου εἰς ἔκδοσιν καί μέ σημειώματα καί σχόλια τοῦ Κοραῆ (ἀπό τά ὁποῖα ἐπ' ἀληθεία πολύ ὠφελήθην) ὁμοίως καί τόν Ἡρόδοτον ἀπό τήν ἀρχήν ἕως τό τέλος. Ἄλλα βιβλία Ἑλληνικά (ἐκτός τοῦ Πανσανίου καί τοῦ Ὀμήρου, ἀσχολιάστων ὅμως) δέν ἔχουσι διά τοῦτο καί ἡ Ἀνάγνωσίς μας εἶναι ὁ Πολύβιος, τοῦ ὁποίου τήν ὠφέλειαν τῆ ἀληθεία δέν βλέπω*

1. Το βαπτιστικό του όνομα ήταν Γκάντιου Μπάιουβ, το οποίο άλλαζε σύμφωνα με τις απαιτήσεις της εποχής. Ως Γαβριήλ Κρεστιδή υπέγραψε την πρώτη του επιστολή προς το δάσκαλό του Ράινο Πόποβιτς από την Κωνσταντινούπολη το 1835. Άλλοτε το συναντάμε και ως: Kristovič, Krāstovič, Krāstevič, Krāstjonič, και Krestovič. Ο Μπαλαμπάνοβ που έγραψε για το βίο και τη δράση του τον αναφέρει ως Krāstevič. βλ. M. Balabanov, *Gavrīil Krāstevič (narodn deec, knžovnik, sādija, upravitel)*. Sofia 1914.

2. Ο Iv. Snegarov στο βιβλίο του «*Prinos kām biografijata na Rajno Popovič*. Sofia 1959», δημοσίευσε επιστολές του Κράστεβιτς προς τον δάσκαλό του Ράινο Πόποβιτς, οι οποίες είναι η κύρια πηγή πληροφοριών για τη ζωή του μέχρι την ώριμη ηλικία. Οι επιστολές αυτές μεταφέρθηκαν από το Κάρλοβο στην Κωνσταντινούπολη το φθινόπωρο του 1874 από τη χήρα του Ράινου Πόποβιτς Αναστασία Πόποβα και παραδόθηκαν στον ίδιο τον Κράστεβιτς. Ο τελευταίος τις εμπιστεύτηκε μέσω του πεθερού του Γκέσοβ στον Μάρκο Μπαλαμπάνοβ που ζούσε στην Κωνσταντινούπολη. Προς το τέλος του 1876, όταν ο Μπαλαμπάνοβ ήταν στην Ευρώπη, για να πληροφορήσει τις Μεγάλες Δυνάμεις για τις αγριότητες των Τούρκων, κατασχέθηκαν από τις τουρκικές αρχές με μια σειρά από εφημερίδες και άλλα έγγραφα. Τρία χρόνια αργότερα ο Μπαλαμπάνοβ ως Βούλγαρος διπλωμάτης τις ανακάλυψε στα υπόγεια της Υψηλής Πύλης. Ανάμεσα βρέθηκαν σαράντα επιστολές του Κράστεβιτς από τις οποίες οι τριάντα στην ελληνική γλώσσα και δέκα στη βουλγαρική. βλ. *Periodičesko Spisanie* kn. XXV-XVI.

δωση πολλήν»³.

Επίσης στην επιστολή του με ημερομηνία 6 Μαΐου 1835 πληροφορούσε το δασκάλο του για τα βιβλία που διάβασε στο σπίτι του Στέφανου Βογορίδη όπως: «τίς δέ ἡ παράδοσις; Ὁ μὲν λόγος Δεινάρχου Κατὰ Δημοσθένους, ἡ δέ σύνταξις καὶ τεχνολογία ἀπλή καὶ πρακτικὴ, καὶ ὀλίγη Ἀνάλυσις ἄνευ Προμελέτης καὶ Ἐπιμελέτης, εἰ μὴ ὅταν μόνος μου ὄσον ἐφικτόν»⁴.

Ακόμα στην επιστολή του με ημερομηνία 3 Ιουλίου 1835 γνωστοποιούσε: «... ὅτι πρότερον μὲν μόνον μάθημα καὶ ἀνάγνωσιν, τώρα δέ καὶ Ἀριθμητικὴν τοῦ Βενιαμίν παραδιδόμεθα καὶ πρότερον μὲν ἦτο μάθημά μας ὁ κατὰ Δημοσθένους Δεινάρχον τώρα δέ πρό ἕξ ἢ ἐπτά ἡμερῶν ὁ Πανηγυρικός τοῦ Ἰσοκράτους. Καὶ Θεματογραφίαν ἔχομεν, ὅτε μὲν δίς, ὅτε δέ ἅπαξ, τὴν ἐβδομάδα. Καὶ οὐ ταῦτα μόνα ἀλλὰ Ἄλγευραν, καὶ Γεωμετρίαν ἔχομεν σκοπὸν νὰ παραδοθῶμεν ἂν προσθέσωμεν ἐπάνω εἰς αὐτὰ καὶ τὴν Ῥητορικὴν, Ποιητικὴν, Φυσικὴν, Μεταφυσικὴν καὶ ἄλλα.»⁵.

Με την οικονομική βοήθεια του ανώτατου αξιωματούχου Στέφανου Βογορίδη εγγράφηκε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, όπου μεταξύ 1835 και 1837 διδάχτηκε τους έλληνες κλασικούς συγγραφείς, γραμματική, θεολογία, φιλοσοφία, γεωγραφία, φυσική και άλλες επιστήμες. Σημαντικές ήταν οι πληροφορίες του για τα μαθήματα και το ρόλο των δασκάλων στη Σχολή. «Καὶ τό ποῦ διατρίβω δέ ἠκούσατε, ὅτι εἰς τό σχολεῖον καὶ τό εἰς τί ἀνασχολοῦμαι, ὅτι εἰς τά μαθήματα ποῖα δέ καὶ αὐτό νά σᾶς εἶπω: Τὴν μὲν ἀρχὴν ἐξετασθεῖς, ἐπειδὴ δέν ἀπεκρίθην ὡς ἔπρεπεν εἰς μίαν δύο ἐρωτήσεις, (μέ ὄλον ὅτι ἀγνοῶ ἂν καὶ οἱ τελειώτεροί μου, ἡμποροῦσαν νά τάς ἤξεύρουν) κατετάχθην εἰς τὴν δευτέραν τάξιν τοῦ Σαμοιήλ. Ὑστερον δέ μέ τόν καιρόν, ὡς ἐδοκιμάσθην ὅτι καὶ μέ εἶχετε μάθη ἢ Σοφολογιότης σας καὶ ἤξευρον, προεβιβάσθην εἰς τὴν πρώτην ἐν ἀρχῇ Σεπτεμβρίου, καθ' ὃν καιρόν αὐτὴ ἔκαμεν ἔναρξιν τῆς Ποιητικῆς τέχνης. Παραδοθέντες λοιπόν δύο Κωμωδίας ἀπό τόν Ἀριστοφάνην τόν Πλοῦτον καὶ τὰς Νεφέλας, ἠρχίσασμεν ἤδη τοῦ κύρου Αἰσχύλου τόν Προμηθεά Δεσμώτην. ἐν τοσοῦτῳ δέ παρεδόθημεν, ἀπό τὰ διάφορα εἶδη τῶν μέτρων πέντε ἕξ καὶ ἑκάμαμεν καὶ δύο τρία Ἐπιγράμματα. Παραδιδόμεθα προσέτι καὶ τὴν Τετράδην τό μὲν πρωί, Γεωγραφίαν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Πύρρον τό δέ ἑσπέρας, Στοιχειώδη φυσικὴν Θεολογίαν Γρηγορίου τοῦ ποτέ διδασκάλου ἐν

3. Επιστολή χωρίς ημερομηνία βλ. Iv. Snegarov, *Prinos kām biografijata na Rajno Popovič*. Sofia 1959, σ. 88.

4. Iv. Snegarov, *ό.π.* σ. 47.

5. Iv. Snegarov, *ό.π.* σ. 50.

Κυδωνίαις χρηματίσας. Τὴν Δευτέραν καὶ τὴν Τρίτην τὸ βράδυ λέγομεν ἀπὸ τὴν Θεωρητικὴν Γραμματικὴν τοῦ Κοιμητοῦ ὡς ἀναγνωσιν τὴν δὲ Πέμπτην καὶ Παρασκευὴν, ἀκροαζόμεθα Συντακτικὸν τοῦ Ματθαίου, τὸ ὁποῖον ἄρχησε κατ' αὐτάς νά παραδίδεται ἡ δευτέρα Τάξις τὸ δὲ Σάββατον τὸ πρωὶ παραδίδει εἰς ἀκρόασιν ἀπάντων τῶν μαθητῶν ὁ διδάσκαλος τὴν Κατήχησιν τοῦ Πλάτωνος, τῆς ὁποίας εἴχομεν γίνῃ συνδρομηταί. Εἶναι ἔνθερος ζηλωτῆς τῆς θρησκείας μας ὁ Διδάσκαλος, ἄκρος ἐχθρὸς τῶν Λουθηροκαλβίνων, ἐνάρετος καὶ λίαν φιλόπονος ὅξει δ' ὀλίγον ἀπὸ τὴν ἀμεθοδίαν τῶν παλαιῶν, ἢ δὲν ἠξεύρω διὰ τί ἀργεὶ πέντε ἕξ ὥρας ἡ παράδοσις του λέγει πολλά τοσοῦτον, ὥστε ἀποχαλάται ὁ τόνος τῆς προσοχῆς μας, καὶ ἀποκοιμώμεθα κάμμια φορᾶ»⁶.

Φανερὴ ἦταν ἡ ικανοποίηση του Κράστεβιτς ἀπὸ τὴν πορεία τῆς ἐκπαίδευσίς του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ το περιβάλλον: «Μ' ὄλον τοῦτο εἶμαι εὐχαριστημένος τώρα περισσότερον, παρὰ πρότερον, ἂν καὶ βλέπω ὅτι θε ν' ἀργήσουν ἀκόμη πολὺ τὰ μαθήματά μας. Ἐξέχασα δὲ νά σᾶς εἶπω, ὅτι τὴν Ἀριθμητικὴν τοῦ ἐν Ἄνδρῳ νῦν σχολαρχοῦντος Θεοφίλου (ἡ ὁποία σχεδὸν εἶναι ὁμοία μέ τὴν τοῦ Βενιαμίν) τὴν παρεδόθημεν ἐν ἀξιόλογα τὸ Καλοκαίρι. Ἴδου λοιπόν ὅτι σᾶς περιέγραψα καὶ τὴν κατάστασιν τῶν μαθημάτων καὶ τῆς σχολῆς, ὅσον ἐνήν ἔχει περίπου 60 μαθητὰς οἰκίματα ὠραῖα ἀντίκρυ εἰς τὴν θάλασσαν εἰς τὸ Κατάστενον αὐτὴν εὐρύχωρον ὕδατα ἀξιόλογα καὶ δαψιλῆ ἐν ἐνὶ λόγῳ πάντα καλά»⁷.

Ο Στέφανος Βογορίδης προσβλέποντας σε μια λαμπρὴ σταδιοδρομία του νεαροῦ αποφάσισε νὰ τον στείλει στο Παρίσι, ὅπου ὁ Κράστεβιτς ἔδωσε εξετάσεις καὶ γράφτηκε στη Νομικὴ Σχολή, τὴν ὁποία τελείωσε σε ἕξι χρόνια (1837-1843).

Μετά τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη ἀνέλαβε ὑπηρεσία ὡς γραμματέας τοῦ Στέφανου Βογορίδη, θέση που διατήρησε ὡς τὸ θάνατο του τελευταίου (στις 1 Αὐγούστου 1859). Παράλληλα καὶ ἐξαιτίας τῶν νομικῶν του γνώσεων ἐγίνε μέλος τοῦ Εμπορικοῦ Δικαστηρίου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐφτάσε στο ἀξίωμα τοῦ Αρεοπαγίτου. Του ἀνατέθηκε ἐπίσης στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ διδάξει Εμπορικὸ Δίκαιο.

Ο Κράστεβιτς τὸ 1845 ὑπηρέτησε ὡς διοικητῆς τῆς Σάμου, ἀντικαθιστώντας σ' αὐτὴ τὴ θέση τὸν Στέφανο Βογορίδη, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀπαραίτητη. Για τὸν Κράστεβιτς, ὅπου καὶ νὰ βρισκόταν, ὑπερτεροῦσε τὸ

6. Ἐπιστολὴ τοῦ Κράστεβιτς στὸν δάσκαλό του Ράινο Πόποβιτς στis 28 Δεκεμβρίου 1837, βλ. Iv. Snegarov, ὁ.π. σ. 117-118.

7. Iv. Snegarov, ὁ.π., σ. 118.

καθήκον. Θέλησε να υπηρετήσει δίκαια τους Έλληνες και να τους είναι χρήσιμος: «*Εργάζομαι πια για την καλύτερευση της κατάστασης των κατοίκων αυτού του νησιού. Οργάνωσα σχολεία σ' όλα τα χωριά με κοινούς πόρους, άλλαξα πολλά μέρη και ακόμα θα αλλάξω κάποιους νόμους και μερικά άλλα πράγματα, για τα οποία οι κάτοικοι είδαν ότι υπηρετώ με όλη μου την καρδιά για το καλό τους και είναι πολύ ευχαριστημένοι. Περνούν όλοι ειρηνικά και χαρούμενα, ενώ πριν υπέφεραν και ανησυχούσαν. Από αυτούς και εγώ χαιρόμαι και ο ηγεμόνας γι' αυτά (τα έργα μου) με αγαπάει. Μακάρι ο Θεός να με βοηθήσει να κάνω πολλά καλά σ' αυτό το ελληνικό τόπο, για να θυμούνται εμένα το Βούλγαρο*»⁸.

Ο Κράστεβιτς υπηρέτησε στην αυτόνομη επαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας (που δημιουργήθηκε με τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1878) αρχικά ως Γενικός Γραμματέας του Διοικητή Αλέκου Βογορίδη (γιου του Στέφανου Βογορίδη) και ως Υπουργός Εσωτερικών και από τον Απρίλιο του 1884 ως το Σεπτέμβριο του 1885 ως Γενικός Διοικητής της.

Όμως ο Κράστεβιτς ξεχώριζε όχι μόνο για την κοινωνική του δράση, αλλά και ως λόγιος.

Συνεργάστηκε με τα περιοδικά «Ljuboslovie» (1875), «Bălgarski knjižici» (1859-1860), «Čitalište» (1870-1875), και τις εφημερίδες «Săvetnik» (1864), «Pravo» (1872) και «Vek» (1874). Δημοσίευσε άρθρα και κριτικές σε λογοτεχνικά, οικονομικά, πολιτικά και επιστημονικά ζητήματα, υπερασπίστηκε το δικαίωμα των Βουλγάρων για αυτοκέφαλη εκκλησία, ενημέρωνε τους αναγνώστες του για παλιά χειρόγραφα και συμμετείχε στη διένεξη για την βουλγαρική λόγια γλώσσα και ορθογραφία⁹.

Κατηγορούσε αυτούς που δημιουργούσαν αρνητικό κλίμα στις σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων. Απορούσε με τις απόψεις μερικών: «*Εκτός αυτού δε βλέπω αληθινά γιατί πρέπει τόσο να μισούμε και να διώκουμε τους Έλληνες και τη γλώσσα τους, όταν γνωρίζουμε ότι τη γλώσσα τους, όπως και τη δική μας, ο ίδιος ο Κύριος ο Θεός δημιούργησε και δεν καταλαβαίνω ποιο πραγματικό όφελος θα είχαμε από ένα τέτοιο αμαρτωλό διωγμό, εκτός από το να δώσουμε και σ' αυτούς το δικαίωμα να διώκουν εμάς και τη γλώσσα μας*»¹⁰.

Δεν μπορούσε να κρύψει την απογοήτευσή του από μια μερίδα Βουλγάρων, οι οποίοι αμαύρωναν τις προσπάθειές του για την αφύπνιση του βουλγαρικού λαού: «*Τι*

8. M. Balabanov, *Gavriil Krăstevič (naroden deec, knžovnik, sādija, upravitel)*, Sofia 1914, σ. 214.

9. “Čitališe”, kn. 4, 1870, kn. 9-13, 1875.

10. Kníževnij Dnevnik “Bălgarski knjižici”, II, 8, Săvremenen letopis, 15 Maj 1859.

υπέφερα σ' αυτό το διάστημα (ως συντάκτης του περιοδικού), πόσο κόπο κατέβαλα, για να κρατήσω το λόγο μου στο λαό, εγώ το γνωρίζω. Όμως σαν να μην έφτανε αυτό έπρεπε να βγουν μερικοί και να μας επιπλήξουν με την αιτιολογία ότι υποστηρίζαμε την πίστη μας και τις τελετές της, και πως ήμασταν γραικομάνοι, μοσχοβίτες, πανσλαβιστές και δεν ξέρω τι! Εμείς όμως για την αγάπη του λαού προσποιηθήκαμε ότι είμαστε κουφοί και υπομέναμε».

Ο Κράστεβιτς, απύθυνη δριμύτατη κριτική εναντίον εκείνων των Βουλγάρων που προσπαθούσαν να διαταράξουν τις σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων και, διαστρεβλώνοντας την προσφορά τους, να κάνουν το βουλγαρικό λαό να μισεί καθετί ελληνικό. Στο τελευταίο, όγδοο τεύχος του περιοδικού «Bǎlgarski knižici» κατηγορήσε ευθέως τον Τσάνκοβ για τις ανθελληνικές του ιδέες και τον κίνδυνο να παρυσυρθούν απ' αυτές οι απλοί Βούλγαροι: «να γράψουμε μερικά λόγια που αφορούν σε κάποια παράξενα άρθρα στην εφημερίδα «Βουλγαρία», στα οποία φάνηκε και σε μας και στους έντιμους συμπατριώτες μας να υπάρχει μεροληψία και κατατρεγμός για ένα γειτονικό μας λαό και γλώσσα και αποτελούν επιζήμιο πειρασμό για τους αγράμματους συμπατριώτες μας Βουλγάρους»¹¹.

Στην προσπάθειά του λοιπόν ο Κράστεβιτς να προστατέψει τους Βουλγάρους από τη δογματικότητα του Τσάνκοβ συνέχισε: «Όμως για σκέψου, αδερφούλη, τι θα πετύχεις μ' αυτό (το μίσος); Θα ήθελες να πεις ότι, αφού ο ελληνικός κλήρος είναι κακός και μισητός, όλοι οι Έλληνες είναι τέτοιοι; Ή θα ήθελες να πεις ότι, επειδή το Ιερό Φως δεν είναι αληθινό, πρέπει οι Βούλγαροι να μην πηγαίνουν πια στον Άγιο Τάφο, μήπως δεν πρέπει να πηγαίνουν πια να προσκυνούν και τους Αγίους Τόπους; ...»¹².

Αγωνίστηκε να πείσει τους Βουλγάρους ότι οι φόβοι τους για τους Έλληνες ήταν αδικαιολόγητοι και ότι ήταν στο χέρι τους να χειριστούν σωστά τα θέματα: «Έτσι, κύριε! Και ο Κύριός μας ο Ιησούς Χριστός, όπως μας πρόσταξε με το Ιερό Ευαγγέλιο να αγαπάμε τον πλησίον μας, όπως τον εαυτό μας, μας είπε και πως να συμπεριφερόμαστε και στους Έλληνες και στη γλώσσα τους, η οποία δεν είναι κάποιο πρόσωπο, δεν είναι κάποιος άνθρωπος για να μπορεί να μας βλάψει, αλλά είναι ένα τυφλό και απλό όργανο, το οποίο ή καλό θα κάνει ή κακό, σύμφωνα με το πώς θα το χρησιμοποιήσει αυτός που το κατέχει, αυτός που το μιλάει και το γράφει»¹³.

Πίστευε ότι οι Βούλγαροι έπρεπε πια να ξυπνήσουν: «Είναι καιρός να συλλογιστούμε λίγο και να αρχίσουμε πιο πολύ να επενδύουμε τόσο σε σχολεία όσο και σε

11. Kniževnij Dnevnik «Bǎlgarski knižici», II, 9, Sǎvremenen letopis, 15 Maj 1858.

12. Kniževnij Dnevnik «Bǎlgarski knižici», II, 8, 15 Maj 1859.

13. Kniževnij Dnevnik «Bǎlgarski knižici», II, 8, 15 Maj 1859.

βιβλία, γιατί χωρίς αυτά θα μένουμε για πάντα όπως είμαστε και θα μας εξαπατούν οι πιο μορφωμένοι και πιο επιτήδαιοι, όπως είναι οι Έλληνες και οι Λατίνοι»¹⁴.

Αντίθετα, θεωρούσε ότι μέσα από τη λύση των ελληνικών προβλημάτων θα μπορούσαν να βρουν λύσεις και οι Βούλγαροι στα δικά τους προβλήματα. Όταν κάποιο ελληνικό κείμενο παρουσίαζε ενδιαφέρον, δε δίσταζε να το προτείνει στους βούλγαρους αναγνώστες, ακόμα και αν είχε γραφτεί από το Πατριαρχείο¹⁵: «*Να βιβλίο για ανάγνωση! Αυτό, αν και δεν γράφτηκε για τα βουλγαρικά συμφέροντα, συντάχθηκε τόσο καλά και σωστά, ώστε από την ανάγνωσή του οι Βούλγαροι θα μπορούσαν ιδιαίτερα να ωφεληθούν πολύ για το εκκλησιαστικό τους δίκαιο. Εμείς το προτείνουμε για την ώρα. Όποιος μπορεί ας το διαβάσει στα ελληνικά μέχρι να μεταφραστεί στα βουλγαρικά και ας μας παρουσιάσει όλα όσα είναι γραμμένα μέσα για να τα ακούσουμε και να τα στοχαστούμε. Δική μας άποψη είναι ότι ποτέ από το Πατριαρχείο δεν έχει βγει τόσο σωστό και καλογραμμένο βιβλίο*»¹⁶.

Ο Κράστεβιτς παρακολουθούσε με προσοχή ό,τι εκδιδόταν στην Ελλάδα: «*Τώρα μάθαμε ότι έχει μεγάλο ενδιαφέρον η εκτενής Ρωσική ιστορία του εξαιρετου επιστήμονα Καραμζίν, η οποία μεταφράστηκε από τα γαλλικά, με παράλληλα ρωσικά κείμενα, στα ελληνικά από τον Κωνσταντίνο Κροκίδα και εκδόθηκε στην Αθήνα σε δώδεκα τόμους, στην τιμή των δώδεκα δραχμών*»¹⁷.

Συγχαίρει όσους συνέβαλαν στην συγγραφή και τη διάδοση αυτού του έργου: «*Αν σκεφτούμε πόσο χρόνο και πόσο κόπο ήταν απαραίτητο να καταβάλει ο λεγόμενος Κροκίδας, για να μεταφράσει μια τέτοια εκτενή ιστορία, δεν μπορούμε να μην επαινέσουμε και αυτόν και τους αγοραστής (του έργου), γιατί προσπαθούν με κάθε τρόπο να πλουτίσουν τις γνώσεις τους, ακόμα και αν αναφέρονται σ' ένα λαό που βρίσκεται τόσο μακριά απ' αυτούς, όπως οι Ρώσοι*»¹⁸.

Ο Κράστεβιτς, ασκούσε δριμυτάτη κριτική στον εκδότη της εφημερίδας «Βουλγαρία» Τσάνκοβ, σχολιάζοντας αρνητικά την άγνοιά του σε θέματα σχετικά με την ελληνική γραμματεία. Με τα λόγια του ο Τσάνκοβ δυναμίτιζε τις σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων και παρότρυνε τους Βουλγάρους «*να μαζέψουν τα νεκρικά υπολείμματα αυτής της γλώσσας και να τα κάβουν πάνω στο βουνό· η αρχαία ελληνική γλώσσα είχε ελάχιστα γραπτά κείμενα (?), γεμάτα με περιγραφές για ποταπούς θεούς (μόνο αυτό?)*

14. Knizėvnij Dnevnik “Bălgarski knižici”, II, 17, Săvremeneni letopis, 15 Septemvri 1859.

15. Πρόκειται για ένα φυλλάδιο του Πατριαρχείου με θέμα την απομάκρυνση έξι μητροπολιτών από την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που θεωρήθηκε παράνομο και άδικο.

16. Knizėvnij Dnevnik “Bălgarski knižici”, II, 17, 15 Septemvri 1859.

17. Knizėvnij Dnevnik “Bălgarski knižici”, II, 17, 15 Septemvri 1859.

18. Knizėvnij Dnevnik “Bălgarski knižici”, II, 17, 15 Septemvri 1859.

που δίδασκαν ήθη τελείως διεφθαρμένα (?), όπως ο Σόλων (?) και ο ίδιος ο Πλάτωνας (??) ήταν ανήθικοι άνθρωποι. Τι να αναζητήσουμε στην ελληνική γλώσσα. (?)»¹⁹.

Χωρίς να πτοείται από τις κατηγορίες για γραικομανία, συμβούλευε τους Βουλγάρους να εκμεταλλευτούν σωστά τη φιλία τους με τους Έλληνες και τη γλώσσα τους, γιατί μόνο οφέλη μπορούσαν να προκύψουν από τη συνεργασία των δύο λαών: «Μήπως θα χάσουμε μ' αυτήν (με τη γλώσσα) την πίστη μας ή την εθνικότητά μας; Όχι κύριε, δεν θα χάσουμε ούτε θα βλάψουμε μ' αυτήν ούτε τη μία ούτε την άλλη, απλά θα τις κάνουμε πιο γνωστές και πιο ισχυρές»²⁰. Και λέγοντας ότι είναι προτιμότερη η ελληνική από «... τη γαλλική ή από τη λατινική γλώσσα, γιατί σ' αυτές εμείς βρίσκουμε μόνο διδαχές λατινικές και παπικές της καθολικής αίρεσης και αυτό δεν είναι καθόλου προς δικό μας βουλγαρικό όφελος»²¹.

Στην εφημερίδα «*Carigradski vestnik*» στις αρχές του 1852 διαφώνησε με τις απόψεις των Ελλήνων σύμφωνα με τις οποίες οι Βούλγαροι δεν είχαν λόγους να ιδρύουν δικά τους σχολεία, αφού η διδασκαλία στα ελληνικά ήταν αρκετή, προκειμένου (οι Βούλγαροι) να αποκτήσουν κλασική παιδεία: «Οι Βούλγαροι επίσης θα μπορούσαν να ρωτήσουν τους Έλληνες: γιατί να υπάρχουν ελληνικά σχολεία και να μαθαίνουν (οι Βούλγαροι) ελληνικά; Θα μας πουν, ότι η γλώσσα τους είναι καλλιεργημένη και ωραία, ενώ η δική μας ακαλλιέργητη και άσχημη... Εγώ θα τους ρωτήσω, ποια γλώσσα στην αρχή είναι θαυμάσια και ικανή να εκφράσει το καθετί; Η γαλλική, η ιταλική και η γερμανική πώς ήταν στην αρχή; Αυτοί γιατί δεν εγκατέλειψαν τις γλώσσες τους, για να μάθουν μόνο την ελληνική και λατινική; Και αν τις είχαν εγκαταλείψει, μήπως τώρα αυτές οι γλώσσες δεν θα παρέμεναν βάρβαρες; Όμως εγώ ρωτάω και τους ίδιους τους Έλληνες, αφήνοντας την αρχαία ελληνική γλώσσα, πώς ήταν η ομιλούμενη απλή ελληνική γλώσσα πριν μερικά χρόνια; Μήπως πρέπει τώρα να δούμε τα βιβλία τους που έχουν γραφτεί από τους σημερινούς συγγραφείς;».

Αυτά (τα βιβλία) υπήρξαν, σύμφωνα με τον Κράστεβιτς, αποτέλεσμα της διαφωνίας για την ελληνική γλώσσα μεταξύ των ίδιων των ελλήνων λογίων, μεταξύ του Κοραή και του Νεόφυτου Δούκα. Να σημειωθεί ότι ο συντηρητικός Κράστεβιτς θα μείνει στο πλευρό του Κοραή με τις προοδευτικές απόψεις και δεν θα συμφωνήσει με τις συντηρητικές αντιλήψεις του Δούκα²².

19. Ο Κράστεβιτς έβαλε σε κάθε σκέψη του Τσάνκοβ από ένα ερωτηματικό αμφισβητώντας τις γνώσεις του τελευταίου για την προσφορά της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. *Knizėvnij Dnevnik "Bălgarski knižici"*, II, 8, *Săvremenen letopis*, 15 Maj 1859.

20. *Knizėvnij Dnevnik "Bălgarski knižici"*, II, 8, 15 Maj 1859.

21. *Knizėvnij Dnevnik "Bălgarski knižici"*, II, 8, 15 Maj 1859.

22. Επιστολή με ημερομηνία 28 Δεκεμβρίου 1837, Κωνσταντινούπολη. βλ. Τ. Ζέεβ, *Bălgarskijat ve-*

Η ύπαρξη διαφωνούντων με τις απόψεις του δεν τον έκαμπτε, αντίθετα παραδειγματιζόταν και από τις διαφωνίες των Ελλήνων και πίστευε ότι και από αυτές θα μπορούσαν οι Βούλγαροι να αποκομίσουν οφέλη: «...*Ἐγὼ μάλιστα ἐχάρην, ὅτι ἐφάνησαν κατήγοροι, στοχαζόμενος, καθ' ὅσον ἤξεύρω, ὅτι τοῦτο εἶναι ἀρκετὸν σημεῖον μιᾶς ἐνδεχομένης βελτιώσεως τοῦ γένους μας ἢ δὲν ἤξεύρεις, ὅσον προέβη τό ὄφελος εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῆς τοιαύτης Κοραῆ καὶ Νεοφύτου διαφορᾶς;*»²³.

Για τον Κράστεβιτς η γνώση ξένων γλωσσών ήταν χρήσιμη και ωφέλιμη, όμως αναγκαία πρωτίστως ήταν η εκμάθηση της ελληνικής και της μητρικής γλώσσας: «*Ὅμως μ' αὐτό δε θέλουμε να πούμε ὅτι οἱ Βούλγαροι δεν πρέπει να μαθαίνουν, ὅταν μπορούν, και αυτές και άλλες γλώσσες για άλλες δουλειές, ἀλλὰ θέλουμε να πούμε μόνο ὅτι, ὅσο για την πίστη μας, πρέπει να διδάσκονται περισσότερο την ελληνική γλώσσα, εκτός ἀπὸ το να καταλαβαίνουν την μητρική (τους γλώσσα), την οποία πάντα και με κάθε τρόπο πρέπει βασικά να μαθαίνουν. Εμεῖς μ' αὐτό δεν θέλουμε να χάσουμε ἢ να ζημιώσουμε το ἔθνος μας, ... ποτέ δεν ἀπαρνηθήκαμε τη γλώσσα και το λαὸ μας, επειδὴ μάθαμε την ελληνική γλώσσα. Αν εἶναι κανεῖς τρελός, ὄχι μόνο την ελληνική, ἀλλὰ και τη γαλλική και γερμανική ἢ κάποια ἄλλη ξένη γλώσσα μαθαίνοντας, θα μπορούσε να πει ὅτι ἔγινε Γάλλος, Γερμανός κ.τ.λ. και να καμαρώνει και να φουσκώνει γι' αὐτό, ὅπως ο κόρακας του Αισώπου με τα ζένα φτερά*»²⁴.

Πίστευε ὅτι τα παιδιά ἔπρεπε να μαθαίνουν πρώτα τη μητρική τους γλώσσα και ... σ' αυτήν να διαβάζουν: «*ὀλίγην ἱστορίαν, ὀλίγην Γεωγραφίαν ὀλίγην ἀρηθμητικὴν, καί, ἂν θέλῃς, ὀλίγην γραμματικὴν καὶ ὀρθογραφίαν...*, γιατί μόνο ἔτσι θα μπορούσαν ευκολότερα να μάθουν και τα ελληνικά».

Ωστόσο, ανεξάρτητα ἀπὸ τη διαμάχη ως προς τις προτεραιότητες διδασκαλίας της βουλγαρικής ἢ ελληνικής γλώσσας, ο θαυμασμός και η αγάπη του Κράστεβιτς για την αρχαία ελληνική γλώσσα ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε σε επιστολή του προς τον Ράινο Πόποβιτς να παρακαλεῖ το δάσκαλό του να του γράφει: «*(Ἄξιῶ δέ τὴν ὕμετέραν Ἐλλογιμότητα) Ἐλληνιστί τοῦ λοιποῦ πρὸς με ποιεῖσθαι τὰς ἐπιστολάς, ὅπως καὶ γὰρ ὑπὸ φιλοτιμίας τοιαύτης ἀντεπιστέλλων, ἐν ἔθος τοῦ καθ' Ἕλληνας γράφειν ἔλθω*»²⁵.

likden ili strastite bǎlgarski. Sofia 1975.

23. Επιστολή με ημερομηνία 28 Δεκεμβρίου 1837, Κωνσταντινούπολη.

24. *Kníževnij Dnevnik "Bǎlgarski knižici"*, II, 8, 15 Maj 1859.

25. Επιστολή με ημερομηνία 24 Νοεμβρίου 1835, Κωνσταντινούπολη.

Αξιόλογη υπύρξε η δράση του Κράστεβιτς ως ιστορικού²⁶. Σε μια επιστολή στο δάσκαλό από το Παρίσι τού έγραψε: «*Μου φαίνεται ότι δεν υπάρχουν καλύτερα και πιο ωφέλιμα βιβλία να δώσουμε σήμερα στους Βουλγάρους εκτός από τα ιστορικά*»²⁷. Στα ανέκδοτα ιστορικά κείμενά του²⁸ ο Κράστεβιτς αναφερόταν στις σχέσεις μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων κατά τη διακυβέρνηση των Ασπαρούχ και Τέρβελ. Παρουσίασε γεγονότα από τη συμμετοχή των Βουλγάρων στους πολέμους με το Βυζάντιο και από την εδαφική επέκταση του βουλγαρικού κράτους. Σκοπός όλης της περιγραφής ήταν να εγκωμιάσει τη λαμπρότητα του βουλγαρικού κράτους στις αρχές του 8ου αιώνα.

Ο Κράστεβιτς επηρεασμένος από τις σπουδές του αναγνώριζε την σπουδαιότητα των βυζαντινών πηγών. Τις θεωρούσε κύρια πηγή πληροφοριών για την καταγωγή των Βουλγάρων: «*Αλλά εκτός αυτού ο καθένας γνωρίζει ότι οι πληροφορίες για τη βουλγαρική ιστορία μας βρίσκονται κυρίως στους έλληνες βυζαντινούς συγγραφείς. Οποιοι μας απαγορεύει συστηματικά να μάθουμε ελληνικά αυτός θα μας απαγορεύει πραγματικά να αναζητούμε και να μάθουμε την ιστορία μας, γιατί αλλού δεν βρίσκουμε σχεδόν τίποτα, παρά μόνο στην ελληνική γλώσσα. Μήπως αυτό δεν είναι προς όφελος των Βουλγάρων;*»²⁹.

Όσον αφορά στο ρόλο του Κυρίλλου και Μεθοδίου τον Κράστεβιτς δεν τον ενδιέφερε τόσο το πρόβλημα της εθνικότητας των δυο αδελφών όσο ο λόγος της πολιτιστικής τους αποστολής μεταξύ των Σλάβων. Ο Κράστεβιτς προσπάθησε βασιζόμενος στο έργο του Κυρίλλου και Μεθοδίου να αποδείξει στους συγχρόνους του ότι το πιο ουσιαστικό μέρος του αγώνα ενός λαού για τη διαμόρφωση της εθνικής του συνείδησης ήταν συνδεδεμένο με την αναζήτηση της πολιτιστικής του ταυτότητας.

Ο Κράστεβιτς διακρίθηκε ως ένας από τους σημαντικότερους μεταφραστές στα μέσα του 19ου αιώνα. Ακόμα και ως μαθητής του Ράινου Πόποβιτς στο Κάρλοβο (από τις μαρτυρίες του τελευταίου) «*μόνο από την εμβάθυνση και προσήλωση στη σλαβική γραμματική έγραφε και μετέφραζε διάφορα έργα από τα σλαβικά, ελληνικά και*

26. Όσο ήταν φοιτητής ο Κράστεβιτς ανασκάλιζε τις βιβλιοθήκες του Παρισιού και με επιμέλεια συνέλεγε υλικό, για να γράψει την ιστορία των Βουλγάρων, καθώς αντιλήφθηκε το όφελος που θα προέκυπτε από την έρευνα σχετικά με την πνευματική αναγέννηση του βουλγαρικού λαού, καθώς μέσα από το ιστορικό κείμενο θα φαινόταν η συνέχεια από το παρελθόν μέχρι τις μέρες του.

27. NA BAN, f. 4k, a.e. 26, 149.

28. Βρίσκονται στη βιβλιοθήκη NBKL BIA, f.145 (Gavril Krästevič), neobrabotena čast.

29. Kníževnij Dnevnik "Bälgarski knižici", II, 8, 15 Maj 1859.

αρχαία ελληνικά»³⁰.

Ήδη τότε μετέφρασε από το πρωτότυπο τις τρεις πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας. Στην Κωνσταντινούπολη μετέφρασε από τα γαλλικά σαν παιχνίδι (όπως λέει ο ίδιος) το έργο του Φραγκλίνου³¹ με τίτλο «Ήμερολόγιον τοῦ πτωχοῦ Ριχάρδου» και το έστειλε στις 24 Σεπτεμβρίου 1836 στον Ράινο Πόποβιτς για να το σχολιάσει και να αξιολογήσει τις μεταφραστικές του ικανότητες. Επίσης μετέφρασε από τα αρχαία ελληνικά το «Μύθο του Προδίκου». Η μεταφραστική του ενασχόλησή είχε για τον Κράστεβιτς ιδιαίτερη αξία και μοναδικό στόχο την προσφορά στο βουλγαρικό λαό με τον ίδιο τρόπο που και ο δάσκαλός του Ράινο Πόποβιτς επεδίωξε να φανεί χρήσιμος. Ο μαθητής ήταν περήφανος για τη μεταφραστική δράση του Ράινου Πόποβιτς και, επειδή ήθελε να τον μιμηθεί επιτυχώς, του ζητούσε επίμονα το ελληνικό λεξικό του Ανθιμου Γαζή, για το οποίο είχε γραφεί συνδρομητής³².

Με την άριστη παιδεία του και την ευρύτητα των γνώσεών του, αλλά και με το αναγνωρισμένο από όλους κύρος του ο Κράστεβιτς επηρέασε την Οθωμανική κυβέρνηση, ώστε να συμβάλει αποτελεσματικά στην επίλυση του βουλγαρικού εκκλησιαστικού ζητήματος, επιτρέποντας στον ίδιο να παίξει έναν ουσιαστικό ρόλο³³. Γνώστης της εκκλησιαστικής ιστορίας και του εκκλησιαστικού δικαίου προσπάθησε να δικαιολογήσει με εκκλησιαστικά και κανονικά επιχειρήματα τη βουλγαρική απαίτηση για αυτοκέφαλη εκκλησία και συνέβαλε στη σύνταξη του εσωτερικού κανονισμού της Εξαρχίας. Αγωνίστηκε να ενώσει τους Βουλγάρους, με την ίδρυση της αυτοκέφαλης βουλγαρικής εκκλησίας (Εξαρχία). Επισήμανε τον αρνητικό ρόλο του Πατριαρχείου και ταυτόχρονα το δικαίωμα των Βουλγάρων να αποκτήσουν την δική τους αυτοκέφαλη εκκλησία, όπως και οι Έλληνες. Τα έργα του Κράστεβιτς πάνω στο εκκλησιαστικό ζήτημα γράφτηκαν σχεδόν όλα στην ελληνική γλώσσα, γιατί ο συγγραφέας ήθελε να φωτίσει και να πείσει για το ζητούμενο θέμα τους Έλληνες³⁴.

30. M. Balabanov, *Gavriil Krăstevič (narodnen deec, knžovnik, sādija, upravitel)*. Sofia 1914, σ. 37.

31. Βενιαμίν Φραγκλίνος (1706-1790) Αμερικανός πολιτικός, διπλωμάτης, φυσικός και εφευρέτης του αλεξικέρανου.

32. Επιστολές με ημερομηνίες 3 Ιουλίου 1835 και 9 Μαρτίου 1836, Κωνσταντινούπολη.

33. Ο στενός του φίλος και συνεργάτης Μάρκο Μπαλαμπάνοβ υποστήριζε ότι ακόμα και το ίδιο το Φιρμάνι στις βασικές του διατάξεις υπαγορεύτηκε από τον Κράστεβιτς, ενώ το δέκατο άρθρο ήταν εξολοκλήρου δικό του έργο. βλ. Iv. Kerov, *Gavriil Krăstovič. Bălgarski Pisateli*. T.2, Sofia 1964.

34. Βλ. «Απάντησις εις τόν λόγον τοῦ Κυρίου Σ. Καραθεοδωρῆ - Μετάφρασις ἀπό τοῦ βουλγαρικοῦ.» και «Ἀντίρρησις εἰς τό ἐπιστολιμαῖον ὑπόμνημα τοῦ πατριαρχείου ἡ Ἀπολογία τῶν ὀρθοδόξων Βουλγάρων πρὸς τοὺς ὀμοδόξους αὐτῶν χριστιανούς - Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1871».

* * *

Σ' όλη του τη ζωή ο Κράστεβιτς δεν κατηγόρησε ποτέ τους άλλους λαούς και ιδιαίτερα τους Έλληνες για το πνευματικό τέλμα στο οποίο βρίσκονταν οι Βούλγαροι, ενώ αντίθετα αναγνώριζε την προσφορά των Ελλήνων και του ελληνικού πολιτισμού και προσπάθησε να διδαχτεί απ' αυτούς ό,τι καλό είχαν κερδίσει προς όφελός τους.

Ως υπάλληλος του Οθωμανικού κράτους, ως δημοσιογράφος, και ως εκδότης εργάστηκε σ' όλη του τη ζωή, έχοντας πλήρη επίγνωση του ρόλου του και της προσωπικής του ευθύνης για την πολιτική και πολιτιστική πρόοδο και εξέλιξη του βουλγαρικού λαού.

Summary

Gavril Krastevits was a distinguished personality and he was connected with important events of recent Bulgarian history. He is considered to be one of the most important Bulgarian scholars, the one who with his work as an author and his notable action contributed to the awakening of the Bulgarian people.

He acquired exceptional education for his time in the school of Raino Popovits in Karlovo (1831-1835), in the house of sovereign Stefanos Vogoridis in Constantinople (1835-1837), in Grand School of the Greek Nation (1837) and finally in the Law School of Paris (1838-1844).

He was a prominent personality in three different domains: The first refers to his activity as a scholar (1837-1860), the second his participation in Bulgarian ecclesiastical question (1860-1876) and the third his position as deputy in Samos island and as a governor of Eastern Romylia.

Krastevits recognized the contribution of Greeks and Greek culture. Because the Bulgarian state was facing the same problems as those the Greeks had faced, Krastevits tried to apply the same solutions that the Greeks had adopted in the case of Bulgarians.

As an employee of the Ottoman state, a journalist and an editor, Gavril Krastevits worked his whole life being completely awake of his role and his personal responsibility for the political and cultural progress and development of the Bulgarian people.

Ιωάννης Σκούρτης

*Η Ελασσόνα ως επιχειρησιακή βάση στη Βόρεια Θεσσαλία και
Νοτιοδυτική Μακεδονία (1908).*

*Με βάση τον εκδοθέντα από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης Κώδικα Αλληλογραφίας του Μακεδονικού Αγώνα (1908)*

*Μνήμη προσφιλών Ελασσονιτών:
Γιάννη Αδάμου και Νίκου Ζιώγα*

Η σχετικά πρόσφατη έκδοση χειρογράφου από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης¹ εμφανίζει την Ελασσόνα ως επιχειρησιακή βάση του αμυντικού Αγώνα των Ελλήνων στη Βόρεια Θεσσαλία και στη Νοτιοδυτική Μακεδονία του 1908. Η εντύπωση αυτή σχηματίζεται αμέσως από την ανάγνωση των επιστολών του αιωνόβιου χειρογράφου Κώδικα του Μακεδονικού Αγώνα. Η παρουσίαση συγκεκριμένων στοιχείων θα στηρίξει τον τίτλο της ανακοίνωσής μας στο ετήσιο καθιερωμένο Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας.

Είναι γνωστό ότι στα 1908 η Ελασσόνα ή, αλλιώς, ένα μέρος του νομού Λαρίσης, ανήκε στην υπό κατάρρευση οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ σε απόσταση ολίγων χιλιομέτρων από αυτήν άρχιζε η ελληνική επικράτεια, με πλησιέστερη πόλη τη Λάρισα. Προφανώς οι δύο πόλεις, Ελασσόνα και Λάρισα βρίσκονταν πολύ κοντά στην ελληνοτουρκική οροθετική γραμμή, λειτουργούσαν ως συνδετικά και συντονιστικά Κέντρα του Ελληνικού Μακεδονικού Κομιτάτου, με εξαρτώμενα αρκετά δευτερεύοντα Κέντρα Αγώνα.

Η οθωμανική Ελασσόνα, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, είχε ιδιαίτερους λόγους να επικοινωνεί συχνά με τη γειτονική Λάρισα, όπου λειτουργούσε καλοοργανωμένο Κέντρο Μακεδονικού Αγώνα με αποθήκες όπλων και πυρομαχικών. Συγχρόνως η Ελασσόνα κρατούσε επαφή και με το μακρινό Κέντρο Αγώνα στο Μοναστήρι (Βιτώλια), καθώς και με το Ανώτατο Κέντρο Αγώνα στην Αθήνα.

Στην Ελασσόνα, ως γνωστό, λειτουργούσε από το 1882 ελληνικό προξενείο, το οποίο στα 1908, στεγαζόταν στην επί της πλατείας Αγίας Παρασκευής (Βαρσοίου) οικία Κ. Σάθα (η οποία καταστράφηκε από τα στρατεύματα Κατοχής). Η σύσταση ελληνικού προξενείου στην οθωμανική Ελασσόνα εξυπηρετούσε τα ελληνικά συμφέροντα, λόγω της διπλωματικής ασυλίας και λόγω της μικρής απόστασής της υπηρεσίας αυτής από τα σύνορα· η αλληλογραφία (των επισήμων και εμπιστευτικών εγγράφων της ελληνικής προξενικής Αρχής) διέτρεχε μικρή απόσταση σε εχθρικό έδαφος.

Στα 1908 πρόξενος της Ελλάδας στην Ελασσόνα ήταν ο Λάμπρος Ενυάλης, ο

1. Ιωάννης Α. Σκούρτης, *Κώδικας Αλληλογραφίας του Μακεδονικού Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2006, σσ 497.

οποίος είχε διοριστεί εκεί στα 1897. Ο διπλωμάτης αυτός, όπως αποδεικνύεται από την δημοσιευθείσα Αλληλογραφία, συνεργαζόταν στενά με τον διορισμένο στο ελληνικό προξενείο ειδικό γραφέα αξιωματικό, ο οποίος, στα 1908, ήταν επιφορτισμένος με το κύριο έργο της υποστήριξης των κινήσεων των ανταρτικών ομάδων, οι οποίες επιχειρούσαν στην περιφέρεια Ελασσόνας. Η αγαστή, φιλότιμη και ευσυνειδητή συνεργασία των δύο ανδρών, προξένου και ειδικού γραφέα, απέδωσε, τελικά, καλούς για τον ελληνισμό καρπούς.

Παρά τη γενικόλογη μορφή του Κώδικα Αλληλογραφίας ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται εύκολα το λόγο της σύνταξης του χειρόγραφου σώματος με τις εκατόν ενενήντα δύο επιστολές, που γράφθηκαν στην Ελασσόνα, μάλλον μέσα σε χώρο του εκεί εγκατεστημένου ελληνικού προξενείου. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι μέσα στο οίκημα αυτής της ελληνικής προξενικής Αρχής πρέπει να είχε λειτουργήσει, στα 1908 ο συντάκτης των επιστολών, αξιωματικός του ελληνικού στρατού, που ήταν διορισμένος εκεί με την ψευδωνυμία Παυλόπουλος, υπεύθυνος συντονιστής του πολυμέτρου Μακεδονικού Αγώνα στην περιφέρεια Ελασσόνας.

Η έρευνα μπόρεσε να εντοπίσει το πλήρες βιογραφικό αυτού του αξιωματικού, με Αριθμό Στρατιωτικού Μητρώου 5053· το μητρώο αυτό αναφέρει ότι ο υπό ψευδωνυμία Αγωνιστής Μακεδονομάχος Παυλόπουλος, ήταν ο Γεώργιος Παπαγεωργίου του Ιωάννου, που γεννήθηκε το 1871 στη Μπρούφλιανη Φθιωτιδοφωκίδας, κατατάχθηκε στο Στρατό στις 20 Απριλίου 1889 και φοίτησε στο Στρατιωτικό Σχολείο Υπαξιωματικών (ΣΣΥ), το οποίο ήταν σχεδόν εφάμιλλο και ισάξιο της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων. Στις 29 Αυγούστου 1902, ο Παπαγεωργίου ονομάστηκε ανθυπολοχαγός Πεζικού· με αυτόν το βαθμό στη στρατιωτική ιεραρχία διορίστηκε, στα 1907, ειδικός γραφέας στο ελληνικό προξενείο, στην Ελασσόνα. Στις 30 Ιανουαρίου 1910 έγινε η προαγωγή του σε υπολοχαγό, στις 15 Ιουλίου 1912 σε λοχαγό, και, στις 21 Μαΐου 1914, σε ταγματάρχη. Ο ανωτέρω μετείχε στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, στους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-13 και στη Μικρασιατική Εκστρατεία 1920-1922. Τιμήθηκε με το παράσημο του Σωτήρος στις 31 Ιανουαρίου 1914 και αποστρατεύθηκε στις 2 Αυγούστου 1922.

Τον διορισμό του ανθυπολοχαγού αυτού στην Ελασσόνα καθώς και την επακολουθήσασα δράση του, όπως τεκμαίρεται από ορισμένες επιστολές, προσπαθούσε να παρακολουθεί από πολύ κοντά η οθωμανική αντικατασκοπεία. Οι Οθωμανοί γνώριζαν ότι στη συγκεκριμένη θέση του ειδικού προξενικού γραφέα ήταν διορισμένος αξιωματικός, επιφορτισμένος με συγκεκριμένη βασική και πρωτεύουσα εργασία-καθήκον, την οργάνωση, όπως προαναφέρθηκε, των ανταρτικών δυνάμεων στην περιφέρεια Ελασσόνας και την υποστήριξη των διερχομένων από την περιοχή εκείνη

ελληνικών σωμάτων. Ο Μακεδονομάχος Παυλόπουλος (Παπαγεωργίου Γεώργιος) είχε επίσης και την ευθύνη για εξοπλισμό και παντός είδους ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου της περιφέρειας Ελασσόνας, επειδή αυτός ήταν δοκιμασμένο στέλεχος του Αγώνα και συνεπώς αυτός ήταν ικανός να προσφέρει συγκεκριμένες πολυδιάστατες υπηρεσίες. Είναι βέβαιο ότι αυτός ο ειδικός προξενικός γραφέας, συντόνιζε επιχειρησιακές δραστηριότητες για πληροφόρηση, κατασκοπεία, αντικατασκοπεία και πολιτική, χωρίς να υστερεί στις κοινωνικές, οικονομικές-διαχειριστικές, εκπαιδευτικές, αλλά και διοικητικής μέριμνας δραστηριότητες.

Σοβαρό μέλημα για τον εδρεύοντα στην Ελασσόνα αξιωματικό, ειδικό προξενικό γραφέα, αποτέλεσε και η προσπάθεια καλής οργάνωσης για αντιμετώπιση των οργάνων της ξένης πολιτικής στην περιφέρεια Ελασσόνας. Ο κώδικας τον εμφανίζει οργανωτή δικτύου πληροφοριών ικανό να παρακολουθεί στενά ξένους πράκτορες. Γνωστό είναι ότι ο ρουμανικός προγανδιστικός κίνδυνος στην περιφέρεια Ελασσόνας ήταν παροδικός και αντιμετωπίστηκε, ενώ τα ολίγα απομεινάρια του ρουμουνισμού παρέβαιαν, είτε ως ληστές βιαιοπραγούντες κατά του ελληνόφρονα πληθυσμού, είτε ως διπλοί πράκτορες Οθωμανών και Ρουμάνων.

Συνεπώς, ποικίλη ήταν η θεματική με την οποία ήταν επιφορτισμένος στην Ελασσόνα ο ειδικός γραφέας του ελληνικού προξενείου και συντάκτης του χειρογράφου κώδικα, που αποκαλύπτει συγκεκριμένο σύστημα με τις αρχές και τους κανόνες του Μακεδονικού Αγώνα. Μέσα από τη θεματική των κανονισμών ξεχωρίζουν ιδιαίτερα οι περιγραφές για συγκεκριμένη ένοπλη δράση αγωνιστών και Κέντρων Αγώνα Ελασσόνας και Λάρισας, καθώς και συνεργαζομένων Κέντρων στη Βόρεια Θεσσαλία και Νοτιοδυτική Μακεδονία (Κέτρων Τρικάλων, Σερβίων, Κοζάνης, Σιάτιστας): έτσι, με ψευδωνυμία πάντοτε αναφέρονται τα Κέντρα: Ήρα, Παύλος Μελάς, Κέρας, Φωκίων, Ρήγας, Καραϊσκάκης, Καρατάσος κλπ.· προφανώς τα Κέντρα αναφέρονται με το ψευδώνυμό τους για λόγους εθνικούς (προφύλαξη του κράτους) και ασφαλείας (των ιδίων των Κέντρων καθώς και των εκεί δρώντων αγωνιστών). Οι εξειδικευμένοι με το θέμα του Μακεδονικού Αγώνα θα πρέπει να ταυτίσουν αρκετά από τα προαναφερθέντα Κέντρα, που αποτέλεσαν πεδίο δράσης του ελληνικού παράγοντα από τον Ιανουάριο του 1908 ως την εκδήλωση του κινήματος των Νεοτουρκών.

Η εκδοθείσα *Αλληλογραφία* μνημονεύει, επίσης ψευδώνυμους, τους οπλαρχηγούς που έδρασαν στην επαρχία Ελασσόνας. Ως παραλήπτες τέτοιων επιστολών εμφανίζονται: ο Τσεκούρας, ο Τάκης, ο Κόκλας, ο Πίκας, ο Τζάρας ή Τσ(ι)άρας (Στυμωναράς Γεώργιος), ο Μαλέας (Φραγκάκος Γεώργιος), ο καπετάν Λαχτάρας (Πλατανιάς Νικόλαος), ο Πέκας (Σταματόπουλος Ιωάννης), ο καπετάν Φαρμάκης (Ηλίας Κουτουράς ή Φαρμάκης). Ο κατάλογος παραληπτών επιστολών εμπλουτίζεται τελικά

και με άλλους, ψευδώνυμους επίσης οπλαρχηγούς, που έδρασαν επιχειρησιακά στο χώρο ευθύνης του ειδικού προξενικού γραφείου Ελασσόνας, δηλαδή στο χώρο που εκτεινόταν από την Ελασσόνα ως τη Νοτιοδυτική Μακεδονία. Ως τέτοιοι οπλαρχηγοί αναφέρονται οι: Φερραΐος, Μαχάων ή Προκόπης (γιατρός Περδικάρης), Γεώργιος, Κάλχας, Τίμων, Κλέων Φωκίων κλπ. Προφανώς τα περισσότερα από τα ονόματα των οπλαρχηγών αυτών παραμένουν αταύτιστα και συνεπώς άγνωστα ως σήμερα. Οι νεότεροι ερευνητές έχουν ένα επιπλέον πρόβλημα προς επίλυση αφού εμείς οι παλαιότεροι τους παραδίδουμε το παρόν πρωτογενές υλικό.

Από την Ελασσόνα ο ειδικός προξενικός γραφέας είχε ιδιαίτερη, υποχρεωτική, επικοινωνία με το πλησιέστερο προϊστάμενό του Κέντρο Μακεδονικού Αγώνα της Λάρισας, που τον έλεγχε, αλλά και τον εφοδίαζε συγχρόνως με πολεμικό υλικό από από τις αποθήκες του. Το Κέντρο αυτό διέθετε αποθήκες οπλισμού και πολεμοφοδίων για αποκλειστική υποστήριξη του ένοπλου Αγώνα.

Έτσι εξηγείται γιατί το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών του χειρογράφου Κώδικα απευθύνεται στον ψευδώνυμο Σπάρτα, που υπηρετούσε ως προϊστάμενος στο Ελληνικό Μακεδονικό Κομιτάτο της Λάρισας. Βέβαια, αυτός, που εμφανίζεται ως παραλήπτης των περισσότερων επιστολών, σε πρώτη ματιά, φαίνεται άγνωστος και με αδιευκρίνιστη ταυτότητα, λόγω της χρήσης ψευδωνυμίας, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, οφειλόταν κυρίως σε λόγους προσωπικής προστασίας και εθνικής ασφαλείας. Τέτοια είναι και η περίπτωση του αποκαλούμενου Σπάρτα.

Οι περισσότερες επιστολές του χειρογράφου Κώδικα απευθύνονται λοιπόν στον Σπάρτα, που τον ταυτίζουμε τελικά με το λοχαγό Ηλία Ηλιόπουλο, επειδή μάς είναι ήδη γνωστή η πληροφορία, που αναφέρει ότι η κεντρική οργάνωση του Μακεδονικού Αγώνα, κατά την εποχή εκείνη, είχε ορίσει, ως υπευθύνους στο Κέντρο του Μακεδονικού Κομιτάτου Λαρίσης, τους λοχαγούς Αναγνωστάκο Μιχαήλ (καπετάν Ματαπά) και Ηλιόπουλο Ηλία, μαζί με τον ιδιώτη Σιάпка Μιχαήλ.

Στη Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια του 1927, καθώς και στην Επετηρίδα Αξιωματικών εντοπίστηκε το βιογραφικό του υπό ψευδωνυμία Αγωνιστή Σπάρτα. Πρόκειται για τον αξιωματικό Ηλία Ηλιόπουλο, ο οποίος αναφέρεται στην Επετηρίδα των Μακεδονομάχων ως αντιπρόσωπος του Κεντρικού Κομιτάτου στη Λάρισα. Αυτός έχει αναγνωριστεί με τον Α. Ν. 76/36. Από την έρευνα στην Επετηρίδα Αξιωματικών του 1917, καθώς και από αναζήτηση βιογραφικών Σημειωμάτων στο Αρχείο της Υπηρεσίας Στρατού, προκύπτει ότι ο με Αριθμό Μητρώου 3372 Ηλίας Ηλιόπουλος γεννήθηκε στις 11 Μαρτίου 1859, στη Σπάρτη, εξού και το ψευδώνυμο Σπάρτας, σύμφωνα με τις συνήθειες του Μακεδονικού Αγώνα να δίδεται ψευδωνυμία του τόπου καταγωγής του αγωνιστή. Ο Ηλιόπουλος Ηλίας κατατάχθηκε στο Στρα-

τό, στις 12 Δεκεμβρίου 1878, ως εθελοντής και φοίτησε στο Στρατιωτικό Σχολείο Υπαξιωματικών (ΣΣΥ), Σχολείο εφάμιλλο, όπως προαναφέρθηκε, της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων. Ο Ηλιόπουλος ονομάστηκε ανθυπολοχαγός Πεζικού (ΠΖ) στις 22 Σεπτεμβρίου 1885, στις 5 Μαρτίου 1898 προήχθη σε υπολοχαγό, στις 15 Νοεμβρίου 1902 σε λοχαγό Π, στις 26 Νοεμβρίου 1904 σε λοχαγό Ι και την 1 Ιουλίου 1910 σε ταγματάρχη. Ο Ηλιόπουλος μετείχε στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, στους Βαλκανικούς Πολέμους και φονεύθηκε στη μάχη των Γιαννιτσών, στις 19 Οκτωβρίου 1912, όταν υπηρετούσε στο 9ο Σύνταγμα Πεζικού. Ο Ηλιόπουλος τιμήθηκε με το παράσημο του Σωτήρος, στις 10 Ιουλίου 1908. Στα Αρχεία του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, ο Ηλιόπουλος Ηλίας αναγράφεται ως λοχαγός, οργανωτής του Αγώνα στην περιοχή Λαρίσης².

Έτσι, από την Ελασσόνα, ο ανυπόγραφος αποστολέας ανθυπολοχαγός Γ. Παπαγεωργίου ήταν υποχρεωμένος να δίνει κανονική λεπτομερή αναφορά στον Σπάρτα, τον λοχαγό Ηλία Ηλιόπουλο, ο οποίος ήταν ιεραρχικά ανώτερός του, εγκαταστημένος κοντά στην τότε μεθόριο, στο Κέντρο Μακεδονικού Αγώνα της Λαρίσης, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από επιστολές του *Κώδικα Αλληλογραφίας*.

Η Ελασσόνα είχε τότε την ιδιαιτερότητα να έχει προξενική αρχή και εξαιτίας αυτής πήγαζε το ενδιαφέρον ξένων πρακτόρων να παρακολουθούν τις κινήσεις αποστολής οπλισμού προς τις ελληνικές ανταρτικές ομάδες της περιοχής. Αξίζει δε να αναφερθεί ότι εκεί, στην Ελασσόνα, η εφευρετικότητα των αντιπάλων ήταν τόσο εντυπωσιακή, που χρησιμοποιούσε, ως κέντρα διακίνησης πληροφοριών, ακόμη και καφενεία στην Ελασσόνα. Οι καφετζήδες και οι υπάλληλοι παρακολουθούσαν και κρυφάκουγαν τις συνομιλίες των θαμώνων, οι οποίες, αρκετές φορές, είχαν ως τελικό αποδέκτη τον ειδικό γραφέα της εδρεύουσας στην Ελασσόνα ελληνικής προξενικής αρχής.

Καλυμμένος με την προξενική ασυλία, ο ειδικός στρατιωτικός γραφέας είχε πετύχει να κρατά και να διατηρεί διαρκή επαφή με τα διάσπαρτα στην περιοχή Ελασσόνας Κέντρα Αγώνα, αλλά να επικοινωνεί και με συνεργάτες αξιωματικούς, υπαξιωματικούς, οπλαρχηγούς, καθώς και με εντόπιους πληροφοριοδότες, οι οποίοι ήταν, κατά προτίμηση, ιερείς, γιατροί, διδάσκαλοι, αλλά και τσελιγγάδες και βοσκοί· η κατηγορία των δύο τελευταίων αναφερομένων έγινε απαραίτητη εξαιτίας της ιδιομορφίας του Μακεδονικού Αγώνα. Ένας ιδιαίτερος ονομαστικά αναφερόμενος ριψοκίνδυνος

2. Βλ. Αρχεία του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα (IMMA) / Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (KEMIT)/ Βάσεις δεδομένων, Στοιχεία Μακεδονομάχων, όπου υπάρχουν πολλά έγγραφα του Κέντρου Λαρίσης (του ΕλληνοΜακεδονικού Κομιτάτου) με υπογράφοντα το λοχαγό Ηλία Ηλιόπουλο.

συνεργάτης του ειδικού γραφέα ήταν ο Καραγκιοζόπουλος ή Καραγκιζόπουλος, διδάσκαλος στο χωριό Βαλανίδα της επαρχίας Ελασσόνας. Πρόσωπο εμπιστοσύνης του Κομιτάτου, ο Καραγκιοζόπουλος ή Καραγκιζόπουλος κατείχε συνθηματική κλειδα αποκρυπτογράφησης εγγράφων. Στα Μητρώα Αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα υπάρχουν πλήρη στοιχεία ταυτότητας, ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο, τόπος καταγωγής, ιδιότητα με την οποία υπηρέτησε τον Αγώνα· έτσι διαβάζουμε ότι ο Καραγκιοζόπουλος Ιωάννης του Δημητρίου, από το Αργυροπούλι (Καρταζόλι) της Λάρισας, υπήρξε ιδιώτης και πράκτορας του Αγώνα. Συγγενείς αυτού του θαρραλέου δασκάλου υπάρχουν στην επαρχία Ελασσόνας.

Η αμυντική προσπάθεια των Ελλήνων, κατά την τελική φάση του Μακεδονικού Αγώνα, φαίνεται ότι πέρασε και από το οργανωτικό Κέντρο Ελασσόνας, που ήταν υπεύθυνο και για τον συντονισμό των κινήσεων των Σωμάτων και των μικρότερων Κέντρων Αγώνα στη Βόρεια Θεσσαλία και τη Νοτιοδυτική Μακεδονία. Τότε είχαν γίνει καινούργιες και πολύ σημαντικές προτάσεις από το Κέντρο Ελασσόνας για ακολουθητέες από τα Σώματα των Μακεδονομάχων πορείες. Τα σώματα από το ελληνικό προς την οθωμανική τότε Ελασσόνα ακολουθούσαν συνήθως συγκεκριμένα δρομολόγια για να περάσουν στη Μακεδονία. Ένα από αυτά ήταν γνωστό ως «πέρασμα του Ολύμπου», που ξεκινούσε από τη Λάρισα με κατεύθυνση τον Τίρναβο, περνούσε δεξιά της Μελούνας, προχωρούσε προς Πύθιο (Σέλος), Κοκκινοπηλό, Λιβάδι και κατόπιν συνέχιζε ανάλογα με τον τελικό προορισμό. Ο επιστολογράφος Παυλόπουλος, ως καλός γνώστης όλης της περιοχής Ελασσόνας, πρότεινε και νέες πρακτικές προτάσεις για ακολουθητέες από τα ένοπλα σώματα πορείες στο εχθρικό έδαφος.

Οι ακολουθητέες οδοί, κατά τον ειδικό γραφέα αξιωματικό έπρεπε να έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τη συντομία, ώστε να μη κουράζονται οι άνδρες των σωμάτων, αλλά και προπαντός να μη δίνουν, επί μακρόν, στόχο στον εχθρό. Ο ανθυπολοχαγός Παυλόπουλος (Γ. Παπαγεωργίου) έκρινε τότε ως ασφαλείς ορισμένους μόνον συγκεκριμένους δευτερεύοντες δρόμους και νέα απομακρυσμένα μονοπάτια· υπάρχει μάλιστα χαρακτηριστική προτίμησή του για πέρασμα από συγκεκριμένο μονοπάτι προς Κοκκινοπηλό. Στην επιθυμία του να φανεί πολύ αποτελεσματικός και πρακτικός, ο ειδικός προξενικός γραφέας ανθυπολοχαγός πρότεινε, πάντοτε με τη δέουσα ευπειθία προς τους προϊσταμένους του, νέες εναλλακτικές πορείες οπωσδήποτε πιο σύντομες και προπαντός διαφορετικές από τις από το Κομιτάτο επιλεγείσες. Η ύπαρξη νέων προτάσεων για τις ακολουθητέες διαδρομές των ανταρτικών σωμάτων αποδεικνύει την εκτελούμενη από τον νεαρό ανθυπολοχαγό ευσυνείδητη εργασία.

Προφανώς ο *Κώδικας Αλληλογραφίας του Μακεδονικού Αγώνα* προσφέρει άγνωστο πληροφοριακό υλικό για τα δρομολόγια των ενόπλων τμημάτων από την περιφέ-

ρεια Ελασσόνας ως τη Νοτιοδυτική Μακεδονία (Σέρβια, Βελβενδό, Κοζάνη, Γρεβενά, Σιάτιστα). Ορισμένες μάλιστα επιστολές αποκαλύπτουν λεπτομερώς νέα προτιμητέα ασφαλή περάσματα, όπως τη διέλευση από ένα συγκεκριμένο μονοπάτι κοντά στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας Λιβαδίου Ολύμπου(;) ή Γιαννωτάς(;)³.

Γνωστό βέβαια είναι ότι η Ιερά Μονή Αγίας Τριάδας δεν απείχε πολύ από τα γνωστά περάσματα των Μακεδονομάχων, τους οποίους το μοναστήρι αυτό βοήθουσε με πολλούς τρόπους. Αναμφισβήτητα, το χειρόγραφο εύρημα παρέχει νέα αδιάψευστα στοιχεία για την ανάμιξη των Ιερών Μονών Αγίας Τριάδας, Σπαρμού και Ολυμπιώτισσας της επαρχίας Ελασσόνας. Τα αναφερόμενα τεκμηριώνουν και επιβεβαιώνουν, με επιπρόσθετες αποδείξεις, την υπό των Ιερών Μονών πραγματοποιηθείσα εθνική δραστηριότητα και τις προσφερθείσες γενικώς υπηρεσίες τους.

Το πρωτογενές ιστορικό υλικό του *Κώδικα Αλληλογραφίας* περικλείει και πληροφοριακά στοιχεία για γειτονικές προς την Ελασσόνα πόλεις, που τις αναφέρουμε όμως με αλφαβητική σειρά: Αμπελάκια, Βελανιδιά (Βαλανίδα), Βερδικούσια, Βλαχοκρανιά, Γερακάρι, Γιαννωτά, Γκλίγκοβον (Σαραντάπορο), Γκριτζόβαλι (Βοτανοχώρι), Δαμασούλι, Δελέρ (Δελέρια Τιρνάβου), Καρατζόλι (Αργυροπούλι), Κοκκινοπλός⁴ (Κοκκινοπηλός), Κουτζα (Γούντσα), Κοκκινόλογκος, Κουτζούφλιανη, Κρανιά, Λιβάδι, Λυγαριά, Λυκούδι, Μουσαλάρ (Ροδιά Τιρνάβου), Πολιάνα (Κρυόβρυση), Ραδοσίβια (Γαλανόβρυση και Στεφανόβουνο), Σικαμινιά (Συκαμινέα), Σκόμπα (Λεύκη), Τζαριτζάνη, Τίρναβος. Στο χειρόγραφο αναφέρεται επανειλημμένα και η Ποταμιά⁵ με τα χωριά της: Δαμάσι, Ελευθεροχώρι, Μηλόγουστα και Μηλόγοσα (Μεσοχώρι) και το επί του Πηνειού χωριό Αμυγδαλέα.

Οι ρεαλιστικές περιγραφές του χειρογράφου έχουν την ιδιαίτερη βαρύτητα του πρωτοεμφανιζόμενου στη σκηνή άγνωστου εθνικού και κοινωνικού έργου, το οποίο συντελέστηκε από συνεργαζόμενους δυναμικούς και τολμηρούς άνδρες. Τα μετέχοντα έμπιστα πρόσωπα προσέφεραν, με ιδιαίτερες προσωπικές θυσίες, επίπονη και ικανοποιητική επιχειρησιακή δράση. Απόγονοι των προσώπων αυτών υπάρχουν σήμερα στην επαρχία Ελασσόνας. Στο χειρόγραφο ξεχωριστή θέση κατέχουν: ο Γεώργιος Γκούμας από το Γκλίγκοβο (Σαραντάπορο), ο Νικόλαος Σταμούλης από την Τσαπουρνιά, ο Ιωάννης Παλάντζας και ο συγγενής του Κωνσταντίνος Παλάντζας από

3. Ο προσφύλης εκπαιδευτικός-συγγραφέας Γρηγόρης Βέλκος πιστεύει ότι το χειρόγραφο αναφέρεται στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας Γιαννωτάς.

4. Τότε στο χωριό Κοκκινοπλός (Κοκκινοπηλός) υπήρχε καρακόλι, δηλαδή σταθμός, φυλάκιο χωροφυλακής, στελεχωμένο με περίπου πέντε τσανταρμάδες (χωροφύλακες).

5. Γνωστό είναι ότι σήμερα υφίσταται Δήμος Ποταμιάς με έδρα το Βλαχόγιαννι.

τη Βούρμπα (Μηλέα), ο Παναγιώτης Σκοτίδας από το Σαραντάπορο, ο Παναγιώτης Γούλας από το Λουτρό, ο Βασίλειος Πράπας από τη Φαρμάκη, ο Βασίλειος Σαλεπιτζής από το Σέλας (Πύθιο), ο Θεμιστοκλής Ψυχάλας από την Τσαριτζάνη, ο Αχιλλέας Σαλαβάτης, ο Κωνσταντίνος Γκρούμιτζας, ο Γεώργιος Μπόλας και ο Βασίλειος Γρίζου από το Λιβάδι.

Σε επιστολές ονοματίζονται κανονικά και όχι με ψευδωνυμία, έμπιστοι αγωνιστές, για τους οποίους το Κέντρο Αγώνα Ελασσόνας, είχε εισηγηθεί γραπτώς να χορηγηθούν όπλα και πυρομαχικά. Ως τέτοιοι προτεινόμενοι για οπλισμό αγωνιστές ονοματίζονται: ο διδάσκαλος Πολιραίος, ο Τούσιος Νασίκας⁶, ο διδάσκαλος Σταύρος

6. Ο Τούσιος (Δημήτριος) Νασίκας γεννήθηκε το 1881 και ήταν πρωτότοκος υιός του Γιάννη Νασίκα από τη Σμίξη Γρεβενών. Ο Τούσιος παντρεύθηκε την Σιάνα Ιωάννου Βαρβαρούση από τη Βλάστη Κοζάνης και ήταν άτεκνος. Αδέρφια του Τούσιου ήταν ο Νικόλας(1885-1968), ο Βασίλης (1896-) και ο Αχιλλέας (1898-1920). Ο πατριαρχικός πατέρας του Τούσιου (Δημητρίου) Νασίκα, ο Γιάννης, ήταν φοβερός διώκτης των ρουμουνιζόντων προπαγανδιστών γι' αυτό και οι ρουμανίζοντες της περιοχής Γρεβενών ανέθεσαν στους ληστές Ζουρπά και Γιωργούλα, από τους Φιλιππραίους, να στήσουν καρτέρι στα όρια Σμίξης-Φιλιππαιών, όπου και εφόνευσαν πσιώπλατα τον Γιάννη Νασίκα, στις 25 Μαΐου 1905. Προς τιμή του Γιάννη οι κάτοικοι της Σμίξης του έστησαν άγαλμα που υπάρχει και σήμερα. Ο Νικόλας, αδελφός του αποφασιστικού πατριώτη Τούσιου Νασίκα, μαθήτευε στο Γυμνάσιο Τσοτυλίου Βοΐου, αλλά, μετά τη δολοφονία του πατέρα του, εγκατέλειψε τις γυμνασιακές σπουδές του και επέστρεψε στη Σμίξη, όπου συνεννοήθηκε με ένα βοσκό του μεγάλου ποιμνίου του πατέρα του και τον πρώτο του εξάδελφο, τον Νασούλια (Αθανάσιο) Νασίκα, να τιμωρήσουν τους δολοφόνους του πατέρα του· έτσι, αυτοί οι τρεις μετέβησαν στους Φιλιππραίους, όπου σκότωσαν πέντε από τους συμμετασχόντες στη δολοφονία του Γιάννη Νασίκα. Από φόβο αντιπαιών, ο Νικόλας Νασίκας φυγαδεύτηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από το θείο του Τέγο Νασίκα, πατέρα του παλαιού δημάρχου Τυρνάβου Δημητρίου Νασίκα. Ο Νικόλας αργότερα προσκάλεσε στην Αμερική τους αδελφούς του, Βασίλη και Αχιλλέα, και, έτσι, όλοι βρέθηκαν εγκαταστημένοι στην Αμερική, όπου ένα μέλος της οικογενείας, ο γιός του Νικόλα Νασίκα, ο Γιάννης, απέκτησε πτυχίο Νομικής, ασχολήθηκε επιτυχώς με τη δικηγορία και διετέλεσε υπουργός στην κυβέρνηση Νίξον.

Ο θαρραλέος Τούσιος του χειρογράφου μας, στο άνθος της ηλικίας του (24 ετών), εντάχθηκε στο Μακεδονικό Αγώνα και, ο ειδικός γραφέας Παπαγεωργίου του χορηγούσε γκράδες, όπλα, επειδή αυτός είχε άριστες συστάσεις από τον συνεργάτη του και αντιπρόσωπο του Μακεδονικού Κομιτάτου, τον Λιβαδιώτη ΚουτσόΒλαχο διδάσκαλο Κωνσταντίνο Κάρπο.

Υπήρχε, τα χρόνια εκείνα και ένας άλλος Νασίκας, που ήταν διδάσκαλος καταγόμενος από το Περιβόλι Γρεβενών. Αυτός παραχείμαζε στο Βελεστίνο Μαγνησίας, όπου σήμερα υπάρχουν απόγονοι του.

Όλοι οι Νασικαίοι παραχείμαζαν στη Λάρισα ή Τίρναβο και ένας από αυτούς, που διέμενε το Μάρτιο του 1908 στη Λάρισα, είχε επικοινωνία με τον εκεί εγκατεστημένο Έλληνα αξιωματικό Σπάρτα (λοχαγό Ηλιόπουλο), ο οποίος ανέπτυσε δραστηριότητες για καλύτερη οργάνωση και αποτελεσματικότητα του Μακεδονικού Αγώνα. Ο Νασίκας συνεργαζόταν με τα ελληνομακεδονικά σώματα και γι' αυτόν τον λόγο ο ειδικός γραφέας Παπαγεωργίου μεσολαβούσε στο λοχαγό Ηλιόπουλο και του πρότεινε να χορηγηθούν και στον συγκεκριμένο Νασίκα όπλα και φυσίγγια, από τις ευρισκόμενες στη Λάρισα αποθήκες πυρομαχικών του Ελληνικού Στρατού. Φαίνεται λοιπόν ότι τα όπλα, τα οποία προοριζόνταν για τη Δυτική Μακεδονία, αποθηκεύονταν προσωρινά στη Λάρισα ή και τα Τρίκαλα.

Οικονόμου, ο Κωσταν. Τάκας Φιλιππιώτης, ο Δημ. Ντίνας, ο Κωσ. Ντώλας, ο Νικολ. Καραγιάννης, ο Ιωάννης Καλσίκης, ο Ιωαννης Γκρέζος, ο ιερέας Παπανικόλας, ο Μίχας Καραδήμος, ο Αντώνης Τσιντάρε, ο Χρηστάκης Καραμιτζάνης, ο Μήτρος Γκασαβίλης, ο Κωνσταντούλας Ντζιβής, ο Γεώργιος Ζαρκάδας, ο Γούλας Γκαλαβάς. Όλοι οι προαναφερθέντες πατριώτες φαίνεται ότι λειτούργησαν αποτελεσματικά και συνεργάστηκαν με απαράμιλλη αποφασιστικότητα στον τότε υπόδουλο βόρειο θεσσαλικό χώρο.

Σύμφωνα με την τελική εικόνα που σχηματίζεται από τη χειρόγραφη πηγή, η Ελασσόνα αποτέλεσε το επίκεντρο όπου επιτελέστηκε βασικό τρισυπόστατο έργο, αφού η πόλη είχε μεταβληθεί τότε σε:

A. κέντρο ανάθεσης οργανωτικών ένοπλων κινήσεων υπέρ της Μακεδονίας,

B. κέντρο αντιμετώπισης ξένων πολιτικών και

Γ. κέντρο οργάνωσης για καταδίωξη της ληστείας, η οποία είχε καταστεί μέγα καρκίνωμα στην περιοχή! Ως γνωστόν αυτή η ιδιάζουσα κατάσταση ανάγκασε τότε τις ελληνοτουρκικές Αρχές να προχωρήσουν σε υπογραφή συμβάσεων για καταδίωξη των ληστών.

Αρκετές από τις πληροφορίες του *Κώδικα Αλληλογραφίας* επιβεβαιώθηκαν με συγκριτικούς ελέγχους και έτσι μπορεί να λεχθεί ότι το υλικό του πρόχειρου ευρήματος συγγενεύει ή ταυτίζεται αρκετά με επίσημα έγγραφα του εδρευόντος τότε στην Ελασσόνα ελληνικού προξενείου⁷, αλλά και με έγγραφα του ΕλληνοΜακεδονικού Κομιτάτου της Λάρισας, καθώς και με έγγραφα του Ανώτατου Κέντρου Αγώνα των Αθηνών. Έτσι, εφαιπτόμενο ή συμπίπτον νοηματικά, πρωτοβαθμώς ή δευτεροβαθμώς, το ανέκδοτο ημερολογιακό εύρημα του Μακεδονικού Αγώνα παρέχει τελικά αναμφισβήτητη πειστική και συγκεκριμένη πληροφόρηση για τη Βόρεια Θεσσαλία και Νοτιοδυτική Μακεδονία.

Οι πρωτόγνωρες αναφορές του *Κώδικα Αλληλογραφίας* αρκούν για να δείξουν το σοβαρό χαρακτήρα του χειρόγραφου ευρήματος, του οποίου η δημοσίευση από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ.) έχει γνωστοποιήσει και κοινοποιήσει στο πανελλήνιο πολύτιμα πληροφοριακά ιστορικά στοιχεία, τα οποία αγνοούσαμε, επειδή δεν υπήρχε καμία αναφορά ή έστω κάποια υποψία για την ύπαρξη και

7. Ικανός αριθμός εγγράφων του εγκατεστημένου τότε στην Ελασσόνα ελληνικού προξενείου δημοσιεύονται σε δύο έργα του Γιάννη Αδάμου: α) *Η Σαμαρίνα, από τα ανέκδοτα αρχεία του ελληνικού προξενείου Ελασσόνας, Ελασσόνα*, 1993 και β) *Η Κοζάνη μέσα από τα ανέκδοτα αρχεία του Ελληνικού Προξενείου Ελασσόνας*, Κοζάνη, 1994.

τον εντοπισμό αυτού του χειρόγραφου⁸.

Η ανακοίνωση αυτή, αν και γενικού χαρακτήρα επιτρέπει να σχηματίσουμε μία σύντομη αλλά ικανοποιητική εικόνα για την πολύτιμη αξία του *Κώδικα Αλληλογραφίας* που εμφανίζει σε μικρογραφία τις αρχές και τους κανόνες που ακολουθούσαν οι Αγωνιστές Μακεδονομάχοι. Χάρη στις δημοσιευθείσες επιστολές αντιλαμβανόμαστε το μεγάλο έργο συντονισμού του Κέντρου Αγώνα Ελασσόνας, τότε που το ελληνικό έθνος πορευόταν συμφιλωμένο, σε γενικές γραμμές, λίγο πριν από την εμφάνιση των Νεοτούρκων.

Οι πρωτοεμφανιζόμενες στο χειρόγραφο άγνωστες πτυχές της οργάνωσης του Αγώνα στα 1908 προσφέρουν πολύτιμο υλικό, που συμπληρώνει και βελτιώνει την εικόνα της σκληρής εθνικοκοινωνικής πάλης των Ελλήνων. Συνεπώς το χειρόγραφο εύρημα πλουτίζει την Ιστοριογραφία της σύγχρονης εποχής, της χαρίζει νέες σελίδες με ψευδώνυμα αγωνιστών και με αταύτιστα Κέντρα Αγώνα, με Σώματα Μακεδονομάχων και με συνεργαζόμενους ιδιώτες, αρκετοί από τους οποίους ονοματίζονται.

Με την Αλληλογραφία διευκρινίζονται τα συμβάντα στην επαρχία Ελασσόνας, όπου είχε συντελεστεί εθνικοκοινωνικό έργο, με τον επιβλέποντα συντονιστή ειδικό προξενικό γραφέα Παυλόπουλο. Έτσι αντιλαμβανόμαστε πως εξασφαλίστηκε η υπεροχή των Ελλήνων έναντι των εξασθενημένων αντιπάλων τους. Το χειρόγραφο Ελασσόνας αποκαλύπτει την ελληνική πλευρά δυνατή να αντιμετωπίζει εχθρούς με πνεύμα ψυχολογικής υπεροχής και τους Έλληνες αξιωματικούς, ως αποδεδειγμένης οργανωτικής αξίας, που συμβάδισαν με έμπειρους υπαξιωματικούς και ντόπιους αγωνιστές, όπως π. χ. ο ψευδώνυμος Μάλιος, που ήταν ο λοχαγός πεζικού και αρχηγός σώματος Στέφανος Δούκας, από τη Μαχαίρα Λαρίσης. Δοκιμασμένο στέλεχος του Μακεδονικού Αγώνα, ο Μάλιος είχε προσφέρει καλές υπηρεσίες ως αρχηγός σώματος και είχε αναπτύξει δράση, στα 1905, στη Δυτική Μακεδονία στο χωριό Κοντσικό (τη σημερινή Γαλατινή) συνεργαζόμενος με το γνωστό Γεώργιο Τσόντο (Βάρδα).

Η ελληνική πλευρά στην Αλληλογραφία εμφανίζεται με ηθικό ακμαϊότατο και τρωμένο. Γνωστή, εξάλλου, είναι η πλεονεκτική θέση των Ελλήνων, κατά την τελευταία φάση του Μακεδονικού Αγώνα, δηλαδή από τον Ιούνιο του 1907 - έτος της πολύ σοβαρής ανάληψης του αμυντικού Αγώνα σε πανελλήνιο επίπεδο - ως τον Ιούλιο του 1908, χαρακτηριστική ημερομηνία, που σήμανε τη στιγμιαία λήξη του Αγώνα με την

8. Αρχική μου σκέψη, το 2003, ήταν να δωρήσω τον χειρόγραφο *Κώδικα του Μακεδονικού Αγώνα* στο Δήμο Ελασσόνας για προβολή αυτής της τοπικής αρχής. Όμως αυτή η πρότασή μου έμεινε τελικώς ατελέσφορη. Το χειρόγραφο παραχωρήθηκε στο Α.Π.Θ., που το δημοσίευσε τον Αύγουστο του 2006, υπογραμμίζοντας μάλιστα αυτήν την ανιδιοτελή και αφιλοκερδή προσφορά μου.

παραχώρηση Συντάγματος (Χουριέτ) από τον σουλτάνο.

Η επανάσταση των Νεοτούρκων, αν και θίγεται επιφανειακά στο χειρόγραφο, παρέχει ουσιαστική πληροφόρηση για την άριστη ενημέρωση της ελληνικής κυβέρνησης στις υπό ετοιμασίαν επαναστατικές δραστηριότητες των Νεοτούρκων. Αυτή η πληροφόρηση αποτέλεσε σημαντική υποστήριξη για τους Μακεδονομάχους με συνέπεια να ειδοποιηθούν αυτοί έγκαιρα για τον επερχόμενο κίνδυνο. Από την Ελασσόνα, ο ειδικός προξενικός γραφέας πέτυχε να προφυλάξει τους ομογενείς του· αυτός ο δραστήριος αξιωματικός είχε δώσει πρακτικές συμβουλές στους αγωνιστές για τήρηση ουδετερότητας στην εκδηλωθείσα επαναστατική κίνηση των Νεοτούρκων.

Το δημοσιευθέν ντοκουμέντο δε σχετίζεται με την κατηγορία των απομνημονευμάτων και των αφηγήσεων. Αυτό περιέχει συστηματικές (και αρκούντως ελεγμένες) ημερολογιακές πληροφορίες, με ποικιλία ιδιαίτερων στοιχείων, όπως π.χ. συστηματικών διατεταγμένων κινήσεων και ιστορικών γεγονότων, που στηρίζουν την ανάλυση των συντελεστών της υπεροχής των Ελλήνων.

Με αυτά τα κύρια χαρακτηριστικά του επί...σκηνής χειρόγραφου επαληθεύεται η σκέψη για αμείωτο αγωνιστικό ελληνικό πνεύμα, με βάση συντονισμού την Ελασσόνα· είναι βέβαιο ότι σ' αυτό βοήθησε η ανανέωση του έμψυχου ετοιμοπόλεμου ελληνικού υλικού, καθώς και ο σχετικά καλοργανωμένος εφοδιασμός των αγωνιστών με τα αναγκαιούτα (πολεμοφόδια, όπλα, κάπες και λοιπό παρόμοιο υλικό). Η χορήγηση όμως όπλων διαφόρων τύπων και φυσιγγίων φαίνεται ότι γινόταν μόνον μετά από εντολή του ειδικού γραφέα του προξενείου, επειδή ο ανθυπολοχαγός αυτός, περισσότερο από κάθε άλλον, γνώριζε τα ικανά και έμπιστα πρόσωπα, τα οποία θα μπορούσαν να στηρίξουν ενόπλως τον Αγώνα.

Οι επιστολές του Παυλόπουλου πληροφορούν επίσης και για ελάσσονα θέματα όπως: τα διαθέσιμα υλικά μέσα, που πρόσφεραν σχετική ανακούφιση στους ενόπλους, οι οποίοι διαβιούσαν κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες και με αυτά αποδεικνύεται η καλή συντονιστική οργάνωση των Κέντρων, τα οποία φρόντιζαν για το ρουχισμό των σωμάτων, για την περιποίηση τραυματιών ανταρτών, για εύρεση συνεργατών γιατρών, αγγελιαφόρων, κατασκόπων και οδηγών. Η παρεχόμενη από τον Παυλόπουλο πληροφόρηση ομιλεί και για άλλα δευτερεύοντα όμως θέματα όπως είναι η περίπτωση ατόμων που απέβλεπαν μόνο στο προσωπικό και κομματικό τους συμφέρον, αδιαφορώντας για την έκβαση του Αγώνα· ενώ άλλες επιστολές αναφέρονται στους συνοριακούς φρουρούς της Μελούνας, στην κακή ποιότητα του οδικού δικτύου, στη δυνατότητα διάθεσης γραμματικού σε κάθε οπλαρχηγό προς διεκπεραίωση της αλληλογραφίας με το Κέντρο Αγώνα κλπ.

Η δημοσίευση του *Κώδικα Αλληλογραφίας του Μακεδονικού Αγώνα* από το Α.Π.Θ.

πληροφορεί αμέσως διά...φωνής Μακεδονομάχου, για όλη την οργανωτική εποπτεία και τον συντονισμό του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή Ελασσόνας. Το πνεύμα και η σύλληψη του συντάκτη των επιστολών συμπίπτουν και ταυτίζονται πλήρως με τη γενική αντίληψη όλων ανεξαιρέτως των οργανωμένων στον Μακεδονικό Αγώνα προσώπων και Κέντρων.

Το εκδοθέν από το Α. Π. Θ. ιδίομορφο και, σε αρκετά σημεία του, δυσνόητο χειρόγραφο, προσφέρει πλήρη εικόνα των ποικίλων κινήσεων του συντονιστικού Κέντρου Ελασσόνας. Μετά από μακρύ χρονικό διάστημα ενός περίπου αιώνα, ένα άγνωστο κομάτι από την Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνα ανασταίνεται και ξαναζεί, μέσα από ιδιαίζουσες περιγραφές, συμβάντα, που τροφοδοτούν με νέο αίμα την ελληνική ιστοριογραφία.

Έλλη Λεμονίδου

*Η ελληνική παροικία της Γαλλίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
Η πολιτική στράτευση και η δράση των μελών της υπέρ του Βενιζέλου*

Σχετικά με τον αριθμό των Ελλήνων στη Γαλλία κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δε διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία. Σύμφωνα με την απογραφή του 1911, γύρω στους τρεις χιλιάδες Έλληνες ζούσαν στη Γαλλία, ενώ στην απογραφή του 1921 οι Έλληνες που καταγράφηκαν ήταν 12.771¹. Για να αναζητήσουμε τις ρίζες της παροικίας αυτής, πρέπει να ανατρέξουμε στον 15ο αιώνα, όταν, αμέσως μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, πολλοί Έλληνες κατέφυγαν στη Γαλλία, είτε για να υπηρετήσουν στο στρατό του βασιλιά Κάρολου του έβδομου (VII), είτε για να ασχοληθούν με το εμπόριο². Ωστόσο, μόνο τον 19ο αιώνα, και μετά την επανάσταση του 1821, παρατηρείται μια μαζική εισροή Ελλήνων στη χώρα αυτή, κυρίως στη Μασσαλία και στο Παρίσι, προκειμένου να αποφύγουν τους διωγμούς και τα αντίποινα των Τούρκων. Στη Μασσαλία η πλειοψηφία των Ελλήνων ασχολήθηκε με το εμπόριο και πολλοί από αυτούς απέκτησαν μεγάλη περιουσία και μια προνομιακή θέση στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης³. Αντίθετα, η ελληνική παροικία του Παρισιού χαρακτηρίστηκε κυρίως από την έντονη πνευματική της δραστηριότητα, καθώς η γαλλική πρωτεύουσα αποτέλεσε από τον 19ο αιώνα το πεδίο όπου αναπτύχθηκαν ιδέες που αφορούσαν σε θέματα ζωτικής σημασίας για τον ελληνικό πολιτισμό⁴.

Κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των Ελλήνων της Γαλλίας υπήρξε το έντονο ενδιαφέρον τους για τα εθνικά ζητήματα της γενέτειράς τους, πράγμα το οποίο συνετέλεσε μεταξύ άλλων και στην καλλιέργεια των φιλελληνικών αισθημάτων των Γάλλων. Θα πρέπει εξάλλου να σημειώσουμε εδώ ότι μέχρι τους πρώτους μήνες του

1. N. Manitakis, «Travailleurs immigrés grecs en France, 1916-1931 : massification et enracinement d'un mouvement migratoire», G. Grivaud (επιμ.), *La Diaspora hellénique en France*, Αθήνα 2000, σ. 100, 103.

2. J. Mathorez, *Les étrangers en France sous l'Ancien Régime. Histoire de la formation de la population française*, Παρίσι 1919, σ. 190-213.

3. P. Leris, «La colonie grecque de Marseille», *Le Sémaphore de Marseille* (6/10/1913), σ. 1. C. D. Tekeian, «L'importante colonie hellénique du XIXe siècle et son influence sur l'économie de Marseille», *Bulletin de la Chambre de Commerce Hellénique de Marseille* (1961), σ. 3-8. P. Echinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille. De la Révolution française à l'Indépendance de la Grèce*, Μασσαλία 1973, P. Guiral, «Marseille et les Grecs du XIXe siècle à nos jours», J. Irmscher et M. Mineemi (επιμ.), *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der Neueren Zeit*, Academie Verlag, Βερολίνο 1968, σ. 499-512.

4. D. Papadopoulou, *Les Grecs en France de 1833 à 1916. Éléments démographiques et sociaux, μεταπτυχιακή εργασία*, Πανεπιστήμιο Paris VII, 1993, σ. 38-46. Ν. Μανιτάκης, «Έλληνες στο Παρίσι στις αρχές του 20ου αιώνα : η συγκρότηση παροικίας», *Δώρημα*, Λευκωσία 2000, σ. 255-265.

1918 δεν υπήρχε καμία συστηματική προπαγάνδα της Ελλάδας με προορισμό το εξωτερικό, ενώ οι ελληνικές πρεσβείες στις χώρες της Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης αυτής στη Γαλλία, δε διέθεταν κανένα γραφείο τύπου. Έτσι, οι μόνες προσπάθειες προπαγανδιστικού χαρακτήρα είχαν ως φορείς τους Έλληνες της διασποράς. Στη Γαλλία του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου ευδοχώθηκαν, όπως ήταν εύλογο, οι προπαγανδιστικές προσπάθειες των βενιζελικών που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των μελών της ελληνικής παροικίας και είχαν ως στόχο να διαδώσουν τις ιδέες του κόμματος των Φιλελευθέρων και να αυξήσουν το γόητρο του Βενιζέλου.

Οι πρώτοι μήνες του πολέμου και το Συνέδριο των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού

Η πρώτη αντίδραση που εκδηλώθηκε με άμεσο και έντονο τρόπο από την πλευρά των Ελλήνων της Γαλλίας σχετικά με τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν στην Ελλάδα σημειώθηκε μετά την πρώτη παραίτηση του Βενιζέλου, το Μάρτιο του 1915, όταν μέλη της ελληνικής παροικίας αποφάσισαν να στείλουν τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας στην Αθήνα, στο βασιλιά Κωνσταντίνο και στο Χρηστάκη Ζωγράφο, υπουργό Εξωτερικών της κυβέρνησης του Δημητρίου Γούναρη, προκειμένου να εκφράσουν την αντίθεσή τους στην πολιτική της ουδετερότητας και να καλέσουν την ελληνική κυβέρνηση να λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις των Συμμάχων στα Δαρδανέλια⁵.

Μετά τον Οκτώβριο του 1915 και τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου, ορισμένα μέλη των κοινοτήτων του Παρισιού και της Μασσαλίας ανέπτυξαν μια πιο οργανωμένη και αποφασιστική δράση. Οι πιο δραστήριοι βενιζελικοί του Παρισιού υπήρξαν ο δικηγόρος Γρηγόριος Τριανταφυλλίδης και ιδιαίτερα ο Λέων Μακκάς, νεαρός φοιτητής της Νομικής, ο οποίος σε όλη τη διάρκεια του πολέμου δημοσίευσε βιβλία και πλήθος άρθρα σε γαλλικές εφημερίδες υπέρ του Βενιζέλου⁶. Τον Οκτώβριο του 1915 λοιπόν, και με πρωτοβουλία του Μακκά, οι Έλληνες του Παρισιού έστειλαν στον Κωνσταντίνο ένα νέο τηλεγράφημα, με το οποίο κατέκριναν την πολιτική την ελληνικής κυβέρνησης. Το κείμενο του τηλεγραφήματος δημοσιεύτηκε μάλιστα στις 24 Οκτωβρίου στη γαλλική εφημερίδα *Le Temps* (Ο Καιρός) και στο άρθρο που έφερε

5. Μ.Α.Ε., 219, τηλεγράφημα των Ελλήνων του Παρισιού στο βασιλιά Κωνσταντίνο με ημερομηνία 10/3/1915.

6. E. Lemonidou, «Des écrivains grecs engagés durant la Première guerre mondiale», *La Lettre R*, v. 2-3 (2005), σ. 161-162.

τον τίτλο : «Les Hellènes de Paris et le roi Constantin» (Οι Έλληνες του Παρισιού και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος)⁷. Την πρωτοβουλία αυτή μιμήθηκαν κι άλλες ελληνικές κοινότητες ανά τον κόσμο, από τη Μεγάλη Βρετανία μέχρι την Αίγυπτο και την Τυνησία, και από την Αμερική μέχρι την Κίνα και την Υεμένη, στέλνοντας επίσης στην Αθήνα ανάλογα τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας⁸.

Η πιο αποφασιστική ωστόσο κίνηση των Ελλήνων της Γαλλίας, υπήρξε η οργάνωση του πρώτου *Συνεδρίου των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού*, τον Ιανουάριο του 1916. Εμπνευστές της ιδέας υπήρξαν ο Μακκάς, ο Τριανταφυλλίδης και ορισμένοι Έλληνες της Ελβετίας, όπως κυρίως ο Μιχάλης Κέπετζης, καθηγητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο της Λοζάνης, και ιδρυτής του «Κέντρου των Ελλήνων Φιλελευθέρων της Λοζάνης»⁹. Οι διοργανωτές του συνεδρίου ήρθαν σε επαφή με στελέχη του βενιζελικού κόμματος στην Ελλάδα και με τον ίδιο το Βενιζέλο, καθώς και με μέλη των ελληνικών κοινοτήτων σε όλο τον κόσμο. Στόχος της πρωτοβουλίας τους ήταν να εκφράσουν τη δυσαρέσκεία τους απέναντι στην «επικίνδυνη» για τα συμφέροντα της χώρας πολιτική της ουδετερότητας των βασιλικών κυβερνήσεων που είχαν διαδεχτεί το Βενιζέλο στην εξουσία μετά από τον Οκτώβριο του 1915.

Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι διοργανωτές, το συνέδριο τελικά πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι, στις 9 και 10 Ιανουαρίου του 1916, και συμμετείχαν αντιπροσωπείες από 33 ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού μεταξύ των οποίων αυτές της Γαλλίας, Αγγλίας, Ολλανδίας, Ρωσίας, Ρουμανίας, Καναδά, Αμερικής, καθώς και Έλληνες από την Τουρκία. Στις 13 Ιανουαρίου 1916, η εκτελεστική επιτροπή του συνεδρίου αποφάσισε να στείλει στον Κωνσταντίνο ένα τηλεγράφημα διαμαρτυρίας, το οποίο όμως ο βασιλιάς αρνήθηκε να παραλάβει, κρίνοντάς το «ασεβές» ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο¹⁰. Ωστόσο, το κείμενο του τηλεγραφήματος, παρά βέβαια τις αντιρρήσεις του Άθου Ρωμάνου, Έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι, δημοσιεύτηκε σε πολλές γαλλικές εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στις 13 και 14 Ιανουαρίου και έτσι

7. Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α., 1915, Α/7, Ρωμάνος στο Ζαΐμη, τηλεγράφημα, 9/10/1915. Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α., 1915, Α/5, 1, ο ίδιος στον ίδιο, τηλεγράφημα, 24/10/1915.

8. Μ.Α.Ε., 246-248, αλληλογραφία των Γάλλων πρεσβευτών και πρόξενων στην Κίνα, την Αίγυπτο, τον Καναδά, την Υεμένη και αλλού, με τον Briand, Πρωθυπουργό της Γαλλίας, σχετικά με την κινητοποίηση των Ελλήνων του εξωτερικού και τα τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας που έστειλαν στην ελληνική κυβέρνηση και τον βασιλιά Κωνσταντίνο.

9. Μ.Α.Ε., 245, Pralon, Γάλλος πρόξενος στη Γενεύη προς τον Delcassé, γράμματα από 5/5/1915 μέχρι 18/7/1915. Για την αρθρογραφία του Κέπετζη στον ελβετικό και γαλλικό τύπο βλ. Ε. Lemonidou, «Des écrivains grecs...», *ό.π.*, σ. 163-164.

10. Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α., 1916, Α/5, 2, τηλεγράφημα της Επιτροπής του Συνεδρίου των ελληνικών παροικιών προς το βασιλιά Κωνσταντίνο, 13/1/1916.

Έλληνες και Γάλλοι πολίτες ενημερώθηκαν με λεπτομέρειες για το γεγονός¹¹.

Η Προσωρινή Κυβέρνηση του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και οι Έλληνες της Γαλλίας

Η δράση των Ελλήνων της Γαλλίας υπήρξε ουσιαστική και μετά το σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, τον Οκτώβριο του 1916. Έτσι, στις 8 Οκτωβρίου, συγκεντρώθηκαν στη Μασσαλία περίπου 1.500 Έλληνες και έστειλαν στο Βενιζέλο τηλεγράφημα με το οποίο εκδήλωναν την αφοσίωσή τους και την αμέριστη συμπαράστασή τους στο νέο του εγχείρημα. Οι Έλληνες αυτοί αποφάσισαν επίσης να αποκηρύξουν τον Κωνσταντίνο και να θέσουν εαυτούς υπό την προστασία των γαλλικών αρχών, κι αυτό, όπως δήλωσαν, μέχρι την ημέρα που οι Σύμμαχοι θα αποφάσιζαν να αναγνωρίσουν επίσημα την κυβέρνηση του Βενιζέλου¹².

Στο Παρίσι συστήθηκε το *Bureau d'action hellénique* (Γραφείο ελληνικής δράσης) με πρόεδρο τον Αριστείδη Τσιρώνη, που βρισκόταν σε συνεχή συνεννόηση με τη Θεσσαλονίκη, αλλά και με μέλη του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών. Σκοπός του γραφείου ήταν η συγκέντρωση χρηματικής βοήθειας για την Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και η οργάνωση της επιστράτευσης εθελοντών για το στρατό της Εθνικής Άμυνας, τόσο στη Γαλλία όσο και στις γαλλικές αποικίες. Μερικές μόνο μέρες μετά τη δημιουργία του, το Γραφείο αυτό μετονομάστηκε σε *Bureau Hellenique national de France* (Ελληνικό εθνικό γραφείο της Γαλλίας) και τη διαχείριση του ανέλαβε ο Νικόλας Μποτάσης, Έλληνας ναυτικός ακόλουθος στη Γαλλία που στο μεταξύ είχε παραιτηθεί από τη θέση του¹³.

Παρά τη δραστηριότητα αυτή, από τα τέλη του Οκτώβρη του 1916, τα μέλη της ελληνικής κοινότητας παρατηρούσαν τη σταδιακή αλλαγή της συμπεριφοράς των Γάλλων πολιτών απέναντί τους, κι αυτό κυρίως γιατί οι σχέσεις μεταξύ των Συμμάχων και της ελληνικής κυβέρνησης χειροτέρευαν ολοένα και περισσότερο. Ταυτόχρονα, ο γαλλικός τύπος, υιοθετώντας έναν ιδιαίτερα εχθρικό τόνο εναντίον του Έλληνα μονάρχη και γενικότερα εναντίον της Ελλάδας, ασκούσε ιδιαίτερη επίδραση στο γαλλικό κοινό. Έτσι, από τον Οκτώβριο, όπως είπαμε, και κυρίως από το Δεκέμβριο του 1916, μετά από τα γεγονότα της 1ης και 2 Δεκεμβρίου στην Αθήνα, με τις συγκρούσεις ανάμεσα σε Έλληνες στρατιώτες και Άγγλους και Γάλλους ναυτικούς

11. Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α., 1916, Α/5, 2, Ρωμάνος στο Σκουλούδη, τηλεγράφημα, 15/1/1915.

12. Μ.Α.Ε., 286, τηλεγράφημα των Ελλήνων της Μασσαλίας προς το Βενιζέλο, 8/10/1916.

13. Μ.Α.Ε., 286, Τσιρώνης στον Briand, γράμμα, 7/10/1916.

που άφησαν δεκάδες νεκρούς και τραυματίες, οι Γάλλοι πολίτες άρχισαν να αντιμετωπίζουν με ιδιαίτερη εχθρότητα τους Έλληνες που ζούσαν στη Γαλλία. Δημιουργήθηκε μάλιστα μια μαύρη λίστα με ονόματα εμπόρων της Μασσαλίας, ελληνικής καταγωγής, που θεωρήθηκαν βασιλικοί ή γερμανόφιλοι και απαγορεύτηκε οποιαδήποτε δραστηριότητά τους. Γάλλοι φοιτητές στα Πανεπιστήμια ζητούσαν την αποβολή των Ελλήνων συναδέλφων τους, ενώ γεννήθηκε στους Έλληνες ο φόβος ότι οι γαλλικές αρχές θα προέβαιναν σε επίσημα μέτρα εναντίον τους και συζητούσαν μέχρι και το ενδεχόμενο μιας γενικής απέλασής τους από τη χώρα¹⁴.

Την ίδια εχθρότητα αντιμετώπισαν και οι χιλιάδες των Ελλήνων εργατών που είχαν καταφτάσει στη Γαλλία από το καλοκαίρι του 1916. Για να καλύψουν τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό που είχαν δημιουργηθεί από την στρατολόγηση των Γάλλων, τα αρμόδια γαλλικά υπουργεία, αναζήτησαν στα μέσα του 1916 εργατικά χέρια στις γαλλικές αποικίες, αλλά και σε χώρες της Ευρώπης. Η απάντηση των Ελλήνων στο κάλεσμα των Γάλλων υπευθύνων υπήρξε απρόσμενα ενθουσιώδης. Το μεγαλύτερο μέρος των ενδιαφερομένων ήταν Έλληνες πρόσφυγες από την Θράκη και τη δυτική Μακεδονία, είτε Έλληνες, Οθωμανοί υπήκοοι, από την Μικρά Ασία. Μέσα σε δύο μόνο μήνες, τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1916, 6.779 Έλληνες ταξίδεψαν για τη Μασσαλία, ενώ ένα χρόνο μετά, το καλοκαίρι του 1917, υπολογίζεται πως 15 με 16.000 Έλληνες εργάτες είχαν μεταναστεύσει στη Γαλλία¹⁵.

Όσον αφορά στις πολιτικές πεποιθήσεις των Ελλήνων εργατών, από τα γράμματα που έστελναν σε φίλους και συγγενείς τους στην Ελλάδα και τα οποία λογοκρίθηκαν και κάποια από αυτά κατακρατήθηκαν από την επιτροπή ταχυδρομικού ελέγχου της Μασσαλίας – σήμερα φυλάσσονται στα στρατιωτικά αρχεία του γαλλικού υπουργείου Άμυνας – γίνεται φανερό πως στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι μετανάστες αυτοί ήταν φανατικοί οπαδοί του Βενιζέλου. Τα φιλοβενιζελικά τους αισθήματα εκδηλώθηκαν κυρίως μετά το σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη. Το Μάρτιο του 1917, οι Έλληνες εργάτες της Creusot έκαναν έρανο υπέρ της Προσωρινής Κυβέρνησης και συγκέντρωσαν 1.150 φράγκα τα οποία και έστειλαν στην Επιτροπή της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη¹⁶, ενώ αρκετοί ήταν εκείνοι που θέλησαν να φύγουν στη Θεσσαλονίκη για να πολεμήσουν ως εθελοντές.

Ωστόσο, και οι Έλληνες εργάτες, όπως και τα υπόλοιπα μέλη της ελληνικής κοι-

14. S.H.D., 7 N 996, Αναφορές της Επιτροπής του ταχυδρομικού ελέγχου της Μασσαλίας σχετικές με την Ελλάδα, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1917.

15. N. Manitakis, «Travailleurs immigrés grecs... ό.π., σ. 83-109.

16. M.A.E., 290, Ρωμάνος στον Briand, γράμμα, 10/3/1917.

νότητας, από το Δεκέμβριο του 1916, αντιμετώπιζαν την εχθρική στάση των Γάλλων πολιτών. Ένας εργάτης στο Παρίσι διηγείται σ' ένα γράμμα του με ημερομηνία 3 Ιουνίου 1917 πως βρέθηκε σοβαρά τραυματισμένος στο νοσοκομείο μετά από επίθεση που δέχτηκε από Γάλλους στο δρόμο, ενώ ένας άλλος εξέφραζε την επιθυμία να στείλει ένα γράμμα σε μεγάλη γαλλική εφημερίδα (*Le Petit Parisien*) προκειμένου να διασκεδάσει, όπως έλεγε, την κακή εντύπωση των Γάλλων για το ελληνικό στοιχείο στη χώρα τους¹⁷.

Η δυσaráσκεια αυτή των Γάλλων που εκφραζόταν πλέον εναντίον ακόμη και των Ελλήνων βενιζελικών της Γαλλίας, αποδείκνυε πως η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης έπρεπε να συστηματοποιήσει την προπαγάνδα της στη Γαλλία. Έτσι, στις αρχές του 1917 ο Βενιζέλος αποφάσισε να οργανώσει μια προπαγανδιστική αποστολή του Αλέξανδρου Διομήδη με πρώτο προορισμό το Παρίσι και στη συνέχεια το Λονδίνο. Στόχος της αποστολής ήταν από τη μια να προετοιμαστεί το έδαφος για την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, και από την άλλη να οργανωθεί μια συστηματική δράση στους δημοσιογραφικούς κύκλους ώστε να ενισχυθεί και να διαδοθεί η συμπάθεια για το Βενιζέλο και την Ελλάδα. Πράγματι, ο Διομήδης συνεργάστηκε με το Μακκά και ορισμένους άλλους βενιζελικούς στο Παρίσι και, δημοσιεύοντας αρκετά άρθρα στο γαλλικό τύπο, κατάφερε να επηρεάσει ως ένα βαθμό πολιτικούς, δημοσιογράφους και τη γαλλική κοινή γνώμη υπέρ του Βενιζέλου, χωρίς όμως να καταφέρει να αλλάξει ριζικά τις διαθέσεις τους¹⁸.

Η αποστολή Διομήδη, καθώς και γενικότερα η δράση των βενιζελικών στη Γαλλία, πρέπει να πούμε ότι την περίοδο αυτή υπονομευόταν σε μεγάλο βαθμό κι από το ρήγμα που είχε επέλθει στους κόλπους των βενιζελικών κυρίως από τις αρχές του 1917. Η «χλιαρή», όπως τη χαρακτήρισαν, αντίδραση του Τριανταφυλλίδη, προέδρου του *Συνεδρίου των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού*, μετά τα γεγονότα της 1ης Δεκεμβρίου 1916, είχε ενοχλήσει πολλά μέλη των ελληνικών παροικιών της Γαλλίας και της Ελβετίας. Όλες οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού είχαν κινητοποιηθεί, είτε για να στείλουν χρήματα στο Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη, είτε για να αποκηρύξουν το βασιλιά Κωνσταντίνο και μόνο το Συνέδριο δεν αποφάσισε να προβεί σε κάποια αποφασιστική ενέργεια. Έτσι, τα μέλη της διευθυντικής επιτροπής του Συνεδρίου χωρίστηκαν σε δύο ομάδες: Από τη μια μεριά ο Τριανταφυλλίδης, που, έχοντας

17. S.H.D., 7 N 997, Αναφορά της Επιτροπής του ταχυδρομικού ελέγχου της Μασσαλίας για τους Έλληνες εργάτες στη Γαλλία, Ιούλιος-Αύγουστος 1917.

18. Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α., Αρχείο της Προσωρινής Κυβέρνησης, 1917, Α/VI, 13, «Προετοιμασία εκθρονίσσεως της Δυναστείας εν Ελλάδι. Αποστολή Διομήδους εις Παρισίους και Λονδίνο».

και την υποστήριξη του Ρωμάνου, τασσόταν ενάντια σε κάθε δραστική λύση, από την άλλη, η «ριζοσπαστική κλίκα» με τον Μιχάλη Κέπετζη στη Λοζάνη, και τους Μακκά, Πανταζή και Ψαρουδάκη στο Παρίσι. Το χάσμα ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες μεγάλωνε ολοένα και περισσότερο, μέχρι που τον Απρίλιο του 1917, ο Κέπετζης πρότεινε την αντικατάσταση του Τριανταφυλλίδη από ένα άλλο πρόσωπο «περισσότερο τολμηρό», όπως έλεγε, και τη μεταφορά της έδρας του Συνεδρίου από το Παρίσι στο Λονδίνο¹⁹.

Την ίδια αυτή περίοδο και λόγω αυτής της διαμάχης μεταξύ ριζοσπαστικών και μετριοπαθών βενιζελικών, ο Ρωμάνος ζήτησε από το Βενιζέλο και πέτυχε το κλείσιμο του τηλεγραφικού πρακτορείου που είχε ιδρύσει ο Μακκάς με την ονομασία «Μακεδονικό γραφείο» και που λειτουργούσε στο Παρίσι από τις 7 Δεκεμβρίου 1916, καθώς θεωρούσε πως το πρακτορείο αυτό έβλαπτε με τη δράση του και το δριμύ του τόνο τις προσπάθειες των βενιζελικών²⁰. Ο Βενιζέλος ωστόσο, θεωρώντας πως η ένταση και οι έριδες αυτές στους κόλπους των φίλων και οπαδών του στο εξωτερικό δε βοηθούσαν παρά μόνο έβλαπταν τα συμφέροντα της παράταξής του, παρενέβη στέλνοντας γράμματα στον Κέπετζη και σε άλλα μέλη των κοινοτήτων στην Ελβετία και τη Γαλλία, προκειμένου να κατευνάσει τα πνεύματα. Τελικά, επήλθε ηρεμία κυρίως από τον Απρίλιο του 1917 και έπειτα. Ο Μακκάς συνέχισε με τον ίδιο ζήλο να υπηρετεί τη βενιζελική προπαγάνδα, ενώ ο Τριανταφυλλίδης παρέμεινε πρόεδρος του Συνεδρίου των ελληνικών κοινοτήτων και οργάνωσε ένα νέο συνέδριο στα τέλη του Απριλίου του 1917, όπου τελικά αποκηρύχθηκε ο Κωνσταντίνος και όλη η ελληνική δυναστεία, ενώ σημειώθηκε πως η Μοναρχία, έστω συνταγματική, είχε πλέον καταστεί αδύνατη για την Ελλάδα. Στη χώρα αυτή έπρεπε, όπως τονίστηκε στο συνέδριο, να εγκαθιδρυθεί η Δημοκρατία, το μόνο πολίτευμα που ήταν σύμφωνο με τις εθνικές ελληνικές παραδόσεις²¹.

Μετά την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου

Μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα, τον Ιούνιο του 1917, και την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, η συνεργασία των Ελλήνων της Γαλλίας συνέχισε να είναι απαραίτητη για την ελληνική κυβέρνηση η οποία γρήγορα

19. Μ.Α.Ε., 292, γράμμα του Κέπετζη με ημερομηνία 20/4/1917.

20. Μ.Μ., 443, Βενιζέλος στο Ρωμάνο, γράμμα, 15/2/1917. Ε.Λ.Ι.Α., Βενιζέλος, 2, Γράμμα αυστηρά εμπιστευτικό του Μακκά προς το Βενιζέλο, 19/3/1917.

21. Μ.Α.Ε., 292, γράμμα του Τριανταφυλλίδη στο Ribot, 1/5/1917.

συνειδητοποίησε την ανάγκη για την οργάνωση μιας συστηματικής προπαγάνδας στο εξωτερικό, προκειμένου να προωθηθούν οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις εν όψει του τέλους του πολέμου, που είχε αρχίσει να διαφαίνεται, και του Συνεδρίου της Ειρήνης που θα ακολουθούσε τον πόλεμο. Η ανάγκη αυτή γινόταν ακόμη πιο επιτακτική λόγω της μεγάλης απήχησης που γνώριζε στην Ευρώπη η τουρκική και ιδιαίτερα η βουλγαρική προπαγάνδα. Έτσι, τον Απρίλιο του 1918, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να ιδρύσει στους κόλπους του υπουργείου Εξωτερικών μια μυστική υπηρεσία προπαγάνδας με στόχο να οργανωθούν οι υπηρεσίες τύπου και προπαγάνδας στο εξωτερικό. Δημιουργήθηκαν λοιπόν σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, και όπου δεν υπήρχαν, γραφεία τύπου, τα οποία, υπό τη διακριτική καθοδήγηση των κατά τόπους ελληνικών πρεσβειών ανέπτυξαν μια οργανωμένη δράση στους πολιτικούς και δημοσιογραφικούς κύκλους της κάθε χώρας. Μία από τις βασικές δραστηριότητες των γραφείων αυτών ήταν να διοχετεύουν στον ξένο τύπο δημοσιεύματα και πληροφορίες που αφορούσαν στην Ελλάδα, και να στέλνουν αντίστροφα στην Αθήνα τα δημοσιεύματα του εγχώριου τύπου, τα σχετικά με τα ελληνικά ζητήματα, καθώς επίσης και σερβικές, τούρκικες ή βουλγαρικές εφημερίδες²².

Όσον αφορά στη Γαλλία, ο Νικόλαος Πολίτης, υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Βενιζέλου, πρότεινε το Μακκά ως διευθυντή του γραφείου αυτού. Ωστόσο ένα τέτοιο γραφείο τύπου και προπαγάνδας λειτούργησε μόνο στα τέλη του Σεπτεμβρίου του 1918 με την ονομασία *Bureau d'information hellénique* (Γραφείο ελληνικής πληροφόρησης), στο 8ο διαμέρισμα του Παρισιού. Είχε ως διευθυντή τον Ιωάννη Μεταξά, ενώ τα απαραίτητα χρήματα για την εγκατάσταση και τη λειτουργία του παραχωρήθηκαν από τον ελληνικής καταγωγής μεγιστάνα Βασίλειο Ζαχάρωφ²³. Μέχρι όμως το Σεπτέμβριο του 1918 και την ίδρυση του γραφείου αυτού, την οργάνωση της ελληνικής προπαγάνδας στη Γαλλία ανέλαβε ο Μακκάς, αναπτύσσοντας μια αξιόλογη δραστηριότητα.

Στις 24 Απριλίου του 1918, κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Études franco-grecques* (Ελληνογαλλικές μελέτες). Στόχος του περιοδικού ήταν να ενημερώσει μέσα από τα άρθρα του το γαλλικό κοινό για τα διπλωματικά, οικονομικά και εθνικά ζητήματα που αφορούσαν τη σύγχρονη Ελλάδα, τις ελληνικές και βουλγαρικές διεκδικήσεις, τον Ελληνισμό στις περιοχές που η Ελλάδα διεκδικούσε, τις ελλη-

22. Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α., Αρχείο του Παρισιού, 1918, Μ/2, Πολίτης στο Ρωμάνο, τηλεγράφημα, 23/4/1918.

23. D. Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix (1919-1920)*, Παρίσι 1963, σ. 150.

νο-ιταλικές σχέσεις, τη σημασία του ρόλου του ελληνικού στρατού στο Ανατολικό μέτωπο. Το περιοδικό έτυχε μιας ιδιαίτερα ευνοϊκής και εγκάρδιας υποδοχής από τους πολιτικούς και πνευματικούς κύκλους στη Γαλλία²⁴. Εκτός από την έκδοση του περιοδικού αυτού, ο Μακκάς οραματιζόταν μια πιο ευρεία δράση, που θα περιλάμβανε τη συνεργασία με τη σερβική και αρμένικη προπαγάνδα, ή ακόμη μια οργανωμένη δράση στους κύκλους των Γάλλων σοσιαλιστών, αναγκαία εξάλλου καθώς η γαλλική αριστερά κατηγορούσε την Ελλάδα για ιμπεριαλιστική πολιτική, κρίνοντας τις εθνικές της διεκδικήσεις ως παράλογες.

Παρά όμως αυτά τα φιλόδοξα σχέδια και τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν, δεν θα μπορούσαμε γενικότερα να μιλήσουμε για μια προπαγάνδα μεγάλου βεληνεκούς, που άσκησε μια καθοριστική επίδραση στους Γάλλους πολίτες. Πολλά σχέδια έμειναν απραγματοποίητα, ενώ κάποια που ξεκίνησαν δεν προχώρησαν όσο θα έπρεπε. Η οργάνωση μιας συστηματικής προπαγάνδας υπήρξε μια πρωτόγνωρη εμπειρία για την ελληνική κυβέρνηση, γι' αυτό και τα αποτελέσματα της ήταν περιορισμένα. Πολύ πιο συστηματική υπήρξε η ελληνική προπαγάνδα στο εξωτερικό κατά την μεταπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα στη διάρκεια του Συνεδρίου της Ειρήνης στο Παρίσι²⁵. Πρόκειται περισσότερο για μια επίσημη προπαγάνδα, οργανωμένη δηλαδή ως επί το πλείστον από την ελληνική κυβέρνηση, που δε στηριζόταν πλέον στον ίδιο μέχρι τότε βαθμό, στις μεμονωμένες πρωτοβουλίες ορισμένων δραστήριων Ελλήνων του εξωτερικού.

Παρουσιάσαμε λοιπόν τη δράση και την πολιτική στράτευση των μελών της ελληνικής παροικίας στη Γαλλία υπέρ του Βενιζέλου κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για μία παροικία από τις πιο δραστήριες του εξωτερικού, η οποία, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις στην Ελλάδα, και στην οποία βέβαια ο Βενιζέλος στηρίχθηκε ιδιαίτερα προκειμένου να υλοποιήσει τις πολιτικές του επιδιώξεις και τα σχέδιά του.

24. Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α., 1918, Α/101, 9, η αλληλογραφία του Μακκά με τον Πολίτη που καλύπτει την περίοδο από τις αρχές Μαρτίου μέχρι και το Μάιο του 1918.

25. D. Kitsikis, *ό.π.*.

Συνοτομογραφίες

M.A.E.	Διπλωματικά αρχεία του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών
S.H.D.	Γαλλικά στρατιωτικά αρχεία (Service Historique de l'Armée de Terre)
Υπ.Εξ./Υ.Δ.Ι.Α.	Διπλωματικό και Ιστορικό αρχείο του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών
M.M.	Μουσείο Μπενάκη – Αρχείο
E.A.I.A.	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Αντώνιος Κλάψης

*Στον απόηχο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης:
Η τουρκική μεσολάβηση για τη διευθέτηση
των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων (1930–1932)*

Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) αποτέλεσε τομή στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Κάτω από το βάρος της Μικρασιατικής Καταστροφής και της συνακόλουθης έξωσης του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης, ο αλυτρωτισμός ως πολιτική πρακτική περνούσε πλέον στο περιθώριο, δίνοντας τη θέση του στην αναζήτηση της ασφάλειας και της διατήρησης του εδαφικού status quo. Εναρμονισμένη με τη γενικότερη τάση της εποχής και πλήρως συμβατή με τις επιταγές της νεοσύστατης Κοινωνίας των Εθνών, η επιλογή αυτή της Ελλάδας, ωστόσο, δεν αρκούσε προκειμένου αποφέρει τα επιθυμητά οφέλη, καθώς η χώρα αδυνατούσε να εξέλθει από τη διπλωματική απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Στρέφοντας το ενδιαφέρον τους κυρίως στην αντιμετώπιση των οξύτατων εσωτερικών προβλημάτων, οι κυβερνήσεις που κλήθηκαν να αναλάβουν την εξουσία μετά την Καταστροφή δεν ήταν σε θέση να ανατρέψουν τα δεδομένα. Η μεσολάβηση, εξάλλου, της παγκαλικής δικτατορίας (Ιούνιος 1925 – Αύγουστος 1926) συνέβαλε στην περαιτέρω απαξίωση του διεθνούς κύρους της Αθήνας, προσθέτοντας νέα εμπόδια στην ομαλή άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Έτσι, τα πρώτα ουσιαστικά βήματα για την έξοδο της Ελλάδας από το διπλωματικό αδιέξοδο θα πραγματοποιηθούν μόνο μετά τη συγκρότηση το Δεκέμβριο του 1926 της οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Η εντατικοποίηση των προσπαθειών του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών κάτω από την καθοδήγηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, απέφερε πράγματι καρπούς, όπως για παράδειγμα την υπογραφή του ελληνορουμενικού Συμφώνου μη Επίθεσης και Διαιτησίας στις 21 Μαρτίου 1928¹, δεν αρκούσε, ωστόσο, για να αναστρέψει πλήρως το κλίμα εσωστρέφειας που χαρακτήριζε την ελληνική διπλωματία μετά το 1922.

Σημείο καμπής σε αυτήν την πορεία θα αποτελέσει η επάνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πρωθυπουργία το καλοκαίρι του 1928. Πολιτικός με σπάνια οξύνοια, ο Βενιζέλος έθεσε άμεσα σε εφαρμογή ένα φιλόδοξο διπλωματικό πρόγραμμα,

1. Για το Σύμφωνο αυτό βλ. εκτενέστερα Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Το Ελληνορουμενικόν Σύμφωνον της 21ης Μαρτίου 1928», *Μακεδονικά*, ΙΔ' (1974), σσ. 151–162. Πρβλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Ο Νικολάε Τιτουλέσκου και η Βαλκανική Προσέγγιση (1928, 1933–1934)», *Προσφορά στον Ηλία Κρίσπη* (Αθήνα / Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995, Ανάτυπο), σσ. 541–561.

το οποίο αρθρωνόταν γύρω από τρεις βασικούς άξονες: Συνεννόηση με την Ιταλία, επίλυση των διαφορών με τους βαλκανικούς γείτονες και αποφυγή εξάρτησης από οποιαδήποτε ευρωπαϊκή Δύναμη². Η υπογραφή Συμφώνων Φιλίας με την Ιταλία (23 Σεπτεμβρίου 1928)³ και τη Γιουγκοσλαβία (27 Μαρτίου 1929)⁴, έδινε άμεσα το στίγμα του νέου –ούριου αυτή τη φορά– ανέμου που έπνεε στην Αθήνα, θέτοντας παράλληλα τα θεμέλια για την επιτυχία των υπόλοιπων ελληνικών στόχων. Μέσα στο κλίμα ευφορίας που δημιουργούσαν οι πρώτες επιτυχίες, ο Έλληνας πρωθυπουργός έσπευδε να κεφαλαιοποιήσει τα οφέλη, στρεφόμενος προς την κατεύθυνση της Τουρκίας, αφού προηγουμένως φρόντιζε να διευθετήσει τις διμερείς εκκρεμότητες που είχαν προκύψει από την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών (30 Ιανουαρίου 1923).

Πράγματι, η ελληνοτουρκική προσέγγιση, η οποία έλαβε σάρκα και οστά στα τέλη Οκτωβρίου του 1930 με την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας⁵, δημιουργούσε αναμφίβολα νέες ισορροπίες στον ευρύτερο χώρο της χερσονήσου του Αίμου. Αφήνοντας κατά μέρους τις πικρές αναμνήσεις και τις διαφορές του πρόσφατου παρελθόντος, Αθήνα και Άγκυρα εμφανίζονταν πλέον αποφασισμένες να συνεργαστούν στενά προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα κοινά τους συμφέροντα στον ευαίσθητο γεωπολιτικά χώρο των Βαλκανίων και της ανατολικής Μεσογείου. Η εμβάθυνση της συνεργασίας ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, με απώτερο σκοπό τη συγκρότηση ενός αρραγούς αντιιμπεριαλιστικού μετώπου, ικανού να αντισταθεί αποτελεσματικά σε οποιαδήποτε προσπάθεια ανατροπής του status quo, άλλαζε ριζικά τα έως τότε δεδομένα. Η σύγκλιση, εξάλλου, των απόψεων των δύο κυβερνήσεων πάνω στο ζήτημα της διατήρησης του υφιστάμενου εδαφικού καθεστώτος, αποτελούσε την ασφαλέστερη εγγύηση για την περαιτέρω ανάπτυξη της ελληνοτουρκικής συνεννόησης, η οποία

2. Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1928–1934): Ανέκδοτον Κείμενον του Έλευθεριου Βενιζέλου* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, 1974), σ. 37.

3. Βλ. διεξοδικότερα Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1928* (Θεσσαλονίκη: Επιστημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977), σσ. 45–63. Βλ. επίσης Κώστας Αλ. Καραμανλής, *Ο Έλευθεριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928–1932)* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1995, Β΄ Έκδοση), σσ. 52–57.

4. Για τη διευθέτηση των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας βλ. αναλυτικότερα Κ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον ...*, σσ. 133–168. Πρβλ. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης ...*, σσ. 119–140.

5. Βλ. εκτενέστερα Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930* (Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιλότη, 1982).

έμελλε άμεσα να συνυφανθεί με την απόπειρα προσεταιρισμού της Βουλγαρίας και τη συνακόλουθη τουρκική μεσολάβηση για την επίλυση των χρονίζουσών ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων.

Το ενδιαφέρον της Άγκυρας για τη βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σόφια σχετιζόταν άμεσα με το γενικότερο πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια. Τόσο η Ελλάδα, όσο και η Τουρκία, εμφανίζονταν πεπεισμένες ότι στη δεδομένη συγκυρία η κυριότερη απειλή για την ειρήνη στην περιοχή μπορούσε να προκύψει από τις ενέργειες των δύο σλαβικών τους γειτόνων: της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας. Η αντίληψη σχετικά με το σλαβικό κίνδυνο δεν ήταν καινούργια, καθώς ήδη από το 1924 η τουρκική κυβέρνηση επιχειρηματολόγησε υπέρ της ανάγκης ανάπτυξης αμοιβαίων σχέσεων εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης μεταξύ Αθήνας και Άγκυρας, προκειμένου να αμβλυνθούν οι πιέσεις που ενδεχομένως να ασκούσαν στην πρώτη η Σόφια και το Βελιγράδι⁶. Στις δύο πλευρές του Αιγαίου, ωστόσο, οι απόψεις διέφεραν σχετικά με τις προτεραιότητες που όφειλαν να θεθούν: Έτσι, ενώ η Ελλάδα θεωρούσε ότι ως σημαντικότερος κίνδυνος έπρεπε να θεωρηθεί ο βουλγαρικός αναθεωρητισμός, στην Τουρκία ανησυχούσαν περισσότερο για τις ηγεμονικές τάσεις που επεδείκνυαν οι Γιουγκοσλάβοι σε ολόκληρη τη Βαλκανική Χερσόνησο⁷.

Ο προβληματισμός της Αθήνας αναφορικά με τις προθέσεις της Σόφιας δεν ήταν άσχετος με τη γενικότερη πορεία που είχαν ακολουθήσει οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις τα προηγούμενα χρόνια. Οι βουλγαρικές απαιτήσεις για διέξοδο προς το Αιγαίο, τα προβλήματα που είχαν προκύψει από την εφαρμογή της Σύμβασης του Νειγύ για την εθελούσια μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων⁸, το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων, και –πάνω απ' όλα– η απροθυμία της Σόφιας να αποδεχθεί ως οριστικό το εδαφικό status quo, όπως αυτό είχε προκύψει ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, συνέθεταν ένα κάθε άλλο παρά ειδυλλιακό σκηνικό, το οποίο επιβαρυνόταν περαιτέρω από την αμοιβαία δυσπιστία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ακόμα και η υπογραφή της Συμφωνίας Καφαντάρη – Μο-

6. *Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας* [στο εξής *Α.Υ.Ε.*], 1925, Γ/68,2, *Ελληνο–Τουρκικά διαπραγματεύσεις Επιτροπής εφαρμογής 16ου άρθρου ανταλλαγής και 9ης Δηλώσεως Συνθήκης Λωζάννης*, Ι. Πολίτης προς Ρούσσο, αρ. 2512, Άγκυρα, 22 Σεπτεμβρίου 1924. Για την τουρκική προσπάθεια συνεργασίας με την Ελλάδα στα πλαίσια της πολιτικής της Άγκυρας για την εκ βάθρων αναδιοργάνωση της κεμαλικής Τουρκίας βλ. ακόμα *Αρχείο Ιωάννη Πολίτη (Μουσείο Μπενάκη)*, 228/φάκ. 13, Ι. Πολίτης προς Ρέντη (έκθεση), αρ. 2644, [Άγκυρα], 10 Ιουνίου 1925.

7. *Α.Υ.Ε.*, 1931, Β/2/Ι, *Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (:)], αρ. 1834, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1930.

8. Για τη Σύμβαση αυτή και την εφαρμογή της στην πράξη βλ. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), σσ. 27–331.

λώφ στις 9 Δεκεμβρίου 1927, η οποία φιλοδοξούσε να συντελέσει στην αμοιβαία εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων⁹, όχι μόνο δεν κατόρθωσε να επιλύσει τα προβλήματα, αλλά αντίθετα προσέθεσε νέα σημεία τριβής στις ταραγμένες σχέσεις των δύο γειτονικών κρατών. Η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία το καλοκαίρι του 1928 είχε βέβαια δημιουργήσει την ελπίδα ότι η πολυπόθητη συμφιλίωση θα μπορούσε να επιτευχθεί, όλες όμως οι προσπάθειες επίλυσης των διμερών εκκρεμοτήτων είχε σταθεί αδύνατον να ευδοωθούν, επιτεινοντας την απογοήτευση. Ένα μόλις χρόνο αργότερα, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, εξετάζοντας τα αποτελέσματα των επαφών που είχε στη Γενεύη με το Βούλγαρο ομόλογό του, Ατανάς Μπούρωφ, άφηνε ελάχιστα περιθώρια αισιοδοξίας: «Η ατμόσφαιρα», τόνιζε ο Μιχαλακόπουλος, «δεν είναι διόλου ευχάριστος και εφ' όσον δεν λυθούν αι διάφοροι υποθέσεις μας χρηματικής φύσεως [...] δεν δυνάμεθα ν' αποκαταστήσωμεν σχέσεις φιλικάς [...]». Εκ του συνόλου της συνομιλίας δεν απεκόμισα την εντύπωσιν ότι οι Βούλγαροι σκοπεύουν να λύσουν οιαδήποτε διαφοράν μεθ' ημών¹⁰.

Για την Άγκυρα, αντίθετα, το θέμα λάμβανε διαφορετικές διαστάσεις, δεδομένου, άλλωστε, ότι η ίδια είχε από το 1925 και αργότερα το 1929 υπογράψει Σύμφωνα Φιλίας με τη Βουλγαρία¹¹, με την οποία διατηρούσε άριστες σχέσεις¹². Οι Τούρκοι πολιτικοί ιθύνοντες έμοιαζαν να ανησυχούν περισσότερο για το ενδεχόμενο η Σόφια, ξεπερνώντας τις αναστολές και τις πικρίες του παρελθόντος, να στρεφόταν προς την κατεύθυνση του Βελιγραδίου, δημιουργώντας έτσι έναν ισχυρό σλαβικό άξονα στην καρδιά των Βαλκανίων, με απρόβλεπτες συνέπειες για την ισορροπία των δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή¹³. Η βελτίωση, εξάλλου, των βουλγαρογιουγκοσλαβικών σχέσεων στις αρχές του 1929, η οποία έλαβε επίσημο χαρακτήρα με την υπογραφή των Συμφωνιών του Πιρότ (16 Μαρτίου 1929), έστω κι αν πολύ σύντομα αποδείχθηκε προσωρινή δίνοντας και πάλι τη θέση της στην ένταση, είχε καταδείξει ότι η συνεργα-

9. Για τη Συμφωνία Καφαντάρη – Μολώφ βλ. διεξοδικότερα S. Ladas, *ό.π.*, σσ. 309–322.

10. *Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη)* [στο εξής *Α.Ε.Β.*], 173/φάκ. 54, Μιχαλακόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 118, Γενεύη, 10 Σεπτεμβρίου 1929.

11. Βλ. Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)* (Αθήνα: Σαλβερός, 1948), σ. 89.

12. *Α.Υ.Ε.*, 1931, Β/1 (Β/28), *Μελέτη και κατεύθυνση των πολιτικών ζητημάτων των εχόντων σχέσιν με την Τουρκίαν*, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2276, Άγκυρα, 7 Δεκεμβρίου 1931. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει και στο *Α.Ε.Β.*, 173/φάκ. 61.

13. *Α.Υ.Ε.*, 1933, Α/3/IV, *Ελληνο-Τουρκο-Βουλγαρικά (Μάρτιος – Αύγουστος 1933)*, Μιχαλακόπουλος προς όλες τις Πρεσβείες, τη Μόνιμη Αντιπροσωπεία [στην Κοινωνία των Εθνών] και το Β' Πολιτικό Τμήμα, αρ. 15183, Αθήνα, 8 Δεκεμβρίου 1930. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει και στο *Α.Υ.Ε.*, 1933, Α/3/XI, *Βαλκανικών Συμφωνιών και το έργον της Μικράς Συνεννοήσεως*.

σία των δύο σλαβικών κρατών μπορεί να φάνταζε δύσκολη, δεν ήταν όμως αδύνατη.

Με αυτά τα δεδομένα, η επέκταση της ελληνοτουρκικής συνεννόησης, έτσι ώστε να συμπεριλάβει και τη Βουλγαρία, αποτελούσε ένα ζήτημα που απασχολούσε έντονα την Άγκυρα, καθώς εφόσον τα τουρκικά σχέδια ευοδώνονταν, η Σόφια θα εγκατέλειπε οριστικά οποιαδήποτε σκέψη σύναψης στενότερων δεσμών με το Βελιγράδι. Σε αυτό το πλαίσιο, το ταξίδι των Βενιζέλου και Μιχαλακόπουλου στην Άγκυρα στα τέλη Οκτωβρίου του 1930 με σκοπό την υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, παρείχε στην τουρκική πολιτική ηγεσία την ιδανική συγκυρία για την ανάληψη της σχετικής πρωτοβουλίας. Αποφασισμένοι να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία, ο Τούρκος πρωθυπουργός, Ισμέτ πασάς, έθετε άμεσα το ζήτημα ενώπιον των Ελλήνων συνομιλητών του, προσφέροντας τις μεσολαβητικές του υπηρεσίες με σκοπό την ευόδωση των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων¹⁴. Λίγες εβδομάδες αργότερα, εξάλλου, ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών, Τεβφίκ Ρουσνί βέης, έδινε ακόμα ευρύτερο περιεχόμενο στις τουρκικές προτάσεις, εισηγούμενος τη δημιουργία κοινού μετώπου με την Ελλάδα και τη Βουλγαρία μέσα στους κόλπους της Κοινωνίας των Εθνών, σε περίπτωση που η Τουρκία αποφάσιζε τελικά να καταστεί μέλος της¹⁵.

Τα τουρκικά σχέδια, ωστόσο, δεν ήταν εύκολο να εφαρμοσθούν στην πράξη, όχι μόνο λόγω της παραδοσιακής καχυποψίας που διέκρινε τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, αλλά επιπλέον διότι η Σόφια εμφανιζόταν δυσαρεστημένη από την ελληνοτουρκική συνεννόηση¹⁶. Η επίσκεψη του Τεβφίκ Ρουσνί στη βουλγαρική πρωτεύουσα το Νοέμβριο του 1930 δεν θα προσφέρει κάτι ουσιαστικότερο, αφού οι Βούλγαροι πρόβαλαν και πάλι τις συνηθισμένες αξιώσεις τους σχετικά με τα μειονοτικά ζητήμα-

14. *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα, Μαυρουδής*, «Γενική Έκθεσις. Προς Απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931.

15. *A.E.B., 173/φάκ. 340*, Πολίτης προς Βενιζέλο (επιστολή), Γενεύη, 7 Δεκεμβρίου 1930. «Μοι έκαμε λόγον [ο Τεβφίκ Ρουσνί]», σημειώνει ο Πολίτης, «περί της σκέψεως της Κυβερνήσεώς του να εισέλθη εις προσεχές μέλλον εις την Κοινωνίαν των Εθνών, αφ' ου πρώτον επέλθη μετά των Μ. Δυνάμεων συνεννόησις επί του δυνατού της αντιπροσωπεύσεως της Τουρκίας εις το Συμβούλιον. Το τουρκικόν πρόγραμμα είναι να επιτύχη η Τουρκία την εκλογήν και επανεκλογήν της εις το Συμβούλιον και παραμείνη ούτω εν αυτώ εξ έτη, ταυτοχρόνως δε ν' αναγνωρισθή ιδιαίτερα ομάς εκ της Τουρκίας, της Ελλάδος, της Βουλγαρίας και ίσως της Αλβανίας, αίτινες θ' αντιπροσωπεύωνται, μετά την εξεατή θητείαν της Τουρκίας, έναλλάξ εις το Συμβούλιον, εκάστη επί μίαν τριετίαν».

16. Ο Έλληνας πρεσβευτής στη βουλγαρική πρωτεύουσα, Βασίλειος Δενδραμής, τηλεγραφούσε στις 8 Νοεμβρίου 1930: «Αι υπογραφείσαι εν Αγκύρα Ελληνοτουρκικά συμφωνία ουδόλως ηχηράρισθησαν τους Βουλγάρους»· βλ. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος και Διαιτησίας*, Δενδραμής προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3769, Σόφια, 8 Νοεμβρίου 1930, όπου επισυνάπτονται επίσης μεταφρασμένα σχόλια του βουλγαρικού Τύπου επί του θέματος.

τα¹⁷. Έτσι, παρά τις αισιόδοξες δημόσιες δηλώσεις του Μπούρωφ¹⁸, ο δρόμος για την ελληνοβουλγαρική συμφιλίωση παρέμενε δύσβατος¹⁹, δεδομένου ότι και η βουλγαρική κοινή γνώμη δεν έμοιαζε να έχει αποστασιοποιηθεί από το δόγμα του αναθεωρητισμού²⁰. Η διαπίστωση του αδιεξόδου θα καταστεί ακόμα ευκρινέστερη το Δεκέμβριο του 1930, όταν η Σόφια θα αρνηθεί την πρόταση της Αθήνας για επίλυση των διμερών διαφορών με τη μέθοδο της διαιτησίας²¹, προκρίνοντας ως προσφορότερη λύση εκείνη των απευθείας διαπραγματεύσεων²², με αναπόφευκτο αποτέλεσμα την επίταση της ελληνικής δυσπιστίας σχετικά με την αγαθότητα των βουλγαρικών προθέσεων²³: «Δεν επεθύμουν όμως οι Βούλγαροι», σχολίαζε σχετικά ο Γενικός Διευθυντής του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, Νικόλαος Μαυρουδής, «να στέρξουν εις τον εκ των προτέρων καθορισμόν διαιτητικής τινος οδού δι' ης θα ελύοντο τα ζητήματα εφ' ων αι εκατέρωθεν απόψεις διίσταντο βασικώς, και άνευ της οποίας αδύνατον θα ήτο να καταληξώμεν εις πλήρη εκκαθάρισιν της εκκρεμότητος»²⁴. Ακόμα και η προσπάθεια, εξάλλου, της βουλγαρικής διπλωματίας να επιτύχει την ανανέωση της προσωρινής ελληνοβουλγαρικής εμπορικής σύμβασης του 1927, η οποία είχε καταγγελθεί από ελληνικής πλευράς στις 15 Ιουλίου 1930²⁵, ερμηνευόταν από την Αθήνα ως μία επιπλέον απόδειξη της κακοπιστίας της Σόφιας, αφού, όπως σημείωνε ο Μαυρουδής, οι Βούλγαροι μιλούσαν τόσο αόριστα για το γενικό τρόπο επίλυσης των διμερών διαφορών, ώστε ήταν προφανές ότι επιδίωκαν την ανανέωση των εμπορικών σχέσεων με την Ελλάδα – ενδιαφέρον εύλογο, δεδομένου ότι περίπου το 1/8 των βουλγαρικών εξαγωγών διοχετευόταν στην ελληνική αγορά – και μόλις το επιτύγχαναν θα άφηναν να εκδηλωθεί η οριστική αδυναμία συνεννόησης, υπολογίζοντας ότι η ελληνική κυβέρνηση θα δίσταζε να προβεί σε καταγγελία και της νέας εμπορικής σύμβασης²⁶.

17. Π. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 86. Πρβλ. Κ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 131.

18. *Εμπρός*, 15 και 23 Νοεμβρίου 1930.

19. *Εμπρός*, 9 Νοεμβρίου 1930.

20. *Εμπρός*, 13, 23 και 25 Νοεμβρίου 1930.

21. *Εμπρός*, 19 Δεκεμβρίου 1930.

22. *Foreign Office (Public Record Office)* [στο εξής *F.O.*], 371/15237, C 882/882/19, Ράμσαιο προς Χέντερσον, «Annual Report, 1930», αρ. 49, Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1931.

23. *Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο)* [στο εξής *A.A.M.*], *φάκ. 1 (υποφάκ. 1.1)*, Μιχαλακόπουλος προς Πολίτη (επιστολή), Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1931.

24. *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεση. Προς Απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931.

25. Για το θέμα αυτό βλ. εκτενέστερα Αρετή Τούντα–Φεργάδη, «Η καταγγελία της προσωρινής ελληνοβουλγαρικής εμπορικής σύμβασης», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΙΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 1996)* (Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 1997), σσ. 357–373.

26. *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεση. Προς Απάσας τας Πρεσβείας»,

Οι δυσκολίες, ωστόσο, δεν πτούσαν την Άγκυρα, η οποία εμφανιζόταν αποφασισμένη να εξαντλήσει όλα τα περιθώρια προκειμένου να επιτύχει τη γεφύρωση του χάσματος που χώριζε την Αθήνα από τη Σόφια. Όπως εξηγούσε ο Ισμέτ στον Έλληνα πρεσβευτή στην τουρκική πρωτεύουσα, Σπυρίδωνα Πολυχρονιάδη, η ανάγκη ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης ήταν απολύτως επιβεβλημένη, έτσι ώστε να καθίστατο δυνατή η σύμπληξη τριμερούς συνεννόησης ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και φυσικά την ίδια την Τουρκία²⁷. Αποκαλύπτοντας ακόμη σαφέστερα τα τουρκικά κίνητρα, ο Τεβφίκ Ρουσδή πρόσθετε ότι σε περίπτωση Ευρωπαϊκού Πολέμου, Ελλάδα και Τουρκία θα έπρεπε να παραμείνουν ουδέτερες, εκτός εάν η Γιουγκοσλαβία, εκδηλώνοντας έμπρακτα τις επεκτατικά της σχέδια, αποφάσιζε να πλήξει τη Βουλγαρία²⁸.

Το θέμα της τριμερούς συνεργασίας θα αναπτύξει εκ νέου την άνοιξη του 1931 ο Ισμέτ κατά τη διάρκεια συνάντησης που θα έχει στη Χάλκη των Πριγκηπονήσων με τον Μιχαλακόπουλο. Όπως υποστήριζε ο Τούρκος πρωθυπουργός, η ελληνοβουλγαρική συνεννόηση ήταν απαραίτητη, «[...] διότι όταν πλέον η Ελλάς, η Τουρκία και Βουλγαρία είναι συνεννοημένοι, τότε η ειρήνη θα είναι ασφαλής και ακλόνητος εις τα Βαλκάνια, και θα προχωρήσωμεν προς την βαλκανική συνεννόησιν»²⁹. Εμμένοντας στη μεσολαβητική της πρωτοβουλία, η Άγκυρα δεν παρέλειπε να διαβεβαιώνει την Αθήνα ότι οι τουρκικές προσπάθειες προς την κατεύθυνση της Σόφιας θα συνέχιζαν αμείωτες³⁰: «[...] [Τ]ο ηθικόν γόητρον της Βουλγαρίας», υπογράμμισε ο Τεβφίκ Ρουσδή, «θα τριπλασιασθή όταν συνεννοηθή με Τουρκίαν και Ελλάδα. Τότε θα κανονισθή και το ζήτημα της εισόδου της Τουρκίας εις την Κοινωνίαν [των Εθνών] διότι θα έχομεν τα τρία Κράτη μίαν έδρα εξ εναλλαγής εις το Συμβούλιον»³¹. Πλήρως ενημερωμένος για τις εξελίξεις, ο Έλληνας πρεσβευτής στη Σόφια, Βασίλειος Δενδραμής, σκιαγραφούσε με ακρίβεια το πλαίσιο της τουρκικής μεσολάβησης: «Έχω την τιμήν να σας πληροφορήσω», τηλεγραφούσε προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1931, «ότι ο νέος εν Αθήναις Πρεσβευτής της Βουλγαρίας κ.

αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931.

27. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος και Διατησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 70, Άγκυρα, 4 Ιανουαρίου 1931.

28. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος και Διατησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο], αρ. 73, Άγκυρα, 4 Ιανουαρίου 1931.

29. *A.E.B., 173/φάκ. 60*, Μιχαλακόπουλος, «Σημείωμα περί της συνομιλίας μου μετά του Ισμέτ Πασά Πρωθυπουργού της Τουρκίας, Χάλκη, 30 Απριλίου 1931», Κωνσταντινούπολη, 1 Μαΐου 1931.

30. *A.A.M., φάκ. 2 (υποφάκ. 2.5)*, Τεβφίκ Ρουσδή προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Άγκυρα, [;] Ιουνίου 1931.

31. *A.A.M., φάκ. 2 (υποφάκ. 2.5)*, Βεκιαρέλλης προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Γενεύη, 23 Μαΐου 1931.

Νέικωφ προ της εντεύθεν αναχωρήσεώς του μοι είπεν ότι είχε μακράν συνομιλίαν με τον κ. Μπούρωφ όστις τω ανεκοίνωσεν ότι ο Τε[β]φήκ Ρουσδής βέης επανειλημμένως εμεσολάβησε παρ' αυτό διά την διευθέτησιν των ελληνοβουλγαρικών διαφορών και προσέθηκεν ότι εννοεί το ενδιαφέρον της Τουρκίας διά μίαν Τουρκοελληνοβουλγαρικήν συνεννόησιν, εξ ης η μάλλον ωφελιμένη θα εξέλθη η Τουρκία διότι θα εξασφαλίση το εν Ευρώπη εδαφικόν καθεστώς της, θα παγιώση την διεθνή της θέσιν και θα δυναθής αξιοπρεπώς να εισέλθη εις την Κ[οινωνία] των Ε[θνών]»³².

Η ελληνική κυβέρνηση, πάντως, εμφανιζόταν επιφυλακτική σε μια τέτοια προοπτική, γεγονός που θα επιβεβαιωθεί και κατά τη διάρκεια της επίσκεψης των Ισμέτ και Τεβφής Ρουσδής στην Αθήνα στις αρχές Οκτωβρίου του 1931, με αφορμή την ανταλλαγή των οργάνων επικύρωσης των Συμφωνιών που είχαν υπογραφεί στην Άγκυρα ένα χρόνο νωρίτερα. Στις συνομιλίες κορυφής που διεξήχθησαν στην ελληνική πρωτεύουσα στις 5 και 6 Οκτωβρίου 1931, ο Βενιζέλος –σε αντίθεση με τον Πολυχρονιάδη, ο οποίος εκτιμούσε πως η Ελλάδα εξακολουθούσε να απειλείται από τη Γιουγκοσλαβία λόγω των επεκτατικών βλέψεων της τελευταίας προς τη Θεσσαλονίκη³³ και τασσόταν υπέρ της ιδέας μιας ελληνοβουλγαροτουρκικής συνεννόησης³⁴ – απέρριψε τις τουρκικές προτάσεις για τη δημιουργία ενός τριμερούς άξονα μεταξύ Αθήνας, Άγκυρας και Σόφιας. Η ελληνική κυβέρνηση, βέβαια, δεν παρέλειπε να δηλώνει πρόθυμη να πετύχει την εξομάλυνση των σχέσεων με τη Βουλγαρία³⁵. ωστόσο, τόσο ο ίδιος ο Βενιζέλος, όσο και ο Μιχαλακόπουλος πίστευαν ότι στη δεδομένη συγκυρία ένα τριμερές σύμφωνο όχι μόνο δεν θα έλυνε κανένα από τα υπάρχοντα προβλήματα, αλλά αντίθετα θα ενίσχυε την καχυποψία των υπολοίπων κρατών της περιοχής, και ειδικότερα της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας³⁶. Ο Έλληνας πρω-

32. *A.Y.E., 1931, A/6/I, Περί της Ελληνοβουλγαρικής Συνεννοήσεως*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3280, Σόφια, 15 Σεπτεμβρίου 1931.

33. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος και Διαιτησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 1834, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1930.

34. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος και Διαιτησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 70, Άγκυρα, 4 Ιανουαρίου 1931.

35. *A.Y.E., 1931, B/I (B/28), Μελέτη και κατεύθυνση των πολιτικών ζητημάτων των εχόντων σχέσιν με την Τουρκίαν*, Μιχαλακόπουλος προς Πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίου, Ρώμης, Βελγγραδίου, Σόφιας και Άγκυρας, αρ. 15150, Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1931.

36. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι το Βουκουρέστι αντιμετώπιζε μάλλον ευμένως τη διμερή ελληνοτουρκική προσέγγιση. Την επαύριο, εξάλλου, της υπογραφής των Συμφωνιών της Άγκυρας τον Οκτώβριο του 1930, ο Ρουμάνος πρεσβευτής στην Αθήνα, Κωνσταντίν Λάνγκα–Ρασκάνο, είχε σπεύσει να εκφράσει τα συγχαρητήριά του προς τον Βενιζέλο για την ολοκλήρωση της ελληνοτουρκικής συνεννόησης, η οποία –όπως υποστήριζε– θα συνέβαλε αποφασιστικά προς την κατεύθυνση της εμπέδωσης της ειρήνης στην Εγγύς Ανατολή, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη· βλ. *A.E.B., 173/φάκ. 339*, Λάνγκα–Ρασκάνο προς

θυπουργός θεωρούσε ως προσφορότερη οδό την επίλυση σε διμερές επίπεδο των προβλημάτων που βάρυναν τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, έστω κι αν κάτι τέτοιο δυσανεστούσε το Βελιγράδι. Όπως, εξάλλου, διευκρίνιζε ο Βενιζέλος, σε περίπτωση που η Ελλάδα υπαναχωρούσε φοβούμενη τις γιουγκοσλαβικές αντιδράσεις, «[...] θα εσήμαινεν ότι υποτάσσεται εις Σερβικήν ηγεμονίαν. Αφού η Ελλάς δεν εννοή να θυσιάση την ανεξαρτησίαν της απέναντι μεγάλων Ευρωπαϊκών συνδυασμών κατά μείζονα λόγον δεν θα το πράξει διά την Σερβίαν»³⁷. Από την πλευρά τους, Ισμέτ και Τεβφίκ Ρουσνί υποσχέθηκαν να βοηθήσουν για την ευόδωση των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων³⁸, εξέλιξη για την οποία ενδιαφερόταν και εργαζόταν παρασημαστικά και η Ρώμη³⁹.

Το ιταλικό ενδιαφέρον για την εξέλιξη των σχέσεων Αθήνας και Σόφιας δεν ήταν τυχαίο. Οι στενοί ιταλοβουλγαρικοί δεσμοί, οι οποίοι είχαν ενισχυθεί περαιτέρω από το γάμο του Βούλγαρου βασιλιά Βόριδα με την Ιταλίδα πριγκίπισσα Τζοβάννα, θεμελιώνονταν στην προσήλωση στο δόγμα του αναθεωρητισμού και στην κοινή αντιπάθεια απέναντι στη Γιουγκοσλαβία. Έτσι, η Ρώμη έδειχνε να επιθυμεί τη δημιουργία ενός ελληνοτουρκοβουλγαρικού μετώπου, το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό αντίβαρο στην επιρροή της Μικρής Αντάντ, και κατ' επέκταση του Βελιγραδίου αλλά και του Παρισίου, στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η ιταλική διπλωματία, εξάλλου, είχε αναμιχθεί ενεργά και στις ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις που είχαν προηγηθεί της υπογραφής του διμερούς Συμφώνου Φιλίας, αφού ήδη από το 1928 φιλοδοξούσε να επιτύχει τη σύμπληξη μίας τριμερούς συνεννόησης ανάμεσα στην Ιταλία, την Ελλάδα και την Τουρκία. «Η Ιταλία», τόνιζε το Δεκέμβριο του 1931 ο Ιταλός υπουργός Εξωτερικών Ντίνο Γκράντι, σε συνομιλία που είχε με τον Έλληνα πρεσβευτή στη Ρώμη, Πέτρο Μεταξά, «[...] μετ' ιδιαιτέρας ικανοποιήσεως θα χαιρετίση μίαν ελληνοβουλγαρικήν προσέγγισιν διά την οποίαν ειλικρινές έχει ενδιαφέρον, καίτοι, ως δεν έλλειψε να καταστήση τούτο γνωστόν και εν Αθήναις και εν Σόφια, διά λόγους σκοπιμότητος, αποφεύγει να παίξει εμφανώς το μέρος του φιλικώς μεσολαβούντος. Ανάλογον, άλλως τε, στάσιν ετήρησε και κατά

Βενιζέλο (επιστολή), Αθήνα, 3 Νοεμβρίου 1930.

37. *A.E.B., 173/φάκ. 61*, «Συνομιλία των πρωθυπουργών και των υπουργών των Εξωτερικών της Ελλάδος και της Τουρκίας κατά τας συσκέψεις της 5ης και 6ης Οκτωβρίου 1931».

38. Στο ίδιο. Τη διάθεση της Τουρκίας να ασκήσει τη φιλική επιρροή της κατά τη διάρκεια των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων επιβεβαίωσε ο Τεβφίκ Ρουσνί ενώπιον του Βρετανού πρεσβευτή στην Αθήνα, σερ Πάτρικ Ράμσαιη· βλ. *F.O., 371/15232, C 7834/88/19*, Ράμσαιη προς Μαρκίσιου του Ρέντινγκ, αρ. 485, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1931.

39. *A.E.B., 173/φάκ. 61*, Μεταξά προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2579, Ρώμη, 16 Δεκεμβρίου 1931.

την διευθέτησιν των μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας ζητημάτων»⁴⁰.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις ιταλικές επιθυμίες, και απτότητα από την επιφυλακτικότητα της Αθήνας, η Άγκυρα συνέχιζε ακάθεκτη την εκδήλωση της μεσολαβητικής της πρωτοβουλίας. Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις στη Βουλγαρία, εξάλλου, παρείχαν τη δυνατότητα ενεργότερης παρέμβασης της τουρκικής διπλωματίας. Η αλλαγή φρουράς στη Σόφια στα μέσα Οκτωβρίου του 1931, όταν την κυβέρνηση του Αλεξάντουρ Μαλίνωφ διαδέχτηκε εκείνη του Νικόλα Μουσάνωφ, έμοιαζε να δημιουργεί νέα δεδομένα, καθώς ο νέος πρωθυπουργός διακήρυττε δημόσια την επιθυμία αποκατάστασης των σχέσεων της χώρας του με την Ελλάδα: «Οικονομικά συμφέροντα απαιτούν όπως λυθώσι τα [εκκρεμή] ζητήματα. Είμεθα έτοιμοι να λύσωμεν αυτά, αρκεί να υπάρξη καλή θέλησις και εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως διά να δυνηθώμεν να ζήσωμεν εν ειρήνη και φιλία [και] να δημιουργήσωμεν νέαν ζωήν οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο γειτονικών λαών», δήλωνε από το βήμα του βουλγαρικού κοινοβουλίου στις 29 Οκτωβρίου 1931, εκφράζοντας παράλληλα την ελπίδα του για την ταχεία διευθέτηση όλων των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων. Απομακρυνόμενος, μάλιστα, από την πάγια έως τότε βουλγαρική θέση, ο Μουσάνωφ έσπευδε να διευκρινίσει ότι τα μειονοτικά θέματα δεν θα έπρεπε στο εξής να αποτελούν αφορμή εντάσεων στις σχέσεις της Βουλγαρίας με τους γείτονές της⁴¹.

Ο νέος άνεμος που φαινόταν να πνέει στη Σόφια έδινε στους Τούρκους ιθύνοντες μεγαλύτερα περιθώρια ελιγμών: εκμεταλλεύομενη την ευνοϊκή συγκυρία, η τουρκική κυβέρνηση προσκαλούσε άμεσα τον Μουσάνωφ να επισκεφθεί την Άγκυρα, γεγονός που έδινε νέα τροπή στις εξελίξεις. Η φημολογούμενη μετάβαση του Βούλγαρου πρωθυπουργού στην τουρκική πρωτεύουσα, σε συνδυασμό με την εκστρατεία μερίδας του βουλγαρικού Τύπου υπέρ της αποκατάστασης των βουλγαροσοβιετικών σχέσεων, αρκούσαν για να προκαλέσουν σοβαρές ανησυχίες στο Βελιγράδι και το Παρίσι, όπου διατυπώνονταν ευθέως υπόνοιες αφενός για την απόπειρα τριμερούς ελληνοτουρκοβουλγαρικής συνεννόησης υπό την αιγίδα της Ιταλίας και της Σοβιετικής Ένωσης και αφετέρου για το ρόλο της Τουρκίας ως μεσολαβήτρια στην προσπάθεια διευκόλυνσης της προσέγγισης ανάμεσα στη Σόφια και τη Μόσχα. Ο Γάλλος πρεσβευτής στη βουλγαρική πρωτεύουσα, μάλιστα, σε συνάντηση που είχε με τον Μουσάνωφ δεν παρέλειψε να τονίσει ότι η επίσκεψη του τελευταίου στην Άγκυρα αμέσως μετά την εκεί μετάβαση του Σοβιετικού υπουργού Εξωτερικών, Μαξίμ Λιτ-

40. Στο ίδιο.

41. Α.Υ.Ε., 1931, Α/6/Ι, *Περί της Ελληνοβουλγαρικής Συνεννοήσεως*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3492, Σόφια, 31 Οκτωβρίου 1931. Πρβλ. *La Bulgarie*, 31 Οκτωβρίου 1931.

βίνωφ, θα εκλαμβάνόταν ως κίνηση με βαθύτερη πολιτική σημασία, η οποία θα αποσκοπούσε να θέσει τις βάσεις του νέου πολιτικού προσανατολισμού της Βουλγαρίας, υπογραμμίζοντας παράλληλα τους κινδύνους που θα εγκυμονούσε για το κοινωνικό καθεστώς της τελευταίας η εγκατάσταση «επίσημων πρακτορείων Μπολσεβικισμού» στο βουλγαρικό έδαφος⁴².

Το έντονο γαλλικό ενδιαφέρον για τις κινήσεις του Βούλγαρου πρωθυπουργού ήταν ευεξήγητο. Εμμένοντας στο δόγμα του απαραβίαστου των Συνθηκών που είχαν σφραγίσει το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το Παρίσι είχε αναγορευθεί σε έναν από τους σταθερότερους υποστηρικτές του εδαφικού και πολιτικού status quo στην Ευρώπη, ευνοώντας τη σύμπηξη συνασπισμών κρατών που ασπάζονταν τις ίδιες αρχές, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Μικρής Συνεννόησης. Από αυτήν την άποψη, το Και ντ' Ορσαί αντιμετώπιζε με δυσπιστία τους αναθεωρητικούς προσανατολισμούς της Βουλγαρίας, ανησυχώντας για τις επιπτώσεις από την ενίσχυση της Σόφιας και τη συνακόλουθη αναβίωση του βουλγαρικού αλυτρωτισμού. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις αιτίες που τροφοδοτούσαν την καχυποψία των Γάλλων, ο Μουσάνωφ εμφανιζόταν επηρεασμένος από τις γαλλικές αντιδράσεις. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός, βέβαια, απέρριπτε τις αιτιάσεις Παρισιού και επιχειρούσε να υποβαθμίσει τη σημασία του γεγονότος, διακηρύσσοντας ότι η Σόφια επιθυμούσε να διατηρεί φιλικές σχέσεις με όλους τους γείτονές της και υποστηρίζοντας πως ο ίδιος δεν θεωρούσε ότι η τουρκική κυβέρνηση θα μεσολαβούσε για την αποκατάσταση των βουλγαροσοβιετικών σχέσεων, αλλά ότι αντίθετα η Άγκυρα είχε μάλλον την πρόθεση να συμβάλλει στην ελληνοβουλγαρική συνεννόηση⁴³. οι εντυπώσεις, ωστόσο, δεν ήταν εύκολο να διασκεδαστούν. Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο Μουσάνωφ απέφευγε να δώσει οριστική απάντηση για το εάν τελικά θα αποδεχόταν την τουρκική πρόσκληση να επισκεφθεί την Άγκυρα⁴⁴, αφήνοντας έτσι το όλο ζήτημα εκκρεμές.

Η γαλλική παρέμβαση, η οποία φαινόταν να οδηγεί σε ναυάγιο το ταξίδι του Μουσάνωφ στην τουρκική πρωτεύουσα⁴⁵, δημιουργούσε προβληματισμό τόσο στην Τουρκία, όσο και στην Ελλάδα, δεδομένου, άλλωστε, του γεγονότος ότι το Και ντ'

42. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3508, Σόφια, 2 Νοεμβρίου 1931.

43. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Κακλαμάνος προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3132/Στ/31, Λονδίνο, 12 Νοεμβρίου 1931.

44. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3546, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1931.

45. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3743, Σόφια, 31 Δεκεμβρίου 1931.

Ορσαί είχε αντιμετώπισει με επιφυλακτικότητα ακόμα και αυτήν την ελληνοτουρκική προσέγγιση ένα χρόνο νωρίτερα, θεωρώντας ότι η τελευταία τελούσε υπό τη διπλωματική αιγίδα –και επομένως βρισκόταν κάτω από την άμεση επιρροή– της Ρώμης⁴⁶. Οι Τούρκοι δεν έκρυβαν την ενόχλησή τους⁴⁷ και επιχειρούσαν με κάθε τρόπο να πείσουν τον Βούλγαρο πρωθυπουργό να πραγματοποιήσει την προγραμματισμένη επίσκεψή του στην Άγκυρα⁴⁸. Την ίδια στιγμή, η Αθήνα προσπαθούσε για πολλοστή φορά να καθησυχάσει τις ανησυχίες του Παρισιού: Πιστός στην πάγια θέση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ο Μιχαλακόπουλος διέψευθε δημόσια τις φήμες⁴⁹ περί τριμερών ελληνοτουρκοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων, αφενός εξηγώντας ότι η πολιτική των συμμαχιών ήταν εντελώς αντίθετη με το πνεύμα που επικρατούσε διεθνώς, και αφετέρου υπογραμμίζοντας τον ανεξάρτητο από τις παρεμβάσεις οποιασδήποτε Μεγάλης Δύναμης χαρακτήρα της ελληνοτουρκικής συνεννόησης⁵⁰.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι δισταγμοί του Μουσάνωφ δεν θα αργήσουν τελικά να καμφθούν, έπειτα και από την αποφασιστική παρέμβαση του Βόριδα, ο οποίος εμφανιζόταν επηρεασμένος μετά την πρόσφατη παραμονή του στην Ιταλία⁵¹. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός ανακοίνωνε ότι θα επισκεπτόταν την Άγκυρα στις αρχές Δεκεμβρίου του 1931⁵², ξεσηκώνοντας και πάλι αντιδράσεις στο Βελιγράδι. Επίσημοι γιουγκοσλαβικοί κύκλοι δεν έκρυβαν την ανησυχία τους για τη διαφαινόμενη ελληνοβουλγαρική προσέγγιση, την οποία απέδιδαν στην ιταλική και την τουρκική επιρροή. Όπως, εξάλλου, επιβεβαιωνόταν και από την πλευρά της Τσεχοσλοβακίας, στενής φίλης και συμμάχου της Γιουγκοσλαβίας στα πλαίσια της Μικρής Συνεννόησης, εν-

46. Ο Γάλλος πρεσβευτής στην Αθήνα, Φρεντερίκ Κλεμιάν–Σιμόν, για παράδειγμα, εμφανιζόταν πεπεισμένος ότι η ελληνοτουρκική προσέγγιση δεν αποτελούσε παρά το αποτέλεσμα ιταλικών μηχανορραφιών, οι οποίες αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της πολιτικής επιρροής της Ρώμης όχι μόνο στα Βαλκάνια, αλλά και γενικότερα σε ολόκληρη την Ευρώπη· βλ. *F.O.*, 371/14381, C 8501/41/19, Ράμσση προς Σάρτζεντ, άν. αρ., Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1930.

47. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3508, Σόφια, 2 Νοεμβρίου 1931.

48. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3682, Σόφια, 18 Δεκεμβρίου 1931.

49. Για τις φήμες αυτές βλ. ενδεικτικά *The Times*, 10 Νοεμβρίου 1931. Πρβλ. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Κακλαμάνος προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3132/Στ/31, Λονδίνο, 12 Νοεμβρίου 1931: [Υπόμνημα χωρίς τίτλο και υπογραφή], [Αθήνα], [Ιανουάριος (:) 1932].

50. *Le Messager d’Athènes*, 4 Νοεμβρίου 1931.

51. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3568, Σόφια, 19 Νοεμβρίου 1931.

52. Στο ίδιο. Πρβλ. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3572, Σόφια, 20 Νοεμβρίου 1931.

δεχόμενη υπογραφή συνθήκης φιλίας ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία θα δυσχερανούσε το Βελιγράδι⁵³. Από την πλευρά του, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών χαρακτήριζε ως εύλογες τις γιουγκοσλαβικές ανησυχίες, διευκρίνιζε, ωστόσο, ότι η Αθήνα ακολουθούσε καθαρά ειρηνική πολιτική, η οποία απέκλειε τη σκέψη ότι τυχόν επίλυση των ελληνοβουλγαρικών διαφορών θα οδηγούσε στη σύναψη συμφωνιών ευρύτερου περιεχομένου από εκείνες που συνέδεαν την Ελλάδα με τους υπόλοιπους γείτονές της ή ότι θα παρέσυρε την τελευταία να συμμετάσχει σε επικίνδυνους συνδυασμούς. Κατά συνέπεια, η ελληνική εξωτερική πολιτική δεν ήταν δυνατόν να παρεκκλίνει από την πορεία που είχε ήδη χαραχθεί, έστω κι αν για την εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας και Σόφιας μεσολαβούσε η Τουρκία, με την οποία η Ελλάδα βιάδιζε ήδη στην οδό της διμερούς συνεργασίας⁵⁴.

Πράγματι, η επίσκεψη του Μουσάνωφ στην Τουρκία έδινε τη δυνατότητα στην τουρκική κυβέρνηση να προσφέρει τη μεσολάβησή της. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός δήλωνε συγκινημένος από τη θερμή υποδοχή που του είχαν επιφυλάξει οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που είχε ενισχύσει την επιθυμία του να επιτύχει τη συνεννόηση με τη Ελλάδα, ενώ δεν παρέλειψε να υπογραμμίσει στον Πολυχρονιάδη «μετά πολλής ειλικρινείας και πεπειθίσεως» την ανάγκη προσέγγισης Αθήνας και Σόφιας⁵⁵, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αντίβαρο στις επεκτατικές διαθέσεις της Γιουγκοσλαβίας που εξακολουθούσε –σύμφωνα με όσα δήλωνε ο Μουσάνωφ στον Τεβφίκ Ρουσδή– να εφοφθαλμιά τόσο τη βουλγαρική, όσο και την ελληνική Μακεδονία, επιδιώκοντας επιπλέον τον εκσερβισμό ολόκληρης της Βουλγαρίας⁵⁶. Ο Πολυχρονιάδης, εξάλλου, επισήμαινε ότι τα επιθετικά σχόλια του γιουγκοσλαβικού Τύπου σε σχέση όχι μόνο με το ταξίδι του Βούλγαρου πρωθυπουργού στην Άγκυρα, αλλά και με την ενδεχόμενη μετάβαση του Βενιζέλου στη Σόφια, αποτελούσαν «[...] προφανείς εκδηλώσεις της οργής ην αισθάνονται οι Σέρβοι βλέποντες τα όνειρά των μέλλοντα να ναυαγήσουν προ της ισχυράς τουρκο-

53. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Τριανταφυλλίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1783, Βελιγράδι, 27 Νοεμβρίου 1931.

54. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, [Υπόμνημα χωρίς τίτλο και υπογραφή], [Αθήνα], [Ιανουάριος (:) 1932].

55. *A.Y.E., 1931, A/6I, Περί της Ελληνοβουλγαρικής Συνεννοήσεως*, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2275, Άγκυρα, 7 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο *A.E.B., 173/φάκ. 61*.

56. *A.Y.E., 1931, B/1 (B/28), Μελέτη και κατεύθυνση των πολιτικών ζητημάτων των εχόντων σχέσιν με την Τουρκία*, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2277, Άγκυρα, 7 Δεκεμβρίου 1931. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει και στο *A.E.B., 173/φάκ. 61*.

βουλγαροελληνικής ομάδος [...]»⁵⁷.

Παρά τις τουρκικές εισηγήσεις, ωστόσο, ο Μουσάνωφ παρέμενε διστακτικός. Επιστρέφοντας στη Σόφια, ο Βούλγαρος πρωθυπουργός ανακοίνωσε στον εκεί Ιταλό πρεσβευτή ότι η εγκάρδια υποδοχή που του είχε επιφυλαχθεί στην Άγκυρα, αλλά και οι διαβεβαιώσεις που του παρείχε η τουρκική πολιτική ηγεσία, είχαν ως αποτέλεσμα να ληφθεί από την κυβέρνησή του απόφαση χάραξης νέου προσανατολισμού της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής⁵⁸, είναι όμως αμφίβολο αν οι δηλώσεις αυτές απηχούσαν πράγματι τις πραγματικές προθέσεις του Μουσάνωφ. Ο τελευταίος, εξάλλου, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην τουρκική πρωτεύουσα, είχε εμφανιστεί επιφυλακτικός όχι μόνο απέναντι στις προτάσεις για στενότερη τουρκοβουλγαρική σύμπραξη, αλλά ακόμα και στο ενδεχόμενο συνεννόησης ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία και τη Βουλγαρία για εκ περιτροπής αντιπροσώπευση των τριών γειτονικών χωρών στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών⁵⁹.

Στην πραγματικότητα, η τουρκική μεσολαβητική πρωτοβουλία είχε αποτύχει, γεγονός που θα καταστεί ευκρινέστερο από το περιεχόμενο της συνομιλίας του Δενδραμής με τον Μουσάνωφ αμέσως μετά την επιστροφή του τελευταίου στη Σόφια. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός αποκάλυψε στον Έλληνα πρεσβευτή ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Άγκυρα, οι Τούρκοι είχαν προσπαθήσει να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις γεφύρωσης του χάσματος που χώριζε την Ελλάδα από τη Βουλγαρία. Σε αυτό το πλαίσιο, μάλιστα, ο Τεβφίκ Ρουσνί είχε επιδώσει στον Μουσάνωφ δύο σημειώματα: Ένα περιληπτικό των ελληνικών απόψεων, και ένα που περιείχε τις τουρκικές τροποποιήσεις επί αυτών. Όπως εξηγούσε ο Βούλγαρος πρωθυπουργός, η Σόφια ανέμενε πλέον την έναρξη νέου κύκλου ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων με βασικό αντικείμενο τον καθορισμό του ποσού του τελικού διακανονισμού, το οποίο σύμφωνα με τον ίδιο θα έπρεπε να είναι περίπου 10 εκατομμύρια δολάρια σε βάρος της Ελλάδας⁶⁰.

Το ζήτημα της χρηματικής οφειλής αποκάλυπτε εμφανέστερα από κάθε άλλο τη διάσταση απόψεων ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σόφια. Ο Δενδραμής ξεκαθάρισε

57. Στο ίδιο.

58. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3680, Σόφια, 18 Δεκεμβρίου 1931.

59. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3745, Σόφια, 31 Δεκεμβρίου 1931· [Υπόμνημα χωρίς τίτλο και υπογραφή], [Αθήνα], [Ιανουάριος (?) 1932].

60. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3670, Σόφια, 15 Δεκεμβρίου 1931.

στον Μουσάνωφ ότι η συμπληρωματική εισήγηση του Τεβφίκ Ρουσδής ουδέποτε είχε γίνει δεκτή από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ δεν παρέλειψε να εκφράσει την έκπληξη του για το ποσό που πρότεινε ο Βούλγαρος πρωθυπουργός να αναγνωριστεί στην Ελλάδα ως χρεωστικό υπόλοιπο, αφού όπως διευκρίνιζε ο Έλληνας διπλωμάτης, εάν η βουλγαρική πλευρά εμπνεόταν από ανάλογες διαθέσεις, ο δρόμος για τη διμερή συνεννόηση θα καθίστατο εξαιρετικά δυσχερής. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Δενδραμής σύστηνε στον Μουσάνωφ να αναθεωρήσει τις απόψεις του επί του θέματος, διευκρινίζοντας ότι εάν στη Σόφια επέμεναν υπέρ της ανωτερότητας των βουλγαρικών απαιτήσεων, τότε δεν είχαν απολύτως κανέναν λόγο να αρνούνται τη λύση της διαιτησίας που πρότεινε η Αθήνα⁶¹.

Η πρόταση περί διαιτησίας είχε υποβληθεί και στο παρελθόν από την ελληνική κυβέρνηση, είχε όμως και πάλι συναντήσει την άρνηση της Βουλγαρίας να την αποδεχθεί. Στη συνάντηση με τον Δενδραμή, ο Μουσάνωφ επιχειρούσε να αμβλύνει τις εντυπώσεις για τη βουλγαρική αδιαλλαξία, υποστηρίζοντας ότι προέκρινε τη λύση των απευθείας διαπραγματεύσεων, έτσι ώστε να επιταχυνόταν η διευθέτηση των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων και να άνοιγε ο δρόμος για τη σύναψη διμερούς συμφώνου φιλίας. Ο Έλληνας πρεσβευτής, αντίθετα, ξεκαθάριζε ότι η Ελλάδα, η οποία διακατεχόταν από την ακράδαντη πεποίθηση πως διαιτησία θα την έφερε πιστώτρια έναντι της Βουλγαρίας, δεν θα έστεργε ποτέ να αναλάβει υποχρέωση καταβολής οποιουδήποτε ποσού στη Σόφια σε περίπτωση φιλικού διακανονισμού, εφόσον η καταβολή αυτή δεν συμφηφιζόταν με τις βουλγαρικές πολεμικές επανορθώσεις⁶².

Η άποψη που εξέφραζε ο Δενδραμής ήταν παρόμοια με εκείνη που ενστερνιζόταν και ο Βενιζέλος: Η Ελλάδα θα μπορούσε να εγκαταλείψει το σχέδιο της διαιτησίας και να δεχθεί το γενικό διακανονισμό που πρότεινε ο Μουσάνωφ, υπό τον όρο ότι η Σόφια θα συναινούσε στον συμφηφισμό των ελληνικών οφειλών με τις βουλγαρικές επανορθώσεις⁶³, με αποτέλεσμα το τελικό υπόλοιπο σε βάρος της Αθήνας να ήταν πολύ κατώτερο από τα 10 εκατομμύρια δολάρια που ζητούσε ο Βούλγαρος πρωθυπουργός. Όπως, εξάλλου, εκτιμούσε ο Δενδραμής, ο Μουσάνωφ είχε σκόπιμα διογκώσει τις απαιτήσεις του προκειμένου να βελτιώσει τη διαπραγματευτική του θέση

61. Στο ίδιο.

62. Στο ίδιο.

63. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Αθήνα, 29 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφο της ίδιας επιστολής υπάρχει στο *A.E.B., 173/φάκ. 344*. «Διά την επιτυχίαν τιαυτής συμφωνίας», σημείωνε χαρακτηριστικά ο Βενιζέλος, «θα ήμην διατεθειμένος να δεχθώ όπως αναγνωρίσωμεν εις τους Βουλγάρους πιστωτικόν υπόλοιπον, υπό τον απαράβατον όρον να θεωρηθή τούτο καταβλητέον υπό την προθεσίαν και αι επανορθώσεις και να συμφηφισθή επομένως [...] προς μέρος αυτών».

έναντι της ελληνικής κυβέρνησης, και εάν δεν είχε μεσολαβήσει η συμπληρωματική εισήγηση του Τεβφίκ Ρουσδί, ο Βούλγαρος πρωθυπουργός θα είχε αναγκαστεί να δεχθεί την ελληνική πρόταση επίλυσης των διμερών διαφορών. Έτσι, ο Έλληνας διπλωμάτης διατηρούσε ακόμα ελπίδες ότι τελικά η βουλγαρική κυβέρνηση θα επέλεγε τη συμβιβαστική οδό, δίνοντας τέλος στην καχυποψία και την αβεβαιότητα που βάρυναν τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις⁶⁴.

Τη συγκρατημένη αισιοδοξία του Δενδραμή συμμεριζόταν και ο Βενιζέλος. Ο Έλληνας πρωθυπουργός εξακολουθούσε να πιστεύει στη δυνατότητα συναινετικής επίλυσης των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων. Ο ίδιος, εξάλλου, –σε αντίθεση με τον Μιχαλακόπουλο, ο οποίος τασσόταν ανεπιφύλακτα υπέρ της διαιτησίας καθώς θεωρούσε ότι οι διαπραγματεύσεις με τους Βούλγαρους αποτελούσαν στην ουσία ματαιοπονία⁶⁵ – δεν έκρυβε ότι αμφέβαλε για το κατά πόσο το υποτιθέμενο διαιτητικό αποτέλεσμα θα δικαίωνε πλήρως την Ελλάδα, προτιμώντας την οδό των απευθείας συνομιλιών με τη Σόφια, όπως είχε προτείνει ο Μουσάνωφ⁶⁶, από τη στιγμή μάλιστα που η μεσολαβητική πρωτοβουλία της Τουρκίας βρισκόταν ακόμα σε πλήρη εξέλιξη⁶⁷. Ο Κρητικός πολιτικός, άλλωστε, εκτιμούσε ότι η διευθέτηση των οικονομικών ζητημάτων που χώριζαν τις δύο πλευρές, η οποία κατά τη γνώμη του δεν θα αργούσε να έρθει έστω και χωρίς την ταυτόχρονη διευθέτηση των αντίστοιχων πολιτικών, θα ενίσχυε ακόμη περισσότερο τη θέση της Ελλάδας έναντι της Βουλγαρίας, ανοίγοντας έτσι νέα σελίδα στις σχέσεις των δύο γειτονικών κρατών: «Το ότι δεν θα ρυθμισθούν συγχρόνως όλα τα πολιτικά ζητήματα», τόνιζε απευθυνόμενος στον Μιχαλακόπουλο, «δεν είναι σοβαρόν δι' ημάς μειονέκτημα, εφόσον η διέξοδος προς το Αιγαίον ουδέποτε δύναται να μας δημιουργήσει σοβαρόν κίνδυνον, ρητώς οριζομένου εις την συνθήκην ότι η διέξοδος αυτή θα είναι οικονομική διέξοδος και εφόσον την πληρεστέραν πολιτικήν συνεννόησιν οι Βούλγαροι μάλλον θα έχουν συμφέρον να επιδιώξουν ένεκα του ζητήματος των μειονοτήτων. Άλλωστε, ρυθμιζομένων άπαξ όλων των οικονομικών ζητημάτων και συναπτομένης εμπορικής συνθήκης, ανανεωτέας κατά διαστήματα, η θέση ημών θα είναι πάντοτε πλεονεκτική απέναντι της Βουλγαρίας.

64. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Αγκυραν*, Δενδραμή προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3670, Σόφια, 15 Δεκεμβρίου 1931.

65. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο (επιστολή), Αθήνα, 26 Δεκεμβρίου 1931· Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο (επιστολή), Αθήνα, 28 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφα και των δύο επιστολών υπάρχουν στο *A.E.B., 173/φάκ. 344*.

66. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Αθήνα, 27 Δεκεμβρίου 1931.

67. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Αθήνα, 25 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφο της ίδιας επιστολής υπάρχει στο *A.E.B., 173/φάκ. 344*.

Και θα εμπορούμεν να την καταστήσωμεν πλεονεκτικωτέραν, εάν αποφασίσωμεν, όχι κατά συμβατικήν υποχρέωσιν, αλλ' εξ οικείας βουλήσεως, και προς ένδειξιν των φιλικών μας αισθημάτων, ν' αγοράζωμεν από την Βουλγαρίαν σίτον ισάξιον τουλάχιστον προς την εκ των επανρθώσεων απαιτήσιν μας»⁶⁸.

Πολύ σύντομα, ωστόσο, οι προσδοκίες του Βενιζέλου θα διαψευσθούν. Η επίσκεψη του Τεβφίκ Ρουσδή στη Σόφια στις αρχές Μαρτίου του 1932 επιβεβαίωσε τις δυσόινες εκτιμήσεις ότι η τουρκική μεσολάβηση είχε πέσει στο κενό, αφού οι Βούλγαροι δυσκολεύονταν να αντισταθούν στις πιέσεις που δέχονταν τόσο από τη Γαλλία, όσο και από τη Γιουγκοσλαβία. Η τυπική υποδοχή που επιφυλάχθηκε στον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών, από την οποία είχε σκόπιμα παραλειφθεί οποιαδήποτε εκδήλωση μπορούσε να της προσδώσει ενθουσιώδη και εγκάρδιο χαρακτήρα, απογοήτευσε ακόμα και την συνήθως αισιόδοξη Άγκυρα⁶⁹. Πιο αποκαλυπτικός, ο ίδιος ο Τεβφίκ Ρουσδή μιλούσε ανοιχτά στον Δενδραμή για το δέος που προκαλούσε στους Βούλγαρους η προκλητική συμπεριφορά του Βελιγραδίου⁷⁰, γεγονός που έμμεσα παραδεχόταν και ο βασιλιάς Βόρις, ο οποίος εξηγγούσε στον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών ότι η Βουλγαρία δεν μπορούσε στη δεδομένη συγκυρία να χαράξει ανεξάρτητη πολιτική συνεννόησης με την Ελλάδα, την Τουρκία και την Ιταλία, καθώς αφενός είχε ανάγκη τη Γαλλία –κυρίως για οικονομικούς λόγους– και αφετέρου φοβόταν τη δυσάρεσκεια της Γιουγκοσλαβίας⁷¹. Έκδηλα αποθαρρυσμένος από τις εξελίξεις, ο Έλληνας πρεσβευτής στη βουλγαρική πρωτεύουσα, ο οποίος μόλις πριν από λίγους μήνες άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο αίσιας κατάληξης των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων, απέκλειε πλέον την πιθανότητα άμεσης επίτευξης οποιασδήποτε προόδου⁷².

Ήταν πια φανερό ότι η Σόφια δίσταζε να ακολουθήσει την πορεία που πρότεινε η Άγκυρα, ειδικότερη πτυχή της οποίας αποτελούσε η διευθέτηση των ελληνοβουλ-

68. Στο ίδιο.

69. Αρχικά, μάλιστα, ο Μουσάνωφ είχε προτείνει να μην εκφωνηθούν καν οι συνήθεις προπόσεις στο επίσημο γεύμα. Την τελευταία όμως στιγμή άλλαξε γνώμη και ειδοποίησε τον Τούρκο πρεσβευτή στην Άγκυρα, Τεβφίκ Κιαμίλ βέη, ότι τελικά ο ίδιος θα εκφωνούσε πρόποση, η οποία, ωστόσο, υπήρξε εντελώς τυπική και τετριμμένη, αποσκοπώντας ουσιαστικά να διασκεδάσει τις εντυπώσεις τρίτων και να μη δώσει λαβή σε σχόλια. Προφανώς ενοχλημένος, ο Τεβφίκ Κιαμίλ χαρακτήριζε την όλη συμπεριφορά του Βούλγαρου πρωθυπουργού ως σκαϊή (discourtoise): βλ. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών*, αρ. 883, Σόφια, 15 Μαρτίου 1932.

70. Στο ίδιο.

71. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών*, αρ. 1323, Σόφια, 19 Απριλίου 1932.

72. *A.A.M., φάκ. 3 (υποφάκ. 3.1), Δενδραμής προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή)*, Σόφια, Μάρτιος 1932.

γαρικών εκκρεμοτήτων. Η συνάντηση του Μιχαλακόπουλου με τον Μουσάνωφ στη Λωζάννη στις αρχές Ιουλίου του 1932 επιβεβαίωσε απλώς το αδιέξοδο⁷³. Όσο κι αν η πολιτική ηγεσία της Τουρκίας εξακολουθούσε να δηλώνει πρόθυμη να συμβάλει στη γεφύρωση των διαφορών που χώριζαν την Ελλάδα από τη Βουλγαρία⁷⁴, η τουρκική μεσολαβητική πρωτοβουλία είχε αποτύχει, αφού οι δύο πλευρές δεν μπορούσαν να υπερκεράσουν τον ύφαλο των οικονομικών εκκρεμοτήτων που βάρυναν τις μεταξύ τους σχέσεις, η επίλυση των οποίων είχε με σαφήνεια τεθεί ως προϋπόθεση από τον ίδιο τον Βενιζέλο για την επίτευξη της ελληνοβουλγαρικής συνεννόησης σε αμιγώς πολιτικό επίπεδο⁷⁵. Έτσι, απογοητευμένες από την αναβλητικότητα που επιδείκνυαν οι Βούλγαροι ηγέτες, Αθήνα και Άγκυρα γρήγορα θα προσανατολιζόνταν προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της μεταξύ τους συνεργασίας. Η υπογραφή στις 14 Σεπτεμβρίου 1933 του ελληνοτουρκικού Συμφώνου της Εγκάρδιας Συνεννόησης, βάσει του οποίου τα δύο συμβαλλόμενα μέρη εγγυούνταν αμοιβαία το απαραβίαστο του κοινού συνόρου, δηλαδή της Θράκης⁷⁶, υπογράμμιζε με τον πλέον εμφαντικό τρόπο ότι η Ελλάδα και η Τουρκία εγκατέλειπαν πλέον την προσπάθεια προσεταιρισμού της Βουλγαρίας, προτιμώντας την τακτική της ανάσχεσης του βουλγαρικού αναθεωρητισμού, πολιτική που έμελλε να αποτελέσει έναν από τους θεμέλιους λίθους της ελληνοτουρκικής συνεργασίας έως το τέλος της δεκαετίας του 1930.

73. Κ. Καραμανλής, *ό.π.*, σσ. 141–142.

74. *F.O.*, 371/15970, C 4801/4801/19, Ράμσαη προς Σάμιον, αρ. 262, Αθήνα, 2 Ιουνίου 1932.

75. *F.O.*, 371/15231, C 307/44/19, Γκράχαμ προς Χέντερσον, αρ. 16, Ρώμη, 9 Ιανουαρίου 1931.

76. Βλ. Π. Πιπινέλης, *ό.π.*, σσ. 163–164. Πρβλ. Ι. Π. Πικρός, *Τουρκικός Επεκτατισμός: Από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων (1930–1943)* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, 1996), σ. 30.

Ιωάννης Σκούρτης – Κωνσταντίνος Σεχίδης

*Η εβραιοϊσπανόφωνη σιωνιστική εφημερίδα ΑΞΙΟΝ της Θεσσαλονίκης
και
ο βουλευτής Φλώρινας Φίλιππος Δραγούμης (1932)*

Πρόδρομη μορφή μελλοντικής εργασίας, η παρούσα ανακοίνωση αναφέρεται στην άμεση προσέγγιση του βουλευτή Φλώρινας Φιλίππου Δραγούμη από τον Ελή Βεισού, αντιβενιζελικό εβραίο δημοσιογράφο της εβραιοϊσπανόφωνης εφημερίδας της Θεσσαλονίκης *ΑΞΙΟΝ*. Η προσέγγιση του βουλευτή είχε γίνει όταν κυκλοφόρησε ευρέως η φήμη ότι αυτός ο πολιτικός άνδρας, εκλεγόμενος στη Φλώρινα με το Λαϊκό κόμμα, θα καταλάμβανε τη θέση Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης.

Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε το δυνατό αντιβενιζελικό ρεύμα, το οποίο υπήρχε στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στα 1932. Τόσο στον ισραηλιτικό, γαλλόφωνο και εβραιοϊσπανόφωνο Τύπο, όσο και σε αντιπολιτευόμενες την κυβέρνηση Βενιζέλου, ελληνόφωνες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, είχε αναπτυχθεί ευρεία κλίμακας αρθρογραφία, που υποστήριζε ότι οι εβραίοι δεν είχαν τη δέουσα και ενδεδειγμένη κυβερνητική στοργή. Προφανώς, ορισμένοι εβραίοι καθώς και χριστιανοί Θεσσαλονικείς είχαν τους δικούς τους συγκεκριμένους λόγους να αντιστρατεύονται την πολιτική του κόμματος των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου.

Σύμφωνα με την αναπτυχθείσα τότε αρθρογραφία από την εφημερίδα *ΤΟ ΦΩΣ*, ο Βενιζέλος αθέτησε τις προεκλογικές του υποσχέσεις προς το συμβούλιο της Ισραηλιτικής Κοινότητας, αμέσως μετά την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού του, δηλαδή ευθύς μόλις συνέβη το απίστευτο γεγονός, να ριφθούν στην κάλπη υπέρ βενιζελικού υποψηφίου, πέντε χιλιάδες πεντακόσιοι ψήφοι ισραηλιτών. Τον προαναφερθέντα εκπληκτικό αριθμό σταυρών έριξε στην κάλπη, υπέρ του υποψηφίου δημάρχου Χαρισίου Βαμβακά, βενιζελικού υποψηφίου στη Θεσσαλονίκη, σχεδόν σύσσωμη η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης¹.

Βέβαια οι ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης αντιλήφθηκαν, εκ των υστέρων, ότι δεν ήταν δυνατόν να στηρίζονται στις υποσχέσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου. Είναι βέβαιο ότι οι εβραίοι είχαν παραπλανηθεί στο σύνολό τους, κατά πάσα πιθανότητα μετά από πιέσεις και απατηλές ή ψευδείς διαβεβαιώσεις και δηλώσεις της κυβέρνησης Βε-

1. Σύμφωνα με την εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *ΤΟ ΦΩΣ*, της 27ης Ιουλίου 1932. Βλ. άρθρο με τίτλο: «Δηλώσεις του κ. Τσαλδάρη δια την δράσιν των ισραηλιτών Θεσσαλονίκης. Το Λαϊκόν κόμμα υπέρμαχον των δικαίων των (των ισραηλιτών)».

νιζέλου, με την οποία συνεργάζονταν αρκετά από τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της ισραηλιτικής Θεσσαλονίκης. Κατά *ΤΟ ΦΩΣ*, οι εβραίοι είχαν τότε παρασυρθεί από τους εύπιστους αρχηγούς τους, οι οποίοι είχαν ταχθεί, παρά τη θέλησή τους, στο πλευρό των Φιλελευθέρων, αφού εγκατέλειψαν τους φυσικούς τους φίλους και ομοϊδέατες του Λαϊκού Κόμματος του Τσαλδάρη. Οι εβραίοι θέλησαν τότε να δοκιμάσουν για τελευταία φορά την τύχη τους συνεργαζόμενοι με τους Φιλελευθέρους².

Το ίδιο άρθρο της εφημερίδας *ΤΟ ΦΩΣ* συνέχιζε με λεπτομερή αναφορά συγκεκριμένων γεγονότων, με τα οποία υπενθυμιζόταν στους ισραηλίτες ότι αυτοί, είχαν προσεταιριστεί την προσπάθεια για κομματική επικράτηση των Φιλελευθέρων, εξαιτίας συγκεκριμένων υποσχέσεων του Βενιζέλου και στην περίπτωση εκείνη, ανέφερε το άρθρο, οι εβραίοι είχαν πάψει να σκέπτονται ως τμήμα του ελληνικού λαού, αλλά σκέφθηκαν ως εθνική μειονότητα, η οποία δεν είχε καμία αισθηματική επαφή με το λαό, αλλά φρόντιζε μόνον να επωφελείται από τις καταστάσεις και γι' αυτό υποστήριξε, αλληλοδιαδόχως και χωρίς διάκριση, κόμματα και αρχηγούς, που υπόσχονταν ότι θα πρόσφεραν τα περισσότερα³.

Ωστόσο οι δύο εβραίοι υποψήφιοι του Λαϊκού Κόμματος, ο Δ. Αλλαλούφ και ο Ι. Αλγκάβα θα συγκέντρωναν στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, ηξημένα ποσοστά, τα οποία θα πιστοποιούσαν τη στροφή του εβραϊκού στοιχείου προς τη συντηρητική παράταξη του Παναγή Τσαλδάρη⁴. Άλλωστε, στις αρχές του 1932, ο ίδιος ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος, ο Παναγής Τσαλδάρης, με δηλώσεις του, οι οποίες είχαν φιλοξενηθεί στην *ΑΞΙΟΝ*⁵ είχε ταχθεί εναντίον της ύπαρξης χωριστού εκλογικού καταλόγου για τους εβραίους⁶. Η *ΑΞΙΟΝ* ανέφερε τότε χαρακτηριστικά

2. Εφημερίδα *ΤΟ ΦΩΣ*, ό.π.

3. Εφημερίδα *ΤΟ ΦΩΣ*, ό.π.

4. Δωδός, Δ., (2005) *Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του Ελληνικού κράτους 1915- 1936*.

5. Πρωινή εβραιοισπανόφωνη εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *ΑΞΙΟΝ*, της 18ης και 20ής Ιανουαρίου 1932. Να υπενθυμίσουμε ότι η εφημερίδα *ΑΞΙΟΝ* αντιπολιτευόταν την ομάδα των επικεφαλής της ισραηλιτικής κοινότητας σιωνιστών. Είναι γνωστό ότι η *ΑΞΙΟΝ* είχε αναπτύξει σφοδρή πολεμική, κατά των διοικούντων την εβραϊκή κοινότητα σιωνιστών, με συγκεκριμένο απώτερο σκοπό, να προετοιμάσει την αποτυχία τους στις επερχόμενες κοινοτικές εκλογές. Για επίτευξη του σκοπού αυτού είχε δημοσιευθεί άρθρο στην *ΑΞΙΟΝ*, στο φύλλο, της 29/8/1932, που ανήγγειλε τη συνένωση των συλλόγων των οπαδών των Λαϊκών και των Ενωτικών, κατοίκων του συνοικισμού 151 της Θεσσαλονίκης. Αυτή η σύμπηξη μετώπου συλλόγων στρεφόταν προφανώς κατά των διοικούντων την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης, η οποία στην πλειψηφία της συνεργαζόταν με τη φιλελεύθερη πολιτική παράταξη του πρωθυπουργού Βενιζέλου, τον οποίο και πριμοδοτούσε στις εκλογές.

6. Γνωστό είναι ότι οι εβραίοι είχαν τότε ψηφίσει σε χωριστούς εκλογικούς καταλόγους και μόνον όσοι είχαν πληρώσει τον κοινοτικό τους φόρο (την λεγόμενη πέτσα). Έτσι, τα αποτελέσματα των εκλογών ελέγχονταν από τους ιθύνοντες κοινοτικούς εβραίους βενιζελικούς, οι οποίοι συνεργάζονταν με την κυβερ-

πως για πρώτη φορά ο ηγέτης της Αντιπολίτευσης μεταχειρίστηκε τόσο έντονο ύφος και γλώσσα για να κατακρίνει κυβερνητική ενέργεια σε βάρος των εβραίων. Το ίδιο άρθρο ανέφερε επίσης πως ο κύριος Τσαλδάρης, αποβάλλοντας τη συνηθισμένη του συντηρητικότητα και μετριοπάθεια, δεν δίσταζε να χαρακτηρίσει ως αισχρή τη συγκεκριμένη ενέργεια του Βενιζέλου για ύπαρξη χωριστού εκλογικού καταλόγου για τους εβραίους εκλογείς· και, ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος, στην προσπάθειά του να αποσπάσει αυτός με τη σειρά του την ψήφο των εβραίων, κατέληγε λέγοντας πως ήταν εντροπή να οχυρώνεται μία τόσο ισχυρή φιλελεύθερη Κυβέρνηση πίσω από κομματικές σκοπιμότητες ώστε να διατηρήσει ένα εκλογικό μέτρο του οποίου η κατάργηση θα τιμούσε την Ελλάδα. Κατά την *ΑΞΙΟΝ* πάντοτε, οι δηλώσεις αυτές του τόσο μετριοπαθούς και σώφρονος πολιτευτού Τσαλδάρη, καταδείκνυαν πόσο δίκαιο είχαν οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης να αγωνίζονται με επιμονή και σθένος για την κατάργηση αυτού του εκλογικού κλοιού.

Μέσα σ' αυτήν τη διαμάχη, είναι αξιοπρόσεκτο συγκεκριμένο δημοσίευμα της εκδιδόμενης στη Θεσσαλονίκη εφημερίδας *ΑΞΙΟΝ*⁷. Αυτό το εβραϊκό φύλλο περιλαμβάνει άρθρο με τίτλο «Η Κυβέρνηση και οι Εβραίοι» και με υπότιτλο «Δηλώσεις του Φιλίππου Δραγούμη». Σ' αυτό περιλαμβάνονται ενδιαφέρουσες σκέψεις του βουλευτή Φλώρινας Φιλίππου Δραγούμη προς τον έκτακτο απεσταλμένο στην Αθήνα συντάκτη της *ΑΞΙΟΝ* Ελή Βεϊσού, ο οποίος ήταν ο αρχικός εκδότης της *ΑΞΙΟΝ*, ο οποίος ανήκε στη σιωνιστική αντιβενιζελική ομάδα των εβραίων της Θεσσαλονίκης, ομάδα που αντιπολιτευόταν τους διοικούντες την ισραηλιτική κοινότητα φιλελεύθερους σιωνιστές.

Η συνέντευξη του Φιλίππου Δραγούμη στην *ΑΞΙΟΝ*, που αντανακλά τις διαθέσεις του βουλευτή για το εβραϊκό στοιχείο, παραχωρήθηκε, επειδή επιδιώχθηκε από τον Ελή Βεϊσού, αμέσως μετά από πληροφορίες ή καλύτερα, μετά από φήμες και διαδόσεις, σύμφωνα με τις οποίες στον Φίλιππο Δραγούμη επρόκειτο να ανατεθεί η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Να υπενθυμίσουμε ότι, περί τα τέλη Νοεμβρίου του 1932, οι πληροφορίες των ημερήσιων εφημερίδων της Αθήνας μετέδιδαν ως οριστικό τον διορισμό του Φιλίππου Δραγούμη στη θέση του Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης.

Ο Φίλιππος Δραγούμης, που είχε εκλεγεί βουλευτής Φλώρινας, καταγόταν από

νόσα τότε παράταξη, που με υποσχέσεις έπεισε το εβραϊκό στοιχείο να την ψηφίσει, αλλά, αθέτησε τελικά τις υποσχέσεις της, αμέσως μετά την επιτυχία της στις εκλογές.

7. Εφημερίδα *ΑΞΙΟΝ* της 20ής Νοεμβρίου 1932. Η προινή εβραιόισπανόφωνη σιωνιστική αντιβενιζελική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *ΑΞΙΟΝ*, για ένα μικρό χρονικό διάστημα, περιείχε και στήλες ελληνιστί. Αρχικός εκδότης της *ΑΞΙΟΝ* ήταν ο Ελή Βεϊσού που την εκχώρησε στον Ελή Φρανσές, ο οποίος ήταν και εκδότης του απογευματινού εβραϊκού φύλλου *ΕΛ ΤΕΛΕΓΚΡΑΦΟ*.

παλαιά μακεδονική αρχοντική οικογένεια, η οποία διακρινόταν για τις πολύτιμες υπηρεσίες της προς την Ελλάδα. Ο Φ. Δραγούμης εισήλθε στο διπλωματικό στάδιο το 1914, εκλέχτηκε, για πρώτη φορά το 1920 ως ανεξάρτητος πολιτευτής συνεργαζόμενος, πληρεξούσιος Φλώρινας και Καστοριάς· στη συνέχεια, αυτός προσχώρησε στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση, ως ανεξάρτητος φιλαργοτικός βουλευτής το 1926, ως συνεργαζόμενος με το Λαϊκό Κόμμα το 1932, ως ανεξάρτητος πληρεξούσιος Φλώρινας το 1935 και, τέλος, βουλευτής με το Λαϊκό Κόμμα το 1946. Διετέλεσε υφυπουργός-γενικός διοικητής Μακεδονίας και υπουργός-γενικός διοικητής Μακεδονίας στις κυβερνήσεις Π. Τσαλδάρη (1932-1934).

Ο πατέρας του Φιλίππου, ο Στέφανος Δραγούμης είχε διατελέσει πρωθυπουργός και φημισμένος πολιτικός άνδρας. Ο αδελφός του Ίων Δραγούμης είχε χρηματίσει πρεσβευτής της Ελλάδας και υπήρξε από τους καλύτερους διπλωμάτες της χώρας του στο εξωτερικό. Πολλοί είναι εκείνοι που θυμούνται κάτω από ποιές δραματικές συνθήκες βρήκε αυτός το θάνατο κατά την εποχή που οι εσωτερικές διαιρέσεις στην Ελλάδα είχαν φθάσει στο αποκορύφωμά τους.

Λαμπρό λοιπόν ήταν το οικογενειακό ιστορικό παρελθόν του Φιλίππου Δραγούμη, ο οποίος διακρινόταν ως άτομο για την πολυμάθεια, την ευγένεια και την εξυπηρετικότητά του, με όλη την ευρύτητα του περιεχομένου αυτών των λέξεων. Ως πολιτικός άνδρας ο Φίλιππος Δραγούμης ξεχώριζε όχι μόνον για τους καλούς του τρόπους, αλλά ταυτοχρόνως και για την ευπροσηγορία του, αρετές αναγκαίες που πρέπει να συνοδεύουν κάθε πολιτικό άνδρα με ήθος.

Ο ευρισκόμενος στην Αθήνα Ελή Βεϊσύ θεώρησε καθήκον του να ζητήσει από τον υπό πιθανό διορισμό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας να προβεί σε σύντομες δηλώσεις για τους εβραίους. Αυτό συνέβη, επειδή μία μερίδα του Τύπου, αντιπολιτευόμενη το Λαϊκό κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη, στο οποίο ανήκε ο Φίλιππος Δραγούμης, είχε προσπαθήσει να διαδώσει για τον βουλευτή Φλώρινας δυσμενή σχόλια, ώστε να αμαυρώσει τη φήμη αυτού του διακεκριμένου Έλληνα Μακεδόνα πολιτικού. Οι κακολογίες αυτές, λίγο πριν από τον φημολογούμενο διορισμό του Φιλίππου Δραγούμη στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, πολύ πιθανόν να είχαν ως στόχο την ακύρωση της ανάθεσης του αξιώματος στον συγκεκριμένο Λαϊκό-Τσαλδαρικό βουλευτή.

Ο Βεϊσύ μας πληροφορεί ότι ο Φίλιππος Δραγούμης τον δέχθηκε στην αριστοκρατική του κατοικία της Λεωφόρου Αμαλίας στην Αθήνα· εκεί, με τη γνωστή ευπροσηγορία του παραχώρησε μακρά συνέντευξη κατά την οποία εθίγησαν τα προβλήματα που ενδιέφεραν το εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης. Ο ευπατρίδης Δραγούμης, κοσμοπολίτης και άτομο ευρύτατης αντίληψης, η οποία τον τιμούσε πραγματικά, κατέδειξε τότε την βαθύτατη απέναντι των εβραίων προσωπική του συμπάθεια, καθώς

επίσης και τα ευγενή αισθήματα του Λαϊκού κόμματος, στο οποίο αυτός μετείχε ως εκλεγμένος του λαού⁸.

Η ΑΞΙΟΝ σημείωνε διευκρινιστικά και υπενθύμιζε συνάμα ότι θα ήθελε, με πολύ ευχαρίστηση, να παραθέσει όλα όσα περί εβραίων ανέφερε ο μέλλον Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Φίλιππος Δραγούμης στον απεσταλμένο της, αλλά η καλή εβραϊκή εφημερίδα εμποδιζόταν από την επικρατούσα τότε στο χώρο της δημοσιογραφίας συνήθεια, δηλαδή να μη δημοσιεύει παρά μόνον τα σημεία εκείνα, τα οποία επιθυμούσε να υπογραμμίσει ο συνεντευξιαζόμενος. Συγχρόνως η ίδια εφημερίδα εξηγούσε ότι τα όσα σημεία της συνέντευξης Δραγούμη παρέθετε, αν και επιλεκτικά, αυτά αποδεικνύονταν ικανά να επιτρέψουν στους αναγνώστες της εβραϊούς σιωνιστές να αντιληφθούν ότι επρόκειτο για σημαντικά χωρία με δεσμεύσεις, που ειπώθηκαν κατά τη διάρκεια ουσιαστικής για το εβραϊκό στοιχείο συνέντευξης⁹.

Χαρακτηριστικά και επιλεκτικά η εβραϊκή εφημερίδα ανέφερε την εκφρασθείσα από τον Φίλιππο Δραγούμη συμπάθεια για όλο το εβραϊκό στοιχείο, όχι μόνον της Θεσσαλονίκης. Αυτή η συμπάθεια του πολιτικού ανδρός ήταν ειλικρινής και πατροπαράδοτη και προερχόταν από την βαθειά εκτίμηση της αξίας της μακρόχρονης συνύπαρξης και συνεργασίας δύο μη ομόθρησκων λαών, των εβραίων και των χριστιανών, στην Ανατολή. Η συνέντευξη του Δραγούμη γινόταν πιο συγκεκριμένη, με αναφορά στην βυζαντινή περίοδο, όταν οι εβραίοι είχαν βρει μοναδικό καταφύγιο στην ορθόδοξη χριστιανική Ανατολική Αυτοκρατορία¹⁰.

Το ίδιο άρθρο παρείχε πληροφορίες για τον πατέρα του βουλευτή, τον Στέφανο Δραγούμη, πριν ακόμη αυτός έλθει σε στενότερη επαφή με τους εβραίους της Θεσσαλονίκης. Ο Στέφανος Δραγούμης φαίνεται ότι εξέφραζε, σε κάθε ευκαιρία, την εκτίμηση και την συμπάθειά του υπέρ των εβραίων, των οποίων γνώριζε την Ιστορία και τις μεγάλες δυσκολίες του παρελθόντος· αυτός ο διακεκριμένος Έλληνας πίστευε ότι στην Ελλάδα οι εβραίοι είχαν αποσπάσει το σεβασμό όλων των σωφρόνων-εχεφρόνων, επειδή το εβραϊκό στοιχείο ήταν πολύ έξυπνο, πολύ προοδευτικό και καθολοκληρίαν πιστό στην Ελλάδα. Εξάλλου, γνωστή είναι η προς το εβραϊκό στοιχείο εκτίμηση, η οποία ενισχύθηκε όταν ο πατέρας Δραγούμης υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη, όπου γνώρισε καλύτερα τον συμπαγή εβραϊκό πληθυσμό της πόλης, όπου ο Στέφανος Δραγούμης είχε διατελέσει Γενικός Διοικητής Μακεδονίας στα 1913¹¹.

8. ΑΞΙΟΝ της 20ής Νοεμβρίου 1932.

9. ΑΞΙΟΝ, ό.π.

10. ΑΞΙΟΝ, ό.π.

11. ΑΞΙΟΝ, ό.π.

Η συνέντευξη αναφέρθηκε και στη σφοδρή επιθυμία του Φιλίππου Δραγούμη να ακολουθήσει αυτός πιστά τα ίχνη του αποβιώσαντος πατρός του, να εργασθεί ο ίδιος για την εξάλειψη των παρεξηγήσεων μεταξύ χριστιανών και εβραίων, παρεξηγήσεων που είχαν αναφερθεί και εκδηλωθεί κατά τη διάρκεια μιας σχετικά ανήσυχης περιόδου, η οποία έμοιαζε να είχε περάσει και τελειώσει στα 1932, με την αδελφική σύφιξη των δεσμών μεταξύ αλλοθρήσκων Θεσσαλονικέων¹². Προφανώς ο δημοσιογράφος υπονοούσε με διακριτική ευθύτητα τα θλιβερά σε βάρος των εβραίων γεγονότα της προηγούμενης χρονιάς στον οικισμό Κάμπελ της Θεσσαλονίκης.

Καλός γνώστης των ευπαθών σημείων των εβραίων της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1930, ο Φίλιππος Δραγούμης αναφέρθηκε σε ένα από αυτά κατά τη συνέντευξή του στο δημοσιογράφο Ελή Βεϊσού. Έτσι, με διακριτική ευθύτητα, έθιξε το θέμα που αφορούσε την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους εβραίους της Θεσσαλονίκης. Φαίνεται ότι ο βουλευτής Φλώρινας γνώριζε ότι ως τότε οι εβραίοι δεν κατέβαλαν καμία προσπάθεια να μάθουν τα ελληνικά¹³.

12. *ΑΞΙΟΝ, ό.π.*

13. Η Ανριέτ Ασσέο παρουσιάζει την στάση πολλών Θεσσαλονικέων εβραίων, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου δεν ήθελαν να δέσουν τη ζωή τους με την ελληνική κοινωνία και γι' αυτό «κοίταζαν» προς την Δυτική Ευρώπη, όπου, ως γνωστόν, είχαν ήδη μεταναστεύει αρκετοί, πλούσιοι κυρίως, ομόθρησκοί τους. Στους εβραίους αυτούς αναφέρεται και ο Κώστας Τομανάς στο βιβλίο *Τα Σχολεία της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, με παράθεση λόγων ανθρωπιστή καθηγητή του στο Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων Θεσσαλονίκης, του Βασιλείου Τατάκη, ο οποίος, αργότερα, εκλέχθηκε καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου στην έδρα της Φιλοσοφίας. Ο Βασ. Τατάκης είχε εκφραστεί συγκεκριμένα για τους εβραίους μαθητές του: «...ένας εβραίος καθηγητής μαθηματικών, που εργαζόταν στο σχολείο του πατέρα του, τη Σχολή Γκατένιο, είχε παρακαλέσει τον Τατάκη να διδάξει τα Νέα Ελληνικά στο σχολείο τους... Ο Γκατένιο επέμενε, ήθελε να δημιουργηθεί στο σχολείο του η κατάλληλη ατμόσφαιρα, που θα βοηθούσε τους μαθητές τους να γνωρίσουν με ενδιαφέρον και αγάπη την ελληνική γλώσσα και φιλολογία και για να το πετύχουν σκέφθηκαν τη συνεργασία τους με τον Τατάκη, ο οποίος είχε διαβάσει στις εφημερίδες επικρίσεις για την κακή συμπεριφορά στο μάθημα των Ελληνικών και την αντίδραση και την αδιαφορία των εβραίων μαθητών, αλλά τελικά δέχτηκε να αναλάβει δοκιμαστικά τη διδασκαλία των ελληνικών... ο Τατάκης είδε ότι σωστή άβυσσος χώριζε τον καθηγητή των Ελληνικών από την καρδιά και το νου των παιδιών. Η στάση τους έφερε στη θύμησή του τα κατώματα και τη διάθεση των συμμαθητών του της Ευαγγελικής Σχολής στο μάθημα της τουρκικής. Έτσι και τα εβραϊόπουλα ήταν αποφασισμένα να μη μάθουν ελληνικά. Η αντίδρασή τους ήταν παθητική. Ήταν παρόντα μόνον σωματικά. Όλα έδειχναν ότι δίδασκες εις ότα μη ακουδόντων. Ματαίως ο Τατάκης χρησιμοποίησε όλους τους τρόπους της παιδαγωγικής του σοφίας. Το μεταξύ τους χάσμα έμενε αγεφύρωτο... έλειπε η ψυχική επικοινωνία... Ο Τατάκης πήγε στο διευθυντή Γκατένιο, του ανέλυσε την κατάσταση: Φημίζεται, είτε στο τέλος, η εβραϊκή ράτσα για την εξυπνάδα της. Δεν χαρακτηρίζεται όμως για εξυπνάδα η στάση των ομοθρήσκων σας της Θεσσαλονίκης στο σοβαρό τούτο ζήτημα, επειδή αυτοί δε συνειδητοποίησαν το γεγονός ότι η Ελλάδα τους θεωρεί Έλληνες πολίτες και ανοίγει όλες τις θύρες στη δραστηριότητά τους, με αδιάφραστη απόδειξη ότι μεταξύ των καθηγητών του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπήρχε και εβραίος, ο Λάζαρος

Με την ευκαιρία λοιπόν της συνέντευξής του, ο Δραγούμης προέτρωσε τους εβραίους να αφιερώσουν ολίγο χρόνο για εκμάθηση της γλώσσας του τόπου όπου κατοικούσαν. Κατά τη γνώμη αυτού του πολιτικού άνδρα, η εκμάθηση της ελληνικής θα συντελούσε στο να αντιληφθούν καλύτερα οι εβραίοι τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία, μεταξύ της πλειοψηφίας των χριστιανικών οικογενειών. Ο Δραγούμης είχε μάλιστα αναφέρει, τελείως διευκρινιστικά, ότι οι χριστιανοί της Θεσσαλονίκης και αποδέχονταν τη γλώσσα των εβραίων, τους οποίους δεν εμπόδιζαν στην προσπάθειά τους για εκμάθηση των ξένων γλωσσών.

Φαίνεται ότι ο Δραγούμης είχε πλήρη γνώση της εκπαιδευτικής εικόνας των εβραίων στα 1932· σύμφωνα με αυτήν οι εβραίοι, ως τότε, δεν έκαμαν προσπάθεια να μάθουν ελληνικά και γι' αυτό φοιτούσαν στα ξένα σχολεία της Θεσσαλονίκης (αυτοί φοιτούσαν κυρίως στα καλοργανωμένα, κατά την εποχή εκείνη, γαλλικά εκπαιδευτήρια) όπου πολλές φορές το μαθητικό δυναμικό, στην πλειοψηφία του ή άλλες φορές καθ' ολοκληρίαν, το αποτελούσαν εβραίοι μαθητές¹⁴.

Οι ιστορικές γνώσεις του Δραγούμη επέτρεψαν να αναφερθεί αυτός και στην ειρηνική αποστολή του ελληνισμού, σε όλη την Εγγύς Ανατολή, τότε που ο ελληνισμός επωφελήθηκε από τη συνεργασία του με τους εβραίους της Διασποράς. Η κινητήρια δύναμη της συνεργασίας αυτής θα μπορούσε, κατά την πεποίθηση του Φιλίππου Δραγούμη, να συγκροτήσει ένα στέρεο οικοδόμημα αδελφικής συνύπαρξης και πνευματικής επαφής εβραίων και χριστιανών της Θεσσαλονίκης¹⁵.

Τέλος, η σιωνιστική αντιβενιζελική ΑΞΙΟΝ, που φρονούσε ότι αυτή εξέφραζε το γενικό αίσθημα του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, ευχαρίστησε, εκ μέρους όλων των ομοθρήσκων της, τον Φίλιππο Δραγούμη για τις υγιείς αντιλήψεις και διαθέσεις του. Η εφημερίδα αυτή θεώρησε ότι τότε ήταν η πρώτη φορά που το ζήτημα της σύσφιξης των σχέσεων χριστιανών και εβραίων έμπαινε σε τόσο ευρύ πεδίο κατανόησης και ανοιγόταν ένα απέραντο στάδιο για την πολύμορφη ανάπτυξη και πρόοδο των εβραίων με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα οποία ήγγιζαν τους συ-

Βελέλης. Ο Γκατένιο συμφωνούσε με τον Τατάκη, του ανέφερε μάλιστα πως τα ίδια σχεδόν λόγια με αυτόν έλεγε και στο συμβούλιο της εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, της οποίας ήταν μέλος, αλλά αυτός δεν εισακουγόταν και δεν έπειθε τα υπόλοιπα μέλη του συμβουλίου της... Ο Τατάκης πίστευε πως χρειαζόταν συστηματική προσπάθεια, να κληθούν οι γονείς των εβραίοπουλων και να τους αναπτυχθούν τα πλεονεκτήματα της εκμάθησης της ελληνικής». Βλ. Ανριέτ Ασσέο, *Τι απέγιναν οι εβδομήντα χιλιάδες εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, Μετάφραση Ρίκας Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Νησιίδες, 1977, σ. 5-6.

14. Όπως δείχνουν τα ως εκείνη την εποχή (1932) μαθητολόγια των γαλλικών σχολείων (Αγίου Βικεντίου, Καλαμαριά, Δελασάλ, Λαϊκής Γαλλικής Αποστολής κλπ). Αργότερα, με το νόμο περί υποχρεωτικής εκπαίδευσης των Ελλήνων, η κατάσταση στην εκπαίδευση άρχισε να αλλάξει.

15. ΑΞΙΟΝ, ό.π.

μπολίτες τους αλλόθρησκους Θεσσαλονικείς, με τους οποίους αυτοί συμμερίζονταν τότε την ίδια (αόρατη και αβέβαιη) τύχη στη συγκεκριμένη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης¹⁶. Η συνέντευξη έκλεισε με την έκφραση των θερμών ευχαριστιών του εβραϊκού στοιχείου προς τον Φίλιππο Δραγούμη, ο οποίος με φιλοφροσύνη είχε ευαρεστηθεί να επικοινωνήσει με τον εβραϊκό πληθυσμό μέσω της προαναφερθείσας συνέντευξης στον δημοσιογράφο Ελή Βεϊσού.

Το επόμενο φύλλο της *ΑΞΙΟΝ*, της 21ης Νοεμβρίου 1932, σε άρθρο με τον τίτλο: «Στην προσοχή των Σιωνιστών» και υπότιτλο: «Δύο διαφορετικές αντιλήψεις», σχολιάζονταν κολακευτικά και επαινετικά τα λεχθέντα από τον βουλευτή Φλώρινας: στο άρθρο εκθειάζονταν η τακτική και οι για το εβραϊκό στοιχείο διαθέσεις από τις οποίες διαπνεόταν το Λαϊκό Κόμμα, στο οποίο ανήκε ο Φίλιππος Δραγούμης και του οποίου κόμματος η πολιτική ερχόταν σε αντίθεση με το κόμμα των Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Στα σχόλια του ο αντιβενιζελικός αρθρογράφος της *ΑΞΙΟΝ* ανέφερε μεταξύ άλλων πως δε γνώριζε αν όλοι οι αναγνώστες της εφημερίδας του είχαν αναγνώσει με τη δέουσα προσοχή τις δηλώσεις του Φιλίππου Δραγούμη, ισχυρού μέλους του Λαϊκού Κόμματος, προορισμένου για την Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης. Ο Βεϊσού ανέφερε ότι δε γνώριζε αν όλοι εμφορούνταν από το ίδιο πνεύμα ευρείας αντίληψης για τη θέση που έπρεπε στους εβραίους, όπως αυτή η ευνοϊκή σύλληψη εμφανιζόταν στις δηλώσεις του βουλευτή Φλώρινας. Ωστόσο, αυτή την καλή διάθεση, κατά τον αρθρογράφο Βεϊσού, την είχαν διακηρύξει πάντοτε οι σιωνιστές εβραίοι της *ΑΞΙΟΝ*, αυτοί που συμπαρατασσόταν με τους τσαλδαρικούς και ήταν εκ διαμέτρου αντίθετοι με το πνεύμα των βενιζελικών¹⁷.

Η σιωνιστική *ΑΞΙΟΝ*, που απείχε από τις θέσεις των εβραίων αφομοιωτών, είχε αντιβενιζελική χρεία και γι' αυτό έγραφε στη συνέχεια του προαναφερθέντος άρθρου πως δόθηκε η ευκαιρία, κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης με έναν από τους τότε βουλευτές, να καταδειχθεί, σε συνεχόμενα άρθρα, ότι οι εβραίοι δεν μπορούν να ελπίζουν στον βενιζελισμό, ενόσω θέλουν να διατηρηθούν εντός του πλαισίου της εθνικής τους οντότητας. Στο ίδιο φύλλο υπενθυμιζόταν στους εβραίους αναγνώστες της *ΑΞΙΟΝ* ότι ο βενιζελισμός μπορεί να μην ήταν γενικώς αντισημίτης, αλλά αυτός εφάρμοζε πολιτική συγχώνευσης¹⁸, για πλήρη εξελληνισμό των διαφόρων τάσεων του εβραϊκού στοιχείου. Κατά τον αρθρογράφο ο εβραίος που επέμενε να διατηρήσει τα εθνικά του

16. *ΑΞΙΟΝ*, ό.π.

17. *ΑΞΙΟΝ*, ό.π.

18. Η θέση της εφημερίδας ήταν ξεκάθαρη, εναντίον των εβραίων οπαδών της αφομοίωσης.

χαρακτηριστικά δεν μπορούσε να συνδεθεί με τον βενιζελισμό. Αντίθετα, ο αντιβενιζελισμός από την εμφάνισή του, από την εποχή της μοναρχίας ως το 1932, εφάρμοζε πλήρη ανοχή απέναντι των μη Ελλήνων ορθοδόξων στοιχείων και γι' αυτό το λόγο θα έπρεπε δια του τηλεσκοπίου των ιστορικών διαπιστώσεων να αναγνωσθούν οι δηλώσεις του Φιλίππου Δραγούμη· έτσι οι αναγνώστες θα είχαν την ευκαιρία να αντιληφθούν, καταρχήν, πώς ο ένας από τους εβραίους βουλευτές¹⁹ της Θεσσαλονίκης, ο επικεφαλής της σιωνιστικής και εθνικής κίνησης, δε δίστασε, ίσως λόγω της επαφής του με τον κατ' ανάγκην και πράγματι αφομοιωτικό βενιζελισμό, να προβλέπει ότι το εβραϊκό στοιχείο θα εγκατέλειπε την ομιλουμένη από αυτό γλώσσα²⁰, και θα αποδεχόταν την ελληνική ως μητρική του.

Κατά τον Ελή Βεϊσού, ο βουλευτής Φλώρινας Φίλιππος Δραγούμης καλώς έπραττε και συνιστούσε στους εβραίους και την εκμάθηση της ελληνικής, αφού αυτό τους χρειαζόταν και τους έπρεπε. Η εξοικείωση των εβραίων με την ελληνική γλώσσα θα απέβαινε προς όφελος και συμφέρον τους. Ο ίδιος δημοσιογράφος Βεϊσού υπογράμμισε, υπερασπιζόμενος τις θέσεις της εφημερίδας του, πως ο Φίλιππος Δραγούμης ξεκαθάρισε, κατά τη διάρκεια της συνέντευξής του, πως η προτροπή του για εκμάθηση της γλώσσας του τόπου όπου ζούσαν οι εβραίοι, δε σήμαινε ότι ο χριστιανός βουλευτής Δραγούμης απέτρεπε τους εβραίους από την εκμάθηση της γλώσσας των πατέρων και προγόνων τους²¹.

Γίνεται αντιληπτό ότι οι δηλώσεις του Φιλίππου Δραγούμη, από την αρχή ως το τέλος, διαπνέονταν από το πνεύμα και τις αρχές του Λαϊκού Κόμματος, που θεωρούσε το εβραϊκό στοιχείο ως εθνική οντότητα και έκρινε ότι γενικά μεταξύ εβραίων και χριστιανών Ελλήνων έπρεπε να αναπτυχθούν περισσότερο στενοί αδελφικοί δεσμοί. Το ίδιο δημοσίευμα της *ΑΞΙΟΝ* κατέληγε προτρέποντας να ανευρεθεί το πράγματι λαϊκό φιλελεύθερο πνεύμα του Δραγούμη στους βενιζελικούς, οι αντιλήψεις των οποίων απέναντι στα λοιπά στοιχεία, τύχαινε να είναι από στενές ως ασφυκτιώσες, αφού έθεταν συγχρόνως το δίλημμα της αφομοίωσης των εβραίων ή της αναχώρησής τους. Αυτές οι αναφορές της *ΑΞΙΟΝ*, που ήταν προφανώς σημεία των τότε καιρών, αποκαλύπτουν τον τρόπο σκέψης μερικών εβραίων και χριστιανών. Η περιορισμένη ή βαλμένη σε καλούπια σύλληψη ιδεών και η ιδιαίζουσα συμπεριφορά χαρακτήριζαν εκείνη τη συγκεκριμένη εποχή, που οπωσδήποτε δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως φιλελεύθερη. Αυτή η στενή σύλληψη ιδεών είχε ως απόρροια τη δημιουργία अपαρά-

19. Ο αρθρογράφος αναφέρεται στον εβραίο σιωνιστή βενιζελικό βουλευτή Μπενουζίλιο.

20. Εννοεί την ομιλούμενη από τους εβραίους της Θεσσαλονίκης διάλεκτο, τη «λαντίνο».

21. Εφημερίδα *ΑΞΙΟΝ* της 21ης Νοεμβρίου 1932.

δεκτων καταστάσεων.

Οι δηλώσεις του ευπατρίδη Φιλίππου Δραγούμη ερμηνεύουν βεβαίως τις αντιλήψεις του κόμματός του και αντιπολιτεύονται τις βενιζελικές θέσεις. Από τον Δραγούμη υπάρχει υπογραμμισμένη η διακήρυξη, το δικαίωμα των εβραίων να διατηρήσουν τα χαρακτηριστικά τους, συσφίγγοντας τους δεσμούς τους με τους χριστιανούς, πράγμα εξάλλου που, κατά την *ΑΞΙΟΝ*, πρώτοι οι εβραίοι το εύχονταν και το επιδίωκαν με όλα τα δυνατά μέσα. Έτσι οι εβραίοι, κατά τη μαχητική σιωνιστική *ΑΞΙΟΝ*, θα αποτελούσαν ταυτοχρόνως και καυστικό μάθημα για εκείνους, τους δήθεν εθνικιστές ομοθρήσκους τους, εβραίους αρχηγούς του σιωνισμού, οι οποίοι προέβλεπαν την εγκατάλειψη της εβραϊκής γλώσσας και γι' αυτό τάσσονταν εκεί όπου ευνοούνταν τα εκλογικά τους συμφέροντα, δηλαδή ακόμη και στην αντίθετη πλευρά και στις τάξεις εκείνων των οποίων βασική αρχή παρέμενε ο εξελληνισμός και η πλήρης απορρόφηση του εβραϊκού στοιχείου, είτε δια του μέσου της ηπιότητας είτε με τη χρήση διαφόρων μέσων, που στόχευαν πρωτίστως το εβραϊκό στοιχείο²².

Οι δηλώσεις του Φίλιππου Δραγούμη δημιουργούν βεβαίως την εικόνα της βασικής διαφοράς μεταξύ αντιβενιζελισμού και βενιζελισμού. Διευκρινιστικά, αλλά και κάπως υστερόβουλα, η εφημερίδα *ΑΞΙΟΝ*, ανέφερε ότι οι οπαδοί του πολιτικού Καφαντάρη, καθώς και του Παπαναστασίου είχαν τις ίδιες αντιλήψεις με τους βενιζελικούς. Προφανώς η διαφορά μεταξύ βενιζελικών-φιλελεύθερων και Λαϊκών-τσαλδαρικών περνούσε και από τις τάξεις του εβραϊκού στοιχείου, το οποίο είχε τους λόγους του να παρεμβαίνει στα κοινά και να διεκδικεί.

22. *ΑΞΙΟΝ*, ό.π.

Δώρα Γκότα

*Από την Άγκυρα στο Bled: τα Βαλκανικά Σύμφωνα του 1953-1954
μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας*

Την 28η Φεβρουαρίου 1953 υπεγράφη στην Άγκυρα Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας μεταξύ της Ελλάδας, της Τουρκίας και της Γιουγκοσλαβίας¹. Μόλις λίγα χρόνια πριν, πολιτική δέσμευση μίας κομμουνιστικής χώρας όπως η Γιουγκοσλαβία με δύο χώρες μέλη του NATO θα φάνταζε αδιανόητη. Όμως η ρήξη Τίτο-Στάλιν το καλοκαίρι του 1948 και η αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την Cominform² οδήγησε τον Γιουγκοσλάβο ηγέτη σε προσέγγιση τόσο με τις μεγάλες δυτικές δυνάμεις όσο και με τις βαλκανικές συμμάχους τους, για την ανεύρεση στρατηγικών εταίρων και την εξασφάλιση οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας.

Παρά την προσέγγιση με τη Δύση, ο Τίτο δίσταζε να συμμετάσχει σε αμυντικούς οργανισμούς, όπως το NATO και αρνείτο να δεσμευθεί με προσχώρηση σε γραπτές συμφωνίες. Υπό αυτό το πρίσμα, η Συμφωνία της Άγκυρας είχε ιδιαίτερη σημασία καθώς θεωρήθηκε ως ένδειξη υιοθέτησης νέας πολιτικής από τον Γιουγκοσλάβο ηγέτη, η οποία θα οδηγούσε σταδιακά σε μεγαλύτερη σύνδεσή του με το δυτικό συνασπισμό. Ο ίδιος ο Τίτο επιβεβαίωσε τη νέα θέση της χώρας του στη διεθνές σκηνικό σε συνέντευξή του την 9η Μαρτίου 1953: «Η Γιουγκοσλαβία εγκατέλειψε την πολιτική της πλήρους μη δέσμευσης λόγω ανασφάλειας της διεθνούς σκηνής»³.

Ωστόσο, αμέσως μετά, τον Μάρτιο του 1953, έφθασαν τα απρόσμενα νέα του θανάτου του Στάλιν, που άλλαξαν τα διεθνή δεδομένα. Η νέα ηγεσία υπό τον Georgi Malenkov εγκαινίασε έναντι της Δύσης μία πολιτική ειρηνικής συνύπαρξης, σύμφωνα με την οποία ο ανταγωνισμός των δύο πολιτικών συστημάτων θα γινόταν πλέον με ειρηνικά μέσα. Η σοβιετική «επίθεση ειρήνης» έγινε ορατή και στα Βαλκάνια, με

1. Djura Ninčić, “The Balkan Pacts”, *Annuaire Européen*, Hague, 1956; John Iatrides, *The Pact of Ankara. A test case of collective security in Southeastern Europe*, Hague, 1959; Iatrides, John, *Balkan Triangle. Birth and Decline of an alliance across ideological Boundaries*, Paris, 1968; K. Calovski, *Balkanski Savez*, Beograd, 1975; H. Hartl, *Der “einige” und “unabhängige” Balkan*, München, 1977; Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες 1950-1967: οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Αθήνα, 1991; Dragan Bogetic, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955*, Beograd, 2000; Duško Lopandić, *Regional Initiatives in South Eastern Europe*, Belgrade, 2001; Bojan B. Dimitrijevic, *Jugoslavija i NATO*, Beograd, 2003.

2. Η βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη. Ενδεικτικά αναφέρονται: Adam Ulam, *Titoism and the Cominform*, Cambridge Mass., 1952; Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, Harcourt, Brace & World, Inc., 1962; Ivo Banac, *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca and London, 1988; Vucinich, Wayne S. (ed.), *At the Brink of War and Peace. The Tito-Stalin Split in a Historic Perspective*, New York, 1982.

3. *Observer*, 9 Μαρτίου 1953.

την υιοθέτηση μιας πιο ευέλικτης και ρεαλιστικής πολιτικής που περιλάμβανε την πραγματοποίηση διπλωματικού ανοίγματος προς τη Γιουγκοσλαβία, την Ελλάδα και την Τουρκία⁴.

Όμως, τόσο η τουρκική όσο και η ελληνική ηγεσία ήταν απολύτως επιφυλακτικές έναντι των νέων σοβιετικών κινήσεων. Στη συνάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού Αλέξανδρου Παπάγου και του Τούρκου ομολόγου του Adnan Menderes που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια επίσημης επίσκεψης ελληνικής αντιπροσωπείας στην Άγκυρα τον Ιούνιο του 1953 οι δύο ηγέτες εξέφρασαν το σκεπτικισμό τους για τις σοβιετικές προτάσεις, φοβούμενοι αφενός μελλοντική αποδυνάμωση της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας, στην οποία με τόσο κόπο οι χώρες τους είχαν γίνει δεκτές, και αφετέρου νέκρωση του νεοσύστατου Βαλκανικού Συμφώνου⁵.

Αντίθετα στο Βελιγράδι το Γιουγκοσλαβικό Κομμουνιστικό Κόμμα εκτιμούσε ως ειλικρινή τη νέα πολιτική που υιοθετούσε η Μόσχα και πίστευε ότι η τελευταία θα αναγνώριζε τα λάθη του παρελθόντος⁶. Ο Τίτο από την πλευρά του κράτησε δημοσίως στάση αναμονής. «Χαιρόμαστε, θα περιμένουμε και θα δούμε» δήλωνε χαρακτηριστικά, κατά την επιστροφή του από το ταξίδι του στο Λονδίνο τον Μάρτιο του 1953. Δεν παρέλειψε βέβαια να εκφράσει την πίστη του στο Σύμφωνο της Άγκυρας, δηλώνοντας ότι «σκέπτονται εσφαλμένως εις την Δύση, όσοι νομίζουν ότι θα παραιτηθούμε της Συνθήκης»⁷.

Η διάσταση απόψεων των μελών του Βαλκανικού Συμφώνου όσον αφορά στην αλλαγή στάσης της ΕΣΣΔ αποκρυσταλλώνεται στις διπλωματικές διεργασίες για την έκδοση κοινού ανακοινωθέντος των τριών κρατών με αφορμή την κατάθεση της Συμφωνίας της Άγκυρας στον ΟΗΕ τον Ιούνιο του ίδιου έτους.

Το Βελιγράδι πρότεινε την εισαγωγή στο κείμενο δύο παραγράφων όπου θα χαιρετίζονταν όλες οι πρωτοβουλίες που αποσκοπούσαν σε μείωση της ψυχρο-πολεμικής διεθνούς έντασης και θα τονιζόταν η ανάγκη συμμετοχής όλων των ενδιαφερομένων χωρών σε προσπάθειες ειρηνικής επίλυσης διενέξεων από όπου και αν προέρχονταν,

4. Η βιβλιογραφία για το θάνατο του Στάλιν και την εγκαινίαση της πολιτικής «επίθεσης ειρήνης» από τη νέα ηγεσία είναι εκτεταμένη. Παρατίθεται επιλεκτική βιβλιογραφία. Ενώγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Ιστορία χαμένων ευκαιριών (Κυπριακό 1950-1963)*, τομ. Α', Αθήνα 1982²; Leo Mates, *Medunarodni Odnosi Socijalisticke Jugoslavije*, Beograd, 1976, σ. 112-113; Henry Kissinger, *Διπλωματία* (μετ. Γιούρι Κοβαλένκο), Αθήνα, 1994, σ. 576 κ.εξ.; Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Αθήνα, 2001, σ. 147-150; Βασίλειος Κόντης - Γιάννης Μουρέλος, *Σοβιετική Ένωση και Βαλκάνια στις δεκαετίες 1950 και 1960*, σ. 9; D. Bogetic, σ. 82-3.

5. ΥΔΙΑ, Πρ. Βελιγραδίου, 1953, 865, Πρακτικά συσκέψεως εν Άγκυρα της 18ης Ιουνίου 1953.

6. D. Bogetic, σελ. 83.

7. J. B. Tito, *narodni knjia*, VIII, σ. 49.

διακηρύσσοντας με τον τρόπο αυτό την υποστήριξή της στη νέα σοβιετική πολιτική⁸. Στη διατύπωση αυτή αντέδρασαν έντονα τόσο η Αθήνα όσο και η Άγκυρα, θεωρώντας ότι η έμμεση αναφορά στην «ρωσική επίθεση ειρήνης» δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή. Μόλις όμως 6 ημέρες αργότερα, την 24η Ιουνίου, η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση εξέδωσε ανακοινωθέν εκ μέρους και των τριών κρατών με περιεχόμενο που εξέφραζε τις δικές της θέσεις. Στη δεύτερη παράγραφο του κειμένου τονιζόταν «η σημασία που δίδεται σε κάθε προσπάθεια η οποία θα συμβάλει σε πραγματική λύση προβλημάτων που δημιουργούν διεθνή κρίση»⁹.

Με τις νέες εξελίξεις, η Βαλκανική Συμφωνία έχασε για τη Γιουγκοσλαβία τη σημασία της ως μέσο ενίσχυσης της στρατιωτικο-αμυντικής δύναμης της Γιουγκοσλαβίας σε σχέση με τους ανατολικούς γείτονές της. Ήταν πλέον σημαντική για το Βελιγράδι μόνο ως διαπραγματευτικό χαρτί στα πλαίσια δύο σύνθετων ζητημάτων: Την εξασφάλιση νέων ευνοϊκών οικονομικών και στρατιωτικών διακανονισμών με τη Δύση και την ενδυνάμωση της διαπραγματευτικής της θέσης έναντι της Ιταλίας στην κρίση της Τεργέστης.

Όσον αφορούσε στο ουσιώδες θέμα της στρατιωτικής σύνδεσης της Γιουγκοσλαβίας με το NATO, τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία προσπάθησαν κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών που ακολούθησαν την υπογραφή της Συμφωνίας της Άγκυρας να πείσουν το NATO και κυρίως τις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, για την ανάγκη ανθεώρησης της αρνητικής έως τότε θέσης τους στο θέμα αυτό. Οι προσπάθειές τους όμως δεν είχαν αποτέλεσμα, καθώς οι συνομιλητές τους επηρεάζονταν εξ' ολοκλήρου από τις ενστάσεις της Ιταλίας, που προέρχονταν από τη μη διευθέτηση του ζητήματος της Τεργέστης και από την επιφυλακτικότητα των βορείων χωρών για περαιτέρω διεύρυνση.

Η θέση των ΗΠΑ έγινε εντελώς σαφής στους δύο εταίρους κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του νέου υπουργού Εξωτερικών των ΗΠΑ John Dulles στην Αθήνα και την Άγκυρα το Μάιο του 1953¹⁰. Στην Τουρκία κατέστησε σαφές ότι εισδοχή της Γιουγκοσλαβίας στο NATO δεν ήταν ακόμη εφικτή, λόγω του προβλήματος της Τεργέστης¹¹. Στην Αθήνα, όπου βρέθηκε την 27η Μαΐου, ο Dulles συναντήθηκε με τον Παπάγο και τον υπουργό Εξωτερικών Στέφανο Στεφανόπουλο, οι οποίοι τον ενημέ-

8. DASMP, PA, str.pov., 1953, f-69/I, 48385. Jugoslovenske primedbe na grcki tekst Deklaracije.

9. «Spoljnopoliticka dokumentacija», αρ. 2 (Βελιγράδι 1954), σ. 527; FO 371/107845/WY 1076/23, Ivo Mallet προς F.O. και Churchill, 27 Ιουνίου 1953.

10. Από 9 Μαΐου του 1953 ο νέος υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ John Dulles περιόδευε στη νότια Ασία και τη Μέση Ανατολή. FRUS, vol. IX, Part I, no.1 και εξής.

11. J. Iatrides, *Balkan Triangle*, σ. 117-8.

ρωσαν και αυτοί με τη σειρά τους για την πρόθεσή τους να προχωρήσουν, μαζί με την Τουρκία, σε τριμερή στρατιωτική συμμαχία. Ο Dulles εξέφρασε τις επιφυλάξεις του για τις γιουγκοσλαβικές προθέσεις και συμβούλευσε τους Έλληνες πολιτικούς να ζητήσουν συγκεκριμένες παραχωρήσεις από τους Γιουγκοσλάβους για να δοκιμάσουν την ειλικρίνειά τους¹².

Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα τόσο η Αθήνα όσο και η Άγκυρα να μην προβούν το δεύτερο εξάμηνο του 1953 σε περαιτέρω ενέργειες για το επιθυμητό για αυτές αποτέλεσμα της γιουγκοσλαβικής εισδοχής στο NATO. Η στάση τους αυτή συνέπεσε χρονικά με την απόφαση της Γιουγκοσλαβίας να αλλάξει αυτή πλέον πολιτική και να επιζητήσει στρατιωτική σύνδεση με τη Δύση. Έτσι, στα τέλη του 1953, αντίθετα με ότι συνέβαινε έως τότε, η πρωτοβουλία πέρασε στα χέρια του Βελιγραδίου.

Στην έως σήμερα περιορισμένη βιβλιογραφία για το Βαλκανικό Σύμφωνο, η οποία βασίζεται κυρίως σε δημοσιεύματα Τύπου της εποχής, επικρατεί η άποψη ότι η αλλαγή στη στάση του Τίτο όσον αφορά στις απόψεις του για σύναψη στρατιωτικής συμμαχίας με την Ελλάδα και την Τουρκία επήλθε κατόπιν πιέσεων των μεγάλων δυτικών δυνάμεων. Προσεκτική όμως μελέτη απόρρητων διπλωματικών εγγράφων των ελληνικών και γιουγκοσλαβικών Υπουργείων Εξωτερικών αποκαλύπτει ότι η μετατροπή της Συμφωνίας της Άγκυρας σε συνθήκη συμμαχίας ήταν απόφαση των τριών βαλκανικών συμμάχων και δεν οφειλόταν σε παρέμβαση της Δύσης.

Συγκεκριμένα, την 3η Δεκεμβρίου 1953 ο Τούρκος πρέσβυς στο Βελιγράδι Agah Aksel και ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Εξωτερικών Koca Popovic συζήτησαν την ανάληψη συγκεκριμένων ενεργειών για τη μετατροπή του Συμφώνου της Άγκυρας σε συμμαχία¹³. Κάθε μία από τις τρεις χώρες θα έπρεπε να ετοιμάσει το δικό της προσχέδιο του νέου συμφώνου και στη συνέχεια, μέσω διαπραγματεύσεων, να γίνει αποδεκτό ένα συμβιβαστικό κείμενο.

Την ίδια περίοδο ο Παπάγος, κατά τη διάρκεια ταξιδιών του στο εξωτερικό, είχε προσεγγίσει τους δυτικούς συμμάχους σε μία προσπάθεια να αποσπάσει την έγκρισή τους για την σύναψη βαλκανικής στρατιωτικής συμμαχίας μεταξύ των τριών συμβαλλομένων χωρών της Συμφωνίας της Άγκυρας¹⁴. Οι αντιδράσεις τους όμως δεν ήταν οι επιθυμητές για την ελληνική κυβέρνηση.

12. Συνέντευξη που παραχώρησε ο Στεφανόπουλος στον Ιατρίδη την 12η Αυγούστου 1959 (J. Iatrides, *Balkan Triangle*, σ. 118, υποσ. 13).

13. DASMP, PA, f-69/2, 418646, Zabeleska o razgovoru ministra inostranih poslova Koce Popovica sa turskim ambasadorom Akselom, 3. decembar 1953.

14. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1954, 28.3, Α' Πολιτική, 17 Απριλίου 1954; ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1954, 4.1, Α' Πολιτική, Γεν. Εγκύκλιος Στεφανόπουλου προς άπασας, 18 Αυγούστου 1954.

Παρόλ' αυτά η ελληνική πλευρά συνέχισε τις κρούσεις της, αυτή τη φορά προς τις ΗΠΑ, γνωρίζοντας την επιρροή της στα άλλα μέλη του ΝΑΤΟ. Την 5η Ιανουαρίου 1954 ο Α' γενικός διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών Βασίλειος Μόστρας συναντήθηκε με τον πρέσβυ των ΗΠΑ στην Αθήνα για το ίδιο θέμα, ενώ στα μέσα Φεβρουαρίου 1954 ο Στεφανόπουλος, σε συνομιλία του με τον σύμβουλο της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Αθήνα Thomas Man, μετέφερε συγκεκριμένη πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης για σύναψη στρατιωτικού συμφώνου με την Τουρκία και τη Γιουγκοσλαβία. Σε όλες τις παραπάνω κρούσεις το State Department ήταν αρνητικό, συνδέοντας απόλυτα τη σύναψη βαλκανικής στρατιωτικής συμμαχίας στην οποία μέλος θα ήταν και η Γιουγκοσλαβία με την επίλυση του ζητήματος της Τεργέστης¹⁵.

Το Βελιγράδι από την πλευρά του προετοιμάζε με τον δικό του τρόπο την πορεία προς τη στρατιωτική συμμαχία. Με την ευκαιρία της συμπληρώσεως ενός έτους από την υπογραφή της Συμφωνίας της Άγκυρας δημοσιεύθηκε στο δελτίο του ημιεπίσημου οργάνου Jugopress της 27ης Φεβρουαρίου, άρθρο του διπλωματικού ανταποκριτή του Πρακτορείου στο οποίο γινόταν για πρώτη φορά δημόσια αναφορά στην πιθανότητα μετατροπής του πολιτικού συμφώνου σε στρατιωτική συμμαχία. Συγκεκριμένα ο συντάκτης ανέφερε:

«Από ορισμένες πηγές υπεβλήθησαν προτάσεις που υποστηρίζουν ότι, ίσως, πρέπει να αντιμετωπισθεί το θέμα της σύναψης και στρατιωτικής συμμαχίας... Υποθέτοντας ότι τέτοια τάση υπάρχει, θα ήταν δύσκολο να φαντασθεί κανείς ότι οι τρεις χώρες δεν θα προέβαιναν στην ενέργεια αυτή εάν το απαιτούσαν οι ανάγκες, τα κοινά αμυντικά συμφέροντα και η προάσπιση της ανεξαρτησίας»¹⁶.

Τα ταξίδια του Προέδρου Τίτο στην Τουρκία, από 12 έως 16 Απριλίου 1954¹⁷ και την Ελλάδα από 2 έως 5 Ιουνίου του ιδίου έτους¹⁸ αποτέλεσαν καθοριστικούς σταθμούς στην εξέλιξη της τριμερούς συνεργασίας. Στο πρώτο ανακοινώθηκε η πρόθεση των δύο ηγετών να μετατρέψουν το τριμερές σύμφωνο σε στρατιωτική συμφωνία, με τη συμμετοχή φυσικά της Ελλάδας, ενώ στο δεύτερο αποφασίστηκε η συμμαχία να υπογραφεί κατά την προσεχή σύνοδο των τριών υπουργών Εξωτερικών, που θα λάβαινε χώρα στο Βrioni της Γιουγκοσλαβίας την 17η Ιουλίου 1954.

Η έκπληξη των δυτικών χωρών ήταν μεγάλη. Το State Department είχε λάβει σα-

15. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1954, 28.3, Α' Πολιτική, 17 Απριλίου 1954.

16. *Jugopress*, vol.3, no. 262, 27 Φεβρουαρίου 1954; J. Iatrides, *Balkan Triangle*, σ. 128.

17. D. Bogetic, σ. 141; DASMIP, PA, 1954, f-4, 208, Poseta Predsednika Republike Marsala Tita Tur-skoj; FO 371/113163/WY 10344/16, Πρ. Άγκυρας, Α.Π.: 61, 21 Απριλίου 1954.

18. I. Ιατρίδης, *Balkan Triangle*, σ. 129-130; D. Bogetic, σ. 146; ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1954, 28.3, Πρακτικά συσκέψεως Πέμπτης 3ης Ιουνίου 1954.

φείς διαβεβαιώσεις από την Τουρκία ότι κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Τίτο δεν θα λαμβάνονταν αποφάσεις σχετικές με εξέλιξη της μορφής της υπάρχουσας συμμαχίας¹⁹. Κυβερνητικοί κύκλοι αδυνατούσαν να πιστέψουν ότι η τουρκική κυβέρνηση θα αδιαφορούσε για τις συστάσεις της Ουάσιγκτον και, θέλοντας να δώσουν μια αληθοφανή ερμηνεία, απέδιδαν το όλο ζήτημα σε απρόσεκτη φρασεολογία του Γιουγκοσλάβου υπουργού Εξωτερικών Κοσα Ρορονίτς κατά την καθιερωμένη συνέντευξη Τύπου με το πέρας της συνάντησης²⁰. Όμως, ο πρόεδρος των ΗΠΑ στην Άγκυρα αναφερόμενος στην τριμερή συμμαχία υποστήριζε χαρακτηριστικά ότι «κανείς δεν μπορεί να πιστέψει τους Τούρκους»²¹. Την επόμενη περίοδο οι τρεις δυτικές δυνάμεις με συντονισμένες ενέργειες προσπάθησαν, ανεπιτυχώς, να αποτρέψουν την υπογραφή της συμμαχίας. Η παρέμβασή τους αυτή συνέπεσε με την αλλαγή της τουρκικής στάσης στο θέμα της υπογραφής και ερμηνεύθηκε από τον Τύπο της εποχής ως αίτιο και αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, η Άγκυρα προσπάθησε να κερδίσει χρόνο μεταθέτοντας την ημερομηνία υπογραφής από τη 17η Ιουλίου στον Αύγουστο²². Όμως, όπως φαίνεται από τη μελέτη των πηγών, πρόκειται για καθαρά τουρκική πρωτοβουλία, η οποία οφειλόταν αφενός στην προσπάθεια της τουρκικής διπλωματίας να εμφανιστεί έναντι της Ρώμης ως υπέρμαχος των συμφερόντων της, προτείνοντάς της να εισέλθει στη συμμαχία ως ιδρυτικό μέλος και αφετέρου στη σκληρή διαπραγματευτική γραμμή που ακολούθησε η Τουρκία στο θέμα της διατύπωσης των άρθρων της συμμαχίας.

Τελικά η συμμαχία υπεγράφη στο Bled της Γιουγκοσλαβίας την 9η Αυγούστου του 1954 ολοκληρώνοντας μία μακρά πορεία υπόγειων διπλωματικών διεργασιών και επίδειξης δύναμης. Ήταν θνησιγενής με τη υπογραφή της, καθώς και τα τρία μέλη είχαν στραμμένη την προσοχή τους σε νέους διπλωματικούς στόχους: Το Βελιγράδι στην τότε διαμορφούμενη πολιτική των αδεσμεύτων, η Αθήνα στην επίλυση του καυτού προβλήματος του Κυπριακού και η Άγκυρα στο Σύμφωνο της Βαγδάτης και το ρόλο που επιζητούσε να παίξει στα δρώμενα της Μέσης Ανατολής.

Παρά την αποτυχία της, η συμμαχία του Bled αλλά κυρίως οι διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν αποτελούν ένα τα πιο συναρπαστικά επεισόδια νεότερης διπλωματικής

19. DASMIP, PA, str.pov, 1954, f-4, 208.

20. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 6.5, Πρ. Ουάσιγκτον, 20 Απριλίου 1954.

21. DASMIP, BS, f-69/1, 44976. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ημέρα που δημοσιεύθηκε στον Τύπο η συνέντευξη Ρορονίτς ο πρόεδρος των ΗΠΑ είχε τηλεγραφήσει στην Ουάσιγκτον ότι τίποτα σημαντικό δεν προέκυψε από την επίσκεψη Τίτο (FO 371/113163/WY 10344/22, Πρ. Άγκυρας, 28 Απριλίου 1954).

22. DASMIP, PA, str.pov., 1954, f-4, 506; DASMIP, PA, 1954, f-69.1, 410320; FO 371/113166/WY 1071/90, Brief for the Minister of State, 16 Ιουλίου 1954; ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1954, 6.5, Πρ. Άγκυρας, 9 Ιουλίου 1954.

ιστορίας όταν κανείς τα προσεγγίζει όχι στη βάση των αποτελεσμάτων τους αλλά των σημειωμένων τους. Στην έως σήμερα, περιορισμένη είναι η αλήθεια, βιβλιογραφία για το θέμα, τα τρία κράτη παρουσιάζονται να εξαρτώνται απόλυτα από τις αποφάσεις της Ουάσιγκτον και του Λονδίνου στο θέμα της μεταξύ τους συνεργασίας²³, γεγονός που δεν επιβεβαιώνεται από τη μελέτη του αρχειακού υλικού.

Από την άλλη, δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι τα Βαλκανικά Σύμφωνα αποτέλεσαν αυτόνομη περιφερειακή προσπάθεια. Οι ίδιοι οι στόχοι των τριών κρατών συνδέονταν άμεσα με τις κινήσεις των μεγάλων δυνάμεων. Άλλωστε στο ισχυρό διπολικό σύστημα της εποχής κάτι τέτοιο ήταν αναμενόμενο. Ο ρόλος του εξω-βαλκανικού παράγοντα υπήρξε καταλυτικός για την βιωσιμότητα και αποτελεσματικότητα των βαλκανικών συμμαχιών καθόλη τη διάρκεια του 19ου και 20ου αιώνα. Οι βαλκανικές υποθέσεις βασιζόνταν πάντοτε στην ισορροπία που επέβαλαν οι μεγάλες δυνάμεις. Και τα Βαλκανικά Σύμφωνα δεν αποτέλεσαν εξαίρεση στον κανόνα.

23. Με εξαίρεση τις μελέτες του John Iatrides, ο οποίος συμμετείχε στις διαβουλεύσεις ως μέλος της ελληνικής στρατιωτικής αντιπροσωπείας.

Σωτήρης Γιάντσης – Μαρία Πίτσου-Παπατκούδη

Αθλητικές αναφορές στη Χρονογραφία του Μιχαήλ Ψελλού

Εισαγωγή

Ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-1077 ή 1092 ή 1098) υπήρξε ένας από τους πλέον αξιόλογους βυζαντινούς συγγραφείς, αφού το πολύπλευρο έργο του καλύπτει με πρωτότυπο τρόπο πολλές πτυχές της πολιτικής-αυτοκρατορικής και πνευματικής ζωής της εποχής του. Ιδιαίτερα η *Χρονογραφία*, που αποτελεί και το κύριο ιστορικό έργο του, καλύπτει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, που αρχίζει από τη βασιλεία του Βασιλείου Β' (976-1025) και φθάνει μέχρι την αντίστοιχη του Μιχαήλ Ζ' (1071-1077)¹. Στον Ψελλό αναφέρονται επώνυμα ή ανώνυμα και πολλοί μεταγενέστεροι από αυτόν βυζαντινοί συγγραφείς, όπως ο Συνεχιστής του Ιωάννη Σκυλίτζη, η Άννα Κομνηνή και αρκετοί άλλοι². Κανένας τους, όμως, δεν προχώρησε σε τόσο πολλές καθημερινές σημειολογικές πληροφορίες, που να σχετίζονται με την προσωπική ζωή τόσο πολλών αυτοκρατόρων. Ο Ψελλός έγραψε μια προσωπική ιστορία που έχει τον χαρακτήρα της χρονογραφικής βιογραφίας-απομνημόνευσης και της σημειολογικής ανάλυσης, που καλύπτει την αυτοκρατορική πολιτική, της οποίας και ο ίδιος ήταν μέτοχος. Επιπρόσθετα το έργο του παρουσιάζει ενδιαφέρον, αφού είναι ένα κράμα προσωπικών απόψεων, τολμηρών ιδεών και σημειολογικών και συμβολικών αναλύσεων. Έτσι, στα κείμενά του δεν βρίσκουμε μόνο δογματικές θρησκευτικές απόψεις όμοιες με εκείνες του Ιωάννη Ξιφιλίνου, του Ιωάννη Μαυρόποδα και άλλων συγχρόνων του³.

1. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, μτφρ. Α. Σιδέρη, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1993, σ. 198 (ότι κατείχε κάθε ίχνος γνώσης), 198-202, 209, 226, 274 (ως ιστορικός), 246, 258, 306 (για ιατρική). Πρβλ. και την έκδοση που περιλαμβάνει και το αρχικό κείμενο, Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, μτφρ. Β. Καραλής, τ. Α' και Β', εκδ. Άγρωστις, Αθήνα 1992. Σχόλια του μεταφραστή στον τ. Α', σ. 11-35 και επιλεγόμενα του ιδίου, τ. Β', σ. 469-503. Το κείμενο της *Χρονογραφίας* δεν χωρίστηκε από τον Ψελλό σε κεφάλαια, αλλά σε θεματικές. Έτσι ακολουθήσαμε τη σελιδοποίηση των εκδόσεων Άγρα. Πρβλ. Μιχαήλ Ψελλός, 'Διδασκαλία παντοδαπή', *PG* 122, σ. 702-736, 718, 721, 723 (περί αρετής), 702-04 (περί νου), 704-10, 716 κ.ε. (περί ψυχής), 712 (για το έργο του Πλάτωνα *Τίμαιος* και για ψυχή και σώμα), 736 (για τύχη).

2. Ε. Θ. Τσολάκης (επιμ.), *Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννη Σκυλίτζη*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1968. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, μτφρ. Α. Σιδέρη, τ. Α' και Β', εκδ. Άγρα, Αθήνα 1991.

3. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 288-91, 360-61. J. N. Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, έκδ. Β', Αθήνα 1992 (όλο το βιβλίο αναφέρεται στη ζωή και το έργο του Ψελλού Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, σ. 83, 89, 92, 372). Ε. Τσολάκης, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι 11ου και 12ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 7-33. Πρβλ. και το ειδικό για το λογοτεχνικό ταλέντο του Ψελλού βιβλίο: Α. Kaldellis, *The Byzantine family of Michael Psellos: Mothers and sons, fathers and daughters*, Notre Dame, Indiana 2006, σ. 1-209. Το βιβλίο, όπως ο συγγρα-

Ο Ψελλός υπήρξε ένας καθαρά πολιτικός συγγραφέας με τεράστιες εγκυκλοπαιδικές γνώσεις και με σπουδαίες μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Παράλληλα, όμως, είναι και ο συγγραφέας των περισσότερων αντιφάσεων και αμφισημιών.

Οι νεότεροι συγγραφείς άρχισαν να ασχολούνται με τον Μιχαήλ Ψελλό από τα μέσα του 19ου αιώνα⁴. Ίσως, αποσιωπήθηκε για τον κοσμικό χαρακτήρα της όλης του φιλοσοφίας, που ερχόταν σε φανερή αντίθεση με την αντίστοιχη χριστιανική μεταφυσική φιλοσοφία. Ίσως, πάλι, το έργο του να μην τράβηξε το ενδιαφέρον των ερευνητών λόγω των αμφισημιων και αντιθετικών απόψεών του, καθώς και για τον κυνικό, αδίστακτο και εγωιστικό χαρακτήρα του. Την πλέον ολοκληρωμένη μελέτη για το έργο του Ψελλού αποτελεί, μάλλον, το βιβλίο του Ljubarskyj⁵, που αναλύει πολύ καλά όλες περίπου τις πλευρές του πολύπλοκου έργου του συγγραφέα, που έζησε μέσα στο Μεγάλο Παλάτι κοντά σε έξι αυτοκράτορες για τριάντα περίπου χρόνια. Επίσης, σημαντική προσφορά στην κατανόηση του έργου του Ψελλού αποτελεί το βιβλίο του Kaldellis⁶, σχετικό με τη *Χρονογραφία*.

Ο αρχικός σκοπός αυτής της μελέτης ήταν να καταγραφούν και να σχολιαστούν όλες οι αθλητικές πληροφορίες που σποραδικά αναφέρονται στο έργο του Ψελλού.

φέας-επιμελητής γράφει (σ. 3) αναφέρεται στη ζωή του Μιχαήλ Ψελλού, την ιστορία της οικογένειάς του και τη βιογραφία αρκετών γυναικών και παιδιών (αγόρια και κορίτσια), που έζησαν κοντά στον Ψελλό. Το βιβλίο περιέχει επίσης αυτούσια κείμενα σε πολύ καλή αγγλική μετάφραση, τόσο από τη *Χρονογραφία*, όσο και τις *Επιστολές* του. Το βιβλίο είναι ακόμη πολύτιμο, επειδή βοηθάει στο να φανεί καθαρότερα η κοινωνιολογική πλευρά της αξίας των κειμένων του Ψελλού. Ο συγγραφέας θεωρεί τον Ψελλό ως τον σπουδαιότερο βυζαντινό συγγραφέα.

4. C. Niarchos, 'The philosophical background of the Eleventh-Century revival of learning in Byzantium', M. Mullet and R. Scott (εκδ.), *Byzantium and the Classical Tradition, 13th Spring Symposium of Byzantine Studies* 1979, Birmingham 1981, σ. 128, 131 (ότι ο Ψελλός μελέτησε τον Πλάτωνα), 129 (Ψελλός και Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης), 129, 131 (αρμονία –συγκρασιμότητα μεταξύ αρχαιοελληνικής και χριστιανικής φιλοσοφίας), 132 (ακολουθεί νεοπλατωνισμός και Πρόκλος μέσω Ι. Δαμασκηνού), 135 (Ο Ψελλός καλλιεργεί ανθρωπισμό όπως αργότερα η Αναγέννηση). Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1953, εκδ. Παπαζήση, τ. Α.ΙΙ, 290. Γ. Κορδάτος, *Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου*, έκδ. 3η, Αθήνα, 1976, έκδ. Γ', σ. 281, 293, 374. S. Runciman, *Byzantine civilization*, London 1975, σ. 51, 194, 202, 211, 220, 223, 227, 230, 232, 234, 237, 244, 246-47, 292. C. Delvoye, *Βυζαντινή τέχνη*, μτφρ. Μ. Παπαδάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2000, 302-03, 487. Ε. Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Ζ. Μπομπαιρ, Α. Γκιγιού κ.ά., *Βυζάντιο και Ευρώπη*, Συμπόσιο Παρίσι, Maison De L' Europe, 22 Απριλίου 1994, μτφρ. Β. Σαραφίδου/Γ. Κουμπούρη/Α. Πασσιά, Αθήνα 1996, σ. 11-114. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Β' (8ος-10ος αι.), εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2002, σ. 431, 478, 481, 489, 509, 511, 514-15.

5. J. N. Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, σε όλο το βιβλίο. Ο συγγραφέας ασχολήθηκε και σε άλλα του έργα με τον Ψελλό.

6. A. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chrographia*, Leiden-Boston.Koln, 1999, σ. 1-223. Πρβλ. σχόλια για το βιβλίο, J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 31-32 σημ. 51.

Στην πορεία όμως το ενδιαφέρον μας περιορίστηκε στη *Χρονογραφία*. Υπολείπεται η μελέτη του υπόλοιπου έργου του συγγραφέα, που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και 500 επιστολές. Επίσης, στις μελλοντικές προθέσεις των συγγραφέων είναι να πραγματοποιηθεί μια συγκριτική μελέτη μεταξύ των αθλητικών πληροφοριών του Ψελλού και των άλλων όμοιων, που αναφέρονται στα έργα άλλων συγγραφέων του 11ου αιώνα. Παρόμοιες αθλητικές πληροφορίες βρίσκουμε, για παράδειγμα, στο έργο *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, μιας συγγραφέως που έζησε από κοντά την αθλητική ζωή του πατέρα της Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και η οποία φαίνεται να επηρεάστηκε από τον Ψελλό και στον τομέα αυτό⁷.

Η προσωπικότητα και το έργο του Ψελλού

Για να γίνουν κατανοητά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας πολύ σημαντικής, αλλά πολύπλοκης και αντιφατικής προσωπικότητας, όπως ήταν ο Ψελλός, θα πρέπει να εξετάσουμε τρία βασικά χαρακτηριστικά από τα πολλά που ο ίδιος αποδίδει στον εαυτόν του⁸. Το πρώτο από αυτά είναι οι κοσμικές του αντιλήψεις και σκέψεις⁹. Διαπνεόμενος περισσότερο από μια πολιτική, κοσμική και ουμανιστική φιλοσοφία, προσπάθησε να ξεφύγει από την εκκλησιαστική και μεταφυσική θεώρηση της εν γένει βυζαντινής αντίληψης, παρά το γεγονός ότι υπήρξε μοναχός για δυο χρόνια. Ο Ψελλός φαίνεται να θεωρούσε τον μοναχισμό μάλλον ως ένα αναγκαίο κοινωνικό φαινόμενο ή μέσον υπεκφυγής από δύσκολες πολιτικές και κοινωνικές καταστάσεις και όχι ως ένα δρόμο λύτρωσης της ψυχής του ανθρώπου. Κάποιες του αναφορές δείχνουν ότι δεν συμπαθούσε τη χρήση μισθοφόρων, τους οποίους, εξάλλου, αποκαλούσε «βαρβάρους»¹⁰. Η θέση του μοιάζει με εκείνη του Γεωργίου Πλήθωνα Γεμιστού, που είδε, λίγο πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, τον μοναχισμό, ως μια σοβαρή αιτία της βυζαντινής στρατιωτικής λειψανδρίας¹¹. Η κοσμική αντίληψη

7. Σ. Γιάτσης, *Το θέαμα του ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*, Διδακτορική Διατριβή, Φ.Σ./ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1988, Πρβλ. σ. 7, 119, 131, 140-43, 165, σημ. 73, 172, 176.

8. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 208 (αυτοβιογραφείται), 209, 212 (πολύ διαβασμένος), 198-202, 209, 226, 274, 409 (ιστορικός), 292, 340 (αμφίσημος και διχασμένος), 302 (θεία δύναμη), 329 (ρήτορας πολύπλευρος). J. N. Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, σ. 81, 91, 301-04, 319.

9. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 300-02. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 154, 156, 233, 355.

10. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 388. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 365.

11. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 113, 290, 338 (για αντιπαράθεση πολιτικής και στρατιωτικής αριστοκρατίας). Πρβλ. H. Ahrweiler, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1977, σ. 140-1 (για Πλήθωνα). A. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chrono-*

του Ψελλού δικαιολογείται και από τον πολιτικό και πνευματικό ρόλο που ο ίδιος έπαιξε στη ζωή του. Έζησε μέσα στο Μεγάλο Παλάτι τόσο ως πολιτικός, όσο και ως φιλόσοφος. Για τη δεύτερη ιδιότητα φαίνεται να ήταν μάλλον ο ικανότερος όλων των πνευματικών και πολιτικών φιλοσόφων της εποχής του. Ο Ψελλός διακρίθηκε από μια οικουμενικότητα, αντίληψη που στο πολιτικό επίπεδο συνάδει της βυζαντινής ουράνιας τάξης. Διαβασμένος όσο κανείς άλλος, χρησιμοποίησε τη ρητορεία και την επιχειρηματολογία του σε ένα επίπεδο υψηλό, στο οποίο υπήρχε ταυτόχρονα ρεαλισμός και αμοραλισμός. Ο Ψελλός χρησιμοποίησε την ευστροφία και τη δυναμική του σημειολογική σκέψη και ικανότητα για ένα μοναδικό σκοπό· να μείνει στην ιστορία ως το παράδειγμα φιλοσόφου που άσκησε πολιτική, σύμφωνα με το πνεύμα του Πλάτωνα. Έτσι μπόρεσε και παρέμεινε για τριάντα χρόνια ως πολιτικός σύμβουλος δίπλα σε έξι αυτοκράτορες. Ένας τόσο δύσκολος πολιτικός ρόλος δικαιολογείται μόνο από το γενικό πνεύμα της εποχής του. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται, για παράδειγμα, ότι η εποχή του είναι μια περίοδος σύγκρουσης στρατιωτικών και φεουδαρχών. Έτσι, αναγκάζεται να φέρεται αντιφατικά. Η κοσμική αντίληψη του Ψελλού δικαιολογεί και τις πολλές αθλητικές αναφορές του. Ο Ψελλός δεν θεωρεί τις αθλητικές ασκήσεις των αριστοκρατών και των αυτοκρατόρων μόνο ως μια ψυχαγωγική ενασχόληση. Γι' αυτόν το παιχνίδι και τα σπορ ήταν και ένας τρόπος πολιτικής συμβολικής σκέψης. Η κοσμική-αθλητική, δηλαδή, πλευρά του Ψελλού είχε τον χαρακτήρα μιας σημειολογικής προσέγγισης. Αυτό το στοιχείο, κανείς άλλος βυζαντινός συγγραφέας δεν το επιχείρησε τόσο καλά.

Το δεύτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει τον Ψελλό είναι η βαθειά επιρροή που δέχτηκε από τη μελέτη της *θύραθεν* φιλοσοφίας και γενικά της όλης ελληνορωμαϊκής γραμματείας. Σύμφωνα με όσα ο ίδιος αναφέρει¹² όχι λίγες φορές στη *Χρονογραφία* του, μελέτησε τον Όμηρο (γνώριζε πολλά κομμάτια απέξω), τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τον Πρόκλο, και άλλους. Δεν παραλείπει, όμως, να επισημαίνει ότι μελέτησε τους μεγάλους χριστιανούς Πατέρες, ιδιαίτερα τον Γρηγόριο Ναζιανζινό, τον Γρηγόριο Νύσσης και τον Ιωάννη Δαμασκηνό¹³. Ο Ψελλός, δηλαδή, διαμόρφωσε την

graphia, σ. 178-81.

12. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 208-12. J. N. Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, σ. 25, 43, 118, 348.

13. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 199, 203, 209, 215, 215, 380. Κ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδης, Αθήνα 1900 (=ανατ. Β. Ν. Γρηγοριάδης), Αθήνα 1974, σ. 55-77 για Μ. Ψελλό, 58 για Πλάτωνα, 59 οικτρή εποχή 1018-1081 και ότι ο Ψελλός προδίδει ίδιον χαρακτήρα). Α. Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, μτφρ. Ρ. Odorico/Σ. Τσοχανταρίδου, Αθήνα 1996, σ. 595, 151, 174, 246-47, 261, 278, 289, 335, 372, 384, 390, 401, 407, 414-15, 419, 422.

προσωπική του σκέψη, αφού πρώτα μελέτησε μεγάλους προηγούμενους διανοητές, ανεξάρτητα αν αυτοί ανήκαν στην ενθέδεν ή την εκείθεν πλευρά. Για τον Ψελλό ισχύει αυτό που ο ίδιος αναφέρει στην 175η *Επιστολή* του, ότι: 'τὸ γὰρ συλλογίζεσθαι, ἀδελφέ, οὔτε δόγμα ἐστὶ τῆς ἐκκλησίας ἀλλότριον, οὔτε θέσις τις τῶν κατὰ φιλοσοφίαν παράδοξος, ἀλλ' ἡ μόνον ὄργανον ἀληθείας και ζητούμενου πράγματος εὔρεσις'¹⁴. Πράγματι, ο Ψελλός κατόρθωσε να πετύχει ένα μοναδικό για τον Μεσαίωνα (ανατολικό και δυτικό) συγκερασμό, αφού συνδύασε έναν ιδιότυπο αρχαιοελληνικό σκεπτικισμό (πλατωνισμός, πλωτινισμός, πυρρωνισμός), που ανατροφοδοτούνταν συνέχεια από την υψηλή ρωμαϊκή και ιδιαίτερα χριστιανική σκέψη¹⁵.

Το τρίτο κύριο χαρακτηριστικό του Ψελλού, και το οποίο, χωρίς αμφιβολία, τον ξεχωρίζει απ' όλους τους βυζαντινούς συγγραφείς, είναι η ικανότητά του να χρησιμοποιεί σημειολογικά στοιχεία τόσο σε επίπεδο προσώπων, όσο και πραγμάτων¹⁶. Λίγοι από τους σχολιαστές του τόνισαν το μεγάλο ταλέντο του Ψελλού να παίζει με σημασιολογικούς, μεταφορικούς, συμβολικούς, σημειωτικούς και σημειολογικούς όρους, προσομοιώσεις, διατυπώσεις, ειρωνείες και υπαινιγμούς. Ο Ψελλός ξεπερνά και τη συνήθεια πολλών Πατέρων της Εκκλησίας που γράφουν και ομιλούν συχνά με μεταφορές και σημειωτικούς συμβολισμούς. Με τα σημερινά δεδομένα πολλές αναφορές και αναλύσεις του μοιάζουν με τις αναλύσεις των Ουμπέρτο Έκο, του Νόαμ Τσόμσκι και του Παναγιώτη Κονδύλη, για να αναφερθούμε σε τρεις μόνο σημερινούς σημειολόγους¹⁷. Θεωρώντας τη μελέτη και τη λογική σκέψη ως πρωταρχικά εφόδια του

14. Μιχαήλ Ψελλός, *Ιστορικοί λόγοι, Επιστολαί και άλλα ανέκδοτα*, Κ. Ν. Σαθάς (επιμ.), τ. 5, Παρίσι 1876, *Επιστολή* 175 ('Τω μοναχῷ κυρ Ἰωάννη και γεγονότι πατριάρχη τῷ Ξιφιλίνῳ'), σ. 447. Βλ. C. Nearchos, 'The philosophical background of the Eleventh-Century revival of learning in Byzantium', 130, σημ. 23 και σ. 129 για Πατέρες. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 90. Πρβλ. A. Littlewood, 'The midwifery of Michael Psellos: an example of Byzantine literary originality', στο M. Mullet and R. Scott (εκδ.), *Byzantium and the Classical Tradition, 13th Spring Symposium of Byzantine Studies* 1979, Birmingham 1981, σ. 136-42. A. Bryer, 'The First encounter with the West-A.D. 1050-1204', in: P. Whitting (editor), *Byzantium. An Introduction*, Oxford 1971, σ. 83-110.

15. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Αγρα, σ. 110-11, 181, 202, 209 σημ. 3, 212, 276-7, 288-89, 291, 299, 301-302, 337, 340, 407. J. N. Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, σ. 90, 154, 173. A. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chronographia*, σ. 117-27.

16. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.* σ. 81, 108, 201, 204-05, 212-13, 233, 293, 326, 341. Κάποιοι τον προσομοιάζουν με τον Σαίξπηρ και τον Ντσοστογιέφσκι. J. N. Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, σ. 21, 25, 28, 30, 90, 224, 226, 294-95, 298, 333.

17. Ο Έκο, *Η μυστηριώδης φλόγα της βασίλισσας Λοάνα*, μτφρ. Έ. Καλλιφατιδή, έκδ. 4η, Αθήνα 2005, όλο το βιβλίο. Ν. Τσόμσκι, *Η χειραγώγηση των μαζών*, μτφρ. Θ. Βουλγαριδής, έκδ. Β', Αθήνα 1997, σ. 147-72. Π. Κονδύλης, *Το πολιτικό και ο άνθρωπος. Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, τόμ. Ιβ', Αθήνα 2007, σ. 718-857.

πνευματικού και πολιτικού προσώπου, δεν παύει να αυτοεπαινείται αντάρεσκα και να αναφέρεται σαρκαστικά για την πνευματική φτώχεια των γύρω του¹⁸. Η μεγάλη πολυμάθεια του Ψελλού φαίνεται να έχει σχέση και με μια περίεργη αναφορά του, ότι διαπνεόταν από ένα «ανώτερο πνεύμα»¹⁹, κατιτί που μας παραπέμπει όχι τόσο στο θεϊκό, αλλά στο σωκρατικό *δαιμόνιον*. Αυτό μοιάζει να είναι μια ξεχωριστή διαίσθηση, που φαίνεται να προέρχεται από τη μεγάλη γνώση της ψυχολογίας του ανθρώπου και της πολιτικής και φυσικά, από την ξεχωριστή ευφυΐα του²⁰.

Μολονότι ο Ψελλός αναγνωρίζεται ως ξεχωριστή συγγραφική και πνευματική προσωπικότητα, εντούτοις, από πολλούς πάλι συγγραφείς χαρακτηρίστηκε ότι διαπνεόταν από αντιθετικά, αντίνομα και αμφίσημα στοιχεία. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος²¹ τον θεωρεί υπεύθυνο για πολλές λαθεμένες πολιτικές επιλογές των αυτοκρατόρων και τον κατηγορεί για τον αισχρό του χαρακτήρα του. Άλλοι, όπως ο Α. Vasiliev²² ή ο C. Mango²³, τον επαινούν για το τεράστιο και πρωτότυπο έργο που άφησε και παράλληλα τον κρίνουν αυστηρά για τον δύσκολο συμβουλευτικό και πολιτικό ρόλο που έπαιξε κοντά σε έξι αυτοκράτορες. Από όλους όμως τους συγγραφείς τη σωστή για τον Ψελλό κρίση, πρώτος την έκανε ο Α. Kazhdan²⁴ και στη συνέχεια ο J. N. Ljubarskyj²⁵. Ο πρώτος από τους παραπάνω, που αποτελεί και τον κύριο εκφραστή του βυζαντινού *ambivalence* (κράμα αντινομίας, αντιθέσεων και αμφισημίας), με την εύστοχη κρίση του κατατάσσει τον Ψελλό στην κορυφή των βυζαντινών συγγραφέων μαζί με τον Νικήτα Χωνιάτη. Αυτό, ίσως, αποτελεί υπερβολή, αφού παράλληλα με

18. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* (εκδ. Άγρα), σ. 201-02 (ιστορικός), 281 (δολοπλόκος), 210, 311 (φιλόσοφος), 291 (πολυπρόσωπος), 301 (παντογνώστης), 324 (λεπτολόγος), 326 (ρήτορας), 327 (αποφασιστικός), 404 (εγωιστής).

19. *Ο.π.*, σ. 46 (σχόλιο μεταφράστριας), 112, 210-11, 176, 302, 435 (από επιστολή προς Ρωμανό Διογένη).

20. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, *ό.π.*, σ. 292, 340 (ανάλυση αμφισημίας και διχασμού της προσωπικότητάς).

21. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, 4η, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 173-75, 181-83, 407.

22. Α. Α. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1453*, μτφρ. Δ. Σαβράμης, Αθήνα 1954, σ. 436-37, 454-56, 459.

23. C. Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1988, 74, 142, 171-74, 176, 209, 278, 280, 286, 289, 290, 295, 298, 300, 322. C. Mango (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, μτφρ. Ο. Καραγεώργου, Αθήνα 2006, 246.

24. Α. Kazhdan/G. Constable, *People and power in Byzantium. An introduction to modern Byzantine studies*, Washington 1982, σ. 12, 14, 21, 27-9, 32, 52, 72, 74, 101, 108, 110, 112-15, 137, 147, 159, 171, 175. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, 354.

25. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 202, 204, 212-13, 276-77, 281, 288-89, 291, 293-94, 301, 327, 337, 340, 354-56, 407. Βλ. παραπάνω στις σημειώσεις 8 και 18.

τον Χωνιάτη πολύ σημαντικό έργο παρουσιάζουν ο Προκόπιος, ο Φώτιος, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, η Άννα Κομνηνή, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ίσως και άλλοι. Ο Ljubarskyj²⁶ στην πιο ολοκληρωμένη από όλες τις μελέτες, επηρεασμένος, όπως ο ίδιος αναφέρει από τον Kazhdan, σχολίασε όλους τους τομείς με τους οποίους ασχολήθηκε ο Ψελλός: ιστορία, λογοτεχνία, κοινωνιολογία, ψυχολογία, βιογραφία, ανθρωπολογία, στρατιωτική τέχνη, απομνημονεύματα, ιατρική, πολιτική, φιλοσοφία και σημειωτική. Όμως, και αυτός δεν ασχολήθηκε με τις αθλητικές πληροφορίες του Ψελλού. αρκέστηκε μόνο σε περιγραφές κάποιων σωματότυπων και προσωπογραφιών.

Το ξεχωριστό με τον Ψελλό είναι ότι καταγράφει πρόσωπα και γεγονότα με έναν δικό του τρόπο. Από αυτήν την πλευρά τουλάχιστον η *Χρονογραφία* του αποτελεί είδος πρωτότυπης για την εποχή του βιογραφίας και απομνημονευμάτων. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στο κεφάλαιο το σχετικό με τον Κωνσταντίνο Μονομάχο²⁷. Ο Ψελλός ζει την εποχή του πολύ ζωντανά και θέλει να τη μεταφέρει με πρωτότυπο τρόπο στις μελλοντικές εποχές²⁸. Η πρωτοτυπία των κειμένων του φαίνεται και από το γεγονός ότι χρησιμοποιείται συχνά από πολλούς μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα από τον Συνεχιστή του Ιωάννη Σκυλίτζη, την Άννα Κομνηνή και άλλους. Όμως και οι νεότεροι ιστορικοί και σχολιαστές, ανεξάρτητα αν είναι κριτικοί απέναντί του, δεν παύουν να τον αναφέρουν εμφατικά, θετικά και αρνητικά. Οι μεταφραστές της *Χρονογραφίας* του Ψελλού στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα διαφέρουν σε κάποια σημεία στις πραγματολογικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις τους. Από τις ελληνικές μεταφραστικές αποδόσεις ξεχωρίζουν εκείνες του Βρασίδα Καραλή και της Αλόης Σιδέρη.

Κλείνοντας το σύντομο αυτό εισαγωγικό μέρος δεν θα ήταν άσκοπο να τονιστεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της *Χρονογραφίας* του Ψελλού, εκτός από εκείνη του Βασιλείου Β΄ (976-1025), αναφέρεται σε μια εποχή παρακμής ή, ίσως καλύτερα, μεταβατικής. Η μακεδονική δυναστεία, που κράτησε 200 περίπου χρόνια έκλεισε με την αρχή της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118). Η περίοδος από το 1025 μέχρι και το 1081 σηματοδεύτηκε από δυο μεγάλα κοσμοϊστορικά γεγονότα που ο απόηχός τους έκρινε ακόμη και την τελική τύχη της αυτοκρατορίας. Το πρώτο από

26. J. N. Ljubarskyj, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, σ. 305, 329 κ.ε. Α. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chronographia*, σ. 9-13.

27. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 198-295. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 296-97, 299 σημ. 40, 302, 310-15.

28. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 201-02. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 346-56.

τα γεγονότα είναι το Σχίσμα των Εκκλησιών του 1054, για το οποίο ο Ψελλός μάλλον δε συμφωνούσε και ίσως γι' αυτό παρέλειψε να το σχολιάσει αρκετά²⁹. Πρωταγωνιστής ήταν ο δυναμικός πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος με τον οποίο ο Ψελλός συγκρούστηκε και ας ήταν παλαιός του φίλος. Το σχίσμα του 1054 χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα για τις σταυροφορίες που ακολούθησαν. Το δεύτερο μεγάλο γεγονός είναι η καταστροφή στο Ματζικιέρτ, το 1071³⁰. Ήταν για πρώτη φορά που ένας βυζαντινός αυτοκράτορας έπεφτε αιχμάλωτος στα χέρια των «βαρβάρων». Το Ματζικιέρτ έχει και τη σημειωτική του ιστορική σημασία. Σηματοδότησε τη δυναμική εμφάνιση των Σελτζούκων Τούρκων στην τότε διεθνή ζωή. Ο Ψελλός φαίνεται να έπαιξε ρόλο στα γεγονότα που ακολούθησαν μετά την αιχμαλωσία του Ρωμανού Διογένη. Όμως, στην εποχή του Ψελλού συνέβη και ένα τεράστιας σημασίας πνευματικό γεγονός, του οποίου ο ίδιος ήταν πρωταγωνιστής. Με ενθάρρυνση του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1049-1055) δημιουργείται από μια σπουδαία πνευματική ομάδα το πανεπιστήμιο ή σχολή της Πόλης, στο οποίο ο Ψελλός αναδείχθηκε ως ο *ύπατος των φιλοσόφων*. Οι Κατσαρός, Mango και Ljubarskyj³¹ αναφέρονται συχνά στην ξεχωριστή συνεισφορά του Ψελλού στον θεσμό του παραπάνω πανεπιστημίου. Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι ο Ψελλός στη *Χρονογραφία* του περιγράφει με βάση τα συμβαίνοντα στο Μεγάλο Παλάτι της Πόλης. Έτσι, δίνει ελάχιστα στοιχεία για την περιφέρεια και τη ζωή στην επαρχία. Αυτό, από σημειολογικής πλευράς δείχνει μια κεντρομόλο αντίληψη, στοιχείο που δεν αφορά μόνο τον ίδιο αλλά και την αυτοκρατορική αντίληψη της εποχής του³². Ο Ψελλός φαίνεται να μην κατανοεί καλά τους εξωγενείς παράγοντες

29. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 350 σημ. 1, 351. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, 4η έκδ., σ. 170-204 (γενικά για την εποχή που έζησε ο Ψελλός). Κ. Άμαντος, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Β', Αθήνα 1977, σ. 125, 324-25. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 131-35.

30. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 391-98. Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 125, 180, 219-23, 324-25. Α. Bryer, *The first encounter with the West-A.D. 1050-1204*, σ. 93. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 55-56, 284. Ο Ψελλός πρωταγωνίστησε στην τύφλωση και στον εξευτελισμό του Ρωμανού Διογένη. Αυτό φαίνεται από μια επιστολή του Ψελλού προς το Ρωμανό Διογένη, τον άξιζε, αλλά πολύ άτυχο αυτοκράτορα που ως γνωστόν αιχμαλωτίστηκε από τους Σελτζούκους –Τούρκους στην παραπάνω μάχη. Ο Ψελλός, προσπάθησε να παρηγορήσει τον τυφλό και δυστυχή αυτοκράτορα, με φανερή για εμάς κυνικότητα, ότι του έμενε τώρα το επουράνιο φως.

31. Β. Κατσαρός, 'Προδρομικοί «Θεσμοί» για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνηνεία περίοδο', 11ο Διεθνές Συμπόσιο, ΕΙΕ-ΙΒΣ, *Η Αυτοκρατορία σε κρίση(ς). Το Βυζάντιο τον 11ο αι. (1025-1081)*, Αθήνα 2003, σ. 443-71 (για τον Ψελλό). C. Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, σ. 74, 142, 171-74, 176, 209, 278, 280, 286, 289, 290, 295, 298, 300, 322. C. Mango (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, σ. 246. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 76.

32. Η. Ahrweiler, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σ. 151 (για Σχίσμα και Μιχαήλ Κηρουλάριο), 152 (για κεντρική πολιτική). Ε. Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Ζ. Μπομπάιρ, Α. Γκιγιού κ.ά., *Βυζάντιο και Ευρώπη*, σ. 16 (για συγκεντρωτικό πνεύμα διοίκησης). Α. Kaldellis, *The argument of Psellos'*

(Σελτζούκοι Τούρκοι, Ρώσοι, Δύση), που θα έκριναν λίγο ή πολύ αργότερα την τύχη του Βυζαντίου. Για τον λόγο αυτό αρκείται στη λεπτομερή καταγραφή της ζωής των αυτοκρατόρων και της ζωής του παλατιού.

Αθλητικές αναφορές

Από τους νεότερους συγγραφείς που μελέτησαν το πολυσχιδές και δυσερμίνευτο εν πολλοίς έργο του Ψελλού, κανείς τους μέχρι σήμερα δεν ασχολήθηκε με τις αθλητικές αναφορές του συγγραφέα. Κι όμως, ο παρατηρητικός, οξυδερκής και κοσμικός συγγραφέας είχε την ευκαιρία να δει αρκετούς αυτοκράτορες να ασχολούνται με αθλητικές δραστηριότητες. Μόνον ο Ljubarskyj, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατέγραψε τον τρόπο που ο Ψελλός περιέγραψε τον σωματικό τύπο αρκετών αυτοκρατόρων καθώς και την προσωπογραφία τους³³. Ο Ψελλός δεν αρκείται στην καταγραφή των αθλητικών πληροφοριών ή και των σχολιασμών τους, όπως έπραξαν οι Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (10ος αιώνας) ή ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (12ος αιώνας)³⁴. Ο Ψελλός, εκτός από πραγματικές αθλητικές πληροφορίες προχώρησε σε σημειολογικές αναλύσεις με τη χρήση συμβολισμών και άλλων σημειωτικών μεθοδολογικών στοιχείων. Κανείς άλλος Βυζαντινός συγγραφέας δεν είδε τα σπορ στη συμβολική τους διάσταση, όσο ο Ψελλός. Κατορθώνει να διασταυρώσει το πραγματικό με το συμβολικό και μας δίνει, παρά τις αρκετές αόριστες αναφορές, πολύτιμες αθλητικές πληροφορίες τόσο για την εποχή του, όσο και για προηγούμενες³⁵. Ειδικότερα για τα παραπάνω: Στο πραγματικό μέρος ο συγγραφέας, ζώντας μέσα στο Μεγάλο παλάτι, που είχε αρκετούς χώρους άσκησης (σκεπαστός ιππόδρομος, τζυκανιστήριο, λουτρό, ελεύθερους χώρους και εύκολη πρόσβαση στον Μεγάλο Ιππόδρομο), μας μεταφέρει πολλές αθλητικές σκηνές από την καθημερινή αθλητική και ψυχαγωγική ζωή του παλατιού. Έτσι, βλέπει τους αυτοκράτορες, τους συγκλητικούς, τους ευγενείς και τους απλούς ανθρώπους του παλατιού να αγαπούν το παιχνίδι στη γενική ψυχαγωγική του διάσταση, την ιππασία, το κυνήγι, το κολύμπι, το τζυκάνιο, τα γυμνικά αγωνίσματα, τους κύβους, τους πεσσούς και άλλα πνευματικά ψυχαγωγικά παιχνίδια. Αναφέρε-

Chronographia, σ. 12-3.

33. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 329 κ.ε. Πρβλ. J. D. Winfield, *Proportions and structure of the human figure in Byzantine wall-painting and mosaic*, London 1982, σ. 1-203.

34. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περί Βασιλείου τάξεως*, εκδ. A. Vogt, τ. Β΄, Paris 1935. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Opuscula*, εκδ. T.L.F. Tafel, Frankfurt 1832 (ανατ. Amsterdam 1964). Αθλητικά σχόλια έγραψε ο Ευστάθιος και σε άλλα του έργα.

35. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 79, 95-6, 256, 280-81, 407.

ται επίσης συχνά σε θέματα υγιεινής και στρατιωτικής εκπαίδευσης. Δεν παραλείπει ακόμη να περιγράφει τα πρόσωπα, τα σώματα και τις κινήσεις των προσώπων που έζησε ή και εκείνων που δεν γνώρισε από κοντά, λόγω ηλικίας (π.χ. Βασίλειος Β΄, Κωνσταντίνος Η΄). Προσπαθεί να σκιαγραφήσει το ψυχικό μέρος των ηρώων του και δίνει λεπτομέρειες συμπεριφοράς που αναφέρονται σε προσωπικά δεδομένα. Αν και κάποιες φορές προσπαθεί να προσομοιάσει τα πρόσωπα που περιγράφει με ήρωες της αρχαιότητας, εντούτοις, αποφεύγει να αναφερθεί στον *καλόν καθαόν*. Το δικό του πρότυπο εμφορείται από αρετές σωματικές και ψυχικές-πνευματικές που έχουν σχέση με το καλό παράστημα, την ομορφιά και τη γενναία ψυχή. Εδώ ο Ψελλός λειτουργεί με έναν ακαθόριστο συγκρητισμό και αφαιρετικόν τρόπο, αφού, κάποιες του περιγραφές είναι στερεότυπες ή δανεισμένες από αρχαίους συγγραφείς. Αυτή η σημειολογική αναδόμηση οδηγεί σε αόριστες εικόνες προσώπων, που δεν βοηθεί, ούτε η προσφυγή σε άλλες εικονιστικές εκφράσεις, όπως είναι οι αγιογραφίες ή και άλλες αποτυπώσεις (π.χ. Κωνσταντίνος Θ΄ και Ζωή).

Στο συμβολικό επίπεδο ο Ψελλός είναι εξίσου πολύπλευρος. Συγκεκριμένα, τους ήρωες που συμπαθεί τους περιγράφει ως έχοντες τόσο πλούσια σωματικά προσόντα, ίδια με τα πρότυπα του Ομήρου, όπως ο Αχιλλέας, ο Αίας ο Τελαμώνιος και άλλοι. Παράλληλα, ο Ψελλός δεν παραλείπει να αναφερθεί σε αθλητικές ιδέες τις οποίες δανείζεται συχνά από τα έργα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, των τραγικών (Σοφοκλή, Αισχύλου και Ευριπίδη), του Πλουτάρχου και άλλων. Οι αθλητικές συμβολικές μεταφορές του είναι πολλές³⁶. Προκειμένου να δείξει πώς συμπεριφέρεται ένα πρόσωπο των απομνημονευμάτων του χρησιμοποιεί μεταφορικές αθλητικές εικόνες, τις οποίες δανείζεται είτε από τον ιππόδρομο και το κυνήγι, είτε από διάφορα παιχνίδια. Η μεθοδολογία αυτή προϋποθέτει γνώση των κανονισμών, τους οποίους φαίνεται να γνωρίζει αρκετά καλά. Για παράδειγμα, αρκετές πολιτικές ενέργειες των αυτοκρατόρων τις προσομοιάζει με τη δεξιοτεχνία των ηνιόχων του ιπποδρόμου ή με τις κινήσεις του παίκτη των κύβων. Η πολιτεία γίνεται ιππόδρομος και ο αυτοκράτορας καλός ή κακός ηνιόχος. Στην ουσία ο Ψελλός αναπαριστά την πολιτική σκηνή με αυτό που ο Huizinga, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1928), ονόμασε *Homo Luden* (ότι η ζωή είναι ένα παιχνίδι)³⁷. Κανένας βυζαντινός συγγραφέας δεν χρησιμοποίησε τόσο πολύ ως μεθοδολογικό εργαλείο το παιχνίδι, όσο ο Ψελλός.

36. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 68, 141, 163, 227, 288-89, 314, 345, 348, 407. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 278.

37. J. Huizinga, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, μτφρ. Σ. Ροζάνης/Γ. Λιακαρόδου, Αθήνα 1989. σ. 257-58, 263, 288, 312.

Όλες οι αθλητικές αναφορές του Ψελλού, πραγματικές και συμβολικές, παρουσιάζουν αρκετά ερμηνευτικά προβλήματα, όπως και όλο το έργο του Ψελλού. Οι περισσότερες ασάφειες ή και τα λάθη βρίσκονται εκεί που περιγράφει τον σωματότυπο των ηρώων του³⁸. Προσφιλής του μέθοδος είναι να ωραιοποιεί το σώμα και τις κινήσεις των ανθρώπων που συμπαθεί. Ποιος ήταν αλήθεια ο σωματότυπος των αυτοκρατόρων και των αυτοκρατορισσών που ο ίδιος περιέγραψε;³⁹ Εξαιρετικό ενδιαφέρον, παρ' όλα τα παραπάνω, παρουσιάζει η σκιαγράφιση του σωματότυπου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου και της αυτοκράτειρας Ζωής⁴⁰. Ο Ψελλός φαίνεται να κάνει λάθη στους υπολογισμούς των αναστημάτων. Αναφέρει, για παράδειγμα, ότι κάποιοι άνθρωποι είχαν ύψος 8 ή 9 ποδών, δηλαδή 2.40 ή 2.70 μέτρων⁴¹. Μάλλον είχε στο μυαλό του την πιθαμή του χεριού και όχι το πόδι. Έτσι, τα παραπάνω ύψη πάνε στο 1.70 ή το 1.80.

Πληροφορίες για το σώμα και την ψυχή

Ο Ψελλός, βαθειά επηρεασμένος από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς (κυρίως Πλάτωνα και Αριστοτέλη) και άλλους του ελληνορωμαϊκού κόσμου (Πλωτίνος, Πρόκλος και άλλοι), αναφέρεται συχνά στο ανθρώπινο σώμα και τον στολισμό του, στην ψυχή και την ανθρώπινη κίνηση σε πολλές διαστάσεις και μορφές⁴². Όμως, δεν αρκείται στις παραπάνω αντιγραφές. Το σώμα για τον Ψελλό δεν είναι απλά μια ύλη και η ψυχή μια άυλη υπόσταση⁴³. Ο Ψελλός, ως γνώστης των χριστιανικών πατερικών κειμένων προχωρεί περισσότερο. Θεωρεί⁴⁴ ως κοινωνική αρετή το ωραίο σώμα, το οποίο απαρτίζουν το ωραίο πρόσωπο, ο στητός κορμός, το προβαλλόμενο στον άνδρα στήθος, το άνετο και ευθυτενές περπάτημα ή η άνετη έριππη θέση. Τον ενδιαφέρει η κινητική έκφραση των ματιών, του στόματος και αντιπαθεί τις γκριμάτσες. Περιγράφει το ντύσιμο, τα διάφορα κοσμήματα και τα τιμαλφή (ανδρών και γυναικών), τα

38. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 305, 329κκ.

39. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Άγρα, σ. 228 (για βαρβάρους), 405-06 και 410 (για Μιχαήλ Δούκα).

40. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 194 (για Ζωή), 206-07 (για Κωνσταντίνο Θ'). J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 290, 293 (για Ζωή), 293, 310κ.ε. (για Κωνσταντίνο Θ').

41. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 95 (για τον Κωνσταντίνο Η' ότι είχε ανάστημα εννέα ποδιών), 228 (για Γεώργιο Μανιάκη ότι είχε ανάστημα δέκα ποδιών).

42. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 69, 78, 84, 91, 112, 115, 131, 163-64, 194, 213, 228, 255-57, 269, 291, 298-99, 410.

43. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 291, 299, 340, 432.

44. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 299.

κόκκινα σανδάλια που φορεί ο αυτοκράτορας και τον τρόπο που αυτός αντιμετωπίζει τους συνομιλητές του⁴⁵. Για τον Μιχαήλ Ζ΄ γράφει:

Η μορφή του έχει κάτι το γεροντικό· περισσότερο θα ταίριαζε σε κάποιον σωφρονιστή ή παιδαγωγό. Τα μάτια του κοιτάζουν ίσια μπροστά, δεν έχει τα φρύδια σμιχτά να του σκιάζουν το βλέμμα δίνοντάς του ύφος ακατάδεχτο και φυλόποπτο, αλλά κοιτάζει ελεύθερα με την πρέπουσα σοβαρότητα· το δε βάδισμά του δεν είναι ούτε βιαστικό και άτακτο, ούτε αργό και ράθυμο, αλλά έχει έναν ρυθμό, τον οποίο ένας μουσικός που πραγματεύεται άρσεις και θέσεις χωρίς άλλο θα επαινούσε⁴⁶.

Μολονότι το παραπάνω κείμενο φαίνεται εγκωμιαστικό, εντούτοις εκφράζει μια έμμεση υποβάθμιση. Προφανώς, ο Ψελλός ήθελε να εκφράσει έμμεσα την αντιπάθειά του στον Μιχαήλ Ζ΄ και τίποτε περισσότερο.

Το στοιχείο της ψυχής ο Ψελλός το περιγράφει επίσης πρωτότυπα⁴⁷. Έχοντας τους παραπάνω επηρεασμούς και οπλισμένος με έναν ασυνήθιστο για την εποχή του σκεπτικισμό κινείται μεταξύ της αριστοτελικής ψυχής και του χριστιανικού πνεύματος με σημειωτικό και συμβολικό τρόπο. Σε αυτό το σημείο είναι βαθειά επηρεασμένος από τον Όμηρο, τα έργα του Πλάτωνα *Τίμαιος*, *Φαίδων* και *Φαίδρος*⁴⁸, από τον Λυσία⁴⁹, τον Πλωτίνιο, τον Πορφύριο, τον Πλούταρχο, τον Λουκιανό, τον Ερμογένη⁵⁰ και κυρίως από τον σκεπτικιστή Πρόκλο. Επηρεάζεται όμως και από τους χριστιανούς Πατέρες, όπως για παράδειγμα τους Γρηγόριο Ναζιανζηνό και Γρηγόριο Νύσσης, ή τους σπουδαιούς δασκάλους, συμμαθητές και φίλους, όπως ήταν ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ο Ιωάννης Μαυρόποδας, ο Μιχαήλ Κηρουλάριος και άλλοι. Ο Ψελλός αποφεύγει να επαινέσει τον μοναχό ασκητή και δεν τον θεωρεί κοινωνικό ήρωα⁵¹.

Το ερώτημα που αφορά τις σχετικές με την ψυχή και το σώμα θέσεις του Ψελλού, είναι αν ξεπέρασε με ικανοποιητικό τρόπο τον αρχαιοελληνικό δυϊσμό και αν δημι-

45. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 87-8, 194-96.

46. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 406.

47. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 291, σημ. 2.

48. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 213, 292 (για αρετή), 299 σημ. 1 (για Πλάτωνα και Αριστοτέλη), 337 κ.α. A. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chronographia*, σ. 2, 6-8.

49. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 326.

50. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 292 σημ. 1.

51. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 155-56, 302.

ούργησε μέσα από τη χριστιανική περί ψυχής αντίληψη, ένα δικό του ψυχοσωματικό μοντέλο. Οι πολλαπλές αναφορές του Ψελλού για την ψυχή και το σώμα δείχνουν ότι στο μυαλό του είχε πάντοτε ένα πρότυπο της εποχής του και το οποίο απέφευγε να ταυτίσει είτε με τον *καλό καγαθό* της αρχαιότητας, είτε με τον ιδανικό χριστιανό, που ήταν ο ασκητής ή ο μοναχός. Ο ίδιος προβληματιζόταν ιδιαίτερα για τον ιδανικό αυτοκράτορα. Έτσι, θεωρούσε ως πρότυπο αυτοκράτορα τον Βασίλειο Β΄, ανεξάρτητα αν επαινούσε άλλα πρόσωπα για τα ψυχοφυσικά τους προσόντα. Επαινεί ξεχωριστά τρία άτομα, τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο, τον Μανιάκη και τον Ισαάκιο Κομνηνό. Για τον Κωνσταντίνο Η΄ γράφει ότι είχε γερό σώμα, αλλά δειλή ψυχή⁵². Ο Ψελλός, έχοντας ιατρικές γνώσεις, περιγράφει τις αρρώστιες με αληθοφάνεια⁵³.

Ο Ψελλός, ως σκεπτικιστής, κάποιες φορές, στρέφεται γύρω από τη θεϊκή χάρη και τη συνδυάζει με τη φυσική εξυπνάδα και τον καλό ή κακό χαρακτήρα. Για τον Ψελλό η ψυχή του ανθρώπου μεταλλάσσεται από τις καταστάσεις και αφού αναφέρεται σε αυτοκράτορες δεν παραλείπει να τονίζει ότι η συμπεριφορά τους επηρεάζεται από τα προσωπικά τους συμφέροντα. Ο Ψελλός, με τα σημερινά φιλοσοφικά δεδομένα θα χαρακτηριζόταν, ίσως, ως ένας «άθεος ανθρωπιστής». Ο Kaldellis⁵⁴ εύστοχα γράφει ότι ο Ψελλός είναι χριστιανός επειδή είναι βυζαντινός. Αυτό φαίνεται από τη σταθερή του τάση να αναλύει τα πράγματα με αρχαιοελληνικές προσομοιώσεις και έμμεσες ορθολογικές αναφορές, τις οποίες, όμως ανακαλεί. Φανερά δεν ήθελε να παρεξηγηθεί από το θρησκευτικό περιβάλλον του. Ίσως γι' αυτό, η πλήρης κατανόηση των κειμένων του, απαιτεί πολλαπλή μελέτη. Ο Ψελλός, φαίνεται να είδε τη σωματική και την ψυχική υπόσταση ως μη ενοποιημένες οντότητες, όπως περίπου ο Πλάτωνας. Όμως και κάποιες φορές βλέπει ψυχή και σώμα ενοποιημένα, όπως δηλαδή οι Πατέρες της Ορθοδοξίας. Για την εποχή του, ο παραπάνω οντολογικός τρόπος αντιμετώπισης της ψυχοφυσικής υπόστασης των ηρώων του, μπορεί να θεωρηθεί πρωτοποριακός. Δίκαια χαρακτηρίστηκε πρωτοπόρος νεοπλατωνιστής⁵⁵.

Κίνηση και παιγνίδι

Η έννοια της κίνησης για τον Ψελλό είναι πολυδιάστατη και όχι σπάνια την ταυτί-

52. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 91.

53. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 95, 103, 118-20, 154, 224, 246, 258, 306, 361. Ο Ψελλός περιγράφει με αληθοφάνεια τις ασθένειες επιληψία, πνευμονία, διάρροια, ρευματοπάθεια, αρθρίτιδα.

54. A. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chronographia*, σ. 21.

55. S. Linner, *Ιστορία του Βυζαντινού πολιτισμού*, μτφρ. Ζ. Ψάλτης, Αθήνα 1999, 173 κε. J. N. Ljubarskyj, *ό.π.*, σ. 36, 303, 362. A. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chronographia*, σ. 18, 21.

ζει με το παιχνίδι⁵⁶. Τη χρησιμοποιεί πρωταρχικά ως μέρος κάθε ενέργειας που μπορεί να έχει πραγματικό ή συμβολικό χαρακτήρα⁵⁷. Γνωρίζει, όχι μόνο την σκόπιμη κίνηση που διδάσκεται (περπάτημα ή ασκήσεις), αλλά και τη σημασία της αργής κίνησης ή και ακόμη της ακινησίας, όταν αυτή είναι να χρησιμοποιηθεί σκόπιμα⁵⁸.

Το παιχνίδι για τον Ψελλό είναι μια πολύ σπουδαία κίνηση. Δύο είναι από οντολογικής πλευράς οι σπουδαιότερες εκφάνσεις του παιχνιδιού, το πραγματικό ψυχαγωγικό παιχνίδι και το συμβολικό. Η πρώτη έκφραση του παιχνιδιού είναι αγαπητή σε όλους περίπου τους αυτοκράτορες. Ψυχαγωγούνται με αυτό και το χρησιμοποιούν ακόμη και στο κυνήγι. Για τον Κωνσταντίνο Η΄ αναφέρει ότι παρατούσε τα βασιλικά του καθήκοντα για τα ζάρια, αφού ξεχνούσε, αν και πολυφαγός, να φάγει ή άφηνε τους πρέσβεις να περιμένουν μέχρις ότου τελειώσει την παρτίδα του. Εδώ δεν παύει να σαρκάζεται με μεταφορικό τρόπο γράφοντας ότι ο θάνατος τον βρήκε να *‘παίζει στα ζάρια την αυτοκρατορία’*⁵⁹.

Στη συμβολική του έκφραση το παιχνίδι χρησιμοποιείται από τον Ψελλό για να τονίσει ότι η πολιτική σκέψη και η απόφαση είναι αβέβαιες συνήθως κινήσεις και εξαρτώνται, όπως στο παιχνίδι, από την μόρφωση, την τύχη και τον νόμο των συμπτώσεων. Κάποτε οι πληροφορίες αναφέρονται στην αρχαιότητα, οπότε οι πληροφορίες μας έρχονται ως προσομοιώσεις. Γράφει ο Ψελλός για τον Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1077): *‘...στο ριζισμό της σφαίρας [τζυκάνιο] είναι άφθαστος, αλλά το πάθος του είναι η ουράνια σφαίρα’* και συνεχίζει *‘τυχερό παιχνίδι ξέρει μόνο ένα, τη φορά και την μεταβολή των πραγμάτων, και κύβο επίσης έναν, τον γεωμετρικό, τον οποίο ο Πλάτων απέδιδε στη γη’*⁶⁰.

Πληροφορίες για τις αρματοδρομίες και το άλογο

Το αγώνισμα της αρματοδρομίας ο Ψελλός το χρησιμοποιεί τόσο πραγματικά, όσο και συμβολικά. Ονομάζει τον ιππόδρομο *μέγα θέατρον* και δίνει πληροφορίες για τις πομπές και τον τρόπο που ο χώρος χρησιμοποιούνταν, τόσο από τον αυτοκράτορα, όσο και από το λαό και τους δήμους⁶¹. Τον συμβολισμό αυτό τον βρίσκουμε στον

56. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, εκδ. Αγρα, σ. 96, 276, 288-89, 340.

57. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 264, 340.

58. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ., σ. 340-41.

59. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 96.

60. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 407, σημ. 1 για κυβεία.

61. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 72, 173-74, 200, 220, 262 (για τις πομπές), 333 (για το λαό). Πρβλ. Α. Α. Bryer, ‘The Byzantine Games’, *History Today*, 17 (1967), σ. 453-59.

επόμενο 12ο αιώνα και στον Θεόδωρο Πρόδρομο, που αναπαριστά τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ως ήλιο, που διατρέχει τον ουρανό, όπως αυτός διοικεί την αυτοκρατορία. Το άρμα δεν είναι μόνο το σκεύος του ιππόδρομου· σκεύος είναι και η αυτοκρατορία και ηνιόχος της ο αυτοκράτορας. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο Ψελλός παρουσιάζει τον ρόλο του λαού στη στάση του Γεωργίου Μανιάκη⁶². Από τη μια πλευρά τον υποτιμά, ενώ από την άλλη τον επαινεί και αναδεικνύει τον σοβαρό και πρωταρχικό ρόλο του στην έκβαση του κινήματος. Για το άλογο ο Ψελλός μας παραδίδει πλήθος πληροφοριών. Είναι το ευγενικό ζώο, το πολεμικό μέσο, το τζετ της εποχής του, το στοιχείο της πολυτέλειας, το είδος της πολιτικής εξάρτησης. Σε μια περίπτωση γράφει ότι ένας ευνούχος της αυλής, με το όνομα Βασίλειος, ξύπνησε μεσάνυχτα τον Κωνσταντίνο Μονομάχο για να του πει ότι έχασε ένα άλογο ειδικό στο παιχνίδι τζυκάνιο. Ο αυτοκράτορας, που του άρεσε να θεραπεύει την αφέλεια και την αφασία, υποσχέθηκε στον ευνούχο ένα νέο καλύτερο άλογο. Φαίνεται, όμως, ότι ο Ψελλός με το ασήμαντο αυτό καθημερινό γεγονός ήθελε, με έμμεσο τρόπο, να τονίσει την αρρωστημένη σχέση αυτοκράτορα και συμβούλου⁶³.

Πληροφορίες για τα αγωνίσματα

Ο Ψελλός αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Η΄, επανέφερε τα γυμνικά αγωνίσματα στον ιππόδρομο, που είχαν καταργηθεί στο παρελθόν⁶⁴. Αναφέρει ακόμη ότι ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος συμμετείχε στο πένταθλο, συμπαθώντας ιδιαίτερα την πάλη, το δρόμο και το άλμα⁶⁵.

Πληροφορίες για το κνήγι

Στο επίπεδο το αυτοκρατορικό οι αναφορές του Ψελλού γι' αυτό το σπορ-χόμπι είναι πολλές και εντυπωσιακές. Δείχνει ότι το κνήγι αποτελούσε κάτι περισσότερο από ψυχαγωγία και εξασφάλιση πλούσιου κνηγιού. Το κνήγι γίνεται κυρίως με τόξο πάνω στο άλογο και τα θηράματα είναι αρκούδες, λύκοι, γερανοί, λαγοί και άλλα ζώα. Ακόμη δείχνει τον τρόπο που χρησιμοποιούνταν τα άλογα, τα σκυλιά και τα γεράκια. Μας είναι γνωστό ότι υπήρχε ιδιαίτερο μεγάλο κνηγητικό πάρκο, το *Φιλοπάτιον*, ευ-

62. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 227-34. Α. Kaldellis, *The argument of Psellos' Chronographia*, σ. 183.

63. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 264-65.

64. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 96.

65. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 256.

ρισκόμενο κοντά στο παλάτι των Βλαχερνών, δίπλα και ΒΔ του μυχού του Κερατίου Κόλπου, λίγο έξω από τα τείχη. Γράφει ο Ψελλός για τον Ισαάκιο Κομνηνό:

Ο βασιλιάς ήταν παθιασμένος με το κυνήγι: αγαπούσε όσο κανείς άλλος τα δύσκολα θηράματα και ήταν επιδέξιος κυνηγός. Ίππευε ελαφρά και με κραυγές και σφυρίγματα έδινε φτερά στο σκύλο του και σταματούσε το τρέξιμο του λαγού. Πολλές φορές μάλιστα είτε άρπαζε το λαγό με το χέρι πάνω στην τρεχάλα είτε, αν τον χτυπούσε με βέλος, δεν αστοχούσε ποτέ⁶⁶.

Και συνεχίζει στο ίδιο χωρίο με την περιγραφή του κυνηγιού του γερανού: *‘κυρίως όμως επιδιόταν στο κυνήγι των γερανών και ποτέ δεν άφηνε να του ξεφύγουν, όσο ψηλά κι αν πετούσαν, αλλά τους κατέβαζε από τα ύψη και ήταν στ’ αλήθεια ηδονή και θαύμα μαζί...’*. Ο Ψελλός, φυσικά, φαίνεται να υπερβάλλει, λόγω συμπάθειας, για τις κυνηγετικές ικανότητες του Ισαάκιου Κομνηνού. Σε ένα άλλο χωρίο ο συγγραφέας αναφέρεται στις μορφές κυνηγιού. Γράφει:

Καθώς λοιπόν ο αυτοκράτορας διασκεδάζε και με τα δυο είδη κυνηγιού, για να μην αφανίζει με το κυνήγι τα ζώα που ήταν κλεισμένα σε πάρκα, έβγαινε συχνά να κυνηγήσει και τα ελεύθερα χρησιμοποιώντας κατά την προαίρεσή του πότε λαγωνικά και πότε γεράκια⁶⁷.

Για τον Ιωάννη Δούκα γράφει πάλι για το κυνήγι:

Στο κυνήγι βάζει στόχο όλων των ειδών τα θηράματα: παρακολουθεί το πέταγμα του πουλιού και το τρέξιμο του θηρίου, προγκάει τα σκυλιά να καταδιώξουν το γρήγορο ελάφι κι έχει μανία με τις αρκούδες, πράγμα για το οποίο πολλές φορές τον έχω ψέξει, αλλά το κυνήγι είναι γι αυτόν αναντικατάστατη διασκέδαση. αυτά αγαπάει κι αυτά ασκεί τις ώρες της αργίας του, όταν όμως τον καλεί σοβαρό καθήκον, ασκεί τη στρατηγική και όσα οι καιροί απαιτούν⁶⁸.

66. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 356.

67. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 357.

68. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 413.

Στη συνέχεια ο Ψελλός αριθμεί όλες τις στρατιωτικές ικανότητες του Ιωάννη Δούκα που δείχνουν μέρος της καλής ποιότητας της στρατιωτικής τέχνης της εποχής που γράφει ο Ψελλός. Ο συγγραφέας τονίζει και το ψυχαγωγικό μέρος του κυνηγιού. Γράφει για παράδειγμα ότι ο Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1077) απολάμβανε το κυνήγι αρκεί να γλίτωνε το πουλί: *‘Απολαμβάνει το κυνήγι, φτάνει να δει το πουλί να γλυτώνει: οσάκις το γεράκι το πλησιάζει πολύ, παύει να διασκεδάξει και δεν σηκώνει τα μάτια να δει το θέαμα’*⁶⁹. Ο Μιχαήλ Ζ΄, όπως ήδη αναφέρθηκε, επαινείται από τον Ψελλό για το ταλέντο του σε πολλές αθλητικές και πρακτικές δραστηριότητες, οι οποίες όμως αποτελούσαν μια δεύτερη προτίμηση. Ο Ψελλός με το αθλητικό εγκώμιο θέλει φανερά να τονίσει την πολιτική ικανότητα του Μιχαήλ Ζ΄, τον οποίο συμπαθεί.

Πληροφορίες για άλλες αθλητικές δραστηριότητες

Οι περιγραφές του Ψελλού για διάφορες αθλητικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα για το κολύμπι, το περπάτημα, το λουτρό, το παίξιμο με τα μικρά παιδιά είναι εξίσου αρκετές. Ξεχωρίζουν οι πληροφορίες για το κολύμπι, αφού κάνει λόγο ακόμη για μια τεχνητή υπαίθρια πισίνα που κατασκεύασε ο αγαπητότερος για τον Ψελλό αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος σε ένα λιβάδι και η οποία μας θυμίζει τα σύγχρονα υπαίθρια κολυμβητήρια⁷⁰. Σε μια πιο μικρή πισίνα-λουτρό του Μεγάλου Παλατιού πνίγηκε ο Ρωμανός Γ΄ Αργυρός (1028-1034), την οποία σκηνή περιγράφει με ενάργεια και κυνικότητα ο Ψελλός⁷¹. Ο συγγραφέας αναφέρει και τη χρήση της γυμναστικής, αλλά δεν διευκρινίζει το είδος των ασκήσεων. Γράφει συγκεκριμένα ο Ψελλός ότι ο Κωνσταντίνος Γ΄ Δούκας (1059-1067):

*‘μετείχε με χαρά στα παιχνίδια τους [των παιδιών του] χαμογελούσε με τα ψελλίσματά τους και παρέβγαινε μαζί τους στο πάλεμα προνοώντας για την καλή τους ανατροφή και για την εκγύμναση του σώματός τους’*⁷².

Στη *Χρονογραφία*, επίσης, αναφέρεται πολλές φορές ο χορός. Είτε ως στοιχείο

69. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 407.

70. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 293-95.

71. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 120-21.

72. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 376.

ψυχαγωγίας και εορτασμού, είτε ως στοιχείο πολεμικής ανδρείας⁷³.

Πληροφορίες για τη στρατιωτική εκπαίδευση

Αρκετές, τέλος, αθλητικές πληροφορίες μπορούν να ανιχνευθούν και στις στρατιωτικές αναφορές που σποραδικά αναφέρει ο Ψελλός⁷⁴. Οι πληροφορίες του στον τομέα αυτόν που σχετίζεται με την πολεμική ανδρεία και ρώμη δεν είναι αναλυτικές, όπως τις συναντούμε συχνά στα βιβλία των *Στρατηγικών* που έγραψαν ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, ο Κεκαυμένος, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και άλλοι⁷⁵. Ο Ψελλός αποφεύγει να ασχοληθεί με λεπτομέρεια στα στρατιωτικά θέματα, ίσως, επειδή γνωρίζει ότι αυτό ήταν θέμα των στρατιωτικών συγγραφέων. Αντιλαμβάνεται, όμως, πόσο σπουδαία είναι η πολεμική τέχνη, ακόμη και για τον ίδιο τον αυτοκράτορα, που με επικίνδυνο τρόπο, σαν τον Αλέξανδρο του Φιλίππου, πολεμά ανάμεσα στο στρατό, σαν απλός στρατιώτης. Όταν, όμως, φθάνει στην περίπτωση του Ρωμανού Διογένη κλονίζεται και αφήνει να διαφανεί ότι ο αυτοκράτορας δεν θα έπρεπε να εκθέτει τον εαυτόν του, όπως ένας απλός στρατιώτης⁷⁶.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της *Χρονογραφίας* του Μιχαήλ Ψελλού οδηγεί τον αναγνώστη στη διαπίστωση ότι ο παραπάνω σπουδαίος συγγραφέας αποτελεί μια πρωταρχική πηγή όχι μόνο για την πολιτική ζωή της αυτοκρατορικής αυλής, όσο και για την αντίστοιχη αθλητική, που πολλοί αυτοκράτορες της εποχής του ακολούθησαν. Ευρύτερα, οι αθλητικές του πληροφορίες μας είναι πολύτιμες, για να γίνει περισσότερο κατανοητή η ιστορία των σπορ από την εποχή του Βασιλείου Β΄ (976-1025) έως και την αντίστοιχη του Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1077). Ο Ψελλός, παράλληλα με τις πολλές πληροφορίες που παραθέτει για την εποχή του (ιστορικές, βιογραφικές, κοινωνικοπολιτικές, ιατρικές, ψυχογραφικές, σημειολογικές) δεν παραλείπει να αναφερθεί και στα σπορ, που προσεγγίζονται όχι μόνο πραγματολογικά, αλλά, σημειολογικά και συμβολικά. Ιδι-

73. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 182 (στήσιμο χορού), 248 (στους Μακεδόνες), 263 (για ψυχαγωγία).

74. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 70-1, 75, 280-81, 390 (στρατιωτική τέχνη), 269 (ιπτική τέχνη), 71 (μονομαχίες), 74-5, 84, 234, 248, 353-54 (μισθοφόροι και βάρβαροι), 269 (αναμνηχή), 391-92 (στρατιωτική τέχνη).

75. Σ. Γιάτσης, Το θέμα του ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο, σ. 133-36.

76. Μιχαήλ Ψελλός, *ό.π.*, σ. 392.

αίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημειολογικό μέρος των πληροφοριών του. Ο Ψελλός συμβολίζοντας τον αυτοκράτορα με τον ηνίοχο του υποδρόμου παρέχει πληροφορίες και για τα δυο μέρη, τον αυτοκράτορα και τον ιππόδρομο. Παράλληλα ο Ψελλός μας παρέχει θαυμάσιες πληροφορίες για τον σωματότυπο και την προσωπογραφία των αυτοκρατόρων και των αυτοκρατορισσών όπως επισήμανε ο Ljubarskyj. Τέλος, είναι ενδιαφέρον το στοιχείο ότι ο Ψελλός διασταυρώνει τις αθλητικές του πληροφορίες με τις αντίστοιχες των αρχαίων συγγραφέων. Εδώ, όμως, παρουσιάζονται πολλά ερμηνευτικά προβλήματα, αφού, όχι σπάνια, ο συγγραφέας ταυτίζει τους ήρωες της αρχαιότητας με τους αντίστοιχους της εποχής του ή χρησιμοποιεί αρχαία χωρία (Ομήρου, Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Λυσία, Λουκιανού Πλουτάρχου και άλλων και των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, με κυριότερο το Γρηγόριο Ναζιανζηνό) για να περιγράψει γεγονότα της εποχής του. Παρά τα παραπάνω μεθοδολογικά προβλήματα ο Ψελλός αποτελεί κυρίαρχη πηγή για όλο τον 11ο αιώνα τόσο σε θέματα που σχετίζονται με την αυτοκρατορική πολιτική ζωή, όσο και με την αντίστοιχη αθλητική.

Κωνσταντίνα Ριτσάτου

Πρωτότυπο ή μετάφραση;

Η αναβίωση του αρχαίου δράματος στα τέλη της δεκαετίας του 1880¹

Στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα η ελληνική λογοσύνη έσπευδε πρόθυμα να πληρώσει κάθε είδους χρέους στην επιταγή της αναβίωσης της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, περιλαμβάνοντας κομμάτι της οποίας είναι το αρχαίο δράμα, καθώς η άρρηκτη σύνδεση των νεότερων Ελλήνων με τους ένδοξους προγόνους τους, αποτελούσε ακρογωνιαίο λίθο για τη συγκρότηση της νέας εθνικής ταυτότητας². Στο κυρίαρχο αυτό ζητούμενο δεν αναδύθηκαν σοβαρές διαφωνίες μέχρι την πολυσυζητημένη «εξόρμηση της γενιάς του 1880»³. Η τομή στα ελληνικά γράμματα συμβαδίζει, όπως όλοι γνωρίζουμε, με σοβαρές ιστορικές και πολιτικές ανακατατάξεις, οι οποίες συνέτειναν να χαμηλώσει ο αρχαιολατρικός τόνος και ευνοούσαν την πορεία προς τον εξευρωπαϊσμό⁴.

Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1880 είναι έτη πανηγυρισμών και εξαιρετικών περιστάσεων: το 1887 εορτάζεται στην Αθήνα η επέτειος των πενήντα χρόνων από την ίδρυση του ελληνικού Πανεπιστημίου, το 1888 εορτάζονται τα 25 χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Α΄, ετοιμάζεται η Δ΄ Ολυμπιακή έκθεση και ολοκληρώνεται επιτέλους το καινούργιο θέατρο με δαπάνη του Α. Συγγρού, ενώ το 1889 εορτάζονται οι γάμοι του διαδόχου Κωνσταντίνου⁵. Με αφορμή τις διάφορες τελετές

1. Το αντικείμενο της εργασίας αναδύθηκε κατά την εκπόνηση της διατριβής μου με θέμα: Η συμβολή του Α. Ρ. Ραγκαβή στην ανάπτυξη του νεοελληνικού θεάτρου, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Θεατρολογίας - Μουσικολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004. Η έρευνα που πραγματοποιήσα στο αρχείο του Α. Ρ. Ραγκαβή, στην Ακαδημία Αθηνών, συμπλήρωσε ορισμένα κενά της ιστοριογραφικής μελέτης, σχετικά με την αναβίωση των παραστάσεων αρχαίου δράματος, το 19ο αιώνα, και στις σελίδες της διατριβής υπάρχουν διάσπαρτες σκέψεις γύρω από το ζήτημα που μας απασχολεί εστιασμένα και εξαντλητικότερα εδώ.

2. Α. Πολίτης, «Κρυστάλλωση της εθνικής συνείδησης» και «Η Νέα Ελλάς εν τη Αρχαία», *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1998, σ. 30-35 και 107-111.

3. Βλ. ενδεικτικά, την εισαγωγή του Κ. Θ. Δημαρά, στον τόμο *Ποιηταί του 19ου αι.*, επιμ. Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1954, σ. λβ΄ - μβ΄ και του ίδιου, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 206. Βλ. επίσης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σ. 414.

4. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μετ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα 1989, τα κεφ. Θ΄ και Ι΄, σ. 188-227. Γ. Β. Δερτιλής, «Πρώτες σχέσεις των ομογενών με την πολιτική εξουσία», *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, Αθήνα 1989, σ. 68-78. Κ. Τσουκαλά, «Η ανорθωτική προσπάθεια του Χ. Τρικούπη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΔ΄, σ. 12-19.

5. Για τις ανάγκες της εργασίας ερευνήθηκε η αποδελτίωση του τύπου της εποχής στο πρόγραμμα της Θεατρολογίας, στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, στο Ρέθυμνο. Ευχαριστώ και από τούτη τη θέση τον τότε πρόεδρο του προγράμματος Θ. Χατζηπανταζή, καθώς και τους συνεργάτες του για την άδεια πρόσβασης και τη διευκόλυνση στη χρήση του πολύτιμου υλικού. Οι πληροφορίες για την προετοιμασία και

παρακολουθούμε στον τύπο της εποχής ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την αναβίωση του αρχαίου δράματος. Πέρα από τα γνωστά μας σε ολόκληρο το 19ο αι. ιδεολογικά κίνητρα που εξακολουθούν να αναζωπυρώνουν κατά καιρούς τη φλόγα της αρχαιολατρικής προσήλωσης, έχει προστεθεί τώρα η ανάγκη αφενός να χαλιναγωγηθεί η ενθουσιώδης εξόρμηση με τα ηθογραφικά ενδιαφέροντα της νέας γενιάς, και αφετέρου να αποτραπεί η εγχώρια ροπή προς τον ξέφρενο εξευρωπαϊσμό και προς τα 'ευτελέστερα' θεάματα που ψυχαγωγούν όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα της Αθήνας⁶. Παράλληλα η φιλοτιμία των Ελλήνων κεντρίεται για μια ακόμα φορά από τις πυκνές ειδήσεις για παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας, που φτάνουν από την Ευρώπη⁷. Ο ευγενής πόθος πάντως για την αναβίωση του αρχαίου δράματος παραμένει στοίχημα των ερασιτεχνών (καθηγητών, φοιτητών, μαθητών, λογίων από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα), και ένας κόσμος απροσπέλαστος στους επαγγελματίες της ελληνικής σκηνής⁸.

την υλοποίηση των εορτασμών κατά την τριετία που μας απασχολεί είναι εξαιρετικά πλούσιες. Ενδεικτικά, για τον εορτασμό της επετείου της πεντηκονταετηρίδας του Πανεπιστημίου, βλ. *Ελληνικός Λαός*, 21-1-1887, *Δελτίον της Εστίας*, 25-1, 15-3, 5 και 19-4-1887, *Εφημερίς*, 12, 14, 25, 27 και 31-3-1887, *Ωρα*, 6 και 8-4, 10 και 15-5-1887, *Παλιγγενεσία*, 14-5, 20-5-1887. Για την επέτειο των 25 χρόνων της βασιλείας του Γεωργίου Α', την Δ' Ολυμπιακή έκθεση και τα εγκαίνια του νέου θεάτρου, βλ. ενδεικτικά, *Παλιγγενεσία*, 13-1, 12-2, 5-3-1888, *Δελτίον της Εστίας*, 21-2, 13-3, 25-9-1888, *Εφημερίς*, 24-1, 12 και 21-2, 11-3, 15-10-1888. Για τους γάμους του διαδόχου, βλ. επίσης ενδεικτικά, *Εβδομάς*, 18-3-1889, *Ακρόπολις*, 22-4, 8-6, 7-7-1889, κ.εξ.

6. Σχετικά με την επαφή του αθηναϊκού κοινού με την αμιγώς ψυχαγωγική τέχνη της σύγχρονης ευρωπαϊκής σκηνής, από το 1871 και εξής, βλ. Θ. Χατζηπανταζής, «Η εισβολή του ψυχαγωγικού θεάτρου», *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19ο αιώνα*, Ηράκλειο 2003, σ. 113-138.

7. *Δελτίον της Εστίας*, 22-6-1886: η *Αντιγόνη* στο πρωτότυπο από μαθητές στο Τύλισι. *Δελτίον της Εστίας*, 14-12-1886: *Οιδίποδας τύραννος*, *Οιδίποδας επί Κολωνά* και *Αντιγόνη*, παραστάσεις στο Μόναχο. Βλ. επίσης, Γ. Δροσίνη, «Καλλιτεχνικά εσπερίδες εν Λευιά», *Εστία*, αρ. 571, 7-12-1886. Το 1887 οι σχετικές ειδήσεις πυκνώνουν και συνοδεύονται από τις αγγελίες σχολιασμένων εκδόσεων και μεταφράσεων των αρχαίων τραγικών στο εξωτερικό. Βλ. ενδεικτικά, *Δελτίον της Εστίας*, αρχές 1887: παράσταση αρχαίου δράματος στη Βιέννη/ 8 και 15-2-1887, *Φιλοκλήτης* από μαθητές στη Δαρμστάτ/ 8-3-1887, *Άλκηστις* από φοιτητές στην Οξονία/ 22-3-1887, *Οιδίποδας Τύραννος* παράσταση στην Κανταβριγία/ 29-3-1887, *Προμηθέας* από μαθητές Γυμνασίου στο Μόναχο. Στις αρχές του 1887 δίνεται η *Ηλέκτρα* από ερασιτέχνες μαθητές του Λυκείου Σιμόπουλου στην Αθήνα, βλ. *Εφημερίς*, 12-2-1887 και *Εβδομάς*, 14-2-1887. Στη συνέχεια η *Εφημερίς*, 7-4-1887 ανακοινώνει μια ακόμα παράσταση στη Γερμανία (τον *Προμηθέα* στο πρωτότυπο, στο Μόναχο) και η ίδια εφημερίδα από τις 13-2-1887, επισμαίνει την ανάγκη να παίζονται αρχαίες τραγωδίες και στην Ελλάδα. Το ίδιο δημοσίευμα εξαίρει τη συμβολή των ερασιτεχνών (φοιτητών και μαθητών), προς αυτή την κατεύθυνση.

8. Το χρονικό της αναβίωσης του αρχαίου δράματος από τους φοιτητικούς και κοσμικούς κύκλους της ερασιτεχνίας κατέγραψε πρώτος ο Γ. Σιδέρης, *Το αρχαίο θέατρο στη νέα ελληνική σκηνή*, Αθήνα 1976. Η εργασία του παραμένει ένα έργο αναφοράς και ένα χρήσιμο έρεισμα μιας διεξοδικότερης μελέτης που θα

Στη διάρκεια αυτής της τριετίας (1887-1889) βρισκόμαστε μπροστά σε ένα αξιόπρόσεκτο γεγονός, το οποίο πέρασε απαρατήρητο από την ιστορική έρευνα μέχρι τώρα, αν και αποτελεί την αφετηρία των εξελίξεων που χρεώθηκε εν πολλοίς ο κύκλος του Γ. Μιστριώτη μερικά χρόνια αργότερα. Η ερασιτεχνία, η οποία σύσσωμη αντιλαμβάνεται την αναβίωση των έργων των αρχαίων τραγικών ως μια υπόθεση ύψιστης εθνικής σημασίας, αντιμετωπίζει ένα σοβαρό πρόβλημα που δεν την απασχόλησε στην πρώτη παράσταση αρχαίου δράματος στην Αθήνα: της σοφόκλειας *Αντιγόνης*, στο θέατρο Ηρώδου του Αττικού, το Δεκέμβρη του 1867⁹. Ο πνευματικός και φοιτητικός κόσμος τότε, προετοιμαζόταν από τον καθηγητή της Αρχαιολογίας Α. Ρ. Ραγκαβή, τουλάχιστον μια εξαετία, για να δεχτεί τη μοναδική μετάφραση αρχαίας τραγωδίας, η οποία γεννήθηκε από την ανάγκη της παράστασης και είναι έργο της πέννας του ίδιου καθηγητή¹⁰. Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι ημερασιτεχνικές παραστάσεις του Α. Βαρβέρη δίνονται επίσης σε μετάφραση, ενώ κοντά στο τέλος της δεκαετίας του 1880 το ζήτημα των μεταφράσεων αρχαίων δραμάτων δεν έχει προχωρήσει από το σημείο που το άφησε ο Ραγκαβής μια εικοσαετία πριν¹¹. Το 1887 όμως η αθηναϊκή ερασιτεχνία του θεάτρου όχι μόνο δεν μπορεί να αποφασίσει ομόγωνα υπέρ της μετάφρασης, αλλά διχάζεται σε δύο αυστηρά οροθετημένους κύκλους: Από τη μια συσπειρώνονται οι υποστηρικτές της μετάφρασης και από την άλλη ξιφουλκούν οι υπέρμαχοι της γλώσσας του πρωτοτύπου. Η πρώτη μεγάλη σύγκρουση θα προκύψει την ίδια χρονιά κατά την προετοιμασία του εορτασμού της πεντηκονταετηρίδας του Πανεπιστημίου και πολλές εφημερίδες της εποχής ενστερνίζονται τις

αξιοποιεί τα σημερινά μεθοδολογικά εργαλεία. Δημιουργεί όμως την ανάγκη μιας νηφαλιότερης προσέγγισης που δεν θα υποκύπτει στις δημοτικιστικές εμμονές του ιστορικού, που αντιμετώπισαν ενίοτε ισοπεδωτικά τους εμπλεκόμενους φορείς. Στην έρευνα της τριετίας 1887-1889 προσπάθησα να διαχειριστώ κατά το δυνατόν τις πρωτογενείς πηγές και τα συμπεράσματα διορθώνουν ορισμένα προγενέστερα σφάλματα και συμπληρώνουν κενά από μερικές τουλάχιστον πτυχές του ζητήματος.

9. Όπως είναι γνωστό στην παράσταση της *Αντιγόνης* του 1867 συνεργάστηκαν φοιτητές και επαγγελματίες. Και αυτή η πρώτη αναβίωση αρχαίου δράματος είχε επετειακό χαρακτήρα, αφού συμπεριλαμβανόταν στον πανηγυρισμό του γάμου του Γεωργίου Α' και της Όλγας, βλ. Γ. Σιδέρης, *ό.π.*, 1976, σ. 42-45.

10. Οι θέσεις του Ραγκαβή σχετικά με τη μετάφραση και παράσταση αρχαίου δράματος, διατυπώνονται εκτενώς στο βαρυσήμαντο από πολλές απόψεις «Προοίμιον», στον τόμο, *Μεταφράσεις ελληνικών δραμάτων*, Αθήνα 1860, γ'-π', όπου δημοσιεύεται η μετάφραση της *Αντιγόνης*, σ. 1-65 και οι μεταφράσεις τριών κωμωδιών του Αριστοφάνη, *Νεφέλαι*, *Ειρήνη*, *Ορνίθες*, σ. 67-419.

11. Σχετικά με την αξιοπρόσεκτη δραστηριότητα του Αντόνιου Βαρβέρη, βλ. Γ. Σιδέρης, «Ενας πρόσκαιρος οργασμός», *Το αρχαίο θέατρο...*, *ό.π.*, σ. 65-70, και το παραστασιολόγιο του Θ. Χατζηπανταζή, «Αθήνα: φοιτητικές παραστάσεις 1867-1868», *Από τον Νείλο μέχρι του Δουνάβεως. Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου, από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Ηράκλειο 2002, τ. Α2, σ. 633-637.

δογματικές απόψεις των πανεπιστημιακών δασκάλων, οι οποίοι βλέπουν τα ιερά και όσια κεκτημένα τους να κινδυνεύουν από μια πρωτοφανή βεβήλωση· και βιάζονται να διακηρύξουν, ότι: «*Ου μόνον νυν αλλά και αεί εν Ελλάδι τα κλασσικά δράματα δημοτελώς διδασκόμενα δέον ως εποιήθησαν διδάσκεσθαι*»¹².

Η απόφαση της αρμόδιας επιτροπής, να παρασταθεί με μεγάλη επισημότητα στο χειμερινό θέατρο των Ολυμπίων ο *Οιδίποδας τύραννος* στη μετάφραση του Α. Βλάχου, ο οποίος αναλαμβάνει και την ευθύνη της διδασκαλίας, οδηγεί σε οριστική ρήξη τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα της Φιλοσοφικής Σχολής. Ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος με τη συνεργασία του Διδασκαλικού Συλλόγου –πίσω από τον οποίο πολύ σύντομα θα φανεί ο Γ. Μιστριώτης– πρόσφερε την αρχαιολατρική φροντίδα του στους φοιτητές που τάσσονταν υπέρ του πρωτοτύπου και έδωσαν τελικά τη δική τους παράσταση, του *Φιλοκτήτη*, στην αρχαία ελληνική γλώσσα πριν εκπνεύσει η ίδια χρονιά¹³.

Πέρα από την καταγραφή της διάστασης των ερασιτεχνών-φοιτητών, τα δημοσιεύματα αντικατοπτρίζουν την τεράστια σύγχυση του αθηναϊκού κοινού στην προσπάθειά του να προσεταιριστεί εσπευσμένα τα ευρωπαϊκά ήθη ακόμα κι όταν πα-

12. Απόσπασμα από την επιστολή του Γ. Νικολαΐδη, στην *Εφημερίδα*, 20-4-1887, όπου υποστηρίζει με θέρμη την παράσταση στη γλώσσα του πρωτοτύπου.

13. Αναλυτικότερα τα γεγονότα που μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε τα παραπάνω συμπεράσματα εξελίσσονται ως εξής: Αρχικά η επιτροπή που είχε αναλάβει την προετοιμασία του εορτασμού αποτελείται από τους Δ. Σεμιτέλο, Α. Βλάχο, Ν. Πολίτη και Σ. Λάμπρου, *Εφημερίς*, 12-3-1887 και για την εξέλιξη της προετοιμασίας, *Εφημερίς*, 25, 27, 28, 31-3-1887 και *Δελτίον της Εστίας*, 15-3 και 5-4-1887. Η απόφαση να δοθεί η παράσταση σε μετάφραση δίχασε τα μέλη της επιτροπής, *Εφημερίς*, 28-3-1887. Ο Α. Ρ. Ραγκαβής από την πρεσβεία του Βερολίνου, στέλνει τρεις επιστολές που δημοσιεύονται στην αθηναϊκή *Εφημερίδα*, 29-3, 12-4 και 7-5-1887, με τις οποίες παρεμβαίνει υπέρ της μετάφρασης, δυναμικά στην πρώτη επιστολή και πιο συγκρατημένα (μετά τις επιθέσεις του Νικολαΐδη) στις επόμενες. Η παράσταση του *Οιδίποδα τυράννου* σε μετάφραση Α. Βλάχου, δίνεται στις 23-5-1887, *Εφημερίς*, 16-4, 18 και 24-5-1887, *Αιών* και *Παλιγγενεσία*, 25-5-1887, Γ. Σιδέρης, *Το αρχαίο θέατρο...*, ό.π., σ. 74-76. Ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος σε συνεργασία με τον Διδασκαλικό Σύλλογο δίνουν την παράσταση, του *Φιλοκτήτη*, στην αρχαία ελληνική γλώσσα, στις 30-11-1887 (επανάληψη στις 17-12-1887 και πιθανόν στις αρχές 1888). Την επίσημη επιμέλεια της παράστασης έχει ο Διδασκαλικός Σύλλογος, ο οποίος ορίζει τριμελή επιτροπή με τους Ν. Νικολαΐδη, Ν. Καζάζη και Σ. Λάμπρου. Για τις εξαγγελίες και την υλοποίηση της παράστασης του *Φιλοκτήτη*, σε μουσική Βέννερ, βλ. *Ωρα*, 29-5-1887, *Εβδομάς*, 30-5-1887, *Εφημερίς*, 21-4, 16 και 23-10, 6, 8, 19, 23 και 30-11-1887. Κριτική της παράστασης, βλ. *Δελτίον της Εστίας*, αρ. 571, 6-12-1887, *Εφημερίς*, 1 και 2-12-1887, *Ραμπαγιάς*, 6-12-1887. Στα μέσα του Φλεβάρη που ακολούθησε, η αναβολή μιας νέας παράστασης του *Φιλοκτήτη*, όπου είχε προσέλθει και η βασιλική οικογένεια, προκάλεσε σάλο και έδωσε την αφορμή στο Διδασκαλικό Σύλλογο να διαχωρίσει τη θέση του σε αυτή τη φάση, από το θίασο του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου. Ο Διδασκαλικός Σύλλογος αποφάσισε να συνεργαστεί με την επιτροπή της προετοιμασίας της Δ' Ολυμπιακής Έκθεσης το 1888, βλ. *Παλιγγενεσία*, 12, 13-2-1888, *Εφημερίς*, 14, 21-2 και 11-3-1888, *Δελτίον της Εστίας*, 21-2-1888, *Ραμπαγιάς*, 14-2-1888.

ρακολουθεί τα «αριστουργήματα» των προπατόρων του στη γλώσσα που μιλούσαν εκείνοι, πεπεισμένο το ίδιο κοινό, ότι βρίσκεται μπροστά σε μια από τις πιο λαμπρές «εθνικές» εκδηλώσεις. Χαρακτηριστικά είναι τα ειρωνικά σχόλια του *Ραμπαγά*: «*Ητο η μόνη παράσταση ελληνικού θεάτρου ην πάντες οι θεαταί, από της αιθούσης μέχρι του υπερώου, παρηκολούθησαν ως Άγγλοι διδασκομένου του Σαίξπηρ κρατούντες ανά χείρας φυλλάδια, τινές δε και τόμον ολόκληρον μετά σχολίων γερμανικών. [...] Το κοινόν χειροκρότει ενθουσιωδώς. Εις εν μόνον διεφώνησαν οι του υπερώου προς τους εν τη αιθούση, διότι, προθυμοποιούμενοι να ακούσωσι τι λέγει ο Κορυφαίος του χορού, εζήτηον να επιβάλλωσι σιγήν εις την ορχήστραν αγνοούντες ότι ήτο προαπεφασισμένον ούτος να δημηγορεί μετά ακομπανιαμένων*»¹⁴.

Εδώ σκοντάφτουμε σε ένα από τα πιο δυσεπίλυτα προβλήματα στην αναβίωση του αρχαίου δράματος, το οποίο ουσιαστικά αποτελεί και την πέτρα του σκανδάλου για την εποχή που μας απασχολεί: Πρόκειται για το απαράμιλλο στιχουργικό στολίδι και αναπόσπαστο οργανικό μέρος της αρχαίας τραγωδίας και κωμωδίας, τα χορικά¹⁵. Αν το πρωτότυπο κείμενο εγείρει ζητήματα κατανόησης ακόμα και στους πεπαιδευμένους Αθηναίους θεατές, τα πράγματα αποκτούν μια εντελώς παράδοξη διάσταση, όταν οι απόγονοι του Περικλή ακούνε τα χορικά της αρχαίας τραγωδίας, να προφέρονται στην ερασματική προφορά, από τους ερασιτέχνες ηθοποιούς – φοιτητές του ελληνικού Πανεπιστημίου!

Για να ερμηνεύσουμε αυτή την ‘ακατανόητη’ επιλογή χρειάζεται να θυμηθούμε ότι για την ώρα δεν υπάρχουν εγχώριες μελοποιημένες συνθέσεις για το Χορό των αρχαίων δραμάτων. Τόσο οι σκληροπυρηνικοί ‘πατριώτες’ υποστηρικτές του πρωτότυπου όσο και οι εκσυγχρονιστές υπέρμαχοι της μετάφρασης, όταν υλοποιούν τον πολύπαθο οραματισμό μιας παράστασης αρχαίου δράματος, έχουν το βλέμμα στραμ-

14. *Ραμπαγάς*, 6-12-1887, όπου και ειρωνικά σχόλια για τις πολιτικές διαστάσεις της παράστασης του Φιλοκτήτη. Στο άλλο άκρο βρίσκεται η επαινετική κριτική του *Δελτίου της Εστίας*, αρ. 571, 6-12-1887, η οποία καταλήγει στην ενγή: «*Η πρώτη αυτή επιτυχία εν γένει ίσως καταστή αφορμή συχνότερον να διδάσκονται δράματα των αρχαίων εις το πρωτότυπον παρ’ ημίν*».

15. Ο Α. Ρ. Ραγκαβής προβληματίστηκε πολύ σοβαρά και κατ’ επανάληψη πάνω σε αυτό το ζήτημα. Όσες δυσκολίες και αν συνάντησε στη μεταφορά των αρχαίων χορικών στη νέα ελληνική σκηνή, ποτέ δεν πρότεινε την εξαίρεσή τους από τις παραστάσεις και ποτέ δεν έσφαλε στην αντιμετώπισή τους όσο ο Ι. Σκυλίσης. Ο γνωστός μεταφραστής του Μολιέρου, στον πρόλογο της μετάφρασης του *Ταρτούφου*, σημειώνει μεταξύ άλλων: «Οι χοροί των αρχαίων δραμάτων, τεμάχια λυρικά, ήσαν το περίσσευμα, τρόπον τινά της ύλης του δραματοποιού και όχι μέρος αυτών αναγκαίων ήσαν παραπλήρωμα της αναπαύσεως του δράματος λαμβανόμενον δε ως ήδυσμα, ίνα συγκερνάται διά του μέλους το εκ του δράματος κατηφές και παραμυθώνται οι θεαταί: απαράλλακτον με το λεγόμενον διάλειμμα (*entr’ acte*) των νεωτέρων», βλ. το παράθεμα στο Γ. Σιδέρη, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου (1794-1944). Τόμος πρώτος: 1794-1908*, Αθήνα 1990, σ. 218.

μένο στην Εσπερία. Η μεγάλη διαφορά βρίσκεται στο γεγονός ότι οι ευρωπαϊκές παραστάσεις αρχαίου δράματος που υιοθετούν τη γλώσσα του πρωτοτύπου, υιοθετούν ταυτόχρονα το ερασμιακό σύστημα εκφοράς του λόγου και οι μουσικές συνθέσεις των χορικών τους είναι γραμμένες σύμφωνα με αυτό. Όσοι λοιπόν από τους νεοέλληνες επιμένουν στη γλώσσα του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη είναι αναγκασμένοι να εισαγάγουν τα χορικά μελοποιημένα σύμφωνα με το σύστημα του Εράσμου. Το τραγελαφικό γαχείριμα προκαλεί μεγάλη δυσφορία στους νηφαλιότερους θεατές της παράστασης του αρχαιόγλωσσου *Φιλοκτήτη*, αφού όση αρχαιολατρία κι αν διαθέτουν δεν μπορούν να συναινέσουν στο οξύμωρο 'πατριωτικό' σχήμα. Ανάμεσά τους ο Α. Ρ. Ραγκαβής δράττεται της ευκαιρίας να υποστηρίξει την αναγκαιότητα της μετάφρασης, αλλά και να συνδέσει τα χορικά μέλη με τα εκκλησιαστικά τροπάρια της καθ' ημάς Ανατολής¹⁶. Παράλληλα έχει ξεκινήσει τον πρωτοποριακό του αγώνα εναντίον της ερασμιακής προφοράς τόσο σε εγχώριο όσο και σε διεθνές επίπεδο¹⁷. Είναι ο πολύ συγκεκριμένος λόγος που υπαγορεύει ρητά στο Ραγκαβή την

16. Για τις ραγκαβικές θέσεις υπέρ της μετάφρασης, βλ. Α. Ρ. Ραγκαβή, «Η παράστασις του *Φιλοκτήτου* εν Αθήναις», *Κλειώ* (Λειψίας), τ. Δ', τχ. 2 (74), 15/27-1-1888, σ. 18-19, την επιστολή του στην *Εφημερίδα*, 18-3-1888, καθώς και το χειρόγραφο αρ. 87, του φακ. 33, όπου η «Γνωμοδότησις» για τη συμμετοχή της Ελλάδας στη μουσική και δραματική έκθεση της Βιέννης το 1891. Για τη σύνδεση των αρχαίων χορικών με τους εκκλησιαστικούς ύμνους την οποία υποστηρίζει ο Ραγκαβής στο Προοίμιο του 1860 καθώς και σε δημόσιους λόγους του 1874, βλ. Κ. Ριτσάτου, «Το αίτημα της αποκατάστασης της εκκλησιαστικής μουσικής και η σύνδεσή της με το αρχαίο ελληνικό δράμα», *ό.π.*, 2004, σ. 353-357.

17. Τις θέσεις του, οι οποίες είναι διάσπαρτες σε πολλά δημοσιεύματα, συνοψίζει στο «φυλλάδιον περί της ελληνικής προφοράς» (*Die Aussprache des Griechischen*), το οποίο πραγματοποιεί δύο εκδόσεις στη Λειψία, όταν ο Ραγκαβής βρίσκεται πρέσβης στο Βερολίνο, πιθανά στην αρχή της δεκαετίας του 1880. Την έκδοση του φυλλαδίου δεν εντόπισα στις ελληνικές βιβλιοθήκες και δε γνωρίζω με βεβαιότητα την ακριβή χρονολογία της. Για την ύπαρξή της ωστόσο δε χωράει αμφιβολία αφού προσδιορίζεται από το δημοσίευμα στις *Νέες Ιδέες*, 13-1-1881, ενώ το ίδιο φυλλάδιο σχολιάζεται επαινετικά σε επιστολή του Η. C. Muller, προς το Ραγκαβή, εν Αμστελοδάμω 10-12-1887, που σώζεται στο φακ. 42 του αρχείου. Στην κίνηση εναντίον της ερασμιακής προφοράς συντάσσονται μαχητικά λόγοι από την ίδια την πατρίδα του Εράσμου, με πρωτεργάτη τον Η. C. Muller, καθηγητή των Λατινικών και Ελληνικών στο Γυμνάσιο του Άμστερνταμ, ο οποίος δημοσιεύει τρεις συνέχειες μιας εκτενούς μελέτης, «Περί νεωτέρας ελληνικής γλώσσης και φιλολογίας, και περί κλασικισμού εν γένει», στον *Εσπερο* (Λειψίας), έτος Ζ', αρ. 155, 1/13-10-1887, σ. 170-172, συνέχεια αρ. 156, 15/27- 10-1887, σ. 186-187 και τέλος αρ. 158, 15/27-11-1887, σ. 219. Τη συζήτηση πυροδοτούν επιπλέον οι απόψεις του διαπρεπούς λογίου Saint Hilaire, ο οποίος φαίνεται να τάσσεται υπέρ της ερασμιακής προφοράς, με αποτέλεσμα να προκαλεί την άμεση αντίδραση του Ραγκαβή, βλ. *Νέα Ιδέα*, 13-1-1881, απόκομμα της εφημερίδας βρίσκεται και στο αρχείο φακ. 80. Με τίτλο «Επιστολαί εκ Γερμανίας», μαθαίνουμε από τον ανταποκριτή του εντύπου στη Βόννη, το σάλο που δημιούργησε το «τερατόμορφο» δημοσίευμα του S. Hilaire, που υποστηρίζει την ερασμιακή προφορά, στο οποίο απαντά «αποστομωτικά» το παραπάνω φυλλάδιο που δημοσίευσε ο Ραγκαβής. Ο Muller, σε κατοπινή του επιστολή στο Ραγκαβή, 15-1-1889, φακ. 43, προσπαθεί να αποκαταστήσει την διαταραγμένη σχέση του Έλληνα

υποστήριξη της εισαγωγής της μουσικής του Μένδελσον για την *Αντιγόνη* του 1867 και αργότερα του πρίγκιπα Βερνάρδου του Σαξ Μάινινγκεν για τους *Πέρσες*, του 1889 μουσική γραμμένη για τις γερμανικές μεταφράσεις και όχι για το πρωτότυπο κείμενο των αρχαίων τραγικών.

Οι νηφάλιες απόψεις ωστόσο, συντρίβονται ανάμεσα στις συμπληγάδες πρωτότυπο ή μετάφραση, την ίδια ώρα που δρομολογούνται μια σειρά από εξελίξεις που θα επιτρέψουν την θριαμβευτική εμφάνιση των δύο πρώτων κωμειδουλλίων, τα οποία θα σταθούν ορόσημα για την έναρξη μιας νέας φάσης στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου¹⁸. Το 1888, όταν, όπως είπαμε, εορτάζονται τα εικοσιπεντάχρονα της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ και διεξάγεται η Δ΄ Ολυμπιακή έκθεση, οι διχασμένοι ερασιτέχνες ετοιμάζουν δύο αντίπαλες παραστάσεις στο νεόδμητο θέατρο του Α. Συγγρού¹⁹. Οι δύο μεγαλεπήβολες παραστάσεις της *Αντιγόνης* (στο πρωτότυπο η μια και στη μετάφραση του Ραγκαβή η άλλη), τον Οκτώβρη του 1888, σχολιάστηκαν με εξαιρετική επιμονή από τον τύπο της εποχής²⁰. Οι πιο οξυδερκείς κριτές παρατήρησαν ότι θεατές

λογίου με τον «αγαθό Μαρκήσιο» S. Hilaire.

18. Θ. Χατζηπανταζής, «Η καταγωγή του είδους», *Το Κωμειδούλλιο*, τ. Α΄, Αθήνα 1981, σ. 33-62. Σύμφωνα με τον μελετητή, τα δύο πρώτα κωμειδούλλια είναι η *Τύχη της Μαρούλας* του Δ. Κορομηλά και η *Αΐσις του Ανατολικού ζητήματος* του Δ. Κόκκου.

19. Σχετικά με τα εγκαίνια του νέου θεάτρου, τα ζητήματα γύρω από την ασφάλεια του οικοδομήματος και την καταλληλότητα του δραματολογίου, βλ. ενδεικτικά, *Ακρόπολις*, 5, 15, 27, 29-10-1888, 5 και 14-11-1888, *Εφημερίς* και *Παλιγγενεσία*, 15 και 18-10-1888, *Παλιγγενεσία*, 8-11-1888, *Εφημερίς*, 13-11-1888, όπου επιστολή του Α. Συγγρού.

20. Το χρονικό των διαπραγματεύσεων και της τελικής κάθετης διαφωνίας, έχει ως εξής: Στις αρχές του 1888 ξεκινούν οι προετοιμασίες της Δ΄ Ολυμπιακής έκθεσης. Η «ολυμπιακή» επιτροπή αποφασίζει να συνδράμει τον Διδασκαλικό Σύλλογο για παραστάσεις αρχαίων δραμάτων. Αρχικά τα σχέδια είναι ιδιαίτερα φιλόδοξα, αφού η επιτροπή στοχεύει στην παράσταση τριών τραγωδιών: των *Περσών* του Αισχύλου, της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή και της *Εκάβης* του Ευριπίδη, *Δελτίον Εστίας*, αρ. 582, 21-2-1888, *Ωρα*, 14-3-1888, *Παλιγγενεσία*, 14-3-1888. Ο Διδασκαλικός Σύλλογος καλεί διαπρεπείς λογίους να συσκεφθούν για την υλοποίηση των παραστάσεων, ανάμεσά τους ο Σ. Κουμανούδης, ο Α. Ρ. Ραγκαβής, ο Δ. Κορομηλάς, ο Γ. Νικολαΐδης, κ.α., όπως προκύπτει από την επιστολή του Διδασκαλικού Συλλόγου, με ημερομηνία 22-2-1888, η οποία βρίσκεται στο φακ. 49 του αρχείου του Ραγκαβή, βλ. επίσης, *Εβδομάς*, 12-3-1888. Η βασική διαφωνία σχετικά με τη γλώσσα της παράστασης οδηγεί το Ραγκαβή, σε παραίτηση από την επιτροπή του Διδασκαλικού Συλλόγου, η επιστολή του δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα*, 18-3-1888. Η επιτροπή του Διδασκαλικού Συλλόγου αποφασίζει την παράσταση της *Αντιγόνης* στο πρωτότυπο, *Εβδομάς*, 28-5-1888, και *Ωρα*, 25-5-1888. Τελικά οι δύο παρατάξεις δεν θα συμφωνήσουν με αποτέλεσμα να δοθούν δύο παραστάσεις της *Αντιγόνης* στο νέο θέατρο των Αθηνών, στο τελευταίο δεκαήμερο του Οκτώβρη του 1888: στο πρωτότυπο από φοιτητές του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου, οι οποίοι συντάσσονται με τον Διδασκαλικό Σύλλογο, (*Ακρόπολις*, 11, 17-10-1888 και 23-10-1888, όπου και επαινετική κριτική της παράστασης, *Ωρα*, 19-10-1888, *Εφημερίς*, 22, 23, 25-10-1888), και σε μετάφραση από το θίασο των ερασιτεχνών, του οποίου θα ηγηθεί ο Δ. Κορομηλάς, *Ακρόπολις*, 12-10-1888, *Εφημερίς*, 12-10-1888 (όπου και η διανομή), 14 και

και υποκριτές «έπαιζαν κωμωδία. Οι μεν υποκρινόμενοι ότι υποκρίνονται και αισθάνονται, οι δε υποκρινόμενοι ότι ακούουν και εννοούν. [...] Αν οι φιλόλογοι της Ευρώπης τελούντες ακαδημαϊκάς εορτάς προσθέτουσιν εις αυτάς και εν μάθημα μετά πειραμάτων του δεινά κλασικού αριστουργήματος, δεν έπεται ότι οφείλομεν να τους μιμηθόμεν»²¹.

Οι πανηγυρισμοί για τους γάμους του Διαδόχου Κωνσταντίνου περιλαμβάνουν ένα γεγονός εξαιρετικής λαμπρότητας, του οποίου η ακτινοβολία πηγάζει εν πολλοίς από το κύρος του πρίγκιπα Βερνάρδου του Σάξ Μάινιγγεν. Ο συνώνυμος εγγονός του ιδρυτή του διάσημου θεάτρου του Σαξ Μάινιγγεν συμπαραστάθηκε ολόψυχα –εκ του μακρόθεν και εκ του σύνεγγυς– στην προετοιμασία μιας ακόμα εξαιρετικά φιλόδοξης αθηναϊκής παράστασης αρχαίου δράματος, και γίνεται ο «δαφνοστεφής ήρωας» των σχετικών δημοσιευμάτων²². Πρόκειται για την παράσταση των Περσών του 1889²³.

26-10-1888, *Δελτίον Εστίας*, αρ. 616, 16-10-1888, *Παλιγγενεσία*, 21, 24 και 25-10-1888, όπου σχολιάζεται με ιδιαίτερα κολακευτικά λόγια η εμφάνιση του ζεύγους Κορομηλά επί σκηνής, *Ωρα*, 25-10-1888. Εκτενής και αξιοπρόσεκτη κριτική για τις δύο παραστάσεις της *Αντιγόνης*, βλ. στην *Εβδομάδα*, 5-11-1888. Τα παραπάνω διορθώνουν τους ισχυρισμούς του Γ. Σιδέρη, *ό.π.*, 1976, σ. 79-87.

21. *Εβδομάς*, 5-11-1888.

22. Ο Βερνάρδος, όπως είναι γνωστό, είναι ο γιος του πρώτου Ευρωπαίου σκηνοθέτη –με την έννοια που δίνουμε σήμερα στον όρο– του Γεωργίου Β'. Είναι βέβαιο ότι η ακρίβεια στις αρχαιολογικές λεπτομέρειες των σκηνικών και των κοστούμιών της ελληνικής παράστασης των *Περσών* του 1889, αντλεί έμπνευση από τα αντίστοιχα επιτεύγματα του περίφημου θιάσου του Σαξ Μάινιγγεν, με την πανευρωπαϊκή πλέον, στα χρόνια αυτά, φήμη. Οι Έλληνες δημοσιογράφοι έχουν διαβάσει τις διθυραμβικές κριτικές του ευρωπαϊκού τύπου για την πριν από το 1890 περιοδεία των Μάινιγγεν στις πρωτεύουσες της Ευρώπης και επηρεάζονται από αυτές στις αναφορές τους για τον διάδοχο του δουκικού θρόνου του Σαξ Μάινιγγεν, τον νεότερο Βερνάρδο. Από την πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά, Georg II, Duke of Saxe-Meiningen, «Pictorial Motion», trans. by Burlin Helen, στον τόμο Toby Cole and Helen Krich Chinoy (eds), *Directors on Directing: A Source Book of the Modern Theater*, Macmillan Publishing Company, New York, London 1976, 81-88. De Hart Steven, *The Meininger Theater 1776-1926*, UMI Research Press, Michigan 1981. Koller Ann Marie, *Georg II of Saxe-Meiningen and the German Stage*, Stanford University Press, Stanford, California 1984.

23. Από τα δημοσιεύματα της εποχής γίνεται φανερό ότι τελικά ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος, αφοσιωμένος στο πρωτότυπο παραμερίστηκε, ενώ οι κοσμικοί ερασιτέχνες που επέμεναν στη μετάφραση, πήραν την επιχορήγηση του Δήμου της Αθήνας, ο οποίος ξόδεψε 14.000 δρχ. (*Ακρόπολις*, 20-10-1889), και εξασφάλισαν την εύνοια του παλατιού. Η προετοιμασία απασχολεί τον τύπο της εποχής, από τις αρχές του 1889 και τα σχόλια της παράστασης φτάνουν μέχρι το τέλος του ίδιου χρόνου. Τα πιο χαρακτηριστικά δημοσιεύματα: *Εφημερίς*, 18-9, 11, 15, 17, 19, 20, 21-10-1889, *Παλιγγενεσία*, 15, 18-10-1889, *Ακρόπολις*, 15, 18, 19, 20, 22-10-1889. Δημοσίευμα της *Παλιγγενεσίας*, 24-4-1889, που δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές, σημειώνει ότι ο Ραγκαβής έχει αναλάβει και «τας προγυμνάσεις των ηθοποιών». Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Ωρας*, 16-9-1889, ο δήμος της Αθήνας, όρισε επιτροπή για να ειοπετεύσει τις προετοιμασίες, μέλη της οποίας είναι ο Μ. Μελάς, ο Α. Ραγκαβής και ο Μ. Λάμπρος. *Η Παλιγγενεσία*, 18-9-1889 επιβεβαιώνει το δημοσίευμα και σημειώνει ότι την προεδρεία της επιτροπής έχει αναλάβει ο Ραγκαβής. Για

Με βεβαιότητα μπορούμε να υποστηρίξουμε σήμερα ότι δεν ήταν ο Διδασκαλικός Σύλλογος «που ήξερε ν' ανακαλύπτει Ευρωπαίους συνθέτες της Τραγωδίας», αλλά ο Έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο, ο Α. Ρ. Ραγκαβής, ήταν εκείνος που συνεργάστηκε στενά με τον πρίγκιπα για τη μουσική της τραγωδίας²⁴. Με την αποφασιστική συμβολή του Ραγκαβή, η δημοσιευμένη από το 1885 δική του μετάφραση των *Περσών*, προσαρμοσμένη στη μουσική του πρίγκιπα Βερνάρδου του Σαξ Μάινιγγεν, παρασταίνεται από το θίασο των κοσμικών ερασιτεχνών στο νέο θέατρο, παρουσία του δι'άσημου συνθέτη, της βασιλικής αυλής, και πλήθους θεατών της εκλεκτής αθηναϊκής κοινωνίας στις 19 του Οκτώβρη του 1889²⁵.

την παράσταση των *Περσών*, βλ. και Α. Γλυτζουρής, *Η σκηνοθετική τέχνη στην Ελλάδα. Η ανάδυση και η εδραίωση της τέχνης του σκηνοθέτη στο νεοελληνικό θέατρο*, Αθήνα 2001, σ. 50, 54, 55, 59, 490.

24. Ο Γ. Σιδέρης, *Το αρχαίο θέατρο*, ό.π., σ. 88, υποθέτει πως ο Διδασκαλικός Σύλλογος είχε έρθει σε επαφή με τον πρίγκιπα Βερνάρδο. Και πως ο τελευταίος αρνήθηκε να παραδώσει στο σύλλογο τη μουσική των *Περσών*, επειδή προτίμησε τους κοσμικούς ερασιτέχνες «από μια συναδελφική αλληλεγγύη, σαν πρίγκιπας που ήταν». Τα γεγονότα ωστόσο είναι πολύ διαφορετικά και επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα του Ραγκαβή στα *Απομνημονεύματά* του. Επτά εκτενείς επιστολές στην ελληνική γλώσσα, γραμμένες από τον ίδιο τον πρίγκιπα Βερνάρδο του Σαξ Μάινιγγεν, με παραλήπτη τον Ραγκαβή, οι οποίες αρχίζουν στις 20-1-1888 και φτάνουν μέχρι τις 25-5-1889, και σώζονται στο φακ. 43, του αρχείου, συζητούν λεπτομερώς την επικείμενη παράσταση των *Περσών*. Ο πρίγκιπας εκφράζει τη βαθιά του ευγνωμοσύνη στο Ραγκαβή, τον οποίο θεωρεί πρωτεργάτη της όλης προσπάθειας. Κύριος άξονας της επικοινωνίας των δύο ανδρών είναι η μελοποίηση των χορικών, πάνω στην οποία εξακολουθεί να εργάζεται ο επιστολογράφος. Μάλιστα στέλνει ακριβείς πληροφορίες και επισημάνσεις για τις αλλαγές που απαιτεί η μετάφραση του Ραγκαβή, διατυπώνει συμβουλές για τα όργανα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν, για τη σύνθεση του Χορού, για τη μελοποίηση μέρους των στίχων του Ξέρξη, κ.α. Από τις πρώτες επιστολές επιβεβαιώνεται η είδηση (*Ακρόπολις*, 7-7-1889), ότι αρχικά η παράσταση προγραμματίζεται για το Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού, όπως θα υποστηρίξει βέβαια και ο Ραγκαβής, και αργότερα ο Βερνάρδος δείχνει απογοητευμένος για τη μετάθεσή της στο νέο θέατρο. Την μετακίνηση της παράστασης των *Περσών* στο στεγασμένο θέατρο υπαγόρευσαν κατά πάσα πιθανότητα οι τεχνικές δυσκολίες: Ο καιρός, αφού δόθηκε τον Οκτώβρη του 1889, και η κατάσταση του ερειπωμένου Ηρωδείου. Ο πρίγκιπας ωστόσο, υπόσχεται την αμέριστη συνδρομή του σε ότι χρειαστεί –ακόμα και την αποστολή μουσικών οργάνων από το Βερολίνο (στέλνονται πράγματι δύο «άρπες», *Ακρόπολις*, 29-9-1889), καθώς και την παρουσία του στις τελικές δοκιμές και στην πρεμιέρα της παράστασης. Αξιοπρόσεκτοι είναι οι φόβοι που εκφράζει ο πρίγκιπας στην πρώτη επιστολή (20-1-1888) για την αποδοχή της μουσικής του από τους Αθηναίους θεατές: «Πρέπει όμως να σας ομολογήσω, ότι φοβούμαι μη η μουσική μου δεν αρέσει εις το Αθηναϊκόν κοινόν, διότι είναι πολύ σοβαρά και αυστηρά μάλιστα. Ο Έλλην είναι συνθησιμένος ν' ακούη την ελαφράν μουσικὴν των Ιταλῶν της εποχής μας και ούτε εννοεί ούτε αγαπά την κατά το ύφος των Γερμανῶν μελοποιούσαν. Η δε ἰδική μου μουσική δεν θέλγει πολύ τα ὦτα, ἀλλ' ανταποκρίνεται εις το κείμενον, ζητούσα να εκφράζη μουσικῶς το πνεῦμα και τον χαρακτήρα των λόγων, υφ' οὗς διατελεί υποτεταγμένη». Ο Βερνάρδος εκφράζει επίσης την βεβαιότητα ότι «η τραγωδία θα παρασταθῆ κατά την μετάφρασιν εις την νέαν γλώσσαν» που έχει επιμεληθεί ο Ραγκαβής, και την οποία εγκωμιάζει σε άλλες επιστολές.

25. Από επιστολή του Ερρίκου Σλίμαν προς τον Ραγκαβή, συνταγμένη σε αρχαία ελληνική γλώσσα, στο Παρίσι, 12-9-1889, (η οποία σώζεται στο φακ. 43 του αρχείου), μαθαίνουμε μια άγνωστη από άλλες

Ο γάμος του Έλληνα Διαδόχου με την αδερφή του αυτοκράτορα της Γερμανίας, πριγκίπισσα Σοφία, παίρνει σαφώς τις διαστάσεις ενός νέου πολιτικού συνοικεσίου των δύο χωρών. Με την πανηγυρική παράσταση των *Περσών*, η σύζευξη της αναβίωσης του αρχαίου δράματος με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό –και πιο συγκεκριμένα με τον γερμανικό– η έλξη του βλέμματος της Εσπερίας στη γενέτειρα του Αισχύλου, η θεαματική διασταύρωση του κλασικού μεγαλείου με τον εξευρωπαϊσμό και η ονειροπόλα απόδειξη της συνέχειας του νεοελληνικού πολιτισμού από την αρχαιοελληνική ρίζα, δηλαδή τα μόνιμα και διαχρονικά ζητούμενα μεγάλου μέρους της εγχώριας λογοσύνης εκείνου του καιρού, μοιάζουν να βρίσκουν την επιβλητική τους πραγμάτωση. Ωστόσο, οι περισσότερο άπιστοι από τους Αθηναίους πολίτες διεκδικούν επίμονα να θέσουν ‘τον δάκτυλον επί τον τύπον των ήλων’: «η εκτέλεσις του έργου» ακόμα και για τους θερμούς υποστηρικτές της παράστασης, ξεφουσκωσε απότομα τις αυταπάτες²⁶. Οι ακάματες προσπάθειες για την αναβίωση του αρχαίου δράματος στη «νεοελληνική» γλώσσα, μπορεί να θάμπωναν τους ανακτορικούς κύκλους και τους διάσημους ξένους και να κολάκευαν την αυταρέσκεια των κοσμικών ερασιτεχνών, αλλά έμεναν πολύ μακριά από το κυρίαρχο αίτημα των καιρών και του τόπου, που απαιτούσε τώρα τον προσανατολισμό στα εγχώρια ήθη και στις λαϊκές παραδόσεις²⁷.

πηγές πτυχή της διανομής των *Περσών*: Ο Ραγκαβής πρότεινε στην κυρία Σλήμαν να αναλάβει το ρόλο της Ατοσσας, αλλά λόγοι υγείας δεν της επέτρεψαν να δεχτεί την «μεγάλη τιμή». Στις τελευταίες δοκιμές της παράστασης των *Περσών* παρευρίσκεται ο Ραγκαβής και τις τελευταίες υποδείξεις στους ερασιτέχνες ηθοποιούς και στο Χορό, έχει αναλάβει ο ίδιος ο πρίγκιπας Βερνάρδος. Διευθυντής της ορχήστρας είναι ο Τιμολέων Ξανθόπουλος, ο Δ. Κόκκος είναι ο Άγγελος, η δεσποινίδα Ναούμ Ατσοσα, ο Καρυδιάς Ξέρξης. Γνωστά γίνονται και τα ονόματα των δέκα δεσποινίδων «*εκ των διακεκριμένων της ημετέρας κοινωνίας επί πνεύματι, χάριτι, καλλονή*», που αποτελούν την ακολουθία της Ατοσσας, καθώς και μερικά από τα ονόματα των ανδρών του Χορού, βλ. *Ακρόπολις και Παλιγγενεσία*, 18-10-1889. Στο εκτενέστατο δημοσίευμα της *Ακρόπολης*, 19-10-1889, όπου σχολιάζεται η τελευταία δοκιμή των *Περσών*, γίνεται λόγος για τη μουσική και τα σχόλια επιβεβαιώνουν, ότι οι φόβοι που εξέφραζε ο πρίγκιπας στο Ραγκαβή δεν ήταν διόλου ανυπόστατοι. Στην *Ακρόπολη* και την *Παλιγγενεσία*, 20-10-1889, βλ. τη σύνθεση του κοινού της παράστασης και παρατηρήσεις για τον σκηνικό «διάκοσμο».

26. Η παράσταση των *Περσών*, «*υπολειφθείσα και του μετρίου ουδόλως δικαιολογεί την γενομένην δαπάνην 14 όλων χιλιάδων δραχμών εκ του δημοτικού ταμείου και του δημοσίου. Ουδέ λόγον τινά είχαν η τωιαύτη παρόδησις του αρχαίου δράματος εν ημέραις γαμηλίων εορτών. Ας γίνει τούτο μάθημα πλέον αφού δεν ήρκεσεν η περισσή αποτυχία της Αντιγόνης, και οι ερασιτέχνη ας επιδεικνύουσι κατ' άλλον τρόπον την προς τέχνην στοργήν των [...]* Αυτή είναι η αλήθεια. Είνε καιρός πλέον να λέγεται και ας πικραίνη μερικούς. Εμάθαμεν να μοιράζωμεν δεξιά και αριστερά τους επαίνους ως συχωροχάρτιον», *Ακρόπολις*, 20-10-1889.

27. Η κριτική του «Ιμδ» στην *Εβδομάδα*, 21-10-1889, η οποία προσπαθεί να απαντήσει στις τωρινές ανάγκες ανασύροντας από τη λήθη το παλιό εκείνο τρικουπικό «Τις πταίει;» για την τραγελαφική εικόνα της παράστασης των *Περσών*, καταλήγει σαρκαστικά και αδυσώπητα: «*Ποίος πταίει λοιπόν; Επειδή πρέπει κάποιος να πταίη, ας πταίη ο κόφινος, φίλε μου. Ο κόφινος, όστις ήλπισε να πληρωθή από άνθη αγροτικών*

Η παράσταση ωστόσο, ενεργοποίησε το μεταφραστικό ζήλο και άλλων λογίων, καθώς η έκδοση της μετάφρασης του Ραγκαβή στον τόμο των *Απάντων*, παρουσιάζεται ογκώδης και δύσχρηστη, για να συνοδεύει τους θεατές των *Περσών*²⁸. Βρισκόμαστε μπροστά σε καίριας σημασίας ζυμώσεις για τη διαμόρφωση μιας πρωτοβάθμιας εγχώριας μεταφραστικής θεωρίας. Και επιπλέον αναδύονται ευδιάκριτα οι προβληματισμοί που αποσπών το αρχαίο δράμα από τους κόλπους της φιλολογίας και το αναδεικνύουν σε βασικό συντελεστή της παράστασης²⁹.

Ο αθηναϊκός κύκλος θαμνωμένος από το μεγαλείο του –αρχαιοελληνικού κυρίως– πρωτότυπου και χρωμένος στην επιταγή της «συνέχειας» έχοντας μπρος στα μάτια του καθημερινά τον Παρθενώνα και το θέατρο του Διονύσου, αντιμετωπίζει ως πατριωτική αποστολή την υπεράσπιση της αρχαίας γλώσσας. Και έπρεπε να συλλαβίσει αρχικά την αναγκαιότητα των μεταφράσεων, για να κατακτήσει και να αποδεχτεί πολύ αργότερα τις λογοτεχνικές τους αρετές, με τους όρους και τις αισθητικές διαθέσεις του Σολωμού, του Πολυλά ή του Καλοσγούρου. Ανάμεσα στην «αξεπέραστη» αξία του πρωτότυπου και την αντιμετώπιση της μετάφρασης ως αυτόνομου λογοτε-

και λαϊκόν πανηγύρεων, και εθνικόν χορόν, καθ' ους να λάμπη το εγχώριον ένδυμα, να σπινθηροβολή το εύθυμον ελληνικόν πνεύμα, να εξάπτηται ο ενθουσιασμός, να κροτώσιν έστω τα κλασικά «μάσकुλα» και διασκεδάζον ο ελληνικός λαός των πόλεων και των χωριών να επιδεικνύη εις τους ξένους, ότι έχει και αυτός κάτι το ιδιαίτερον εκτός των δανεικών φράκων, των δανεικών φανών, των δανεικών τρόπων του φέρεσθαι, και ότι δεν σύγκειται από νευρόσπαστα, χαινόντα προ των διασκεδάσεων των ολίγων, αλλά συμμερίζεται ταύτας και τας πλουτίζει, και τας καθιστά λαμπροτέρας. Έπαισε λοιπόν ο κόφινος και διά τούτο έμεινε κατά το ήμισυ κενός.»

28. Ο Τόμος IB' των *Απάντων* του Ραγκαβή, όπου καταχωρείται η μετάφραση των *Περσών*, αριθμεί 539 σελίδες, καθώς περιέχει επιπλέον, την μετάφραση της *Κόλασης* του Δάντη, την *Ιφιγένεια εν ταύροις* του Γκαίτε και τον *Ιούλιο Καίσαρα* του Σαίξπηρ. Από είδηση της *Εφημερίδος*, 12-10-1889, στο δημοσίευμα με τίτλο, «Η φιλολογία και αι εορταί», πληροφορούμαστε: «Εξεδόθησαν οι Πέρσαι του Αισχύλου κατά παράφρασιν του γυμνασιάρχου κ. Ξανθοπούλου, ίνα χρησιμεύσωσιν ως βοήθημα εις όσους θα παρεβρεθώσι κατά την παράστασιν του δράματος τούτου μετά της μουσικής του πρίγκιπος του Σαξ Μάνιγγεν και σύντομος ιστορία της Γερμανίας». Η *Νέα Εφημερίς*, 15-10-1889, ανακοινώνει επίσης τη μετάφραση των *Περσών* του Παν. Ματαράγκα, με προλεγόμενα και αναλυτικό σχολιασμό.

29. Πέρα από τη μέριμνα για τη μουσική των χορικών, ο Ραγκαβής σημειώνει σκηνικές οδηγίες μέσα στο κείμενο της μετάφρασης των *Περσών* μια πρωτοβάθμια φροντίδα που είχε δείξει και στο Προοίμιο του 1860 για την σκηνική παρουσία της *Αντιγόνης*. Ίσως θα έπρεπε ακόμα να του αναγνωρίσουμε ως ελαφρυντικό και όχι ως κατηγορία, το γεγονός, ότι πράγματι τον ενδιαφέρει και ο γνωστικός – παιδευτικός χαρακτήρας της μετάφρασης, μια έννοια, από την οποία οι Επτανήσιοι δημιουργοί είχαν την 'πολυτέλεια' να είναι απαλλαγμένοι, ειδικά όταν μετέφραζαν από ιταλικό πρωτότυπο. «Τούτο γιατί στα Επτάνησα η ιταλική γλώσσα ήταν γνωστότατη κι επομένως υπήρχε η δυνατότητα της αδιαμεσολάβητης ανάγνωσης των πρωτοτύπων. Η μετάφραση λοιπόν της ιταλικής ποίησης ενδιέφερε πολύ περισσότερο ως δημιουργική διαδικασία», Ευρ. Γαραντούδης, «Στοιχεία για τη θεωρία των Επτανησιακών ποιητικών μεταφράσεων του 19ου αιώνα» *Ιταλοελληνικά, Rivista di cultura greco-moderna*, τ. IV, Napoli 1991-1993, σ. 97-113:105.

χνικού έργου, που συμβάλλει στη βελτίωση της ατελούς ακόμη λογοτεχνικής νεοελληνικής γλώσσας, δηλαδή ανάμεσα στη μεταφραστική θεωρία των «αρχαϊστών» της Αθήνας και των Επτανησίων του σολωμικού κύκλου, υπάρχει πραγματικά ένα μεγάλο χάσμα³⁰. Ο Ραγκαβής αποτελεί ένα είδος γέφυρας, κάνει το πρώτο καθοριστικό βήμα, μιλώντας για την αναγκαιότητα της μετάφρασης ακόμα κι αν πρόκειται για ένα «υποδεέστερο» έργο, ακόμα κι αν γίνεται στην ‘ξύλινη’ για τη δική μας αισθητική, καθαρεύουσα γλώσσα, και η θέση του μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα αφού υπαγορεύεται από τις ανάγκες της παράστασης.

Τα πράγματα βέβαια περιπλέκονται επικίνδυνα όταν μέσα στην εγχώρια σκακιέρα με τις δύο βασιλίσσες (την αρχαϊκή και τη μεταφρασμένη *Αντιγόνη* του 1888) ρίχνεται το *Ταξίδι* του Ψυχάρη (1888) και οι εξελίξεις του γλωσσικού ζητήματος καθιστούν ιδιαίτερα προσεκτικούς ακόμα και τους πιο διαλλακτικούς εκπροσώπους της αθηναϊκής φρουράς, η πλειονότητα των οποίων έτσι κι αλλιώς υποστήριζαν με θέρμη ως κοινή νεοελληνική την καθαρεύουσα. Το κύμα της εμμονής στη γλώσσα του πρωτοτύπου για τις παραστάσεις των αρχαίων δραμάτων, φούσκωνε επικίνδυνα στα τελευταία χρόνια του αιώνα και οι πρωτοπόροι αυτής της υπόθεσης συνέδεσαν γρήγορα τον αγώνα τους με τις νέες πατριωτικές βλέψεις στην Ήπειρο και την Μακεδονία, οι οποίες τροφοδότησαν εκ νέου τη δραματολογία και τις ερασιτεχνικές πρωτοβουλίες³¹.

30. Ευρ. Γαργαντούδης, *ό.π.*, σ. 101.

31. Πολύ χαρακτηριστική ως προς αυτό το ζήτημα είναι η εκτενής ανακοίνωση του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου, στην *Παλιγγενεσία*, 19-10-1889 (την ίδια μέρα που δίνεται η παράσταση των *Περσών*), την οποία υπογράφουν στις 8-10-1889, ο πρόεδρος Α. Πετσάλης και το διοικητικό συμβούλιο του Συλλόγου: Μ. Δαμιράλης, Θ. Φλογαίτης, Γ. Νικολαΐδης, Κ. Παπαγεωργόπουλος, Αρ. Προβελέγγιος, Α. Ι. Αντωνιάδης. Ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος προτίθεται να «λαμπρήνη» τις τελετές των γάμων του Διαδόχου, ανεβάζοντας τον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή, «μετά της μουσικής του γερμανού Βέντερ». Διευκρινίζεται ότι ο *Φιλοκτήτης* θα δοθεί στην αρχαία ελληνική γλώσσα στις 23-10-1889. Στην υποστήριξη της γλώσσας του πρωτοτύπου τάσσεται και ο Αρχαϊκός Σύλλογος (1890), ο οποίος από το ίδιο του το όνομα δηλώνει τις διαθέσεις του. Η «*πανηγυρική παράσταση*», που δίνει ο ίδιος σύλλογος «εν τω χειμερινώ θέατρο» (Φύσις, 14-2-1893), αξίζει από κάθε άποψη την προσοχή μας, καθώς αποτελεί τοιχογραφία των τάσεων που διαμορφώνονται αυτή την εποχή: Το πιο ομοιογενές μέρος των συντελεστών ήταν κατά πάσα πιθανότητα το «εκλεκτόν ακροατήριον», το οποίο αποτελούνταν από μέλη της βασιλικής αυλής, πρέσβεις, διάσημους ξένους, καθηγητές του Πανεπιστημίου, και άλλα μέλη της υψηλής κοινωνίας. Τους ρόλους ανέλαβαν καταξιωμένοι επαγγελματίες, όπως ο Ν. Λεκατσάς και η κ. Λεκατσά, ο Μ. Αρνωτάκης και η κ. Αρνωτάκη και τους Χορούς των τραγωδιών έψαλαν ερασιτέχνες όπως ο Θ. Τζαβέλας. Το θέαμα αποτελεί συρραφή σκηνών από μια «χορταστική» –όπως σημειώνει το δημοσίευμα– σειρά, ετερόκλητων –πλην όμως ‘πατριωτικών’– έργων: της *Κυρά Φροσύνης* του Βαλαωρίτη, της *Χίος Δούλης* του Ορφανίδη, της *Κατάρας της Μάννας* του Αντωνιάδη, της *Ιφιγένειας εν Αυλίδι* του Ευριπίδη, του *Αστέρως της Ανατολής* του Οικονομίδη, της *Συζύγου του Λουλουδάκη* του Βλάχου. «Πλην το κορύφωμα της επιτυχίας υπήρξε το α’. πάντων διδασθέν οι Πέρσαι του Αισχύλου εν τη αρχαία ελληνική.» Το επίτευγμα ανήκει στον «αρχαϊκόν καλλιτέχνη κ.

Το ζήτημα της γλώσσας των παραστάσεων αρχαίου δράματος όχι μόνο δεν έχει λυθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1890, αλλά τίθεται ολοένα και πιο πιεστικά. Οι νέες ζυμώσεις περί Εθνικού θεάτρου κρατούν στην επικαιρότητα το αίτημα της αναβίωσης, και καθώς η «δημόδης» απειλεί να κατακτήσει καθ' ολοκληρίαν τα εδάφη της ποίησης, οι θεματοφύλακες της «ζώσας, κεκαθαρμένης» εξορκίζουν τον κίνδυνο που βρίσκεται προ των πυλών των έμμετρων «δραματικών αριστουργημάτων» της αρχαιότητας³². Οι φωνές δυναμώνουν και ενίοτε αρθρώνουν σοβαρά επιχειρήματα υπέρ της «παράφρασης» ακόμα και της «διασκευής» των αρχαίων δραμάτων, επιχειρήματα όμως που παραμένουν στο περιθώριο των εξελίξεων για κάμποσα χρόνια³³. Εκείνο που φαίνεται να έχει επιτευχθεί σε τούτη τη φάση είναι μια μεγαλύτερη προσέγγιση στις απαιτήσεις της παράστασης: Ο δραματικός λόγος από την ώρα που δοκιμάζεται σε μια στοιχειώδη σκηνή, ξεπερνά τα σύνορα της φιλολογίας και αργά ή γρήγορα αποκαλύπτει την ακαταλληλότητα του γλωσσικού οργάνου που επιλέχθηκε για να τον αποδώσει.

Heliason) (Ηλιόπουλο), τον γραμματέα του Αρχαϊκού Συλλόγου, ο οποίος είχε αρνηθεί να παραστήσει τον Άγγελο στην προηγούμενη παράσταση των *Περσών* [1889] σε μετάφραση.

32. Ο Γ. Θ. Γορδοβάνης ή Κοντογόνης, «Αριστοβάθμιος του Διδασκαλείου Αθηνών», υπογράφει το δημοσίευμα της *Ανατολής* (Σύρου), 11-3-1893, με το οποίο επιθυμεί να κοινοποιηθεί τη γνώμη του «περί εθνικού θεάτρου»: «Φρονώ ότι είνε καιρός η ημετέρα Ακαδημία λύειν το ζήτημα της επιστήμης και παραφράζοντες, μελοποιούντες και εμφυσώντες εις τα προγονικά δραματικά αριστουργήματα την χαρίεσαν κεκαθαρμένην, καθωμιλημένην γλώσσαν και την ζώην της εποχής εν η ζώμεν αναβιβάσωμεν ταύτα επί της σκηνής του ημετέρου θεάτρου». Ο επιστολογράφος παρακάτω αναπτύσσει τους λόγους που επιβάλλουν την μεταφορά των έργων της αρχαιότητας στην «νεοελληνική κεκαθαρμένη». Σε περίπτωση που υιοθετήσουμε τη γλώσσα του πρωτοτύπου «απατώμεθα εάν πιστεύωμεν, ότι ούτω θέλομεν ομιλείν και γράφειν την αρχαίαν γλώσσαν τοιοῦτοι αναχρονισμοί εν τη φύσει εισίν αδύνατοι». Και καταλήγει: «μελοποιούντες και παραφράζοντες εις την βασιλίσσαν των γλωσσών νεοελληνικήν, τα νεκρά εκείνα έργα, άπερ κέκτηνται μεγίστην μορφωτικήν δύναμιν, αποκτήσωμεν γνήσια Ελληνικά μελοδράματα, κοσμούμενα εκ των διαμονίων πνευμάτων της χρυσής εκείνης εποχής, παρεμποδίζοντες οὔτω και την περί την Ελληνικήν παιδείαν ολιγορίαν ημών και τυφλήν απομίμησιν των ξένων ηθών και εθόν [...] αναλογιζόμενοι ότι η Ευρωπαϊκή πανδουσία πλουσία μεν, αλλά λίαν δυνατή διά τους ασθεινείς στομάχους».

33. Ο Γεώργιος Μπουκουβάλας, «διασκευαστής» της *Μήδειας* του Ευριπίδη, διαβάζει στον φιλολογικό σύλλογο Παρνασό την πραγματεία του «Περί της διδασκαλίας αρχαίων ελληνικών δραμάτων επί της σημερινής σκηνής», *Παρνασσός*, τ. ΙΕ', τχ. 6, Φεβρουάριος 1893, σ. 401-423. Ο Μπουκουβάλας δε συμμερίζεται βέβαια τα «χονδροειδή του Μπάρμπα Γεώργη των Μυλωνάδων άσματα και τους εκνευρισμένους ακκισμούς των εκ των τριόδων των ξένων πόλεων συλλεγομένων πολλάκις αιοιδών» που γοητεύουν το αθηναϊκό κοινό (σ. 402). Και έχει θορυβηθεί από την «ακολασία» που μεταφέρουν, οι μεταφράσεις όλως ακατάλληλων έργων, για να καταλήξει: «Εθνικώτατον έργον θα επετελείτο, εάν εν τω δραματολογίω του ελληνικού θεάτρου την πρωτίστην θέσιν κατελάμβανον τα Ελληνικά των αρχαίων τραγικών δράματα» (σ. 405), τα οποία όμως θα πρέπει όχι μόνο να μεταφραστούν αλλά και να διασκευαστούν για τις ανάγκες του νεότερου θεάτρου.

Θα περιμέναμε οι εξελίξεις να οδηγούν πλέον στον ίσιο δρόμο και η πλάστιγγα για τις παραστάσεις αρχαίου δράματος να γέρνει οριστικά υπέρ της μετάφρασης, στα τελευταία χρόνια του 19ου αι. Η εμφάνιση ωστόσο, του Γ. Μιστριώτη, μπροστάρη σε μια αφοσιωμένη στο πρόσωπό του ομάδα φοιτητών, ανοίγει ξανά την ‘αυλαία’ της αναβίωσης με παραστάσεις στη γλώσσα του πρωτοτύπου, για να δώσει την αντίθετη τροπή στο ρεύμα της ιστορίας³⁴. Ο ίδιος καθηγητής ταγμένος στην υποστήριξη του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους από τη δεκαετία του 1870, φαίνεται να μελετά προσεκτικά τις ραγκαβικές υποδείξεις για τη συγγένεια των χορικών της αρχαίας τραγωδίας με τους εκκλησιαστικούς ύμνους³⁵. Το επόμενο βήμα, η υιοθέτηση της βυζαντινής μουσικής στους Χορούς των παραστάσεων της αρχαίας τραγωδίας, που επιχείρησε ο Μιστριώτης, είναι η κατάκτηση σε μια μάχη που υποστήριζαν με διαφορετικά επιχειρήματα, αλλά με την ίδια θερμή ο Ραγκαβής και ο Δ. Ν. Βερναρδάκης κοντά στα μέσα της δεκαετίας του 1870³⁶. Τότε χαράζονταν το μονοπάτι, σοβαρά δύσβατο ακόμη, για την αξιοποίηση της βυζαντινής μουσικής στις παραστάσεις αρχαίου δράματος, κατεύθυνση προς την οποία συνέβαλε αποφασιστικά, η αδίκως κατά τη γνώμη μου παραγκωνισμένη από την εμμονή στη γλώσσα του πρωτοτύπου, παρουσία του Μιστριώτη. Όμως η διερεύνηση αυτού του ζητήματος αποτελεί το θέμα μιας κατοπινότερης εργασίας.

34. Οι θεωρητικές αναζητήσεις και οι θεατρικές δραστηριότητες του Γ. Μιστριώτη με την ερασιτεχνική ομάδα των φοιτητών, η δράση του στην εταιρία «Υπέρ της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών δραμάτων» (1896), αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο, που δεν έχει μελετηθεί ικανοποιητικά μέχρι τώρα, βλ. Γ. Σιδέρης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 217 και του ίδιου, *Το αρχαίο θέατρο...*, ό.π., σ. 101 κ.εξ.

35. Ο Γ. Μιστριώτης πρωτοεμφανίστηκε ως εισηγητής στο Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό του 1871 και ‘έγραψε ιστορία’, το 1873, όταν συνέταξε την εισήγηση του Βουτσιναίου που βράβευσε την ‘αντιρομαντική’ ποιητική συλλογή του Δ. Καμπούρογλου, *Η φωνή της καρδιάς μου*. Τις θέσεις του για την υποστήριξη του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους ανέπτυξε, όπως είναι γνωστό, στις σχετικές διαλέξεις στο Διδασκαλικό Σύλλογο κατά τη δεκαετία του 1870, Γ. Μιστριώτη, *Ρητορικοί λόγοι*, Αθήνα 1903. Και ανάλογες απόψεις διατύπωσε στην εισηγητική έκθεση του Λαοσάνειου ποιητικού διαγωνισμού το 1889, η οποία δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Παλιγγενεσία*, 28, 29, 30-3-1889. Ένα από τα τελευταία άρθρα του Ραγκαβή, πραγματεύεται κατ’ αποκλειστικότητα το θέμα: «Η εκκλησιαστική μουσική εν σχέσει προς την προφοράν», *Ελλάς*, τ. 2, 1890, σ. 229-234.

36. Α. Ρ. Ραγκαβής, «Περί της καθ’ ημάς εκκλησιαστικής μουσικής», *Εφημερίς*, 18-7-1874 και *Παλιγγενεσία*, 19-7-1874. [Δ. Ν. Βερναρδάκης], *Λόγος αυτοσχέδιος περί της καθ’ ημάς εκκλησιαστικής μουσικής συνταχθείς υπό Δ. Βερναρδάκη, κατ’ εντολήν του εν Αθήναις εκκλησιαστικού μουσικού συλλόγου και εκφωνηθείς υπ’ αυτού εν τη Βαρβακείω την δ’ Δεκεμβρίου, ημέραν επέτειον της συστάσεως αυτού, Μετατύπωσις εκ της Νέας Ημέρας*, εν Τεργέστη 1876. Το σχολιασμό των απόψεων των δύο λογίων καθώς και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκαν, βλ. Κ. Ριτσάτου, ό.π., σ. 353-357.

Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης

*Από τη Νύμφη του Ερμαίου στη Νύμφη του Θερμαϊκού (1922).
Η περίπτωση του Κουκλουτζά Μικράς Ασίας*

Σκιαγραφία της ίδρυσης και της ιστορίας του Κουκλουτζά Μικράς Ασίας

Ο *Κουκλουτζάς (Kokluca)*, ήταν ένα όμορφο προάστιο 5 χλμ. ανατολικά της Σμύρνης¹. Βρισκόταν στους βορειοδυτικούς πρόποδες του Τμώλου σε ύψος 250 μέτρων περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας. Χάρη στη θέση του αυτή, είχε πανοραμική θέα σε όλο τον Ερμαίο κόλπο, την πόλη της Σμύρνης και τα παραθαλάσσια προάστια της από το Μερσινλή μέχρι το Κορδελιό, και αποτελούσε αγαπημένο παραθεριστικό τόπο για τους Σμυρνιούς.

Κατά την προφορική παράδοση οι πρώτοι έλληνες κάτοικοι του Κουκλουτζά άρχισαν να εγκαθίστανται εκεί ήδη από το β΄ μισό του 18ου αιώνα (κυρίως μετά τα Ορλωφικά), και κατάγονταν από νησιά του Αιγαίου και από την ηπειρωτική Ελλάδα, ιδιαίτερα την Πελοπόννησο². Οι εγκαταστάσεις ελλαδιτών στο μητροπολιτικό κέντρο του ελληνισμού, τη Σμύρνη, και στην περιφέρειά της³, συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η πλειοψηφία όμως εκείνων που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στον Κουκλουτζά προερχόταν από τα Κύθηρα (Τσιρίγο), η μετοικεσία⁴ των οποίων για οικονομικούς λόγους εντάθηκε στην περίοδο της Βρετανικής Διοίκησης των

1. Περισσότερα στοιχεία για τον Κουκλουτζά και τους κατοίκους του, την ονομασία του οικισμού, την τοπογραφία και τη λαογραφία βλ. Οδ. Βλαντής, *Ο Κουκλουτζάς*, Αθήνα 1948 (ανέκδοτο χειρόγραφο υπ' αριθ. 333, ΙΩΝ 9, από τη σειρά χειρογράφων του Κ.Μ.Σ.), Ι. Χιωτάκης, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, Αθήνα χ.χ., Κ.Μ.Σ., φάκ. Κουκλουτζάς, Ι 23, Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου. Ωστόσο, για τη σημερινή εικόνα του οικισμού εξαιρετικά σημαντική είναι η αναφορά κάποιου Αυστριακού, άγνωστο δυστυχώς σε εμάς το όνομά του, ο οποίος κατέγραψε βήμα προς βήμα μέσα από φωτογραφίες και σύντομο σχολιασμό τον περίπατό του στον παρηκμασμένο πλέον οικισμό πριν από μια εικοσιπενταετία (1983).

2. Ι. Χιωτάκης, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, σ. 36. Ο μικρασιατικός ελληνισμός αυξήθηκε δημογραφικά στη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα από τη μετοικεσία των Ελλήνων από την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Στερεά Ελλάδα, κυρίως όμως από την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Βλ. σχετικά Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Εξοδος*, τ. 1, Αθήνα 1980, σ. με'.

3. Ν. Καραράς, *Το Νύμφαιο (Νύφιο), ένα χωριό με βυζαντινή αίγλη στην περιοχή της Σμύρνης*, Αθήνα 1968, σ. 79: «Οι πρώτοι Έλληνες που εγκατεστάθηκαν στο χωριό (ενν. Νύμφαιο), ήταν, κατά την παράδοση, 26-28 οικογένειες από τη Μάνη, την Τριφυλλία, τη Λακωνία, οι περισσότερες όμως από τον Άγιο Πέτρο της Κυνουρίας. Άλλες 14 οικογένειες εγκατεστάθηκαν στα γειτονικά χωριά Κριτζαλιά. Πάρσα, Λουτζάκι...».

4. Προτιμάται ο όρος «μετοικεσία» από το «μετανάστευση» ή «αποδημία». Μετοικεσία ήταν η εγκατάσταση στην «καθ' ημάς Ανατολή», ενώ η «αποδημία» αποδίδει ορθότερα το ταξίδι και την εγκατάσταση στις απομακρυσμένες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, της Μολδοβλαχίας, της Ιταλίας και πολύ αργότερα στις υπερπόντιες χώρες (αρχές 20ού αιώνα).

Ιονίων Νήσων (1814-1864), και ιδιαίτερα στην τελευταία φάση της λίγο πριν και μετά το 1850⁵, χάρη στα προνόμια που τους εξασφάλιζε η βρετανική υπηκοότητα⁶. Αποτέλεσμα όλων αυτών των μετοικεσιών ήταν να κατακλυσθεί από ελλαδίτες η ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, επομένως και ο Κουκλουτζάς, που αριθμούσε 1.000 περίπου οικογένειες (5.000 κάτοικοι) λίγο πριν από το 1922⁷: Βλαντής, Βουγιούκας, Γιαννακουλάκης, Διονυσάκης ή Διονυσίου, Διακάκης, Ζαΐρης, Μανέτας, Μαρσέλλος, Μούσας, Νηρός, Πανάγος, Σακκαλής, Σάμιος, Σπύρτζης, Γλυτσός, Στρατηγός, Γάσπαρης κ.ά.

Οι Κουκλουτζαλήδες, όπως αποκαλούνταν οι κάτοικοι του Κουκλουτζά, ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι στην πλειοψηφία τους. Φορούσαν συνήθως τη νησιωτικού τύπου φορεσιά (βράκα) των δυτικών μικρασιατικών παραλίων και τα σαλβάρια (περίφημοι σαλβαράδες οι Κουκλουτζαλήδες), αλλά και τα ευρωπαϊκά (φράγκικα) ρούχα από τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι γυναίκες και τα νέα κορίτσια, οι Κουκλουτζαλιές, φορούσαν συνήθως μοξιάδες, ματινέδες, φούστες φαρδιές μακριές με σούρες και φραμπαλάδες και στη συνέχεια μονοκόμματα φορέματα που πλησίαζαν τη μόδα των αστικών ευρωπαϊκών ενδυμάτων⁸.

Την ωραία εικόνα που παρουσίαζαν ο οικισμός και οι κάτοικοί του πληροφορούμαστε όχι μόνο από τις αφηγήσεις των προσφύγων αλλά και από τα ποιήματα και τα λαϊκά άσματα εκείνης της εποχής:

«Κουκουλού-τσαλή ω Κουκλουτζά ευώδες άνθος είσαι
 και ως ωραίος Κολοσσός, εν μέσω πάντων κείσαι
 Αρχαίος αρχαιότητα ελληνικήν μυρίζεις
 Αγνός, με την απλότητα, την φύσιν ωραΐζεις
 Χάριτες εις τα πέριξ σου τρέχουν, ως κρύα βρύσις.
 Το Παν γελά και τέρπεται κι η χρυσωμένη φύσις.
 Μοσχομυρίζει το πρωί μετά βροχήν βραχειάν
 Νέκταρος εκ του στήθους της πνοήν χύνει γλυκειάν
 Αιώνων μάρτυς φαίνεσαι ακλόνητος μονάχος
 Κι εξέχων πάντων ίστασαι μεμονωμένος βράχος

5. Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων, *Αρχείο Βρετανικής Διοίκησης 1815-1864*. Πρβλ. ακόμη Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Στ. Διακάκης, Μιχ. Πρωτοψάλτης.

6. Για προνόμια βλ. Γ. Γεωργής, *Η πρώτη μακροχρόνια ελληνοτουρκική διένεξη. Το ζήτημα της εθνικότητας, 1830-1869*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996.

7. Ι. Χιωτάκης, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, σ. 54-55.

8. *Ο.π.*, σ. 98-109.

Με ροδονένιον στέφανον τας χείρας σου απλώνων
 Τι θέα θελξικάρδιος, τι μαγική χορεία
 Πέριξ σου έχεις Κουκλουτζά της Σμύρνης τα χωρία...
 ...Αλλ' όλων τούτων Κουκλουτζά Σύ πάντων υπερέχων
 Και υψηλήν περιωπήν εκ φύσεως κατέχων
 Την θέσιν σου την έξοχον, την ειδικήν μονήρη,
 Τα ήθη σου τ' αρχαϊκά, πιστώσ σου διατήρει
 Κι αν ήτο τρόπος η μικρά, φωνή μου να αρκέσει
 Τας φίλας μου τας Σμυρναίας ήθελον προσκαλέσει
 Πισταί κι αυταί να μείνωσι στην γλώσσαν την θρησκείαν
 Ελληνικήν να έχωσι ψυχή ντε και καρδίαν».
 (Σοφία Λαμπίκη, περιοδ. «Μέντωρ», 1871)

«Αυτού σπουδάζουν μούσαι κι «Ερμής» φιλοπονεί
 στήσας τυπογραφείον, χαίρετε χωριανοί.
 Χαίρετε οι Σμυρνιοί τιμάτε τον «Ερμήν»
 τας Μούσας τρυφήν, πλούτον έχετε και τιμήν».
 Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, 31 Ιουλίου 1813

«Αχ, Σμυρνιά κατωματού
 και Κουκλουτζαλιά τσαχπίνα,
 εσείς μου πήρατε το νου
 και θα' χετε το κρίμα»

«Μπουρνόβας με κρύα νερά
 Μπουτζάς με πρασινάδες
 και Κουκλουτζάς με τσι εληές
 και μ' όμορφες κυράδες».

Στην κεντρική πλατεία του Κουκλουτζά, το *Σεκί*, υπήρχαν τα καφενεία και τα καταστήματα. Εκεί στήνονταν συχνά τα γλέντια και οι «χαρές» (γάμοι) του οικισμού. Δίπλα στην πλατεία υπήρχε επίσης το Δημοτικό Σχολείο και η κύρια εκκλησία του οικισμού, ο ναός των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, κτισμένος το 1765. Από επιγραφή στο υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου στο νάρθηκα πληροφορούμαστε ότι ο

ναός οικοδομήθηκε ξανά από τα θεμέλια το 1801⁹ και επισκευάστηκε το 1880. Απόδειξη του ότι οι κάτοικοι του Κουκλουτζά σεμνύνονταν πολύ τους δύο Ισαποστόλους, είναι ότι οι τελευταίοι απεικονίζονταν στη σφραγίδα της δημογεροντίας του οικισμού (σήμερα οι Άγιοι Πέτρος και Παύλος εικονίζονται στο λάβαρο του Συλλόγου Μικρασιατών Εύοσμου).

Όσον αφορά το τοπωνύμιο «Κουκλουτζάς», ερωτηματικά εγείρει και σήμερα η προέλευσή του. Σύμφωνα με τον Ι. Χιωτάκη, που συνέγραψε τη σημαντικότερη μελέτη για τη γενέτειρά του, η ονομασία έχει καθαρά ελληνική προέλευση, αφού προέρχεται από τη λέξη *Κούκουλος* που παραφθάρθηκε στη συνέχεια με την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής¹⁰. Κατά τον Οδ. Βλαντή, δάσκαλο για μικρό χρονικό διάστημα στον Κουκλουτζά, το συγκεκριμένο τοπωνύμιο πιθανά προερχόταν από την παρεφθαρμένη τουρκική λέξη «*Κουκουλούτζε*» (μάλλον από το *kokulu-cali*), που σήμαινε είτε τον «μυρωμένο» (ευώδης, μυρωδάτος)¹¹ είτε το «εύοσμον, ευώδες άνθος», κατά το λαϊκό μάλιστα άσμα¹²:

«Κουκουλού-τσαλή, ω Κουκλουτζά, ευώδες άνθος είσαι
και ως ωραίος Κολοσσός, εν μέσω πάντων κείσαι...»

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποιος βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια. Οφείλουμε, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι τείνουμε να συμφωνήσουμε με τη δεύτερη ερμηνεία, στην οποία άλλωστε βασίσθηκε πολύ αργότερα η μετονομασία του προσφυγικού οικισμού Ν. Κουκλουτζά σε Εύοσμο¹³. Κατάφυτος, γεμάτος με αμπέλια (σουλτανίνα, ροζακιά, αρί-καράς, μοσχάτα), ελαιώνες, καρποφόρα δέντρα (σύκα μπαρδατζίκια και αραπόσυκα, βερούκοκα, ζαλαταουδιές, μήλα, μαμουτιές κ.λπ.) και κηπευτικά, ο εύφορος Κουκλουτζάς της Μ. Ασίας ευωδίαζε. Στα μέσα του 19ου αιώνα επιχειρήθηκε μετονομασία του οικισμού σε *Κορυφάσιον* (από την κορυφή του κοντινού βουνού Καλαμπάκα). Το όνομα αυτό όμως, όπως και το παλιότερο

9. Χρ. Σολομωνίδης, *Η Εκκλησία της Σμύρνης*, Αθήνα 1960, σ. 124-125, Ι. Χιωτάκης, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, σ. 14.

10. Ι. Χιωτάκης, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, σ. 41, 56-57. Το όνομα *Κούκουλος* ή *Χωριό της Κούκουλης* αναφέρεται σε έγγραφο καθορισμού των ορίων της Μονής των Λέμβων, του στρατοπεδάρχη Φωκά (1235). Με την οθωμανική κατάκτηση της Μ. Ασίας το όνομα έγινε *Κουκουλού* και με την προσθήκη της περσικής λέξης (τζα = χωριό) έγινε τελικά *Κουκλουτζάς*.

11. Οδ. Βλαντής, *ό.π.*

12. Ι. Χιωτάκης, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, σ. 62. Παραθέτει το ποίημα της Σοφ. Λαμπίκη που δημοσιεύθηκε στο περιοδ. «*Μέντωρ*», τ. 25 (1871).

13. Κοινοτικά Πρακτικά, απόφ. υπ' αριθ. 68/30.06.1954.

Οπαίον, δεν υιοθετήθηκαν από τους κατοίκους του οικισμού. Το σημερινό όνομα του Κουκλουτζά της Μ. Ασίας είναι *Altın dağ*. Δυστυχώς, σήμερα δε σώζεται σχεδόν κανένα ίχνος από την εκεί ελληνική παρουσία, παρά μόνο ένα μικρό τοιχίο του ναού των Αγίων Αποστόλων, το σπίτι του ιερέα και οι περίφημες εννέα βρύσες, ενώ η ονομασία του υπάρχει μόνο στην επιγραφή του οθωμανικού νεκροταφείου και στη στάση του τοπικού λεωφορείου.

«Έξοδος» και προσφυγική εγκατάσταση

Στην περίοδο 1914-1922 τα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας υπέστησαν τον τουρκικό φανατισμό, που μεταφράστηκε με τους πιο βίαιους διωγμούς σε όλη την κλίμακα των εκδηλώσεών τους. Πολλοί μικρασιατικοί οικισμοί ερημώθηκαν και το ελληνικό τμήμα της Σμύρνης έγινε στάχτη, μπροστά μάλιστα στα μάτια των Συμμάχων που, στην πλειοψηφία τους, αρκέστηκαν απλώς να κινηματογραφούν και να φωτογραφίζουν τις τραγικές σκηνές του δράματος. Οι κάτοικοι του Κουκλουτζά αναγκάστηκαν κι αυτοί να εγκαταλείψουν την ιδιαίτερη πατρίδα τους, όταν πια το μέτωπο κατέρρευσε από τον Αύγουστο του 1922, η άτακτη υποχώρηση και η φυγή του ελληνικού στρατού ήταν σε εξέλιξη και ο στρατός του Κεμάλ εισερχόταν στη Σμύρνη. Θυμάται η γιαγιά Αθανασία Σερέτη, γεννημένη το 1914: «Μας είπαν ότι έρχονται οι τσέτες. Η μάνα μου, σ' ενδιαφέρουσα ήταν, με άρπαξε από το χέρι και αρχίσαμε να κατηφορίζουμε. Οι συγγενείς μας πιο κάτω έφτιαχναν φιδέ. Σηκωθείτε να φύγουμε, τους λέμε, ήρθε ο Κεμάλης. Ο πατέρας μου παρακάλεσε τη γιαγιά μου να έρθει μαζί μας. Εκείνη αποκρίθηκε: «Γριά γυναίκα είμαι, τι θα μου κάνουν παιδί μου;». Μάθαμε ότι τη σκότωσαν όπως και τόσους άλλους. Τα παλικάρια πιάσανε άμυνα για να γλιτώσει το χωριό». Δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε, έστω και επιγραμματικά, στη γενναία αλλά άγνωστη στους περισσότερους ένοπλη αντίσταση μιας ομάδας Κουκλουτζαλήδων, οι οποίοι έμειναν στον οικισμό και πρόβαλαν σθεναρή αντίσταση (27 Αυγούστου-1 Σεπτεμβρίου), καταφέροντας να κερδίσουν χρόνο για τους υπόλοιπους κατοίκους¹⁴. Παρ' όλα αυτά υπολογίζεται ότι περίπου 600-800 κάτοικοι του οικισμού

14. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Αθαν. Σερέτη-Χριστοφίδου. Πρβλ. ακόμη Ι. Χιωτάκης, *Αξέχαστοι τόποι. Μικρασιατικά*, Αθήνα 1974, σ. 103-128, και του ίδιου, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, σ. 285-293. Σύμφωνα, πάντως, με τη δεύτερη μελέτη του, σ. 271-273, αλλά και με βάση το αρχείο προφορικών μαρτυριών του Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Στυλ. Διακάκης, οι κάτοικοι του Κουκλουτζά είχαν δυστυχώς προβεί σε βίαιες και εγκληματικές ενέργειες σε βάρος των δύο κρατικών οθωμανών υπαλλήλων που διέμεναν στον ελληνικό οικισμό.

βρήκαν τραγικό θάνατο¹⁵.

Τελικά, οι Κουκλουτζαλήδες επιβίβασθηκαν σε βάρκες και πλοία στο λιμάνι της Σμύρνης το πρώτο δεκαπενθήμερο του Σεπτεμβρίου του 1922, και μαζί με τους χιλιάδες άλλους πρόσφυγες κατευθύνθηκαν στη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Σάμο, το Ηράκλειο της Κρήτης, τον Πειραιά, την Καισαριανή και τη Θεσσαλονίκη¹⁶.

Στη Θεσσαλονίκη αρκετές οικογένειες Κουκλουτζαλήδων -κατά μία εκδοχή 80 τον αριθμό¹⁷ - έμειναν αρχικά στο κέντρο της πόλης, ώσπου επιτροπή τους μαζί με αρμοδίους υπαλλήλους του Εποικισμού Μακεδονίας επέλεξαν ως κατάλληλο τόπο για την εγκατάστασή τους το Χαρμάνκιοϊ, στη δυτική πλευρά της «νύμφης του Θερμαϊκού». Σύντομα ήρθαν στο Χαρμάνκιοϊ και οικογένειες Κουκλουτζαλήδων που είχαν εγκατασταθεί αρχικά στην Κρήτη και τον Πειραιά. Το Χαρμάνκιοϊ έμελλε να αποτελέσει μαζί με το Καράμπουρνου, τους βασικούς στη Βόρεια Ελλάδα χώρους υποδοχής των χιλιάδων προσφύγων. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, τολμώντας ένα παιχνίδι με τις λέξεις, ότι, λες και προφητικά, είχε ονομαστεί έτσι ο τόπος, αφού θα ερχόταν εκείνη η εποχή που γηγενείς, βλάχοι και πρόσφυγες, ένα «χαρμάνι» όλοι, ένα «μίγμα», ως άλλη ερμηνεία της τουρκικής λέξης *harman*, θα προσπαθούσαν μαζί να επιβιώσουν και να συμβιώσουν.

Συγκεκριμένα, οι οικογένειες από τον Κουκλουτζά εγκαταστάθηκαν βορειοανατολικά των προσφυγικών παραγκών και των θαλάμων, στον παλιότερο δηλαδή οικιστικό πυρήνα της περιοχής -εξ ου και η ονομασία *Παλαιό Χαρμάνκιοϊ*¹⁸ - γύρω από τον ιστορικό ναό του Αγ. Αθανασίου (έτος ανέγερσης 1819), όπου διέμεναν 393 γηγενείς (212 άνδρες και 181 γυναίκες). Πάντως, εκτός των οικογενειών από τον Κουκλουτζά, σύμφωνα με την κατάσταση του Γεωργικού Γραφείου Εποικισμού Θεσσα-

15. Ι. Χιωτάκης, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, σ. 405.

16. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητές Γ. Μούσας και Γ. Παπαπέτρου. Αρχείο Γ. Παπαπέτρου, Αίτηση προσφυγικής αποζημίωσης Αλεξ. Σπύρτζη. Σχετικά με την εγκατάσταση Κουκλουτζαλήδων στην Καισαριανή, βλ. Νικ. Σάμιος, *Η ιστορία του Δήμου Καισαριανής*, τ. Α', Αθήνα 1995, σ. 1-5 και προφορικές μαρτυρίες Στ. Μούσα, Στυλ. Διακάκη και Μ. Πρωτοψάλτη.

17. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων 1932-1933*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 533.

18. Η άφιξη των προσφύγων αποτέλεσε τη σημαντικότερη τομή στην οικιστική «διαδρομή» του Χαρμάνκιοϊ. Προκάλεσε ακόμη για πρώτη φορά τη «διαίρεση» του τοπωνυμίου Χαρμάνκιοϊ: α) *Παλαιό Χαρμάνκιοϊ* ήταν πλέον η περιοχή γύρω από τον ιστορικό ναό του Αγίου Αθανασίου, όπου χρονικά αναπτύχθηκε, με βάση τις πηγές, ο πρώτος οικισμός, β) *Νέο ή Κάτω Χαρμάνκιοϊ* ονομάστηκε η περιοχή με τις σκηνές, τις παράγκες και τους θαλάμους από όπου διήλθαν ή εγκαταστάθηκαν προσωρινά χιλιάδες -μόνιμα πολύ λιγότεροι- πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, την Ανατολική Ρωμυλία, τον Πόντο και τη Μ. Ασία στο χρονικό διάστημα 1914-1924. Μάλιστα ο διαχωρισμός αυτός σταδιακά επικράτησε όχι μόνο στη συνείδηση του κόσμου αλλά και στα επίσημα κρατικά έγγραφα.

λονίκης (31.07.1926) και το Παλαιό Δημοτολόγιο της Κοινότητας Ν. Κουκλουτζά, οι εγκατασταθέντες στο Παλαιό Χαρμάνκιοϊ πρόσφυγες (συνολικά πάνω από 270 οικογένειες)¹⁹ προέρχονταν και από άλλους μικρότερους και μεγαλύτερους οικισμούς της Δυτικής Μικράς Ασίας (ευρύτερη περιοχή Σμύρνης)²⁰, όπως: το *Νύμφαιο* ή *Νύφιο*²¹, τον *Μπουρνόβα*, το *Βαγάρασι*, τα *Μύλασα*, το *Μάλκατζι*, το *Ακ-κιοϊ*, τα *Σώκια*, το *Κινίκι(ον)*, το *Χατζηλάρ(ι)* ή *Χατζηλερί*, το *Βουνάρμπασι* ή *Μπουνάρμπασι*, το *Γέροντα*, το *Αχμετλί*, το *Λουτζάκι*, καθώς και από την Ανατολική Θράκη (μόνο 2 οικογένειες) και από τον Πόντο (μόνο 3 οικογένειες).

Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων Γεννάδιος σε συνεδρία της Επισκοπικής Συνόδου το Δεκέμβριο του 1922 είχε εκφράσει «τας ευχαριστίας του προς πάντας τους θεοφιλεστάτους Επισκόπους διά τας ενεργείας ας κατέβαλλον και καταβάλλουσιν και ούτοι εν ταις περιφερείαις αυτών προς προστασίαν των εκ Μικράς Ασίας και Θράκης εις την Μητέρα Ελλάδα καταφυγόντων ατύχων αδελφών ημών παρακαλέσας άμα, ίνα υποστηρίξωσι και το έργον της υπό την προεδρίαν αυτού Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων, καθόσον ενταύθα [ενν. Θεσσαλονίκη] εγένετο η μεγαλύτερα συγκέντρωσις τοιούτων ανερχομένων εις 100 χιλιάδας περίπου ψυχών διανεμημένων εις διαφόρους εντός της πόλεως καταλισμούς και εις τους εκτός της πόλεως συνοικισμούς Καλαμαριάς, Τούμπας, συνοικισμού Χαριλαού, *Χαρμάνκιοϊ* και Λεμπέτι»²².

Η πρώτη επαφή των ταλαιπωρημένων προσφύγων με τη νέα πατρίδα ήταν τραυματική. Τους περίμενε η περίφημη «καραντίνα» για την απολύμανσή τους, ενώ οι επιδημίες τους αποδεκάτιζαν καθημερινά. Το βασικότερο πρόβλημα, που είχε πάρει διαστάσεις εθνικής τραγωδίας, ήταν το ζήτημα της άμεσης περίθαλψης και εγκατάστασης των προσφύγων. Μετά το ψυχικό σοκ των λιμοκαθαρηθρίων, οι πρόσφυγες στεγάσθηκαν σε εκκλησίες, σε σχολεία, σε αποθήκες, σε σκηνές, παράγκες και παραπετήματα. Η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να αντιμετωπίσει μόνη της την τόσο

19. Μαραβελάκης - Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 5 και 56-58.

20. Ενδιαφέροντα στοιχεία για τους συγκεκριμένους οικισμούς συναντά κανείς στο Αρχείο μαρτυριών του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Αθήνα), καθώς και στη δίτομη σχετική έκδοση του Κέντρου, *Η Εξοδος*, Αθήνα 1980-1982.

21. Κ.Μ.Σ., φάκ. Νύμφαιο (Νύφιο), Ι 47, Π. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μ. Ασίας*, Αθήνα 1995 (α' έκδ. 1921), σ. 308, Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, εκ. 3 και 6.

22. Αθων. Ε. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 174.

σοβαρή έκτακτη κατάσταση και γι' αυτό ζήτησε τη συνδρομή της διεθνούς κοινότητας. Ιδρύθηκε έτσι, με παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) το Νοέμβριο του 1923²³. Παρά τα δίκαια πολλές φορές παράπονα των προσφύγων, στην πορεία αποδείχθηκε ότι η Ε.Α.Π. διαχειρίστηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το δάνειο της Κ.τ.Ε. για την επίλυση του στεγαστικού τους προβλήματος. Μόνο στη Θεσσαλονίκη η Ε.Α.Π. κατασκεύασε για τους πρόσφυγες δώδεκα χιλιάδες κατοικίες την περίοδο 1924-1930.

Στο Παλαιό Χαρμάνκιοι οι προσφυγικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν δυτικά του ντόπιου πληθυσμού και του Ι. Ν. Αγίου Αθανασίου. Επρόκειτο μάλιστα για αγροτική -και όχι αστική- εγκατάσταση και αποκατάσταση, αφού αυτό υπαγόρευσε η αγροτική τους προέλευση. Η οικοπεδοποίηση και ο κατακερματισμός της γης έγιναν κάπως πρόχειρα, ωστόσο τηρήθηκε η ευκλείδια γεωμετρική χάραξη, την οποία εύκολα παρατηρεί κανείς σήμερα στο λεγόμενο «παλιό» Εύοσμο. Τα προσφυγικά σπίτια ήταν άλλα κτισμένα με ξύλα και πλίνθους και άλλα με τούβλα σέρβικης προέλευσης, κεραμίδα ευρωπαϊκά και «δίρριχτη» στέγη. Τα τελευταία χωρίζονταν σε 2 τύπους, ανάλογα με τα μέλη της οικογένειας και την κατοχή ή όχι βοοειδών²⁴. Τα κατασκεύασαν είτε ο Εποικισμός και η Ε.Α.Π. είτε οι ίδιοι οι πρόσφυγες με υλικά της Ε.Α.Π. και κονδύλια που ο Λ. Ιασονίδης ως υπουργός Προνοίας και Αντιλήψεως (1930) τους εξασφάλισε²⁵, είτε ακόμη και εργολάβοι της εποχής, οι αποκαλούμενοι και «κλασπάδες», όπως οι: Π. Χαρτόπης, Εμμ. Αλεξάνδρου (Κρητικός), Στ. Σπανός. Το Παλαιό Χαρμάνκιο στα τέλη της δεκαετίας του 1920, κατά τον Αιμ. Δημητριάδη, αποτέλεσαν 38 νέα ξύλινα παραπήγματα που χτίστηκαν το 1926 και 90 σπίτια από πλίνθους που έκτισε ο εποικισμός για πρόσφυγες της περιοχής Αϊδινίου... Επίσης, ανοίχθηκαν φρεάτια για την ύδρευση του συνοικισμού. Ο συνοικισμός χτίστηκε με βάση κάποιο σχέδιο και ήταν καθαρός και περιποιημένος, με τα καφενεία και τα μαγειρεία στην Πλατεία...²⁶

Τα προσφυγικά σπίτια φτωχικά, αλλά γεμάτα ζεστασιά και πολλή αγάπη στέγα-

23. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μετάφραση Φιλκκίτης και Μαρία Βεινόγλου, Γενεύη 1926, σ. 17-19.

24. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Εύοσμου, πληροφορητής Στυλ. Διακάκης. Ας σημειωθεί ότι ο Νέος Κουκλουτζάς (Εύοσμος) αποτέλεσε μέχρι και τη δεκαετία του 1950 έναν από τους κύριους οικισμούς τροφοδοσίας γάλακτος της Θεσσαλονίκης, αφού οι γαλατάδες του πωλούσαν καθημερινά την παραγωγή τους με τα κέρα τους σε όλη την πόλη, φθάνοντας ακόμη και μέχρι την Αγία Τριάδα.

25. Αλ. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας 1912-1940*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 286-287.

26. Αιμ. Δημητριάδης, «ΦΟΙΝΙΞ ΑΓΗΡΩΣ». *Η Θεσσαλονίκη του 1925-35. Η πόλη, οι συνοικισμοί της, οι άνθρωποί της, οι χαρές και τα βάσανά τους*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 97.

σαν τα όνειρα όλων των προσφύγων για δεκαετίες. Δυστυχώς όμως ελάχιστα από αυτά σώζονται πια -για πόσο άραγε ακόμη- θύματα και αυτά της εγκληματικής πολιτικής της αντιπαροχής και του «σύγχρονου» τρόπου ζωής.

Οι σχέσεις προσφύγων και γηγενών δεν ήταν καθόλου καλές στην αρχή. Γίνονταν, ωστόσο, προσπάθειες να κατευναστούν τα μίση και τα πάθη. Η Μακεδονία ήταν αρκετά μεγάλη και πλούσια για να θρέψει όλους, γηγενείς και πρόσφυγες. Το Παλαιό Χαρμάνκιοι δεν αποτέλεσε εξαίρεση στο θέμα της συνύπαρξης και της συμβίωσης γηγενών και προσφύγων. Τα προβλήματα στις μεταξύ τους σχέσεις ήταν πολύ έντονα. Οι πρόσφυγες θεωρήθηκαν από τους ντόπιους απειλή για τη γη, τα σπίτια και την εργασία τους. Επίσης, η αποχώρηση των τουρκικών πληθυσμών είχε αφήσει ακίνητες περιουσίες, τις οποίες θεωρούσε ο ντόπιος πληθυσμός ότι δικαιωματικά του ανήκαν. Η διαφορά, ωστόσο, του Παλαιού Χαρμάνκιοι από πολλούς άλλους οικισμούς της Μακεδονίας είναι ότι οι δυσάρεστες αυτές καταστάσεις είχαν σύντομη διάρκεια. Οι διενέξεις ήταν οξείες κατά κύριο λόγο μέχρι το 1930, ενώ στη συνέχεια τέτοιου είδους φαινόμενα ήταν σπάνια. Σημαντικότερος λόγος άμβλυνσης των προβλημάτων ήταν πιθανότατα η οριστική διανομή της γης (1930)²⁷, η οποία τελεσίδικα καθόρισε τα όρια και την έκταση των κλήρων που ο κάθε κάτοικος, ανεξαρτήτου καταγωγής, θα κατείχε και θα καλλιεργούσε²⁸. Προς επίρρωση των παραπάνω αρκεί να αναφερθεί ότι γηγενείς και πρόσφυγες όχι μόνο άρχισαν πολύ σύντομα να συναλλάσσονται οικονομικά (αγορά και πώληση γάλακτος, δόμηση οικιών και στάβλων κ.λπ.), αλλά και συνήψαν φιλικές σχέσεις μεταξύ τους, που δεν άργησαν να φθάσουν και στους γάμους των παιδιών τους ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930²⁹. Επίσης, το Δημοτικό Σχολείο Χαρμάνκιοι -γνωστό ως «70όν πλήρες εξατάξιον μικτόν δημοτικών σχολείων» μετά τον ερχομό και την εγκατάσταση των προσφύγων-, αναμφίβολα αποτέλεσε από την πρώτη στιγμή βασικό παράγοντα ομογενοποίησης και «συμφιλίωσης» της ετερόκλητης σύστασης του πληθυσμού. Διακρίσεις και διαχωρισμοί, τέλος, δεν παρατηρήθηκαν ούτε μεταξύ των προσφύγων. Οι ελάχιστες ποντιακές οικογένειες διαφοροποιούνταν μόνο ως προς τη διάλεκτο και το εδεσμα-

27. Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 47-51.

28. Η αναδιανομή των κλήρων έγινε το 1930 υπό την εποπτεία της Ε.Α.Π., ενώ ο σχετικός κτηματολογικός πίνακας του «αγροκτήματος Νέου Κουκλουτζά» θεωρήθηκε από την Κτηματογραφική Υπηρεσία Μακεδονίας – Θράκης τον Αύγουστο του 1931. Βλ. σχετικά στο Αρχείο Δήμου Ευόσμου, *Κτηματολογικός Πίνακας αγροκτήματος Νέου Κουκλουτζά*, υπογεγραμμένος από το Διευθυντή της Κτηματογραφικής Υπηρεσίας Χρ. Παπαστράτο στις 28 Αυγούστου 1931.

29. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Μ. Δίτσα-Λαγαρία.

τολόγιό τους, ενώ σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής συμμετείχαν το ίδιο ενεργά με τους υπόλοιπους κατοίκους³⁰.

Από το Παλαιό Χαρμάνκιοϊ στο Νέο Κουκλουτζά

Το ζήτημα της (μετ)ονομασίας των αμιγών και μικτών προσφυγικών οικισμών και αστικών συνοικισμών άρχισε επίσημα να απασχολεί το ελληνικό κράτος από το 1926 και συνεχίσθηκε με σταθερό ρυθμό στα χρόνια που ακολούθησαν³¹. Η νέα ονομασία προερχόταν συνήθως από την παλιά ονομασία ή την ιστορία του χωριού/ περιοχής προέλευσης των προσφύγων. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις η ονομασία απέρρευε από την τοπική ιστορική παράδοση της νέας πατρίδας. Μολονότι μάλιστα το Υπουργείο Εσωτερικών είχε συντάξει σαφείς οδηγίες για τον τρόπο μετονομασίας, π.χ. αρχαία ή βυζαντινή ονομασία της περιοχής προσφυγικής εγκατάστασης, γεωμορφολογικά δεδομένα, επιτόπιες ιστορικές ή μυθολογικές παραδόσεις της νέας πατρίδας, στις περισσότερες περιπτώσεις οι υποδείξεις αυτές δεν τηρήθηκαν. Το νέο όνομα δεν εξέφραζε μόνο το συναισθηματικό δεσμό με την ιστορική πατρίδα και τη μείζονα σημασία επομένως που απέδιδαν οι πρόσφυγες στην πατρογονική εστία, αλλά και την αναζήτηση καταφυγίου για ασφάλεια και κοινωνική αυτοεκτίμηση³².

Στην περιοχή του παλαιότερου τσιφλικιού του Χαρμάνκιοϊ διαμορφώθηκαν μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών προσφυγικοί οικισμοί, σε κάποιους από τους οποίους δόθηκαν τα ονόματα των τόπων προέλευσης των προσφύγων, όπως Νέο Κορδελιό, Νέα Μαινεμένη κ.λπ. Ειδικότερα, μετά την εγκατάσταση των προσφύγων ο συνεχώς αναπτυσσόμενος γεωγραφικά και πληθυσμιακά οικισμός του Παλαιού Χαρμάνκιοϊ, μετονομάσθηκε σε *Νέο Κουκλουτζά* μάλλον στα μέσα του 1926, εξαιτίας της προέλευσης, όπως σημειώθηκε παραπάνω, μιας μεγάλης ομάδας προσφύγων (Κουκλουτζαλήδων) από το συγκεκριμένο μικρασιατικό οικισμό. Παλιά και νέα ονομασία συνυπήρξαν στα επίσημα έγγραφα για μικρό χρονικό διάστημα (β' μισό δεκαετίας 1920).

30. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Αναστ. Ριαβόγλου-Μούσα, Γ. Μούσας, Νικ. Νικολαΐδης.

31. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Νομοθετικό Διάταγμα (υπ' αριθ. 346/ 04.10.1926, τ. Α' ΦΕΚ) «περί μετονομασίας διαφόρων κοινοτήτων και συνοικισμών (εν τη υποδιοικήσει Θεσσαλονίκης)». Το Α(ε)ιβάτι μετονομάστηκε σε Λητή, η Μπάλτζα σε Μελισσοχώρι, το Δαούτ Μπαλί σε Ωραιοκάστρο, το Δουδουλάρ σε Διαβατά κ.λπ.

32. Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 237.

Ο γεωργοκτηνοτροφικός³³, κατά βάση, οικισμός του Ν. Κουκλουτζιά, που ήταν «δυτικώς της πόλεως της Θεσσαλονίκης συνορευόμενος από τους συνοικισμούς Νέου Κορδελιού, Νέας Μαινεμένης, Νέου Χαρμάν-Κιοϊ και την σιδηροδρομική γραμμήν Κωνσταντινουπόλεως»³⁴, υπάχθηκε διοικητικά στην κοινότητα Χαρμάνκιοϊ, γνωστότερη ως κοινότητα Σταθμού (1926): «...εις την αναγνωριζομένην κοινότητα ταύτην ενούνται και οι συνοικισμοί Λεμπέτ, Ευκαρπία, Καραϊσίν αποσπώμενοι του δήμου Θεσσαλονίκης και Νέος Κουκλουτζιάς, Αμπελόκηποι, Νέα Μαινεμένη και Νέο Κορδελιό νεοϊδρυθέντες προσφυγικοί οικισμοί»³⁵. Η συγκεκριμένη κοινότητα καταργήθηκε όμως σύντομα -πιθανόν το 1930- και όλοι οι συνοικισμοί της προσαρτήθηκαν και πάλι στο Δήμο Θεσσαλονίκης³⁶. Η διοικητική υπαγωγή του Ν. Κουκλουτζιά άλλαξε ξανά λίγα χρόνια αργότερα. Συγκεκριμένα, με βάση το Προεδρικό Διάταγμα της 18ης Ιανουαρίου 1934³⁷, δημιουργήθηκαν πολλές νέες κοινότητες. Μεταξύ των συνοικισμών που αναγνωρίστηκαν τότε «εις ίδιας κοινότητας αποσπώμενοι εκ του δήμου Θεσσαλονίκης», ήταν και ο Ν. Κουκλουτζιάς, ο οποίος μαζί με τους οικισμούς Ν. Κορδελιό και (Νέο) Χαρμάνκιοϊ αποτέλεσαν την Κοινότητα Νέου Κορδελιού με έδρα το Νέο Κουκλουτζιά.

Το προσφυγικό τοπωνύμιο εξέλιπε το 1955, όταν ο Ν. Κουκλουτζιάς απέκτησε την επωνυμία *Εύοσμος*³⁸, εξαιτίας της πολιτικής εξελληνισμού όλων των «ξενόφωνων τοπωνυμίων», που εφάρμοσε τότε το ελληνικό κράτος. Το πέρασμα του χρόνου έφθειρε αναμφίβολα την προσφυγική μνήμη, μολοντί ο Δήμος και τα προσφυγικά σωματεία προσπαθούν με πολύ κόπο να διατηρήσουν ζωντανή την παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα της μικρασιατικής γης (π.χ. αναβίωση Κλήδονα από το Σύλλογο Μικρασιατών Εύοσμου) ή διοργανώνουν επισκέψεις στα άγια χώματα εκείθεν του Αιγαίου ή, έστω και με μεγάλη καθυστέρηση, πραγματοποιούν από το 2006 ετήσιο αντάμωμα Κουκλουτζαλήδων, αντάμωμα μνήμης και μεταλαμπάδευσης του λαϊκού πολιτισμού και της ιστορίας της ιστορικής πατρίδας. Ο επισκέπτης αντικρύζει σήμερα στον Εύοσμο την τυπική εικόνα μιας σύγχρονης πόλης. Η ζωή προόδευσε και

33. Λογικό και αναμενόμενο ήταν οι πρόσφυγες να καλλιεργήσουν προϊόντα που γνώριζαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους: αμπέλια και καπνό.

34. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός*, σ. 533.

35. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *Διάταγμα* (υπ' αριθ. 217/ 30.06.1926), *ό.π.*

36. *Αλ. Δάγκας, ό.π.*, σ. 157.

37. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Προεδρικό Διάταγμα (υπ' αριθ. 23/18.01.1934, τ. Α' ΦΕΚ) «περί αναγνώρισεως κοινοτήτων εν τω Νομό Θεσσαλονίκης».

38. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Βασιλικό Διάταγμα «περί μετονομασίας συνοικισμών, κοινοτήτων» (υπ' αριθ. 157/ 21.06.1955, τ. Α' ΦΕΚ).

δυστυχώς «τίποτα δε θυμίζει πια την παλιά προσφυγική γειτονιά. Εκτός ίσως από το τενεκεδένιο γλαστράκι με το βασιλικό στο ξεχασμένο προσφυγόσπιτο που ξέφυγε από τη φαγάνα, τους δυο-τρεις παρατημένους στάβλους και την ιστορική εκκλησία του Αγίου Αθανασίου...»³⁹.

39. Β. Παλαιολόγου, «25 χρόνια Δήμος Ευόσμου», περ. *ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ*, Νοέμβριος 1997, χ. αρ. σελίδα.

Κώστας Τσιούμης

*Η επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων και ο ρόλος της
στα Μειονοτικά ζητήματα κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο
(1949-1952)*

Το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά στα πλαίσια της προσπάθειάς του να ασκήσει μεγαλύτερο έλεγχο στη ζωή και την εκπαίδευση των μειονοτήτων αλλά και να παρακολουθήσει πιό στενά τη λειτουργία των Ξένων Σχολείων ίδρυσε τον Οκτώβριο του 1936 τη Γενική Επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων. Η Γενική Επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων ιδρύθηκε με το Ν 248/1936. Στόχος του συγκεκριμένου νομοθετήματος ήταν η δημιουργία ενός επιτελικού οργάνου το οποίο θα είχε υπό την ευθύνη του και την επίβλεψή του το σύνολο των ξένων και μειονοτικών σχολείων της χώρας και θα προσπαθούσε να δώσει ενιαίο, κατά το δυνατό, χαρακτήρα στις κατευθύνσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους γι' αυτά τα σχολεία. Στη σφαίρα της ευθύνης της περιλήφθηκε το σύνολο των συγκεκριμένων σχολείων, όπως προκύπτει από μια πρώτη προσέγγιση του καταλόγου του Αρχείου της επιθεώρησης¹. Το έργο της επιθεώρησης επικεντρώθηκε στα μουσουλμανικά και στα ισραηλιτικά σχολεία χωρίς να παραγνωρίζει τα υπόλοιπα σχολεία. Μέσα στα καθήκοντά της ήταν, όπως προκύπτει από τα υπάρχοντα στοιχεία, η παρακολούθηση των προπαγανδών και η ανάδειξη του έργου του μεταξικού καθεστώτος για την εκπαίδευση των μειονοτικών ομάδων². Η θέση του επιθεωρητή, ο οποίος έπρεπε να έχει πτυχίο Φιλοσοφικής ή Θεολογικής Σχολής και διετείς σπουδές στην Ευρώπη ή στην Αμερική και πενταετή υπηρεσία σε σχολεία ή πτυχίο των ανωτέρω σχολών και δεκαετή προϋπηρεσία³, ανέλαβε ο Αθανάσιος Παπαευγενίου, ο οποίος είχε υπηρετήσει στην ίδια θέση στην πολιτική Διοίκηση Θράκης την περίοδο 1920-1922⁴.

1. Γενικά Αρχεία Του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ)/ Αρχείο Νομού Καβάλας (στο εξής ANK) Αρχείο Διεύθυνσης Θρησκευμάτων Τεχνικών Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων τέως Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας (στο εξής ΑΔΘΤΕΜΣ), Κατάλογος του Αρχείου στο σύνολό του.

2. Αθ. Παπαευγενίου, *Βόρειος Ελλάς. Μεινότητες από στατιστικής απόψεως εν σχέσει με τον πληθυσμόν και την εκπαίδευσιν*, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 18-20.

3. Κ. Τσιούμης, «Νομοθετική Πολιτική για την Εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης 1923-1940», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 27 (1998), σ. 154.

4. Σχετικά με τη θητεία του Αθ. Παπαευγενίου ως επιθεωρητή μειονοτικών σχολείων στην πολιτική διοίκηση Θράκης, βλέπε τη δική του αναφορά σε ΓΑΚ/ANK/ΑΔΘΤΕΜΣ/ Φακ. 95, αρ. Ε.Π.178, Υπόμνημα Αθ. Παπαευγενίου επί της από 5.5.1954 εκθέσεως του Αν. Μπακάλμπαση, πρ. Υπουργού περί των αναγκών της εν Θράκη μειονότητας Θεσσαλονίκη 17.7.1954, σ.1. καθώς και Χρ. Ηλιάδης, *Η Εθνική ταυτότητα της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης και η εκπαιδευτική πολιτική*, Αδημοσίευτη Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, Αθήνα 2005, σ. 21-22.

Ο Παπαευγενίου λειτουργώντας με τρόπο ανάλογο με αυτόν που έδρασε λίγα χρόνια νωρίτερα ο Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος⁵ συγκέντρωσε στοιχεία για τη λειτουργία και την εκπαίδευση διάφορων ομάδων και έδωσε σαφή εικόνα στους αρμόδιους φορείς για την πορεία της εκπαίδευσής τους. Τα στοιχεία αυτά περιλήφθηκαν στις εκθέσεις του προς τις προϊστάμενές του αρχές και στο βιβλίο, το οποίο εξέδωσε αρκετά χρόνια αργότερα το 1946⁶. Από τις πρωτοβουλίες της επιθεώρησης μάλιστα υπήρξε και η έκδοση βιβλίων για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία. Η δραστηριότητα της επιθεώρησης συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της κατοχής, παρά το γεγονός ότι οι δυνατότητες παρέμβασής της ήταν από περιορισμένες ως μηδενικές. Συγκεντρώθηκαν αρκετά στοιχεία και αναπτύχθηκε όποια δραστηριότητα ήταν δυνατό. Η ουσιαστική επαναλειτουργία της πραγματοποιήθηκε το 1945, οπότε και αποκαταστάθηκε πλήρως η λειτουργία των επίσημων ελληνικών αρχών σε όλες τις περιοχές⁷. Το έργο της επιθεώρησης κατά την περίοδο αυτή κατά την οποία περιορίστηκε ο αριθμός των μειονοτικών σχολείων λόγω των γεγονότων της κατοχής⁸ εντοπίζεται κυρίως στη μουσουλμανική μειονότητα και δευτερευόντως στο ζήτημα της αφομοίωσης των «ξενόφωνων», της λειτουργίας «σλαβικών» σχολείων και σε πρακτικά ζητήματα που αφορούσαν τα εβραϊκά, τα αρμενικά και τα ξένα σχολεία. Έδρα της επιθεώρησης παρέμεινε η Θεσσαλονίκη απ' όπου ο επιθεωρητής μπορούσε να παρακολουθεί με μεγαλύτερη άνεση τα σχολεία αυτά.

Ένα άλλο πεδίο ενδιαφέροντος της επιθεώρησης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων υπήρξε η εκπαίδευση των «ξενόφωνων». Ο Γενικός Επιθεωρητής δραστηριοποιήθηκε εξαιτίας της ιδιότητάς του αλλά και λόγω της εμπειρίας του σε αυτά τα ζητήματα και συμμετείχε σε επιτροπές για την αφομοίωση των ξενόφωνων ελλήνων πολιτών. Συνέταξε μάλιστα εκτενείς εκθέσεις γι' αυτό το σημαντικό θέμα. Στην πρώτη απ' αυτές το Δεκέμβριο του 1949 αναφερόταν στις γλωσσικές μειονότητες στη χώρα και τόνιζε ότι αυτές δεν ήταν μόνο φυλετικές (Μουσουλμάνοι, Ισραηλίτες, Αρμένιοι)

5. Για τον Κ. Στυλιανόπουλο και το έργο του βλ. ενδεικτικά Κ. Τσιούμης, «Η θεσμοθέτηση επιθεώρησης εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών απ' τον Ελευθέριο Βενιζέλο και η μουσουλμανική μειονότητα, *Βαλκανικά Σύμμεκτα* 9 (1997), σ. 190-198, Φ. Κάραμποτ, «Σλαβομακεδόνες και Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Ίστορη* 10 (1997), σ. 258-259.

6. Για το έργο της επιθεώρησης αυτήν την περίοδο και τους λόγους της μη άμεσης έκδοσης των στοιχείων βλ. Αθ. Παπαευγενίου, *Βόρειος Ελλάς...*, ό.π., σ. 5-10.

7. Κ. Τσιούμης, «Η μειονοτική εκπαίδευση στη Θράκη μετά από το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου και η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική», *Πρακτικά ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 624-625.

8. Για τις εξελίξεις αυτές βλέπε συνοπτικά Ι. Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 200-201.

αλλά υπήρχαν και αρκετοί Έλληνες⁹ (Τουρκόφωνοι, Αλβανόφωνοι και άλλοι) και υποστήριζε ότι η γλώσσα δεν αποτελεί απόλυτο κριτήριο διαφορετικής ταυτότητας. Ενδεχομένως λοιπόν δε θα άξιζε να ασχοληθεί κανείς με το θέμα της διαφορετικής μητρικής γλώσσας, αν αυτό δεν χρησιμοποιούνταν από διάφορους καλοθελητές εις βάρος της Ελλάδας με στόχο να υποστηριχτεί ότι οι Έλληνες είναι μειονότητα στις Βόρειες Επαρχίες. Αυτό όμως θα γινόταν πιθανά έτσι κι αλλιώς. Εφόσον επομένως κάτι τέτοιο συνέβαινε η ενασχόληση με την αφομοίωση των «ξενόφωνων» ήταν βασική ανάγκη για τη διασφάλιση των συμφερόντων της χώρας. Το κύριο ενδιαφέρον της επιθεώρησης λοιπόν ήταν να περιφρουρηθεί η εθνική ασφάλεια και όχι να πραγματοποιηθεί η κοινωνική ένταξη αυτών των πολιτών. Ο Παπαευγενίου μάλιστα, κάκιζε τους φορείς του Ελληνικού Κράτους για την ανεκτικότητα που έδειξαν σ' αυτό το ζήτημα και επισήμαινε ότι είχε κάνει δουλειά υποδομής πριν τον πόλεμο και την είχε επαναλάβει στις αρχές του 1946 με στόχο να έχει σαφή εικόνα για τη γλωσσική σύνθεση του πληθυσμού. Τα στοιχεία που είχαν προκύψει θα προκαλούσαν, κατά τη γνώμη του, το ενδιαφέρον όλων εκείνων που θεωρούσαν ότι όλα ήταν ρόδινα και δεν συγκινούνταν από τη δύσκολη κατάσταση που είχε διαμορφωθεί. Τα στατιστικά δεδομένα είχαν συγκεντρωθεί μέχρι το τέλος του 1946 από τους περισσότερους νομούς, παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν, και είχε προκύψει ότι υπήρχαν 20.872 «ξενόφωνοι» μαθητές δηλαδή το 29% του συνολικού αριθμού μαθητών αυτών των περιοχών. Ο επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων επισήμαινε μάλιστα ότι σε ορισμένες από αυτές, όπως στην περιοχή του Αμυνταίου ή της Έδεσσας, οι ξενόφωνοι ήταν πλειονότητα. Δεν δίσταζε επίσης να αναφέρει ότι ανάγκη αφομοίωσης είχαν και οι ξενόφωνοι της Νότιας Ελλάδας¹⁰. Ο Παπαευγενίου υποστήριζε ότι δεν έπρεπε να αναβληθεί άλλο η λήψη μέτρων επιστημονικού χαρακτήρα και όχι πρόχειρων και αποσπασματικών, όπως συνέβη παλαιότερα, και είχαν υπάρξει αντίθετα αποτελέσματα. Επέκρινε επίσης τους αρμόδιους φορείς για την αδυναμία τους να υιοθετήσουν αποτελεσματικά μέτρα θεωρώντας ότι οι σχετικές ευκαιρίες έπρεπε να είχαν δημιουργηθεί. Η νέα ευκαιρία που παρουσιαζόταν ήταν αυτή της ανασυγκρότησης από τα δεινά των δύο πολέμων. Ο επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων πρότεινε τη δημιουργία μιας επιτροπής από αντιπροσώπους του Υπουργείου Εξωτερικών, Δημόσιας Τάξης και Εσωτερικών και με τη συμμετοχή της Εκκλησίας της Ελλάδος στην

9. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, αρ. Ε.Π.241, Υπόμνημα Αθην. Παπαευγενίου, «Περί αφομοιώσεως των Ξενοφώνων», Θεσσαλονίκη 29.12.1949.

10. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, Υπόμνημα, *ό.π.*, σ. 3-4.

οποία θα έπρεπε να ανατεθεί η εκπόνηση των σχετικών μέτρων¹¹.

Η επόμενη έκθεση του Αθανάσιου Παπαευγενίου για το ίδιο ζήτημα εμφανίστηκε αρκετό καιρό αργότερα, στις 2 Ιουλίου 1952¹², μετά δηλαδή την ένταξη της χώρας στο ΝΑΤΟ και με διαφαινόμενη την επικράτηση του Αλέξανδρου Παπάγου στις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές¹³. Ο Γενικός Επιθεωρητής χρησιμοποιώντας ως αφορμή σχετική εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών, εξέφρασε με αρκετά μεγάλη σαφήνεια τις θέσεις του σ' ένα εξασέλδο υπόμνημα για το ζήτημα αυτό. Ο γνωστός παράγοντας χόριζε τα ληπτέα μέτρα σε μέτρα επιβολής και μέτρα διαφώτισης και τασσόταν σαφώς υπέρ των δεύτερων. Ο επιθεωρητής επισήμαινε, βέβαια, ότι τα γειτονικά κράτη έφεραν αποτελέσματα με τα μέτρα βίας τα απέκρουε όμως ως ασυμβίβαστα με τον ελληνικό χαρακτήρα και τα θεωρούσε αναποτελεσματικά. Υποστήριζε πως στην περίπτωση της Ελλάδας δεν έχει κανείς να κάνει με φυλετικές μειονότητες αλλά με ξενόφωνους Έλληνες και παρατηρούσε ότι τα μέτρα βίας, μόνο αρνητικά αποτελέσματα είχαν. Ένα από τα στοιχεία το οποίο φοβόταν ήταν το ελληνικό πείσμα το οποίο είχε οδηγήσει τους Παλαιοημερολογίτες στη σερβική Εκκλησία. Είναι σαφές ότι στο σημείο αυτό αντιμετώπιζε με αρκετά απλουστευτικό τρόπο το όλο ζήτημα. Ως μέτρο διαφώτισης ο Παπαευγενίου πρόκρινε το σχολείο και την εκκλησία. Εκεί θεωρούσε ότι μέσα από λόγους και κατάλληλες πρακτικές θα μπορούσαν να επιτευχθούν ουσιαστικά αποτελέσματα. Ως προσφορότερους χώρους θεωρούσε τα νηπιαγωγεία και τις νυχτερινές σχολές για τους ενήλικες¹⁴.

Νηπιαγωγεία, ο εκπαιδευτικός παράγοντας, πίστευε ότι έπρεπε να ιδρυθούν σε όλα τα ξενόφωνα χωριά και σ' αυτά να διδάσκουν νηπιαγωγοί οι οποίες θα μπορούσαν να μορφώνονται σε ειδικές παιδαγωγικές ακαδημίες όπου θα σπούδαζαν για μια διετία μετά από το Γυμνάσιο. Αυτές θα έπαιρναν ειδική μόρφωση για τη διδασκαλία στους ξενόφωνους και θα είχαν ίδια υπηρεσιακή εξέλιξη με τους δασκάλους. Θα ήταν δυνατό μάλιστα να προσφέρονται ειδικές αμοιβές και διευκολύνσεις για νηπιαγωγούς που θα διακρίνονταν για τη δράση τους¹⁵. Απολύτως βασικό βέβαια θεωρούνταν

11. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/ΦΑΚ. 89, Υπόμνημα, *ό.π.*, σ. 5.

12. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, αρ. Ε.Π.81 Υπόμνημα Αθανασίου Παπαευγενίου «περί της γλωσσικής αφομοιώσεως των ξενόφωνων Ελλήνων», Θεσσαλονίκη 2.7.1952.

13. Σχετικά βλέπε ενδεικτικά Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, 144-145. Γ. Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σ. 157-173, David Close, *Η Ελλάδα 1945-2005*, Θύραθεν Θεσσαλονίκη 2007, σ. 140-141, 143-144, R. Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984, σ. 263-268.

14. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, Υπόμνημα Παπαευγενίου, *ό.π.*, σ. 1-2.

15. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, Υπόμνημα Παπαευγενίου, *ό.π.*, σ. 3.

σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής το «υγιές εθνικό φρόνημα» έτσι ώστε οι εκπαιδευτικοί να ανταποκρίνονται στην εθνική τους αποστολή, η οποία δεν περιοριζόταν στο νηπιαγωγείο αλλά επεκτεινόταν και στις οικογένειες στις οποίες θα όφειλαν να προπαγανδίζουν την εγκατάλειψη της μητρικής γλώσσας τους¹⁶. Δεύτερο πολύ ουσιαστικό μέτρο θεωρούσε ο επιθεωρητής τη λειτουργία νυχτερινών σχολείων. Αυτές προορίζονταν τόσο για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε αναλφάβητους όσο και για το φρονηματισμό των ξενόφωνων ώστε να εγκαταλείψουν τη μητρική γλώσσα τους¹⁷. Είναι αλήθεια ότι η επιμονή του Παπαευγενίου στην υποστήριξη του μέτρου αυτού, το οποίο είχε δημιουργήσει αρνητικές φορτίσεις στους σλαβόφωνους από τη μεταξική περίοδο δημιουργεί κάποια εντύπωση, το ίδιο και η εμμονή στο φρονηματισμό των ανθρώπων αυτών ώστε να πεισθούν να πάψουν να χρησιμοποιούν τη μητρική γλώσσα τους. Δεν πρέπει ωστόσο να διαφεύγει της προσοχής μας ότι κατά την περίοδο αυτή νομομοποιείται η πολιτική του φρονηματισμού ως μέτρο καταπολέμησης τους κομμουνισμού, των «εχθρών» δηλαδή του έθνους και ως μοναδικός τρόπος αντιμετώπισης του αναλφαβητισμού μεταξύ των ενηλίκων¹⁸.

Ο επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων αντιμετώπιζε απαξιωτικά κάθε ενδεχόμενο διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας των ξενόφωνων. Κατά την αντίληψή του, δάσκαλοι χωρίς εθνικά ιδανικά δεν ήταν δυνατό να εμπνεύσουν πίστη σε ανθρώπους για τον προσεταιρισμό των οποίων εργαζόνταν ξένες προπαγάνδες. Συνεπώς η χρησιμοποίηση τέτοιων εκπαιδευτικών θα οδηγούσε σε παταγώδη αποτυχία την όποια προσπάθεια αφομοίωσης των ξενόφωνων. Σημαντικό βάρος αποδιδόταν επίσης στα κρατικά όργανα, πολιτικά και στρατιωτικά και κυρίως στη χωροφυλακή. Η στάση όλων αυτών έπρεπε, κατά τη γνώμη του Παπαευγενίου, να είναι άμεμπτη και να μην επιδεικνύεται αδιαφορία και περιφρόνηση για τους ξενόφωνους για να μην αισθάνονται οι τελευταίοι ως ξένοι. Τα κρατικά όργανα δε θα έπρεπε να χρησιμοποιούν «ξενόφωνα» ιδιώματα στις συναναστροφές τους και βέβαια θα έπρεπε να ληφθούν άλλα μέτρα γ' αυτούς που είχαν επιδείξει στο παρελθόν αντεθνική δράση. Η επιτροπή της αφομοίωσης θα έπρεπε να λειτουργεί στο πλαίσιο του Υπουργείου Παιδείας

16. Ν. Εξαρχόπουλος, *Ειδική Διδακτική*, Βιβλιοπωλείον Κόντου- Φυλακτού, Αθήνα 1962, σ. 158-160, Δ. Χαραλάμπους, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 54-63.

17. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, Υπόμνημα ό.π., σ. 3-4.

18. Γ. Λεονταρίτης, *Ο Παπάγος, το Στέμμα και Οι Άγγλοι*, Προσκήνιο, Αθήνα 2003, σ. 90-94, Γ. Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 10-16.

και Θρησκευμάτων και να είναι σε συνεχή επαφή με όλες τις αρμόδιες υπηρεσίες¹⁹. Ο Επιθεωρητής φαίνεται να ενστερνίζεται σαφώς την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης που εγκαθιδρύθηκε απ' όλα τα νομοθετικά μέτρα της εμφυλιοπολεμικής περιόδου και τις διοικητικές πρακτικές των κρατικών οργάνων, όχι όμως την αυθαιρεσία των αστυνομικών οργάνων που είχε επισημανθεί από διάφορους διοικητικούς και εκπαιδευτικούς παράγοντες²⁰. Βεβαίως ο επιθεωρητής ήταν σε θέση να γνωρίζει ότι οι εισηγήσεις του θα έβρισκαν μικρή απήχηση στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους και ουσιαστικά δεν θα υπήρχε αποτέλεσμα.

Σε μια κίνηση συντονισμού των κινήσεων των αρμόδιων φορέων η Γενική Διοίκηση Θράκης συγκάλεσε το Δεκέμβριο του 1949 σύσκεψη για τα μουσουλμανικά σχολεία προκειμένου να συζητηθούν τα σχέδια Βασιλικών Διαταγμάτων «Περί του τρόπου λειτουργίας των μουσουλμανικών σχολείων Δυτ. Θράκης», «Περί καθηκόντων των επιθεωρητών μουσουλμανικών σχολείων Δ. Θράκης» και το σχέδιο Νόμου «περί διαβαθμίσεως, προαγωγής και αρμοδιότητος του επιθεωρητού μουσουλμανικών σχολείων Δυτικής Θράκης». Στη σύσκεψη αυτή συμμετείχαν ο Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης της Ζ' περιφέρειας, Σταυρόπουλος, ο Διευθυντής του Τμήματος Πολιτικών Υποθέσεων της Γενικής Διοίκησης Θράκης, Παπαδόπουλος, ο επιθεωρητής μουσουλμανικών σχολείων, Μηνάς Μηναιδής, ο επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων της Κομοτηνής, Αποστόλου, ο επίσης επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαίδευσης της Ε' Περιφέρειας, Φωτεινόπουλος και ο επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων Αθανάσιος Παπαευγενίου, ο οποίος ήταν και βασικός εισηγητής των υπό συζήτηση θεμάτων. Γενική πεποίθηση όλων των συμμετεχόντων ήταν ότι, όποια μέτρα και αν λαμβάνονταν, τίποτε δε θα μπορούσε να γίνει, αν δε διδασκόταν επαρκώς η ελληνική γλώσσα από δασκάλους, οι οποίοι δε θα είχαν καμία εξάρτηση από τους μουσουλμάνους, αλλά θα ήταν κρατικοί υπάλληλοι²¹. Το Υπουργείο Εξωτερικών με έγγραφό του συμφωνούσε με αυτήν την άποψη και ήταν αντίθετο με την «εγκατάλειψη» των μουσουλμανοπαίδων στα χέρια Τούρκων δασκάλων και με τη χορήγηση σ' αυτούς αποκλειστικά τουρκικής μόρφωσης.

Μια τέτοια στάση θα ήταν αντίθετη με όσα εφάρμοζαν οι Τούρκοι στα ελληνικά μειονοτικά σχολεία της Τουρκίας, όπου διάφορα μαθήματα διδάσκονταν στα τουρκι-

19. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, Υπόμνημα, ό.π., σ. 5-6.

20. Κ. Ιωαννίδης, *Περί Αφομοιώσεως των Σλαβοφώνων Φλώρινα 1960*, σ. 9-12, Τ. Κωστόπουλος, *Η Απαγορευμένη Γλώσσα, Μαύρη Λίστα*, Αθήνα 2000, σ. 199-200.

21. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, Πόρισμα της παρά τη Γενική Διοικήσει Θράκης Συσκέψεως 1-2.12.1949 δια τα Μουσουλμανικά Σχολεία Θράκης, σ. 1.

κά και ακολουθούσαν τουρκικό πνεύμα. Σύμφωνα με την άποψη της επιτροπής «Η μη υπό του μουσουλμανικού πληθυσμού εκμάθησις της επισήμου γλώσσης του Κράτους καθιστά δυσχερή τη δημιουργία μεταξύ του πληθυσμού τούτου της συνειδήσεως του Έλληνος πολίτου και εμποδίζει την καλύτεραν μεταξύ αυτού και του πλειοψηφού-ντος ελληνικού στοιχείου κατανόησιν και επαφήν»²². Σε ό,τι αφορά επίσης το θέμα της μισθοδοσίας του μουσουλμανικού προσωπικού η εισήγηση της σύσκεψης ήταν η συνέχιση του καθεστώτος πρόσληψης των δασκάλων από τις κοινότητες.

Σε επίσκεψή του στη Θράκη στα τέλη του 1951 ο Γενικός Επιθεωρητής κατέγραψε την κατάσταση των μειονοτικών ιδρυμάτων και των ξένων σχολείων της περιοχής και τα βασικά τους προβλήματα²³. Το σοβαρότερο απ' όλα ήταν, σύμφωνα με όλα τα στοιχεία, το ζήτημα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας. Η κατάσταση σ' αυτό το θέμα είχε φτάσει σε τραγικό σημείο. Από τους 176 δασκάλους που υπήρχαν πριν απ' τον πόλεμο είχαν μείνει το 1949-50 μόνο 20 δάσκαλοι και το 1950-51 έφτασαν τους 81 από τους οποίους κρατικοί ήταν μόνον οι 10. Οι συγκεκριμένοι δάσκαλοι, δίδασκαν μάλιστα σε 150 περίπου σχολεία, αφού έκαναν μάθημα σε περισσότερα από ένα σχολεία. Η βασική διαπίστωση του αρμόδιου επιθεωρητή ήταν ότι η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας απείχε πολύ από το σημείο που έπρεπε να βρίσκεται σε ό,τι αφορά τα προσόντα των δασκάλων και τα μαθήματα που διδάσκονταν στην ελληνική. Η κατάσταση ήταν απλώς σχετικά βελτιωμένη.

Ο Παπαευγενίου μνημόνευε ορισμένα γεγονότα τα οποία κατά την αντίληψή του ήταν τουλάχιστον περιέργα: Πρώτο απ' αυτά ήταν η χορήγηση στις Διαχειριστικές Επιτροπές Μουσουλμανικών Περιουσιών 300 εκατομμυρίων δραχμών. Σε αυτά προστέθηκαν και 100 εκατομμύρια για την πρόσληψη ορισμένων ακόμη δασκάλων της ελληνικής και αυτό έγινε σκόπιμα, γιατί δεν υπήρχε τρόπος διορισμού δασκάλων. Όμως και το ποσό αυτό δε διατέθηκε για το λόγο για τον οποίο δόθηκε. Η Γενική Διοίκηση έδωσε όλο το ποσό στις Διαχειριστικές Επιτροπές, οι οποίες το διέθεσαν για διάφορους σκοπούς όχι όμως για την αύξηση του προσωπικού της ελληνικής²⁴. Το κακό της υπόθεσης ήταν μάλιστα ότι οι Επιτροπές ζήτησαν και τον επόμενο χρόνο τη διάθεση των ποσών με την ίδια διαδικασία. Υπήρχαν όμως και άλλα προβλήματα: Δάσκαλοι που διορίστηκαν σε μειονοτικά σχολεία χρησιμοποιούνταν ως γραφείς

22. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 89, Πόρισμα, ό.π., σ. 2-3.

23. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.117, Έκθεσις Αθ. Παπαευγενίου «Περί ωρισμένων εντυπώσεων αυτού ως προς τα εν τη περιφέρεια της Γενικής Διοικήσεως Θράκης Ξένα και Μειονοτικά Σχολεία», Θεσσαλονίκη 18.12.1951, σ. 1-2.

24. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.117, Έκθεσις Παπαευγενίου, ό.π., σ. 2.

κοινοτήτων στη Μύκη και στη Μέδουσα και το ίδιο συνέβαινε και με άλλους δασκάλους. Άλλο θέμα ήταν η πρόσληψη υποτρόφων από την τουρκική κυβέρνηση. Για το ζήτημα αυτό γινόταν διαγωνισμός ανάμεσα στους μουσουλμανόπαιδες από επιτροπή προεδρευόμενη από τον Τούρκο Πρόξενο. Είχε ειπωθεί ότι δε θα ήταν άσκοπη η συμμετοχή σ' αυτήν την επιτροπή του Επιθεωρητή Μουσουλμανικών Σχολείων ή κάποιου εκπαιδευτικού παράγοντα. Μ' αυτόν τον τρόπο ο σχετικός διαγωνισμός δε θα φαινόταν ότι γινόταν ανεξέλεγκτα και με περιφρόνηση στο Κράτος, κάτι που έθιγε το γόητρο και το κύρος του τελευταίου²⁵.

Κατά το έτος 1950-51 συμμετείχαν σ' αυτόν το διαγωνισμό 48 άτομα από τη Θράκη και πέτυχαν 35 (14 από την Κομοτηνή, 8 από την Ξάνθη, 11 από τη Χρύσα και δύο από τους Τοζότες). Οι νέοι αυτοί δεν επανέρχονταν μετά από τις σπουδές τους στην Ελλάδα, αυτό όμως δεν σήμαινε απαραίτητα ότι δε θα επέστρεφαν αργότερα.

Στη συνέχεια ο εκπαιδευτικός παράγοντας αναφερόταν στα ξένα φροντιστήρια που επισκέφθηκε στην περιοχή. Τα Αγγλικά ήταν υπό την προστασία και την εποπτεία του Βρετανικού Συμβουλίου και δεν είχαν άδεια. Το Φροντιστήριο της Ξάνθης είχε 36 μαθητές και δίδασκε άνθρωπος καλής καταγωγής που είχε πετύχει στο διαγωνισμό Καθηγητών Αγγλικής. Στην Καβάλα υπήρχαν 230 μαθητές και δίδασκαν ένας Άγγλος και δύο Έλληνες. Ο επιθεωρητής είχε επαφή με τον υποδιευθυντή του Βρετανικού Συμβουλίου κ. Ball.

Η σημαντικότερη παραγωγή εκθέσεων από την επιθεώρηση και τον επικεφαλής της, Αθανάσιο Παπαευγενίου, εμφανίστηκε το 1952. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί τόσο στην ένταξη της Ελλάδας στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο όσο και στην ανάγκη σαφέστερης προσαρμογής της χώρας στις ανάγκες της Δυτικής Συμμαχίας²⁶. Επιπλέον η τάση αυτή επηρεάζεται από την προοπτική βελτίωσης των σχέσεων της χώρας με τις άλλες βαλκανικές χώρες, αλλά και την πιθανή άνοδο στην εξουσία του Αλέξανδρου Παπάγου. Στα κείμενα του Παπαευγενίου είναι ορατή η προσπάθεια των κυβερνήσεων να μορφοποιήσουν την πολιτική τους σε μια περίοδο που οι ανάγκες του Ψυχρού Πολέμου αλλά και τα ίδια τα συμφέροντα της χώρας το επιτάσσουν.

Ο ρόλος της επιθεώρησης και του επικεφαλής της ήταν σημαντικός και σε σχέση με την πολιτική για τους μετακλητούς δασκάλους από την Τουρκία. Σε σχετικό υπό-

25. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.117, Έκθεσις Αθ. Παπαευγενίου, *ό.π.*, σ. 2-4

26. Για την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ Γ. Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σ. 67-76, Ευ. Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σ. 110-111.

μνημα που απηύθυνε ο Παπαευγενίου προς τις προϊστάμενές του αρχές²⁷ επισήμαινε ορισμένα προβλήματα. Το θέμα των μετακλητών δασκάλων γινόταν προσπάθεια να ρυθμιστεί με την επιμονή για αυστηρή προσήλωση στα καθήκοντά τους και τον αποκλεισμό της κεμαλικής προπαγάνδας. Οι Τούρκοι έβλεπαν τους μουσουλμάνους ως ομοιάματους αδελφούς. Ο επιθεωρητής δήλωνε ότι θα επιθυμούσε οι απόψεις του να ήταν λανθασμένες δεν το πίστευε όμως, και υποστήριζε ότι η ελληνοτουρκική φιλία ήταν επιθυμητή όχι όμως σε ετεροβαρή βάση. Σε σχέση με αυτό καθαυτό το ζήτημα των μετακλητών υπήρχαν ορισμένα σημαντικά ερωτήματα: Θα ήταν οι Τούρκοι δάσκαλοι διευθυντές στα σχολεία όπου υπηρετούσαν, καθώς είχαν περισσότερα προσόντα από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους²⁸; Κατά την άποψη της επιθεώρησης δεν θα έπρεπε να αναλαμβάνουν τέτοια καθήκοντα. Η διοίκηση έπρεπε να ασκείται από μουσουλμάνο Έλληνα πολίτη, ώστε να μπορεί να ασκηθεί έλεγχος σε κάποιο βαθμό. Ο τούρκος διευθυντής θα χάρασσε τουρκική πολιτική ενώ ο μουσουλμάνος θα σκεφτόταν σοβαρά τη συμπεριφορά του απέναντι στην Πολιτεία. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο ήταν ότι δεν υπήρχε Έλληνας πολίτης διευθυντής μειονοτικού σχολείου στην Κωνσταντινούπολη. Ένα άλλο θέμα ήταν αν οι δάσκαλοι αυτοί θα μπορούσαν να διδάσκουν όλα τα μαθήματα εκτός από την ιστορία και τη γεωγραφία. Επισημαινόταν ότι δεν υπήρχε περίπτωση, με δεδομένο και όσα συνέβαιναν στην Τουρκία, να αφήνονταν να διδάξουν Τουρκική ιστορία, αυτό θα έπρεπε να αποκλειστεί με κάθε τρόπο. Τα μαθήματα της ιστορίας και της γεωγραφίας θα συνέχιζαν να διδάσκονται όπως μέχρι τότε: Σε όσα σχολεία τα παιδιά είχαν προχωρήσει στην ελληνική γλώσσα, τα μαθήματα θα διδάσκονταν στην ελληνική, ενώ στα άλλα όπου οι μαθητές είχαν προχωρήσει στα ελληνικά, τα μαθήματα θα διδάσκονταν από μουσουλμάνους δασκάλους. Ακριβώς επειδή οι μουσουλμάνοι δάσκαλοι είχαν δυσκολίες είχαν γραφτεί από τον επιθεωρητή μουσουλμανικών σχολείων και τον ίδιο τον Παπαευγενίου Ελληνική Ιστορία και Γεωγραφία οι οποίες μεταφράστηκαν στα Τουρκικά και εκτυπώθηκαν απ' το Υπουργείο Παιδείας προκειμένου να μοιραστούν από το 1953²⁹. Ο επιθεωρητής σημείωνε ότι δεν θα έπρεπε να δημιουργηθεί προηγούμενο υπέρ της μειονότητας, το οποίο δεν θα μπορούσε να ανακληθεί. Αυτό άλλωστε ήταν πάγια θέση του.

Τελευταίο ζήτημα που τέθηκε σε σχέση με τους μουσουλμάνους δασκάλους ήταν

27. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.128, Υπόμνημα Αθ. Παπαευγενίου «Περί Τούρκων δασκάλων αναλαβόντων υπηρεσία εις τα μουσουλμανικά σχολεία Θράκης», Θεσ/νίκη 1.11.1952, σ. 1.

28. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.128, Υπόμνημα Αθ. Παπαευγενίου, *ό.π.*, σ. 1-3.

29. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.128, Υπόμνημα Παπαευγενίου, *ό.π.*, σ. 3. Σχετικά με το ζήτημα αυτό βλέπε και Κ. Τσιούμης, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης 1950-1960. Πολιτικοδιπλωματικές Διεργασίες και Εκπαιδευτική Πολιτική*, Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 58-59.

το θέμα της μισθοδοσίας τους. Είχε κυκλοφορήσει από τους μουσουλμανικούς κύκλους ότι το Ελληνικό Δημόσιο θα αναλάμβανε το κόστος. Υπενθυμίζονταν ότι στην Τουρκία το κράτος δεν πλήρωνε τους χριστιανούς δασκάλους. Θα ήταν με βάση αυτά τα δεδομένα υπερβολικό να πλήρωνε η Ελλάδα τα έξοδα, κατά την περίοδο μάλιστα κατά την οποία το Κράτος δεν τοποθετούσε για λόγους κόστους δασκάλους της ελληνικής στα μουσουλμανικά σχολεία γεγονός που εξέθετε το κράτος και τα εθνικά συμφέροντα. Η οικονομική ενίσχυση προς αυτά τα σχολεία ήταν την τελευταία τριετία σημαντική και δε θα έπρεπε να εξογκωθεί και με αυτό το ποσό.

Ο Αθανάσιος Παπαευγενίου από τις πρώτες εμπιστευτικές εκθέσεις του μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν υπέρ της χάραξης μιας σταθερής και δυναμικής πολιτικής, ώστε το ελληνικό Κράτος να είναι αυτό που θα καθόριζε τις εξελίξεις. Τόνιζε επανειλημμένα την κρατική αδιαφορία και την ανάγκη να αυξηθεί το ενδιαφέρον για τα μειονοτικά ζητήματα. Επισήμαινε έλλειψη σχεδιασμού και τάση για υποχωρήσεις με αποτέλεσμα τη χαμηλή ποιότητα της εκπαίδευσης της μειονότητας και την εγκατάλειψη των Πομάκων. Ο επιθεωρητής εύλογα υποστήριζε ότι μια πιο δυναμική στάση του Ελληνικού Κράτους θα είχε δρομολογήσει άλλου είδους εξελίξεις³⁰. Ο Παπαευγενίου τασσόταν φανερά κατά της ανάμιξης του Τουρκικού Προξενείου στα ζητήματα της μειονότητας και ήταν αντίθετος να λαμβάνουν οι νέοι μουσουλμάνοι τουρκική εκπαίδευση. Γι' αυτόν το λόγο εισηγούνταν ανάλογες παρεμβάσεις. Ο επιθεωρητής έδειχνε να ενοχλείται από την αυτόνομη λειτουργία της μειονοτικής εκπαίδευσης και από το γεγονός ότι η θέση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης δεν έδειχνε να εξελίσσεται καλά. Η ανατολικοθρακιωτική καταγωγή του επιθεωρητή επηρέαζε σαφώς την αρνητική του θέση απέναντι στους Τούρκους, κάτι το οποίο είχε επιβεβαιωθεί και κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά.

Οι θέσεις του Παπαευγενίου φαίνονται και από τις απόψεις που κατέθεσε, όταν αποφασίστηκε η ίδρυση του μειονοτικού Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ. Λίγο καιρό μετά από τη λήψη της σχετικής απόφασης ο επιθεωρητής συνέταξε υπόμνημα προς τις προϊστάμενές του αρχές στο οποίο διατύπωνε τις απόψεις του για τη λειτουργία του ιδρύματος³¹. Ο επιθεωρητής διατύπωνε τη γνώμη ότι, ανεξάρτητα από τη συγκυρία που είχε επιβάλει την ίδρυση του συγκεκριμένου Γυμνασίου, επρόκειτο για ένα

30. Χ. Ηλιάδης 2005, *Η εθνική ταυτότητα της μουσουλμανικής μειονότητας...*, σ. 30, Κ. Τσιούμης «Η μειονοτική εκπαίδευση στη Θράκη μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου (1945-1946) και η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική», *Πρακτικά ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 628.

31. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΞΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.75, Υπόμνημα Αθ. Παπαευγενίου «περί του εν Δυτ. Θράκης ιδρυομένου Τουρκικού Γυμνασίου», Θεσσαλονίκη 28.6.1952.

αίτημα, το οποίο είχε ωριμάσει πλέον στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας. Κατά την άποψή του το πρόγραμμα έπρεπε να είναι αντίστοιχο με το πρόγραμμα των ελληνικών γυμνασίων, καθώς οι μουσουλμανόπαιδες ήταν Έλληνες πολίτες που έπρεπε να λαμβάνουν μόρφωση ανάλογη με τα υπόλοιπα ελληνόπουλα. Πέρα από τα Αρχαία και τα Νέα Ελληνικά, τα οποία έπρεπε να διδάσκονται στα Ελληνικά από ελληνικά βιβλία και Έλληνες καθηγητές, θεωρούσε απαραίτητο να διδάσκονται στα ελληνικά η ιστορία, η γεωγραφία και η Αγωγή του Πολίτη. Σύμφωνα με αυτή τη φιλοσοφία οι Ελληνικές Αρχές έπρεπε να λειτουργήσουν με τον ίδιο τρόπο, όπως λειτουργούσαν και οι τουρκικές για τα ελληνικά μειονοτικά γυμνάσια. Τα υπόλοιπα μαθήματα όπως και τα θρησκευτικά ήταν δυνατό να διδάσκονται στα τουρκικά από μουσουλμάνους καθηγητές. Το πρόγραμμα του σχολείου δεν επιτρεπόταν, κατά τον Παπαευγενίου, να είναι αντιγραφή του προγράμματος των Γυμνασίων της Τουρκίας³². Πρόβλημα υπήρχε επίσης με τους εκπαιδευτικούς που θα δίδασκαν τα μαθήματα στην τουρκική γλώσσα. Μουσουλμάνοι ελληνικής ιθαγένειας, ικανοί να τα διδάξουν δεν υπήρχαν κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του ιδρύματος, έτσι ήταν αναγκαίο να προσκληθούν να διδάξουν καθηγητές από την Τουρκία. Ο επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων επέμενε με έμφαση ότι ήταν απαράδεκτο να δοθεί καθαρά τουρκική μόρφωση στους μουσουλμανόπαιδες της Θράκης την ώρα που δε δίνονταν καθαρά ελληνική μόρφωση στα ελληνόπουλα της Κωνσταντινούπολης. Ένα σοβαρό ζήτημα επίσης ήταν κατά πόσο οι μουσουλμανόπαιδες ήταν ικανοί να παρακολουθήσουν μαθήματα στα ελληνικά. Οι περισσότεροι δεν μπορούσαν και δεν αποκλειόταν να ζητούνταν από τους Τούρκους να διδαχθούν τα μαθήματα στα τουρκικά. Για το λόγο αυτό ο Παπαευγενίου πρότεινε την ίδρυση μιας προπαρασκευαστικής τάξης για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

Τέλος, σχετικό με το ζήτημα του διδακτικού προσωπικού ήταν το θέμα της διεύθυνσης του Γυμνασίου. Κατά τη γνώμη του επιθεωρητή ο διευθυντής έπρεπε να είναι μουσουλμάνος, έπρεπε όμως να υπάρχει και ένας Έλληνας υποδιευθυντής ή συνδιευθυντής, όπως συνέβαινε στην Τουρκία³³. Ο εκπαιδευτικός παράγοντας έδινε ακόμη ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα της τοποθεσίας όπου θα ανεγειρόταν το Γυμνάσιο αλλά και στις αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας, η οποία πιθανώς θα αισθανόταν αδικημένη από την ανέγερση του μειονοτικού Γυμνασίου.

Γενικά το έργο του Αθανάσιου Παπαευγενίου κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο δικαίωσε τις προσδοκίες που υπήρχαν από το θεσμό. Ο Γενικός Επιθεωρητής

32. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. 75, Υπόμνημα Αθ. Παπαευγενίου, ό.π. σ. 2.

33. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΔΘΤΕΜΣ/Φακ. 95, αρ. Ε.Π.75, Υπόμνημα Παπαευγενίου, ό.π., σ. 2-3.

κατέγραψε για μια ακόμη φορά την κατάσταση των γλωσσικών ή εθνοτικών μειονοτήτων, διατύπωσε διαπιστώσεις και κρίσεις και πρότεινε την ακολουθητέα, σύμφωνα με τις απόψεις του, πολιτική. Η πολιτική αυτή ήταν εμφανώς επηρεασμένη από την αντίληψη που κυριάρχησε για τα μειονοτικά ζητήματα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου: Οι μειονότητες αποτελούσαν σημαντική απειλή για την εθνική ασφάλεια γι' αυτόν το λόγο έπρεπε ή να αφομοιωθούν ή να περιοριστούν στο ελάχιστο οι δυνατότητες άσκησης επιρροής σ' αυτές από τρίτα κράτη. Αυτή η προσέγγιση, η οποία είχε μια ρεαλιστική διάσταση δεν προκαλεί κάποια ιδιαίτερη εντύπωση. Συνδεόταν άλλωστε με την εδραιωμένη για τα θέματα αυτά αντίληψη στην ελληνική κοινωνία και εναρμονιζόταν με τις ανάγκες του Δυτικού Συνασπισμού και την προσπάθεια εδραίωσης της ιδεολογικής και πολιτικής ηγεμονίας του συντηρητικού πολιτικού χώρου.

Τα μέτρα που προτάθηκαν από τον επιθεωρητή Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων υπήρξαν αρκετά κοινότυπα και προβλέψιμα. Έδιναν την αίσθηση της συνέχειας ή της διαιώνισης της παλαιάς πολιτικής. Στην πραγματικότητα οι σχεδιασμοί αυτοί υπάκουαν σε δύο βασικούς στόχους: Την ολοκλήρωση της γλωσσικής και πολιτισμικής ομογενοποίησης του πληθυσμού και στη συγκρότηση μιας «σφιχτής» πολιτικής για τη μουσουλμανική μειονότητα χωρίς εξάρσεις φιλελευθερισμού, ώστε να αντιστοιχεί στην πολιτική που ακολουθούνταν για την ελληνική μειονότητα στην Τουρκία. Ίδιας φιλοσοφίας μέτρα προτεινόταν και από άλλες προσωπικότητες όπως ο Φίλιππος Δραγούμης³⁴, οι οποίες ακολουθούσαν μια λογική, η οποία σε πολλά θέματα θύμιζε αυτήν του μεταξικού καθεστώτος. Οι απόψεις αυτές που εξέφραζαν την παραδοσιακή αντίληψη και μια συντηρητική λογική επαναλήφθηκαν και σε συλλογικά όργανα που συγκροτήθηκαν κατά την περίοδο αυτή ή τα αμέσως επόμενα χρόνια με στόχο να συμβάλλουν στη χάραξη της ελληνικής μειονοτικής πολιτικής. Αν και στο επίπεδο των διαπιστώσεων λοιπόν πραγματοποιήθηκε σημαντικό έργο, στο επίπεδο των προτάσεων πολιτικής η επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων δε διακρίθηκε για την ευρηματικότητα και τη διορατικότητά της με αποτέλεσμα αρκετές από τις προτάσεις της να μην καταγράψουν σημαντική επιτυχία.

34. Δ. Λιθοξόου, «Ο Φίλιππος Δραγούμης για τη μετονομασία της μακεδονικής γλώσσας», *Κορέστια 1996*, σ. 10-14. (πηγή άντλησης <http://greekhistory.freesevers.com>). Γ. Φεσσόπουλος, *Το Κράτος. Η μαρτυρική ζωή του αγρότου. Σοβαροί εθνικοί κίνδυνοι*, Αθήνα 1957, σ. 149-154. Κ. Ιωαννίδης, *Περί Αφομοίωσης των Σλαβοφώνων*, Φλώρινα 1960, σ. 8-12. Τ. Κωστόπουλος, *Η Απαγορευμένη Γλώσσα, Μαυρή Λίστα*, Αθήνα 2000, σ. 219-220.

Ιωάννης Μπακιρτζής

Η τοπική ιστορία στην Ελλάδα και την Τουρκία

Εισαγωγή

Η τοπική ιστορία αποτελεί έναν κατ' εξοχήν λησμονημένο τομέα στις δύο βαθμίδες της εκπαιδευτικής πράξης και η μεγάλη αυτή έλλειψη είχε πολλαπλές συνέπειες από το ίδιο το γνωστικό επίπεδο μέχρι και την καθημερινή μας ζωή. Λίγο ως πολύ τα μεγάλα και καθοριστικά γεγονότα στην ιστορική πορεία της χώρας ως συνόλου, έστω και ως αποτέλεσμα επιδερμικής και πολλές φορές κουραστικής αναφοράς στα σχολεία και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, είναι γνωστά, τουλάχιστον στο μέτρο της απλής γεγονотоλογίας. Όμως, ακόμη και σ' αυτό το μίνιμουμ της ιστορικής γνώσης δεν καταφέραμε να εντάξουμε την τοπική ιστορία.

Είναι πρόδηλο, λοιπόν, ότι η προσπάθεια καταγραφής της τοπικής ιστορίας και μάλιστα εις τρόπον ώστε να μη μείνουμε στο στάδιο της συμβαντογραφίας, αποτελεί ζωτική ανάγκη επιβίωσης των τοπικών κοινωνιών, ανάγκη που μεγιστοποιείται στο πλαίσιο ενός εγχώριου αλλά και διεθνούς ανταγωνισμού ο οποίος μεταφέρεται στο πεδίο του πολιτισμού, των νοοτροπιών και της γλώσσας. Με την αναφορά μας αυτή βέβαια, δεν θέλουμε να υπονοηθεί ότι η όλη στοχεύει να πλήξει άλλους πολιτισμούς και να τους «αποδείξει» υποδεέστερους. Κάθε προϊόν πολιτισμού αποτελεί δημιουργήματα των ιστορικογεωγραφικών συγκυριών, των ανθρώπινων επιλογών, των συνθηκών που δημιουργεί η υλική και πνευματική παραγωγή και είναι αξία αφεαυτής και παρουσία σεβαστή.

Μ' όλες τις παραπάνω προϋποθέσεις η προσπάθεια καταγραφής της τοπικής ιστορίας νομίζουμε ότι αναδεικνύεται σε μοναδική ευκαιρία για τον ευρύτερο χώρο της Εγγύς Ανατολής, ώστε να προσδιορίσει την ταυτότητά του. Επιπλέον, το ίδιο το περιβάλλον των πόλεων της περιοχής ευνοεί τη διεξαγωγή της έρευνας κατά τρόπον απτό, εφόσον από το περιβάλλον, την παράδοση, την πολεοδομία και τα κτηριακά κατάλοιπα μπορούμε να περάσουμε απευθείας στην παραστατική απόδοση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος από τα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους, του βυζαντινού από τα μοναστήρια τις εκκλησίες και τα οχυρωματικά κατάλοιπα και του μεταβυζαντινού και οθωμανικού από τους παραδοσιακούς οικισμούς που κατά την άποψή μας δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται μόνο κι ίσως ούτε κυρίως ως αισθητικό αποτέλεσμα ή φολκλορικό κατάλοιπο, αλλ' ως συνολική αντίληψη ζωής και ανθρωπίνης δράσης της οποίας τις επιλογές έχουμε την ευχέρεια ν' αποκρυπτογραφήσουμε και ν' αναγνώσουμε.

Η τοπική ιστορία αποτελεί παραγωγική διάσταση της γενικής ιστορίας με κύριο σκοπό, ν' αποδείξει τις δυνατότητες διείσδυσης στο παρελθοντικό υπόστρωμα, διερευνώντας κατά τόπους, καθ' ομάδες πληθυσμών και για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Η παραπάνω βασική άποψη προσεγγίζει την αντίληψη του *M. Foucault* για την ανανέωση της ιστορίας, ως προς το ότι το τεκμήριο καθίσταται αντικείμενο διερώτησης. Η ιστορία στην παραδοσιακή της μορφή, επιχειρούσε να μεταμορφώσει τα *μνημεία* του παρελθόντος σε *τεκμήρια* και να αναγκάσει αυτά τα ίχνη να μιλήσουν. Τα τελευταία, από μόνα τους, συχνά δεν είναι καθόλου λεκτικά ή βγάζουν σιωπηρά άλλο πράγμα από εκείνο που λένε· στις μέρες μας, ιστορία είναι αυτό που μεταμορφώνει τα *τεκμήρια* σε *μνημεία*, και, εκεί που αποκρυπτογραφούσαμε τα ίχνη που άφησαν οι άνθρωποι, εκεί που προσπαθούσαμε να αναγνωρίσουμε στο κενό τι ήταν αυτά τα ίχνη, ξετυλίγεται μια μάζα στοιχείων τα οποία στο εξής πρέπει να απομονωθούν, να ομαδοποιηθούν, να καταστούν προσήκοντα, να συσχετισθούν, να συσταθούν σε σύνολα¹.

Το ερώτημα για τις δυνατότητες της τοπικής ιστορίας τέθηκε από πολύ νωρίς, από τους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς που, σύμφωνα με το γνώμονά τους, όπως παγιώθηκε κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, αποκλείονταν οι τοπικοί ιστορικοί. Στο ίδιο πνεύμα του αποκλεισμού τέθηκαν οι μελέτες για το τελετουργικό, τις γιορτές, τα έθιμα, τη βιογραφία².

Σε σχέση με την προηγούμενη αντίληψη, σήμερα έχει επέλθει μια αντιστροφή. Χωρίς τα γενικά φαινόμενα να έχουν πάψει να είναι αντικείμενα της ιστορίας, και παρ' όλη τη διατήρηση του αφηγηματικού της χαρακτήρα, τούτη έγινε πιο συστηματική, πιο θεματική: Απ' τη μεριά της η πειραματική ιστορία παραμέρισε στις απαρχές της το πολιτικό προς όφελος του οικονομικού ή του δημογραφικού – η μελέτη της οικογένειας ή της υπαίθρου πήρε το προβάδισμα από την παλιά γενική ιστορία που επιβίωσε πλάι της αλλά αποτελούσε συχνά τελείως άλλο χώρο³.

Στην προσπάθειά της αυτή η τοπική ιστορία επιβάλλεται να μετέλθει τις μεθόδους άλλων ερευνητικών–επιστημονικών χώρων, της εθνολογίας και της ανθρωπολογίας, ώστε το εξαγόμενο δείγμα του παρελθοντικού υποστρώματος ν' αποδώσει, στο μέτρο

1. Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, μετάφραση Γιάννης Κουμπουρλής, Αθήνα 1998, 241.

2. Την παρατήρηση διατυπώνει ο Α. Momigliano και την αιτιολογεί με τις απαιτήσεις της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας, την ανάλυση γενικών φαινομένων, το να είναι αντικειμενική, καθώς και εξαιτίας του οριζόμενου αντικειμένου της, την *αλλαγή*, οπότε το καθημερινό και το τοπικό εξορίζονται από την ιστορία, αφού το ιστορικό συμβάν ταυτίζεται με την *αλλαγή*. Βλ. σχετικά Μαρκ Φερρό, *Η ιστορία υπό επιτήρηση*, *Επιστήμη και συνείδηση της ιστορίας*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, Σκόπελος 1999, 117-118.

3. Φερρό, *ό.π.*, 118.

του δυνατού, τα χαρακτηριστικά του χώρου και των ανθρώπων.

Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας και της Τουρκίας, όπου πρόκειται να εστιασθεί η απόπειρα προσέγγισής μας, παρουσιάζονται πολλά ανοικτά ερευνητικά πεδία τα οποία όμως πρέπει απαραίτητα να υποδιαιρεθούν. Με την υποδιαίρεση τούτη θα καταστεί δυνατός ο ακριβής προσδιορισμός των πεδίων με τη χάραξη ομόκεντρων κύκλων που θα οδηγούν για παράδειγμα απ' τις πόλεις στην ύπαιθρο, απ' τα κεφαλοχώρια στα μικρότερα χωριά, από τη θάλασσα, το λιμάνι ή τη σκάλα στην ενδοχώρα, από την ορεινή περιοχή στην πεδιάδα και αντιστρόφως.

Στο σημείο αυτό υπεισέρχονται και οι επιστήμες που προαναφέρθηκαν. Η ανθρωπολογία στρέφει την προσοχή στα γνωρίσματα και τις συμπεριφορές των μετακινούμενων ανθρώπων, τη συνέχεια αλλά και τη διακοπή, τη συνήθεια και τη μεταβολή. Παράλληλα, και η εθνολογία έχει σημαντικό ρόλο σ' ένα χώρο που οι εθνικές ομάδες συμμειγνύονται, συμφύρονται αλλά και διαχωρίζονται με κριτήρια αυτοπροσδιορισμού και ετεροκαθορισμού.

Μ' όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η μελέτη της τοπικής ιστορίας είναι μια σύνθετη υπόθεση που μπορεί ν' αποδώσει κυρίως στα πλαίσια ερευνητικών προγραμμάτων ή εργαστηρίων. Η δημιουργία μιας «τρισδιάστατης» ιστορίας απαιτεί πολύμοχθη και πολυεπίπεδη έρευνα με τη συμμετοχή πολλών ανθρώπων και τη συμβολή μέσων και φορέων. Επιχειρείται, μ' άλλα λόγια, ν' ανοιχτεί ένας διάλογος με το παρελθόν, ευρύτερος ίσως και διαρκέστερος από τον ακαδημαϊκό διάλογο της εκπόνησης διατριβών, μονογραφιών ή άρθρων. Του διαλόγου αυτού τα αποτελέσματα ανατροφοδοτούν την έρευνα, εντείνουν τις προκλήσεις και εγείρουν νέα ερωτηματικά.

Επειδή όμως ο χώρος που επιλέγουμε για να αναπτύξουμε τη μεθοδολογία και τον προβληματισμό της τοπικής ιστορίας είναι ο χώρος της Ελλάδας και της Τουρκίας, οφείλουμε να προειδοποιήσουμε και για τις δυσκολίες που είναι, όχι ενδεχόμενο, αλλά βέβαιο ότι θα συναντήσει κανείς σε μια τέτοια προσπάθεια. Και, για να απλουστεύσουμε εξ αρχής το πράγμα, τονίζουμε ότι οι όλες οι δυσκολίες πηγάζουν από την επώδυνη χάραξη των συνόρων, τις παγιωμένες νοοτροπίες, την καχυποψία και το φόβο, όλα αυτά που προέκυψαν ακριβώς από τις ατέρμονες προστριβές, τον πόλεμο, την ανταλλαγή των πληθυσμών και τη σύνθλιψη των μειονοτικών ιδιαιτεροτήτων. Τούτη όμως είναι και η μεγάλη πρόκληση της τοπικής ιστορίας στο συγκεκριμένο χώρο.

Ανατρέχοντας δι' ολίγων στο πρόσφατο ερευνητικό παρελθόν ειδικά στον αγγλόφωνο κόσμο, διαπιστώσαμε ότι, σύμφωνα με τις γενικές θεωρητικές αναφορές του Πανεπιστημίου της Charlotte στη Βόρεια Καρολίνα, οι Βρετανοί πρώτοι, στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αιώνα έθεσαν το ζήτημα της διδασκαλίας της το-

πικής ιστορίας στα σχολεία. *Ιστορικοί και διανοούμενοι συμφωνούσαν στο δέον της διδασκαλίας, υπήρχαν όμως αμφιβολίες για την απάντηση στο ερώτημα, πως και γιατί πρέπει να γίνεται. Ορισαν επίσης την τοπική ιστορία ως έναν ενδιαφέροντα τρόπο θεώρησης του κόσμου. Ήταν «ένα περιοδικό... γεμάτο ζωντανές και μεστές εικόνες του ευρύτερου μαθήματος της εθνικής ιστορίας»⁴.*

Στο παραπάνω απόσπασμα παρατηρούμε κατ' αρχάς τη θεώρηση της νέας επιστήμης ως *ancilla historiae*, ενώ δεν πρέπει να διαλάβει και η στράτευση στην υπηρεσία της εθνικής ιστορίας. Είναι, βέβαια, εύκολο για τον ιστορικό ν' αντιληφθεί τις περιστάσεις υπό τις οποίες διατυπώθηκε μια τέτοια άποψη. Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος ήταν κοντά, ενώ ο βρετανικός εθνικισμός επέτασσε την εμβάθυνση και διείσδυση σ' όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, στην προοπτική της ευθείας αντιπαράθεσής του με τον γερμανικό.

Την ίδια περίοδο, στο βαλκανικό και μικρασιατικό οθωμανικό χώρο ούτε λόγος φυσικά για τοπική ιστορία. Εκεί δέσποζε η εθνική διαπάλη μ' όλα τα μέσα για την εθνική ολοκλήρωση. Τοπική ιστορία δεν εννοείτο παρά μόνο ως λαογραφική έρευνα, όπως την όρισε και την υπηρέτησε ο Πολίτης ή ως εξιστόρηση των συμβάντων των επιμέρους εθνικών ή θρησκευτικών κοινοτήτων, διενεργούμενη κυρίως από δασκάλους. Στόχος αυτόδηλος, η παραγωγή αρχικά και αναπαραγωγή κατόπιν της «εθνικής ιδέας»⁵.

Παρόμοιοι απαγορευτικοί όροι, κάπως μεταβεβλημένοι βέβαια, επικράτησαν στην περιοχή και μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο⁶. Δύο καταλυτικές συνιστώσες εξα-

4. Δικτυακή θέση, <http://cmhpf.org/kids/TopicalEssays/ystudytit.html>

5. Πολλές φορές οι ιστορικοί που ασχολούνται με το παρελθόν της Εγγύς Ανατολής, αναφέρονται με περισσή αιδημοσύνη στα ιδεολογικά στερεότυπα της εθνικής ιστοριογραφίας των χωρών της περιοχής, θεωρώντας τα ως έκφραση «πολύ βαθέων ιστορικών προκαταλήψεων», εν αντιθέσει με τη «σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία». Ότι και τούτο είναι στερεότυπο έρχεται να το ξεκαθαρίσει δίχως περιστροφές ο Μαρκ Φερρό, *Η ιστορία υπό επιτήρηση, ό.π.*, σ. 32. *Στην εκχυδαϊσμένη εκδοχή της, η ιστορία αυτή, που την εκφράζουν οι μεγάλες εγκυκλοπαίδειες και τα σχολικά εγχειρίδια όλων των ευρωπαϊκών χωρών, εκκινεί από την αρχαία Αίγυπτο και, διαμέσου της αρχαίας Ελλάδας, της Ρώμης του Βυζαντίου, απολήγει στο σήμερα: οι διάφοροι λαοί της γης υπήρχαν μόνο παροδικά, όταν η Ευρώπη ταξίδευε κατά τα μέρη τους, ή όταν η Ευρώπη έκρινε ότι, αν έγραφε το παρελθόν των λαών αυτών, θα κατέληγαν κι αυτοί να κατάγονται από την Ευρώπη.*

6. Την κατάσταση που προέκυψε μετά το Μεγάλο Πόλεμο περιγράφει με θαυμαστή ακρίβεια και περιεκτικότητα ο E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1870 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος πραγματικότητα*, μετάφραση Χρυσ. Νάντρις, Αθήνα 1994, σ. 187-188 *Αναπόφευκτα, δεδομένης της πραγματικής κατανομής των λαών, τα περισσότερα νέα κράτη που οικοδομήθηκαν πάνω στα ερείπια των παλαιών αυτοκρατοριών, ήταν εξίσου πολνεθνικά όσο και οι παλαιές «φυλακές των εθνών» που αντικατέστησαν... Η κύρια αλλαγή ήταν ότι τα κράτη τώρα ήταν κατά μέσον όρο μάλλον μικρότερα και οι εντός αυτών «καταπιεσμένοι λαοί» ονομάζονταν τώρα «καταπιεζόμενες μειονότητες». Αυτό που λογικά προϋπέθετε η προσπάθεια*

κολουθούσαν ν' αποτελούν εμπόδιο συνολικά για την ανάπτυξη της τοπικής ιστορίας στην Ελλάδα και την Τουρκία. Στη μεν πρώτη οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής και το προσφυγικό πρόβλημα, ενώ στη δεύτερη η Κεμαλική μεταπολίτευση, προκάλεσαν την εσωστρέφεια, συμπαρασύροντας και τους υπόλοιπους λαούς στην περιοχή. Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονήσουμε και την ιδεολογική προετοιμασία για το Β' Παγκόσμιο πόλεμο που όλοι απεύχονταν αλλά ταυτόχρονα τον επέσπευδαν μεθοδικά.

Ο διπολικός κόσμος που προέκυψε μεταπολεμικά, είχε ένα από τα θερμότερα και επικινδυνότερα σημεία τριβής στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Μικρασίας, ούτε λόγος, συνεπώς, για «αποστράτευση» της εθνικής ιστορίας. Έτσι λοιπόν, ουσιαστικά οι ευκαιρίες για ανάπτυξη των νέων ερευνητικών μεθόδων της ιστορίας προέκυψαν μετά την αναδιάρθρωση του πολιτικού σκηνικού στην περιοχή, την τελευταία δεκαετία του 20ού και την πρώτη του 21ου αιώνα.

Στην Τουρκία

Η επικέντρωση των ερευνών στο κράτος και τους θεσμούς του στην Τουρκία δεν αποτελεί μόνο ένα από τα προβλήματα της επίσημης ιστοριογραφίας, δηλαδή της ιστορίας που διδάσκεται στα σχολεία αλλά ταυτόχρονα και της ιστορικής έρευνας. Η κυρίαρχη ερευνητική τάση στην οθωμανική ιστορία διαμορφώνεται με σκοπό την κατανόηση των μηχανισμών της διοίκησης, της οικονομίας και των θεσμών δικαίου του κράτους. Ακόμη κι όσες έρευνες ασχολούνται θεματικά με αστικά ή ημιαστικά κέντρα, σε μεγάλο βαθμό δε στοχεύουν στην κατανόηση της ζωής των κατοίκων ατομικά και συλλογικά αλλά θέτουν ως κύριο στόχο την έρευνα των διαφορετικών μεθόδων εφαρμογής της οθωμανικής διοίκησης στην ύπαιθρο. Αυτή η κατάσταση –από τη μια πλευρά αντανακλά στο χώρο της ιστορίας και της ιστοριογραφίας την προσπάθεια επικάλυψης των τοπικών διαφορών στην πορεία προς την εθνογένεση στην Τουρκία, ενώ την άλλη οι έννοιες 'έδαφος' και 'ιστορία' αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία του φαντασιακού κόσμου του έθνους-κράτους.

Η Τουρκία κατά την πορεία της εθνικής της συγκρότησης αντιμετώπιζε συνεχώς το φάσμα του εδαφικού ακρωτηριασμού. Στη βάση αυτού του προβλήματος επικεντρώνεται η προσπάθεια ορισμού μιας απτής έννοιας εθνικής πατρίδας, ενός χώρου πολύ στενότερου σε σχέση με την ευρεία γεωγραφική-πολυεθνική οντότητα της

να δημιουργηθεί μια ήπειρος προσεκτικά διαχωρισμένη σε συμπαγή εδαφικά κράτη, καθένα από τα οποία να κατοικείται από έναν πληθυσμό διαφοροποιημένο από εθνική άποψη και γλωσσικά ομοιογενή, ήταν ο μαζικός εκτοπισμός ή η εξόντωση των μειονοτήτων.

Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η οικοδόμηση ‘μιας εθνικής πατρίδας’ εκ μέρους του ρεπουμπλικανικού κεμαλικού καθεστώτος εις αντικατάσταση μιας απροσδιορίστου περιεχομένου ‘οθωμανικής πατρίδας’⁷, συμπεριλαμβάνεται, φυσικά, μεταξύ άλλων και στα καθήκοντα των ιστορικών, με τελικό ζητούμενο τη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης. Τούτο συνεπαγόταν την ένταση του ενδιαφέροντος προς ορισμένες γεωγραφικές ενότητες, κυρίως τη Μικρά Ασία, άμεσα συνδεδεμένες με τον επιδιωκόμενο αρχικό στόχο, ενώ από την άλλη ορισμένες γεωγραφικές ενότητες περνούσαν σε δεύτερη μοίρα. Ταυτόχρονα, η ανάγκη ομογενοποίησης της νεότευκτης εθνικής συνείδησης δημιουργούσε και μια ακόμη επιτακτική ανάγκη, αυτήν της θεώρησης όλου του τουρκικού γεωγραφικού χώρου ως ομοιογενούς και ενιαίου όλου, αποτρέποντας έτσι την αποκάλυψη οιασδήποτε τοπικής ιδιαιτερότητας, λανθάνουσας ή και ορατής.

Άλλη μια πτυχή της σημασίας των ερευνών της τοπικής ιστορίας, ιδιαίτερα από πλευράς κοινωνικής ζωής, είναι η σύνδεσή της με την εξέλιξη της συνείδησης του πολίτη και τη συνείδηση της κοινωνίας των πολιτών. Η παραδοσιακή ιστοριογραφική προσέγγιση, λόγω του ότι απέχει σχετικά από την ανάλυση της κοινωνικής καθημερινότητας και του τοπικού στοιχείου, δε σχετίζεται άμεσα με την επικαιρότητα. Οι γενιές που έχουν υποχρεωθεί από τα παιδικά τους χρόνια κι ως το πανεπιστήμιο ν’ αποστηθίζουν ιστορικές γνώσεις με μόνο θέμα τους εθνικούς ήρωες, δε μπορούν να βρουν κοινωνικό νόημα στην ιστορία. Κατά συνέπεια, η επιφανειακή και ανεπαρκής ιστορική συνείδηση, ιδιαίτέρως στις πρώτες γενιές της Ρεπουμπλικανικής περιόδου, αποτελεί εμπόδιο στην εμβάθυνση και ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών κρίσεων που εκδηλώνονται στη χώρα, και στην εξεύρεση μακρόπνοων και εποικοδομητικών λύσεων σύμφωνων με τις ανάγκες της.

Άλλωστε, οι κοινωνίες με την κουλτούρα, τους θεσμούς, τους τρόπους συμπεριφοράς, τις συνήθειες και τις νοοτροπίες τους συνιστούν προϊόντα του παρελθόντος. Η έγκυρη ιστορική γνώση θα εξασφαλίσει στις νέες γενιές στην Τουρκία τη δυνατότητα πολύπλευρης απόκτησης γνώσεων για τη δική τους κοινωνία και θα οδηγήσει προς την εμβάθυνση στα κοινωνικά γεγονότα και με τον τρόπο αυτό θα εξασφαλίσει την προώθηση πολύπλευρων ιδεολογικών διεργασιών απαραίτητων για την επανατοποθέτηση της ιστορικής γνώσης, απαλλαγμένης από δογματισμούς και υπερβολές.

7. Σχετικά με το περιεχόμενο και την κατάληξη της ιδεολογίας του Οθωμανισμού, όπως ονομάστηκε η προσπάθεια δημιουργίας μιας κοινής εθνικής ταυτότητας για όλους τους Οθωμανούς υπηκόους, ασχέτως θρησκείματος, βλ. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform*, I, μετάφραση Osman Aknhay, İstanbul 1997, σ. 199.

Η εμπεριστατωμένη έρευνα της τοπικής ιστορίας μπορεί να μεταβάλλει τη νοστροπία του «έτσι ήρθαν τα πράγματα και έτσι θα συνεχίσουν» – «*öyle geldi öyle gidecek*», η οποία υπάρχει στη βάση των κοινωνικών θεσμών και θεωρεί ότι το μέλλον δεν μπορεί ν' αλλάξει. Αντιθέτως, οι νεώτεροι είναι δυνατό να πεισθούν πως μπορούν να επηρεάσουν και να μεταβάλλουν τις εξελίξεις. Αυτό το ζήτημα είναι πολύ σημαντικό, γιατί οι υφιστάμενες στην Τουρκία εξουσιαστικές δομές δημιουργούν την αίσθηση της ανεπάρκειας, αναιρούν την υπευθυνότητα του ατόμου ως πολίτη και τις πολιτικές του πρωτοβουλίες. Η γνώση της τοπικής ιστορίας και κουλτούρας προσφέρει στον άνθρωπο μια διευρυμένη κοινωνική θέωρηση και τον οδηγεί στη δημιουργία μιας προοπτικής για το μέλλον, που βασίζεται στην εποικοδομητική κριτική. Αυτό ακριβώς είναι που προκαλεί τη συγκρότηση οργανωμένων και διαρκών πολιτικών κινήματων και ενισχύει την πολιτική συνείδηση, ώστε η κοινωνία των πολιτών να γίνει πραγματικότητα και στην Τουρκία.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαιτέρως δε μετά το 1980, χρονιά του πραξικοπήματος κι έναρξη μιας περιόδου καθοριστικής για τη διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτικής τουρκικής ταυτότητας, οι επιδράσεις που υπέστησαν από εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες οι θεμελιώδεις αρχές του έθνους – κράτους, επηρέασαν εν μέρει και το χώρο της ιστοριογραφίας. Η έναρξη, σε δεύτερη φάση, μιας ανεπαίσθητης αρχικά χαλάρωσης στην επιτήρηση της ελεύθερης έκφρασης των εθνικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων, ανοίγει ταυτοχρόνως το δρόμο και στην έρευνα αυτών των πεδίων. Τόσο η κοινωνική εξέλιξη στην Τουρκία όσο και η αίσθηση που αργά αλλά σταθερά αποκτά ο λαός για το δίπολο των εννοιών παγκόσμιο – τοπικό, καθώς και η πορεία της έρευνας των αντιθέσεων σε διάφορους τομείς της ανθρώπινης ζωής, έφεραν στην επικαιρότητα της ιστοριογραφικής αναζήτησης την έρευνα του τοπικού γεγονότος⁸.

Σπουδαιότερη αιτία γι' αυτήν τη συλλογική αλλαγή κοινωνικής συνείδησης στη μετά το πραξικόπημα του '80 Τουρκία, θα θεωρούσαμε μάλλον την προβληματική της αστικοποίησης. Ως αποτέλεσμα της μετανάστευσης από τα χωριά στις πόλεις, τα τελευταία 40 χρόνια, το ποσοστό του πληθυσμού των πόλεων έφτασε στο 70% του συνολικού. Μεγάλο μέρος αυτού του συντριπτικού ποσοστού εγκαταστάθηκε στις πόλεις τα τελευταία 20–30 χρόνια. Η συντριπτική πλειονότητα της μάζας όλων όσων συνέρευσαν στις πόλεις με την ελπίδα καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, μέσα στο περιβάλλον των παραγκουπόλεων και των προαστίων, όπου βρέθηκαν, δεν κατόρθω-

8. Βλ. σχετικά Kemal H. Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Ankara 2003, 249-286.

σαν να μετατραπούν σε πραγματικούς αστούς. Οι άνθρωποι αυτοί από τη μία πλευρά απώλεσαν τις κοινωνικές αξίες της υπαίθρου από την άλλη όμως δεν έγιναν πραγματικοί κοινωνοί του τρόπου ζωής των πόλεων και δε μπόρεσαν να προσαρμοσθούν. Έτσι, επειδή μέσα στις συνθήκες ανομίας, έλλειψης αξιών και αποξένωσης όπου εγκαταστάθηκαν, δεν κατάφεραν ν' αποκτήσουν αστική ταυτότητα είτε δημιουργήσαν τοπικές ταυτότητες κι ανέπτυξαν τοπική αλληλεγγύη, είτε προσανατολίστηκαν σε ταυτότητες που έχουν σχέση με τη θρησκεία ή το δόγμα.

Οι πολυπληθείς αυτές πληθυσμιακές ομάδες υιοθετούν μια συλλογική συνείδηση που θεωρεί την πόλη ως έναν τόπο, όπου κανείς έχει μόνο την ευκαιρία του κέρδους και της κατανάλωσης χωρίς να καταφέρουν να διακρίνουν και την έννοια της πολιτιστικής οντότητας της πόλης, όπου εγκαθίστανται. Μ' αυτό το δεδομένο μπορούμε να πούμε ότι οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων και των προαστίων οι αποτελούντες και τη συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων των μεγαλουπόλεων της Τουρκίας, παραμένουν αλλότριοι με τα αστικά περιβάλλοντα εντός των οποίων διαβιών. Έτσι, προκύπτει το πρόβλημα της κοινωνικής και πολιτιστικής ενσωμάτωσης.

Όσοι έρχονται σε μικρή ηλικία με τις οικογένειές τους στις πόλεις, καθώς κι εκείνοι που γεννήθηκαν στις παραγκουπόλεις και τα προάστια ως εσωτερικοί μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς, για ν' αποκτήσουν την ταυτότητα του αστού, πρέπει ν' αποδεχτούν την πόλη στην οποία ζουν, και να αισθανθούν ότι κι οι ίδιοι ανήκουν σ' αυτήν. Για να μπορέσει όμως κάποιος ν' αποκτήσει την αίσθηση ότι ανήκει σε έναν τόπο, πρέπει να γνωρίσει τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητές του και το παρελθόν του. Για έναν πολίτη που γνωρίζει την τοπική και κοινωνική ιστορία της πόλης όπου ανατράφηκε, ο τόπος στον οποίο ζει νοσηματοδοτείται ποικιλοτρόπως και η πόλη όπου διαμορφώθηκε η προσωπικότητά του και πορίζεται τα του βίου του, είναι γι' αυτόν μια ουσιαστική και αισθητή πολιτιστική οντότητα. Οι άνθρωποι που αποκτούν μια τέτοια θεώρηση, αποδέχονται την πόλη τους κι αισθάνονται πολίτες της. Από την άλλη πλευρά, τούτη η αλλαγή θεώρησης, αν όχι σε όλους τουλάχιστον σ' ένα μέρος των ανθρώπων αυτών θα δημιουργήσει τη συνείδηση του ιστορικού και αισθητικού ιστού της πόλης τους. Αυτή η αστική συνείδηση αποτελεί το υπόβαθρο της πραγματικής πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Οφείλουμε, βέβαια, να τονίσουμε ότι μια παρόμοια εξέλιξη στην κατεύθυνση του αναπροσανατολισμού της ιστορικής έρευνας βράδυνε αρκετά σε σύγκριση με το Δυτικό κόσμο που ήδη, πολύ νωρίτερα είχε στραφεί προς τα εκεί. Αυτές οι νέες κατευθύνσεις στοχεύουν στην 'κάτωθεν' γραφή της ιστορίας, δηλαδή τη στροφή στη θεματολογία της τοπικής ιστορίας, της προφορικής, των μικροϊστορικών ερευνών, της κοινοτικής ιστορίας και της ιστορίας κοινωνικών ομάδων όπως οι γυναίκες και οι

περιθωριακοί⁹. Η ανάδειξη των ‘σιωπηρών μαζών’ στην ιστορία, καθώς και η στροφή της έρευνας σε θεματικούς τομείς έξω από τις δομές και την άμεση επιρροή του κράτους είναι ορισμένοι από τους βασικούς στόχους της νέας ιστοριογραφίας.

Ως τελικό αποτέλεσμα της έντασης του ενδιαφέροντος για την τοπική ιστορία στην Τουρκία, παρατηρείται μια αύξηση του αριθμού των ενώσεων/συλλόγων και ομάδων ανθρώπων που ενδιαφέρονται για την έρευνα της ιστορίας της περιοχής, της πόλεως ή της συνοικίας τους. Επιπλέον, είναι αξιόλογες οι εκδόσεις και οι εκδηλώσεις που έγιναν στη δεκαετία του ’30, ιδιαίτερα υπό την αιγίδα των ‘Σπιτιών του Λαού’ (*Halk Evleri*)¹⁰. Σε μεταγενέστερες περιόδους, αν κι έχουν γραφτεί εργασίες με θέμα κάποιον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, δεν ερεύνησαν την κοινωνική ιστορία, καθώς και πεδία εκτός εκείνων που τελούσαν υπό τον άμεσο έλεγχο της κρατικής εξουσίας.

Ως κύρια αιτία του παραπάνω φαινομένου είναι ότι η έρευνα για τις πόλεις της Τουρκίας αντί να φέρνει στην επιφάνεια το τοπικό στοιχείο, ενδιαφέρεται μάλλον για την οργάνωση της κεντρικής εξουσίας στην περιφέρεια, καθώς ένα άλλο μέρος στοχεύει στην επιβεβαίωση υποθέσεων εργασίας του τύπου ‘*η Ανατολία είναι αναπόσπαστο τμήμα του Τουρκικού Έθνους*’, ενώ μια τρίτη ερευνητική άποψη τείνει στο να εξειδικεύεται στην τοπική ιστορία/ιστορία των πόλεων αναφορικά με τα ζητήματα πολεοδομίας και συνολικής περιγραφής της διάταξης των κτηρίων¹¹.

9. Αυτή είναι και η μονοδικότητα της τοπικής ιστορίας, να μας παρασταίνει τα γεγονότα με μιαν όψη καθημερινότητας και βασάνων, με τη γλώσσα και την πένα του αυτόπτη και αυτήκου. Μ’ αυτόν τον τρόπο προσέγγισης επιτυγχάνεται, ως ένα βαθμό, και η *histoire globale* που αντιδιαστέλλεται με την ερμηνεία και τη γραφή της ιστορίας ως ‘έργου μεγάλων ανδρών’. Οι μαρτυρούμενοι άνθρωποι αποκαλύπτονται έτσι ως γεννήματα των ιστορικών συγκυριών και ως τέτοιοι δεν τοποθετούνται στο μικροσκόπιο της σχολαστικής κριτικής, αλλά της βιωματικής έντασης της καθημερινότητας μπρος στα δεινά της οικονομικής ανέχειας, της απόρριψης και του καταναγκασμού, βλ. σχετικά Ιωάννης Μ. Μπακιτζής, *Οι ιστορικές συνιστώσες της ιδεολογίας και του έργου του Γεωργίου Βιζυηνού και η οθωμανοκρατία στην Ανατολική Θράκη το β’ μισό του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 5.

10. Πρόκειται για τοπικές μορφωτικές–πολιτιστικές οργανώσεις που υπέκειντο στον έλεγχο του κεμαλικού Ρεπουμπλικανικού κόμματος. Ιδρύθηκαν το 1932, εις αντικατάσταση των προϋπαρχουσών *Türk Ocaklar – Τουρκικών Εσπιών* που χρησιμοποιήθηκαν, για να προπαγανδίσουν εθνικιστικές, θετικιστικές και κοσμικές ιδέες μέσω διαλέξεων, μαθημάτων και εκθέσεων. Από το 1932, τα Σπίτια του Λαού στις πόλεις και οι Αίθουσες του Λαού – *Halk Odalar*, στις κομποπόλεις, εξυπηρετούσαν, στην ουσία, τον ίδιο σκοπό κι ελέγχονταν στενά από τις τοπικές οργανώσεις του κόμματος. Όταν τελείωσε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος υπήρχαν 500 Σπίτια του Λαού σ’ ολόκληρη την Τουρκία. Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, μετάφραση Βαγγέλης Κεχριώτης, Αθήνα 2004, σ. 245.

11. Για τις παγιωμένες αυτές και γενικές κατευθύνσεις της τουρκικής ιστοριογραφίας βλ. David E. Kyvig & Myron A. Marty, *Yan bas m zdaki Tarih*, Tarih Vakf Yurt Yaynlar, İstanbul, 2000.

Σε γενικές γραμμές η γραφή της τοπικής ιστορίας στην Τουρκία, εκτός από ένα χώρο επιστημονικής εξειδίκευσης, αποτελεί και πεδίο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το κοινό. Λόγω, λοιπόν, αυτού του αυξημένου ενδιαφέροντος δραστηριοποιούνται επί του πεδίου αυτού και ‘ερασιτέχνες’ που προσπαθούν να ερευνήσουν το περιβάλλον εντός του οποίου ζουν. Και πάλι όμως η επίσημη ιστοριογραφική εκδοχή δρα καταλυτικά αποτυπώνοντας τη σφραγίδα της από τη θεματολογία ακόμη κι ως την αφηγηματική κατάληξη. Έτσι, στην αφήγηση της ιστορικής γεωγραφίας, ως προς το περιεχόμενό της, καλύπτονται χρονικά όλες οι περιόδους, από τους αρχαίους χρόνους ως τις μέρες μας, κι αναλύονται, πλην της κοινωνικής ιστορίας, οι δομές της πολιτικής εξουσίας στο ‘κέντρο’, στον πυρήνα μιας πόλης, όπου εμφανίζονται οι μεγάλες προσωπικότητες και λαμβάνονται οι αποφάσεις.

Οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα τα τελευταία χρόνια στην τουρκική κοινωνία, δεν επικαιροποίησαν απλώς ερευνητικά ζητήματα τα οποία αφορούν μόνο στο ‘τοπικό’, ‘μειονοτικό’ κλπ., αλλά επέτυχαν και την όσμωση επιμέρους συνιστωσών και δυνάμεων των πολιτών, στοχεύοντας ν’ αντιμετωπίσουν ζητήματα της καθημερινότητας.

Η προστασία της ιστορικής παράδοσης και η διάδοση της περιβαλλοντικής συνείδησης στις μέρες μας έρχεται στην επικαιρότητα όλων των χωρών κατόπιν πρωτοβουλιών κοινωνικών οργανώσεων που συμπιγνούνται από ανθρώπους οι οποίοι έχουν την ευαισθησία της ενεργού συμμετοχής στις κοινωνικές ζυμώσεις. Μια από τις εκφάνσεις των προηγούμενων διαπιστώσεων είναι και η ενασχόληση με την τοπική ιστορία· δηλαδή είναι μια ευαισθησία που διαμορφώνεται με σκοπό την κατανόηση της γεωγραφίας του χώρου της καθημερινότητας και την αξιοποίηση αυτής της κατανόησης στο μέλλον.

Η ουσιαστικότερη και πλέον τελέσφορη κι οργανωμένη προσπάθεια για την έρευνα της τοπικής ιστορίας στην Τουρκία μέχρι σήμερα είναι το σχέδιο δράσης των *Ομάδων Τοπικής Ιστορίας* που εγκαινίασε το Μάρτιο του 1999 το *Ίδρυμα Ιστορίας (Tarih Vakf)* και διαμορφώθηκε στα πλαίσια της νέας κοινωνικής κινητικότητας¹². Οι εμπνευστές του προγράμματος ευθύς εξαρχής έδωσαν το στίγμα τους, ότι δεν είχαν την πρόθεση να καταλήξουν σε κανενός είδους εκφυλιστικό φαινόμενο τοπικιστικής ιστορίας, αλλά να διαμορφώσουν μια κοινή πλατφόρμα επί της οποίας θα μπορούσαν να συμβαδίσουν πρόσωπα κι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που έχουν την ευαισθησία να καταστούν κοινωνοί της ιστορικής γνώσης για την περιοχή/ πόλη/

12. Η σχετική αξιολόγηση του παραπάνω προγράμματος τοπικής ιστορίας αναλύεται στα πρακτικά του Συνεδρίου, *Anadolu Kentlerinde Yerel Tarih Gruplar Projesi Değerlendirme Toplantı Tutanağı*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 13-14 Ekim 2000.

δρόμο, όπου ζουν.

Αυτές οι εθελοντικές – ερευνητικές οργανώσεις πιστεύεται ότι, με εκδηλώσεις ‘προστασίας – διατήρησης των μνημείων του παρελθόντος’, διαμορφώνουν την κοινή γνώμη με κινήσεις μαζικής συμμετοχής και προσδιορίζουν τη σημασία του οικείου τους γεωγραφικού χώρου. Αυτή η νέα αντίληψη μπορούμε εμφαιτικά να πούμε πως εκφράζει μια εντελώς διαφορετική στάση από την προαναφερθείσα παραδοσιακή έρευνα της τοπικής ιστορίας.

Αποτελεί, βεβαίως, κοινότυπη έκφραση, ότι η ιστορία είναι πάντα δημιουργημα του παρόντος. Σαφέστατα όμως η πολιτική στάση, οι αξιολογήσεις και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούμε, όταν αναφερόμαστε στο κράτος και την κοινωνία, καθορίζουν και τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την ιστορία. Για τον παραπάνω λόγο, αν και ο χώρος στην τουρκική ιστοριογραφία για το ‘τοπικό’ και το ‘ατομικό’ είναι περιορισμένος, εφόσον η οπτική γωνία για την κοινωνία του σήμερα έχει περισσότερο ως αφετηρία τον άνθρωπο και λιγότερο το κράτος, πρέπει να οριστούν εκ νέου οι βάσεις αυτής της προσπάθειας και για το παρελθόν, όπως γίνεται και για το μέλλον. Σ’ αυτήν τη συλλογιστική πορεία, επομένως, το παρελθόν δεν πρέπει να θεωρείται ως ‘terra incognita’ δίχως ανθρώπους, ως έννοια αφηρημένου πεδίου αλλά να υιοθετηθεί η σύλληψη της ιστορίας ως πεδίου του αμέσου περιβάλλοντος που εμπεριέχει όλη την πολυχρωμία της ανθρώπινης δράσης.

Στην Ελλάδα

Οι πλείστοι εξ όσων φοιτήσαμε στα μαθητικά θρανία τις προηγούμενες δεκαετίες θυμούμαστε το μάθημα της ‘πατριδογνωσίας’ και τη μελέτη ή τις εργασίες που συντάξαμε με θέμα κάποιο τοπικό χαρακτηριστικό ή ιδιαιτερότητα της ιδιαίτερης πατρίδας μας. Είναι μάλλον προφανές όμως ότι αυτού του είδους η ενασχόληση με την τοπική ιστορία και επιφανειακή ήταν, και, το χειρότερο, δεν είχε συνέπεια και συνέχεια. Η γενική ιστορία ως ‘*παράγων ολοκληρώσεως*’ ενός δυσπροσάρμοστου εθνικού ιδεολογήματος κυριαρχούσε απόλυτα στην εκπαιδευτική πράξη και αναπαρήγαγε τυποποιημένες όσο και τετριμμένες αντιλήψεις, δίχως κανένα περιθώριο δημιουργίας συνείδησης της ιστορικότητας, άρα δίχως κανένα ενδιαφέρον.

Ουσιαστικά, μπορεί να ισχυριστεί κάποιος ότι η συμπλεγματική ιστορική παιδεία συμπορεύεται με τη συμπλεγματική συνείδηση του συγκροτούμενου ελληνικού κράτους για πολλές δεκαετίες μετά τη δημιουργία του. Πράγματι, αν παρατηρήσει κανείς τα στάδια της ιδεολογικής αλλά και της εν γένει δόμησης αυτού του κράτους και της κατά καιρούς θέσης και ένταξής του στο διεθνές περιβάλλον, θα διαπιστώσει γιατί, ως και πρόσφατα, ήταν αδύνατη η προώθηση της μελέτης της τοπικής ιστορίας.

Κατά το 19ο αιώνα, με κυριαρχούσα τη Μεγάλη Ιδέα και ζητούμενο την ‘ομογενοποίηση’ και ολοκλήρωση του έθνους, ο εθνικός στόχος επισκίαζε αλλά και αντετίθετο στην επισήμανση και τον τονισμό των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Η στρεβλή αντίληψη, ότι αυτός ο τονισμός μπορούσε να αποβεί διαλυτικός, οφειλόταν στο ότι η κεντρική εξουσία προσπάθησε εξ αρχής της συγκρότησης του κράτους ν’ αποδυναμώσει όλους τους περιφερειακούς θεσμούς εξουσίας με τη μορφή της τοπικής αυτοδιοίκησης και να υπαγάγει όλα τα όργανα λήψεως αποφάσεων στο πλαίσιο της συγκεντρωτικής γραφειοκρατικής διοίκησης.

Ακόμη και στην περίπτωση που ο ιστορισμός, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, επέβαλε την ανάγκη συλλογής υλικού από τις τοπικές κοινωνίες (είτε στο ανεξάρτητο Ελληνικό κράτος είτε των Ρωμιών που ζούσαν υπό οθωμανική κυριαρχία), τούτο γινόταν επιλεκτικά, συγχρονισμένα, κατόπιν ‘παραγγελίας’ και με σαφή κεντρική εθνική στόχευση, την απόδειξη του εσφαλμένου των θεωριών του Φαλμεράιερ και της συνέχειας του ελληνισμού¹³. Μπορούμε δε να προσθέσουμε στα προηγούμενα και την επιθυμία να διαγραφεί το πρόσφατο παρελθόν της οθωμανικής κυριαρχίας, παρελθόν συνώνυμο της αναπτυξιακής υστέρησης και της καθυστέρησης ένταξης στην ‘κοινότητα των πολιτισμένων εθνών’¹⁴.

Ούτε η ταραγμένη περίοδος του μακεδονοθρακικού ζητήματος ήταν βέβαια πρόσφορη για την ανάδειξη της τοπικής ιστορίας. Η γλωσσική πολυφωνία των κοινοτήτων της υπαίθρου και η ύπαρξη μιας ‘ζώνης εθνικού λυκόφωτος’ στις επίμαχες περιοχές ήταν οι απαγορευτικές παράμετροι. Η τοπική κουλτούρα ήταν βέβαιο ότι θα έφερνε στην επιφάνεια στοιχεία που δεν υπήρχε τρόπος να εναρμονιστούν με καμιά επίσημη –ικότητα της περιοχής (ελληνικότητα, βουλγαρικήτητα, σερβικήτητα,

13. Οι κατευθυντήριες γραμμές αυτού του είδους της ιστορικής έρευνας διακρίνονται με ενάργεια στη μικρή εισαγωγή του Κ. Παπαρηγόπουλου, *Περὶ τῆς ἐποικίσεως σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον*, ἐν Ἀθήναις 1843, I. ἡ *Ἑλληνικὴ ἐθνικότης ὁμοιάζει τὸν ἥλιον, τυφλὸς ὅστις δὲν τὴν βλέπει. Ἡ δ' ἐπιστήμη ἔχει ἄλλα καθήκοντα νὰ ἐκπληρώσῃ. Αὕτη ἀντιτάσσει εἰς τὴν ἐπιλόλαιον τῆς ἱστορίας σπουδὴν, τὴν ἐπιμελῆ αὐτῆς μελέτην, εἰς τὴν παρεξήγησιν τῶν κειμένων, τὴν ὀρθὴν αὐτῶν ἔρμηνειαν, εἰς τὴν κακὴν πίστιν καὶ τὴν ἀπάτην, τ' ἀκαταμάχητα γεγονότα.*

14. Δεν είναι μόνον, βέβαια, ο φόβος πιθανών διεκδικήσεων, ακόμη πιο πέρα απ' αυτόν στέκει το στερεότυπο της ανακοπής μιας υποτιθέμενης ταχείας «εθνικής» προόδου, «ὅταν βρεθίκαμε ξαφνικά ὑπὸ ... κυριαρχία. Τούτο παρατηρεῖ ο Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, μετάφραση Κωνσταντίνος Ν. Κουρεμένος, Ἀθήνα 2002, σ. 47, επικαλούμενος τις περιπτώσεις και της βουλγαρικής και σερβικής ιστοριογραφίας και συνοψίζοντας: *Με βάση αυτή τη λογική τα διάδοχα κράτη της Βαλκανικής κοιτάζουν πίσω προς το μεσαιωνικό ή το κλασικό παρελθόν για να βρουν τις εθνικές τους ρίζες και ενθαρρύνουν τους ιστορικούς τους να υπερπηδούν την οθωμανική περίοδο όσο γίνεται πιο γρήγορα, λες και τόσα χρόνια δε συνέβη τίποτα το αξιόλογο.*

τουρκικότητα).

Η εθνική καταστροφή του 1922 μετέβαλε τα δεδομένα και, κυρίως, συνέβαλε στην ομογενοποίηση του εθνικού κράτους, περισσότερο στις νεοαποκτηθείσες επαρχίες του βορρά, Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη¹⁵. Και με τις εξελίξεις αυτές όμως να έχουν προηγηθεί της περιόδου του μεσοπολέμου, η ένταση των βαλκανικών εθνικισμών παρέμεινε υπό τη μορφή του 'αναθεωρητισμού' των Συνθηκών του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ο τονισμός των γλωσσικών ή όποιων άλλων ιδιαιτεροτήτων των τοπικών κοινωνιών της βόρειας Ελλάδας προκαλούσε το δέος της εκμετάλλευσης από γειτονικές χώρες και τούτο ήταν απόλυτα απαγορευτικό της έρευνας για την τοπική ιστορία¹⁶.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο και τον Εμφύλιο πόλεμο, καθώς και την υπαγωγή της Ελλάδας στο δυτικό στρατόπεδο, άλλαξαν μεν ορισμένες από τις εθνικές προτεραιότητες όμως ο λανθάνων ή μη εθνικισμός όχι μόνο δεν έπαψε ν' αποτελεί κυρίαρχη ιδεολογία, αντιθέτως εμπλουτίστηκε με νέα πολιτικοϊδεολογικά επιχειρήματα που καθιστούσαν την έρευνα για την τοπική ιστορία 'απαγορευμένο καρπό'. Ο φόβος των εθνικών διεκδικήσεων επεκτάθηκε κι έγινε και κίνδυνος της ευστάθειας του πολιτικοκοινωνικού καθεστώτος. Κάτι τέτοιο μπορούσε να προέλθει για παράδειγμα, αν η έρευνα του τοπικού παρελθόντος αναδείκνυε πολιτικές προτιμήσεις απαγορευμένες ή συνήγειρε νωπές μνήμες που έπρεπε να εξοβελιστούν στη λήθη.

Ακόμη, οι ίδιες οι τραυματικές ιστορικές εξελίξεις δυσκόλευαν πλέον την έρευνα της τοπικής ιστορίας. Η προσφυγοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού της υπαίθρου προς την πρωτεύουσα και τις άλλες μεγάλες πόλεις απέκοψε από τις ρίζες τους τους πληθυσμούς που περιήλθαν σ' αυτήν την κατάσταση, με αποτέλεσμα οι δυνατότητες πλέον της ανίχνευσης της συνέχειας να υπόκεινται και σε ανυπέβλητες πρακτικές δυσκολίες. Η διατήρηση της πολιτικοκοινωνικής δυναμικής του Εμφυλίου

15. Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά και απτά δείγματα της προσπάθειας ομογενοποίησης του εθνικού κράτους, στις νεοαποκτηθείσες επαρχίες του βορρά είναι η περίπτωση της Θράκης και πιο συγκεκριμένα ο τρόπος με τον οποίο έγινε η αλλαγή των τοπωνυμίων της νέας επαρχίας, απαλείφοντας οποιαδήποτε υποψία σλαβικής ή τουρκικής ετυμολογίας. Για το θέμα βλέπε την ομιλία του Μιχάλη Κοκολάκη, με τον εύγλωττο τίτλο «Το Γεράκι και ο Σκαντζόχοιρος. Η διοικητική ονοματοθεσία της ελληνικής Θράκης», *ΘΡΑΚΗ, Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000, σ. 197-204.

16. Δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε στο σημείο αυτό, ότι όχι μόνο η τοπική ιστορία ήταν συνώνυμο της εθνοκεντρικής «πατριδογνωσίας», αλλά και στην περίπτωση προχωρούσε σε μια εις βάθος ερευνητική προσπάθεια, τούτο κινδύνευε να καταστεί αντικείμενο εκμετάλλευσης και 'εθνικά επιζήμιο'. Η γλωσσική ιδιαιτερότητα των θρακών Πομάκων δημιούργησε ταυτίσεις με τους Βουλγάρους του «άλλου στρατοπέδου». Έτσι, λοιπόν, κρίθηκε σκόπιμο να εκτουρκιστούν γλωσσικά. Βλ. σχετικά, Κ. Γ. Ανδρεάδου, *Η Μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1956.

και τις επόμενες δεκαετίες οδήγησε συνακόλουθα στη συντήρηση της άγνοιας για την τοπική ιστορία.

Οφείλει κανείς να παρατηρήσει ότι σε όλο το χρονικό διάστημα που αναφερόμαστε, η χρήση μιας εθνικής ρητορικής επηρεασμένης από το συνολικό ιστορικό συμφραζόμενο της Ελλάδας δεν επιδρούσε απαγορευτικά στην εκπόνηση σποραδικών μελετών και συλλογών υλικού για την τοπική ιστορία. Πολύ καλύτερα βέβαια, αν οι μελέτες αυτές οδηγούσαν επαγωγικά στον *‘επιθυμητό κεντρικό στόχο’*, την προαγωγή της ομογενοποιημένης εθνικής συνείδησης και την απόκρουση των εθνικών κινδύνων¹⁷.

Και μέσα σ’ αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο, με την απαξίωση της τοπικής ιστορίας ή τη χειραγώγησή της προς συγκεκριμένες πολιτικοϊδεολογικές κατευθύνσεις δε λείπουν εργασίες, συλλογές, τοπικά μουσεία, ταξινόμηση αρχείων, συγκρότηση βιβλιοθηκών, που είναι και τα εφελθρία προς τη συγκεκριμένη επιστημονική εξειδίκευση. Κυρίως, δεν εκλείπει εντελώς η μνήμη και η προφορική αποτύπωσή της. Η μεταπολίτευση στην Ελλάδα και η κατάρρευση του διπολικού κόσμου, μια δεκαπενταετία αργότερα, είναι οι εξελίξεις που απελευθέρωσαν την τοπική ιστορία και της άνοιξαν δυναμικά το πεδίο της επιστημονικής ανάπτυξης, εξέλιξης κι απεξάρτησης από δεσμά κι αγκυλώσεις του παρελθόντος. Μ’ όλα αυτά δεν επιδιώκεται να παρασταθεί το μέλλον της τοπικής ιστορίας στην Ελλάδα ως απρόσκοπτη πλέον πορεία για την ανάκτηση του χαμένου εδάφους· το εντελώς αντίθετο, η έλλειψη θεωρητικού υποβάθρου όσων καλούνται να ασχοληθούν με την έρευνα και διδασκαλία, η ελάχιστη ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, οι προκαταλήψεις του παρελθόντος, οι παγιωμένες νοοτροπίες και μέθοδοι διδασκαλίας, ακόμη και οι ασυνέχειες και τα κενά στη συλλογική μνήμη από τις βίαιες ιστορικές μεταβολές και την πολυετή ερευνητική αδράνεια, αποτελούν μια σειρά μεγάλων δυσκολιών για το ξεκίνημα, χωρίς να συνυπολογίσουμε τα εμπόδια που ορθώνονται στην πράξη της έρευνας και της διδασκαλίας.

Τα τελευταία χρόνια το Υπουργείο Παιδείας ξεκίνησε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, επιχειρώντας να το οριοθετήσει και να το τοποθετήσει σε μιαν αρχική βάση, ζητώντας τη σύνταξη οδηγιών από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο κι αναθέτοντας τη συγγραφή των σχετικών διδακτικών

17. Αναφερόμαστε στην εποχή που ο Κ.Θ. Δημαράς προσφώνας αποκάλυψε ως την εποχή που η Ελλάδα αγάπησε αποκλειστικά την ρητορική ιστορία, την ιστορία των εθνικών επετείων. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος, *Η Μέθοδος της Ιστορίας, Ιστοριογραφικά και Αυτοβιογραφικά σχόλια, Συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο*, Αθήνα 1995, σ. 19.

εγχειριδίων¹⁸. Σύμφωνα επίσης με το πρόγραμμα σπουδών που εκπόνησε η ίδια αρχή, το πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος κινείται στους παρακάτω άξονες:

1. Να έρθουν σε επαφή οι μαθητές με ιστορικά στοιχεία ερευνησιμα και κατανοητά.
2. Να κατανοήσουν ότι η Ιστορία είναι ανθρώπινη δραστηριότητα με ανθρώπινα κίνητρα, ενταγμένη μέσα σε ανθρώπινα μέτρα.
3. Να εθιστούν στην παρατήρηση, στην έρευνα και την ερμηνεία συγκεκριμένων ιστορικών μνημείων, ξεκινώντας από τα ίχνη του και από πρωτογενές υλικό.
4. Να εθιστούν στην ακρόαση αντίθετων πληροφοριών και εκτιμήσεων για το ίδιο θέμα, και να νιώθουν την ανάγκη και την ευθύνη απόφρασης.
5. Να ευαισθητοποιηθούν για προβλήματα της τοπικής κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν και για την ανάγκη συμμετοχής τους προς αναζήτηση λύσης των προβλημάτων αυτών.
6. Να προετοιμαστούν ή να διευκολυνθούν στην κατανόηση της Γενικής ιστορίας και της ευρύτερης κοινωνίας.

Οι προθέσεις και οι προσπάθειες όμως ίσως δεν είναι ακόμη αρκετές. Υπάρχει σαφώς η ανάγκη βαθύτερων και συνολικότερων τομών στην εκπαιδευτική πράξη και θεωρία, ώστε να προωθηθεί το θέμα της τοπικής ιστορίας. Κυριότατα θα πρέπει να υπάρξει ουσιαστικότερη θεωρητική και πρακτική κατάρτιση όσων θ' αναλάβουν το βάρος της διδασκαλίας και έρευνας. Τούτο βέβαια, ξεκινά από την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η τελευταία καλείται να εντάξει οργανικά στο πρόγραμμα των μαθημάτων της την τοπική ιστορία και αναφερόμαστε, φυσικά, στα Παιδαγωγικά τμήματα ειδικώς και σε όποια διδάσκεται η ιστορία γενικώς και των οποίων οι απόφοιτοι πρόκειται να στελεχώσουν θέσεις στην εκπαίδευση. Εκ παραλλήλου, εξαιρετικά πρόσφορη θα ήταν και η δημιουργία ειδικών ερευνητικών προγραμμάτων στις προαναφερόμενες σχολές, τα οποία να κατευθύνουν και να συστηματοποιούν τη συλλογή υλικού, κάθε είδους μαρτυριών και βιβλιογραφίας.

18. Πρόκειται για το βιβλίο που προορίζεται για τους μαθητές και εντάσσεται στο *Διαθεματικό Εκπαιδευτικό υλικό για την Ενέλικτη ζώνη Καινοτόμων Δράσεων*, Γυμνάσιο τ. Α' – Γλωσσικά Μαθήματα Τοπική Ιστορία, Αθήνα 2001. Το 2ο τμήμα του βιβλίου που αφορά στην τοπική ιστορία περιέχει μικρή θεωρητική εισαγωγή και δύο μεθοδολογικά υποδείγματα, την παρουσίαση της εργασίας του Καποδιστριακού Γυμνασίου Αίγινας με θέμα: 'Οι γυναίκες της Αρτάκης στα χρόνια της προσφυγιάς'. Επιστημονικοί υπεύθυνοι του προγράμματος είναι οι Α. Μπάλτα και Δ. Σκαύδη. Για τους εκπαιδευτικούς προορίζεται το άλλο βιβλίο του Γ. Λεοντίνη - Μ. Ρεπούση, *Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα 2002, στα περιεχόμενα του οποίου εντάσσονται στο πρώτο μέρος τέσσερα κεφάλαια θεωρητικής προσέγγισης του θέματος και στο δεύτερο μέρος δέκα μεθοδολογικές προσεγγίσεις.

Πέρα από κάθε διάθεση άκαιρης αισιοδοξίας, μπορεί να διαπιστωθεί τόσο η πρόοδος όσο και η κατανόηση της σπουδαιότητας της εισαγωγής ενός συγκεκριμένου σχεδίου δράσης για τη μελέτη και τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας στην ελληνική εκπαίδευση. Εξάλλου, τούτο επιτάσσουν και οι συγκαιρινές εξελίξεις όσο και η ήδη μεγάλη καθυστέρηση που σημειώθηκε σ' έναν τόσο νευραλγικό τομέα των ιστορικών σπουδών.

Επίλογος

Εντελώς σχηματικά, μέχρι σχετικά πρόσφατα, σ' όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης οι μαθητές ή οι φοιτητές είχαν την εξής ανακυκλούμενη αντίληψη για την ιστορία: κατά καιρούς και περιόδους οι ισχυροί κάθε τόπου αποφάσιζαν για τις τύχες των λαών. Ο Σουλεϊμάν ο Νομοθέτης ή ο Μουσταφά Κεμάλ, ο Χαρίλαος Τρικούπης ή ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έσυραν πίσω τους τα ανώνυμα πλήθη κι αποφάσιζαν για την τύχη τους. Ελάχιστες αναφορές για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων στις πόλεις και τα χωριά τους. Καμιά γοητεία από την ψηλάφηση των ιχνών που άφησαν οι πρόγονοί τους στα σπίτια, τις πλατείες, τα γεφύρια τις αγορές, τα μέρη που κρατούν ακόμη στοιχεία από την οργανική θέση τους στον ανθρώπινο βίο.

Θεωρούμε ότι η ανάπτυξη της τοπικής ιστορίας είναι αδήριτη ανάγκη για την επιβίωση μιας από τις σημαντικότερες επιστήμες του ανθρώπου. Για τον κοντινότερο χώρο αναφοράς μας, το χώρο της Εγγύς Ανατολής, είναι όχι μόνο επιστημονική προτεραιότητα αλλά και ζωτικό στοιχείο του μέλλοντος των λαών. Το παρελθόν με τις μεγάλες πολυεθνικές αυτοκρατορίες στην περιοχή, τη Βυζαντινή και την Οθωμανική, δημιούργησε επάλληλα πολιτισμικά στρώματα και, παρ' όλη τη βίαιη, αιματηρή, πολλές φορές άδικη χάραξη των συνόρων και τις εκτουρκιστικές–εξελληνιστικές–εκβουλγαριστικές προσπάθειες των εθνικών κρατών, τα στρώματα αυτά είναι ορατά και εντοπίσιμα.

Εντέλει δε, για να έρθουμε επαγωγικά και σε κάποιο πιο συγκεκριμένο λόγο, ο ορισμός της ταυτότητας ενός ανθρώπου μέσα από τον ίδιο τον αυτοπροσδιορισμό του στο εδαφικό υπόστρωμα του χώρου που κατοικεί, είναι και ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης κάθε προπαγάνδας που επιχειρεί βίαια και –τελικά– ανιστορικά να τον εντάξει σε κάθε είδους «αλύτρωτους αδελφούς» ένθεν κακειίθεν.

Ειδικότερα στην Ελλάδα, με τη συγκρότηση καινούργιων ερευνητικών κέντρων και πανεπιστημιακών τμημάτων, ανοίγονται νέες δυνατότητες για την έρευνα στην τοπική ιστορία, εφόσον οι προσανατολισμοί στραφούν προς την κατεύθυνση της διείσδυσης στα επάλληλα ιστορικά στρώματα που έχουν συσσωρευτεί στον εν λόγω χώρο, κατά την ύστερη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο.

Υπ' αυτές τις συνθήκες είναι, πιστεύουμε, σκόπιμο να υπάρξει στροφή προς τη μικροϊστορία, την ανίχνευση των μικρών ομόκεντρων κύκλων στα αστικά κέντρα και στην περιμετρική ύπαιθρο, ώστε να καταστεί δυνατή η προσέγγιση της ιδιαιτερότητας αλλά και της κανονικότητας, ο συνδυασμός του κοινού τόπου με την ατομικότητα, η αντίληψη της συμμετοχής στο γίγνεσθαι.

Αρετή Τούντα Φεργάδη

*Σχόλια, εκτιμήσεις και αλήθειες για τη διακοπή των
διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου*

1. Το ιστορικό των ελληνο-σερβικών διαπραγματεύσεων.

Οι ελληνο-σερβικές διαπραγματεύσεις, που διακόπηκαν άδοξα την 1η Ιουνίου 1925, είχαν ξεκινήσει τον Φεβρουάριο στην Αθήνα και συνεχίστηκαν τον Απρίλιο στο Βελιγράδι. Οι λόγοι έναρξής τους αναφέρονταν στο κείμενο της νότας, με την οποία η σερβική κυβέρνηση είχε καταγγείλει τη Συνθήκη Αμυντικής Συμμαχίας και Φιλίας, που τα δύο κράτη είχαν υπογράψει στις 19 Μαΐου / 1η Ιουνίου 1913¹. Η Συνθήκη καταγγέλθηκε από την κυβέρνηση Πάσιτς, σε εκτέλεση απόφασης της προηγούμενης κυβέρνησης Δαβίδοβιτς, με αφορμή το πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ, που είχε υπογράψει, στις 29 Σεπτεμβρίου 1924, με το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε, ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στην Ε΄ Συνέλευσή της, Νικόλαος Πολίτης, επιφανής διεθνολόγος και διπλωμάτης. Η νότα της καταγγελίας έφερε ημερομηνία 14 Νοεμβρίου 1924 αλλά δημοσιεύτηκε στον Τύπο και των δύο κρατών τέσσερις μέρες αργότερα, στις 18 Νοεμβρίου. Οι λόγοι, οι οποίοι ωθούσαν τη Σερβία να προβεί στο εν λόγω διάβημα, συνοψίζονταν στους εξής: Το ζήτημα της αναγνώρισης ορισμένων ατόμων ως Σέρβων υπηκόων, η καθυστέρηση, με την οποία προχωρούσε το θέμα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, η απαλλοτρίωση ορισμένων μετοχίων των Μονών του Άθω και η σύμβαση περί μειονοτήτων, της 29 Σεπτεμβρίου 1924, την οποία η Σερβία θεωρούσε ως υπογραφείσα μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Η Συνθήκη Συμμαχίας, που δέσμευε τα δύο κράτη, είχε διετή ισχύ και το άρθρο 10 αυτής παρείχε τη δυνατότητα καταγγελίας. Ωστόσο, δεν είχε καταγγελθεί από κανένα μέρος και, επισήμως, θεωρείτο ότι ίσχυε. Το καλοκαίρι, όμως, και το φθινόπωρο του 1925, όταν γίνονταν ατέρμονες συζητήσεις μετά τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, οι Σέρβοι υποστήριζαν πως η Συνθήκη Συμμαχίας δεν ίσχυε από το 1915 και, ότι η χώρα τους επιθυμούσε, εκτός της συνθήκης φιλίας, η οποία θα τερμάτιζε την νομικώς υφιστάμενη, μεταξύ των δύο κρατών, εμπόλεμη κατάσταση, και συνθήκη συμμαχίας².

1. Συντάκτης της ανακοίνωσης της καταγγελίας ήταν ο Άντις, Διευθυντής των Βαλκανικών Υποθέσεων του υπουργείου Εξωτερικών της Σερβίας. *Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος* (= ΑΥΕ), 1925, Γ΄ Πολιτική. Ελληνο-Σερβικές Διαπραγματεύσεις, Γ/61 /α, Βαλτής προς Ρέντη, Légation Hellénique. Belgrade. Αρ πρωτ. 43. Βελιγράδιον, 21 Σεπτεμβρίου 1925. Για όλα τα θέματα, που σχετίζονται με το πρωτόκολλο του 1924 βλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνο-Βουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ, 1924-1925*, 201 (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1986).

2. Γ' αυτό το τελευταίο βλ. ΑΥΕ, 1925, ό.π., Βαλτής προς Ρέντη, ό.π.

Η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου, που είχε αναλάβει τα ηνία της εξουσίας στην Ελλάδα, την Οκτωβρίου 1924, απαντώντας στη σερβική νότα, εξέφραζε, μεταξύ άλλων, την πεποίθησή της πως οι φιλικές σχέσεις των δύο χωρών θα επέτρεπαν την υπογραφή μιας καινούριας συνθήκης συμμαχίας. Η καταγγελία δημοσιοποιήθηκε από τον ημερήσιο Τύπο της Αθήνας και του Βελιγραδίου, ταυτοχρόνως, και ως βασική αιτία αναφέρονταν οι αλλαγές, που είχαν συντελεσθεί σε Ελλάδα και Σερβία, λόγω του επισυμβάντος Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εξ αυτού του γεγονότος, οι όροι της Συνθήκης του 1913, δεν εξυπηρετούσαν, πλέον, τα νέα δεδομένα. Ας τονιστεί πως στο ταυτόσημο, σχεδόν, ανακοινωθέν της σερβικής κυβέρνησης επισημαινόταν ότι αυτή ήταν έτοιμη να προσέλθει σε διαπραγματεύσεις, βάσει των οποίων θα υπογραφόταν καινούρια συνθήκη, ανταποκρινόμενη προς τη νέα κατάσταση πραγμάτων.

Οι διαπραγματεύσεις άρχισαν στην Αθήνα, όπως αναφέρθηκε ήδη. Συνεχίστηκαν στο Βελιγράδι, όπου, όμως, από ένα σημείο και μετά, διαπιστώθηκε διάσταση απόψεων των δύο μερών. Βασική αιτία στάθηκαν οι απαιτήσεις των Σέρβων, οι οποίες συνίσταντο, κυρίως, στη συνομολόγηση διμερούς συμφωνίας για τις μειονότητες και στην παραχώρηση στη Σερβία, εκ μέρους της Ελλάδας, δικαιώματος εκμετάλλευσης της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης, από την οποία θα μπορούσαν να μεταφερθούν και πολεμοφόδια. Το δικαίωμα, που ζητούσαν οι Σέρβοι ισοδυναμούσε, στην ουσία, με εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων³. Ωστόσο, οι Σέρβοι αρνούνταν αυτή την εκδοχή και υποστήριζαν πως το δικαίωμα εκμετάλλευσης της σιδηροδρομικής γραμμής ήταν ένα απολύτως φυσικό δικαίωμα, διότι, δίχως αυτό, η ελεύθερη σερβική ζώνη της Θεσσαλονίκης δεν θα είχε κανένα ενδιαφέρον. Ο Γαβρίλοβιτς, εξηγώντας σε δημοσιογράφους αυτή τη θέση, επέμενε στον οικονομικό χαρακτήρα της

3. Σε συνάντηση του Κακλαμάνου με το Γάλλο πρέσβη στο Βελιγράδι, που πραγματοποιήθηκε στις 30 Μαΐου, δηλαδή την επομένη της αποστολής στην ελληνική κυβέρνηση του τηλεγραφήματος, με το οποίο ο πρώτος πρότεινε να ενημερωθούν η Αγγλία και η Γαλλία για τα όσα διαδραματιζόνταν στο Βελιγράδι και στο οποίο αναφερόμαστε πιο κάτω, ο εκπρόσωπος της Γαλλίας είχε τονίσει, μεταξύ άλλων, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Έλληνα αντιπροσώπου: «Il a été surtout très étonné d' apprendre la manière dont la question du semin de fer fut posée. "Cependant, m' a-t-il dit, il avait été convenu avec M. Nintchitch qu' il demanderait que de larges facilités mais ne proterait en rien atteinte aux droits de souveraineté de la Grèce"». Dans les conversations politiques qu' il a eues avec lui et les autres facteurs politiques Serbes, il avait reçu des assurances que l' on voulait arriver à une entente avec la Grèce et cela sans lui poser des conditions qu' elles ne pourrait pas accepter. Le Ministre de France m' a dit encore que la faculté de faire passer le materiel de guerre par la ligne Salonique Guevguéli était de la plus haute importance et cela non seulement pour la Serbie. Si l' alliance n' était pas conclue, a-t-il ajouté, la Serbie devrait comprendre que la possession du chemin de fer lui était absolument inutile, [...]». ΑΥΕ, 1925, Γ΄ Πολιτική, Γ/61/Α. *Ελληνοσερβικές συνεννοήσεις. Διαπραγματεύσεις Βελιγραδίου (Μάιος-Ιούνιος)*. Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, Νο 151, Μ/59, Belgrade, 30/5/25.

απαίτησης, η οποία δεν συνιστούσε, κατ' ουδένα τρόπο, εδαφική διεκδίκηση και δεν θα έβλαπτε τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας⁴.

Θα ήταν σκόπιμο, πάντως, να αναφερθεί ότι, όταν περί τα τέλη Μαΐου οι δυσχέρειες στη συνεννόηση είχαν γίνει περισσότερο έντονες και ορατές, ο Κακλαμάνος, στην προσπάθειά του να αποτρέψει τη διακοπή των διαπραγματεύσεων, πληροφορούσε τους Έλληνες αρμόδιους για τα όσα τεκταίνονταν στη σερβική πρωτεύουσα και έφερνε στην επικαιρότητα μια πρόταση, η οποία είχε ήδη διατυπωθεί από την Αγγλία. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι στη Σερβία διεξαγόταν «[π]είσμων πολιτικός αγών περίξ ζητήματος ανανεώσεως συμμαχίας. Φιλικό κύκλο φρονούσι ότι και αν γίνη διακοπή διαπραγματεύσεων, αυτή θα είναι προσωρινή». Οι αντιπρόσωποι των εμπόρων επέμεναν ότι, αν η Ελλάδα παρείχε εγγυήσεις πραγματικών ευκολιών επί της σιδηροδρομικής γραμμής, τότε η κυβέρνηση δεν έπρεπε να επιμένει σε θεωρητικά πλεονεκτήματα. Και συνέχιζε ο Κακλαμάνος, θέτοντας το ακόλουθο ερώτημα: «Θα επεθύμουν να γνωρίζω αν θεωρία αυτή κατισχύση και αν κ. Νίντσιτς παραιτηθή αιτήσεως καθόσον αφορά εκμετάλλευσιν (υπάρχουσι δε περί τούτου αμυδράι τινές ενδείξεις) αν Ελληνική Κυβέρνησις θα ήτο διατεθειμένη να λάβη υπό σοβαράν έποψιν Αγγλικήν εισήγησιν γενομένην προς εμέ εν Λονδίνω, και κατόπιν, καθαρότερον προς κ. Αγνίδην εις Foreign Office, κατά παρελθόντα Δεκέμβριον, περί συνδουασμού τιθεμένης εκμεταλλένσεως υπό εγγύησιν Κ.Ε. ήτις θ' αντεπροσωπεύετο καθόσον αφορά αυτήν δι' αντιπροσώπου της εδρεύοντος εν Θεσ/νίκη.[...] Αγγλικόν Υπουργείον Εξωτερικών φρονεί ότι τοιαύτη ανάμιξις Κ.Ε. ήκιστα θα ηνχαρίστη Σέρβους, αλλά θα ήτο λίαν επωφελής εις ημάς. Εάν όμως θα ήτο δυνατόν να γίνη χρήσις τοιαύτης νύξεως έστω όλως ανεπισημώς, θα ήτο δυνατόν ίσως και τούτο να συντελέση εις παραίτησιν κ. Νίντσιτς από απαραδέκτου αιτήματος»⁵.

Την επόμενη μέρα, ο Μιχαλακόπουλος, απαντούσε εσπευσμένως, τονίζοντας ότι τυχόν διορισμός επόπτη και ελεγκτή υπό της Κοινωνίας των Εθνών «δίδει χαρακτηήρα διεθνοποιήσεως γραμμής και έσται ήκιστα εάρεστος εις κοινήν γνώμην, θ' αποκρουσθή δε ασφαλώς παρά Βουλής». Το μόνο, που θα μπορούσε να δεχθεί κανείς ήταν το ακόλουθο: Αν οι Σέρβοι ισχυρίζονταν πως η Ελλάδα όφειλε να προβεί σε ορισμένα τεχνικά έργα ή σε προμήθεια τροχαίου υλικού ή να λάβει ορισμένα διοικητικά μέ-

4. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, *Ελληνοσερβικές... Διαπραγματεύσεις Βελιγραδίου ό.π.*, Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, Νο 131, αριθ. πρωτ. 33, Belgrade, 27/5/25.

5. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/Α. *Ελληνοσερβικές συνεννοήσεις. Διαπραγματεύσεις Βελιγραδίου (Μάιος-Ιούνιος)*. Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών. Νο 147, Αριθ. πρωτ. 48/Μ, Βελιγράδιον, 29/5/25.

τρα ή να παραλείψει αυτά, ώστε να διευκολυνθεί το σερβικό εμπόριο, η δε Ελλάδα αμφισβητούσε το βάσιμο παρόμοιας σερβικής αξίωσης, θα ήταν δυνατόν ο Γενικός Γραμματέας της Κ.τ.Ε ή ο πρόεδρος του Συμβουλίου της να διορίζει τον διαιτητή, ο οποίος θα αποφαινόταν επί της διαφοράς. Με τον τρόπο αυτό δεν θα εγκαθίστατο διαρκής και ενοχλητικός έλεγχος, ο οποίος θα μείωνε την κυριαρχία της χώρας. Αυτή η λύση θα ικανοποιούσε και την αγγλική άποψη αλλά πέραν τούτου τίποτε άλλο δεν θα δεχόταν η Εθνοσυνέλευση. Γι' αυτό και έπρεπε να επιμείνουν⁶.

Την ίδια μέρα, που ο Κακλαμάνος απευθυνόταν προς την ελληνική κυβέρνηση και διατύπωνε τα πιο πάνω, έστειλε και ένα άλλο τηλεγράφημα, με το οποίο την πληροφορούσε, ότι ο πρέσβης της Γαλλίας είχε ζητήσει να τον συναντήσει, προφανώς μετά από υποδείξεις του Παρισιού, και σκόπευε να του εκθέσει την κατάσταση, σε όλες της τις λεπτομέρειες. Η γνώμη του ήταν πως, αν ήθελαν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον της Αγγλίας και της Γαλλίας, θα έπρεπε να τις καταστήσουν κοινωνούς της φύσης των δυσκολιών και των εχθρικών επιρροών, που τις δημιουργούσαν⁷.

Η αδυναμία, όμως, εξεύρεσης μιας συνισταμένης, επί της οποίας θα ήταν δυνατό να συγκλίνουν τα δύο μέρη, οδήγησε στη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, την 1η Ιουνίου 1925. Ο αιφνίδιος τερματισμός τους, τη στιγμή κατά την οποία όλα φαίνονταν πως έβαιναν ομαλώς και οι δύο πλευρές πορεύονταν προς ένα αίσιο τέλος⁸, προκάλεσε πολυποίκιλες αντιδράσεις, όχι μόνο στα δύο κράτη αλλά και στον εγγύτερο βαλκανικό και τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Για την Ελλάδα είχαν, βεβαίως, ένα άκρως θετικό αποτέλεσμα. Η άρνησή της να δεχθεί να προχωρήσει με τη Σερβία στη σύναψη μιας διμερούς συμφωνίας για τις μειονότητες διευκόλυνε την απεμπλοκή της από τις δεσμευτικές διατάξεις του πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφόφ, η οποία επετεύχθη στις 10 Ιουνίου 1925 ενώπιον του Συμβουλίου της Κ.τ.Ε. Ο λόγος

6. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/1, *Ελληνοσερβικές συνεννοήσεις. Διαπραγματεύσεις Βελιγραδίου*, ό.π., Μιχαλακόπουλος προς Légation Grèce Belgrade, Αριθ. πρωτ.Μ/48. Εν Αθήναις τη 30 Μαΐου 1925.

7. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ... *Διαπραγματεύσεις Βελιγραδίου*, ό.π., Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, Νο 148, αριθ. πρωτ. Μ/45, Belgrade, 29/5/25.

8. Την περίοδο, κατά την οποία, διεξάγονταν ακόμα οι διαπραγματεύσεις, η εφημερίδα *Άργους* του Βουκουρεστίου, έγραφε σε άρθρο της υπό τον τίτλο 'Ελληνο-σερβική Συμμαχία': «Κατά τας ημετέρας πληροφορίας αι διαπραγματεύσεις αύται ευρίσκονται εις την λήξιν των και μάλιστα εντός του μηνός τούτου η ελληνοσερβική συμμαχία θα είνε τετελεσμένον γεγονός». Και πιο κάτω: «Ευκολώτερον επήλθε συνεννόησις όσον αφορά το μέρος των σιδηροδρομικών γραμμών μεταξύ Γευγελής-Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου-Θεσσαλονίκης, γραμμών, αίτινες εξυπηρετούσι την μεταφοράν των σερβικών εμπορευμάτων προς και από της Θεσσαλονίκης. Αι γραμμαί αύται θα αγορασθώσι από της ελληνικής κυβερνήσεως ήτις υποχρεούται εν ανάγκη να κατασκευάση εκ Γευγελής εις Θεσσαλονίκην διπλήν σιδηροδρομικήν γραμμήν». ΑΥΕ, 1925, Γ/61/α, ό.π. Πρεσβεία Βουκουρεστίου. Εν Βουκουρεστίω τη 12 Μαΐου 1925.

ή οι λόγοι, πάντως, του ναυαγίου των διαβουλεύσεων προβληματίσαν, όπως ήταν επόμενο, τον διεθνή Τύπο. Πολύσθηλα άρθρα αφιερώθηκαν στο γεγονός, αυτό καθ' αυτό, και πολλές εικασίες διατυπώθηκαν. Προσωπικότητες της πολιτικής ζωής και της διπλωματικής υπηρεσίας των δύο χωρών, Ελλάδας και Σερβίας, αλλά και άλλων δυνάμεων, προέβησαν σε εκτιμήσεις και διατύπωσαν θέσεις, αντιτιθέμενες, πολλές φορές, σχετικές με το συμβάν.

2. Τα σχόλια και οι εικασίες.

Ο Τύπος της Ρουμανίας ασχολήθηκε με το θέμα, όπως ήταν επόμενο. Στις αρχές Ιουνίου, στην εφημερίδα *Αργκους* του Βουκουρεστίου⁹, σε άρθρο με τίτλο «*Η Διακοπή των Ελληνο-σερβικών Διαπραγματεύσεων*» αναφερόταν πως, ενώ όλα έβαιναν ομαλώς μετά τις διαβεβαιώσεις του Νίντσιτς, του Σέρβου υπουργού Εξωτερικών, στη διάρκεια της τελευταίας συνόδου των μελών της Μικρής Συνεννόησης και κατόπιν των διαβεβαιώσεων των πολιτικών κύκλων της Αθήνας, οι πραγματικές δυσχέρειες φάνηκαν ισχυρότερες «*του πλατωνικού πόθου προς συνομολόγησιν της συνθήκης συμμαχίας*».

Ακολούθως, επισημαινόταν, ότι, όταν άρχισαν οι διαπραγματεύσεις, είχαν υποδειχθεί, από διάφορες πλευρές, τα εμπόδια, τα οποία παρεμβάλλονταν στην οδό της ελληνο-γιουγκοσλαβικής συνεννόησης. Και αυτά ήταν τρία ζητήματα: η συμπεριφορά της ελληνικής κυβέρνησης έναντι της «Σερβικής μειονότητας» της Μακεδονίας, εκείνο της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης και της Ελεύθερης Σερβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης. Τα τρία αυτά ζητήματα ήταν και η αιτία της διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, μια και η ελληνική πλευρά είχε θεωρήσει υπερβολικές και απαράδεκτες τις σχετικές αξιώσεις των Σέρβων. Η αποτυχία προσέγγισης Ελλάδας-Σερβίας χαρακτηριζόταν ως θλιβερή, από όλες τις απόψεις, και υπονοείτο, ότι δυσχέραινε την παγίωση της πολιτικής κατάστασης στα Βαλκάνια¹⁰.

9. Τα όσα αναφέρονται για τον Τύπο του Βουκουρεστίου προέρχονται από σημείωμα της Υπηρεσίας Τύπου της εκεί Ελληνικής Πρεσβείας, το οποίο φέρει ημερομηνία 5 Ιουνίου 1925. Δεν είναι ευκρινής η ακριβής ημερομηνία των εφημερίδων. Εικάζεται ότι από τη στιγμή, που το συγκεκριμένο έγγραφο φέρει αυτή την ημερομηνία αναφέρεται στις εφημερίδες της προηγούμενης μέρας. Βλ. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Ελληνο-σερβικές σχέσεις, Γ/61/α, Πρεσβεία Βουκουρεστίου. Υπηρεσία Τύπου. Εν Βουκουρεστίω τη 5η Ιουνίου 1925.

10. Στο ίδιο. Οι αξιώσεις των Σέρβων, που αναπτύσσονται σε άλλο σημείο του κειμένου, πηγάζαν, εκτός των άλλων, και από τον ηγετικό ρόλο, τον οποίο πίστευαν ότι μπορούσαν να διαδραματίσουν στα Βαλκάνια. Η θέση, στην οποία βρισκόταν η Σερβία, την περίοδο εκείνη και το πώς αντιμετώπιζε την Ελλάδα, αναδεικνύεται από ένα εμπιστευτικό έγγραφο, το οποίο εστάλη από την ελληνική Πρεσβεία του

Αξιοπρόσπεκτη είναι η επισήμανση, ως προς την ελληνο-σερβική αποτυχία, η οποία σχετιζόμενη «με τα σχέδια ευρύσεως του πλαισίου της Μ. Συνεννόησης, λαμβάνει διεθνή σπουδαιότητα» και ενδιέφερε ιδιαίτερος και τους Ρουμάνους. Συνέχιζε δε ο αρθρογράφος: «*Η είσοδος της Ελλάδος και της Πολωνίας εις την Μ. Συνεννόησιν, ην επόθουν από τσοσούτου χρόνου πάντες οι φίλοι της εδραιώσεως της καταστάσεως εν τη κεντρική Ευρώπη, είχαν ως όρον τας σχέσεις των χωρών τούτων μεθ' ενός των κρατών, άτινα αποτελούσιν την Μ. Συνεννόησιν. Αι υπό του Μπένες υπογραφείσαι εν Βαρσοβία συνθήκαι διεσκέδασαν τας μεταξύ Πολωνίας και Τσεχοσλοβακίας διαφωνίας. Η επιτυχία των εν Βελιγραδίω διαπραγματεύσεων θα είχε το αυτό αποτέλεσμα δια την προσέγγισιν της Ελλάδος εις την Μ. Συνεννόησιν. Οι Γιουγκοσλαβικοί και ελληνικοί πολιτικοί κύκλοι εκφράζουσιν τας ελπίδας περί επαναλήψεως των διαπραγματεύσεων επί βάσεως, ήτις θα καθίστα δυνατήν την συνεννόησιν. Πάντες οι φίλοι της ειρήνης μετέχουσιν της ελπίδος ταχύτης*».

Βελιγραδίω, τις παραμονές της άφιξης εκεί της ελληνικής αποστολής, επιφορτισμένης με τη συνέχιση ή επανάληψη των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στα δύο κράτη, που είχαν ξεκινήσει στην Αθήνα, το Φεβρουάριο 1925. Στο έγγραφο εκείνο, το οποίο έφερε ημερομηνία 27 Απριλίου 1925, και σκοπό είχε να ενημερωθεί η αντιπροσωπεία για την κατάσταση, που επικρατούσε στη Σερβία, αναγραφόταν πως τη χώρα δεν προβληματίζαν πλέον, εσωτερικά και εξωτερικά ζητήματα και η Βουλγαρία, η οποία σπαρασσόταν από εσωτερικές συγκρούσεις, δεν αποτελούσε πια άμεσο κίνδυνο, ενώ οι Ιταλοί είχαν κατορθώσει να «αποκοιμίσουν» τους Σέρβους, αφού τους είχαν διαβεβαιώσει και τους είχαν πείσει ότι δεν ενδιαφέρονταν πλέον για τη Δαλματία. Μεταξύ, δε, άλλων, αναφέρονταν και τα ακόλουθα, ιδιαίτερος αποκαλυπτικά: «*Όλη αυτή η εκκαθάρισις της καταστάσεως, η επιτυχία των εις την Αλβανίαν, η επιτυχία των προσπαθειών των προς αλληλοφαγομόν των Βουλγάρων, αι δόλια καλακείαι των Ιταλών και η υποταγή των εσωτερικών εχθρών του καθεστώτος έκαμαν τον [...] υπερόπτην τούτον λαόν, τον μεθυσμένον εκ της απροσδοκίτου μεγεθύνσεως και των επιτυχιών του, να φαντασθή, ότι είναι η μόνη δύναμις εις την Ανατολήν, ότι είναι μέγα Κράτος έχον μεγαλύτερον προορισμόν, ότι είναι η συνέχεια της διαλυθείσης Ρωσίας και κληρονόμος των σχεδίων της, ότι επιβάλλεται εις αυτόν η εξακολούθησις της Βυζαντινής παραδόσεως. [...] Από του ύψους της λοιπόν αυτού, μας βλέπει σήμερον η Σερβία ταπεινούς ικέτας, ερχομένους να ευχαριστήσωμεν την συμμαχίαν της, ίνα σωθόμεν*». Ως λόγοι, οι οποίοι είχαν οδηγήσει σ' αυτή την «κατάπτωσησιν», αναφέρονταν, μεταξύ άλλων, και οι εξής σημαντικοί: α) Το ότι αναγραφόταν στον Τύπο, συνεχώς, ότι οι Έλληνες κατέστρεψαν τη Σερβία, διότι την πρόδωσαν, πράγμα, που χρησιμοποιείτο από το Βελιγράδι ως όπλο. β) Η κατάσταση υστερίας, που κατέλαβε τους Έλληνες, άμέσως μετά την καταγγελία της συνθήκης συμμαχίας, γεγονός, το οποίο ερμηνεύθηκε στη Σερβία ως αποδεικτικό της ανάγκης τους και της αδυναμίας τους. γ) Η απουσία εμπορικών σχέσεων Ελλάδας-Σερβίας, η άγνοια των Σέρβων περί των ελληνικών πραγμάτων, η έλλειψη προπαγάνδας, η ανυπαρξία ενός κλίματος σύμφωνης των σχέσεων των δύο χωρών, η αφυκολόγητη αρθρογραφία του ελληνικού Τύπου, την οποία μελετούσαν με σπουδή στη Σερβία, η επιδόλημη αντίληψη του ελληνικού Τύπου για την κατάσταση, η οποία επικρατούσε στη Σερβία. Επισημαινόταν, στο τέλος, ότι ο σερβικός λαός δεν ήταν μισέλληνας και ο μισελληνισμός βρισκόταν σε ορισμένους στρατιωτικούς και πολιτικούς κύκλους. ΑΥΕ, 1925, Ελληνο-Σερβικές Διαπραγματεύσεις, ό.π., Σταματιάδης προς υπουργείο Εξωτερικών (Γραφείο Τύπου). Εμπιστευτικόν, αριθ. πρωτ. 29. Βελιγράδιον, 27 Απριλίου 1925.

Η *Ουνιβέρσουλ*, της ίδιας ημερομηνίας, δημοσίευε τις απόψεις, που ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών, Χρήστος Καλφόφ, είχε εκθέσει στην εφημερίδα *Έθνος των Αθηνών*. Ο Καλφόφ δεν παρέλειπε να τονίσει πως η Ελλάδα δεν είχε επικυρώσει το Πρωτόκολλο, που είχε υπογράψει ο Πολίτης με το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε, στη Γενεύη, ενώ η Βουλγαρία συνέχιζε να παραμένει πιστή σ' εκείνο, που είχε υπογράψει ο ίδιος με την ίδια διαδικασία. Αναφερόταν στο ότι εμπόδιο για τη σύναψη συνθήκης συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας ήταν το θέμα των εθνοτήτων [μειονοτήτων], το ζήτημα των αμφισβητούμενων υπηκόων, η διαφορά ως προς το Άγιο Όρος, το ζήτημα της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης. Γι' αυτό το συγκεκριμένο θέμα τόνιζε πως η Σερβία είχε διατυπώσει αξιώσεις, οι οποίες είχαν παραμείνει άγνωστες.

Είναι προφανές πως ο Καλφόφ επικαλείτο ορισμένους από τους λόγους, οι οποίοι είχαν οδηγήσει τη Σερβία στην καταγγελία της συνθήκης του 1913. Στο τέλος, διευκρίνιζε πως όλα αυτά είχαν προκαλέσει επερώτηση του Γιουγκοσλάβου βουλευτή Τσί[ε]ρκοβιτς, με αποτέλεσμα να επέμβουν στη Θεσσαλονίκη Έλληνες αξιωματικοί.

Στην εφημερίδα *Βιτόρουλ* της ίδιας μέρας και σε άρθρο, με τίτλο «*Το αδύνατον της Συμμαχίας μεταξύ Ελλάδος και Σερβίας*», γινόταν αναφορά στα της διακοπής των ελληνο-σερβικών διαπραγματεύσεων και στο γεγονός ότι οι Έλληνες επιθυμούσαν τη συμμαχία με τη Σερβία, φοβούμενοι συνδυασμένη Βούλγαρο-τουρκική επίθεση, αν και τη δεδομένη στιγμή κάτι τέτοιο ήταν αδιανόητο λόγω του ότι κι οι δύο αυτές χώρες είχαν άλλες προτεραιότητες στον τομέα της εσωτερικής και εξωτερικής τους πολιτικής. Οι γιουγκοσλαβικές αιτιάσεις, ως προς τη σιδηροδρομική γραμμή Γευγελής-Θεσσαλονίκης, επί της οποίας ζητούσαν ιδιαίτερη χρήση και ως προς την Ελεύθερη Σερβική ζώνη της Θεσσαλονίκης, θεωρούνταν ότι σήμαιναν «*την κάθοδο της Σερβίας αμαχητί εις το Αιγαίον πέλαγος*». Πριμοδοτείτο η οικονομική προσέγγιση της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και την Τουρκία, υπογραμμιζόταν η καλή οργάνωση του ελληνικού στρατού, η οποία είχε επιτευχθεί το τελευταίο διάστημα και ο οποίος ήταν εφοδιασμένος με νέα οπικά συστήματα, παρέχοντάς του τη δυνατότητα ν' αποκρούσει, αποτελεσματικώς, οποιαδήποτε αιφνιδιαστική επίθεση. Εν κατακλείδι, ο αρθρογράφος οδηγείτο στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να προβεί σε παραχωρήσεις προς τη Σερβία, παραχωρήσεις, οι οποίες θα την έθεταν υπό την πλήρη αυτής κηδεμονία. Η οικονομική συνεργασία με τους γείτονές της, η εντατικοποίηση της παραγωγής της, η αύξηση του εμπορικού της στόλου και η ανάπτυξη του εμπορίου της θα μπορούσαν να της αποφέρουν περισσότερα οφέλη από τη συμμαχία με τη Σερβία. Ωστόσο, οι δύο χώρες, τις οποίες χαρακτήριζε η κοινότητα των συμφερόντων τους, θα μπορούσαν να συνεργάζονται και να είναι καλοί γείτονες, όπως και

στο παρελθόν.

Στην εφημερίδα *Breme* του Βελιγραδίου, της 11ης Ιουνίου, δημοσιεύονταν σχόλια και ειδήσεις σχετικά με την αποτυχία των ελληνο-σερβικών συνομιλιών. Υπογραμμίζόταν πως οι Έλληνες είχαν κατανοήσει το αδύνατο της αποδοχής των απόψεών τους και είχαν αρχίσει να αιτιολογούν τις σερβικές αιτιάσεις. Αυτή η στροφή οφειλόταν στην ιδιαίτερη επιρροή, που είχε προξενήσει στην Αθήνα το φιλικό διάβημα της Γαλλίας και της Αγγλίας, το οποίο απέβλεπε στη συνέχιση των διμερών διαπραγματεύσεων. Σύμφωνα δε με πληροφορίες, που είχαν φτάσει από την Αθήνα, ο Γάλλος πρέσβης, de Chambrain, είχε επισκεφτεί τον Μιχαλακόπουλο και είχε δηλώσει πως επιθυμούσε να προσφέρει την υποστήριξη της κυβέρνησής του, ώστε αυτή να μεσολαβήσει στις δύο χώρες και οι διαβουλεύσεις να συνεχιστούν. Διαβεβαιωνόταν πως το διάβημα αυτό της Γαλλίας θα υποστηριζόταν από την Αγγλία¹¹ και παρόμοιες ενέργειες θα γίνονταν και προς την πλευρά του Βελιγραδίου. Θα ασκούσαν, δε, ισχυρή πίεση στην Ελλάδα, πιστεύοντας ότι θα την πείσουν να δεχθεί τις απόψεις του Βελιγραδίου. Στη συνέχεια αναγραφόταν πως ορισμένες εφημερίδες των Αθηνών είχαν δημοσιεύσει ειδήσεις από τη γαλλική πρωτεύουσα, σύμφωνα με τις οποίες οι επίσημοι κύκλοι του Καί ντ' Ορσέ πίστευαν πως η χώρα τους θα παρέμβει φιλικά στην Αθήνα και στο Βελιγράδι, ώστε να συνεχιστούν οι διαπραγματεύσεις, που είχαν διακοπεί. Αιτία της παρέμβασης θεωρείτο ότι η Γαλλία αρνείτο να δεχθεί πως οι συνομιλίες απέτυχαν. Εξάλλου, υποστηριζόταν ότι ο μόνος λόγος, για τον οποίο οι συνομιλίες είχαν τερματιστεί, ήταν εκείνος, που εκπήγαζε από το πρόβλημα του σιδηρόδρομου Γευγελής-Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των Γάλλων οι Σέρβοι δεν θεωρούσαν ότι η σιδηροδρομική γραμμή εξυπηρετούσε, σχεδόν αποκλειστικά, την επικοινωνία με τη ζώνη τους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης αλλά συνιστούσε ένα μέσο, το οποίο, σε περίπτωση πολέμου, θα διευκόλυνε τον ανεφοδιασμό της χώρας τους. Οι Γάλλοι δεν δέχονταν πως οι διαπραγματεύσεις είχαν διακοπεί, λόγω του ότι είχαν την εντύπωση πως η συμφωνία ανάμεσα στα δύο μέρη δεν ήταν αδύνατη¹².

Από την Κωνσταντινούπολη έφταναν, στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών και

11. Τα πιο πάνω δημοσιεύονταν στην επίσημη εφημερίδα του Βελιγραδίου *Vreme*. Γι' αυτό βλ. ΑΥΕ, 1925, Ελληνο-σερβικές σχέσεις, Γ/61,α, *Revue de la Press, Belgrade*, le 11 juin 1925. Ο Chamberlain είχε δηλώσει στον Μελά, ότι «[...] il éte preferable que les negociations aient été suspendues car de la sorte on aura le temps de respirer et j' espère qu' au bout de quelques temps la situation sera meilleure et plus favorable aux negociations». ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, *Ελληνοσερβικές... Διαπραγματεύσεις Βελιγραδίου*, ό.π. Μελάς προς υπουργείο Εξωτερικών, Νο 1541, αριθ. πρωτ. 80/Μ, Londres, 4/6/25.

12. Δημοσίευση από την *Vreme*. ΑΥΕ, 1925, Ελληνο-σερβικές σχέσεις, Γ/61,α, *Revue de la Press, Belgrade*, le 11 juin 1925, ό.π.

στην ελληνική Πρεσβεία του Βελιγραδίου, ενδιαφέρουσες ειδήσεις. Ο εκεί Πρόξενος της Ελλάδας, Αδαμίδης, ανέφερε ότι είχε ενημερώσει τους συναδέλφους του της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Τουρκίας, του Βελγίου και τους ανώτερους στρατιωτικούς κύκλους για τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου και είχε αναλύσει τους λόγους αποτυχίας τους. Τονίζοντας, βεβαίως, πως αυτή οφειλόταν, αποκλειστικώς και μόνο, στις παράλογες και υπερφίαλες απαιτήσεις των Σέρβων, οι οποίοι δεν ζητούσαν μόνο εμπορικές διευκολύνσεις και δεν αρκούσαν σ' αυτές, που, προθύμως, τους παραχωρούσε η ελληνική κυβέρνηση. Αξίωναν πολιτικά προνόμια και, μάλιστα, «πολιτικήν διείσδυσιν εν Μακεδονία». Όλοι είχαν αναγνωρίσει πως οποιαδήποτε κυβέρνηση ενδιαφερόταν για τα εθνικά συμφέροντα του κράτους, στο οποίο ασκούσε την εξουσία, ήταν αδιανόητο να προβεί σε παρόμοιες υποχωρήσεις και παραχωρήσεις, οι οποίες θα σήμαιναν στην κυριολεξία εκχώρηση των κυριαρχικών του δικαιωμάτων.

Ο Έλληνας Πρόξενος έδινε πληροφορίες και για την κοινή γνώμη της Τουρκίας, η οποία πίστευε πως η διακοπή των διαπραγματεύσεων οφειλόταν στον σοβινισμό των Σέρβων και στις απαιτήσεις τους, οι οποίες ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθούν. Αλλά και ο Χαϊνάρ βέης, Πρόξενος της Τουρκίας, είχε κατακρίνει τον σοβινισμό των Σέρβων και είχε επικροτήσει την αξιοπρεπή στάση της ελληνικής κυβέρνησης.

Ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία εμφανίζει και η στάση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Κατ' αυτούς, οι οποίοι την εποχή εκείνη ήσαν ακόμα πολυπληθείς, η Ελλάδα όφειλε να οργανωθεί και να ενισχυθεί στρατιωτικώς, όσο το δυνατόν ταχύτερα, διότι τα κράτη «εν τω Εξωτερικώ εκτιμώνται και σέβονται, αναλόγως της δυνάμεως και της ισχύος ην διαθέτουν»¹³.

Ωστόσο, και ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης ασχολήθηκε, όπως ήταν άλλωστε φυσικό και αναμενόμενο, με τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου. Έτσι, μπορούμε να αναφερθούμε ενδεικτικά σε άρθρο της εφημερίδας *La Gazette*, της 12 Ιουνίου, δηλαδή λίγες μέρες μετά το συμβάν, όπου υπό τον τίτλο «*Ωθούμενη από τη Σερβία η Ελλάδα θα προστρέξει στην τουρκική φιλία*», επισημαινόταν πως η λήξη των εργασιών των ελληνο-σερβικών διαπραγματεύσεων συνιστούσε ένα γεγονός, το οποίο προοριζόταν να σφραγίσει ανεξίτηλα την πολιτική ζωή της Βαλκανικής Χερσονήσου. Τονίζόταν πως δεν επρόκειτο για μια συνεργασία, η οποία, απλώς, τερματιζόταν. «*Παρευρισκόμαστε ενώπιον μιας ρήξης, σχεδόν ενός διαζυγίου*», αναγραφόταν κατά λέξη. Στη συνέχεια γινόταν αναφορά στην περίοδο της συνομιλότητας

13. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/ 61/α, ό.π., Αδαμίδης προς υπουργείο Εξωτερικών και Πρεσβεία Βελιγραδίου, αριθ. 450. Εν Κωνσταντινούπολει της 12 Ιουνίου 1925.

της συμμαχίας του 1913, στους σκοπούς, τους οποίους αυτή επεδίωκε και στο ότι είχε επιβιώσει του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ακόμα και όταν η Ελλάδα εισήλθε σ' αυτόν στο πλευρό των Δυνάμεων της Αντάντ, μνημονεύονταν η άρδην μεταβολή της γενικής κατάστασης της Χερσονήσου του Αίμου και οι βαθιές και ριζικές αλλαγές, που είχαν συντελεσθεί σ' αυτήν, το ότι η Βουλγαρία δεν συνιστούσε πλέον απειλή για τα γειτονικά της κράτη και η Σερβία δεν ήταν υποχρεωμένη να είναι προσδεμένη με έναν αδύναμο αντίπαλο, όπως η Ελλάδα, τη στιγμή, κατά την οποία η συμμετοχή της στη Μικρή Αντάντ την εξασφάλιζε πλήρως. Υπογραμμίζοταν δε πως «*Η συμμαχία συνιστούσε για την Ελλάδα έναν ουσιώδη παράγοντα πολιτικής σταθερότητας*». Ακολούθως, γινόταν αναφορά στη διευρυμένη Ελεύθερη Σερβική Ζώνη της Θεσσαλονίκης και στο ότι «*τα προνόμια των Σέρβων υπαλλήλων της ζώνης προσελάμβαναν τον χαρακτήρα μιας αληθινής κυριαρχίας*». Ο αρθρογράφος δεν παρέλειπε να υπενθυμίσει την προσπάθεια, που είχε επιχειρηθεί στη Γενεύη, από την Ελλάδα και τη Βουλγαρία, το Σεπτέμβριο του 1924, και αποσκοπούσε στη διάσωση των σλαβικών μειονοτήτων της Μακεδονίας· τον συσχετισμό ανάμεσα στην καταγγελία της ελληνο-σερβικής συμμαχίας, την απόρριψη του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφόφ από την ελληνική Εθνοσυνέλευση και την έναρξη των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου. Απαριθμούσε και κατέγραφε τις αξιώσεις της Σερβίας, οι οποίες, κατά τη γνώμη του, ήταν οι ακόλουθες : «1) Μια καινούρια έκταση της Ελεύθερης ζώνης της Θεσσαλονίκης. 2) Η σύναψη μια ειδικής σύμβασης για την προστασία των σερβικών μειονοτήτων της Μακεδονίας, ανάλογη με το ελληνο-βουλγαρικό πρωτόκολλο, που είχε απορριφθεί από την ελληνική Εθνοσυνέλευση. 3) Όχι μόνο ένα απλό δικαίωμα διεύθυνσης, αλλά πλήρες δικαίωμα κυριαρχίας στο σιδηροδρομικό δίκτυο Γευγελής-Θεσσαλονίκης». Τέλος, επισημαινόταν πως η Ελλάδα βρισκόταν πλήρως απομονωμένη και θα ήταν αναγκασμένη να αναζητήσει καινούριες φίλιες, γι' αυτό και τις τελευταίες μέρες είχε παρατηρηθεί μια πρόοδος στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις¹⁴.

Αξιομνημόνευτα ήταν και τα σχόλια της *Μιρ*, της 16ης Ιουνίου, όπου αναφερόταν πως σύμφωνα με το Πρακτορείο Ειδήσεων Αβάλλα η είδηση για μεσολάβηση της Γαλλίας και της Αγγλίας στις πρωτεύουσες των δύο Βαλκανικών κρατών, ώστε να επαναληφθούν οι διαπραγματεύσεις και να συνομολογηθεί όσο το δυνατόν ταχύτερα η συνθήκη συμμαχίας, ήταν ψευδής¹⁵. Εκφράζονταν εικασίες ως προς την ακολου-

14. ΑΥΕ, 1925, Γ΄ Πολιτική, Γ/ 61/α, ό.π., «Repoussée par la Serbie, la Grèce Recourra à l' amitié Turque», *La Gazette*, 12 juin 1925.

15. ΑΥΕ, 1925, Γ/ 61/α, «*Αγγλία και Γαλλία, Ελλάς και Σερβία*», *Μιρ*, 16 Ιουνίου 1925. Το κείμενο βρίσκεται μεταφρασμένο στον σχετικό φάκελο. Ωστόσο, επίσημες πληροφορίες επιβεβαιώνουν για την

θητέα πολιτική των δύο Δυνάμεων έναντι των δύο Βαλκανικών γειτόνων. Μεταξύ άλλων αναγραφόταν πως «καθ' ην στιγμήν οι γάλλοι τάσσονται προς το μέρος της Σερβίας, οι άγγλοι σχεδόν ανεπιφυλάκτως υποστηρίζουν τας ελληνικάς προτάσεις. Αύτη είναι νέα απόδειξις ότι η Αγγλία έλαβε ως βάση της πολιτικής αυτής εν τη Εγγύς Ανατολή τα συμφέροντα της Ελλάδος, μολονότι να μην συνδέει την τύχην αυτής και τας εν τω μέλλοντι δράσεις αυτής μετά της τύχης της Ελλάδος. Πράγμα ακατανόητον δια μεγάλην αυτοκρατορίαν οία η Αγγλική- αλλά πάλιν εν τούτοις αύτη προτιμά να εμφανίζεται ως υπερασπιστής της ελληνικής ασφαλείας, εξ ουιουδήποτε ετέρου βαλκανικού κράτους».

Αναδημοσιεύονταν και σχολιάζονταν, επίσης, τα όσα γράφονταν σε εφημερίδες του Παρισιού και του Λονδίνου. Συγκεκριμένα στους *Τάιμς* του Λονδίνου αναγραφόταν πως αναγνωρίζονταν η αδυναμία και η απροθυμία της Ελλάδας να προβεί σε παραχωρήσεις προς την πρώην σύμμαχό της χώρα. Προειδοποιούνταν δε οι εν Σερβία κρατούντες να μην επηρεάζονται από τη δύναμη, που είχε την περίοδο εκείνη το κράτος τους και όφειλαν να σκεφτούν ότι είχε κοινά σύνορα με επτά χώρες, εκ των οποίων οι πέντε ήσαν εχθρικός διακειμένες προς αυτό.

Στην εφημερίδα *Χρόνος των Παρισίων* υποστηριζόταν πως η Ελλάδα είναι ανίσχυρο κράτος και, ως εκ τούτου, είχε ανάγκη τη Σερβία, ώστε να περιφρουρήσει όσα είχε αποκτήσει βάσει των Συνθηκών. Οι Έλληνες όφειλαν να δεχθούν τις απαιτήσεις της Σερβίας, για να μην αντιμετωπίσουν αδιέξοδες καταστάσεις.

Ο συντάκτης του άρθρου της *Μιρ* συνέχιζε αναπτύσσοντας τις απόψεις του περί Βουλγαρίας, την οποία οι Γάλλοι χρησιμοποιούσαν για να απειλήσουν την Ελλάδα, οι δε Άγγλοι τη Σερβία. Υποστήριζε πως η Βουλγαρία εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται από όσους αδυνατούσαν να επικαλεστούν σοβαρότερα και λογικότερα επιχειρήματα ικανά να στηρίξουν την πολιτική τους στην Εγγύς Ανατολή. Μιλούσε με εθνική υπερηφάνεια για τη Σερβία και το λαό της. Αναφερόμενος στις δύο πιο πάνω εφημερίδες διευκρίνιζε ότι από τις στήλες τους διαφαινόταν, κατά σαφή τρόπο, ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε καταγγείλει (αυτή η λέξη χρησιμοποιείται) το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφόφ, επειδή η Σερβία είχε καταγγείλει την ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας. Καταφερόταν εναντίον της Ελλάδος, η οποία είχε προτιμήσει «να εξευτελισθή ενώπιον της Κ.τ.Ε. [παρά...] να κερδίση την εύνοιαν της Γιουγκοσλαβίας». Καυτηρή-

παρέμβαση της Γαλλίας στα των ελληνο-σερβικών διαπραγματεύσεων. Συγκεκριμένα, ο Πολίτης τηλεγραφόσε, στις 25 Ιουνίου, από το Παρίσι ότι σε συνομιλία του με τον Μπριάν, ο τελευταίος τον είχε ενημερώσει ότι εξακολουθούσε να προβαίνει σε φιλικές ενέργειες προς το Βελιγράδι και είχε την εντύπωση πως οι θέσεις της Σερβίας εξελίσσονταν βραδέως αλλά ασφαλώς προς την διαλλακτικότητα, δίνοντας ελπίδες για μελλοντική συνεννόηση και ανανέωση συμμαχίας. ΑΥΕ, 1925, Γ/61/α, ό.π., Πολίτης προς υπουργείο Εξωτερικών, Νο 3105. Παρίσι, 25/6/25.

αζε τη στάση της Αγγλίας, η οποία υποστήριζε την Ελλάδα. Τόνιζε και διευκρίνιζε πως η Σερβία είχε ανάγκη εξόδου στο Αιγαίο και οι παραχωρήσεις των Ελλήνων ήταν ανεπαρκείς, εφόσον δεν αρκούσαν για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του σερβικού κράτους. Ούτε, όμως, και η έξοδος στην Αλεξανδρούπολη, την οποία πρότεινε η Ελλάδα, ήταν δυνατόν να εξυπηρετήσει το σερβικό εμπόριο. Καταφερόταν εναντίον του ελληνικού Τύπου, τα άρθρα του οποίου μιλούσαν για αιώνια εχθρότητα και αιώνιο μίσος, μεταξύ Σέρβων και Ελλήνων και κατέληγε: «*Είθε αι αντιρρήσεις της Γιουγκοσλαβίας να αναγκάσσει τας δύο Μ. Δυνάμεις, την Αγγλίαν και την Γαλλίαν, να εννοήσουν ότι η μη εκπλήρωσις του άρθρου 48 της συνθήκης ειρήνης [του Νειγί] δεν οφείλεται εις την ημετέραν ιδιοτροπιάν, αλλ' εις την μη υποχωρητικότητα των ημετέρων νοτίων γειτόνων. Αλλ' εάν σκοπός ενίας Μ. Δυνάμεως είναι όπως το σλαβικόν στοιχείον κρατείται μακράν της Μεσογείου, αυτή πλέον να συμβουλεύση την Ελλάδα να μη υποχωρήση τόσοσ έναντι της Σερβίας όσον και της Βουλγαρίας*»¹⁶.

Οι Σέρβοι έδειχναν αδιάλλακτοι και επίμονοι στις θέσεις τους, τις οποίες συνέχιζαν να υποστηρίζουν και να επιμένουν για την αποδοχή τους, εκ μέρους των Ελλήνων. Μόνο, που κάποιες φορές, προτιμούσαν να μην θέτουν ευθέως τα ζητήματα αλλά να τα παραποιούν, να τα αντιστρέφουν και να αποσιωπούν ή να διαστρεβλώνουν την αλήθεια. Ανάλογες, λοιπόν, ήταν οι απόψεις του Γαβρίλοβιτς, ο οποίος δήλωνε σε πρέσβη άλλου κράτους, διαπιστευμένου στη Γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα πως η γραμμή Γευγελής-Θεσσαλονίκης ήταν άγονη και άχρηστη για τους Έλληνες. Το ίδιο ισχυριζόταν και για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, διότι η Ελλάδα είχε πληθώρα λιμανιών. Τουναντίον, για τη Σερβία ήταν θέμα ζωτικής σημασίας. Ήταν βέβαιος, ότι οι Έλληνες θ' αναγνωρίσουν ότι βρίσκονται εν αδίκω και θα δεχθούν όλες τις σερβικές προτάσεις¹⁷.

Στα τέλη Ιουνίου, λίγες μέρες μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο, ο πρέσβης της Σερβίας στη Βέρνη, Γιοβάνοβιτς, είχε συνομιλίες με τον εκεί Έλληνα αντιπρόσωπο Βασίλειο Δενδραμή. Ο Γιοβάνοβιτς πληροφορούσε τον Δενδραμή ότι είχε λάβει τηλεγράφημα από το Βελιγράδι, το οποίο αναφερόταν στη δυσμενή εντύπωση, που είχε προξενήσει στη σερβική κυβέρνηση η πολεμική, την οποία είχε ασκήσει ο Τύπος της Ελλάδας εναντίον της Σερβίας και στις ειδήσεις,

16. ΑΥΕ, 1925, Γ/ 61/α, «*Αγγλία και Γαλλία, Ελλάς και Σερβία*», Μπρ, 16 Ιουνίου 1925, ό. π.

17. Τις πληροφορίες αυτές, οι οποίες είχαν γνωστοποιηθεί στον Τσαμαδό, τον Έλληνα πρέσβη στο Βελιγράδι, από τον ξένο διπλωμάτη, του οποίου δεν γνωρίζουμε την ταυτότητα, τις διαβίβαζε στο ελληνικό ΥΠΕΞ, ο ίδιος ο Τσαμαδός. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Τσαμαδός προς υπουργείο Εξωτερικών, Légation de Grèce. Belgrade, αρ. 940, Βελιγράδιον 23 Ιουνίου 1925.

που είχαν σταλεί από την Αθήνα σε χώρες της αλλοδαπής και αφορούσαν στις διαπραγματεύσεις του Βελιγραδίου. Διατυπώνονταν παράπονα και για την προκήρυξη του στρατηγού Τσερούλη, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα είχε υποστεί ταπείνωση από τις υπερφίалες αξιώσεις των Σέρβων. Ο Σέρβος διπλωμάτης εξέφραζε φόβους πως η κυβέρνησή του θα έπαυε να τηρεί εφεκτική στάση και θα εξαναγκαζόταν να δώσει εξηγήσεις από τον Τύπο για τους πραγματικούς λόγους διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου.

Είναι προφανές πως ο Γιοβάνοβιτς, εντεταλμένος από την κυβέρνησή του, εξαπέλυε απειλές εναντίον της Ελλάδας. Ωστόσο, δεν παρέλειψε να διατυπώσει τα φιλικά του προς την Ελλάδα αισθήματα, αναφέρθηκε στην περίοδο των διαπραγματεύσεων της Λωζάνης, όπου είχε παράσχει δείγματα του φιλελληνισμού του και συμβούλεψε όπως η ελληνική κυβέρνηση λάβει μέτρα, ώστε να μετριαστεί η αντισερβική αρθρογραφία για να μην δυσανετισθεί το Βελιγράδι, γεγονός που θα απέκλειε το ενδεχόμενο επανάληψης των διαπραγματεύσεων. Η απάντηση του Δενδραμή σ' αυτές τις κατηγορίες ήταν πως ο ίδιος διαβάζοντας τις ελληνικές εφημερίδες δεν είχε διαπιστώσει κάποιο εχθρικό πνεύμα προς τη Σερβία, παρά μόνο κριτική των θέσεων της και των αξιώσεών της, οι οποίες θεωρούνταν ως θίγουσες τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας του.

Οι θέσεις του Γιοβάνοβιτς διαλάμβαναν τα εξής: η χώρα του δεν επιζητούσε, δια της συνθήκης συμμαχίας, πολιτικά οφέλη παρά μόνο οικονομικά, ζητούσε την εκμετάλλευση της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης, επειδή όσες υποσχέσεις είχαν δοθεί ως προς τη διευκόλυνση του σερβικού εμπορίου, μέσω Θεσσαλονίκης, δεν εκτελούνταν από τα κατώτερα όργανα, παραδειγματικά δε ανέφερε πως ένα βαγόνι με εμπορεύματα χρειαζόταν δέκα πέντε μέρες, για να φθάσει από τη Θεσσαλονίκη στη Γευγελή. Πρόσθετε πως οι Σέρβοι δεν εθίγησαν όταν επέτρεψαν στους Έλληνες την εκμετάλλευση της σιδηροδρομικής γραμμής Καλενλί-Μοναστηρίου. Συμπλήρωσε δε ότι, όταν ζητούσαν ιδιαίτερη συμφωνία για τις μειονότητες, το έπραξαν υπό τον όρο της αμοιβαιότητας της ελληνικής μειονότητας του Μοναστηρίου και επειδή στη Μακεδονία δεν λειτουργούσε κανένα σερβικό σχολείο.

Είναι προφανές πως ο Δενδραμήσ όφειλε ν' αντικρούσει τις σερβικές κατηγορίες και αιτιάσεις και να υπερασπίσει τις ελληνικές θέσεις. Γι' αυτό και διευκρίνισε πως καμία ελληνική κυβέρνηση δεν θα συναινούσε σε αξιώσεις, οι οποίες θα έθιγαν την έννοια της κυριαρχίας, ενώ η Ελλάδα προθύμως θα παρέσχε οιαδήποτε εγγύηση για τη διευκόλυνση του σερβικού εμπορίου, μέσω Θεσσαλονίκης. Άλλωστε, η εκμετάλλευση της σιδηροδρομικής γραμμής Κελενλί-Μοναστηρίου έγινε μετά από αίτημα των ίδιων των Σέρβων, ώστε να διευκολυνθούν και δεν τίθετο θέμα αναλογίας των

δύο περιπτώσεων· τέλος, επεσήμαινε πως, ως προς το πρόβλημα της προστασίας των μειονοτήτων, η Ελλάδα είχε υπογράψει σχετική συνθήκη, η οποία είχε γενικό χαρακτήρα, μια και αφορούσε σε όλες τις μειονότητες, που κατοικούσαν στο ελληνικό έδαφος¹⁸. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να υπογραμμισθεί πως οι θέσεις, τις οποίες εξέθετε ο Δενδραμής στον Γιοβάνοβιτς αναπτύσσονταν σε περίοδο, που μόλις είχε εγκαθιδρυθεί η δικτατορία του Πάγκαλου, όπως ειπώθηκε ήδη, και ήταν τελείως αντίθετες προς εκείνες, οι οποίες υιοθετήθηκαν από τις ελληνο-σερβικές συμφωνίες, τις υπογραφείσες δεκατέσσερις μήνες αργότερα και οι οποίες οδήγησαν στην πτώση του καθεστώτος του.

Πάντως, στη διάρκεια της εξιστορούμενης συνομιλίας, μεταξύ των δύο διπλωματών, ο Σέρβος πρέσβης επέμενε, όπως ήταν επόμενο, να υποστηρίζει τη χώρα του. Εκαυχάτο, μάλιστα, πως η Σερβία δεν είχε καμία βλάβη επί της Θεσσαλονίκης, πράγμα που το είχε αποδείξει αμέσως μετά τη μικρασιατική τραγωδία, όταν η Ιταλία την εξωθούσε στην κατάληψη της πόλης του Θερμαϊκού, παρέχοντας μάλιστα εγγυήσεις για την αναγνώριση αυτής της ενέργειας λαμβάνοντας, όμως, την απάντηση ότι καμία σερβική κυβέρνηση δεν ήταν «ικανή να πράξει τοιαύτην ανανδρεία». Συνέχιζε δε ο Γιοβάνοβιτς πως και την περίοδο εκείνη η Γαλλία, η οποία διακατεχόταν από την επιθυμία να σχηματίσει ισχυρό συγκρότημα κρατών στρεφόμενο εναντίον της Γερμανίας και απαρτιζόμενο από την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, ωθούσε τη χώρα του να συνδιαλλαγεί με την τελευταία. Η Γιουγκοσλαβία και πάλι είχε αρνηθεί υποστηρίζοντας πως λόγοι συναισθηματικοί, οι οποίοι ανάγονταν, μάλιστα, στο πρόσφατο παρελθόν, δεν επέτρεπαν συνεννόηση και προσέγγιση των δύο χωρών.

Ο Γιοβάνοβιτς έκλεισε τη συνομιλία, υποβάλλοντας την παράκληση να μην δημιουργηθούν παρεξηγήσεις μεταξύ των δύο κρατών και υποσχόμενος πως τον προσεχή Σεπτέμβρη θα μπορούσαν να συναντηθούν οι δύο υπουργοί Εξωτερικών στη Γενεύη,

18. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Δενδραμής προς υπουργείο Εξωτερικών. Ελληνική Πρεσβεία, αριθ.2015. Εν Βέρνη τη 30 Ιουνίου 1925. Η Σερβία είχε από πολύ νωρίς και επανειλημμένως ζητήσει, επιμόνως, τη σύναψη ειδικής σύμβασης για τις μειονότητες, ανάλογη με εκείνες, που Ελλάδα και Βουλγαρία είχαν υπογράψει με το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε., το 1924 και δεν είχαν ισχύσει. Η Κ.τ.Ε ήταν αντίθετη σ' ένα παρόμοιο ενδεχόμενο. Τούτο επιβεβαιώνεται και από τα γραφόμενα του Κακλαμάνου, το καλοκαίρι του 1925, ο οποίος σε τηλεγράφημά του προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών επισήμαινε τα ακόλουθα: «[...] services competents S.D.N. considèrent toute entente particulière entre Gouvernements sur minorités comme inadmissible. Directeur section minorités m' avait expressement déclaré au mois de juin passé que S.D.N. ignorerait complètement tout accord pareil». ΑΥΕ, 1925, *Ελληνο-Σερβικές Διαπραγματεύσεις*, Γ/61/α, ό.π., Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2136, Londres, 8/8/25.

ώστε να «ευρεθί έδαφος συνεννόησης προς ανανέωσιν της συμμαχίας»¹⁹.

Αξιοσημείωτες, ωστόσο, ήταν και οι πληροφορίες, τις οποίες παρέσχε προς τον υπουργό Εξωτερικών στην κυβέρνηση Πάγκαλου, Κωνσταντίνο Ρέντη, ο Ρωσέτης, πρέσβης της Ελλάδας στη βουλγαρική πρωτεύουσα. Οι πληροφορίες αφορούσαν στις συνομιλίες, που είχε ο Έλληνας διπλωμάτης με τον Ιταλό πρέσβη και τον Ιταλό στρατιωτικό ακόλουθο, συνταγματάρχη Σπίγκο, στη Σόφια. Οι δύο άνδρες είχαν ζητήσει, κατά την πορεία των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, σχετικές πληροφορίες. Ο Ρωσέτης τους είχε ενημερώσει μόνο με όσα δημοσιεύονταν στον Τύπο. Δήλωνε πως δεν γνώριζε τίποτε άλλο. Διατύπωνε, δε, στο έγγραφο, που έστειλε στον Ρέντη, στις 8 Ιουλίου, την άποψη πως και οι δύο ανησυχούσαν μήπως και οι διαπραγματεύσεις καταλήξουν στη συνολογήση νέας συνθήκης συμμαχίας, την οποία ουδόλως επιθυμούσε η ιταλική κυβέρνηση²⁰.

19. ΑΥΕ, 1925, Γ΄ Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Δενδραμής προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ.2015, ό.π.

20. ΑΥΕ, 1925, Γ΄ Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Ρωσέτης προς Ρέντη, Légation de Grèce en Bulgarie, Ν.Ε.Π. 645, Σόφια, 8 Ιουλίου 1925. Όπως, μετά τις αρχές Μαΐου 1925, λίγες μέρες μετά τη συνέχιση των ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων στο Βελιγράδι, ο Ιταλικός τύπος είχε ασχοληθεί εκτενώς με το θέμα. Στην φιλοφασιστική εφημερίδα *«Μεσατζέρο»*, της 3ης Μαΐου, η οποία κυκλοφορούσε στη Ρώμη, δημοσιευόταν άρθρο υπό τον τίτλο *«Σκότος εις τα Βαλκάνια»*, όπου αναλυόταν η τρέχουσα κατάσταση. Οι θέσεις του αρθρογράφου ήταν σαφώς φιλοβουλγαρικές. Διατυπώνονταν δε φόβοι ότι υπήρχε «προδιαγεγραμμένον πλέον σχέδιον» της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας εναντίον της Βουλγαρίας. Μεταξύ άλλων σημαντικών αναγράφονταν και τα ακόλουθα: *«Κατά τας ημέρας ταύτας [...], συζητείται εν Βελιγραδίω η σύναψις πολιτικής και στρατιωτικής συμμαχίας μεταξύ Γιουγκοσλαβίας και Ελλάδος. Προκειμένον περί ανανεώσεως μιας υπάρχουσής ήδη συμμαχίας το γεγονός δεν πρέπει να μας φανή ούτε νέον, ούτε επικίνδυνον. Ηδη όμως πληροφορούμεθα, ότι καταβάλλεται προσπάθεια επεκτάσεως της βάσεως και του σκοπού της θεμελιώδους ταύτης βαλκανικής συμμαχίας δια της αποπειράς προσεταιρισμού, και ασφαλώς ουχι άνευ πίεσεως, και της Αλβανίας. Παρομοία όμως Γιουγκοσλαβο-ελληνο-αλβανική συμμαχία είνε καταφανές, ότι σημαίνει πλήρη στρατιωτικήν κύκλωσιν της Βουλγαρίας και νομιμοποιημένην υποταγήν της Αλβανίας εις την Γιουγκοσλαβίαν και την Ελλάδα. [...] Η Ιταλική πολιτική ασφαλώς δεν έχει ανάγκην παροτρύνσεων και προειδοποιήσεων, αλλά καλόν είνε δια την εθνικήν δημοσίαν γνώμην να γεννηθή περί το λεπτόν και δυσχερές καθήκον μία διασάφισις ιδεών, ίνα επιτευχθή κατόπιν μία στενωτέρα συμφωνία απόψεων και προθέσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών Κυβερνήσεων, ήτις [...] να διαλύση το επικίνδυνον σκότος, όπερ πυκνούται εν τη Βαλκανική»*.

Στη φιλοτουρκική εφημερίδα *«Εποκα»*, της Ρώμης, στο φύλλο της 5ης Μαΐου, ο αρθρογράφος Μπελλόντσι ανέλυε την κατάσταση στα Βαλκάνια και τόνιζε πως οι Γιουγκοσλάβοι και οι Έλληνες, οι οποίοι είχαν αρχίσει διαπραγματεύσεις για σύναψη *«οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής συμμαχίας»*, διακατέχονταν από την επιθυμία να συνδυάσουν τις δυνάμεις τους στην Αδριατική και να ενισχύσουν ενιαίο αμυντικό και επιθετικό σύστημα σ' αυτή, να εξασφαλίσουν την πλήρη κυριαρχία στην ενδοχώρα της περιφέρειας και οι κυβερνήσεις τόσο της Αθήνας όσο και του Βελιγραδίου έτειναν στον πειθαναγκασμό της Αλβανίας, ώστε να συμμετάσχει στον συγκεκριμένο συνδυασμό. Κατέληγε δε στο συμπέρασμα, ότι η Ιταλία, με κανέναν τρόπο, δεν θα επέτρεπε στη Βουλγαρία και την Αλβανία, οι οποίες συνιστούσαν ουσιώδη στοιχεία της βαλκανικής ισορροπίας, να εξασθενήσουν, υποτασσόμενες στις ιμπεριαλιστικές βαλκανικές ή μη Δυνάμεις. Τέλειωνε δε υποστηρίζοντας: *«Και θα εκδηλώση την θέλησίν της ταύτην μετά σταθερότητος»*.

Μετά τον απρόβλεπτο και άδοξο τερματισμό των διαβουλεύσεων του Βελιγραδίου, ο Ιταλός πρέσβης είχε δηλώσει πως ήταν βέβαιος γι' αυτή την κατάληξη. Πίστευε πως η ελληνική κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να πραγματοποιήσει τις αδικαιολόγητες αξιώσεις της Σερβίας, η οποία «κατά σχεδόν ασυγκάλυπτον πλέον τρόπον ορέγεται της Θεσσαλονίκης». Είχε δε διατυπώσει την απορία του γιατί η ελληνική κυβέρνηση δεν στρεφόταν προς μια συνεννόηση με την Ιταλία, μια μεγάλη μεσογειακή δύναμη, η οποία συνέπραττε, ήδη, με την Αγγλία στο άρμα της οποίας ήταν υποχρεωμένη η Ελλάδα να είναι προσδεμένη²¹.

Συνεχίζοντας, ο Ρωσέττης, κατέγραφε τις απόψεις του Ιταλού συναδέλφου του. Σύμφωνα, λοιπόν, με εκείνον εάν επιτυγχάνονταν μια παρόμοια συνεννόηση η Ελλάδα θα αποκόμιζε πολλά πλεονεκτήματα, διότι δεν θα είχε ανάγκη τη Σερβία και δεν θα διέτρεχε κανέναν φόβο να δει το σλαβικό στοιχείο να ενισχύεται στην κάθοδό του προς το Αιγαίο, δεδομένου ότι και η Ιταλία ουδόλως επιθυμούσε να επιτρέψει στους Σέρβους να κατέλθουν στη Θεσσαλονίκη. Ως προς το Δωδεκανησιακό ζήτημα, που απασχολούσε Ιταλία και Ελλάδα, ο Ιταλός πρέσβης ήταν της γνώμης πως μπορούσε να διευθετηθεί κατά τρόπο, που να ικανοποιεί και τα δύο μέρη, με εκατέρωθεν υποχωρήσεις.

Αξιοπρόσεκτες, πάντως, ήταν και οι απόψεις και θέσεις και του Ιταλού στρατιωτικού ακολούθου. Κατ' εκείνον η Ελλάδα δεν είχε ν' αναμείνει κανένα όφελος από τη

Στη φιλελεύθερη, αντιπολιτευόμενη εφημερίδα της Ρώμης «*Εφημερίς της Ιταλίας*», στο φύλλο της 7ης Μαΐου, αναγράφονταν σχόλια για τις εξελίξεις στα Βαλκάνια και επισημαινόταν πως τρία σημεία αυτής της εξέλιξης ήταν τα περισσότερο ενδιαφέροντα: η ανανέωση της ελληνογιουγκοσλαβικής συμμαχίας, η προσχώρηση σ' αυτή της Ρουμανίας, γεγονός που θα προσέδιδε στη συμμαχία χαρακτήρα πολιτικού ομίλου σε συνδυασμό προς τη Μικρή Συνεννόηση και η πίεση που ασκείτο στην Αλβανία, για να προσχωρήσει στην ελληνο-γιουγκοσλαβική συμμαχική συνεννόηση. Ο άξονας αυτού του συνδυασμού ήταν το Βελιγράδι, από τη στιγμή που ο οποίος ήταν να κυριαρχήσει στη Βαλκανική και να δημιουργήσει ενιαίο μέτωπο στην Αδριατική, ώστε να ενισχύσει κοινή αντίσταση των Βαλκανικών κρατών κατά της Ιταλίας. Ως προς την Ελλάδα υπογραμμίζονταν, ότι επιθυμούσε διακαώς να εξέλθει από την απομόνωση, στην οποία βρισκόταν εκείνη την περίοδο, έστω κι' αν έπρεπε να υποστεί τη γιουγκοσλαβική ηγεμονία. Διατυπωνόταν δε η άποψη, ως προς τις σχέσεις Αθήνας-Ρώμης, ότι έπρεπε να ευρευθεί ένα πεδίο συνεννόησης. ΑΥΕ, 1925, *Ελληνοσερβικές... Διαπραγματεύσεις Βελιγραδίου*, ό.π., Εν Ρώμη, τη 7 Μαΐου 1925, «Η ελληνο-γιουγκοσλαβική συμμαχία απειλεί την Βαλκανική». Το συγκεκριμένο έγγραφο εκτείνεται σε οκτώ σελίδες, περιλαμβάνει μεταφράσεις ιταλικών εφημερίδων και δεν φέρει άλλα στοιχεία.

21. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Ρωσέττης προς Ρέντη, Légation de Grèce en Bulgarie, Ν.Ε.Π. 645, ό.π. Η πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα της βρετανικής πολιτικής χρονολογείτο από την εποχή της Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Συμβατικός, βέβαια, είχε παύσει να υφίσταται, βάσει του Προοιμίου της Σύμβασης των Σεβρών Περί Μειονοτήτων (10 Αυγούστου 1920), η οποία είχε περιληφθεί στη Συνθήκη της Λωζάνης και αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της. Ωστόσο, η ελληνική εξωτερική πολιτική συνέχιζε να εξαρτάται από τη Βρετανία.

φιλία της Γαλλίας, σε περίπτωση, που θα αναφύοταν ανάγκη έμπρακτης υποστήριξης. Και τούτο επειδή η εν λόγω χώρα αντιμετώπιζε μέγιστες δυσχέρειες τόσο στον τομέα της εσωτερικής της πολιτικής όσο και στο πεδίο της εξωτερικής της πολιτικής. Αντιθέτως, η Ιταλία αλλά και η Αγγλία μπορούσαν να δρουν ελευθέρως, δοθέντος ότι η Γαλλία είχε την ανάγκη της ιταλικής φιλίας και αδυνατούσε να προξενήσει προβλήματα. Οι σχέσεις Ιταλίας-Γερμανίας ήσαν άριστες. Με την Ελβετία, μικρό κράτος και ασήμαντο ρόλο δυνάμενο να διαδραματίσει στα ευρωπαϊκά πράγματα, η Ιταλία είχε συνάψει σύμφωνο βάσει των διατάξεων του οποίου, αν αναφύοταν οιαδήποτε αμφισβήτηση, μεταξύ των δύο χωρών, θα διευθετείτο δια της διαιτητικής οδού. Η Αυστρία, με τον εδαφικό ακρωτηριασμό, που είχε υποστεί μετά τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αποτελούσε «ασήμαντον πολιτικήν λεπτομέρειαν». Η Σερβία, τέλος, λόγω της εσωτερικής της σύνθεσης και της γεωγραφικής της θέσης ήταν, εκείνη την περίοδο, υποχείριο της Ιταλίας και βρισκόταν σε αδυναμία να κινηθεί και ν' απειλήσει σοβαρά την Ιταλία, η οποία ήταν πλέον μια Μεγάλη Δύναμη, με ανασυνταγμένες τις δυνάμεις της και ενισχυόμενη όλο και περισσότερο. Το συμπέρασμά του ήταν πως η Ελλάδα είχε συμφέρον να επιδιώκει τη φιλία της Ιταλίας και όχι της Σερβίας.

Ο Ρωσέττης, τελειώνοντας το έγγραφο του, εξηγούσε πως οι θέσεις, τις οποίες εξέθετε του παρουσιάστηκαν ως προσωπικές αντιλήψεις των συνομιλητών του, ωστόσο, θεώρησε καθήκον του να τις θέσει υπόψη του υπουργού Εξωτερικών²². Παρόλα ταύτα δεν μπορούμε να μην δεχτούμε πως οι εν λόγω θέσεις, ασφαλώς και αντικατόπτριζαν την ιταλική πολιτική σε σχέση με τις προαναφερόμενες χώρες, αν αναφέρουμε πως πολλές από αυτές ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Για παράδειγμα, οι ιταλο-βρετανικές σχέσεις ήταν, εκείνη την περίοδο, όντως καλές. Η Ελβετία, πράγματι διαδραμάτιζε έναν ασήμαντο ρόλο στα εν Ευρώπη τεκταινόμενα, εξαιτίας, όμως, του καθεστώτος της διηνεκούς ουδετερότητας, το οποίο της είχε επιβληθεί από σχετική διάταξη της Τελικής Πράξης του Συνεδρίου της Βιέννης (9 Ιουνίου 1815) και υφίστατο ακόμη. Οι δύσκολες σχέσεις της Γαλλίας με τη Γερμανία εξαιτίας, κυρίως, του προβλήματος των επανρθώσεων, η ρύθμιση του οποίου ήταν δυσεπίτευκτη, και οι επιπτώσεις του στην οικονομική της ζωή συνιστούσε ένα σοβαρό εμπόδιο στην άσκηση της εξωτερικής της πολιτικής.

Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζουν και τα δημοσιεύματα του γερμανικού Τύπου. Η ιδιαιτερότητά τους οφειλόταν στο γεγονός ότι έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στο ρόλο, που ο Μεγάλες Δυνάμεις είχαν διαδραματίσει στην ελληνο-σερβική έριδα και

22. ΑΥΕ, 1925, Γ΄ Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Ρωσέττης προς Ρέντη, ό.π.

γενικότερα στη βαλκανική και μεσογειακή τους πολιτική.

Ειδικότερα, η *Frankfurter Zeitung*, μία από τις πλέον δημοκρατικές και έγκριτες εφημερίδες της Γερμανίας, δημοσίευε στις 16 Ιουλίου 1925 άρθρο του Alfred Rappaport, στον οποίο η κυβέρνησή του είχε αναθέσει ειδική αποστολή στη Μακεδονία, την περίοδο των μεταρρυθμίσεων. Στο εν λόγω άρθρο, ο δημοσιογράφος, αφού ανέφερε τα αίτια της διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, τόνιζε πως το ζήτημα της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης δεν είχε σημασία μόνο σε ότι αφορούσε την εξέλιξη των Βαλκανικών κρατών αλλά έπρεπε να εξετασθεί από γενικότερη ευρωπαϊκή άποψη. Υποστήριζε δε ότι ο σκοπός της εξαγοράς της συγκεκριμένης σιδηροδρομικής γραμμής ήταν καθαρώς στρατιωτικοπολιτικής μορφής. Να δύναται, δηλαδή, η Γαλλία να προμηθεύει με πολεμικό υλικό τη Γιουγκοσλαβία δια της θαλασσίας οδού της Θεσσαλονίκης, παρακάμπτοντας την Ιταλία. Ο Rappaport, αφού μνημόνευε το Πρωτόκολλο του Σεπτεμβρίου 1924, το σχετικό με τις μειονότητες, κατέληγε στη διαπίστωση πως για πρώτη φορά, μετά το 1913, εγειρόταν διαφωνία μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας, ως προς τη Μακεδονία. Δεν θεωρούσε πως το ζήτημα της σιδηροδρομικής γραμμής θα έφερνε και πάλι στην επιφάνεια το Μακεδονικό ζήτημα αλλά πίστευε πως αυτή παρείχε αμυδρή ελπίδα για την πραγματοποίηση της βασικής ιδέας του Πρωτοκόλλου της Γενεύης. Με άλλα λόγια, υποστήριζε πως η πραγματική αιτία της διακοπής των διαπραγματεύσεων έγκειτο στις αιτιάσεις της Σερβίας για τη σλαβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας. Πράγμα, βεβαίως, που ήταν αληθές πέρα για πέρα.

Αλλά και ο Egon Vietnicholf Schell, δημοσίευε στην εθνικόφρονα εφημερίδα *Kreuz-Zeitung*, της 20ής Ιουλίου 1925, άρθρο, με το οποίο απέδιδε στο ζήτημα των ελληνο-σερβικών διαπραγματεύσεων μεγάλη σημασία και το χαρακτήριζε ως «παγκόσμιον ζήτημα πρωτίστης σπουδαιότητας», λόγω του ότι έθιγε το Αδριατικό ζήτημα, ακόμα και την υπόσταση της Μικρής Αντάντ. Κατά τον αρθρογράφο, η Σερβία επεδίωκε την ηγεμονία επί της Βαλκανικής Χερσονήσου. Βοηθούμενη, εν μέρει, από τα κράτη της Μικρής Αντάντ προσπαθούσε να κυριαρχήσει, ολίγον κατ' ολίγον, στρατιωτικώς και πολιτικώς επί της ελληνικής Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης. Απώτερος στόχος της και βασική επιδίωξή της ήταν να μεταβάλει αυτήν σε πολεμικό της λιμάνι. Εξετάζοντας δε τη ζήτηση των διαπραγματεύσεων, που είχαν τερματιστεί άδοξα και αναφερόμενος στη Ρουμανία υποστήριζε πως η εν λόγω χώρα, ως μέλος της Μικρής Αντάντ, τηρούσε ουδέτερη στάση έναντι της Αθήνας και της Σόφιας. Ωστόσο, προσπάθησε να συμβιβάσει τις δισταύμενες απόψεις Ελλάδας και Σερβίας, ώστε να διευκολύνει την είσοδο της πρώτης στη Μικρή Συνεννόηση. Ανάλογες ήταν και οι θέσεις του ως προς τη Γαλλία. Για την Αγγλία, διατεινόταν πως είχε τηρήσει

στάση αναμονής έναντι της ελληνο-σερβικής διαφοράς. Τυχόν προώθηση της Σερβίας προς τη Θεσσαλονίκη θα συνιστούσε της αφετηρία της σλαβικής υπεροχής στα Βαλκάνια. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο, θα διευκόλυne τη Μόσχα να στρέψει και πάλι τα βλέμματά της προς την Κωνσταντινούπολη. Επομένως, η σερβική ηγεμονία επί της Βαλκανικής δεν ήταν προς το συμφέρον της Αγγλίας.

Εξίσου σημαντικό ήταν και το άρθρο, που ο Dworski, έστειλε από το Βελιγράδι και δημοσιεύεται στην έγκριτη εφημερίδα *Vossisher ZTG*, της 23ης Ιουλίου 1925. Σύμφωνα μ' αυτό, ο τερματισμός των διπλωματικών διαβουλεύσεων του Βελιγραδίου είχε ρίξει άπλετο φως στα παρασκήνια της βαλκανικής πολιτικής. Αναφερόμενος, ο αρθρογράφος, στις επιρροές, που οι Μεγάλες Δυνάμεις ασκούσαν στα κράτη της Χερσονήσου του Αίμου, υποστήριζε πως η Αγγλία είχε και πάλι ισχυροποιήσει τη θέση της στην Αθήνα, τη στιγμή κατά την οποία η Ιταλία προσπαθούσε, μετά ζήλου, να την ανατρέψει. Εκτός, όμως, από την Ιταλία η Αγγλία είχε και έναν άλλο, σοβαρό, ανταγωνιστή, ο οποίος κέρδιζε καθημερινώς έδαφος. Επρόκειτο για τους λαούς της Βαλκανικής, οι οποίοι είχαν πλέον την επίγνωση ότι σκοπός της ύπαρξής τους δεν ήταν μόνο να χρησιμεύσουν ως όργανα της μιας ή της άλλης Δύναμης αλλά να ακολουθήσουν δική τους πολιτική, εκείνη της βαλκανικής αλληλεγγύης²³.

Αλλά και η Τουρκία είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως ειπώθηκε ήδη, για τις ελληνο – σερβικές σχέσεις. Οι τουρκικές, όμως, θέσεις δίσταντο. Ενδεικτικό της μιας πλευράς ήταν το περιεχόμενο άρθρου της εφημερίδας της Κωνσταντινούπολης *La République*, της 20ής Ιουλίου, αφιερωμένου, εξ ολοκλήρου, στις διακοπείσες ελληνο-σερβικές συνομιλίες, που αφορούσαν στις οικονομικές και πολιτικές σχέσεις των δύο κρατών και στους λόγους αποτυχίας τους. Επισημαινόταν πως το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων ενδιαφερόταν ιδιαίτερώς για τη σύναψη της συμφωνίας και μάλιστα μιας συνθήκης συμμαχίας με την Ελλάδα, επιθυμώντας να ρυθμιστούν τα μεταξύ τους εκκρεμή προβλήματα κατά τρόπο μη επιτρέποντα αναταραχές στο μέλλον.

Αφού επιχειρείτο μια σύντομη ιστορική αναδρομή στους λόγους, που είχαν οδηγήσει τα δύο μέρη στην έναρξη συνομιλιών, διατυπωνόταν η εικασία πως η διακοπή τους οφειλόταν στη διαφωνία τους ως προς τη διοίκηση της σιδηροδρομικής γραμμής.

23. Τα όσα αναφέρονται στον Τύπο της Γερμανίας προέρχονται από μεταφρασμένο κείμενο, που βρίσκεται στο Αρχείο του ελληνικού ΥΠΕΞ. Γι' αυτό βλ. Ο Γερμανικό Τύπος και η Ανατολή. Δημοσιεύματα περί Ελλάδος (1-31 Ιουλίου 1925). [Το συγκεκριμένο έγγραφο δεν φέρει άλλα στοιχεία και εκτείνεται σε 16 σελίδες]. ΑΥΕ, 1925, α/5. Δημοσιεύματα του Τύπου των Βαλκανικών χωρών επί διαφόρων κ.λ.π. θεμάτων.

μής Γευγελής-Θεσσαλονίκης. Η γραμμή αυτή παρουσίαζε πλεονεκτήματα για την οικονομική ζωή του Βελιγραδίου. Συνιστούσε τη μοναδική δίοδο για το εισαγωγικό σερβικό εμπόριο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κυβέρνηση του Βελιγραδίου ζητούσε τώρα ελεύθερη διακίνηση των εμπορευμάτων της, σ' αυτή τη γραμμή, και ενιαία διοίκηση²⁴. Η Ελλάδα αντιδρούσε υποστηρίζοντας ότι παρόμοια παραχώρηση θα ισοδυναμούσε με απεμπόληση των κυριαρχικών της δικαιωμάτων.

Στο άρθρο υποστηριζόταν, ακόμη, ότι, για να απολαμβάνει η Γιουγκοσλαβία ένα αληθινό οικονομικό όφελος από την ελεύθερη ζώνη, που της είχε παραχωρηθεί στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, είχε ανάγκη από εγγυήσεις, οι οποίες θα της εξασφάλιζαν τη χρήση. Τέλος, γινόταν μνεία του ζητήματος των μειονοτήτων, που διασπούσε τις ελληνο-σερβικές σχέσεις. Είναι σημαντικό να διευκρινισθεί πως ο αριθμός της σλαβόφωνης μειονότητας, που διεκδικούσε η Σερβία και κατοικούσε επί ελληνικού εδάφους και πλησίον του κοινού συνόρου των δύο κρατών, προσδιοριζόταν σε 250 έως 300 χιλιάδες άτομα. Τόσο, δε, η γλώσσα, την οποία μιλούσαν αυτά τα συγκεκριμένα άτομα όσο και οι παραδόσεις βρίσκονταν σε αρμονία με τον πληθυσμό της νότιας Σερβίας. Γινόταν, δε, αναφορά και στη Μονή Χιλανδαρίου, του Άθω²⁵. Είναι προφανές πως ο αρθρογράφος υποστήριζε τις σερβικές θέσεις, πράγμα, άλλωστε, που το αποδείκνυε και ο υπότιτλος του κειμένου.

Εκ παραλλήλου, οι Γιουγκοσλάβοι συνέχιζαν να διατυπώνουν τις απόψεις τους, για την ορθότητα των οποίων προσπαθούσαν να πείσουν την ελληνική πλευρά. Στα τέλη Ιουλίου, ο Νίντσιτς, προέβαινε σε δηλώσεις, οι οποίες δημοσιεύονταν σε εφημερίδες των Αθηνών. Υποστήριζε πως οι σερβικές θέσεις ερμηνεύτηκαν κακώς στην Ελλάδα τόσο από ένα μέρος της κοινής γνώμης όσο και από τον ελληνικό Τύπο, γεγονός, που ενδεχομένως, να οδηγούσε σε μια αμοιβαία δυσπιστία. Έμμεγε το ότι ορισμένες εφημερίδες δημοσίευαν ειδήσεις για πιθανολογούμενες στρατιωτικές προετοιμασίες, εκ μέρους της Σερβίας, στο μεσημβρινό σύνορο. Διέψευδε, κατηγορηματικώς, αυτές τις πληροφορίες. Διατεινόταν πως η χώρα του όχι μόνο δεν είχε ανάλογες προθέσεις στρεφόμενες εναντίον της Ελλάδας, αλλά η σερβική ηγεσία θεωρούσε πως η εδαφική ακεραιότητα της γείτονος ήταν ζωτικού ενδιαφέροντος γι' αυτήν.

24. Αναγραφόμενα συγκεκριμένα: «Le gouvernement de Belgrade demandait pour le libre transit de cette ligne des garanties consistant en ce que, pour période à déterminer, son exploitation s'effectuât sous la direction des chemins de fer de l'État yougoslave [sic], assurant ainsi une unité administrative indispensable pour tout le trafic sur la ligne Belgrade-Salonique». ΑΥΕ, 1925, Γ΄ Πολιτική, ό.π., το άρθρο με τίτλο «Où en sont les pourparlers de la Serbie avec la Grèce. La Question vue de Belgrad», *La République*, Lundi 20 juillet 1925.

25. Στο ίδιο.

Ο σιδηρόδρομος Γευγελής-Θεσσαλονίκης παρουσίαζε, κατά τον Νίντσιτς, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Σέρβους. Με κανέναν τρόπο δεν αμφισβητούσε την ελληνική κυριαρχία επί της πόλης του Θερμαϊκού. Το μόνο, που επιθυμούσαν οι Σέρβοι ήταν να διασφαλισθεί η συγκοινωνία προς τη χώρα τους. Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει η θέση του, ως προς τη συνθήκη συμμαχίας του 1913. Υποστήριξε πως τώρα μπορούσαν να δηλώσουν ότι η συμμαχία δεν ίσχυε από το 1915. Από εκείνη τη χρονιά είχε διακοπεί και δεν ίσχυε *de facto*. Έως εκείνη τη στιγμή δεν είχαν κάνει τη συγκεκριμένη δήλωση δημοσίως, διότι δεν επιθυμούσαν ν' αποδυναμώσουν τη διεθνή θέση της Ελλάδας σε στιγμές τόσο κρίσιμες. Πάντα ενεργούσαν σαν να ήταν η συνθήκη σε ισχύ. Καταγγέλλοντας τη συμμαχία και εκφράζοντας, ταυτοχρόνως, την επιθυμία για έναρξη διαπραγματεύσεων, που σκοπό θα είχαν τη σύναψη καινούριας συνθήκης, δεν είχαν προβεί σε πράξη μη φιλική προς την Ελλάδα. Αντιθέτως, είχαν προσπαθήσει να βελτιώσουν τη θέση της.

Περαίνοντας, ο Νίντσιτς, τις δηλώσεις του, κατέληγε: «Πιστέψτε με, εάν [...] συννομολογήσουμε μια καινούρια συνθήκη συμμαχίας, δεν θα έχει την αξία της μόνο επειδή θα αντικαταστήσει μια συνθήκη, η οποία έχει χάσει την υποχρεωτική της ισχύ αλλά, ιδίως, επειδή θα προσφέρει μια στέρεη βάση της εξέλιξης των σχέσεων εμπιστοσύνης και πλήρους φιλίας μεταξύ των δύο λαών»²⁶.

Η εφημερίδα *Νόβοστς* του Βελιγραδίου δημοσίευε στις 11 Αυγούστου 1925, υπό τον τίτλο «*Η Θεσσαλονίκη είναι απαραίτητη*», τις δηλώσεις που ο Βόια Μαρίνκοβιτς, πρώην υπουργός Εξωτερικών της Σερβίας, είχε εκθέσει σε ιταλικές εφημερίδες και αφορούσαν στη Θεσσαλονίκη. Αφού μιλούσε για την ανάγκη του σερβικού κράτους ν' ανοίξει όλους τους πιθανούς θαλάσσιους δρόμους, ώστε να εξυπηρετηθεί η εξαγωγή των προϊόντων, που παρήγε, επισήμαινε πως ήταν αναγκαίο να συσταθεί μια δίοδος επικοινωνίας, η οποία θα συνέδεε τον Μοράβα με τον Βαρδάρη. Ολόκληρη η νότια Σερβία και η πριν από τον πόλεμο Σερβία είχε αρχίσει να ενδιαφέρεται για εξαγωγές προϊόντων από το Αιγαίο πέλαγος. Τελευταίως, τις πολιτικές συζητήσεις του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων απασχολούσε η Θεσσαλονίκη, ως όνομα γεωγραφικό. Ο καινούριος προσανατολισμός της εξωτερικής πολιτικής της χώρας του θα μπορούσε να εφαρμοστεί περισσότερο προς το Αιγαίο παρά προς την Αδριατική. Είχε ήδη συζητηθεί η ανανέωση της ελληνο-σερβικής συνθήκης συμμα-

26. AYE, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, *ό.π.*, [Σημείωμα από Βελιγράδι] A propos des relations entre la Grèce et la Yougoslavie. Belgrade, 31 juillet – Agence Avala. Για σχόλια του σερβικού Τύπου στις δηλώσεις του Νίντσιτς, όπως δημοσιεύτηκαν σε Αθηναϊκά φύλλα, βλ. «Au sujet de nos rapports avec la Grèce», Breme, 1 août 1925.

χίας αλλά οι σχετικές διαπραγματεύσεις δεν είχαν καταλήξει σ' ένα ευτυχές αποτέλεσμα. Και κατέληγε πως η Ελλάδα του Πάγκαλου ήταν «πολύ αδύναμη για να συντροφέψει» τη Σερβία, η κυβέρνηση της οποίας ζητούσε «*μια αυτονομία επί της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης, γεγονός, το οποίο φαινόταν στους Έλληνες πως προσέβαλε την κυριαρχία τους*»²⁷.

Οι δριμείες κατηγορίες, οι οποίες διατυπώνονταν από τον Τύπο του Βελιγραδίου εναντίον της Ελλάδας, εν γένει, και κατά της πολιτικής της χώρας, αντιμετωπίστηκαν από το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών με ιδιαίτερη προσοχή και σπουδή. Ακρως αποκαλυπτικό του τρόπου, με τον οποίο διαχειρίστηκε το εν λόγω υπουργείο το σοβαρό αυτό γεγονός, αλλά και της παρέμβασης της Γαλλίας στα ελληνικά πράγματα, είναι ένα έγγραφο, το οποίο εστάλη από τη Γ' Πολιτική Διεύθυνση στην ελληνική αντιπροσωπεία στη Γενεύη, στις 14 Αυγούστου και αφορούσε στο συγκεκριμένο θέμα. Στο έγγραφο επισημαινόταν πως ο σερβικός Τύπος, βάλλοντας κατά της ελληνικής πολιτικής έφτασε μέχρι του σημείου να δημοσιεύσει άρθρο, με προφανή σκοπό να οξύνει την αντιπαράθεση, υποστηρίζοντας πως, αν υπήρχε βασιλιάς στην Ελλάδα, η ελληνο-σερβική συνεννόηση θα ήταν «ευχερεστάτη». Διατυπώνονταν η άποψη πως η Σερβία προσπαθούσε να εξεγείρει την κοινή γνώμη, δημιουργώντας δυσμενή ατμόσφαιρα, ώστε να επικαλεστεί αυτή και να πετύχει την αναβολή της πίεσης των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες απέβλεπαν στην ταχεία επίλυση της ελληνο-σερβικής διαφοράς. Γι' αυτό το λόγο η σχετική Διεύθυνση του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών είχε λάβει τα προσήκοντα μέτρα, ώστε ο ελληνικός Τύπος να μην απαντήσει στη σερβική αρθρογραφία κι' έτσι ν' αποφευχθεί εκτράχυνση των σχέσεων των δύο χωρών. Μάλιστα, μ' αυτή την τακτική, αναφερόταν πως συμφωνούσε και ο πρέσβης της Γαλλίας, ο διαπιστευμένος στην ελληνική πρωτεύουσα. Συγκεκριμένα αναγραφόταν: «*Γάλλος πρεσβευτής την αυτήν έχων γνώμην ως προς διαθέσεις Σερβίας, συνέστησε Γενικό Διευθυντή αντίταξιν σιωπής εις τραχείαν σερβικήν αρθρογραφίαν. Συνιστά ωσαύτως κατά τας στιγμάς ταύτας ως οίον τε διαλλακτικωτέραν προς Τουρκίαν πολιτικήν. Γενικός Διευθυντής επέστησε προσοχήν Σέρβου επιτετραμμένου υποσχεθέντος τηλεγραφήση Κυβερνήσιν του*». Ωστόσο, υπογραμμίζω πως, σύμφωνα με πληροφορίες, οι Σέρβοι θα μετέρχονταν κάθε μέσο, ώστε η ελληνο-σερβική διαφορά να μην συζητείτο πριν από τη λήξη της συνδιασκέψεως, μακριά της επίβλεψης της Κ.τ.Ε. και ιδίως των υπουργών Γαλλίας και Αγγλίας, των οποίων τη συμπάθεια είχαν εξασφαλίσει οι Έλληνες²⁸.

27. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., *Novostis de Belgrade*, le 11 août 1925.

28. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., υπουργείο Εξωτερικών (υπογραφή δυσανάγνωστη) προς

Ωστόσο, η πολεμική του σερβικού Τύπου εναντίον της Ελλάδας συνεχιζόταν. Παραδειγματικά αναφέρουμε το φύλλο της εφημερίδας *Πράβντα* του Βελιγραδίου, της 31ης Αυγούστου του 1925, όπου υπό τον τίτλο «*Τα σχέδια του κου Πάγκαλου*» επισημαινόταν πως η Ελλάδα επιδόθηκε σε ελιγμούς, τους οποίους, προφανώς, δεν θα είχε επιχειρήσει, αν στην εξουσία βρισκόταν ακόμα ο Μιχαλακόπουλος. Και ο αρθρογράφος συνέχιζε πως, αν και η Ευρώπη, τη δεδομένη χρονική περίοδο, ακολουθούσε την ειρηνική οδό, ο Πάγκαλος είχε αισθανθεί την ανάγκη να προχωρήσει σε επίδειξη των στρατιωτικών του δυνάμεων. Ο δικτάτορας θεωρούσε πως η διπλωματία από μόνη της σπανίως οδηγεί σε νίκες δίχως τη συνδρομή της στρατιωτικής ισχύος. Και αυτό σε σχέση με τη Σερβία, στην οποία διέκρινε μια ιμπεριαλιστική επιθετικότητα, η οποία ήταν αποτέλεσμα της τάσης της να διασφαλίσει την Ελεύθερη ζώνη στη Θεσσαλονίκη. Σ' ολόκληρο το άρθρο διατυπώνονταν δριμυείς κατηγορίες εναντίον του Πάγκαλου, ο οποίος ακολουθούσε μια πολιτική γραμμή πέραν του ειρηνισμού, οι ενέργειές του αποδείκνυαν την καινούρια σοβινιστική του πολιτική και εξέθεταν την έννοια της πολιτικής του και είχε αντικαταστήσει τη διπλωματία με επαναστατικές μεθόδους. Είχε προσπαθήσει να αποδείξει στην Ευρώπη και στα γειτνιάζοντα με την Ελλάδα κράτη, κυρίως, στη Σερβία πως η αμυντική δύναμη της χώρας του ήταν ασυνήθιστη και ότι αξίζει προσοχής και σεβασμού. Ωστόσο, τα σχέδιά του ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθούν και ανήκαν στη σφαίρα της φαντασίας. Επιθυμούσε, πάντως, να αποδείξει πως μια συμμαχία με τη Σερβία δεν ήταν αναγκαία. Η κυβέρνηση, όμως, του Βελιγραδίου επιζητούσε να έχει φιλικές σχέσεις με την Ελλάδα και έθετε τη συμμαχία σε μια βάση συμπαγή και σταθερή, τη στιγμή κατά την οποία στην Αθήνα έδιναν σ' αυτή μια χροιά ασταθή και μελοδραματική²⁹.

Ίσως, όμως, η διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου να οφειλόταν στη Γαλλία και στον ρόλο, που αυτή είχε διαδραματίσει στην όλη υπόθεση. Σύμφωνα με τον Διευθυντή των Βαλκανικών υποθέσεων του Φόρεϊν Όφισ «[...] ως προς το ζήτημα του σιδηροδρόμου [...] η κατάσταση είχε αλλάξει εδώ και έξι μήνες, διότι σ' αυτό το διάστημα η Γαλλική Κυβέρνηση είχε κάνει μια πρόταση στη Σερβική Κυβέρνηση, η οποία τη δέχτηκε και την παρουσίασε στην Ελληνική Κυβέρνηση». Επρόκειτο, στην ουσία, για το ζήτημα της εκμετάλλευσης της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης, επί του οποίου το γαλλικό σχέδιο παρέμενε εξαιρετικά αόριστο. Για το ζήτημα, μάλιστα, αυτό ο Διευθυντής του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών δι-

Délégation Hellénique Genève, αριθ. πρωτ. 12638. Εν Αθήναις, τη 14 Αυγούστου 1925.

29. AYE, 1925, Γ/61/α, ό.π. *Revue de la Presse*, Les plans de M. Pangalos, *Pravda*, Belgrade, 31 août 1925.

ευκρίνιζε πως η ιδέα του σχηματισμού μιας εταιρείας, η οποία θα υποστηριζόταν από Άγγλο-γαλλικά κεφάλαια θα ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί, διότι θα μπορούσε να προκαλέσει τις ζήλιες και τις ενστάσεις των Ιταλών³⁰.

Ίσως, όμως, να έπρεπε να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας και σε μία άλλη παράμετρο. Εκείνη, που σχετιζόταν με τη Μικρή Συνεννόηση. Διότι, η σιδηροδρομική γραμμή Γευγελής-Θεσσαλονίκης δεν υπολογιζόταν να εξυπηρετήσει μόνο τη Σερβία. Αλλά και τα κράτη της Μικρής Συνεννόησης και την Πολωνία. Έτσι, η ματαιώση της συνομολόγησης ελληνο-σερβικής συμμαχίας είχε ως επακόλουθο την αναβολή της Συνδιάσκεψης των Αντιπροσώπων των Γενικών Επιτελείων των κρατών της Μικρής Συνεννόησης, η οποία επρόκειτο να συνέλθει στο Βουκουρέστι, το Σεπτέμβριο για να καθορίσει τις λεπτομέρειες του ζητήματος των μεταφορών. Συμφώνως με πληροφορίες του Ρουμανικού Γενικού Επιτελείου οι λόγοι αναβολής συνοψίζονταν στο ότι *«η κυριωτέρα βάσις των μεταφορών των Κρατών της Μικράς Συνεννοήσεως ιδίως εν πολέμω και η κυριωτέρα γραμμή εφοδιασμού των Κρατών αυτών αποτελεί η γραμμή η συνδέουσα τα κράτη της [Μ. Σ.] μετά του λιμένος της Θεσσαλονίκης»*. Σε περίπτωση, κατά την οποία, υπογραφόταν η Ελληνο-σερβική Συμμαχία η Σερβία θα μπορούσε να θέσει στη διάθεση των κρατών της Μικρής Αντάντ τη Συμφωνία για το σιδηρόδρομο, που θα είχε υπογράψει με την Ελλάδα. Μετά την τροπή, που είχε προσλάβει η υπόθεση, λόγω του τερματισμού των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, το Ρουμανικό Γενικό Επιτελείο είχε τονίσει στον Βακά πως θα μπορούσε πλέον η Ελλάδα να υπεισέλθει στις σχετικές συνεννοήσεις των υπουργών Εξωτερικών των κρατών της Μικρής Αντάντ, που θα διεξάγονταν είτε στη Γενεύη είτε σε άλλη πόλη. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα ερχόταν σε απευθείας επαφή με τη Μικρή Αντάντ, ώστε να συμμετάσχει στη διάσκεψη του καθορισμού των γραμμών μεταφορών, εφόσον επί της Ελλάδος, ιδίως, θα στηριζόταν ο κύριος διακακωνισμός των μεταφορών, ο οποίος αφετηρία και βάση θα είχε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης³¹.

Τις πληροφορίες αυτές διαβίβαζε στον Ρέντη ο Κόλλας, πρέσβης της Ελλάδας στη ρουμανική πρωτεύουσα, υποστηρίζοντας, ταυτοχρόνως πως θα ήταν δυνατόν να προβεί σε σχετικές συζητήσεις με τον Δούκα, τον Ρουμάνο υπουργό Εξωτερικών, τον Σεπτέμβριο, που θα συναντιούνταν στη Γενεύη. Ο Ρέντης, απαντώντας στα όσα του διαμήνυε ο Κόλλας τόνιζε πως θα ήταν προτιμότερο η Ρουμανία, η Τσεχοσλοβακία αλλά και η Πολωνία να έλθουν σε απευθείας συνεννοήσεις με την Ελλάδα, αν επι-

30. ΑΥΕ, 1925, *Ελληνο-Σερβικές σχέσεις ό.π.*, Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2037, Λονδίνο, 27/7/25.

31. ΑΥΕ, 1925, *ό.π.*, Κόλλας προς υπουργείο Εξωτερικών, Νο 1373, Βουκουρέστιον, 19/8/25.

θυμούσαν να ρυθμίσουν το ζήτημα των συγκοινωνιών τους προς τη Θεσσαλονίκη. Έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου επισείοντας την προσοχή στο ότι τυχόν ανάθεση του σοβαρού αυτού ζητήματος στη Σερβία συνιστούσε μέγα σφάλμα, διότι θα καθιστούσε τα εν λόγω κράτη υποχείρια της πολιτικής της. Διαμήνυε δε, ότι καλό θα ήταν να γνωρίζουν οι εν Σερβία κρατούντες πως «*Ελλάς δεν είναι διατεθειμένη να περιέλθῃ εις κατάστασην υποτελείας απέναντι της Σερβίας, η δε πίεσις την οποίαν δια της παθητικής αυτών στάσεως τείνουν ν' ασκήσουν επί της Ελλάδος δεν είναι προσωρισμένη να εξυπηρετήσῃ το συμφέρον των*»³².

3. Οι πραγματικοί λόγοι της διακοπής.

Πάντως, εκτός από τα όσα αναπτύχθηκαν πιο πάνω, και αφορούν στους λόγους διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου και στις εικασίες, που διατυπώθηκαν ως προς αυτό το θέμα, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε και σε ένα έγγραφο του Δημητρίου Κακλαμάνου, του Έλληνα Πρέσβη, ο οποίος είχε τεθεί επί κεφαλής της ελληνικής αποστολής, της επιφορτισμένης με τη διεξαγωγή των συνομιλιών. Στο συγκεκριμένο έγγραφο, όπου ήταν σημειωμένες οι λέξεις «Όλος απόρρητον» και έστειλε από τη σερβική πρωτεύουσα στις 4 Ιουνίου, τρεις, δηλαδή, μέρες μετά το ναυάγιο των διμερών επαφών Ελλάδας και Σερβίας, εξέθετε το παρασκήνιο, που είχε παιχθεί στη γείτονα. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός, ότι το εν λόγω έγγραφο δεν είχε συνταχθεί στη συνήθη, επίσημη, γλώσσα των διπλωματικών κειμένων αλλά σ' αυτό παρουσιάζονταν και αναλύονταν με σκωπτικό και περιπαικτικό ύφος οι πτυχές των πραγματικών γεγονότων και αιτίων, που είχαν οδηγήσει σε αδιέξοδο τις διαπραγματεύσεις.

Ο Κακλαμάνος, άρχιζε το κείμενό του διευκρινίζοντας πως «*Η διακοπή των διαπραγματεύσεων προς ανανέωσιν της Ελληνοσερβικής συμμαχίας ανάγκη να κριθῆ υπό το φως, το οποίον έρριψαν επί των διαπραγματεύσεων τούτων αι προηγηθείσαι ταύτης πληροφορίαί όσας διεβίβασα υμίν*». Και συνέχιζε, τονίζοντας πως είχε καταστεί πρόδηλο, από τον πρώτο καιρό των συνομιλιών, ότι ο Νίντσιτς, ο Σέρβος υπουργός Εξωτερικών, επωφελούμενος από την κοινοβουλευτική αδυναμία της κυβέρνησης Πάσιτς είχε αποβεί ο αποκλειστικός κύριος της εξωτερικής πολιτικής της χώρας του, την οποία ρύθμιζε κατά το δοκούν. Σ' αυτό είχε συμβάλει και η «*φυσική αδυναμία*» του πρωθυπουργού, ο οποίος παρά την οξύτητα της αντίληψής του και το ακμαίο πνεύμα

32. ΑΥΕ, 1925, ό.π. Γ/61/α, Ρέντης προς Ελληνική Πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 11315. Εν Αθήναις, της 23 Αυγούστου 1925.

του δεν διέθετε *«πλέον τα ισχυρά εκείνα σωματικά μέσα τα υποβοηθούντα ενεργόν και αποτελεσματικήν θέλησιν»*.

Τελευταίως, ο Νίντσιτς, είχε στραφεί οριστικώς προς την Ιταλία, είτε επειδή είχε ιδιαίτερους δεσμούς με την ιταλική πολιτική, είτε επειδή, αντιδραστικός και αυθαίρετος καθώς ήταν, είχε μια ροπή προς τον φασισμό, ο οποίος άλλωστε οργανωνόταν στη Σερβία σύμφωνα με το ιταλικό πρότυπο, ή ακόμα επειδή επιζητούσε να εκτρέψει τους συμπατριώτες του από τα όνειρά τους επί της Αδριατικής. Ενδέχεται, ακόμα, όλοι αυτοί οι λόγοι να ήσαν εκείνοι, οι οποίοι είχαν καταστήσει τον προσανατολισμό προς της Ρώμη σαφή και ξεκάθαρο.

Ωστόσο, δεν ήθελε, σε καμία περίπτωση, να γίνει αυτό αντιληπτό ούτε από τους συμμάχους του της Μικρής Συνεννόησης, οι οποίοι γνώριζαν την αντίθεση του Μουσολίνι προς αυτόν τον συνδυασμό δυνάμεων, ούτε, όμως από τις Δυτικές Δυνάμεις, την Αγγλία, δηλαδή, και τη Γαλλία. Η τελευταία, μάλιστα, ανησυχούσε για την μπεριαλιστική πολιτική του Ιταλού δικτάτορα, ο οποίος εποφθαλμιούσε τη Σαβοΐα, το Μαρόκο, τη Μάλτα και αυτή μάλιστα την Κέρκυρα. Είναι γεγονός, όπως διατείνεται ο Κακλαμάνος σε άλλο σημείου του συγκεκριμένου εγγράφου του, και όπως είναι ήδη γνωστό, πως ο Μουσολίνι ήταν εχθρικά διακείμενος προς την ένωση των λαών της Κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, διότι μια παρόμοια προσέγγιση θα έβλαπτε τα ιταλικά συμφέροντα. Εξακολουθούσε δε τη συστηματική εξασθένιση της Ελλάδας ελπίζοντας, ότι θα του δινόταν, επιτέλους, η ευκαιρία να προσαρτήσει την Κέρκυρα με το να ωθεί τη Σερβία προς το Αιγαίο. Η ιταλική θεωρία, *grosso modo*, θα ήταν δυνατόν να συνοψιστεί στα εξής: *«Ή η συμμαχία ματαιούται ή γίνεται υπό όρους καθιστώντας σχεδόν αναπόφευκτον την ματαίωσιν του σκοπού της, λόγω των αναγκαίων προκληθεισόμενων ερίδων»*.

Ο Νίντσιτς, λοιπόν, προσποιήθηκε ότι επιθυμούσε τη σύναψη συμμαχίας Ελλάδας-Σερβίας και γνωστοποίησε αυτό στους Έλληνες διπλωμάτες, στους συναδέλφους του υπουργούς και στους συμμάχους του. Ωστόσο, ευθύς εξ αρχής, προσπάθησε να προπαρασκευάσει δυσμενές κλίμα για τις διαπραγματεύσεις, παρακωλύοντας αυτές και προετοιμάζοντας αιτήματα, τα οποία γνώριζε εκ των προτέρων πως δεν επρόκειτο να γίνουν αποδεκτά από την ελληνική πλευρά. Σε συνομιλία, που είχε με τον Σέρβο υπουργό των Οικονομικών, ο οποίος τον ενημέρωσε ότι τα πρώτα αιτήματά του είχαν δυσανεστήσει τους Έλληνες εκπροσώπους και την κυβέρνησή τους, απάντησε: *«Και θα δυσανεστηθούν πολύ περισσότερο ακόμη όταν μεθαύριον θα τους ζητήσω την εκμετάλλευσιν της γραμμής Θεσσαλονίκης-Γευγελής»*. Ήταν προφανές πως αυτός ήταν ο στόχος του από την αρχή και, αν καθυστέρησε να υποβάλει την πρότασή του, επί τριάντα πέντε μέρες, το έπραξε, πιθανότατα, λόγω των αντιδράσεων, που είχαν γεννηθεί

στους κόλπους της κυβέρνησης, ως προς το ζήτημα του σιδηροδρόμου.

Η επιθυμία του Νίντσιτς να διακοπούν οι διαπραγματεύσεις ήταν τόσο μεγάλη, ώστε, όταν έλαβε την αρνητική απάντηση του Κακλαμάνου για τη σιδηροδρομική γραμμή, μετέβη στον Πάσιτς, στον οποίο και δήλωσε πως ύψιστα σερβικά συμφέροντα επέβαλαν την αναβολή τους. Δεν παρέλειψε δε να τονίσει ότι, αν ερχόταν σε διαφωνία με τους συναδέλφους του, θα αναγκαζόταν να σταματήσει να διαχειρίζεται την εξωτερική πολιτική. Αυτό το τελευταίο επιχείρημα ήταν αρκετό, για να πείσει τον Σέρβο πρωθυπουργό πως δεν μπορούσε να τον επηρεάσει στο ζήτημα του σιδηροδρόμου.

Ο Κακλαμάνος, πάντως, πιθανολογούσε πως ο Νίντσιτς είχε δώσει ανακριβή στοιχεία στον Πάσιτς και τον είχε πείσει να αναβληθούν οι διαπραγματεύσεις και όχι να διακοπούν. Γι' αυτό, άλλωστε, ο Μπόσκοβιτς, όταν ανήγγειλε τον τερματισμό των διαβουλεύσεων, δεν πρόφερε τη λέξη «διακοπή», αφήνοντας έτσι να εννοηθεί, ότι επρόκειτο περί αναβολής.

Πάντως, ο Κακλαμάνος, συνόψιζε του λόγους διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου και τις δυνατότητες επίτευξης ελληνο-σερβικής συμμαχίας, αναφέροντας τα ακόλουθα: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο κ. Νίντσιτς, εφόσον άλλος τις πολιτικός συνδυασμός δεν φέρει αυτόν εκτός αρχής [...] δεν θα στρέξη ευκόλως εις την συμμαχίαν ή υπό όρους προστασίας, απαραδέκτους δια την Ελλάδα. Η πεποίθησίς μου είναι ότι προβαλών τους κυρίους όρους εφ' ων επήλθεν η διαφωνία, καλώς εγνώριζεν, ότι η αδυναμία της Ελλάδος δεχθή τους όρους τούτους ήγε προς την διακοπήν των διαπραγματεύσεων, ην και επεθύμη κατά βάθος. Αφ' ετέρου όμως ευρίσκεται ενώπιον της ηθικής πίεσεως των δυνάμεων της Μικράς Συνεννοήσεως υπέρ της συνομολογήσεως της συμμαχίας [...], ενώ η Γαλλία, θέλουσα να φανή ευχάριστος προς τον συνδυασμόν τούτον, επιθυμεί όπως συντελεσθή η συμμαχία».

«Μόνον αν η πίεσις αύτη, όσον και η παρέμβασις της Αγγλίας ήτις ενδιαφέρεται γενικώτερον υπέρ της ειρήνης, δύναται δε να ασκήση μεγίστην επιρροήν επί της Σερβικής κυβερνήσεως, δια μέσων οικονομικής φύσεως, καταστή ενεργώς έντονος, κατά τους προσεχείς μήνας, είναι πιθανόν ότι η λαβυρινθώδης πολιτική του κ. Νίντσιτς θα υποχωρήση και θα επιβληθή η έστω και κλονιζομένη επιρροή του κ. Πάσιτς και άλλων συναδέλφων του υπέρ της συνομολογήσεως της συμμαχίας υπό όρους δυνάμενους να γίνουν αποδεκτοί υπό της Ελλάδος, καίτοι πρέπει να είπω ότι εις το ζήτημα των μειονοψηφίων, εκ πνεύματος υπερσλαβικού, και ο κ. Πάσιτς φαίνεται μάλλον επίμονος, τουθ' όπερ εκμεταλλεύεται ο κ. Νίντσιτς υπέρ των σχεδίων του».

Περαίνοντας, ο Κακλαμάνος, το πολυσέλιδο έγγραφο του, διατύπωνε τη γνώμη του, ως προς την πολιτική, την οποία όφειλε να ακολουθήσει η Ελλάδα έναντι της

Σερβίας. Συγκεκριμένα, επισήμαινε πως αυτή έπρεπε να είναι επιφυλακτική, «*περισκεμένη και ψύχραιμος*» για να μην δοθεί αφορμή στον Σέρβο υπουργό Εξωτερικών να θέσει «*δια βιαίων διαβημάτων εις εφαρμογήν τας αυθάδεις απειλάς του*»³³.

Το ότι η Σερβία είχε ακολουθήσει, κατά το 1925, πείσμονα και σκληρή πολιτική έναντι της Ελλάδας, επισημαινόταν σε Απόρρητη Έκθεση της Γενικής Διεύθυνσης του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών. Στην Έκθεση, η οποία φέρει ημερομηνία 18 Φεβρουαρίου 1927, αναλύονταν τα πολιτικά γεγονότα, που είχαν σημειωθεί κατά τον μήνα Ιανουάριο. Μεταξύ άλλων, λοιπόν, και με αφορμή το Ιταλο-Αλβανικό Σύμφωνο των Τυράνων, αναγραφόταν πως η Σερβία είχε τηρήσει, το 1925, στις διαπραγματεύσεις, που διεξήγε με την Ελλάδα, αγέρωχη στάση, επειδή αισθανόταν ότι υποστηρίζεται από την Ιταλία, το δε 1926, είχε επιχειρήσει να ικανοποιήσει τις αξιώσεις της, όταν η Ελλάδα στερείτο παντελώς κοινοβουλευτικού ελέγχου. Ωστόσο, είδε ξαφνικά να χάνει όλα τα ερείσματα της και την μεν Ελλάδα να αποκτά κυβέρνηση, αντιπροσωπευτική της ολότητας του ελληνικού λαού, τη δε Ιταλία να μεταβάλλει κατεύθυνση, την επαύριον της έκδοσης κοινού μετά της Σερβίας ανακοινωθέντος περί των πραγμάτων της Αλβανίας. Δεν παραλείπονταν, δε, και η αναφορά στο ρόλο του Νίντσιτς. Συγκεκριμένα, επισημαινόταν πως η «*από της μιας στιγμής εις την άλλην πλήρης διπλωματική απομόνωσις της Σερβίας διεκηρύχθη πάραυτα υπό των ηγετών της αντιπολιτεύσεως, οίτινες δριμύτατα εκαυτηρίασαν την υπό του κ. Νίντσιτς ασκηθείσαν πολιτικήν, ως οδηγήσασαν εις αδιέξοδον*»³⁴.

Η διχοστασία, στις σχέσεις Ελλάδας και Σερβίας, συνεχίστηκε. Το Σεπτέμβριο του 1925, οι υπουργοί Εξωτερικών των δύο κρατών, μετέβησαν στη Γενεύη, όπου είχαν μεταξύ τους συνομιλίες, δίχως να καταλήξουν σε κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Ο Μπριάν και ο Τσάμπερλεν είχαν δείξει ενδιαφέρον για τη διευθέτηση των ελληνοσερβικών εκκρεμοτήτων από τη στιγμή, σχεδόν, της διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, αν και ο δεύτερος δεν φαινόταν διατεθειμένος να παρέμβει στη διαφορά. Η σύναψη μιας καινούριας συνθήκης συμμαχίας ήταν στις προθέσεις των δύο κρατών. Ωστόσο, ο Ρέντης ενδιαφερόταν και για ένα σχέδιο διαιτησίας των Βαλκανικών κρατών, ένα σύμφωνο ασφαλείας, το οποίο απέβλεπε στη διασφάλιση

33. ΑΥΕ, 1928, 36.2, Α/19. Καταγγελία Ελληνο-σερβικής συμμαχίας. Παραπομπή Πάγκαλου. Légation de Grèce. Belgrade. Ελληνική Αντιπροσωπεία, αριθ. 182. Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, Εν Βελιγραδίου τη 4 Ιουνίου 1925.

34. ΑΥΕ, 1927, 47. 3. Μηνιαίες Εκθέσεις της Γενικής Διεύθυνσης προς τις Πρεσβείες. Σύνολο Τμημάτων 3, Τμήμα 2ο. Αρ. πρωτ. 2402, Λαγουδάκης προς απάσας τας Πρεσβείας και Προξενείον Κων/πόλεως. Εν Αθήναις, της 18 Φεβρουαρίου 1927.

της ειρήνης στη Χερσόνησο του Αίμου. Το σχέδιο είχε υποβληθεί στα εν λόγω κράτη αλλά η Σερβία είχε δείξει την αντίθεσή της. Ωστόσο, οι ελληνο-σερβικές διαφορές διευθετήθηκαν μόνο μετά την επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην ενεργό πολιτική, το καλοκαίρι του 1928, ο οποίος προχώρησε στη ρύθμιση των εκκρεμοτήτων με την Ιταλία, τη Γιουγκοσλαβία και αργότερα με την Τουρκία.

Χρήστος Ίντος

*Ιστορικά στοιχεία και τεκμήρια για τον
... Άριστον οίνον τον της Γουμέντσης λεγόμενον...*

Η Γουμένισσα, πρωτεύουσα της επαρχίας Παιονίας του Νομού Κιλκίς, βρίσκεται βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης στους πρόποδες του όρους Πάικο. Από τη συμπρωτεύουσα απέχει μέσω της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης – Ευζώνων 75 χλμ. και μέσω της οδού Θεσσαλονίκης – Πέλλας 65 χλμ. Από την Πέλλα, την πρωτεύουσα του αρχαίου Μακεδονικού Βασιλείου απέχει 20 χλμ. και από την έδρα του Νομού, το Κιλκίς 45 χλμ.

Η αμπελοκαλλιέργεια στον βορειοελλαδικό χώρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη, έχει ιστορία αιώνων, όπως αποδεικνύεται από τις διάφορες ιστορικές μαρτυρίες: Γραπτά κείμενα, ανασκαφική έρευνα και την παράδοση του τόπου¹. Ο Διόνυσος, θεός του δωδεκαθέου των αρχαίων Ελλήνων, λατρεύονταν από τους αρχαίους Παιόνες, το όνομα των οποίων φέρει η σημερινή επαρχία Παιονίας, η επαρχία της Γουμένισσας. Υπήρχε ιερό αφιερωμένο στη λατρεία του θεού αυτού, ο οποίος ονομάζονταν **Διόνυσος ο Παιονικός**. Μαρτυρείται η ύπαρξη αρχαίας σχετικής επιγραφής, η οποία ήταν τοποθετημένη στη βάση του αγάλματός του². Επίσης σε αρχαίο νόμισμα του βασιλιά των Παιόνων Αυδολέοντα στην μία όψη εικονίζεται ο Διόνυσος και στην άλλη ίππος με το όνομα του μονάρχη.

Η ίδια καλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού στη Γουμένισσα είναι ταυτισμένη με την ιστορία, τη ζωή και την πορεία του τόπου αυτού. Από τους χρόνους της δημιουργίας της κωμόπολης, η οποία ανάγεται στον 14ο αιώνα, η αμπελοκαλλιέργεια ήταν κύριος παράγοντας ανάπτυξης και προόδου της, βασική ενασχόληση των κατοίκων της. Αυτή μαζί με εκείνη του μεταξοσκώληκα σημάδεψαν την πορεία της κωμόπολης και της περιοχής για αιώνες. Η αρχιτεκτονική των οικιών και οι βοηθητικές εγκαταστάσεις αυτών διαμορφώθηκαν με βάση τις καλλιέργειες που προαναφέρθηκαν, την επεξεργασία των προϊόντων τους, την αποθήκευση και την εμπορία αυτών.

Από ανέκδοτο κατάστιχο του έτους 1528, στο οποίο υπάρχει καταγραφή των φορολογικών προσόδων μεγάλου μέρους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, υπάρχει ανα-

1. *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης*, Ε' τριήμερο εργασίας, Νάουσα, 17 – 19 Σεπτεμβρίου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Ίδρυμα Φανή Μπουτάρη, Αθήνα 1998. Στον τόμο περιλαμβάνονται πολλές και ενδιαφέρουσες εισηγήσεις με θέματα σχετικά με το κρασί από τα αρχαία ως τα νεότερα χρόνια.

2. Γ. Εχέδωρου, Τι γλώσσα μιλούσαν οι Κρησιανοί; εφ. *ΧΡΟΝΟΣ* (Κιλκίς) 18-5-2007, με παραπομπές στο Έβδομο βιβλίο του Ηροδότου και για την αρχαία επιγραφή στο Em. Voutiras, *Studies in Greek Linguistics... faculty of Philosophy*, Aristotelian University of Thessaloniki, 27-29 April 1987.

φορά για την καλλιέργεια αμπελιών και την παραγωγή κρασιού στις περιοχές Γιαννιτσών, Βέροιας και Σερβίων³. Η Γουμένισσα και η επαρχία της καθ' όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας αποτελούσαν τμήμα του καζά (διοίκησης) των Γιαννιτσών. Δεν αποκλείεται η σχετική αναφορά στο κατάστιχο που προαναφέρθηκε να έχει σχέση με την περιοχή για την οποία κάνουμε λόγο.

Σχετικά με την εμπορία και τη διακίνηση του κρασιού του τόπου μας σώζονται πολλοί λογαριασμοί του 19ου αιώνα, όπου φαίνονται καθαρά τόποι και άνθρωποι που διακινούν το προϊόν, αλλά και εκείνοι που το απολαμβάνουν⁴. Σε έναν από αυτούς του έτους 1879 σημειώνεται:

Κωνσταντινούπολη (!)

Χαλευβρά 2 βαρέλια

Πρώτον 42

Δεύτερον 45

Σούμα 87

Στάλθηκαν, δηλαδή, σε κάποιον στην Πόλη δυο βαρέλια με κρασί Γουμένισσας. Και πολλές άλλες αποστολές κρασιού και προς άλλους τόπους συμπεριλαμβάνονται στο ίδιο βιβλίο λογαριασμών παλιού κατοίκου του τόπου μας.

Σε σελίδα άλλου βιβλίου, όπου υπάρχουν, πλήθος λογαριασμών, διαβάζουμε σχετικά:

Έτος 1881, Ιουνίου 17

..... όσον κρασί πέρνω...

Πρότον ... 170 νταμι(τζάνες) 24

Το παλιώ 143 « 30

Το όλον γρόσια 8.580

(Διατηρήθηκε και στις δύο περιπτώσεις η γλώσσα και η ορθογραφία του πρωτοτύπου κειμένου).

Πέρα από την Κωνσταντινούπολη και στην κοντινή μας Θεσσαλονίκη υπήρχε διακίνηση κρασιών της Γουμένισσας. Ο Θάνος Ζαχαρίνης αναφέρεται ως ο ιδρυτής

3. Β. Δημητριάδη, Η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοποιία στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία, στον τόμο *Αμπελοοικονομική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης*, ΠΠΙ/ΕΤΕΒΑ, Αθήνα 1998, σ. 266 και 270.

4. Στο αρχείο μας φυλάσσουμε σχετικό έντυπα της περιόδου 1860-1880.

του πρώτου εμπορικού οίκου που ασχολούνταν με το προϊόν αυτό⁵.

Αδιάφυστοι μάρτυρες της οινοπαραγωγής είναι τα διασωζόμενα και σήμερα, ελάχιστα έστω, ξύλινα πατητήρια εγκαταστημένα στα υπόγεια οικιών, χωρητικότητας μάλιστα πολλών χιλιάδων οκάδων. Αναφορά σε τέτοια πατητήρια γίνεται στο «*Κώδικα Διαθηκών Γουμέντζης 1908*», όπου σε διαθήκες που συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν, περιγράφονται πατητήρια και κάδοι αποθήκευσης οίνου⁶. Στη διαθήκη, για παράδειγμα του Θάνου Ζελέγκου, αναφέρεται πως στο σπίτι του το οποίο κληροδότησε στα σχολεία της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Γουμέντζης μετά των εν αυτή τεσσάρων (αριθ. 4) βαγονίων οίνου χωρητικότητας δέκα χιλιάδων οκάδων (αριθ. 10.000) ενός άλλου βαγονίου από ρακί χωρητικότητας χιλίων οκάδων ήτοι (αριθ. 1.000), ενός πατητηρίου χωρητικότητας δώδεκα χιλιάδων ήτοι (αριθ. 12.000) και ενός χαλκίνου καζανίου από ρακί εκ (40) οκάδων....: Παρόμοιες περιγραφές μικρότερου ή και μεγαλύτερου μεγέθους κάδων και καζανιών (αποστακτήρων) έχουμε και σε διαθήκες που διασώζονται αλλά δεν συμπεριλαμβάνονται στον κώδικα που προαναφέρθηκε.

Αμπελουργικές εκτάσεις και εγκαταστάσεις παραγωγής οίνου και ρακίας (έτσι ονομάζονταν τοπικά το τσίπουρο) είχαν και τα εκκλησιαστικά μετόχια, τα οποία από παλαιά και μέχρι τη δεκαετία του 1920 επιβίωναν και διατηρούνταν στη Γουμένισσα⁷. Το μετόχι Αγίου Γεωργίου της Μονής Ζωγράφου του Αγίου Όρους είχε άμπελο όπου σήμερα ο οικισμός Ποντίων Γουμένισσας. Στη συγκομιδή του προϊόντος βοηθούσαν οι κάτοικοι, όπως γίνονταν και με το μετόχι της Παναγίας της Μονής των Ιβήρων του ίδιου Όρους. Για αυτό μάλιστα το μετόχι από την έκθεση των υπαρχόντων του κατά το έτος 1922 αντλούμε την πληροφορία πως πέρα από γεωργικά εργαλεία σχετικά με την αμπελοκαλλιέργεια και αμπέλια σε διάφορες αγροτικές τοποθεσίες της Γουμένισσας είχε **...εν πατητήριον, δύο βαγιόνια 300 μέτρων, δύο βαγιόνια άχριστα, έξι παραβούτες, τρία μικρά βαρέλια άχριστα, και εν ρακοκάζανον μετά καπακίου χαλκίνου χωρητικότητας 110 οκάδων...**⁸ (Διατηρήθηκε η γλώσσα και η ορθογραφία

5. Σπ. Αλιτική, *Η Γουμένισσα η Παιονική, ματιές με αγάπη στην ιστορία της*, σ. 99, Θεσσαλονίκη 2002.

6. Χρήστου Π. Ίντου, *Η Εκπαίδευση στη Γουμένισσα και στην ευρύτερη περιοχή του Ν. Κιλκίς κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας 1870-1912*, Θεσσαλονίκη 1993 και Χαράλαμπου Παπαστάθη, *Ο Κώδικας Διαθηκών της Γουμένισσας*, ανάπτυπο, Θεσσαλονίκη 2001.

7. Του ίδιου, *Εκκλησιαστικά Μετόχια στη Γουμένισσα*, Ανάπτυπο Θεσσαλονίκη 2004, από τα πρακτικά του ΚΑ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, 30, 31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 2003.

8. Αρχείο Ειρηνοδικείου Γουμένισσα, Πολιτικά Εκθέσεις έτους 1931, από 251 έως 300.

του πρωτοτύπου).

Στο εγκυκλοπαιδικό λεξικό των Μπαρτ και Χίρστ, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1892-1893 στο λήμμα **Γουμέντσα**⁹, μεταξύ των άλλων αναφέρεται χαρακτηριστικά: **...Παράγει άριστον οίνον τον της Γουμέντσας λεγόμενον ούτινος γίνεται μεγάλη εξαγωγή. Παρά ταύτην κείται ο ομώνυμος σταθμός του σιδηροδρόμου απέχον από Θεσσαλονίκης 60,1 χλμ...**¹⁰. Στο ίδιο λεξικό, στο λήμμα «οίνος», αναγράφεται: **...Από τα κρασιά της δούλης Ελλάδος ονομαστά είναι της Ναούσης, Γκομέντζας και Σιατίστης...**

Ο Σιδηροδρομικός Σταθμός Γουμενίτσας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εξαγωγή των τοπικών κρασιών τόσο προς τη Θεσσαλονίκη όσο και προς βορρά, στην κεντρική και δυτική Ευρώπη¹¹.

Η λειτουργία των ελληνικών εκπαιδευτηρίων της πόλης κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας στηρίχθηκε στα αμπέλια και κρασιά που παρήγαγε ο τόπος. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι οι οποίοι είχαν κληροδοτήσει αμπέλια στα εν λόγω σχολεία. Και πάλι από τον κώδικα αντλούμε την πληροφορία πως αμπέλια στα σχολεία είχαν δωρίσει εκτός από τον Θ. Ζελέγκο και η Αικατερίνη Γεωργίου Χατζή – Μουζούρη, ο Χρήστος Θάνου Λόπκας, ο Γεώργιος Παπακαλιώνης, ο Γεώργιος Δημητρίου Σαμαράς, η Μαρία Μήνου Πούλκα, ο Παπα Ζαχαρίας Χατζή Δημητρίου, την περίοδο από το 1870 ως και το 1908. Για την ανέγερση του ιστορικού διδακτηρίου της πόλης μας όσοι δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στην άμεση καταβολή της δωρεάς τους, παρακάλεσαν να σημειωθεί στον σχετικό κατάλογο **...εις τον τρύγον λίρες...** ανάλογα με τη δυνατότητα που είχαν¹².

Τα Ελληνικά Σχολεία Γουμέντζας είχαν εκδώσει ειδικές έντυπες επιγραφές (ετικέτες) **αποδεικτικού στοιχείου του γνησίου οίνου Γουμέντζης**, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται πάνω σε αυτές. Τις αποδειξεις αυτές ήταν υποχρεωμένοι να τις προμηθεύονται από την εφορεία των σχολείων, όσοι εμπορευόνταν το κρασί, αποδεικνύοντας με το έντυπο που είχαν στα χέρια τους τη γνησιότητα του προϊόντος¹³.

9. Σχετικά με το όνομα της Γουμένιτσας, ετυμολογία και τύποι του ονόματος βλέπετε: Κ. Γ. Σταλίδη, Το όνομα Γουμένισσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, ιστορική και γλωσσική θεώρηση, στον τόμο *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην επαρχία Παιονίας*, πρακτικά διήμερου επιστημονικού συνεδρίου, Γουμένισσα 20 και 21 Οκτωβρίου 2001, Σύλλογος Γουμενισσιωτών Θεσσαλονίκης, Εκδόσεις ΑΙΓΑΙΟ.

10. *ΛΕΞΙΚΟΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ*, τόμος Τρίτος, Εκδόται Μπαρτ και Χίρστ, Αθήνησι Ιανουάριος 1892 – Μάρτιος 1893, σελ. 362-363.

11. Χρήστου Π. Ίντου, Σ. Σ. Γουμενίτσας, περιοδικό «ΠΡΙΣΜΑ» των Μηχανικών και Υπομηχανικών Ν. Κιλκίς, τ. 7ο/1998.

12. Όπου παραπάνω προσημείωση 2, σελ. 32-48.

13. Όπου παραπάνω, σημείωση 2.

Ο Τζώρτζ Άμποτ, Άγγλος περιηγητής στη Μακεδονία του 1900, ονομάζει το κρασί της Γουμένισσας **...εξαιρετικά απύ αλλ' όχι πικρό...**, το οποίο δοκίμασε ευχαρίστως, όταν του προσφέρθηκε από ευρωπαϊό συνταξιδιώτη του¹⁴.

Στις αρχές του 20ου αιώνα ο επιθεωρητής των Ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας Γ. Χ. Χατζηκυριακού γνωρίζει τη Γουμένισσα και στα απομνημονεύματά του την ονομάζει **εύοινο**. Ταξιδεύοντας από τη Θεσσαλονίκη για την περιοχή της Γευγελής σημειώνει χαρακτηριστικά **...ολίγον πέραν της γεφύρας ιστάμεθα εις τον σταθμόν της Γουμένισσης (Γουμέντζας) εξ ου και η ονομαστή εύοινος κωμόπολης απέχει τρίωρον ίππου οδόν...**¹⁵.

Το κρασί της Γουμένισσας γοήτευε όσους το γνώριζαν και ένα τέτοια χαρακτηριστικό παράδειγμα περιγράφει ο Γ. Μόδης στις «Μακεδονικές του Ιστορίες». Αναφέρεται στο ναύαρχο του θωρηκτού «ΑΒΕΡΩΦ», όταν αυτό κατέπλευσε στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Ο ναύαρχος στους καλεσμένους και ιδιαίτερα στο Γάλλο δημοσιογράφο Παγιαρές πρόσφερε κρασί Γουμένισσας. Και οι δύο, Κακουλίδης και Παγιαρές, γνώριζαν τη Γουμένισσα από την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, όπου ο πρώτος έδρασε ως οπλαρχηγός και ο δεύτερος περιόδευσε ως δημοσιογράφος¹⁶.

Ο ναύαρχος Κακουλίδης έπιασε αγκαζέ, κάποια στιγμή της δεξίωσης, τον Παγκρές και τον τράβηξε σε μια άκρη. Πάμε μέσα, του είπε. Έχω κρασί από τη Γκουμέντζα, θα το πιούμε μαζί. Τι λέτε, αντιφώνησε ο ξένος, ξέρετε και σεις τη Γκουμέντζα και τα κρασιά της; Και συνέχισε: Πήγα στη Γκουμέντζα. Ήπια πολύ κρασί, είχα και έναν υπηρέτη. Είστε πιστό αντίγραφο του.

Η συζήτηση συνεχίστηκε και ο ναύαρχος αποκάλυψε, πως ο υπηρέτης εκείνος ήταν ο ίδιος.....

Ήπιαν το ονομαστό κρασί στην Πόλη και θυμήθηκαν τα παλιά και δύσκολα χρόνια στη Γουμένισσα.

Είναι συγκινητική η επιστολή προς τον πατέρα του του νέου από τη Γουμένισσα

14. Τζώρτζ Φ. Άμποτ, *Ένας Άγγλος στη Μακεδονία του 1900*, Εισαγωγή – μετάφραση Ι. Κασσεσιάν – Χ. Κασσεσιάν, σελ. 69.

15. Γ. Χ. Χατζηκυριακού, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονία 1905-1906*, ΕΜΣ/ΙΜΧΑ αριθμός 58, σελίδα 57. Η αναφερόμενη γέφυρα είναι του σιδηροδρόμου που διέρχεται του ποταμού Αξιού και ενώνει την περιοχή Πολυκάστρου με εκείνη της Αξιούπολης. Ακολουθούσε η στάση του τραίνου στο «Σιδηροδρομικό Σταθμό Γουμένισσης», έναν σταθμό που έπαιξε σημαντικό ρόλο από την ίδρυσή του ως και τα πρώτα τριάντα χρόνια του 20ου αιώνα στην ανάπτυξη της Γουμένισσας και της επαρχίας Παιονίας.

16. Γεωργίου Μόδη, *Μακεδονικές Ιστορίες*, εκδόσεις ΠΑΠΥΡΟΣ και Χρήστου Π. Ίντου, Καλά κρασιά Γουμενισσιώτικα, χρονογράφημα στην εφημερίδα «ΜΑΧΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΛΑΚΙΣ» 17-10-1986.

που σπούδαζε στη Θεσσαλονίκη το 1911. Μεταξύ των άλλων σημειώνονται : **...μου χρειάζεται ένα σακάκι άσπρο 24 γροσάκια, ένα φέσι δεν ξέρω πόσο, δια να πάρω σόλες δια τα παπούτσια και άλλα... Πρέπει να με στείλεις και άλλα χρήματα δια την λοκάνταν ή να γράψεις εις τον Λάζον Πέππην να με δώσει, διότι δεν έχει κρασί να κάμη δουλειά δεν τον αφήνουν να τραβίξη από τα μαμούδια. Θέλω και καινούργια παπούτσια αλλά τέλος πάντων ας περάσουν τα κουκούλια...**

Η επιστολή γράφτηκε στις 11 Μαΐου του 1911. Το κρασί είχε τελειώσει, δεν έχει ο πατέρας να στείλει άλλο στη Θεσσαλονίκη, ελπίδα εσόδων υπάρχει από τη νέα σοδιά της Γουμένισσας, τα κουκούλια.

Η πρώτη οργάνωση του Δήμου Γουμένισσας μετά την απελευθέρωση του 1912 στηρίχθηκε σε έσοδα από την κίνηση των σταφυλιών. Η σχετική απόφαση έχει ημερομηνία 8 Σεπτεμβρίου 1913. Ήταν ένα από τα θέματα που συζητήθηκαν στο πρώτο εκείνο Δημοτικό συμβούλιο:

... Δι εξόδων του Δήμου θέλουσιν αποσταλεί ζυγιστάι εις του 4 δρόμους δι' ών διέρχονται αι σταφυλαί των παραγωγών προς πρόληψιν των καταχρήσεων εν τη ζυγίσει των σταφυλών υπό του δεκατιστού ... αποφασίζεται να σταλούν και τέσσερεις βοηθοί για την εκφόρτωση, φόρτιση και τη ζύγιση, ... και θέλωμεν υποχρεώσει τον δεκατιστήν ίνα ωσάφτως ζυγίζει φόρτωμάτι να ζυγίζει αμφοτέρα τα καδιά... Ο Δήμαρχος ανέλαβε να τοιχοκολληθεί η απόφαση σε τρία κεντρικά σημεία της κωμόπολης για να λάβουν γνώση οι κάτοικοι και να την υποβάλει... εις τον Διοικητικόν Επίτροπον και ζητήσει εγκαίρως την περί τούτου έγκρισιν...

Κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, 1914-1918, η περιοχή της Γουμένισσας συμπεριλήφθηκε στον τομέα που ήλεγχαν οι Γάλλοι. Αξιοματικοί και οπλίτες θετικά εκφράστηκαν και αντιμετώπισαν το κρασί του τόπου και έγιναν θαυμαστές του. Την ίδια όμως εκείνη περίοδο η φυλλοξήρα κατέστρεψε τον αμπελώνα της κωμόπολης που εκτιμάται πως ξεπερνούσε τότε τα 11.000 στρέμματα. Η καταστροφή αποδόθηκε από τους καλλιεργητές στους ξένους οπλίτες. Πάντως ήταν πολύ αρνητικό για τον τόπο το συμβάν, το οποίο όμως δεν ήταν τοπικό φαινόμενο αλλά είχε καλύψει σταδιακά ολόκληρη την Ευρώπη¹⁷.

Συχνή είναι η συμφορά των παραγωγών από τα καιρικά φαινόμενα ιδιαίτερα το χαλάζι και τον παγετό. Σε μια περιοχή όπου συστηματικά καλλιεργούνταν το αμπέλι από παλιά υπήρχε και σχετική διαδικασία ασφάλισης. Σε μια τέτοια απόδειξη του

17. Χρήστου Π. Ίντου, Οι Γάλλοι στη Γουμένισσα κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, περιοδικό «ΠΡΟΣΜΑ» του Συλλόγου Μηχανικών Και Υπομηχανικών του Ν. Κιλκίς, τ. 6, Δεκέμβριος 1998, σελ. 20-22.

διαβάζουμε ... ελήφθησαν παρά του δραγμαί εκατόν τριάκοντα δύο και τριάντα λεπτά... συμφώνως του ασφαλιστηρίου συμβολαίου...

Σε σχετικό με τη Γουμένισσα άρθρο στην εφημερίδα *ΝΕΑ ΕΛΕΣΣΑ* (18-2-1922) ονομάζεται η κομόπολη ... ως κατ' εξοχήν οινοπαραγωγός...¹⁸.

Το 1924 η εγκατάσταση στη Γουμένισσα προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία, την περιοχή Στενιμάχου της σημερινής Βουλγαρίας, συνέβαλε στην τόνωση της καλλιέργειας του αμπελιού, μια και οι νέοι τότε κάτοικοι της κομόπολης είχαν την αμπελοκαλλιέργεια βασική τους ενασχόληση.

Το 1955 ιδρύθηκε ο *Αμπελουργικός Συνεταιρισμός Γουμένισσης* από καλλιεργητές, οι οποίοι κατόρθωσαν να διατηρήσουν τη μεγάλη τοπική αμπελουργική παράδοση και στη συνέχεια να επιδοθούν στη χρήση σύγχρονων μέσων και μεθόδων ενασχόλησης με το αντικείμενο αυτό. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 τα μέλη του συνεταιρισμού ανέρχονταν σε περισσότερα από 80.

Το 1974 με τη συμβολή της εταιρείας ΜΠΟΥΤΑΡΗ δημιουργήθηκαν τα πρώτα σύγχρονα αμπέλια. Η προσπάθεια συνεχίσθηκε και έδωσε πολλά και θετικά αποτελέσματα¹⁹. Από το 1979 το κρασί ΓΟΥΜΕΝΙΣΣΑ περιλαμβάνεται στο κατάλογο των ελληνικών κρασιών ονομασίας προελεύσεως ανωτέρας ποιότητας (ΟΠΑΠ). Τα σχετικά Προεδρικά Διατάγματα 801 και 13 δημοσιεύθηκαν αντίστοιχα στα ΦΕΚ 235/13-10-1979, τ. Α' και 2/5-1-1982 τ. Α' (για την επέκταση της αμπελουργικής ζώνης).

Η παρασκευή των κρασιών, αληθινή τελετουργία, είναι μια αδιάκοπη μέσα στους αιώνες ενασχόληση των ανθρώπων της Μεσογείου, όπως και άλλων περιοχών του κόσμου. Επί σειρά αιώνων συνεχίζεται και στη Γουμένισσα με τέχνη, αγάπη, και πραγματική λατρεία. Το κρασιά αναπόσπαστο στοιχείο της ζωής των ανθρώπων δεν αγαπήθηκε απλά και μόνο αλλά ευλογήθηκε ξέχωρα από το Θεό.

Η αμπελοκαλλιέργεια, το κρασί και το τσίπουρο συνέβαλαν και στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερα κοινωνικής ζωής στη Γουμένισσα. Επέδρασαν στη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων της. Σε παλαιούς ναούς όπως στην Παναγία της Γουμένισσας και στο Ναό Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Ομαλό Γουμένισσας είναι αγιογραφημένος από πολύ παλιά ο προστάτης των αμπελουργών **Άγιος Τρύφων** κρατώντας το κλαδευτήρι του. Στον οικισμό των Ανατολικορωμιλιωτών υπάρχει το παρεκκλήσι του Αγίου, όπου την ημέρα της μνήμης του, την 1η Φεβρουαρίου, τελείται σχετικό πανηγύρι με την τέλεση Θείας Λειτουργίας, Αγιασμού για το ραντισμό των αμπελώνων και θυσία

18. *ΝΕΑ ΕΛΕΣΣΑ*. Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, Γουμέντζα, 18-2-1922.

19. ΚΡΑΣΙ ΓΟΥΜΕΝΙΣΣΗΣ, εφημερίδα «*ΜΑΧΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΙΑΚΙΣ*», 7-3-1981.

μόσχου²⁰.

Σήμερα η καλλιέργεια του αμπελιού στη Γουμένισσα και σε όμορους οικισμούς συνεχίζεται και η παραγωγή κρασιού και τσίπουρου διακρίνεται για την ποιότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

20. Χρήστου Π. Ίντος, Το πανηγύρι του Αγίου Τρύφωνα, εφημερίδα «ΜΑΧΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΙΑΚΙΣ», 3-2-1979 και Ο Άγιος των Αμπελουργών, περιοδικό «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΖΩΗ» τ. 297/1991, σελ. 47. Βλέπετε σχετικά και «Το κουρμπάνι του Αγίου Τρύφωνα στη Γουμένισσα» των Ζέτας Παπαγεωργοπούλου και Αίγλης Μρούσκου, στο *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, Β΄ τριήμερο εργασίας στη Σαντορίνη 7-9-1990, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχείο Ειρηνοδικείου Γουμένισσας

Αρχείο Χρήστου Π. Ίντου

Αλτική Σπ., *Γουμένισσα η Παιονική, ματιές με αγάπη στην ιστορία της*, σ. 99, Θεσσαλονίκη 2002.

Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε΄ τριήμερο εργασίας, Νάουσα, 17 – 19 Σεπτεμβρίου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Ίδρυμα Φανή Μπουτάρη, Αθήνα 1998.

Τζώρτζ Φ. Άμποτ, *Ένας Άγγλος στη Μακεδονία του 1900*, Εισαγωγή – μετάφραση Ι. Κασσεσιάν – Χ. Κασσεσιάν, Στοχαστής.

Εχέδωρου Γ., Τι γλώσσα μιλούσαν οι Κρηστωναίοι; εφ. *ΧΡΟΝΟΣ* (Κιλκίς) 18-5-2007.

Δημητριάδη Β., *Η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοποιία στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, στον τόμο *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης*, ΠΠΙ/ΕΤΕΒΑ, Αθήνα 1998.

Ίντου Π. Χρήστου, Οι Γάλλοι στη Γουμένισσα κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, περιοδικό «*ΠΡΙΣΜΑ*» του Συλλόγου Μηχανικών Και Υπομηχανικών του Ν. Κιλκίς, τ. 6, Δεκέμβριος 1998.

Του ιδίου, Σ. Σ. Γουμένιτσης, περιοδικό «*ΠΡΙΣΜΑ*» των Μηχανικών και Υπομηχανικών Ν. Κιλκίς, τ. 7ο/1998.

Του ιδίου, *Η Εκπαίδευση στη Γουμένισσα και στην ευρύτερη περιοχή του Ν. Κιλκίς κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας 1870-1912*, Θεσσαλονίκη 1993.

Του ιδίου, Καλά κρασιά Γουμηνισσιώτικα, εφημερίδα «*ΜΑΧΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΙΛΚΙΣ*» 17-10-1986.

Του ιδίου, Το πανηγύρι του Αγίου Τρύφωνα, εφημερίδα «*ΜΑΧΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΙΛΚΙΣ*» 3-2-1979.

Του ιδίου, Ο ‘Άγιος των Αμπελουργών, περιοδικό «*ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΖΩΗ*» τ. 297 (1991).

Του ιδίου, Εκκλησιαστικά Μετόχια στη Γουμένισσα, Ανάτυπο Θεσσαλονίκη 2004, από τα πρακτικά του ΚΔ΄ *Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, 30, 31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 2003.

ΛΕΞΙΚΟΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ, τόμος Τρίτος, Εκδόται Μπαρτ και Χιρστ, Αθήνησι Ιανουάριος 1892 – Μάρτιος 1893.

Μόδη Γ., *Μακεδονικές Ιστορίες*, εκδόσεις ΠΑΠΥΡΟΣ.

ΝΕΑ ΕΛΕΣΣΑ. Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, 18-2-1922.

Παπαγεωργοπούλου Ζέτα - Αίγλη Μρούσκου, «Το κουρμπάνι του Αγίου Τρύφωνα στη Γουμένισσα» στο *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, Β΄ τριήμερο εργασίας στη Σαντορίνη 7-9-1990, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Παπαστάθη Χ., *Ο Κώδικας Διαθηκών της Γουμένισσας*, ανάτυπο, Θεσσαλονίκη 2001.

Σταλίδη Κ., Το όνομα Γουμένισσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, ιστορική και γλωσσική θεώρηση, στον τόμο *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην επαρχία Παιονίας, Πρακτικά διημέρου επιστημονικού συνεδρίου*, Γουμένισσα 20 και 21 Οκτωβρίου 2001, Σύλλογος Γουμενισσιωτών Θεσσαλονίκης, Εκδόσεις ΑΙΓΑΙΟ.

Χατζηκυριακού Γ., *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν 1905-1906*, ΕΜΣ/ΙΜΧΑ, αριθμός 58.

Μανόλης Γ. Βαρβούνης

*Ο Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Κωνσταντίνος Βοντζαλίδης
(1857-1926)*

Συμβολή στη Νεότερη Εκκλησιαστική Ιστορία της Σάμου

Ο μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Κωνσταντίνος, κατά κόσμον Κωνσταντίνος Βοντζαλίδης, γεννήθηκε το 1857 στο Καρλόβασι της Σάμου. Τις εγκύκλιες σπουδές του πραγματοποίησε στην Πορφυριάδα Σχολή¹ της ιδιαίτερης πατρίδας του, και το 1876 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, και εισήχθη στην Ιερή Θεολογική Σχολή της Χάλκης, από την οποία αποφοίτησε το 1884, έχοντας σπουδάσει στο γυμνασιακό και στο θεολογικό τμήμα της². Η διπλωματική του εργασία είχε θέμα «Ότι δυσσεβώς οι του Καλβίνου οπαδοί φρονούσι περί θείας προγονώσεως και προορισμού». Την εποχή εκείνη η Σχολή της Χάλκης λειτουργούσε ως η ανώτατη θεολογική σχολή στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής και ως φυτώριο νέων και πεπαιδευμένων κληρικών, απολάμβανε δε ιδιαίτερου κύρους και αίγλης, αποδίδοντας στο Γένος και στην Εκκλησία καταρτισμένα στελέχη για την κοινωνική, εκκλησιαστική και πνευματική διακονία της³.

Μετά την αποφοίτησή του, ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στη Σάμο και διορίστηκε καθηγητής των θρησκευτικών στο περίφημο Πυθαγόρειο Γυμνάσιο⁴, όπου δίδαξε από το 1884 ως το 1889, οπότε αναχώρησε στην Ελβετία, για να συνεχίσει τις σπουδές του. Εκεί φοίτησε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενεύης⁵, σύμφωνα με οικογενειακή παράδοση, αφού η οικογένεια Βοντζαλίδη είχε αναδείξει διαπρεπείς νομικούς, μεταξύ των οποίων και ο αδελφός του Ζαχαρίας Βοντζαλίδης⁶. Αφού ολοκλήρωσε τις νομικές σπουδές του, στα τέλη του 1893, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου, τον Ιανουάριο του 1894, διορίστηκε καθηγητής του κανονικού δικαίου της Σχολής της Χάλκης, και νομικός σύμβουλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Τον Φεβρουάριο του 1903, μετά τον αδόκητο θάνατο σε ατύχημα του μητροπολίτη

1. Επ. Σταματιάδης, *Σαμακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* 4. Εν Σάμω 1886, σ. 494, 528, 530, 554. *Επετηρίς Ηγεμονίας της Σάμου* (1875), σ. 127 και (1877), σ. 163.

2. Στ. Ν. Κεκρίδης, «Σάμιοι σπουδαστές στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης», *Σαμακάς Μελέτες* 7 (2005-2006). *Αναφορά τιμής στην Αγία Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία*, σ. 792-793.

3. Β. Σταυρίδης, *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης*. Θεσσαλονίκη 1988 (β' έκδοση), σ. 251-252.

4. Π. Διακογιάννης, *Η παιδεία στη Σάμο από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*. Αθήνα χ.χρ., σ. 151-167.

5. Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*. Σάμος 1967, σ. 89.

6. Μαν. Ι. Νικολαΐδης, *Σαμώτικες εικόνες*. Αθήνα 1997, σ. 85, 117, 163, 174.

Σάμου και Ικαρίας Αθανασίου Καπουράλη⁷, εξέλεγε, από την Αγία και Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας⁸. Η ενθρόνισή του στη Σάμο έγινε στις 29 Μαρτίου 1903, Σάββατο του Λαζάρου⁹, έκτοτε δε εποίμανε την Ιερά Μητρόπολη Σάμου και Ικαρίας επί 23 χρόνια, ως τον θάνατό του, την Τετάρτη 31^η Μαρτίου 1926¹⁰. Κατά την διάρκεια της αρχιερατικής του διακονίας, ο Κωνσταντίνος φρόντισε ιδιαίτερος το κήρυγμα, χρησιμοποιώντας θεολόγους και ιεροκήρυκες, που περιέρχονταν τα χωριά του νησιού, κηρύττοντας στις διάφορες ενορίες. Συχνά μάλιστα κήρυττε και ο ίδιος, αφού φρόντιζε συχνά να επισκέπτεται όλα τα χωριά των δύο νησιών της επαρχίας του¹¹.

Ο Κωνσταντίνος υπήρξε συνετός διαχειριστής της εκκλησιαστικής περιουσίας, αν και ο οξύθυμος χαρακτήρας του συντέλεσε ώστε να εμπλακεί σε μια σειρά προστριβών με ιερείς και μητροπολίτες άλλων περιοχών, στις οποίες το Πατριαρχείο επενέβαινε πάντοτε με κατευναστική διάθεση. Είναι απολύτως χαρακτηριστικό το ότι σε δύο περιπτώσεις, το Πατριαρχείο παρέχει ειδικές συστατικές επιστολές, ώστε ο Κωνσταντίνος να δεχθεί στη Σάμο τον μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Κύριλλο για λόγους υγείας, αλλά και τον Σάμιο επίσκοπο Μυρίνης Αλέξανδρο Δηλανά, τον μετέπειτα μητροπολίτη Βερροίας και Ναούσης¹², με το μεγάλο εκκλησιαστικό και θρησκευτικό έργο. Παραλλήλως, ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος συγκρούστηκε με μοναχούς της επαρχίας του, ιδίως δε με τις μονές Ευαγγελισμού Λευκάδος Ικαρίας και Τιμίου Σταυρού¹³, ενώ υπήρξε ιδιαίτερος σκληρός σε ορισμένες περιπτώσεις ιερών του νησιού.

Πέρα όμως και πάνω από αυτά, ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος υπήρξε ο προασπιστής των δικαίων και των προνομίων της Ηγεμονίας της Σάμου, τα οποία

7. Ο Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*. Σάμος 1967, σ. 89 αναφέρει λανθασμένα ότι το ατύχημα έγινε στις 16 Φεβρουαρίου. Μάλλον έχει δίκιο ο Γ. Κ. Αγγελινάρας, «Αθανάσιος Καπουράλης (1850-1903). Μητροπολίτης Λήμνου, Καστορίας, Σάμου και Ικαρίας», *Μεταμόρφωσις* 9:98 (2004), σ. 23 που γράφει ότι αυτό συνέβη στις 10 Φεβρουαρίου, αφού ήδη στις 14 Φεβρουαρίου εκλέγεται στο Πατριαρχείο ο διάδοχός του.

8. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ηγεμονική Σάμος», *Σαμιακές Μελέτες* 7 (2005-2006). *Αναφορά τιμής στην Αγία Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία*, σ. 800-801.

9. Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *ό.π.*, σ. 89.

10. Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *ό.π.*, σ. 91.

11. Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *ό.π.*, σ. 89.

12. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς ... ό.π.*, σ. 87-88. Πρβλ. και Νικίας Θεοφίλου, *Αλέξανδρος Δηλανάς, ο από Ανέων, Περγάμου και Ζιγνών μητροπολίτης Βερροίας και Ναούσης*. Αθήνα 1953, σ. 15-17.

13. Μ. Γ. Βαρβούνης – Τατ. Γεωργιάκη-Ιωάννου, *Η μοναστηριακή ζωή στη Σάμο (τέλη 18^{ου}-19^{ου} αι.). Η μαρτυρία των κωδίκων της Ιεράς Μονής Τιμίου Σταυρού Σάμου*. Αθήνα 2005, σ. 13 κ.εξ., για την ιστορική πορεία του μοναστηριού.

το 1908 θέλησε να καταπατήσει ο ηγεμόνας Ανδρέας Κοπάσης¹⁴, με την πρόσκληση τουρκικού στρατού στο νησί. Με την υποστήριξη και την εναργή και δεδηλωμένη συμπαράσταση του Οικονομικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ ο Κωνσταντίνος συγκρούστηκε με τον Ηγεμόνα και κατήγγειλε τις μεθοδεύσεις του¹⁵, θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή και τη σωματική του ακεραιότητα, και αναγκάζοντας το Πατριαρχείο να τον καλέσει ως συνοδικό αρχιερέα στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να απομακρυνθεί ευσημόνως από τη Σάμο. Δεν είναι βεβαίως τυχαίο το ότι ο σκληρός και συγκρουσιακός μητροπολίτης ήταν εκείνος που συνυπέγραψε και ευλόγησε την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα¹⁶, στις 12 Νοεμβρίου 1912, σφραγίζοντας με το έργο του την εκπλήρωση των εθνικών πόθων των Σαμίων.

Η σύγκρουση ξεκίνησε με τις καταγγελίες του μητροπολίτη Κωνσταντίνου για βεβήλωση σαμιακών ξωκλησιών από τους Τούρκους στρατιώτες¹⁷. Αμέσως ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄, με την άδεια του οποίου ο Κωνσταντίνος ενεργούσε, πήρε το μέρος του μητροπολίτη¹⁸, και σύντομα η σύγκρουση έφτασε στα άκρα, με σκληρά δημοσιεύματα εκατέρωθεν¹⁹, και με υποκρυπτόμενες απειλές. Σε όλη αυτή τη δύσκολη περίοδο, κατά την οποία η Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως προμαχούσε των δικαίων των Σαμίων και των προνομίων της Ηγεμονίας της Σάμου²⁰, ο Κωνσταντίνος ενημέρωνε το Πατριαρχείο και κρατούσε επαφή με τους αντιστασιακούς πυρήνες της Σάμου, αλλά και με τον εξόριστο από το νησί πολιτικό αρχηγό της επανάστασης, τον Θεμιστοκλή Σοφούλη²¹. Ο ρόλος του αυτός, καίτοι μυστικός και καλυμμένος, υπήρξε ζωτικής σημασίας τόσο για την διεθνοποίηση του προβλήματος της Σάμου, όσο και για την εσωτερική συνοχή του

14. Βλ. σχετικά Ν. Α. Δημητρίου, *Ιστορία της Σάμου*. Αθήνα 1979, σ. 107-108. Νίτσα Αγαθού, *Αγώνες για την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα*. Μυτιλήνη 1984, σ. 33-34.

15. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Η συμβολή της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην ένωση της Σάμου με τη Μητέρα Ελλάδα*. Αθήνα 2004, σ. 20 κ.εξ.

16. Κ. Ι. Πτίνης, *Αγώνες ελευθερίας. Συμβολή στην ιστορία της Σάμου 1900-1913*. Σάμος 1984, σ. 15 κ.εξ.

17. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η παράδοση του Γένους*. Αθήνα 2005, σ. 16-17, 71.

18. Πρβλ. Μαν. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου*. Αθήνα 1932, σ. 229. Ο ίδιος, *Ιστορία των του Χριστού πενήτων (1453-1913)*. Αθήνα 1939, σ. 155.

19. Μαν. Γεδεών, *Πατριαρχική Ιστορίας Μνημεία 1. Γρηγορίου Ε΄ 9 διάδοχοι*. Αθήνα 1922, σ. 29, όπου χαρακτηριστικά παραδείγματα.

20. Δημ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα 2003, σ. 41, 172-173.

21. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σάμος και Οικουμενικό Πατριαρχείο (1585-1900)», *Πρακτικά ΚΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη 2003, σ. 107-134, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

κινήματος και την σύνδεσή του με το κέντρο των δράσεων και των σχεδιασμών του Γένους, την εθναρχούσα τότε Μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Στην δράση λοιπόν του μητροπολίτη Κωνσταντίνου οφείλεται το ότι η σαμιακή υπόθεση δεν έμεινε ένα μικρό τοπικό επεισόδιο, αλλά εντάχθηκε στα πλαίσια των γενικότερων ιστορικών συνθηκών και συγκυριών της εποχής, ώστε να οδηγήσει, τελικά, στην ένωση της Σάμου με το ελεύθερο ελληνικό κράτος, το Νοέμβριο του 1912²².

Ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος συνυπέγραψε το ψήφισμα της ενώσεως, που συντάχθηκε και υπογράφηκε πανηγυρικά στις 11 Νοεμβρίου 1912, σε ειδική συνεδρίαση της Εθνοσυνελεύσεως των Σαμίων, στο ναό του αγίου Σπυριδώνος Σάμου, ευλόγησε την ελληνική σημαία και διάβασε, κατά την δοξολογία που ακολούθησε, ειδική ευχή που είχε συνθέσει, για την τελετή της απελευθερώσεως. Από το κείμενο μάλιστα της ευχής αυτής φαίνονται τόσο το ζέον εθνικό του συναίσθημα και ο φλογερός πατριωτισμός του, όσο και η σημαντικότερη παιδεία του, που διαπιστώνεται από τον εκλεπτυσμένο χειρισμό της ελληνικής γλώσσας. Επίσης, ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος ευτύχησε να υποδεχθεί τον ελληνικό στόλο στη Σάμο, τον Μάρτιο του 1913, οπότε και επισημοποιήθηκε και επικυρώθηκε η ένωση που είχε κηρυχθεί τον προηγούμενο Νοέμβριο, τελώντας δοξολογία και εκφωνώντας σχετικό εμπνευσμένο και καλλιεπή λόγο.

Από την άλλη πλευρά, ο Κωνσταντίνος φρόντισε για την ύπαρξη θερμών και συστηματικών σχέσεων ανάμεσα σε παράγοντες της ηγεμονικής Σάμου και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, ώστε η Μεγάλη Εκκλησία και η κορυφή του Γένους να γνωρίζουν, ανά πάσα στιγμή, τα τεκταινόμενα και τα συμβαίνοντα στο νησί, παρακολουθώντας την τήρηση των προνομίων και των αυτονομιών του ηγεμονικού καθεστώτος. Θα αναφερθούν μερικές μόνον όψεις των επαφών αυτών: οι Ηγεμόνες στέλνουν πάντοτε συγχαρητήρια σε περιπτώσεις ορισμού τοποτηρητών του πατριαρχικού θρόνου ή εκλογής Πατριαρχών, δέχονται επίσης συγχαρητήρια για την ανάληψη των καθηκόντων τους και συμμετέχουν στις συνελεύσεις που εκλέγουν το νέο Πατριάρχη. Διατηρείται έτσι ανοιχτός ένας διάυλος επικοινωνίας μεταξύ της Ηγεμονίας της Σάμου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που ενισχύεται από πράξεις καλής θελήσεως εκατέρωθεν: από το 1904 οι Ηγεμόνες στέλνουν τα πρώτα σταφύλια του νησιού για να ευλογηθούν στον Πατριαρχικό Ναό του αγίου Γεωργίου, κατά την εορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (6 Αυγούστου), σύμφωνα με πάγια

22. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ηγεμονία της Σάμου*. Αθήνα 2005. Όσα ακολουθούν αποτελούν ειδική διαπραγμάτευση ζητημάτων που θίγονται αλλά δεν εξαντλούνται στα δημοσιεύματα αυτά.

εθμική αρχή της προσφοράς απαρχών την ημέρα εκείνη²³, δεχόμενοι τις πατριαρχικές ευχαριστίες. Το 1909 μάλιστα, που οι σχέσεις μεταξύ του Ηγεμόνα Ανδρέα Κοπάση και του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ έχουν βιαίως διακοπεί, τα σταφύλια στέλνουν οι Βουλευτές της Ηγεμονίας Ι. Νικολαΐδης και Ν. Φραγκόπουλος. Ο Πατριάρχης πάλι, το 1905, μεσολαβεί για την εισαγωγή του γιού του Ηγεμόνα Ιω. Βιθυνού²⁴ στο αυτοκρατορικό λύκειο του Γαλατά Σεράι.

Ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος λοιπόν, είχε ως πρώτο μέλημα της ποιμαντικής διακονίας και πολιτικής του την διατήρηση και ενίσχυση των επαφών ανάμεσα στις αρχές της Ηγεμονίας της Σάμου και στο Σεπτό Κέντρο του Γένους, το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η επικοινωνία αυτή, πέραν της κοινωνικής της υποστάσεως, είχε ευεργετικά αποτελέσματα τόσο για τα προβλήματα της Ηγεμονίας, όσο και για την διασφάλιση πολλών προνομίων και πολιτειακών ιδιαιτεροτήτων της Σάμου. Σταχυολογώ, ενδεικτικά, ορισμένες περιπτώσεις: το 1904 ο Πατριάρχης απευθύνεται στον Ηγεμόνα σχετικά με την διαφωνία της Ηγεμονικής Κυβερνήσεως με τον Σάμου Κωνσταντίνο, για τις διοικητικές δικαιοδοσίες του μητροπολίτη. Παρόμοια παρέμβαση, που επεκτείνεται και στο ζήτημα της μειώσεως της επιχορηγήσεως της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, έχουμε και το 1905. Την ίδια χρονιά ο Οικουμενικός Πατριάρχης γράφει στον Ηγεμόνα Ιωάννη Βιθυνό υποστηρίζοντας τα εκκλησιαστικά δίκαια, στην περίπτωση των διοικητικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι μονές της Σάμου. Τέλος, με σειρά εγγράφων, ο Πατριάρχης αναφέρεται στους όρους εγκατάστασης του Ιεροδιδασκαλείου του Συλλόγου Μικρασιατών «Η Ανατολή»²⁵ σε μετόχι της μονής Αγίας Ζώνης, στο Μαλαγάρι της Σάμου, και όταν παραβιάζονται οι συμφωνηθέντες όροι, το Πατριαρχείο διαμαρτύρεται. Ο μητροπολίτης έχει και πάλι τον επιτυχημένο ρόλο του διαμεσολαβητή, για την επίλυση της μικρής αυτής κρίσης.

Η στάση του μητροπολίτη μπορεί, λοιπόν, να νοηθεί και να ερμηνευθεί μόνον μέσα στα πλαίσια της αντίστοιχης πατριαρχικής πολιτικής, όπου και ο Κωνσταντίνος εντασσόταν και λειτουργούσε. Είναι εμφανές ότι πολιτική γραμμή του Πατριαρχείου υπήρξε η επίλυση και εξομάλυνση των διαφορών ανάμεσα στην ηγεμονική διοίκηση

23. Γ. Ν. Αικατερινίδης, «Απαρχές (λατρευτικές και ευετηρίας) στη νεοελληνική εθμολογία», *Λαογραφία* 37 (1993-1994), σ. 73-77.

24. Κ. Ι. Πτινής, *Ηγεμόνες της Σάμου*. Σάμος χ.χρ., σ. 157-171.

25. Βλ. Α. Σκούρα, «Το Ιεροδιδασκαλείο Σάμου Ανατολή (1906-1914): Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση μη κρατικής εκπαίδευσης στις αρχές του 20ού αιώνα», *Επιθεώρηση Επιστημονικών και Εκαιδευτικών Θεμάτων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου* 3 (2000), σ. 152-154. Π. Διακογιάννης, *Η παιδεία στη Σάμο, από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*. Αθήνα 1989, σ. 209-227.

και την τοπική Εκκλησία, δύο πόλους εξουσίας που συχνά βρίσκονταν σε σύγκρουση για ζητήματα γοήτρου και αρμοδιοτήτων. Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία επενέβαινε πάντοτε ώστε και τα δίκαια της Εκκλησίας να μην υστερήσουν, αλλά και να μην δοθεί δικαίωμα στην οθωμανική κρατική μηχανή να παρέμβει στα εσωτερικά του νησιού, καταργώντας ενδεχομένως και κάποια από τα προνόμια του. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι για το Πατριαρχείο τα προνόμια ήταν, αρχικά, μία πιλοτική μορφή νέας ύπαρξης του Ελληνισμού στα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, την οποία παρακολουθούσε με μεγάλο ενδιαφέρον ώστε, αν πετύχαινε, να ζητούσε ή να επιδίωκε την εξάπλωση του καθεστώτος αυτού στο σύνολο των Ρωμιών «του δοβλετίου», αν συνέτρεχαν οι κατάλληλες ιστορικές συνθήκες, αφού η αποσάρθρωση της αυτοκρατορίας ήταν, προϊόντος του χρόνου, ιδιαίτερος ορατή στα οξυδερκή μάτια των πρωταγωνιστών της πατριαρχικής αυλής²⁶.

Έτσι, ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος ενεργούσε καταλλήλως, ώστε να προωθεί την κύρια πολιτική γραμμή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο φρόντιζε να διατηρεί στενές σχέσεις και με τον πολιτικό κόσμο της Σάμου, με τους πολιτικούς αρχηγούς και τους επικεφαλής κομμάτων, ιδίως δε με όσους θεωρούνταν παράγοντες δυναμικοί και εγγυητές των προνομίων και των κατακτημένων ελευθεριών των Σαμίων. Στο πλαίσιο αυτό είναι ευεξηγήτες οι στενές σχέσεις του Οικουμενικού Θρόνου με τον Σάμιο πολιτικό Θεμιστοκλή Σοφούλη, αφού στο πρόσωπό του η πατριαρχική αυλή έβλεπε τον εγγυητή της ανεξαρτησίας και τον οραματιστή της ελευθερίας του νησιού. Τις σχέσεις αυτές, σε σαμιακό τουλάχιστον επίπεδο, είχε φροντίσει να δομήσει ο Κωνσταντίνος, καθώς φαίνεται και από την συμπαράταξή του με τον Θεμ. Σοφούλη, τόσο κατά την σύγκρουσή του με τον Ηγεμόνα Ανδρέα Κοπάση, όσο και κατά την επανάσταση του 1912, που οδήγησε στην ένωση της Σάμου με το Βασίλειον της Ελλάδος, ένωση στην οποία πρωταγωνίστησε και ο μητροπολίτης του νησιού. Η σχέση αυτή μεταξύ Θεμ. Σοφούλη και Οικουμενικού Πατριαρχείου διαφαίνεται μέσα από τα πατριαρχικά έγγραφα, και επεκτείνεται πέρα από τη στήριξη του Πατριαρχείου στον Σάμιο πολιτικό από το 1908 και μετά, στα πλαίσια της διαμάχης του με τον Ηγεμόνα Ανδρέα Κοπάση, που οδήγησε στην ένωση της Σάμου με το Βασίλειον της Ελλάδος, το 1912-1913, και για την οποία έχουμε γράψει εκτενέστερα, με άλλη ευκαιρία²⁷. Ήδη από το 1902 ο Πατριάρχης είχε γράψει

26. Πρβλ. Μαν. Γεδεών, *Μνεία των προ εμού*. Εν Αθήναις 1934, σ. 390, όπου ο λόγος για τον Μιλτιάδη Αριστάρχη.

27. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Η συμβολή ... ό.π.*, σ. 15-17.

στον Θεμ. Σοφούλη για να τον συγχαρεί για τη νίκη του στις σαμιακές εκλογές²⁸, κάτι που μέχρι τότε δεν συνηθιζόταν για τους άλλους πολιτικούς αρχηγούς του νησιού. Με την ευκαιρία μάλιστα αυτή, διατυπωνόταν μάλιστα η προσδοκία ότι το Πατριαρχείο δεν θα αδικούνταν στο ζήτημα της διανομής της περιουσίας του αιιδήμου μητροπολίτη Σάμου Γαβριήλ.

Αυτά γράφτηκαν τον Απρίλιο του 1902, και τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς ο Σοφούλης έγραψε στα Πατριαρχεία για την οριστική λύση του ζητήματος, στέλνοντας και 100.000 γρόσια από την διανομή της περιουσίας του Γαβριήλ. Καθώς το ζήτημα αυτό χρόνιζε, και το Πατριαρχείο είχε στείλει ειδικές εξαρχίες στο νησί για να το λύσει, πάντοτε χωρίς επιτυχία, η πατριαρχική αυλή διέβλεψε ότι είχε βρεθεί αξιοπρόσεκτος σύμμαχος στη Σάμο, και ο Σοφούλης αναγνώρισε στο Φανάρι το ισχυρό στήριγμα που χρειαζόταν για τις κατά καιρούς συγκρούσεις του με το ηγεμονικό καθεστώς. Ξεκίνησε έτσι μια μακροχρόνια συνεργασία, επωφελής τόσο για τις δύο πλευρές, όσο και για τη Σάμο και το ειδικό καθεστώς που απολάμβαναν οι κάτοικοί της.

Τον Μάιο του 1903 το Οικουμενικό Πατριαρχείο ευχαριστεί τον Σοφούλη για την αποστολή 30 λιρών για τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα, και απευθύνεται σ' αυτόν για την εξόφληση των πολλών οφειλών του νησιού προς το Εθνικόν Ταμείον. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, μετά από συνεννοήσεις, ο Σοφούλης ειδοποιείται από την Εκκλησία ότι ορίσθηκε αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου για την εκκαθάριση της περιουσίας και των οφειλών του αιιδήμου μητροπολίτη Σάμου Αθανασίου προς τον Οικουμενικό Θρόνο, σύμφωνα με σχετικό κατάλογο οφειλών, που κοινοποιήθηκε μάλιστα στον Σάμιο πολιτικό. Τον Σεπτέμβριο του 1906 το Πατριαρχείο επανέρχεται στο ζήτημα των οφειλών του νησιού, με νέο έγγραφό του προς τον Θεμ. Σοφούλη, και τον Σεπτέμβριο του 1907 ο Σοφούλης δέχεται τις πατριαρχικές ευχαριστίες για τη συμβολή του στην αποστολή προς το Εθνικόν Ταμείον μεγάλου μέρους της οφειλής.

Ακόμη και στις δύσκολες στιγμές, το Πατριαρχείο δεν λησμόνησε τη φιλία και την υποστήριξη του Σοφούλη. Πέρα από την συμπαράσταση του Φαναρίου στο ζήτημα της σύγκρουσης με το κοπασικό καθεστώς²⁹, με την πρώτη ευκαιρία, τον Απρίλιο του 1912, ο Πατριάρχης απευθύνεται στον διάδοχο του Α. Κοπάση στον ηγεμονικό θρόνο, στον τελευταίο Ηγεμόνα της Σάμου Γρηγόριο Βεγλερή³⁰, διαβιβάζοντάς του αίτηση για επιστροφή στη Σάμο των πολιτικών φυγάδων του 1908, όλων οπαδών του Θεμ.

28. Κ. Ι. Πτίνης, *Θεμιστοκλής Σοφούλης, πρωθυπουργός της Ελλάδος*. Αθήνα 1994, σ. 35 και Κ. Φ. Γαρουφαλής, *Διαλέξεις*. Αθήνα 1992, σ. 168.

29. Κ. Ι. Πτίνης, *Αγώνες ελευθερίας ... ό.π.*, σ. 180-201.

30. Κ. Ι. Πτίνης, *Αγώνες ελευθερίας ... ό.π.*, σ. 233.

Σοφούλη, αλλά και του ίδιου του πολιτικού αρχηγού της Σάμου. Η επιστολή φέρει χρονολογία 9 Απριλίου 1912. Στις 7 Μαΐου 1912 η Γενική των Σαμίων Συνέλευσις εξέδωσε ψήφισμα για παροχή γενικής αμνηστείας στους καταδικασθέντες για τα γεγονότα του 1908³¹, όμως την 1^η Ιουλίου 1912 ο Ηγεμόνας, δημοσιεύοντας το διάταγμα της αμνηστείας, εξείρεσε από το ευεργετικό μέτρο τον Θεμ. Σοφούλη³². Στις εξελίξεις αυτές, ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος είχε κύριο ρόλο, ως ο εισηγητής της πατριαρχικής πολιτικής για το σαμιακό ζήτημα, αλλά και ως ο κύριος εκτελεστής των πατριαρχικών εντολών, σε τοπικό σαμιακό επίπεδο.

Τα σχετικά με την Ιερά Μητρόπολη Σάμου και Ικαρίας έγγραφα του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού³³, της περιόδου της αρχιερατείας του Κωνσταντίνου Βοντζαλίδη, μας παρέχουν σημαντικότερες πληροφορίες σχετικά με την εκκλησιαστική διοίκηση του νησιού, τα προβλήματα και τα θέματα που απασχολούσαν τον μητροπολίτη στην ποιμαντική καθημερινότητά του. Μεγάλο μέρος της πατριαρχικής αλληλογραφίας της ηγεμονικής περιόδου είναι αφιερωμένο σε πρακτικά θέματα. Κυριαρχούν τα οικονομικά ζητήματα, και κυρίως η εξόφληση των οφειλών της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας προς το Πατριαρχείο, που φαίνεται ότι πάντοτε καθυστερούσε, και γινόταν σταδιακά. Μεγάλο μέρος των εγγράφων είναι αφιερωμένο και σε ανοικοδομήσεις ναών, μονών, καμπαναριών και κοιμητηρίων κυρίως στην Ικαρία. Για τα έργα αυτά εκδιδόταν, μέσω της Μεγάλης Εκκλησίας, ειδική άδεια, για την οποία απαιτούνταν και η καταβολή ορισμένων τελών, τα οποία συνήθως απαιτούσε εκ των υστέρων το Πατριαρχείο. Επίσης, πολλά έγγραφα αναφέρονται σε κατ' οικονομίαν γάμους συγγενών διαφόρων βαθμών – κυρίως πέμπτου, έκτου και εβδόμου βαθμού συγγενείας εξ αίματος – , για τους οποίους ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος φαίνεται ιδιαίτερος αρνητικός, ώστε να ζητείται η κατευναστική παρέμβαση της προϊσταμένης του εκκλησιαστικής αρχής. Από τα έγγραφα αυτά μπορούμε να σχηματίσουμε μια πλήρη εικόνα για τη ζωή και τα προβλήματα της τοπικής Εκκλησίας του νησιού, που συχνά απασχολούσαν την δημόσια ζωή της ηγεμονικής Σάμου όσο και τα αντίστοιχα πολιτικά θέματα της περιόδου.

Είναι απολύτως χαρακτηριστική, για την διαχείριση των κρίσεως αυτών, η περίπτωση του συγκρουσιακού μητροπολίτη Κωνσταντίνου Βοντζαλίδη: ήδη τον

31. Κ. Ι. Πτίνης, *Αγώνες ελευθερίας ... ό.π.*, σ. 234.

32. Κ. Ι. Πτίνης, *Αγώνες ελευθερίας ... ό.π.*, σ. 235.

33. Ευχαριστώ θερμά την Α.Θ.Π. τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο και την περί Αυτών Αγία και Ιερά Σύνοδο για την άδεια μελέτης του υλικού, ως και τον Αρχιεπίσκοπο π. Νικόλαο Πετροπέλλη για τις διευκολύνσεις, τη φιλοξενία και την βοήθεια κατά την διάρκεια της έρευνάς μου.

Μάρτιο του 1903 διαβιβάστηκε στο Πατριαρχείο αναφορά εναντίον του από τον προηγούμενο της μονής Ζωοδόχου Πηγής Δωρόθεο³⁴, για να ενεργηθούν τα δέοντα. Την επόμενη χρονιά ανέφεραν τον μητροπολίτη στο Πατριαρχείο ο ιερέας του ναού του αγίου Χαραλάμπους, στον Λιμένα Βαθέος, και οι δημογέροντες της Ικαρίας, λόγω του διωγμού του αρχιερατικού επιτρόπου του νησιού. Το 1904 επίσης καταγγέλλει τον μητροπολίτη η μονή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Ικαρίας, που το 1905 ζήτησε να αναγνωρισθεί ως σταυροπήγιο, αίτηση που δεν έγινε δεκτή λόγω της σφοδρής αντίδρασης του Κωνσταντίνου. Διαδοχικά ο μητροπολίτης συγκρούστηκε με το ποιμνίο του, με τον μητροπολίτη Σμύρνης, με τον επιστάτη της μονής Προφήτου Ηλιού Συνέσιο³⁵, με τον ηγούμενο της μονής Ευαγγελισμού Ικαρίας Νεόφυτο³⁶, με τον μητροπολίτη Θηβαΐδος Γερμανό και με τη μονή Τιμίου Σταυρού, ενώ το 1908 το Πατριαρχείο συστήνει στον μητροπολίτη να αποφύγει να μεταβεί στην Ικαρία, από τον φόβο τυχόν επεισοδίων εναντίον του. Σε κάθε περίπτωση το Οικουμενικό Πατριαρχείο υποστηρίζει τον μητροπολίτη του, συστήνει όμως αγάπη, ψυχραιμία και ειρήνευση σε όλες τις πλευρές. Το Πατριαρχείο στήριζε τον μητροπολίτη Κωνσταντίνο κυρίως λόγω της σθεναρής εθναρχικής του πολιτικής και της υποστήριξης των δικαιών της Εκκλησίας και των προνομίων του νησιού που ήταν, όπως είδαμε, στόχος και διακύβευμα ενδεικτικό του μέλλοντος για την Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία.

Από τα πατριαρχικά έγγραφα της περιόδου αυτής φαίνεται ότι η εκκλησιαστική πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου απέναντι στην Ηγεμονία της Σάμου δεν ήταν ανεξάρτητη της γενικότερης εθναρχικής πολιτικής του Οικουμενικού Θρόνου³⁷, και της γενικότερης στάσης του απέναντι στο ηγεμονικό καθεστώς και την ηγεμονική διοίκηση. Το Πατριαρχείο στήριζε τα εκκλησιαστικά δίκαια, τα προνόμια και τον ημιαυτόνομο χαρακτήρα του καθεστώτος του νησιού, επιλέγοντας, κατά κανόνα, Σάμιους ιεράρχες για τον θρόνο της Σάμου³⁸, που θα γνώριζαν πρόσωπα και πράγματα από την ιστορία του τόπου και την σαμιακή κοινωνία. Ο επιφανέστερος της σειράς αυτής των Σαμίων ιεραρχών ήταν, αναμφιβόλως, ο Κωνσταντίνος Βοντζαλίδης, επί των ημερών και δια των προσπαθειών του οποίου επιτεύχθηκε η υλοποίηση του

34. Ιωάννης Παπάλης, *Η Εκκλησία της Σάμου ... ό.π.*, σ. 249 αρ. 14.

35. Ιωάννης Παπάλης, *Η Εκκλησία της Σάμου ... ό.π.*, σ. 206-207, όπου ο Συνέσιος δεν αναφέρεται.

36. Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *Η Εκκλησία της Ικαρίας από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*. Σιδηρόκαστρον 1978, σ. 101 αρ. 5.

37. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η παρουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ιστορία της Σάμου», *Μεθόριος* 17 (2005), σ. 35-36, όπου ανάλυση της πολιτικής αυτής σε σχέση με τη Σάμο.

38. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ηγεμονία της Σάμου ... ό.π.*, σ. 27-30, με ανάλυση της πολιτικής αυτής του Πατριαρχείου.

οράματος ελευθερίας που συνείχε την σαμιακή κοινωνία, ήδη από το 1821, με την ένωση του νησιού με το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Επί των ημερών του τα προνόμια του ημιαυτόνομου ηγεμονικού καθεστώτος στηρίχθηκαν και διατηρήθηκαν οδηγώντας της Σάμο στην ένωση με την Ελλάδα, που οι Σάμιοι θεωρούσαν ως προαιώνιο πόθο και σκοπό. Στην διατήρηση αυτή, αλλά και στην ένωση του Νοεμβρίου του 1912 ο ρόλος του μητροπολίτη Κωνσταντίνου υπήρξε καίριος, πρωταγωνιστικός και καθοριστικός, στα πλαίσια της περί το Γένος εθναρχικής πολιτικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Μετά το 1912, ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος περιορίζεται στο καθαρώς πνευματικό και διοικητικό έργο του, στα πλαίσια των νέων συνθηκών που διαμορφώνονται στην ευρύτερη περιοχή, και οι οποίες επιδρούν καθοριστικά και στο εκκλησιαστικό πεδίο, με την βαθμιαία χαλάρωση και τυποποίηση των σχέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς την τοπική Εκκλησία. Πέρα από τα οικονομικά ζητήματα και την σταδιακή εξόφληση των οφειλών της Μητροπόλεως στον Οικουμενικό Θρόνο και στην Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης, υπάρχουν οι γνωστές γνωματεύσεις για την τέλεση γάμων, αλλά και μια καταγγελία του μητροπολίτη Κωνσταντίνου κατά του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Χρυσοστόμου – του μετέπειτα μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου και μετά ταύτα αρχιεπισκόπου Αθηνών – το 1915, επειδή προσλάμβανε Σαμίους ιερείς χωρίς κανονικές διαδικασίες. Επίσης, το 1920 το Πατριαρχείο επεμβαίνει για την διευθέτηση της διαφοράς με τη Νέα Μονή Χίου που διαμαρτύρεται επειδή δεν της καταβάλλονται τα νόμιμα για το μετόχιό της, τη μονή Προφήτου Ηλιού της Σάμου. Με συνοδική απόφαση επιβεβαιώνεται το καθεστώς υπαγωγής της μονής στη Χίο. Παράλληλα, από το 1921, αρχίζει το πρόβλημα του μοναστηριακού καθεστώτος της Σάμου αλλά και το ζήτημα της εφαρμογής του νέου εκκλησιαστικού ημερολογίου στο νησί, η εξέταση των οποίων υπερβαίνει τα όρια της παρούσας μελέτης, και χρειάζεται ειδική διαπραγμάτευση στο μέλλον. Αξίζει μόνο να σημειωθεί ότι το 1921 ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος ζήτησε να περιληφθούν οι προνομιακές ηγεμονικές διατάξεις περί μονών στο νέο ελληνικό νόμο για τα μοναστήρια, που ετοιμαζόταν, ενώ ο ίδιος υπέβαλλε και υπόμνημα στο Πατριαρχείο για την επικείμενη μοναστηριακή μεταρρύθμιση. Με παρακίνηση του μητροπολίτη Κωνσταντίνου το Πατριαρχείο επεμβαίνει για την άρση αντικανονικών αταξιών σε μονές της Σάμου, που οφείλονται στο μεταβατικό καθεστώς της ενσωμάτωσης του νησιού στο ελληνικό κράτος, ενώ με πρωτοβουλία του ίδιου η Μεγάλη Εκκλησία απευθύνεται στον Υπουργό επί των Εκκλησιαστικών της Ελλάδος, με αίτημα την ανάκληση του Ν. 2826 του 1922 και την αποκατάσταση του παλαιότερου εκκλησιαστικού καθεστώτος στη Σάμο. Το 1923 ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος

επανέρχεται με ενέργειές του προς το Υπουργείο, μέσω του Πατριαρχείου, για το ζήτημα της προεδρίας της Επιτροπείας των μονών του νησιού, ενώ την επόμενη χρονιά υποβάλλει σχετικό υπόμνημα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο και του απάντησε. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το ίδιο ζήτημα απασχολεί και το 1926 το διάδοχο του Κωνσταντίνου μητροπολίτη Ειρηναίο, που υποβάλλει σχετική αναφορά στο Πατριαρχείο και παίρνει από την Μεγάλη Εκκλησία ειδική άδεια, τόσο το 1926 όσο και το 1928, ώστε να μεταβεί στην Αθήνα για να ενεργήσει υπέρ των συμφερόντων των σαμιακών μοναστηριών και της τοπικής Εκκλησίας.

Το 1924, για την τακτοποίηση των μητροπολιτών των οποίων οι επαρχίες επλήγησαν από την Μικρασιατική Καταστροφή, ανασυστήνεται η μητρόπολη Ικαρίας³⁹, με ειδική συνοδική απόφαση, ενώ γίνονται και κάποιες σκέψεις για την εισαγωγή της τετράφωνης εκκλησιαστικής μουσικής στον μητροπολιτικό ναό του αγίου Νικολάου Σάμου, οι οποίες ωστόσο δεν καρποφόρησαν, πιθανότατα λόγω της μεγάλης παραδόσεως της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής που υπήρχε στο νησί⁴⁰. Στο πλαίσιο των νέων συνθηκών μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγοποίηση πολλών Μικρασιατικών πληθυσμών, το Πατριαρχείο επιτρέπει το 1924 την μετάδοση της θείας κοινωνίας και στους Αρμενίους που διαμένουν στη Σάμο, και οι οποίοι στερούνταν ναού.

Ο μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Κωνσταντίνος Βοντζαλίδης προαισθάνθηκε τον θάνατό του, και οικοδόμησε το παρεκκλήσιο των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, στην γενέτειρά του, στο Νέο Καρλόβασι, κοντά στον ενοριακό ναό του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου⁴¹. Εκοιμήθη ειρηνικά, την 31^η Μαρτίου 1926, ημέρα Τετάρτη, και ετάφη στο παρεκκλήσιο αυτό, μεταξύ της αγίας τραπέζης και της ωραίας πύλης⁴². Τον διαδέχθηκε ένας ακόμη μεγάλος ιεράρχης, ο από Δαρδανελλίων, Λαμψάκου και Ελασσώνος κυρός Ειρηναίος Παπαμιχαήλ (1878-1963). Στη συνείδηση των Σαμίων, μέχρι σήμερα, ο μητροπολίτης Κωνσταντίνος είναι μια σχεδόν μυθική εκκλησιαστική προσωπικότητα. Για την εκκλησιαστική ιστορία του νησιού είναι μια μοναδική μορφή, το έργο της οποίας προσδιόρισε καθοριστικά τη νεότερη πορεία και την φυσιογνωμία, ιστορική, εθνική και πνευματική, του τόπου.

39. Ιωάννης Παπάλης, *Η Εκκλησία της Ικαρίας ... ό.π.*, σ. 41.

40. Βλ. Γ. Κ. Αγγελινάρας, «Η ψαλτική παράδοση της Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 33-34 (1987), σ. 46-47.

41. Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *ό.π.*, σ. 339.

42. Ιωάννης Παπάλης, μητροπολίτης Σιδηροκάστρου, *ό.π.*, σ. 91. Οικουμενικό Πατριαρχείο, Πατρι-αρχικό Αρχιεπιστολόγιο, κώδιξ ΠΙΑ', σ. 108.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

**ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ ΙΚΑΡΙΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΟΝΤΖΑΛΙΔΗ (1902 – 1926)**

1. Κώδιξ Α΄ 74, σ. 351, αρ. πρωτ. 3271: Προς τον αρχιμανδρίτη Κωνσταντίνο Βοντζαλιδη, σχετικά με τον ορισμό του ως εισηγητή από την δικάζουσα Ιερά Σύνοδο, 24 Αυγούστου 1902.

2. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 130, αρ. πρωτ. 571: Προς τον αρχιμανδρίτη Κωνσταντίνο Βοντζαλιδη, για την εκλογική διαδικασία των δημογερόντων στη Σύμρνη, όπου είχε αποσταλεί εξ αρχικώς, 25 Ιανουαρίου 1903.

3. Κώδιξ Π Ι Α, σ. 108: Εκλογή του αρχιμανδρίτη Κωνσταντίνου Βοντζαλιδη ως μητροπολίτη Σάμου και Ικαρίας, μετά τον αδόκητο θάνατο του προκατόχου του Αθανασίου, 14 Φεβρουαρίου 1903.

4. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 201, αρ. πρωτ. 878: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο επισυνάπτεται αναφορά του πρ. ηγουμένου της μονής Ζωοδόχου Πηγής Δωροθέου και παρακαλείται να ενεργήσει σχετικά, μετά την επιστροφή του στη Σάμο, 22 Μαρτίου 1903.

5. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 241, αρ. πρωτ. 2557: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με συγχαρητήρια για την άφιξη και την υποδοχή του στη Σάμο και με την ειδοποίηση ότι ελήφθησαν 28 λίρες και παρακαλείται να εξοφλήσει και το υπόλοιπο χρέος της μητρόπολης προς το Εθνικόν Ταμείον, 24 Απριλίου 1903.

6. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 276, αρ. πρωτ. 3374: Προς τον Θεμιστοκλή Σοφούλη με ευχαριστίες για την αποστολή 30 λιρών για τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα και υπόμνηση της καθυστέρησης των οφειλών της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 17 Μαΐου 1903.

7. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 334, αρ. πρωτ. 4348: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο για το χρέος 2000 γροσίων της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 30 Ιουνίου 1903.

8. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 337, αρ. πρωτ. 4424: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με κοινοποίηση φερμανίου για ανέγερση ναού στο Καραβόσταμο Ικαρίας, το οποίο είχε ζητηθεί από τον αοίδιμο προκάτοχό του Αθανάσιο, 3 Ιουλίου 1903.

9. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 344, αρ. πρωτ. 4557: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με απόδειξη για 30 λίρες που στάλθηκαν στο Πατριαρχείο και οδηγίες για την είσπραξη των χρεών της Σάμου προς τον Οικουμενικό Θρόνο, 11 Ιουλίου 1903.

10. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 345, αρ. πρωτ. 4680: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την είσπραξη εισφορών από τα έξι σταυροπηγιακά μοναστήρια του νησιού, για την επισκευή του Πατριαρχείου, 11 Ιουλίου 1903.

11. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 377, αρ. πρωτ. 5232: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με ειδοποίηση ότι ελήφθησαν 10 εικοσόφραγκα των μονών του νησιού και με σημειώσεις για το χρέος της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, μέρος του οποίου ίσως είχε φτάσει στα χέρια του αοιδίμου μητροπολίτη Σάμου Αθανασίου, 5 Αυγούστου 1903.

12. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 393, αρ. πρωτ. 5447: Προς τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, ότι ορίζεται αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου για να ενεργήσει σχετικά με τα δικαιώματα του Οικουμενικού Θρόνου στην περιουσία του αοιδίμου μητροπολίτη Σάμου Αθανασίου, κατά τον κατάλογο των οφειλών του, που συνυποβάλλεται, 14 Αυγούστου 1903.

13. Κώδιξ Α΄ 75, σ. 442, αρ. πρωτ. 6633: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο για είσπραξη από τον εν Σάμω εγκατασταθέντα Μ. Ιερομνήμονα π. Ιωάννη χρέους 780 γρ. προς το Εθνικόν Ταμείον, 26 Σεπτεμβρίου 1903.

14. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 25-26, αρ. πρωτ. 623: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με συστάσεις για συγγνώμη και συμφιλίωση με τον ιερέα του ναού του αγίου Χαραλάμπους π. Σταύρο, που έφτασε στο Πατριαρχείο με παράπονα κατά του μητροπολίτη, 24 Ιανουαρίου 1904.

15. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 29, αρ. πρωτ. 74: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται αναφορά των δημογερόντων Ικαρίας για τον διωγμό του ιερέα Μιχαήλ, αρχιερατικού επιτρόπου Ικαρίας, και συστάσεις για ειρήνευση, 27 Ιανουαρίου 1904.

16. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 52, αρ. πρωτ. 1019: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται πληρεξούσιο για την είσπραξη των χρεών της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 6 Φεβρουαρίου 1904.

17. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 78, αρ. πρωτ. 1612: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται αυτοκρατορικό έγγραφο με άδεια για ανέγερση ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στον Εύδηλο της Ικαρίας, 2 Μαρτίου 1904.

18. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 83, αρ. πρωτ. 1000: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται αναφορά του ηγουμένου της μονής Ευαγγελιστρίας Ικαρίας, για την διασφάλιση κτήματος του μοναστηριού στους Φούρνους, 8 Μαρτίου 1904.

19. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 111, αρ. πρωτ. 2052: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με ευχαριστίες και αποδείξεις για την αποστολή στο Πατριαρχείο 50 και 75% λιρών, από το χρέος της Σάμου, 3 Απριλίου 1904.

20. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 117, αρ. πρωτ. 2439: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο (και άλλους μητροπολίτες) για τον σχεδιασμό και την αποστολή στο Πατριαρχείο

λεπτομερέστατων γεωγραφικών χαρτών της επαρχίας Σάμου και Ικαρίας, 9 Απριλίου 1904.

21. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 135, αρ. πρωτ. 1162: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με παράκληση για απαντήσεις σε ζητήματα που αφορούν προβλήματα ιερέων της επαρχίας του, 26 Απριλίου 1904.

22. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 154, αρ. πρωτ. 3095: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με απάντηση σε παράπονα του Ιω. Ευσταθοπούλου εναντίον του μητροπολίτη Σμύρνης, σχετικά με την διαθήκη της αδελφής του Μαρίας, 13 Μαΐου 1904.

23. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 180, αρ. πρωτ. 3762: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται φιρμάνιον για την ανέγερση ναού στο χωριό Αρέθουσα Ικαρίας, 1 Ιουνίου 1904.

24. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 198, αρ. πρωτ. 3356: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με την απάντηση ότι κρίθηκαν επαρκείς οι εξηγήσεις του για το ζήτημα του αρχιερατικού επιτρόπου Ικαρίας π. Μιχαήλ, 11 Ιουνίου 1904.

25. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 210, αρ. πρωτ. 3522: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την αποστολή 21 και 82% λιρών, έναντι του χρέους της Σάμου προς το Πατριαρχείο, 18 Ιουνίου 1904.

26. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 261-262: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Ιω. Βιθυνό, με ευχαριστίες για την προσφορά σταφυλιών, που ευλογήθηκαν στον πατριαρχικό ναό κατά την εορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, 7 Αυγούστου 1904.

27. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 264-265, αρ. πρωτ. 5406: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με την συμπάθεια και την συμπαράσταση του Πατριαρχείου για τον καταστρεπτικό σεισμό της Σάμου, 11 Αυγούστου 1904.

28. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 317, αρ. πρωτ. 6548: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται φιρμάνιον εγκριτικό του αιτήματος για ανέγερση ναού στο χωριό Μαυρικάτα της Ικαρίας, 2 Οκτωβρίου 1904.

29. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 331, αρ. πρωτ. 7029: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με παράκληση να κοινοποιηθεί έφεση στον κάτοικο Σπαθαραίων Αλέξιο Λεβέντη, 30 Οκτωβρίου 1904.

30. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 331, αρ. πρωτ. 7129: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για να φροντίσει να στείλει η κοινότητα Μαυρικάτου Ικαρίας γρ. 200 στο Εθνικόν Ταμείον, ως δικαιώματα για την έκδοση φιρμανίου (βλ. αρ. 65), 30 Οκτωβρίου 1904.

31. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 336, αρ. πρωτ. 7054: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο για την αναστολή της έκδοσης φιρμανίου σχετικά με την οικοδόμηση ναού στο χωριό Κακοδίκιο Ικαρίας, επειδή οι κάτοικοι δεν ενδιαφέρονται πλέον, 2 Νοεμβρίου 1904.

32. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 379-380, αρ. πρωτ. 6471: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου

Ιω. Βιθυνό σχετικά με την διαφωνία της Ηγεμονικής Κυβερνήσεως με τον Σάμου Κωνσταντίνο, γύρω από τις διοικητικές δικαιοδοσίες του μητροπολίτη, 17 Δεκεμβρίου 1904.

33. Κώδιξ Α΄ 77, σ. 380, αρ. πρωτ. 6471: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με κοινοποίηση σχετικής πατριαρχικής επιστολής προς τον Ηγεμόνα της Σάμου (αρ. 69) και οδηγίες για συνεργασία με την πολιτική ηγεσία, 17 Δεκεμβρίου 1904.

34. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 9, αρ. πρωτ. 2: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με γνωμάτευση ότι επιτρέπεται συνοικέσιο με συγγένεια εβδόμου βαθμού, για το οποίο είχε ζητηθεί η γνώμη του Πατριαρχείου, 12 Ιανουαρίου 1905.

35. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 45: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με συλλυπητήρια για τον θάνατο της μητέρας του, 24 Φεβρουαρίου 1905.

36. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 68, αρ. πρωτ. 1612: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αίτηση για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με άδεια που ζητήθηκε για την ανέγερση ναού στο χωριό Δάφνη Ικαρίας, 21 Μαρτίου 1905.

37. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 77-78, αρ. πρωτ. 107: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με έγκριση της ανέγερσης ναού στο χωριό Μαραθόκαμπος, αλλά αποδοκιμασία των σχετικών με υπερφυσική και θαυματουργική αποκάλυψη, που μαρτυρείται εκεί, 31 Μαρτίου 1905.

38. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 78, αρ. πρωτ. 108: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για να διερευνηθούν οι κατηγορίες εναντίον του επιστάτη της μονής προφήτου Ηλιού Συνεσίου, 31 Μαρτίου 1905.

39. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 78, αρ. πρωτ. 718: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με συμβουλές για την υπέρβαση δυσχερειών, εξ αιτίας συγκρούσεως με την πολιτική ηγεσία της Σάμου, 31 Μαρτίου 1905.

40. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 82, αρ. πρωτ. 1661: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αίτηση πληροφοριών γύρω από την μονή Ευαγγελισμού Θεοτόκου Ικαρίας, εξ αφορμής της αιτήσεως του ηγουμένου να ανακηρυχθεί σταυροπηγιακή, 1 Απριλίου 1905.

41. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 97-98, αρ. πρωτ. 1895: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με απόδειξη για τις 94 λίρες που έστειλε και ερωτήματα για την καθυστέρηση των εισφορών της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 26 Απριλίου 1905.

42. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 123-124: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται φιρμάνιον για την ανέγερση ναού στο χωριό Δάφνη της Ικαρίας, 23 Μαΐου 1905.

43. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 163-164, αρ. πρωτ. 3216: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με γνωστοποίηση ότι απορρίφθηκε η αίτηση του ηγουμένου της μονής Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Ικαρίας, για την ανακήρυξη της μονής του ως σταυροπηγιακής, 2 Ιουλίου 1905.

44. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 175-176, αρ. πρωτ. 3354: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Ιω. Βιθυνό σχετικά με την διαφορά με τον μητροπολίτη Σάμου και την μείωση της επιχορήγησης προς το Εθνικόν Ταμείον, 14 Ιουλίου 1905.

45. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 183, αρ. πρωτ. 3966: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αρνητική απάντηση στο ερώτημά του αν επιτρέπονται μνημόσυνα για ετεροδόξους, 22 Ιουλίου 1905.

46. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 200, αρ. πρωτ. 4051: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Ιω. Βιθυνό, με παρατηρήσεις για τα εκκλησιαστικά δίκαια, στην περίπτωση διοικητικών προβλημάτων μονών της Σάμου, 2 Αυγούστου 1905.

47. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 204: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Ιω. Βιθυνό, με ευχαριστίες για την αποστολή των πρώτων σταφυλιών του νησιού στο Πατριαρχείο, 14 Αυγούστου 1905.

48. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 222, αρ. πρωτ. 4987: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με επαφές που πρέπει να έχει με τον ηγούμενο της μονής Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Ικαρίας Νεόφυτο, 30 Αυγούστου 1905.

49. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 252, αρ. πρωτ. 5792: Προς τον ιεροδιάκονο Χριστ. Κνήτη, σχετικά με την αποστολή προς τον Πατριάρχη αντιτύπου του έργου του *Χριστιανική Κατήχησις*, 22 Σεπτεμβρίου 1905.

50. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 279: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Ιω. Βιθυνό, με απάντηση στο αίτημά του να μεσολαβήσει ο Πατριάρχης ώστε να εισαχθεί ο γιός του στο αυτοκρατορικό λύκειο του Γαλατά Σεράι, 18 Οκτωβρίου 1905.

51. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 294, αρ. πρωτ. 6558: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με εξηγήσεις για την καταγγελία του εναντίον του Θηβαΐδος Γερμανού, επειδή λειτούργησε στη Σάμο χωρίς την άδειά του, 3 Νοεμβρίου 1905.

52. Κώδιξ Α΄ 78, σ. 325, αρ. πρωτ. 7616: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για τα 1237, 60 χρυσά φράγκα που έστειλε στο Πατριαρχείο, 5 Δεκεμβρίου 1905.

53. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 102, αρ. πρωτ. 2422: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται φιρμάνιο για την ανακαίνιση του ναού στο χωριό Εύδηλος της Ικαρίας, 11 Απριλίου 1906.

54. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 146, αρ. πρωτ. 3199: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με κοινοποίηση αναφοράς κατοίκων της Ικαρίας, που ζητούν απονομή δικαιοσύνης, 19 Μαΐου 1906.

55. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 199, αρ. πρωτ. 4842: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο με αίτηση πληροφοριών για τον εκ Ν. Καρλοβάσου ιεροδιάκονο Γρηγόριο Πανταζώνη, που ζήτησε θέση εφημερίου στην Αμερική, 19 Ιουλίου 1906.

56. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 206, αρ. πρωτ. 4151: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο διαβιβάζεται οθωμανικό έγγραφο για την ανέγερση ναού στο χωριό Αρμενιστής της Ικαρίας, 26 Ιουλίου 1906.

57. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 253, αρ. πρωτ. 5432: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για τις αποσταλείσες ετήσιες εισφορές της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον και τη Σχολή της Χάλκης, 5 Σεπτεμβρίου 1906.

58. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 269, αρ. πρωτ. 6515: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την ενοικίαση μετοχίου της μονής Πάτμου στη Σάμο, 20 Σεπτεμβρίου 1906.

59. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 278, αρ. πρωτ. 6253: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την μετεγκατάσταση από την Πάτμο στη Σάμο του Ιεροδιδασκαλείου της Αποκαλύψεως, 28 Σεπτεμβρίου 1906.

60. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 278-279, αρ. πρωτ. 6253: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή, σχετικά με τους όρους της εγκατάστασης του Ιεροδιδασκαλείου σε μετόχι της μονής Αγίας Ζώνης, 28 Σεπτεμβρίου 1906.

61. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 279, αρ. πρωτ. 6304: Προς τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, σχετικά με την καθυστέρηση των οφειλών της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 28 Σεπτεμβρίου 1906.

62. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 279, αρ. πρωτ. 6452: Προς τον ηγούμενο της μονής Αγίας Ζώνης Γρηγόριο, σχετικά με την εγκατάσταση του Ιεροδιδασκαλείου σε μετόχι της μονής, και τους όρους της εγκατάστασης αυτής, 28 Σεπτεμβρίου 1906.

63. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 313, αρ. πρωτ. 7364: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με σύσταση να δεχθεί στη Σάμο τον Αδριανουπόλεως Κύριλλο, στον οποίο οι γιατροί συνέστησαν μετάβαση, κατά τον χειμώνα, σε θερμότερα κλίματα, 27 Οκτωβρίου 1906.

64. Κώδιξ Α΄ 79, σ. 330, αρ. πρωτ. 7624: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για τα 5497 γρ. που έστειλε για «τους εν Βουλγαρία παθόντας», 9 Νοεμβρίου 1906.

65. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 43-44, αρ. πρωτ. 879: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για να κοινοποιήσει στον εκ Μαραθοκάμπου ιερέα Δημ. Πετρίδη τον διορισμό του ως εφημερίου της κοινότητος Πενσυλβανίας Αμερικής, 15 Φεβρουαρίου 1907.

66. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 44, αρ. πρωτ. 879: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή, με την πληροφορία ότι ο εκ Μαραθοκάμπου ιερέας Δημ. Πετρίδης διορίστηκε εφημέριος της κοινότητος Πενσυλβανίας Αμερικής, 15 Φεβρουαρίου 1907.

67. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 45, αρ. πρωτ. 1128: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται σημείωμα του Καπού Κεχαγιά του Πατριαρχείου για ανέγερση ναού

στο χωριό Δάφνη της Ικαρίας, 15 Φεβρουαρίου 1907.

68. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 64, αρ. πρωτ. 1206: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με άδεια κατά συγκατάβαση γάμου συγγενών εβδομού βαθμού εξ αίματος, στο χωριό Βουρλιώτες, 28 Φεβρουαρίου 1907.

69. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 79, αρ. πρωτ. 1470: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αίτηση πληροφοριών σχετικά με την αίτηση διαζυγίου του Ευρυβιάδη Γ. Κοντού, 12 Μαρτίου 1907.

70. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 133, αρ. πρωτ. 1591: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για 860 γρ. που στάλθηκαν ως συνδρομή στο Εθνικόν Ταμείον και στη Σχολή της Χάλκης, 9 Απριλίου 1907.

71. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 141-142, αρ. πρωτ. 2438: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την ενουκίαση κτημάτων της μονής Πάτμου στη Σάμο, 14 Απριλίου 1907.

72. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 220, αρ. πρωτ. 3353: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται έκθεση του ηγουμένου της μονής Αγίας Ζώνης Γρηγορίου, για την διοίκηση και διαχείριση των σταυροπηγίων της Σάμου, 5 Ιουνίου 1907.

73. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 237, αρ. πρωτ. 4000: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται φερμάνι για επισκευή ναού στο χωριό Γλαράδες Ικαρίας, και ζητούνται τα εκ 200 γρ. δικαιώματα του Εθνικού Ταμείου, 17 Ιουνίου 1907.

74. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 334, αρ. πρωτ. 5454: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την οφειλή 1555 γρ. των μονών της Σάμου στο Εθνικόν Ταμείον, 24 Απριλίου 1907.

75. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 338, αρ. πρωτ. 4417: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, συνιστάται η συνεργασία του με την μοναστηριακή επιτροπή του Πατριαρχείου, για τα ζητήματα των μονών της Σάμου, 28 Αυγούστου 1907.

76. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 363-364, αρ. πρωτ. 4398: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για να καλέσει από τα Μύλασσα τον Σάμο μοναχό Ιωάννη Κουκούλη και να τον επιπλήξει για τις διχοστασίες που προκάλεσε, 7 Σεπτεμβρίου 1907.

77. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 379, αρ. πρωτ. 6539: Προς τον Ζ. Νικολαΐδη, Ταμία της Ηγεμονίας της Σάμου, με απόδειξη για την παραλαβή εισφοράς 100 λιρών για το Εθνικόν Ταμείον, 21 Σεπτεμβρίου 1907.

78. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 379-380, αρ. πρωτ. 6539: Προς τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, με ευχαριστίες για την αποστολή εισφοράς προς το Εθνικόν Ταμείον, 21 Σεπτεμβρίου 1907.

79. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 380, αρ. πρωτ. 6540: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την παραλαβή εισφοράς 7704 γρ. υπέρ του Εθνικού Ταμείου, της Σχολής της Χάλκης και της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, 21 Σεπτεμβρίου 1907.

80. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 407, αρ. πρωτ. 6642: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με την επισήμανση ότι αν διαφωνεί με τον κανονισμό της Μοναστηριακής Επιτροπής να υποβάλλει τις απόψεις του, 4 Οκτωβρίου 1907.

81. Κώδιξ Α΄ 80, σ. 487, αρ. πρωτ. 8058: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για να επιδώσει δικόγραφο στον κάτοικο Σπαθαραίων Αλ. Λεβέντη, 23 Νοεμβρίου 1907.

82. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 18-19, αρ. πρωτ. 242: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Α. Κοπάση, με συγχαρητήρια και ευχές για την άφιξη και εγκατάστασή του στη Σάμο, 17 Ιανουαρίου 1908.

83. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 30, αρ. πρωτ. 376: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται φιρμάνι για ανέγερση κωδωνοστασίου στο ναό του χωριού Περγίκι Ικαρίας, 21 Ιανουαρίου 1908.

84. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 82, αρ. πρωτ. 1282: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται φιρμάνι για την ανέγερση ναού στο χωριό Αυλάκι Ικαρίας, 19 Φεβρουαρίου 1908.

85. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 156, αρ. πρωτ. 1475: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την παραλαβή 1078 γρ. που έστειλε ως εισφορά για τη Σχολή της Χάλκης, 26 Μαρτίου 1908.

86. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 168, αρ. πρωτ. 2502: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με συστατική επιστολή για τον εκ Σάμου ιεροδιάκονο Μελέτιο Λάζου, που θα εγκατασταθεί στο νησί προερχόμενος από τη μονή Σταυρονικήτα του Αγίου Όρους, 29 Μαρτίου 1908.

87. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 179-180, αρ. πρωτ. 882: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Α. Κοπάση, για την παραβίαση των όρων εγκατάστασης του Ιεροδιδασκαλείου σε κτήμα της μονής Αγίας Ζώνης και με παράκληση αποκατάστασης των συμφωνηθέντων, 2 Απριλίου 1908.

88. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 192, αρ. πρωτ. 1114: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται σημείωμα του Καπού Κεχαγιά του Πατριαρχείου σχετικό με το αίτημα ανέγερσης ναού στο χωριό Δάφνη Ικαρίας, 8 Απριλίου 1908.

89. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 197, αρ. πρωτ. 2860: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την παραλαβή 21,16 λιρών ως εισφορά για το Πατριαρχείο, 21 Απριλίου 1908.

90. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 256-257, αρ. πρωτ. 3822: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με ευχαριστίες για τα 6201 γρ. από δίσκους και τις 20 λίρες του Αλ. Πασχάλη, που στάλθηκαν στο Εθνικόν Ταμείον, 20 Μαΐου 1908.

91. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 299, αρ. πρωτ. 4410: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται κατηγορητήρια αναφορά των δημογερόντων της Ικαρίας εναντίον του, ώστε να απαντήσει για τα περαιτέρω, 11 Ιουνίου 1908.

92. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 316, αρ. πρωτ. 3904: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με την επισήμανση ότι η απόφαση για την τέλεση γάμου συγγενών πέμπτου βαθμού ανήκει στα δικά του καθήκοντα, 20 Ιουνίου 1908.

93. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 373, αρ. πρωτ. 5980: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για να επισπεύσει την απολογία του και να αποφύγει να μεταβεί στην Ικαρία, επειδή υποβλήθηκε και νέα αναφορά των Ικαριωτών εναντίον του, 8 Αυγούστου 1908.

94. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 465, αρ. πρωτ. 7934: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο επιστρέφεται η αναφορά του, με την επισήμανση ότι επαφίεται σ' αυτόν η έκδοση αδείας γάμου για συγγενείς πέμπτου βαθμού στο χωριό Κοκκάρι, 3 Νοεμβρίου 1908.

95. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 479, αρ. πρωτ. 8641: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ελήφθησαν 4588 γρ. ως εισφορά και για να φροντίσει για την αποστολή και των υπολοίπων χρεών της επαρχίας του, 17 Νοεμβρίου 1908.

96. Κώδιξ Α΄ 82, σ. 481, αρ. πρωτ. 8516: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αίτηση διευκρινίσεων για τη φιρμάνι που ζήτησε σχετικά με την ανέγερση ναού στο χωριό Εύδηλος της Ικαρίας, 19 Νοεμβρίου 1908.

97. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 57, αρ. πρωτ. 1183: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για τα αποσταλέντα 1714 γρ. και με εντολή να εξοφλήσει τα χρεωστούμενα από έξοδα φιρμανίων για την ανέγερση ναών στην Ικαρία, 3 Μαρτίου 1909.

98. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 144, αρ. πρωτ. 1248: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με διοικητικές διαφωνίες του για τις ληξιαρχικές πράξεις των ιερέων της Ικαρίας, που διατυπώθηκαν προς τον διοικητή του νησιού, 2 Μαΐου 1909.

99. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 176, αρ. πρωτ. 3091: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την παραλαβή 2378 γρ. υπέρ του Εθνικού Ταμείου, 20 Μαΐου 1909.

100. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 219, αρ. πρωτ. 2787: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με την ειδοποίηση ότι ελήφθησαν τα 1616 ¼ γρ. και αναμένονται και οι υπόλοιπες οφειλές της Σάμου, 10 Ιουνίου 1909.

101. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 322, αρ. πρωτ. 5430: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με πρόσκληση να αντικαταστήσει στην Ιερά Σύνοδο τον παραιτηθέντα μητροπολίτη Μηθύμνης Στέφανο, 4 Αυγούστου 1909.

102. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 328, αρ. πρωτ. 4190: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι ελήφθησαν τα αποσταλέντα γρ. και επισυνάπτονται σχετικές αποδείξεις, 9 Αυγούστου 1909.

103. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 333: Προς τους Βουλευτές Σάμου Ι. Νικολαΐδη και Ν. Φραγκόπουλο, με ευχαριστίες και ευχές για τα αποσταλέντα σταφύλια, 11 Αυγούστου 1909.

104. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 472-473, αρ. πρωτ. 7730: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την επιτροπή αναθεώρησης των δικονομικών οδηγιών του Πατριαρχείου, 22 Οκτωβρίου 1909.

105. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 477, αρ. πρωτ. 7820: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την επιτροπή αναθεώρησης των δικονομικών οδηγιών του Πατριαρχείου, 24 Οκτωβρίου 1909.

106. Κώδιξ Α΄ 83, σ. 517-518, αρ. πρωτ. 8715: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την επιτροπή αναθεώρησης των δικονομικών οδηγιών του Πατριαρχείου, 17 Νοεμβρίου 1909.

107. Κώδιξ Α΄ 84, σ. 157, αρ. πρωτ. 5432: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με το χρέος της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 4 Ιουνίου 1910.

108. Κώδιξ Α΄ 84, σ. 172, αρ. πρωτ. 5324: Προς τον αρχιμανδρίτη Χριστ. Κνήτη, για τον διορισμό του σε επιτροπή του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, 19 Ιουνίου 1910.

109. Κώδιξ Α΄ 84, σ. 252, αρ. πρωτ. 7682: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την ανάθεση σ' αυτόν της εποπτείας του εν Σάμω Ιεροδιδασκαλείου, 14 Αυγούστου 1910.

110. Κώδιξ Α΄ 84, σ. 373, αρ. πρωτ. 10.410: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για τον διορισμό του ως προέδρου της εφορευτικής επιτροπής επί της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης, 8 Δεκεμβρίου 1910.

111. Κώδιξ Α΄ 84, σ. 363-364, αρ. πρωτ. 10.582: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για τον διορισμό του ως προέδρου της Εφορίας της Μεγάλης του Γένους Σχολής, σε αντικατάσταση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωακείμ, 29 Νοεμβρίου 1910.

112. Κώδιξ Α΄ 85, σ. 126, αρ. πρωτ. 2324: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο (και άλλους μητροπολίτες), σχετικά με την απονομή σερβικού παρασήμου, 14 Μαρτίου 1911.

113. Κώδιξ Α΄ 85, σ. 449, αρ. πρωτ. 7128: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με κοινοποίηση αναφοράς της μονής Τιμίου Σταυρού εναντίον του, ότι τα μέτρα που λαμβάνει συντελούν στην παρακμή των μονών της Σάμου, 5 Οκτωβρίου 1911.

114. Κώδιξ Α΄ 85, σ. 488, αρ. πρωτ. 8130: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο ανακοινώνεται ότι εγκρίθηκε ο διορισμός του ιερομονάχου Συνεσίου ως ηγουμένου της μονής Αγίας Τριάδος, 6 Οκτωβρίου 1911.

115. Κώδιξ Α΄ 85, σ. 488-489, αρ. πρωτ. 8130: Ηγουμενικόν, έγκριση και διορισμός του ιερομονάχου Συνεσίου ως ηγουμένου της μονής Αγίας Τριάδος, 6 Οκτωβρίου 1911.

116. Κώδιξ Α΄ 85, σ. 517-518, αρ. πρωτ. 9880: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο,

σχετικά με την έγκριση αιτήσεως για ίδρυση σχολείου στις Ράχες Ικαρίας, Νοέμβριος 1911.

117. Κώδιξ Α΄ 85, σ. 543, αρ. πρωτ. 9940: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται τεσκερές για το νεκροταφείο της Ικαρίας, 5 Δεκεμβρίου 1911.

118. Κώδιξ Α΄ 85, σ. 549-550, αρ. πρωτ. 10.776: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι κατά συγκατάβαση επιτρέπεται ο γάμος συγγενών πέμπτου βαθμού εξ αίματος, 14 Δεκεμβρίου 1911.

119. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 98, αρ. πρωτ. 336: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι ενεκρίθη η άδειά του για προσκύνημα στους Αγίους Τόπους, 13 Ιανουαρίου 1912.

120. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 100, αρ. πρωτ. 1278: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ζητούνται πληροφορίες γύρω από αίτηση κατ' επιείκειαν αδειάς γάμου, από το χωριό Μύλοι, 28 Φεβρουαρίου 1912.

121. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 124: Προς το Δ.Σ. της Φιλοπτώχου Αδελφότητα Μεσαίου και Παλαιού Καρλοβάσου, για την αποστολή φωτογραφίας του Πατριάρχου και ευχών για συνέχιση του έργου τους, 7 Μαρτίου 1912.

122. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 160, αρ. πρωτ. 2896: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Γρηγόριο Βεγλερή, συγχαρητήρια και ευχές για τον διορισμό του, 2 Απριλίου 1912.

123. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 165-166, αρ. πρωτ. 1926: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αίτηση πληροφοριών γύρω από αίτηση κατ' εξαίρεση γάμου, από τους Μαυρατζαίους, 6 Απριλίου 1912.

124. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 168, αρ. πρωτ. 2738: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αίτηση πληροφοριών γύρω από αιτήσεις κατ' εξαίρεση γάμων, από τον Λιμένα Βαθός και τους Σπαθαθαίους, 7 Απριλίου 1912.

125. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 173, αρ. πρωτ. 2698: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Γρηγόριο Βεγλερή, διαβιβάζεται αίτηση για να επιστρέψουν οι προ τετραετίας πολιτικοί φυγάδες, και υποστηρίζεται το αίτημα, 9 Απριλίου 1912.

126. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 240, αρ. πρωτ. 4164: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι κατ' εξαίρεση επιτρέπεται ο γάμος συγγενών πέμπτου βαθμού, 18 Μαΐου 1912.

127. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 240, αρ. πρωτ. 4162: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι κατ' εξαίρεση επιτρέπεται ο γάμος συγγενών έκτου βαθμού, 18 Μαΐου 1912.

128. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 451, αρ. πρωτ. 8156: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για τις αποσταλείσες συνδρομές, 28 Σεπτεμβρίου 1912.

129. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 459, αρ. πρωτ. 8860: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται έκθεση της εφορίας της Σχολής της Χάλκης, για τη συνδρομή των σταυροπηγιακών μονών της Σάμου, 2 Οκτωβρίου 1912.

130. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 473-474, αρ. πρωτ. 8302: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο,

με ανακοίνωση ότι επιτρέπη η εκποίηση υδρομύλου της μονής Πάτμου, στο χωριό Παγώνδας, 13 Οκτωβρίου 1912.

131. Κώδιξ Α΄ 86, σ. 528, αρ. πρωτ. 10.656: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Γρηγόριο Βεγλερή, που προσκαλείται ως μέλος της Συνελεύσεως για εκλογή νέου Πατριάρχη, μετά τον θάνατο του Ιωακείμ Γ΄, 8 Δεκεμβρίου 1912.

132. Κώδιξ Α΄ 87, σ. 35, αρ. πρωτ. 744: Προς τον Ηγεμόνα της Σάμου Γρηγόριο Βεγλερή, με ευχαριστίες για τις ευχές σχετικά με την εκλογή νέου Πατριάρχη, 13 Φεβρουαρίου 1913.

133. Κώδιξ Α΄ 87, σ. 64-65, αρ. πρωτ. 1112: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι επιτρέπεται γάμος που ο ίδιος είχε απαγορεύσει, στο Μεσαίο Καρλόβασι, λόγω πνευματικής συγγένειας, 6 Μαρτίου 1913.

134. Κώδιξ Α΄ 87, σ. 106, αρ. 2060: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο συνιστάται ο επίσκοπος Μυρίνης Αλέξανδρος, για να επισκεφθεί τη Σάμο, σχετικά με οικογενειακή του υπόθεση, 8 Απριλίου 1913.

135. Κώδιξ Α΄ 87, σ. 172, αρ. πρωτ. 3414: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με γάμο στο Μεσαίο Καρλόβασι (βλ. αρ. 170), με την διαβεβαίωση ότι δεν υφίσταται κώλυμα, 6 Ιουνίου 1913.

136. Κώδιξ Α΄ 87, σ. 176, αρ. πρωτ. 3820: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για τα αποσταλέντα 1500 γρ. για το Εθνικόν Ταμείον, 10 Ιουνίου 1913.

137. Κώδιξ Α΄ 87, σ. 360, αρ. πρωτ. 4701: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι ελήφθησαν τα αποσταλέντα 8723 γρ. και με πληροφορίες για τον διακανονισμό του χρέους της Σάμου, 24 Οκτωβρίου 1913.

138. Κώδιξ Α΄ 87, σ. 428, αρ. πρωτ. 9379: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αποδείξεις για τα αποσταλέντα 12,307 χρυσά γρ. για το Εθνικόν Ταμείον, 30 Δεκεμβρίου 1913.

139. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 355-356, αρ. πρωτ. 133: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται απάντηση του Φιλαδελφείας Χρυσοστόμου για καταγγελίες του ότι προσλαμβάνει Σάμιους ιερείς άνευ κανονικών διαδικασιών, 12 Ιανουαρίου 1915.

140. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 356, αρ. πρωτ. 91: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την αποστολή χρημάτων από τα χρεωστούμενα της Σάμου, 13 Ιανουαρίου 1915.

141. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 357, αρ. πρωτ. 72: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την έγκριση από το Πατριαρχείο των ενεργειών του για αποδοχή λαϊκού ιεροκήρυκα στους ναούς της Σάμου, 14 Ιανουαρίου 1914.

142. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 462-464, αρ. πρωτ. 2692: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο (και άλλους μητροπολίτες), σχετικά με προβλήματα λειτουργίας της Σχολής της Χάλκης και αίτηση σχετικής βοήθειας, 31 Αυγούστου 1915.

143. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 83-84, αρ. πρωτ. 2536: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο (και άλλους μητροπολίτες), συστατικό του εισπράκτορα που θα συγκεντρώσει εισφορές για το Πατριαρχείο, 20 Μαρτίου 1914.

144. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 101-102, αρ. πρωτ. 2855: Προς τον Σάμου, για την τέλεση γάμου κατ' εξαίρεση, 4 Απριλίου 1914.

145. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 174, αρ. πρωτ. 1754: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για το χρέος της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 27 Μαΐου 1914.

146. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 228, αρ. πρωτ. 5204: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για το χρέος της Σάμου προς το Εθνικόν Ταμείον, 12 Αυγούστου 1914.

147. Κώδιξ Α΄ 88, σ. 272, αρ. πρωτ. 5920: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την τέλεση γάμου κατ' εξαίρεση, μετά από αίτηση του ενδιαφερομένου, 4 Δεκεμβρίου 1914.

148. Κώδιξ Α΄ 89, σ. 9, αρ. πρωτ. 247: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι ελήφθησαν 2956 20% δρχ. για τις οφειλές της Σάμου προς το Πατριαρχείο, 22 Ιανουαρίου 1916.

149. Κώδιξ Α΄ 89, σ. 488-489, αρ. πρωτ. 626: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με απάντηση στις ευχές του για ανάληψη της τοποτηρητείας του Οικουμενικού Θρόνου, αφού αποκαταστάθηκε και η συγκοινωνία, 25 Ιανουαρίου 1919.

150. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 146, αρ. πρωτ. 9436: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με διαβίβαση παραπόνων της Νέας Μονής Χίου ότι η μονή Προφήτου Ηλιού Σάμου καθυστερεί την πληρωμή των εμβατοικίων από το 1906, 5 Δεκεμβρίου 1919.

151. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 232, αρ. πρωτ. 426: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι οι συνδρομές για την *Εκκλησιαστική Αλήθεια* και το *Νέο Ποιμένα* είναι 100 φρ., 6 Φεβρουαρίου 1920.

152. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 305-306, αρ. πρωτ. 1856: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο (και άλλους μητροπολίτες) σχετικά με την συνδρομή τους υπέρ των ορφανών του πολέμου, 17 Απριλίου 1920.

153. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 307-308, αρ. πρωτ. 1846: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με αίτηση πρακτικών των ετών 1917 και 1918, σχετικά με την άρνηση της μονής Προφήτου Ηλιού να πληρώσει «εμβατοίκια» στη Νέα Μονή Χίου, 18 Απριλίου 1920.

154. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 317, αρ. πρωτ. 3151: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο (και άλλους μητροπολίτες) για την αποστολή του Β. Ασμανίδη, με σκοπό τη συλλογή των οφειλών των μητροπόλεων προς το Πατριαρχείο, 28 Απριλίου 1920.

155. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 384-385, αρ. πρωτ. 3716: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ώστε σε συνεννόηση με τον Χίου Ιερώνυμο να διευθετήσουν την διαφορά της μονής

Προφήτου Ηλιού με τη Νέα Μονή της Χίου, 11 Ιουνίου 1920.

156. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 506, αρ. πρωτ. 6458: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ζητούνται πληροφορίες για οφειλές της μονής Προφήτου Ηλιού, σχετικά με τις οικονομικές διαφορές της προς τη Νέα Μονή Χίου, 8 Οκτωβρίου 1920.

157. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 539, αρ. πρωτ. 8862: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι εναπόκειται στην κρίση του να επιτρέψει γάμο συγγενών έκτου βαθμού, 17 Νοεμβρίου 1920.

158. Κώδιξ Α΄ 90, σ. 542, αρ. πρωτ. 8472: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι σύμφωνα με συνοδική απόφαση θα διατηρηθεί το καθεστώς της υπαγωγής της μονής Προφήτου Ηλιού στη Νέα Μονή Χίου, και θα συνεχιστεί η καταβολή «εμβατοίκια», 8 Νοεμβρίου 1920.

159. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 3-4, αρ. πρωτ. 68: Προς τον Σάμου, για την αποστολή των εισφορών της Σάμου, 5 Ιανουαρίου 1921.

160. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 243, αρ. πρωτ. 4556: Προς τον Σάμου, με έγκριση των ενεργειών του για αποκατάσταση της κανονικής διοικήσεως στη μονή Τιμίου Σταυρού, 13 Αυγούστου 1921.

161. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 354, αρ. πρωτ. 6974: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται αντίγραφο σχεδίου ανακοινώσεως του Πατριαρχείου για την Αρμοστέα και ζητείται αντίτυπο του νόμου περί των μονών της Σάμου, τον οποίο επικαλείται ο μητροπολίτης σε γράμμα του, σχετικά με την επιτροπεία των μοναστηριών του νησιού, 27 Οκτωβρίου 1921.

162. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 476, αρ. πρωτ. 2010: Προς τον Σάμου, ότι ελήφθησαν 10 λίρες ως δικαίωμα για την αίτηση γάμου της θυγατρός του Στ. Κεφάλα με τον Εμμ. Βολλαρίνο, 2 Ιουνίου 1924.

163. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 495, αρ. πρωτ. 2244: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι η άδεια γάμου συγγενών πέμπτου βαθμού εξ αγχιστείας εναπόκειται στην κρίση του, 17 Ιουνίου 1924.

164. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 577, αρ. πρωτ. 2868: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την άδεια γάμου συγγενών εξ αγχιστείας, των Χρ. Μαργαρόνη και Σοφ. Τραπατσέλη, 7 Αυγούστου 1924.

165. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 595, αρ. πρωτ. 3035: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για άδεια γάμου κατ' οικονομίαν συγγενών έκτου βαθμού εξ αίματος, στην Ικαρία, 21 Αυγούστου 1924.

166. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 646-647, αρ. πρωτ. 3418: Προς τον Σάμου, σχετικά με την αντιμετώπιση στη Σάμο αντιδράσεων από την εφαρμογή του Νέου Ημερολογίου, 27 Σεπτεμβρίου 1924.

167. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 662-663, αρ. πρωτ. 3677-3481: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με ενέργειες της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας για την άρση της αντικανονικής αταξίας σε ορισμένες μονές της Σάμου, 7 Δεκεμβρίου 1924.

168. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 664, αρ. πρωτ. 3481: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με την σκέψη εισαγωγής τετραφώνου μουσικής στον μητροπολιτικό ναό του αγίου Νικολάου, στον Λιμένα Βαθέος, 7 Δεκεμβρίου 1924.

169. Κώδιξ Α΄ 91, σ. 665-666, αρ. πρωτ. 3684: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο (και άλλους μητροπολίτες) για τη δημιουργία νέων μητροπόλεων μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την ανασύσταση της μητροπόλεως Ικαρίας, 11 Οκτωβρίου 1924.

170. Κώδιξ Α΄ 92, σ. 117, αρ. πρωτ. 1048: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, με ευχαριστίες για τη συμβολή του στην προσπάθεια ανακούφισης των πασχόντων από λιμό στην Ρωσία, 22 Μαρτίου 1922.

171. Κώδιξ Α΄ 92, σ. 167, αρ. πρωτ. 2278: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με τις σκέψεις που υπέβαλε για την μοναστηριακή μεταρρύθμιση στη Σάμο, και τις εν καιρώ προσήκουσες ενέργειες, στις οποίες θα προβεί το Πατριαρχείο, 22 Απριλίου 1922.

172. Κώδιξ Α΄ 92, σ. 462, αρ. πρωτ. 6894: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία αποφάσισε όπως η μονή Αγίας Τριάδος και ο ηγούμενός της Συνέσιος συμμορφωθούν προς τις οικονομικές υποχρεώσεις τους για την επιχορήγηση του μητροπολίτη και την αμοιβή των καθηγητών των θρησκευτικών, 5 Νοεμβρίου 1922.

173. Κώδιξ Α΄ 92, σ. 468, αρ. πρωτ. 7144: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι το Πατριαρχείο απευθύνθηκε στον Υπουργό επί των Εκκλησιαστικών για ανάκληση του Ν. 2826 και αποκατάσταση του παλαιότερου εκκλησιαστικού καθεστώτος στη Σάμο, 7 Νοεμβρίου 1922.

174. Κώδιξ Α΄ 92, σ. 506, αρ. πρωτ. 7974: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι επαφίεται στην κρίση του η έκδοση άδειας γάμου των φερομένων ως εξαδέλφων Ιω. Ζαρπάνη και Ευτ. Γιαννάρου, στον Παγώνδα, 23 Νοεμβρίου 1922.

175. Κώδιξ Α΄ 93, σ. 138, αρ. πρωτ. 772: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται έγγραφο για αναδιορισμό του ιερέα Κ. Κουλουλία στο Φραντάτο Ικαρίας και ζητείται σχετικώς η γνώμη του, 2 Απριλίου 1923.

176. Κώδιξ Α΄ 93, σ. 217, αρ. πρωτ. 1726: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με ενέργειες του Πατριαρχείου προς τον Υπουργό επί των Εκκλησιαστικών για την προεδρία των Επιτροπείας των Μονών της Σάμου, 4 Μαΐου 1923.

177. Κώδιξ Α΄ 93, σ. 312, αρ. πρωτ. 2752: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, διαβιβάζεται αναφορά των κατοίκων του χωριού Φραντάτο Ικαρίας, κατά του ιερέα

τους Κ. Κουλουλία, 13 Ιουνίου 1923.

178. Κώδιξ Α΄ 93, σ. 755-756, αρ. πρωτ. 1244: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, σχετικά με το ερώτημά του για το αν η Μητρόπολη ανευθύνως μπορεί να επιτρέψει γάμους συγγενών κατωτέρων του πέμπτου βαθμού εξ αγχιστείας και του έκτου βαθμού εξ αίματος, 14 Απριλίου 1924.

179. Κώδιξ Α΄ 93, σ. 756, αρ. πρωτ. 1244: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, για την μετάδοση της Θείας Κοινωνίας στους εν Σάμω Αρμενίους, που στερούνται ναού και κλήρου, 14 Απριλίου 1924.

180. Κώδιξ Α΄ 93, σ. 765, αρ. πρωτ. 1242: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, απάντηση σε αναφορά του για το μοναστηριακό ζήτημα στη Σάμο, 17 Απριλίου 1924.

181. Κώδιξ Α΄ 93, σ. 786, αρ. πρωτ. 1782: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, απάντηση σε υπόμνημά του για τα κωλύματα γάμων, τις χειροτονίες και τους μοναχούς στη Σάμο, 10 Μαΐου 1924.

182. Κώδιξ Α΄ 94, σ. 17, αρ. πρωτ. 164: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι επιτρέπεται κατ' οικονομία ο γάμος των Παν. Φραντζέσκου και Γιασ. Βογιατζή, στους Βουρλιώτες, πέμπτου βαθμού εξ αγχιστείας συγγενών, 13 Ιανουαρίου 1925.

183. Κώδιξ Α΄ 94, σ. 69, αρ. πρωτ. 838: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι επιτρέπεται κατ' οικονομία ο γάμος των Αγγελή Νικηταρά και Μαρ. Παπουτσή στον Μαραθόκαμπο, 15 Ιουνίου 1925.

184. Κώδιξ Α΄ 94, σ. 153, αρ. πρωτ. 1947: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι επιτρέπεται κατ' οικονομία ο γάμος των Αθ. Μανωλιάδου και Χρ. Σφίνη στο Καλαμπάκτασι, 19 Σεπτεμβρίου 1925.

185. Κώδιξ Α΄ 94, σ. 273-274: Προς τον Σάμου Κωνσταντίνο, ότι γενικώς επιτρέπεται, κατά συγκατάβασιν, ο γάμος του γιού του αναδόχου με την κόρη του αναδεκτού, 16 Φεβρουαρίου 1926.

186. Κώδιξ Α΄ 94, σ. 302-303, αρ. πρωτ. 1014: Προς τον Επίτροπο της Μητροπόλεως Σάμου, με συλλυπητήρια για τον θάνατο του μητροπολίτη Σάμου Κωνσταντίνου και ευχές για πιστή τήρηση των σχετικών καθηκόντων, ως την ανάδειξη νέου ποιμενάρχη από την Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, 6 Απριλίου 1926.